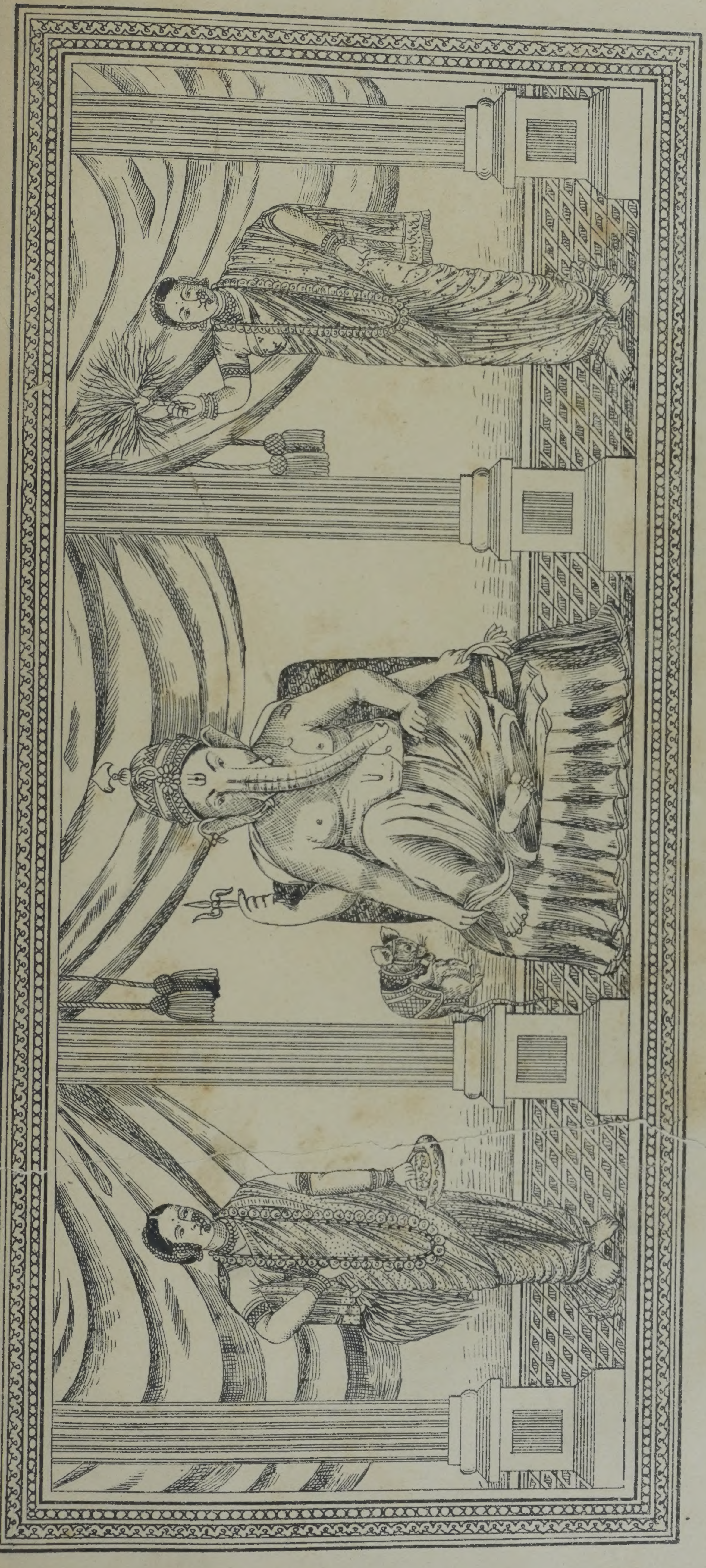
॥ अथ लघुयोगवासिष्ठं प्रारभ्यते ॥

वाल्मीकि
भरद्वाज
दशरथराजा.
शत्रुघ्न
लक्ष्मण
राम
वसिष्ठ
विश्वामित्र.

ॐ स्वस्ति ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीगुरवेनमः ॥ स्वाविद्याकल्पितद्वैतंनरसिंहाभिधंमहः ॥ वेदांतवेद्यंवंदेऽहं
परमानंदविग्रहम् ॥ १ ॥ सर्वमुत्तमसुखप्रसादतोजीवजातमनितिश्रुतिर्जगौ ॥ तस्यवेदगदितस्यवर्ण्यतेकिंमहत्त्वमखिलात्मनोगुरोः
॥ २ ॥ नतभवपरिपंथिज्ञानदानैकलीलंमुनिवरनिकुरंबैःपूज्यमानांघ्रिपद्मम् ॥ विधुतसकलदोषंसत्यविज्ञप्तिमूर्तिंश्रुतिशतनुतमारादाश्रये
विश्वनाथम् ॥ ३ ॥ योदेहलीमधिवसञ्छिवराजधान्यांबाह्यांतरैर्विरचितापचितीच्छयेव ॥ दृष्ट्यैववारयतिविघ्नशतानिसोऽव्यादस्मान्समस्त
सुरवंदितपादपद्मः ॥ ४ ॥ यस्यामहामहिमसागरसंविगाहःसद्यःपुनातिसकलंजनमाश्वपाकात् ॥ साशारदात्रिपथगेवसमस्तदेवैःसे
व्यासमग्रवरमाशुददातुमह्यम् ॥ ५ ॥ वाल्मीकिमुनिवाग्गंगासहस्रमुखवाहिनी ॥ ब्रह्मसागरसंयातामद्वचांसिपुनात्वलम् ॥ ६ ॥ वसिष्ठ
रामपादाब्जवरिवस्याविधौमम ॥ वचांसिपुष्पतांयांतुचित्तवृत्तानिदीपताम् ॥ ७ ॥ श्रीमद्गुरुगणेशानवाचःसंकल्पितार्थदाः ॥ प्रणम्यसा
दरंमूर्ध्नाकुर्वेवासिष्ठचंद्रिकाम् ॥ ८ ॥ वासिष्ठाब्धिंतितीर्षामिहनूमानिवलीलया ॥ रामपादाब्जभक्त्याहंक्षंतुमर्हंतिसूरयः ॥ ९ ॥ अथसत्य
ज्ञानानंदाद्वितीयःपरमात्माभगवान्नारायणःकल्पादौक्षेत्राणितमःप्रधानानिजीवांश्चचित्प्रधानान्भावनाज्ञानकर्मानुसारेणससर्ज। तथाचो
क्तमाचार्यैः। तमःप्रधानःक्षेत्राणांचित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ॥ परःकारणतामेतिभावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥ अथस्वसृष्टानांप्राणिनामभ्युदयनिः
श्रेयसार्थमुपायोपेयतयास्थितंकर्मज्ञानलक्षणंवेदार्थंमरीच्यादिभ्यःसनकादिभ्यश्चोपदिदेश तैश्चोपदिष्टंप्राणिभिरनुष्ठीयमानंतंवेदार्थंरावणा
दिदस्युभिर्विघ्नितानुष्ठानमालक्ष्यतत्परिपालनेच्छयावशीकृतमायःसत्यसंकल्पोभगवान्संकल्पसमासादितानन्भावः कौशल्यायांदशरथादव
ततार। अवतीर्यचवसिष्ठशिष्यताविडंबनांधारयन्नानाख्यानावलिमंडितेनतत्संवादेनज्ञानामृतरसमाविश्चकार। कर्मचप्रवर्तयामासरक्षोगण
वधेन तदुभयरक्षणंचचक्रे। तत्ररामस्यशिष्यता ब्रह्मणएवब्रह्मविद्याधिकारित्वंदर्शयितुम्। तथाचश्रुतिः। ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमे
वावेदहंब्रह्मास्मीति। तस्मात्तत्सर्वमभवदिति। तथाचवार्तिकम्। स्वाभासफलकारूढंतदेवारूपकंपरम्। ब्रह्मविद्याधिकारित्वंद्वैविध्यात्प्र

तिपद्यतइति । तंचवसिष्ठरामसंवादंदिव्यज्ञानसंपन्नोभगवान्वाल्मीकिर्द्वात्रिंशच्छ्लोकसहस्रैर्निबबंध । तमिमंवासिष्ठसमुद्रं वैराग्यमुमुक्षुव्यवहारजगदुत्पत्तिस्थित्युपशमनिर्वाणप्रतिपादकषट्प्रकरणकल्लोलमनेकाख्यानवरतरंगं विवेकवैराग्योपरतिविज्ञानादिरत्ननिलयंमंदमतिदुस्तरमालक्ष्य परमकारुणिकः काश्मीरपंडितोऽभिनंदनामा श्लोकानांषट्सहस्रीं तस्मादुज्जहार । तदिदंवासिष्ठंमंदोपकृतये यथामतिव्याख्यास्यामः । प्रारीप्सितग्रंथस्याविघ्नेनपरिसमाप्तये प्रचयगमनायचेष्टदेवतानमस्कारलक्षणंमंगलाचरणं मुखतःकुर्वन्नर्थाच्छास्त्रप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति भगवानाचार्यः ॥ दिवीति ॥ यच्छब्दस्यप्रसिद्धार्थाभिधायकत्वादात्मनःप्रसिद्धत्वादात्माविशेष्यतयासंबध्यते ॥ यआत्मेति ॥ यआत्मामेविभातितस्मैनमइतिसंबंधः । तस्यस्वरूपंदर्शयति ॥ अवभासेति ॥ अवभासोज्ञप्तिरात्मास्वरूपंयस्यसतथातस्य । देशतःपरिच्छेदंव्यावर्तयति ॥ विभुरिति ॥ सकलदेशव्यापीत्यर्थः । विभुत्वंसाधयति ॥ दिवीत्यादिना ॥ दिविस्वर्गेआ

ॐ श्रीरामायनमः ॥ दिविभूमौतथाकाशेबहिरंतश्चमेवि
भुः ॥ योविभात्यवभासात्मातस्मैसर्वात्मनेनमः ॥ १ ॥

काशेअंतरिक्षेसंक्षेपविस्ताराभ्यांप्रतिपादितोऽर्थःश्रोतृबुद्धिमनायासमारोहयतीतिमन्वानो विस्तरेणप्रतिपादितमर्थंसंक्षिप्याह ॥ बहिरंतश्चेति ॥ अथवालोकत्रयेंऽतर्बहिश्चयोविभातितस्मै । अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थित इतिश्रुतेः । बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवचेति स्मृतेश्च । एवंविधआत्मस्वरूपेविद्वदनुभवःप्रमाणमितिसूचयतिभगवान्वाल्मीकिः ॥ मेविभातीति ॥ नन्वात्मनोव्यतिरिक्तवस्तुसद्भावाद्वस्तुतःपरिच्छेदःस्यादितिचेन्नेत्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ सर्वस्यद्वैतप्रपंचस्यकल्पितस्यशुक्तिकेवरजतस्यात्मापरमार्थस्वरूपंतस्मै । वस्तुपरिच्छेदनिराकरणेनात्मनःकालपरिच्छेदोऽपिनिराकृतोवेदितव्यः । कालस्यापिवस्तुतःस्वस्मिन्कल्पितस्यसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनआत्मनस्तपरिच्छेदासंभवात् । अथवादिविद्योतमानेलिंगशरीरे भुविभूमिकार्येस्थूलशरीरे आकाशेअव्याकृताख्येकारणशरीरे तत्साक्षित

यायोविभातितस्मैनमः । शिष्टंपूर्ववत् । अथयोऽन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवसदेवानामिति श्रुत्या त्मव्यतिरिक्तदेवतादर्शनस्यनिंदितत्वात् आत्मैवदेवताःसर्वाइति मनुस्मृतेश्च आत्मैवेष्टदेवतात्वेननमस्कृत इत्यवगंतव्यम् । अथवाप रमात्माविशेष्यतयासंबध्यते यःपरमात्मेति । तस्यापीश्वरत्वेनप्रसिद्धत्वात्तस्यजीवेभ्योभेदंवारयति ॥ सर्वात्मनइति ॥ सर्वेषांजीवाना मात्मनेपरमार्थस्वरूपायनमः । शिष्टंसमानम् । अथवाभूमावाकाशइत्याद्यंतयोर्ग्रहणान्मध्यवर्तिभूतत्रयमपि संदंशन्यायेनगृहीतंभवति । कारणभूतग्रहणेनकार्यंच । तथाचायमर्थः । आकाशादिरूपभूतभौतिकेष्वंतःक्षेत्रज्ञात्मनाबहिश्चसंसारात् दिविस्वेमहिम्नि योविभातित स्मैनमइति । पादोऽस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीतिश्रुतेः । तदेवंत्रिविधपरिच्छेदरहितं नित्याद्वितीयपरिपूर्णं चिदात्मकंवस्तु शास्त्रप्रतिपाद्यमितिदर्शितंभवति ॥ १ ॥ शास्त्रादौश्रोतृप्रवृत्त्यंगतयाविषयंदर्शयित्वाधिकारिणंदर्शयन् प्रयोजनसंबंधौचसूचयति ॥

अहंबद्धोविमुक्तःस्यामितियस्यास्तिनिश्चयः ॥ नात्यंतमज्ञोनोतज्ज्ञःसोऽस्मिन्शास्त्रेऽधिकारवा न् ॥२॥ गुरुमासीनमेकांतेवाल्मीकिंसर्वदर्शिनम् ॥ पप्रच्छप्रणतोभूत्वाभरद्वाजोमृदुस्वरम् ॥ ३ ॥

अहंबद्धइति ॥ बद्धोऽहंविमुक्तःस्यामितियस्यनिश्चयोऽस्ति सोऽस्मिन्शास्त्रेशास्त्रश्रवणाधिकारवानितियोजना । तस्यश्रवणादिकप्र योजकमापातज्ञानंदर्शयति ॥ नात्यंतमिति ॥ नोइतिपदच्छेदः । तदितिब्रह्मोच्यते । ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृत इतिस्मृ तेः । तज्जानातीतितज्ज्ञोब्रह्मवित् । न उत ज्ञ इतिवापदच्छेदः । उतशब्दोऽप्यर्थे । उताप्यर्थविकल्पयोरित्यमरः । ज्ञउतज्ञोऽपिनेत्यर्थः । ब्रह्मणिसम्यग्ज्ञातेऽत्यंतमज्ञातेच श्रवणादौप्रवृत्त्यसंभवादापाततोजानन्नधिकारीत्यर्थः । विमुक्तःस्यामित्यनेनबंधनिवृत्तिरेतच्छास्त्र श्रवणप्रयोजनमितिसूचितम् । नात्यंतमज्ञइत्यादिनाचशास्त्रब्रह्मणोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणःसंबंधइत्यावेदितंभवति ॥ २ ॥ एवंतावत्प्रथमश्लोकेन मंगलाचरणंविषयसूचनंचविधाय द्वितीयेनाधिकारिप्रयोजनसंबंधावावेद्य शास्त्रमारभमाणोऽस्यप्रथमंसंवादकथा

रूपतांद्योतयितुं गुरुशिष्यक्रमंप्रस्तौति ॥ गुरुमिति ॥ ब्रह्मानंदास्वादनार्थमेकांतआसीनंसमदर्शनशीलंवाल्मीकिंगुरुं भरद्वाजःशिष्यः प्रणतोभूत्वा मृदुस्वरंमृदुशब्दंयथाभवतितथापप्रच्छेतिसंबंधः ॥३॥ भगवन्निति ॥ संकटंसंबाधः। संकटंनातुसंबाधइत्यमरः । व्यवहृतःव्यवहृतवान् । अत्रसाध्याहारंयोजना । रामोजीवन्मुक्तपदंलब्ध्वाकथंसंसारसंकटेऽव्यवहृतइति । नन्विममेवार्थंभरद्वाजःपृष्टवानिति कुतोऽवगम्यते । उच्यते । बृहद्वासिष्ठे। कथंसंसारसंकटेरामो व्यवहृतवानिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरत्र । जीवन्मुक्तस्थितिंब्रह्मन्कृत्वाराघवमादित । क्रमात्कथयमेनित्यंभविष्यामिसुखीयथेतिविवरणात् । जीवन्मुक्तपदंप्राप्तोयथारामोमहामनाः । तत्तेऽहंशृणुवक्ष्यामीत्युत्तरप्रारंभाच्च । किंच । रामानुयायिनस्तेवामंत्रिपुत्रामहाधियः । निर्दुःखतांयथैवैतेप्राप्तास्तद्ब्रूहिमेस्फुटमिति रामभरतादिविषयप्रश्नानंतरं मंत्रिपुत्रनिर्दुःखिता

भगवन्ज्ञातुमिच्छामिकथंसंसारसंकटे ॥ रामोऽव्यवहृतोह्यस्मिन्कारुण्याद्ब्रूहिमेगुरो ॥ ४ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ साधुवत्सभरद्वाजयोग्योऽसिकथयामिते ॥ श्रुतेनयेनसंमोहमलंदूरेकरिष्यसि ॥ ५ ॥
भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् ॥ अपुनःस्मरणंसाधोमन्येविस्मरणंवरम् ॥ ६ ॥

लक्षणजीवन्मुक्तिप्राप्तिप्रकारप्रश्नाच्चावगम्यते अयमेवार्थःपृष्टोभरद्वाजेनेति ॥ ४ ॥ साधुवत्सेति ॥ त्वयायत्पृष्टंतत्साध्वित्यध्याहृत्ययोजनीयम् । योग्योसिश्रवणाय तेतुभ्यम् । येनरामजीवन्मुक्तिलाभोपायेन संमोहमज्ञानमलमत्यर्थंदूरेकरिष्यसीति । विनष्टाज्ञानोभविष्यसीत्यर्थः । अथवा । संमोहमेवमलंहेयत्वात् । अतएवतस्यदूरेप्रक्षेपणमुचितम् ॥ ५ ॥ संसारसंकटेरामःकथंव्यवहृतवानितिप्रश्नस्य जीवन्मुक्तपदंप्राप्तोयथारामोमहामनाइत्यादिनोत्तरं वक्ष्यन्नादौवक्ष्यमाणजीवन्मुक्तिसाधनभूतात्मापरोक्षज्ञानस्योपायं चित्तस्यचिन्मात्रावशेपतालक्षणंध्यानमसंप्रज्ञातसमाधितयाप्रसिद्धं रामवृत्तांतकथनद्वारा विस्तरेणप्रतिपिपादयिषितंसोपायंबुद्धिसौकर्यार्थंसंक्षिप्याह ॥ भ्रमस्येति ॥ अथवाजीवन्मुक्तपदंप्राप्तइत्यादिनाप्रश्नस्योत्तरंवक्ष्यन्नादौमुक्तिंतदुपायलक्षणंशास्त्रार्थंबुद्धिसौकर्यार्थंसंक्षिप्याह ॥ भ्रमस्येत्यादि

ना ॥ आकाशवर्णवदाकाशश्यामत्ववज्जागतस्यजगत्संबंधिनोभ्रमस्य विस्मरणंवरंश्रेष्ठमुपायंमन्यइतिसंबंधः। पुनःसत्यत्वेनस्मरणंजगद्भ्रम विषयंनविद्यतेयस्मिन्विस्मरणेतदपुनःस्मरणम् ॥ अथवाज्ञानेनमूलाविद्याविच्छेदेसति भ्रमस्याभावमेवविस्मरणशब्देनविवक्षितं अतएवा पुनःस्मरणमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ दृश्यमिति ॥ दृश्यंनास्तिकल्पितमधिष्ठानद्रष्टृव्यतिरेकेणेत्यागमादिजनितबोधेन मनसःसंकल्पात्मकादंतः करणाद्दृश्यमार्जनंसंपन्नंजातंचेत्तर्हि निर्वाणनिर्वृतिर्मोक्षसुखमुत्पन्नाभिव्यक्ताभवति । तस्याविषयसुखवत्सातिशयत्वंवारयति ॥ परेति ॥ दृश्यमिथ्यात्वनिश्चयदार्ढ्येसतितद्वासनानिवृत्तेस्तत्ररागानुदयात्ततोविमुखंचित्तं ब्रह्मानंदमवगाहते। ततोविगतप्रतिबंधादपरोक्षज्ञानान्नि र्वाणंभवतीतिभावः ॥ ७ ॥ विद्याबलेनचित्तस्यविषयवैमुख्यमसंपादयतांदोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ उक्तविधयांतर्मुखतामसंपाद्य बहिर्मुख

दृश्यंनास्तीतिबोधेनमनसोदृश्यमार्जनम् ॥ संपन्नंचेत्तदुत्पन्नापरानिर्वाणनिर्वृतिः॥ ७ ॥
अन्यथाशास्त्रगर्तेषुलुंठतांभवतामिह ॥ भवत्यकृत्रिमाज्ञानांकल्पैरपिनानिर्वृतिः ॥ ८ ॥
अशेषेणपरित्यागोवासनानांयउत्तमः ॥ मोक्षइत्युच्यतेसद्भिःसएवविमलक्रमः ॥ ९ ॥

तयाशास्त्रगर्तेषुशास्त्राण्येवगर्ताअवटास्तेषुलुंठतांगात्रचेष्टनंकुर्वतामकृत्रिमस्याज्ञाअकृत्रिमाज्ञास्तेषामब्रह्मविदांभवतांभरद्वाजादीनां कल्पैर प्यतिमहताकालेनापि निर्वृतिर्मोक्षसुखंनभवति । अथवा अकृत्रिमा अज्ञानामितिपदद्वयम् । अज्ञानामकृत्रिमानिर्वृतिर्नभवतीतिसंबंधः। यथागर्तेलुंठतांलुंठनं कर्दमलेपगात्रभंगादिजनितदुःखायभवति तथाबहिर्मुखानांशास्त्रश्रवणंदुःखायैवनसुखायेतिभावः ॥ ८ ॥ बोधेनदृश्य मार्जनंदृश्यवासनानिवृत्तिद्वारैवभवतियतोऽतोवासनात्यागोदृश्यमार्जनादिद्वारामोक्षस्योत्तमोपायत्वादनुष्ठेयइत्याह ॥ अशेषेणेति ॥ वासनात्यागस्यकथंमोक्षत्वमित्याशंक्योपचारादित्यभिप्रेत्याह ॥ सएवेति ॥ वासनात्यागएवविमलक्रमोनिर्मलोपायोमोक्षस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

वासनात्यागोमोक्षोपायइतिसामान्योक्तेरविशेषेणसर्ववासनात्यागेप्राप्ते शुद्धवासनानत्याज्येतिदर्शयितुं वासनाद्वैविध्यमाह ॥ वासनेति ॥ तयोर्विरुद्धकार्यकारित्वंदर्शयति हेयोपादेयत्वज्ञापनार्थम् ॥ मलिनेति ॥ १० ॥ तत्रमलिनवासनायालक्षणमाह ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानेनसुघनःसुनिबिडःसुदृढोवाआकारोयस्याःसातथोक्ता अज्ञानेहिसतिवासनायानिबिडत्वंनान्यदा । घनेननिबिडेनदृढेनवाऽहंकारेणशालतेशोभतइतिघनाहंकारशालिनी ॥ ११ ॥ शुद्धवासनालक्षणमाह ॥ पुनर्जन्मेति ॥ संभ्रष्टबीजवत्सम्यग्भर्जितबीजवत्पुनःप्ररोहायोग्यास्थितादेहार्थंध्रियतेवर्तमानदेहस्थित्यर्थंध्रियते ज्ञातज्ञेयाज्ञातंज्ञेयंब्रह्मयस्यांनिमित्तभूतायांसातथोक्ता ॥ १२ ॥ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति ॥ येशु

वासनाद्विविधाप्रोक्ताशुद्धाचमलिनातथा ॥ मलिनाजन्मनोहेतुःशुद्धाजन्मविनाशिनी ॥१०॥
अज्ञानसुघनाकाराघनाहंकारशालिनी ॥ पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासनाबुधैः ॥ ११ ॥
पुनर्जन्मांकुरांस्त्यक्त्वास्थितासंभ्रष्टबीजवत् ॥ देहार्थंध्रियतेज्ञातज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यते ॥ १२ ॥
येशुद्धवासनाभूयोनजन्मानर्थभाजनम् ॥ ज्ञातज्ञेयास्तउच्यंतेजीवन्मुक्तामहाधियः ॥ १३ ॥
जीवन्मुक्तपदंप्राप्तोयथारामोमहामनाः ॥ तत्तेहंश्टणुवक्ष्यामिजरामरणशांतये ॥ १४ ॥

द्धेति ॥जन्मैवानर्थस्तस्यभाजनंपात्रंजन्मानर्थभाजनंयेपुरुषाःशुद्धवासनाभवंतिज्ञातज्ञेयामहाधियस्तेभूयोजन्मानर्थभाजनंनभवंति तेचजीवन्मुक्ताउच्यंतइतियोजना । यस्माच्छुद्धाशुद्धवासनेएवंलक्षणे तस्मान्मुमुक्षुणाशुद्धवासनानत्याज्याकिंतुमलिनवासनैव शुद्धातुप्रयत्नतः संपाद्येतिसमुदायार्थः ॥१३॥ एवंतावज्जीवन्मुक्तिसाधनविज्ञानोपायभूतंसमाधिंसोपायांमुक्तिंतदुपायलक्षणंशास्त्रार्थंवासंक्षेपेणाभिधायेदानींकेनक्रमेणजीवन्मुक्तपदंलब्ध्वासंसारसंकटेव्यवहृतवान्रामइतिप्रश्नस्योत्तरंप्रतिज्ञापूर्वकमाहोत्तरग्रंथसंदर्भेण॥जीवन्मुक्तेत्यादिना ॥जीव

न्मुक्तानांपदंस्थानंस्वाराज्यंनिर्वाणपरमानंदलक्षणंयथायेनप्रकारेणयेनक्रमेणेत्यर्थः ॥१४॥ विद्यागृहाद्विद्यालाभस्थानादाचार्यगृहात् । राजी
वंकमलम् ॥ १५ ॥ तीर्थानिपुण्याश्रमाश्चतीर्थपुण्याश्रमास्तेषांश्रेणीःपंक्तीः । उत्कंठोत्कलिकासास्यजातेतिउत्कंठितं संजातानुरागमित्यर्थः
॥१६॥ नवावभिनवौनखाएवकेसराःकिंजल्काययोश्चरणयोस्तौतथोक्तौ ॥१७॥ देवसद्मानिदेवालयाः आयतनानिचैत्यानि । चैत्यमायत

विद्यागृहाद्विनिष्क्रम्यरामोराजीवलोचनः ॥ दिवसाननयद्गेहेलीलाभिरकुतोभयः ॥ १५ ॥ अ
थगच्छतिकालेतुरामस्यगुणशालिनः ॥ तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कंठितंमनः ॥ १६ ॥ राघव
श्चिंतयित्वैवमुपेत्यचरणौपितुः ॥ हंसःपद्माविवनवौजग्राहनखकेसरौ ॥ १७ ॥ रामउवाच ॥
तीर्थानिदेवसद्मानिवनान्यायतनानिच ॥ द्रष्टुमुत्कंठितंनाथममेदंतातमानसम् ॥ १८ ॥ तदे
तामर्थितांपूर्वांसफलांकर्तुमर्हसि ॥ नसोऽस्तिभुवनेनाथत्वयायोऽर्थीनमानितः ॥१९॥ इतिसं
प्रार्थितोराजावसिष्ठेनसमंतदा ॥ विचार्यामुंचदेवैनंरामंप्रथममर्थिनम् ॥ २० ॥ शुभेनक्षत्र
दिवसेभ्रातृभ्यांसहराघवः ॥ निरगात्स्वगृहात्तस्मात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः ॥ २१ ॥ अथारभ्यस्व
कात्तस्मात्क्रमात्कोशलमंडलात् ॥ स्नानदानजपध्यानपूर्वकंसददर्शह ॥ २२ ॥ नदीस्तीर्थानिपु
ण्यानिवनान्यायतनानिच ॥ जांगलानिवनांतेषुतटान्यब्धिमहीभृताम् ॥ २३ ॥

नंतुल्यमित्यमरः ॥ १८ ॥ तत्तस्मादर्थीयाचकः ॥ १९ ॥ सममित्यव्ययंसहार्थे । साकंसार्धंसमंसहेत्यमरः ॥ अमुंचन्मोचनमकरोत् ॥२०॥
नक्षत्रसहितोदिवसोनक्षत्रदिवसस्तस्मिन्निरगान्निर्गतः ॥ २१ ॥२२॥ जांगलानिवातबहुलदेशान् । जांगलंवातभूयिष्ठमितिवचनात् । अ

थवा जंगलंमरुभूमिगतारण्यंतत्संबंधीनिस्थलानिजांगलानि ॥ २३ ॥ विहृताःक्रीडितादिशोयेनसतथोक्तः ॥ २४ ॥ जयंतइंद्रसुतःविष्टपंस्वर्गम् ॥२५॥ उवास उषितवान् ॥२६॥ सभायांसंस्थासंस्थितिर्यस्यससभासंस्थस्तम् ॥ २७ ॥ ज्ञानंगर्भेयासांकथानांताभिः ॥ २८ ॥ महत्याखेटकेच्छयामृगयावांछया ॥ २९ ॥ सदनंगृहम् ॥ ३० ॥ एवंदिनसमराचारइत्येकंपदम् ॥ ३१ ॥ नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञयारा

अमरकिन्नरमानवमानितःसमवलोक्यमहीमखिलामिमाम् ॥ उपययौस्वगृहंरघुनंदनोविहृतदिक्शिवलोकमिवेश्वरः ॥२४॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैर्विकीर्णःपुरवासिनाम् ॥ प्रविवेशपुरंश्रीमाञ्जयंतोविष्टपंयथा ॥ २५ ॥ उवाससुखंगेहेततःप्रभृतिराघवः ॥ वर्णयन्विविधाकारान्देशाचारानितस्ततः ॥ २६ ॥ प्रातरुत्थायरामोऽसौकृत्वासंध्यांयथाविधि ॥ सभासंस्थंददर्शेंद्रसमंस्वपितरंतदा ॥२७॥ कथाभिःसुविचित्राभिःसवसिष्ठादिभिःसह ॥ स्थित्वादिनचतुर्भागंज्ञानगर्भाभिरावृतः ॥ २८ ॥ जगामपित्रानुज्ञातोमहत्यासेनयावृतः ॥ वराहमहिषाकीर्णवनमाखेटकेच्छया ॥ २९ ॥ ततआगत्यसदनंकृत्वास्नानादिकंक्रमात् ॥ समित्रबांधवोभुक्त्वानिनायससुहृन्निशाम् ॥ ३० ॥ एवंदिनसमाचारोभ्रातृभ्यांसहराघवः ॥ आगत्यतीर्थयात्रायाःसमुवासपितुर्गृहे ॥ ३१ ॥ नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञयासुजनचेतसिचंद्रिकयानया ॥ परिनिनायदिनानिचचेष्टयास्नुतसुधारसपेशलयानघः ॥ ३२ ॥

जोचितसंव्यवहारेणमनोरमया सुजनचेतसिसज्जनचित्तेचंद्रिकयाज्योत्स्नावदानंदकारिण्या स्नुतसुधारसपेशलयास्नुतःप्रस्नुतः । स्नुप्रस्रवणइतिधातोः । सुधारसोऽमृतरसस्तद्वत्पेशलयामंजुलया ॥ ३२ ॥

अत्रेयंश्रुत्युक्तानिःश्रेयसोपायपरिपाटी। फलानभिसंधिपूर्वकंस्ववर्णाश्रमकर्मानुष्ठानात्पुण्योत्पत्तिस्ततःपापक्षयः। पुण्येनपापमपनुदतीति श्रुतेः। ततश्चित्तस्यविवेकक्षमता ततःसंसारतत्त्वपरिज्ञानं ततोवैराग्यादि ततोमुमुक्षुत्वं ततोमोक्षसाधनगवेषणं ततःसर्वकर्मसंन्यासः ततोगुरुचरणोपसर्पणं ततःश्रवणाद्यनुष्ठानं ततोब्रह्मात्मसाक्षात्कारः ततोऽज्ञानविनिष्टिः ततःस्वाराज्यएवावस्थानम्। एषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतीरूपंसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिश्रुतेरिति। तामिमामानुपूर्वीं जगद्गुरुरामचरणकमलभजनाभिरतकतिपयपुरुषधौरेयस्थायुकां पुरुषोत्तमेऽपिलोकानुजिघृक्षयाब्रह्मविद्याधिकारिधुरंदधानेदाशरथौ दिदर्शयिषुस्तस्यनिष्कामकर्मानुष्ठानमतीतग्रंथसंदर्भेणा

अथोनषोडशेवर्षेवर्तमानोरघूद्वहः ॥ जगामानुदिनंकार्श्यंशरदीवामलंसरः ॥ ३३ ॥ क्रमादस्य
विशालाक्षंपांडुतांमुखमाददे ॥ पाकोत्फुल्लदलंशुक्लंसालिमालमिवांबुजम् ॥ ३४ ॥ कपोलतल
संलीनपाणिःपद्मासनस्थितः ॥ चिंतापरवशस्तूष्णीमव्यापारोबभूवह ॥ ३५ ॥ कृशांगश्चिंत
यायुक्तःखेदीपरमदुर्मनाः ॥ नोवाचकस्यचित्किंचिल्लिपिकर्मार्पितोयथा ॥ ३६ ॥ खेदात्परिज
नेनासौप्रार्थ्यमानःपुनःपुनः ॥ चकाराह्निकमाचारंपरिम्लानमुखांबुजः ॥ ३७ ॥ कातेपुत्रघना
चिंतेत्येवंदशरथेनृपे ॥ पृच्छतिस्निग्धयावाचाकृत्वोत्संगेपुनःपुनः ॥ ३८ ॥

ख्यायेदानींतत्फलंविवेकवैराग्यलक्षणंदर्शयति ॥ अथेति ॥ ऊनंन्यूनंषोडशानांपूरकंषोडशंऊनंचतत्षोडशंचतस्मिन्समाप्तप्रायेषोडशेवर्षेइत्यर्थः ॥३३॥ विशालाक्षमितिबहुव्रीहिः। पाकेनकालपाकेनउत्फुल्लानिविकसितानिदलानियस्यांबुजस्यतत्तथोक्तम्। सहालिमालयावर्ततइतिसालिमालम् ॥ ३४ ॥ तूष्णींबभूवेतिसंबंधः ॥३५॥ परमदुर्मनाःअत्यंतमहृष्टचित्तः। लिपिकर्मणाअर्पितेनसमर्पितेनभित्त्यादौचित्रेणोपमायस्यसतथोक्तः ॥ ३६ ॥ परिजनेनसेवकजनेन ॥ ३७ ॥ घनानिबिडादृढावा उत्संगोऽकः ॥ ३८ ॥

॥३९॥ एवंनिष्कामकर्मफलंवैराग्यंसंक्षेपेणप्रतिपाद्यैतदेवप्रश्नोत्तराभ्यांविस्तरेणप्रतिपादयिषुः प्रश्नप्राप्त्यर्थंप्रसंगमाह॥ एतस्मिन्नित्यादिना ॥श्रुतोविश्रुतःप्रसिद्धः॥४०॥लक्ष्म्याब्रह्मवर्चसात्मिकया व्रताध्ययनजात्वग्गतादीप्तिर्हिब्रह्मवर्चसं मालितंसंजातमालंमालाकारलक्ष्म्यावृत मित्यर्थः । स्वर्णविष्टरंस्वर्णासनम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३॥ अशंकितमसंकल्पितमुपनीतमशंकितोपनीतंतेन मत्संकल्पंविनासमीपंप्रापितेनेत्य र्थः। भास्वतादीप्तिमता दीप्तिमद्विषयत्वात् । विस्पष्टेनेतिवा । स्वावशंकितोपनीतत्वंभास्वत्त्वंचप्रसिद्धमेव ॥ ४४ ॥ अनुगृहीतत्वंदर्शय

नकिंचित्तातमेदुःखमित्युक्त्वापितुरंकगः॥ रामोराजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेवस्मातिष्ठति ॥३९॥
एतस्मिन्नेवकालेतुविश्वामित्रइतिश्रुतः ॥ महर्षिरभ्यगाद्द्रष्टुंतमयोध्यानराधिपम् ॥ ४० ॥
तंदृष्ट्वामालितंलक्ष्म्यानिवेद्यस्वर्णविष्टरम् ॥ प्रहृष्टवदनोराजास्वयमर्घ्येन्यवेदयत् ॥ ४१ ॥
उपविष्टायतस्मैसविश्वामित्रायधीमते ॥ पाद्यमर्घ्यंचगांचैवभूयोभूयोन्यवेदयत् ॥ ४२ ॥
अर्चयित्वातुविधिवद्विश्वामित्रमभाषत ॥ प्रांजलिःप्रयतोवाक्यमिदंप्रीतमनानृपः ॥४३॥
अशंकितोपनीतेनभास्वतादर्शनेनते॥साधोस्वनुग्रहीताःस्मोरविणेवांबुजाकराः ॥ ४४ ॥
यदनादियदक्षुण्णंयदपायविवर्जितम् ॥ तदानंदसुखंप्राप्तमद्यत्वद्दर्शनान्मुने ॥ ४५ ॥

ति ॥ यदनादीति ॥ अनाद्यपिप्रागभाववदनित्यंमाभूदित्याह ॥ अपायेति ॥ अपायोनाशः । अनपाय्यपिसादिस्यात्प्रध्वंसवदतआह ॥ अनादीति ॥ आद्यंतरहितस्यापिनकूटस्थनित्यत्वंजगन्नित्यत्ववादिनःपृथिव्यादिवदित्यतआह॥ अक्षुण्णमिति ॥ पृथिव्यादिवत्क्वचित् क्षुण्णंखंडितावयवंनभवतीत्यक्षुण्णंकूटस्थंनित्यमित्यर्थः । आनंदसुखंब्रह्मसुखम् । आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्म यदेषआ काशआनंदोनस्यादित्यादिश्रुतिषुआनंदशब्दार्थतयाब्रह्मणःप्रसिद्धत्वात् ॥ ४५ ॥

यथामृतस्येत्यत्रअमृतस्येतिपदच्छेदः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ काम्यतइतिकामः ॥ ४८ ॥ शीतयत्यसंतापंकरोतिं इवशब्दोऽवधारणे ॥ ४९ ॥ विगतेति ॥ इच्छाअर्थमात्रविषया रागःस्त्र्यादिविशेषविषयः । अप्राप्तेऽर्थेप्रार्थनामात्रमिच्छा प्राप्तेप्रार्थनारागइतिकेचित् । मामुपागतइतियदिदमत्यद्भुतमितिसंबंधः ॥ ५० ॥ येनार्थेनप्रयोजनेनप्राप्तोऽसितदर्थयन्मयाकार्यंतत्कृतमेवविद्धीत्यन्वयः । तत्रहेतुर्मान्योऽसीति

यथाऽमृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमवर्षके ॥ यथांधस्येक्षणप्राप्तिर्भवदागमनंतथा ॥४६॥ यथाहर्षोनभोगत्यामृतस्यपुनरागमात् ॥ तथात्वदागमाद्ब्रह्मन्स्वागतंतेमहामुने ॥ ४७ ॥ कश्चतेपरमःकामःकिंचतेकरवाण्यहम् ॥ तीर्थभूतोऽसिमेविप्रप्राप्तःपरमधार्मिकः ॥४८॥ गंगाजलाभिषेकेणयथाप्रीतिर्भवेन्मम ॥ तथात्वद्दर्शनात्प्रीतिरंतःशीतयतीवमाम् ॥ ४९ ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोवीतरागोनिरामयः ॥ इदमत्यद्भुतंब्रह्मन्यद्भवान्मामुपागतः ॥ ५० ॥ यत्कार्यंयेनचार्थेनप्राप्तोऽसिमुनिपुंगव ॥ कृतमित्येवतद्विद्धिमान्योऽसिहिभृशंमम ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलवाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ५२ ॥ सदृशंराजशार्दूलतवैवैतन्महीतले ॥ महावंशप्रसूतस्यवसिष्ठवशवर्तिनः ॥ ५३ ॥ अहंनियममातिष्ठेसिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ ॥ तस्यविघ्नकराघोराराक्षसाममसंस्थिताः ॥ ५४ ॥

॥५१॥ हृष्टानिहर्षादुद्भिन्नानिरोमाणियस्यसतथा ॥५२॥ राजशार्दूलराजश्रेष्ठ। सिंहशार्दूलनागाद्याःपुंसिश्रेष्ठार्थवाचकाइत्यमरः ॥ ५३ ॥ आतिष्ठेऽवलंबे। यद्यपिविश्वामित्रःकृतार्थस्तथापिलोकदृष्टिमाश्रित्याह ॥ सिद्ध्यर्थमिति ॥ कार्यकारणसंघातस्यज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिःसिद्धिः । कर्मणासाक्षान्मुक्तिलक्षणसिद्धेरसंभवात् । ममतस्यनियमस्यविघ्नकराइतिसंबंधः ॥ ५४ ॥

शरणशब्दोरक्षितृवाचकः । शरणंगृहरक्षित्रोरितिवचनात् । दृप्तशार्दूलोदर्पान्वितव्याघ्रस्तद्वद्विक्रमोऽतिशक्तितायस्यसदृप्तशार्दूलविक्रमः वि क्रमस्त्वतिशक्तितेत्यमरः ॥ ५५ ॥ सत्यपराक्रमःसत्योऽवितथःफलपर्यवसायीपराक्रमोयस्यसतथोक्तः ॥ ५६ ॥ काकपक्षःशिखातस्य । र क्षोवधेशक्तिरहितत्वाददेयत्वशंकांशातयति ॥ शक्तइति ॥ ५७ ॥ अपकर्तारोऽपकारकर्तारःतेषांमूर्धविनिग्रहेशक्तइत्यन्वयः । ननुदिव्ये नतेजसाशक्तत्वमृषिगुप्तत्वंचविरुद्धमितिचेन्न अज्ञानावतारेऋषेरप्यस्त्रदानादिनादिव्यतेजसोऽभिव्यंजकत्वसंभवात् ॥ ५८ ॥ अशक्तत्वमु

त्रातुमर्हसिमामार्तंशरणार्थिनमागतम् ॥ तवास्तितनयःश्रीमान्दृप्तशार्दूलविक्रमः ॥ ५५ ॥ महेंद्रसदृ शोवीर्येरामोरक्षोविदारणः ॥ तंपुत्रंराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ५६ ॥ काकपक्षधरंशूरंज्येष्ठंमेदा तुमर्हसि ॥ शक्तोह्येषमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा ॥५७॥ राक्षसायेऽपकर्तारस्तेषांमूर्धविनिग्रहे ॥ नच पुत्रकृतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥ ५८ ॥ नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नदेयंमहात्मनाम् ॥ हंततेप्रतिजाना मिहतांस्तान्विद्धिराक्षसान् ॥ नह्यस्मदादयःप्राज्ञाःसंदिग्धेसंप्रवृत्तयः ॥ ५९ ॥ अहंवेदमहात्मा नंरामंराजीवलोचनम् ॥ वसिष्ठश्चमहातेजायेचान्येदीर्घदर्शिनः ॥ ६० ॥

रीकृत्याह ॥ नतदिति ॥ महात्मनांदेयंनभवतियत्तन्नास्तीतिसंबंधः । स्मर्यतेहि । त्वचंकर्णःशिबिर्मांसंजीवंजीमूतवाहनः । ददौदधीचिर स्थीनिकिमदेयंमहात्मनामिति । हंतहर्षेऽनुकंपायामित्यमरः । संदिग्धेकार्येसंप्रवृत्तयइतिबहुव्रीहिः । प्रवृत्तेःसम्यक्त्वंदृढत्वम् ॥५९॥ ननु बालकस्यकथमेतादृशंसामर्थ्यंयतइयंतवप्रतिज्ञेत्यतआह ॥ अहमिति ॥ महात्मानंसंकल्पमात्रेणजगत्कुटीसंघट्टनविघट्टनपटीयांसंपरमात्मा नंवेदजानामि ॥ ६० ॥

यदिधर्मइति ॥ धर्मादिकंतेमनस्सत्याज्यतयास्थितं तर्हिस्वंस्वीयमात्मजंपुत्रम् । कथंभूतमभिप्रेतमिष्टम् । दातुमर्हसि ॥६१॥ उपररामतूष्णीं बभूवेत्यर्थः ॥६२॥ ६३ ॥ षोडशानांपूरकंषोडशंतच्चतद्वर्षंच ऊनंकिंचिन्न्यूनंषोडशवर्षंयस्यसतथा ॥ ६४ ॥ पिशिताशिनांमांसाशिनांरक्ष

यदिधर्मोमहत्त्वंचयशस्तेमनसिस्थितम् ॥ तन्मह्यंस्वमभिप्रेतमात्मजंदातुमर्हसि ॥६१॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः ॥ विरराममहातेजाविश्वामित्रोमुनीश्वरः ॥६२॥ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितम् ॥ मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टःसदैन्यंचेदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ ऊनषोडशवर्षोऽयंरामोराजीवलोचनः ॥ नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः ॥ ६४ ॥ इयमक्षौहिणीपूर्णायस्याःपतिरहंस्थितः ॥ तयापरिवृतोयुद्धंदास्यामिपिशिताशिनाम् ॥ ६५ ॥ बालोरामस्त्वनीकेषुनजानातिबलाबलम् ॥ अंतःपुराद्दृतेदृष्टानानेनान्यारणावनिः ॥ ६६ ॥ नववर्षसहस्राणिममजातस्यकौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितास्त्वेतेचत्वारःपुत्रकामया ॥ ६७ ॥ प्रधानभूतस्तेष्वेकोरामःकमललोचनः ॥ तंविनेहत्रयोऽप्यन्येधारयंतिनजीवितम् ॥ ६८ ॥ सएवरामोभवतानीयतेराक्षसान्प्रति ॥ यदितत्पुत्रहीनंत्वंमृतमेवाशुविद्धिमाम् ॥६९॥ अन्यच्चयदितेविघ्नंकरोतिसहिरावणः ॥ ततोयुधिनशक्ताःस्मोवयंतस्यदुरात्मनः ॥ ७० ॥

साम् । पिशितंतरसंमांसंपललंक्रव्यमामिषमित्यमरः ॥ ६५ ॥ रणावनिर्युद्धभूमिः ॥ ६६ ॥ नववर्षसहस्राणीतिक्वचित् । षष्टिर्वर्षसहस्राणीत्यन्यत्र ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ राक्षसान्प्रतिनीयतेयदीतिसंबंधः तत्तर्हि ॥ ६९ ॥ रामाप्रदानेऽन्यदपिनिमित्तंशंकितमस्तीत्याह ॥ अन्यच्चेति ॥ ७० ॥

ननुरावणस्यैवंविधंवीर्यंकुतः कुतश्चभवतांरावणादेरप्यधिकबलानांकाकुत्स्थादिवंशप्रसूतानांतद्विपर्ययइत्यतआह॥ कालइत्यादिना ॥ पृथग्भिन्नाअन्योन्यंविलक्षणाभूरिवीर्याविभूतयोबहुशौर्यसंपदःकालेकालेऽभिव्यक्तानुकूलेभूतेषुप्राणिष्वभ्युदयमभिव्यक्तिंयांति। कालतःप्रलयानुकूलत्वात् ॥७१॥ अस्मिन्कालेअस्मत्प्रतिकूलेतत्राद्यरावणादिषुशत्रुषुविषयेष्वनियतिर्विधिः ॥७२॥ कालस्यप्रातिकूल्यमेवदर्शयति ॥ अयमन्यतमइति॥ पेलवीकृतसज्जनःविरलीकृतसाधुजनः। घनंनिरंतरंसांद्रंपेलवंविरलंतन्वित्यमरः। अयंकालोऽन्यतमोऽत्यंतमन्यःपूर्वस्माद

कालेकालेपृथग्भिन्नाभूरिवीर्यविभूतयः॥भूतेष्वभ्युदयंयांतिप्रलीयंतेचकालतः॥७१॥ अद्यास्मिंस्तुवयंकालेरावणादिषुशत्रुषु॥ नसमर्थाःपुरःस्थातुंनियतेरेषनिश्चयः॥७२॥ अयमन्यतमःकालःपेलवीकृतसज्जनः॥ राघवोऽपिगतोदैन्यंयत्रवार्धकजर्जरः॥७३॥तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युःकौशिकोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिम् ॥७४॥ करिष्यामीतिसंश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि ॥ सभवान्केसरीभूत्वामृगतामभिवांछसि ॥७५॥ यदित्वमक्षमोराजन्गमिष्यामियथागतम् ॥ हीनप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसबांधवः॥ ७६ ॥ तस्मिन्कोपपरीतेतुविश्वामित्रेमहात्मनि ॥ चचालवसुधाकृत्स्नासुरांश्चभयमाविशत्॥७७॥ क्रोधाभिभूतंविज्ञायजगन्मित्रंमहामुनिम्॥ धृतिमान्सुव्रतोधीमान्वसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥७८॥ इक्ष्वाकुवंशजातोऽपिस्वयंदशरथोऽपिसन्॥ नपालयसिचेद्वाक्यंकोऽपरःपालयिष्यति॥७९॥

त्यंतंविपरीतइत्यर्थः।वार्धकंवृद्धत्वंवार्धकइवजर्जरोवार्धकजर्जरः ऊनषोडशवर्षोऽपिराघवोवार्धकावस्थायामिवजर्जरोभूत्वायत्रयस्मिन्कालेदैन्यंदीनभावंदुःखितांगतः राघवशब्दोदशरथविषयइतिकेचित् ॥ ७३ ॥ कौशिकःकुशिकगोत्रोविश्वामित्रः॥ ७४ ॥ केसरीसिंहः ॥ ७५ ॥ अक्षमःअसमर्थःकाकुत्स्थेतिसंबोधनंसाभिप्रायम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥८०॥ कृतान्यभ्यस्तानिसाधितानिवाअस्त्राणियेनसकृतास्त्रस्तंशक्ष्यंतिशक्तानभविष्यंतिधर्षयितुमितिशेषः ॥ ८१ ॥ कुतोरामःकुत्ररामइ
त्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ परिव्राड्धर्मिणं परिव्राजांसंन्यासिनांधर्मानैरपेक्ष्यादयोयस्यसतथोक्तस्तम् ॥८६॥ उदेतिहृष्यति ॥

युष्मदादिप्रणीतेनव्यवहारेणजंतवः ॥ मर्यादांनविमुंचंतुतांनहातुंत्वमर्हसि॥८०॥गुप्तंपुरुषसिंहेनगरुडे
नामृतंयथा ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः ॥८१॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ तथावसिष्ठेब्रुवतिराम
भृत्यजनान्नृपः ॥ कथंकीदृक्कुतोरामइतिपप्रच्छबुद्धिमान्॥८२॥रामभृत्याऊचुः ॥ रामोराजीवपत्राक्षो
यतःप्रभृतिचागतः ॥ सविप्रस्तीर्थयात्रायास्ततःप्रभृतिदुर्मनाः ॥ ८३ ॥ यत्नप्रार्थनयास्माकंनिजव्या
पारमाह्निकम्॥सोऽयमाम्लानवदनःकरोतिनकरोतिवा ॥८४॥ किंसंपदाकिंविपदाकिंगेहेनकिमीहितैः॥
सर्वमेवासदित्युक्त्वातूष्णीमेकोऽवतिष्ठते ॥८५॥ वस्त्रपानाशनादानपराङ्मुखतयातथा ॥ परिव्राड्धर्मि
णंराजन्सोऽनुयातितपस्विनम् ॥८६॥ नाभिमानमुपादत्तेनाभिवांछतिराजताम् ॥ नोदेतिनास्तमाया
तिसुखदुःखादिवृत्तिषु॥८७॥नीतमायुरनायासपदसंप्राप्तिवर्जितैः ॥ चेष्टितैरितिकाकल्याभूयोभूयःप्र
गायति॥८८॥आपदामेकमावासमभिवांछसिकिंधनम्॥ अनुशिष्येतिसर्वस्वमर्थिभ्यःसंप्रयच्छति॥८९॥

अस्तमायातिविषीदतीत्येतत् ॥८७॥ अनायासपदंनिर्वाणं काकल्याकलसूक्ष्मध्वनिना। काकलीतुकलेसूक्ष्मइत्यमरः ॥८८॥ हेअर्थिन्आप
दामेकंमुख्यमावासंनिलयंधनं किंकिमर्थमभिवांच्छसिअभीच्छसीत्यनुशिष्यअनुशासनंकृत्वा सर्वस्वमर्थिनेयाचकायप्रयच्छतिददाति ८९

ताद्दशचेतसस्तस्यकिंकुर्मोनविघ्नइतिसंबंधः ॥ ९० ॥ प्राकृतेव्यवहारेतंरामंनिवेशयितुंयःक्षमईद्दशोमहासत्वोऽस्मिन्महीतलेकइवस्यात्को नुस्यादितिसंबंधः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ महानुदयःपरमानंदाविर्भावोयस्मात्सतथोक्तः एषमोहोबोधइतिमोहस्यैताद्दशस्यबोधहेतुत्वादुपचर्यते

नाविघ्नःकिंमहाबाहोस्तस्यताद्दशचेतसः ॥ कुर्मःकमलपत्राक्षगतिरत्रहिनोभवान् ॥ ९० ॥ ईद्दशःस्यान्महासत्वःकइहास्मिन्महीतले ॥ प्राकृतेव्यवहारेतंयोनियोजयितुंक्षमः ॥ ९१ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ एवंचेत्तन्महाप्राज्ञंभवंतोरघुनंदनम् ॥ इहानयंतुत्वरिताहरिणंहरिणाइव ॥ ९२ ॥ एषमोहोरघुपतेर्नापद्धयोनापिरागतः ॥ विवेकवैराग्यकृतोबोधएषमहोदयः॥९३॥ एतस्मिन्मार्जितेयुक्त्यामोहेसरघुनंदनः ॥ विश्रांतिमेष्यतिपदेतस्मिन्वयमिवोत्तमे ॥९४॥ निजांचप्राकृतामेवव्यवहारपरंपराम् ॥ परिपूर्णमनामान्यआचरिष्यत्यखंडिताम् ॥९५॥ एवंमुनींद्रेब्रुवतिपितुःपादाभिवंदनम् ॥ कर्तुमभ्याजगामाथरामःकमललोचनः ॥९६॥ प्रथमंपितरंपश्चान्मुनीमान्यैकमानितौ ॥ ततोविप्रान्ततोबंधून्प्रणनामततोगुरून् ॥९७॥ जग्राहचततोद्दष्ट्यामनाक्मूर्ध्नाततोगिरा ॥ राजलोकेनविहितांतांप्रणामपरंपराम्॥९८॥ उत्संगेपुत्रतिष्ठेतिवदत्येवंमहीपतौ ॥ भूमौपरिजनास्तीर्णेचासनेसन्यविक्षत ॥ ९९ ॥ दशरथउवाच ॥ पुत्रप्राप्तविवेकस्त्वंकल्याणानांचभाजनम् ॥ जडवज्जीर्णयाबुद्ध्याखेदायात्मानदीयताम् ॥ १०० ॥

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ मनाक्मूर्ध्नाईषच्छिरःकंपनेन ॥ ९८ ॥ न्यविक्षतउपवेशनमकार्षीत् । विशप्रवेशनइतिधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनं नेर्विशइतिसूत्रादात्मनेपदम् ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥१०१॥ परिपेलवाःप्रविरलाः प्रसरःप्रचारः ॥ १०२ ॥ दुःखेनोच्छेदोयेषांतेदुरुच्छेदाःदुष्टःप्रारंभोव्यापारोयेषांतेदुरारंभाः यद्वा दुरारंभादुरुपक्रमाः दुःसाध्याइत्यर्थः ॥ १०३ ॥ अतज्ज्ञइवअब्रह्मविदिव कल्लोलामहोर्मयःव्यामोहसागरेकल्लोलाःप्रचंडापदः सागरेजाड्यशालित्वंतुशिशिरताशालित्वम् । शिशिरोजडइत्यमरः ॥ १०४ ॥ संक्षेपेणपूर्वंप्रतिप्रादितस्यवैराग्यस्यविस्तरेणप्रतिपादकोत्तरग्रंथसंदर्भोत्थानहेतुभूतान् विश्वामित्रप्रश्नानुक्षिपति ॥ किंनिष्ठाइति ॥ आखवोमूषकागेहमिवयेमनःपीडालक्षणाआधयस्तेतवमनोविलुंपंतिविशेषेणछिंदंति । तेकिं

वृद्धविप्रगुरुप्रोक्तंत्वादृशेनानुतिष्ठता ॥ पदमारुह्यतेपुण्यंनमोहमनुधावता ॥ १०१ ॥ तावदेवापदोदूरे तिष्ठंतिपरिपेलवाः ॥ यावदेवनमोहस्यप्रसरःपुत्रदीयते ॥१०२॥ वसिष्ठउवाच ॥ राजपुत्रमहाबाहोशूरस्त्वंविजितास्त्वया॥दुरुच्छेदादुरारंभाअप्यमीविषयारयः ॥ १०३ ॥ किमतज्ज्ञइवाज्ञानांयोग्येव्यामोहसागरे ॥ विनिमज्जसिकल्लोलबहुलेजाड्यशालिनि॥१०४॥विश्वामित्रउवाच ॥ किंनिष्ठाःकेचतेकेनकियंतःकारणेनते॥आधयःप्रविलुंपंतिमनोगेहमिवाखवः ॥ १०५॥ यथाभिमतमाशुत्वंब्रूहिप्राप्स्यसिचानघ ॥ सर्वमेवपुनर्येनभेत्स्यंतित्वांतुनाधयः ॥१०६॥ इत्युक्तमस्यसुमतेरघुवंशकेतुराकर्ण्यवाक्यमुचितार्थविलासगर्भम् ॥ तत्याजखेदमभिगर्जतिवारिवाहेबर्हीयथात्वनुमिताभिमतार्थसिद्धिः ॥१०७॥

निष्ठाःकेषुविषयेषुनितरांतिष्ठंतीतिकिंनिष्ठाः केचस्वरूपतःकेनकारणेनजाताःकियंतःकियत्परिमाणाः ॥ १०५॥ प्रश्नोत्तरदानस्यनिःप्रयोजनत्वशंकांशातयति ॥ यथेति ॥ हे अनघआधयोयेनप्राप्तेनाभिमतेनसर्वेत्वांपुनर्नभेत्स्यंति यथाभिप्रेतंतत्सर्वमेवत्वमाश्ववाप्स्यसि ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १०६ ॥ केतुर्ध्वजः यथारथस्यकेतुरलंकारस्तथारघुवंशस्यालंकारइत्यर्थः । उचितानामर्थानांविलासोविस्तारोगर्भेयस्यतत्तथा वारिवाहोमेघः बर्हीमयूरः अनुमिताऽभिमतस्यार्थस्यप्रयोजनस्यसिद्धिर्येनसतथोक्तः ॥ १०७ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यउत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखविरचितायांवासिष्ठचंद्रिकायां वैराग्यप्रकरणेवैराग्यसंभूतिर्नाम प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ पूर्वंसंक्षेपेणप्रतिपादितंवैराग्यंविस्तरेणप्रतिपादयितुमुत्तरग्रंथसंदर्भइतितात्पर्यमवादिष्म । तत्रातीतसर्गांतेकिंनिष्ठाइतिप्रश्नाउपक्षिप्ताःतन्निर्णयार्थंवचनमुवाचरामइत्याह ॥ इतीति ॥ मंथरंमंदगामि गंभीरमित्यर्थः । मंदगामीतुमंथरइत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अंबुधिःसमुद्रोमेखलाकांचीयस्याःसातथोक्तातांम् ॥४॥ ईदृशोवक्ष्यमाणप्रकारः ॥ ५ ॥ येयंसंसारसंस्थितिः इदंकिंनामसुखंवदेत्यन्वयः । असु

इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेवैराग्यप्रकरणेवैराग्योत्पत्तिप्रतिपादनोनामप्रथमःसर्गः ॥१॥ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इतिपृष्टोमुनींद्रेणसमाश्वास्यचराघवः ॥ उवाचवचनंचारुपरिपूर्णार्थमंथरम् ॥ १ ॥ श्रीरामउ० ॥ भगवन्भवतापृष्टोयथावदधुनाखिलम् ॥ कथयाम्यहमज्ञोऽपिकोलंघयतिसद्वचः ॥ २ ॥ अहंतावदयंजातोनिजेऽस्मिन्मंदिरेपितुः ॥ क्रमेणवृद्धिंसंप्राप्तःप्राप्तविद्यश्चसंस्थितः ॥ ३ ॥ ततःसदाचारपरोभूत्वाहंमुनिनायक ॥ विहृतस्तीर्थयात्रार्थमुर्वीमंबुधिमेखलाम् ॥४॥ एतावताचकालेनसंसारास्थामिमांहरन् ॥ प्रादुर्भूतोमनसिमेविचारःसोऽयमीदृशः ॥५॥ किंनामेदंवदसुखंयेयंसंसारसंस्थितिः ॥ जायतेमृतयेलोकोम्रियतेजननायच ॥ ६ ॥ अस्थिराःसर्वएवैतेसचराचरचेष्टिताः॥ सर्वापदांपदंपापाभावाविभवभूमयः ॥ ७ ॥

खकरत्वमेवदर्शयति ॥ जायतइति ॥ मृतयेजायतेजननंमरणाविनाभूतमित्यर्थः । जननायम्रियतेचमृतिश्चाज्ञस्यावश्यंजन्महेतुरित्यर्थः॥६॥ सचराचरचेष्टिताः सचराचरैःकृताइत्यर्थः । पापाःपापहेतवःभावाःपदार्थाःविभवभूमयःऐश्वर्यकारणानि । विभवभूमयोभावाःसर्वापदांपदंस्थानंभवंतीत्यन्वयः । आपदांपतयइतिक्वचित्पाठः ॥ ७ ॥

स्वप्नसंसारवन्मनोनिर्मितएवसंसारइत्याह ॥ अयइति ॥ परस्परमसंगिनःस्वभावतोऽन्योन्यसंबंधरहिताः । स्वतःसंबंधराहित्येदृष्टांतः । अयःशलाकेति ॥ अयोनिर्मितशंकुतुल्याः नह्ययःशलाकाजतुकाष्ठवत्परस्परंसंबध्यते । भावाःपुत्रभार्यादिलक्षणपदार्थाःकेवलंस्वयामनःकल्पनया ममायंपुत्रोममेयंभार्यामिमायंपतिरित्यादिलक्षणयाश्लिष्यंतेसंबध्यंते ॥ ८ ॥ कोऽहमिति ॥ शरीरेंद्रियमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताज्ञानचित्प्रतिबिंबबिंबकेवलानांमध्ये कोऽहंकतमोऽहमागतमभिव्यक्तमिदंजगत्किंसत्यमुतासत्यं सम्यग्विचारणायांयज्जगन्मिथ्यैवास्तुनहिमिथ्याकदाचित्सत्यंभवति तेनकस्यकिमागतंनाम नहिमिथ्यापदार्थेनापकारउपकारोवाकस्यचिद्भवति । नहिमरीचिकोदकेनभूमेर्भूषणमभूषणंवाभ

अयःशलाकासदृशाःपरस्परमसंगिनः ॥ श्लिष्यंतेकेवलंभावामनःकल्पनयास्वया ॥ ८ ॥ किंमेराज्येन किंभोगैःकोऽहंकिमिदमागतम् ॥ यन्मिथ्यैवास्तुतन्मिथ्याकस्यनामकिमागतम् ॥ ९ ॥ एवंविमृशतो ब्रह्मन्सर्वेष्वेवततोमम ॥ भावेष्वरतिरायातापथिकस्यमरुष्विव ॥ १० ॥ शाम्यतीदंकथंदुःखमितितप्तोऽस्मिचिंतया ॥ जरद्वृक्षइवोग्रेणकोटरस्थितवन्हिना ॥ ११ ॥ संसारदुःखपाषाणनीरंध्रहृदयोह्यहम् ॥ निजलोकभयादेवगलद्बाष्पंनरोदिमि ॥ १२ ॥

वति । अधिष्ठानभूतस्यात्मनःकल्पितप्रपंचेननकिंचिदपिभवतीतिभावः ॥ ९ ॥ एवंसंसारयाथात्म्यविचारस्यकिंफलमित्याह ॥ एवमिति ततस्तस्माद्विमर्शादरतिररमणं पथिकःपांथः मरुषुमरुभूमिषु ॥ १० ॥ किंनिष्ठाइत्यादिप्रश्नोत्तरदानार्थमेवमुपोद्घातंकृत्वेदानींतदुत्तराण्याह ॥ शाम्यतीति ॥ इदंसंसारदुःखं कथंकेनोपायेनशाम्यतिनश्यतीतिचिंतयातप्तोऽस्मिदुःखितोऽस्मि । जरद्रुमोजीर्णवृक्षःकोटरंनिष्कुहःवृक्षच्छिद्रम् । केनकारणेनाधयःप्रलुंपंतीत्यस्यापिप्रश्नस्य संसारशांत्युपायापरिज्ञानेनकारणेनेत्युत्तरमर्थादत्रैवोक्तमितिवेदितव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सर्वभोग्यसमावृतस्त्वं कथंदुःखमेववर्णयसिदरिद्रइवेत्याशंक्य सर्वमनर्थकरंदुष्टमेवेतिदर्शयन्नादावनेकानर्थहेतुंधनंनिंदति ॥ चिंतेति ॥ चिंतानांनिचयाःसमूहाएवचक्राण्यायुधविशेषायेषांतानितथोक्तानि । धनैरुत्पादितोहिचिंतानिचयश्चक्रवद्विदारयतिपुरुषम् । संप्रसूतकलत्राणि सम्यक्प्रकर्षेणकृतप्रसवानिकलत्राणिदारायेषुगृहेषुतानितथोक्तानि उग्रापदां उग्राआपदोयेषांपुरुषाणांतउग्रापदस्तेषां यथाप्रवृद्धाभिरापद्भिराक्रांतानांकुटुंबिनांचक्रतुल्यचिंतासमूहजनकानि बह्वपत्यपरिवृतभार्याणिगृहाणिनसुखायभवंति किंतुदुःखायैव तथाधनानीत्यर्थः ॥ १३ ॥ धननिंदानंतरंधनहेतुंश्रियंनिंदति ॥ इयमस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिःश्लोकैः ॥ अस्मिन्संसारेस्थिता उदारामहती । उदा

चिंतानिचयचक्राणिनानंदायधनानिमे ॥ संप्रसूतकलत्राणिगृहाण्युग्रापदामिव ॥ १३ ॥ इयमस्मिन्स्थितोदारासंसारेपरिपेलवा ॥ श्रीर्मुनेपरिमोहायसापिनूनंनशर्मदा ॥ १४ ॥ गुणागुणविचारेणविनैवकिलपार्श्वगम् ॥ राजप्रकृतिवन्मूढादुरारूढावलंबते ॥ १५ ॥ कर्मणातेननतेनैषाविस्तारमनुगच्छति ॥ दोषाशीविषवेगस्ययत्क्षीरंविसरायते ॥ १६ ॥

रोदात्तमहतोरित्यमरः। परिपेलवापरितःसमंतादद्दढा येयंश्रीःसापिशर्मदासुखदानभवति। नूनंनिश्चये प्रत्युतपरिमोहायभवतीतियोजना ॥ १४ ॥ गुणिनमेवाश्रयतेलक्ष्मीरितिनियमाभावात्तस्याआश्रयतोदुष्टत्वमाह ॥ गुणेति ॥ दुरारूढादुःखेनारूढा दुःखानुषंगिणीतियावत्। अथवाआरूढशब्देनारोहोलक्ष्यते । दुरारोहादुःसाध्येत्यर्थः । गुणागुणविचारेण अस्मिन्गुणोऽस्त्यस्मिन्नगुणोऽस्तीतिविचारेणविनापार्श्वगमवलंबतेकिलेतिवार्तायाम्। वार्त्तासंभाव्ययोःकिलेत्यमरः। राजप्रकृतिवद्राजस्वभाववत् । यथाराजस्वभावोदुर्जनंसज्जनंवापार्श्वगंविचारंविनावलंबते दुरारूढश्चभवतितद्वत् । अथवाराजप्रकृतिरमात्यादीनाश्रयते ॥ १५ ॥ लक्ष्म्यादोषमुक्ताभिवृद्धौतमाह ॥ कर्मणेति ॥ तेन

तेनसाधुनावाऽसाधुनाकर्मणाविस्तारमभिवृद्धिमनुगच्छति। अभिवृद्धापिसानर्थायभवतीत्याह ॥ दोषेति ॥ यल्लक्ष्मीरूपंक्षीरंदोषाशीविषवेगस्य दोषादर्पादयआशीविषाभुजंगमास्तेषांविषवेगस्यविसरःविसर्पणंतद्वदाचरति । यथाक्षीरमुरगस्यविषवेगवर्धकंभवतितथादोषसर्पाणांप्रभावरूपविषवेगवर्धकंलक्ष्मीरूपंक्षीरमित्यर्थः। यत्क्षीरंविसरायतेसैषेतिपूर्वेणसंबंधः ॥ १६ ॥ यत्क्षीरंविसरायतइत्युक्तंस्पष्टयति ॥ तावदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन ॥ शीतःसुखकरोमृदुर्विनयमधुरवाक्त्वादिगुणःस्पर्शःसंपर्कोयस्यजनस्यसतथा वात्याचक्रवातः परुषीकृतःकर्कशीकृतः चक्रवातचलितंहिमंयथादुःखदस्पर्शं तथालक्ष्म्याविषमीकृतचित्तोदुःखसंपर्कोभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्राज्ञाःपंडिताः कृतज्ञाःकृतोपकाराविस्मर्तारः पेशलाःपटवः ॥ दक्षेतुचतुरपेशलपटवइत्यमरः। मणयोरत्नादयः ॥ १८ ॥ जननिंद्योनभवतीत्यजननिंद्यः। अविकत्थनः

तावच्छीतमृदुस्पर्शःपरेस्वेवर्ततेजनः ॥ वात्ययेवहिमंयावच्छ्रियानपरुषीकृतः ॥ १७ ॥ प्राज्ञाःशूराःकृतज्ञाश्चपेशलामृदवश्चये ॥ पांसुमुष्टयेवमणयःश्रियातेपरुषीकृताः ॥ १८ ॥ श्रीमानजननिंद्यश्चशूरश्चाप्यविकत्थनः ॥ समदृष्टिःप्रभुश्चेतिदुर्लभाःपुरुषास्त्रयः ॥ १९॥ मनोरमाकर्षतिचित्तवृत्तिंकदर्थसाध्याक्षणभंगुराच ॥ व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहाश्वभ्रोत्थितापुष्पलतेवलक्ष्मीः ॥ २० ॥

शूरोऽहंकोनाममत्सदृशोस्तीत्येवंप्रजल्परहितः। श्रीमानजननिंद्यःपुरुषोदुर्लभइत्यस्य दृष्टांतत्वेनात्मस्तुतिरहितःशूरादिरुक्तइतिज्ञेयम्॥१९॥ श्वभ्रोत्थिताश्वभ्राद्वल्मीकादिरंध्रादुत्पन्ना। छिद्रंनिर्व्यथनंरोकंरंध्रंश्वभ्रंवपाशुषिरित्यमरः । पुष्पलतेवपुष्पयुक्तलतेव लक्ष्मीरापातसौंदर्यान्मनोरमासती चित्तवृत्तिमाकर्षति स्वाभिमुखीकरोतीत्यर्थः। कदर्थसाध्या कदर्थेनकुत्सितार्थेननीचसेवादिजनितेनसाध्या। व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा व्यालाःशठाः। भेद्यलिंगःशठेव्यालः पुंसिश्वापदसर्पयोरित्यमरः। तेषामावल्यापंक्त्यागात्रेषुविवृत्तोलुठितोदेहोयस्याःसा तथोक्ता। लतापक्षेतु व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा सर्पपंक्तिशरीरलुठितदेहा ॥ २० ॥

लक्ष्मीनिंदानंतरंलक्ष्मीभोगनिमित्तमायुर्निंदति ॥ आयुरिति ॥ पल्लवस्यकोणोंऽत्यभागस्तस्याग्रेलंबमानोदकलेशवद्भंगशीलमायुरकांडेऽनवसरे । कांडोऽस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारिष्वितिनामानुशासनात् । शरीरंसंत्यज्ययातीत्यन्वयः । अत्रदृष्टांतः । उन्मत्तमिवेति ॥ यथानुन्मत्तउन्मत्तंत्यजतितद्वत् । अथवाउन्मत्तमिवस्थितंशरीरमितिसंबंधः ॥ २१ ॥ ननुक्वचिद्दीर्घमायुरपिदृश्यते सत्यम् । तदप्यात्मज्ञानानुपयोग्यमनर्थायैवेत्याह ॥ विषयेति ॥ विषयाएवाशीविषाभुजंगमास्तेष्वासंगेनासक्त्यासंबंधेनवा परिजर्जराणिप्रशिथिलानिचेतांसियेषांतेतथोक्तास्तेषाम् । अप्रौढोऽप्रवृद्धःआत्मविवेकोयेषांतेतथोक्तास्तेषाम् ॥२२॥ पुनरप्यायुषोऽस्थिरत्वंप्रतिपादयति ॥ वयमित्यादि श्लोकत्रयेण ॥

आयुःपल्लवकोणाग्रलवांबुकणभंगुरम् ॥ उन्मत्तमिवसंत्यज्ययात्यकांडेशरीरकम् ॥ २१ ॥ विषयाशीविषासंगपरिजर्जरचेतसाम् ॥ अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणम् ॥ २२ ॥ वयंपरिमिताकारपरिनिष्ठितनिश्चयाः ॥ संसाराभ्रतडित्पुंजेसुनेनायुषिनिर्वृताः ॥ २३ ॥ युज्यतेवेष्टनंवायोराकाशस्यचखंडनम् ॥ ग्रंथनंचतरंगाणामास्थानायुषियुज्यते ॥ २४ ॥ पेलवंशरदीवाभ्रमस्नेहइवदीपकः ॥ तरंगकइवालोलंगतमेवोपलक्ष्यते ॥२५॥ अविश्रांतमनाःशून्यमायुराततमीहते ॥ दुःखायैवविमूढोंऽतर्गर्भमश्वतरीयथा ॥२६॥

परिमितःपरिच्छिन्नआकारोयस्यानात्मनस्तस्मिन्परिनिष्ठितनिश्चयाःस्थिरबुद्धयोवयं संसाराभ्रतडित्पुंजे संसारमेघविद्युत्समूहेआयुषिननिर्वृताःनसुखिनः ॥ २३ ॥ ग्रंथनंबंधनम् ॥ २४ ॥ पेलवंतनु । पेलवंविरलंतन्विसमरः ॥ २५ ॥ ननूपायविशेषेणस्थिरमायुरपिसंपादयन् कश्चित्पुरुषोलोकेदृश्यते । सत्यं तदप्यब्रह्मविदस्तस्यानर्थायेत्याह ॥ अविश्रांतेति ॥ विमूढोविशेषेणमूढोऽतएवब्रह्मण्यविश्रांतमनाः । शून्यंव्यर्थमाततंविस्तीर्णमायुर्दुःखायैवेहतेचेष्टतेसंपादयतीत्यर्थः । अश्वतरीनामाश्वाद्गर्दभ्यामुत्पन्ना । तस्यागर्भस्तामेवहंतीतिप्रसिद्धम् ॥ २६॥

ज्ञानानुपयोग्यायुर्विनिंद्य तदुपयोग्यायुःस्तौति उपादेयत्वाय ॥ प्राप्यमिति श्लोक त्रयेण ॥ येनजीवितेन प्राप्यंब्रह्मसंप्राप्यते। अतएवये नजीवितेन जन्मांतराप्राप्त्याभूयोनशोच्यते । यज्जीवितमाप्रारब्धकर्मक्षयात्परायाविषयसुखविलक्षणायानिर्वृतेःसुखस्यस्थानंभवति तज्जीवितमुच्यते। सज्जीवितमुच्यतइत्यर्थः। कार्यस्तुतौहितत्कारणस्तुतिरवश्यंभवतीत्यायुषःकार्यभूतजीवितस्यप्राणधारणलक्षणस्यस्तुतिरत्रकृता ॥ २७ ॥ यस्यपुंसोमनोदुर्वासनापरवशंमननेनैववस्तुतत्त्वविषयभूतनिरूपणेनैवजीवति मननादिजनितसाक्षात्कारेणबाधितमेव भवति सजीवति सम्यग्जीवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ जरठगर्दभाःजरायुक्तगर्दभाः ॥ २९ ॥ अज्ञजीवितस्यवृक्षादिजीवितवद्दुर्जीवितत्वंदर्शय

प्राप्यंसंप्राप्यतेयेनभूयोयेननशोच्यते ॥ परायानिर्वृतेःस्थानंयत्तज्जीवितमुच्यते ॥ २७ ॥ तरवोऽपि
हिजीवंतिजीवंतिमृगपक्षिणः ॥ सजीवतिमनोयस्यमननेनैवजीवति ॥ २८ ॥ जातास्तएवजगति
जंतवःसाधुजीविताः ॥ येपुनर्नेहजायंतेशेषाजरठगर्दभाः ॥ २९ ॥ भारोऽविवेकिनःशास्त्रंभारोज्ञानंच
रागिणः ॥ अशांतस्यमनोभारोभारोऽनात्मविदोवपुः ॥ ३० ॥ रूपमायुर्मनोबुद्धिरहंकारःस्थिरेहितम् ॥
भारोभारवहस्येवसर्वंदुःखायदुर्धियः ॥ ३१ ॥

ता तच्छरीरादेरपिदुष्टत्वमर्थाद्दर्शितं तद्विशदयति ॥ भारइत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ भारोयथादुर्धरःस्वाधीनोनभवति एवमविवेक्यादेःशास्त्रादिकंस्वाधीनंनभवतीत्यर्थः। अविवेक्यत्रविवेकासमर्थोमंदबुद्धिर्विवक्षितः। भारोऽनात्मविदोवपुरित्यस्यदृष्टांततयान्यत्सर्वमुपन्यस्तमितिज्ञेयम् ॥ ३० ॥ नन्वात्मविदोऽपिवपुर्भारएवतत्रकिमुच्यतेभारोऽनात्मविदोवपुरिति । नैतत्। आत्मविदःशरीरस्यैवाभावात्। प्रातिभासिकेतस्मिन्पूर्ववदभिनिवेशाभावात्तदीयलाभोच्छेदयोरौदासीन्यात् । स्थिरेहितंस्थिरचेष्टितंस्थिरकार्यविषयत्वात्स्थिरत्वमीहितस्य । स्थितेहितमितिक्वचित्पाठस्तत्रापिसएवार्थः ॥ ३१ ॥

यौवनावस्थायारूपादिकंसुखायभवतीत्याशंक्यतस्यास्थिरत्वान्नैवमित्याह ॥ दिनैरिति ॥ परिज्ञायदुर्जनइतिज्ञात्वा गतादरमितिक्रियाविशेषणम् ॥ ३२ ॥ आयुर्निंदामुपसंहरति ॥ स्थिरतयेति ॥ सुखभासितयासुखदीपितयासुखशोभितयाप्रसिद्धयास्थिरतयास्थिरत्वेनसततमुज्झितंत्यक्तं उत्तमफल्गु असत्यसारंतद्वत्तद्युक्तम् । असारंफल्गुशून्यंत्वित्यमरः । मरणभाजनमिदमायुर्यथागुणवर्जितंतथागुणवर्जितमन्यद्वस्तुजगतिनास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आयुषोऽहंकारद्वारानर्थहेतुत्वात्तन्निंदानंतरंतदनर्थदानस्यप्रधानद्वारमहंकारंनिंदति ॥ मुधैवेत्यादिभिः सप्तश्लोकैः ॥ दुष्टोऽहंकारोदुरहंकारः दुरहंकारएववैरीदुरहंकारवैरी मोहादज्ञानान्मुधैववृथैवाभ्युत्थितः आभिमुख्येनोद्गतः । अहंकारस्योत्प

दिनैःकतिपयैरेवपरिज्ञायगतादरम् ॥ दुर्जनःसज्जनेनेवयौवनेनावियुज्यते ॥ ३२ ॥ स्थिरतयासुखभासितयानयासततमुज्झितमुत्तमफल्गुवत् ॥ जगतिनास्तितथागुणवर्जितंमरणभाजनमायुरिदंयथा ॥
॥ ३३ ॥ मुधैवाभ्युत्थितोमोहान्मुधैवपरिवर्तते ॥ मिथ्यामयेनभीताःस्मोदुरहंकारवैरिणा ॥ ३४ ॥ अहंकारवशादापदहंकाराद्दुराधयः ॥ अहंकारवशादीहानाहंकारात्परोरिपुः ॥ ३५ ॥ तमहंकारमाश्रित्यपरमंचिरवैरिणम् ॥ नभुंजेनपिबाम्यंभःकिमुभोगान्भजेमुने ॥ ३६ ॥ अहंकारवशाद्यद्यन्मयाभुक्तंहतंकृतम् ॥ तत्तत्सर्वमवस्त्वेववस्त्वहंकाररिक्तता ॥ ३७ ॥

त्तौवैयर्थ्यमुक्त्वाभिवृद्धौतदाह ॥ मुधैवेति ॥ मिथ्यामयेनमिथ्यास्वरूपेण । अहमितितावत्प्रथमोऽध्यासइतिह्याचार्याः ॥३४॥ अहंकारस्यदुर्वैरित्वंसाधयति ॥ अहंकारवशादिति ॥ दुराधयोदुष्टामनःपीडाः । ईहावांछा परउत्कृष्टः ॥३५॥ अहंकारस्यवैरित्वपरिज्ञानफलमाह ॥ तमिति ॥ ३६ ॥ ननुशत्रुमाश्रितस्यापिलोकेकस्यचिद्भोजनादौप्रवृत्तिर्दृश्यतेतद्वत्तवकिंनस्यादित्यतआह ॥ अहंकारवशादिति ॥ अवस्त्वेवापरमार्थएव । यथास्वप्नेभुक्त्यादिकमहंकारवशात्कृतंमिथ्यैवतद्वज्जागरेऽपीत्यर्थः । अहंकाररिक्तताअहंकाररहितता वस्तुपरमार्थः ॥३७॥

अहंकारवशादित्युक्तंप्रपंचयति ॥ ब्रह्मन्निति ॥ अहंकारवारिदःअहंकारमेघःकुटजोवत्सकाख्योवृक्षः। जयोऽथकुटजःशक्रोवत्सकइत्यमरः। तृष्णैवकुटजस्यमंजरी। कुटजवृक्षोहिजलदागमेविकसन्मंजरीसंछन्नोभवति ॥ ३८ ॥ एवंगुर्वनुशासनयोग्यतामात्मनोदर्शयित्वातदनुशासनंप्रार्थयते ॥ निरहंकारेति ॥ निरहंकारावृत्तिर्वर्तनंयस्यसतथोक्तस्तस्य मौख्यात्मौढ्यात् । अज्ञेमूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाइत्यमरः। सीदतःअवसीदतः ॥ ३९ ॥ सर्वापदामित्येतत्पूर्वस्यप्रपंचः । अहंकृतिपदंअहंकारवस्तुअहंकारस्थानंवा । पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वित्यमरः। अहंकृतिपदंयत्नान्नसंश्रयामीतिसंबंधः। निलयमाश्रयःअंतरस्थंदेहाभ्यंतरस्थंशेषेणाहंकारत्यागेनतत्साक्षितयावशि

ब्रह्मन्यावदहंकारवारिदःपरिजृंभते ॥ तावद्विकाशमायातितृष्णाकुटजमंजरी॥ ३८॥ निरहंकारवृत्तेर्मेमौख्याच्छोकेनसीदतः ॥ यत्किंचिदुचितंब्रह्मन्तदाख्यातुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ सर्वापदांनिलयमध्रुवमंतरस्थमुन्मुक्तमुत्तमगुणेननसंश्रयामि ॥ यत्नादहंकृतिपदंपरितोऽतिदुःखंशेषेणमांसमनुशाधिमहानुभाव ॥ ४० ॥ दोषैर्जर्जरतांयातंसत्कार्यादार्यसेवितात् ॥ वातांतःपिच्छलववच्चेतश्चलतिचंचलम् ॥ ४१ ॥

ष्टेनानिदमंशेन समनुशाधिसम्यगनुशासनंकुरु। अत्रध्वनितमर्थंवदामः। अहमितिशब्दंकरोत्यहंकृद्गौस्तत्रवर्तमानंपदम्। यद्वाहंशब्दविषयाकृतिःप्रयत्नोयस्यागोःसाहंकृतिस्तस्याःपदंपादः। तथाचायमर्थः। अध्रुवंचंचलं अंतरस्थंकुक्षिप्रदेशस्थं उत्तमगुणेनउत्तमरज्ज्वाउन्मुक्तंसंत्यक्तंपरितःसमंततोऽतिदुःखंप्रहारादिनाअतिशयितदुःखंयस्मात्तदर्दांतगोष्पदंयथाविवेकीनसंश्रयतेतदहंकारपदंनसंश्रयामीति ॥४०॥ अहंकारनिंदानंतरमहंकारकार्यमनोनिंदति ॥ दोषैरित्यादिभिरेकादशश्लोकैः ॥ चंचलंचेतोदोषैरागादिभिर्जर्जरतांशिथिलतांयातंसत् आर्यसेवितात्कार्यात्निःश्रेयससाधनानुष्ठानलक्षणाच्चलति। अथसत्कार्यादित्येकंपदंचलनकर्तृत्वमात्रेदृष्टांतः। वातांतःपिच्छलववत् वायुमध्यस्थबर्हलेशवत् ॥ ४१ ॥

ननुसतिप्रयोजनेचलनंनदोषायेत्यतआह ॥ इतश्चेति॥ तरबर्थस्यदूरातिशयस्यशतयोजनादिषुपर्यवसानंवारयितुंदीर्घमित्युक्तम् । कौलेयकः श्वा । कौलेयकःसारमेयःकुक्कुरोमृगदंशकः । शुनकोभषकःश्वास्यादित्यमरः ॥४२॥ व्यर्थमेवानुधावतीत्यनुपपन्नंक्वचिदर्थप्राप्तेरपिदर्शनात्तत्राह ॥ प्राप्तैरपीति॥ करंडकमत्रवंशनिर्मितकंडोलम् ॥४३॥ नकेवलंचेतसःचलनंव्यर्थमनर्थदंचेत्याह ॥क्रूरेणेति॥ जडतामविवेकतांतृष्णैवभार्या तामनुगच्छतीतितृष्णाभार्यानुगामीतेन । यथाशुनींभार्यामनुगच्छताशुनकापरपर्यायेणकौलेयकेनशवोभुक्तोभवतितथाचेतसोक्तविशेषणेनभुक्तोऽस्मिउपद्रुतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ नकेवलंजीवतोमेदुःखकारणंचित्तंमृतस्यनरकतिर्यगादियोनिप्रापककर्मबीजंचेत्याह ॥ अवांत

इतश्चेतश्चसुव्यग्रंव्यर्थमेवाभिधावति ॥ दूराद्दूरतरंदीर्घंग्रामेकौलेयकोयथा ॥ ४२॥ नप्राप्नोतिक्वचित्किंचित्प्राप्तैरपिमहाधनैः ॥ नांतःसंपूर्णतामेतिकरंडकमिवांबुभिः ॥४३॥ क्रूरेणजडतांयातस्तृष्णाभार्यानुगामिना ॥ शवःकौलेयकेनेवब्रह्मन्भुक्तोऽस्मिचेतसा ॥४४॥ अवांतरनिपातायशून्येवाभ्रमणायच ॥ तृणंचंडानिलेनेवदूरंनीतोऽस्मिचेतसा ॥४५॥ पाताल‌ाद्गच्छतापृथ्वींपृथ्व्याःपातालगामिना ॥ कूपकाष्ठंकुदाम्नेववेष्टितोऽस्मिकुचेतसा ॥४६॥ मिथ्यैवस्फाररूपेणविचाराद्विसरारुणा ॥ बालोवैतालिकेनेवगृहीतोऽस्मिकुचेतसा ॥४७॥ वन्हेरुष्णतरःशैलादपिकष्टतरक्रमः ॥ वज्रादपिदृढोब्रह्मन्दुर्निग्रहमनोग्रहः ४८

रेतिश्लोकद्वयेन ॥ अवांतरनिपातआरूढपातित्यं शून्येभ्रमणं पुरुषार्थसाधनशून्येतिर्यगादियोनौभ्रमणम् तृणपक्षेशून्येभ्रमणंनिराकारेगगनेपरिभ्रमणम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नन्वप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरः । इत्यात्मतत्त्वप्रतिपादकश्रुतेस्तवचेतएवनास्तिकुतस्तत्प्रेर्यत्वमित्याशंक्याह ॥ मिथ्यैवेति ॥ स्फाररूपेणभूरिरूपेणविसरारुणाविसरणशीलेन । यथाबालआत्मच्छायादावारोपितवेतालेनगृहीतोभवतितद्वदित्यर्थः । मिथ्यैवस्फारत्वं तद्विचाराद्विसरारुत्वंचचेतोवैतालिकयोःसमानम् ॥४७॥ नन्वेवंदुश्चेष्टितंचेतोनिगृह्यतामि

त्यतआह ॥ वन्हेरित्यादि ॥ कष्टतरक्रमःपादविक्षेपआरोहणंयस्यसतथोक्तः । मनोग्रहःमनोभूतम् ॥४८॥ सुमेरून्मूलनान्मेरूत्पाटनात् । वन्ह्यशनादग्निभक्षणात् ॥४९॥ एवंचित्तनिग्रहोऽतिदुष्करश्चेत्तर्हितमुपेक्ष्यान्यदेवकर्तव्यंपुरुषार्थायेत्यतआह ॥ चित्तमित्यादि ॥ अर्थानामाकाशादिपदार्थानांचित्तंकारणमुपादानकारणम् । तथाचोक्तंसंक्षेपशारीरके । मुक्तामुक्तौविद्वदज्ञौत्वदन्यावाकाशादिक्ष्मावसानंचविश्वम् । स्वाविद्योत्थंस्वांतनिष्पंदनंतद्विज्ञातव्यंमाग्रहीरन्यथैतदिति । तस्मिंश्चित्तेसतिवर्तमानेजगत्त्रयंतत्कार्यभूतंवर्तते । तस्मिन्कारणेक्षीणेनष्टेसतितत्कार्यंजगत्क्षीणमेवभवति । अतस्तच्चित्तमेवपुरुषार्थायप्रयत्नतोवक्ष्यमाणाच्चिकित्स्यंचिकित्सनीयं गृहीतव्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥ अगवरा

अप्यब्धिपानान्महतःसुमेरून्मूलनादपि ॥ अपिवन्ह्यशनातसाधोविषमश्चित्तनिग्रहः ॥ ४९ ॥
चित्तंकारणमर्थानांतस्मिन्सतिजगत्त्रयम् ॥ तस्मिन्क्षीणेजगत्क्षीणंतच्चिकित्स्यंप्रयत्नतः ॥५०॥
चित्तादिमानिसुखदुःखशतानिनूनमभ्यागतान्यगवरादिवकाननानि ॥ तस्मिन्विवेकवशतस्तनुतांप्रयातेमन्येमुनेनिपुणमेवगलंतितानि ॥ ५१ ॥ हार्दांधकारशर्वर्यातृष्णयैवदुरंतया ॥
स्फुरंतिचेतनाकाशेदोषकौशिकपंक्तयः ॥ ५२ ॥

त्पर्वतश्रेष्ठात् । शैलवृक्षौनगावगावित्यमरः । तस्मिन्चित्तेतनुतांकृशतां निपुणमेवगलंति सम्यगेवनश्यंतीत्यर्थः । गलंतीतिमन्यइतिसंबंधः ॥ ५१ ॥ मनसस्तृष्णाद्वारानर्थहेतुत्वान्मनोनिंदानंतरंतृष्णांनिंदति हेयत्वाय ॥ हार्देत्यादिचतुर्दशश्लोकैः ॥ हृद्गताहार्दा अंधकारयुक्ताशर्वर्यंधकारशर्वरीचंद्रिकारहितारात्रिः हार्दाचासावंधकारशर्वरीचेतितथा तयाहार्दांधकारशर्वर्येतितृष्णाविशिष्यते । दुरंतयादुःखावसानया । चेतनाकाशेचेतनएवाकाशस्तस्मिन् दोषकौशिकपंक्तयः दोषाःक्रोधादयस्तएवकौशिकाउलूकास्तेषांपंक्तयः । महेंद्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषुकौशिकइत्यमरः । प्रसिद्धांधकारशर्वरीप्रसिद्धाकाशउलूकपंक्तीनांस्फुरणहेतुरितिप्रसिद्धम् ॥ ५२ ॥

नकेवलंदोषानेवोत्पादयतितृष्णा गुणांश्चनाशयतीत्याह ॥ यांयामिति ॥ अवीतास्थंअविगतासक्तियथाभवतितथा गुणश्रियंगुणशोभां म् ॥ ५३ ॥ विस्तरेणतृष्णांनिंदति ॥ गंतुमिति ॥ आत्मीयमास्पदंस्वस्वरूपंनिरस्ताशेषक्लेशंपरमानंदलक्षणम् । जालमानायः शकुनिप क्षेत्वात्मीयमास्पदंस्वनीडम् ॥ ५४ ॥ निरतिशयदुःखहेतुतयातृष्णांनिंदति ॥ तृष्णाभिधानयेति ॥ अमृतैःसुधाभिःअमृतैरपियथादाहोप शमनंनाशंके तथादग्धोऽस्मीतिसंबंधः ॥ ५५ ॥ ननुधीरस्यविचारवतस्तृष्णानुकूलव्यापाररहितस्यतव कथंतृष्णादाहकरीत्यतआह ॥ भीषयत्यपीति ॥ धीराधैर्ययुक्ताईहाचेष्टायस्यसधीरेहस्तं सहेक्षणेनविचाराख्येनवर्ततइतिसेक्षणस्तं शांताईहाचेष्टायस्यसतथातं खेदजन

यांयामहमवीतास्थंसंश्रयामिगुणश्रियम् ॥ तांतांकृंततिमेतृष्णातंत्रीमिवंकुमूषिका ॥ ५३ ॥ गंतुमा
स्पदमात्मीयमसमर्थधियोवयम् ॥ तृष्णाजालेविमुह्यामोजालेशकुनयोयथा ॥ ५४ ॥ तृष्णाभिधान
यातातदग्धोऽस्मिज्वालयातथा ॥ यथादाहोपशमनमाशंकेनामृतैरपि ॥ ५५ ॥ भीषयत्यपिधीरेहमं
धयत्यपिसेक्षणम् ॥ खेदयत्यपिशांतेहंतृष्णाकृष्णेवशर्वरी ॥ ५६ ॥ अनावर्जितचित्तापिसर्वमेवानु
धावति ॥ नचाप्नोतिफलंकिंचित्तृष्णाजीर्णेवकामिनी ॥ ५७ ॥ यन्नशक्नोतितत्रापिधत्तेतांडविनींग
तिम् ॥ नृत्यत्यानंदरहितंतृष्णाजीर्णेवनर्तकी ॥ ५८ ॥

कव्यापाररहितमपिखेदयतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अन्यदपितृष्णायादौरात्म्यं वृद्धासत्कामिनीदृष्टांतेनाह ॥ अनावर्जितेति ॥ अनावर्जितमव शीकृतंचित्तंययासातथोक्ता दुर्जनंसज्जनंसर्वमेवानुधावत्यनुसरति पुरुषस्यानुधावनंतृष्णाप्रयुक्तमितितृष्णानुधावतीत्युच्यते । एवमुत्तरत्रा पि तृष्णायाःकर्तृत्वमौपचारिकंद्रष्टव्यम् ॥ ५७॥ प्रकारांतरेणतृष्णांनिंदति ॥ यन्नशक्नोतीति ॥ तांडविनींनर्तनवतींगतिंधत्ते। नृत्यतिगच्छ तीत्यर्थः । गत्वानंदरहितंयथाभवतितथानृत्यति । अशक्यमप्यर्थंसाधयितुंससंभ्रमंगच्छति । तृष्णाचविनैवसुखंकष्टंचेष्टतेइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

असाध्येऽपिविषयेजायमानत्वदुःपूरत्वास्थिरत्वलक्षणदोषांतराण्याह ॥ पदमिति ॥ ५९॥ एकत्रानवस्थानमेवदर्शयति ॥ क्षणमिति ॥ षट्प
दीअलिनी ॥६०॥ किंबहुनासंक्षेपेणश्रूयतांतृष्णायादौष्ट्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषांसंसारदोषाणांमध्ये ॥६१॥ कस्तर्हितृष्णात्या
गोपायइत्यतआह ॥ लोकोऽयमिति ॥ अयंलोकोजनः उज्झितयात्यक्तया चिंतयापापभूतयाखिलंदुःखमुज्झतित्यजतीत्यविवादम् ॥ त
त्रचिंतात्यागो दुःखकारणभूततृष्णात्यागसंपादनद्वारैवदुःखस्याखिलस्यत्यागहेतुरितियुक्तं अतआह ॥ तृष्णाविषूचिकेति ॥ हिशब्दःप्र

पदंकरोत्यलंघ्येऽपितृप्तापिफलमीहते॥ चिरंतिष्ठतिनैकत्रतृष्णाचपलमर्कटी ॥ ५९ ॥ क्षणमा
यातिपातालेक्षणंयातिनभस्तलम् ॥ क्षणंभ्रमतिदिक्कुंजेतृष्णाहृत्पद्मषट्पदी ॥ ६० ॥ सर्वसंसा
रदोषाणांतृष्णैकादीर्घदुःखदा ॥ अंतःपुरस्थमपियायोजयत्यतिसंकटे ॥ ६१ ॥ लोकोऽयमखि
लंदुःखंचिंतयोज्झितयोज्झति ॥ तृष्णाविषूचिकामंत्रश्चिंतात्यागोहिकथ्यते ॥ ६२ ॥ रोगार्तिरं
गनातृष्णागंभीरमपिमानवम् ॥ उत्तानतांनयत्याशुसूर्यांशवइवांबुजम् ॥ ६३ ॥ नासिधारा
नवज्राग्निर्नतप्तायःकणार्चिषः ॥ तथातीक्ष्णायथाब्रह्मन्तृष्णेयंहृदिसंस्थिता ॥ ६४ ॥ अपिमे
-रूपमंप्राज्ञमपिशूरमपिस्थिरम् ॥ तृणीकरोतितृष्णैषानिमिषेणनरोत्तमम् ॥ ६५ ॥ -मेरूपमं-

सिद्धौ । चिंतात्यागोविषयचिंतात्यागः तृष्णाविषूचिकामंत्रः कथ्यतेहीत्यन्वयः । तृष्णैवविषूचिकाख्योरोगःतन्निवर्तनोमंत्रस्तृष्णाविषू
चिकामंत्रः विषयेषुरमणीयत्वचिंतयाहितत्रतृष्णाजायते तत्रचिंतापरित्यागेनरागापरपर्यायातृष्णानजायते अतोयुक्तमुक्तंचिंतात्यागस्तृ
ष्णाविषूचिकामंत्रइति ॥६२॥ सर्वदोषाणांमध्येतृष्णादीर्घदुःखदेत्युक्तंद्रढयितुं पुनस्तृष्णांनिंदति ॥ रोगार्तिरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ उत्तानतां
स्तनंधयप्रसिद्धावाङ्मुखशायिताविरोधिनीशरीरसंस्था ॥६३॥ वज्राग्निरशनिदहनः तप्तायःकणार्चिषस्तप्तलोहकणानांज्वालाः॥६४॥६५॥

एवं मुधैवाभ्युत्थितोमोहादित्यादिभिरपिमेरूपमंप्राज्ञमित्येतदंतैर्लिंगशरीरंसधर्मंविनिंद्य स्थूलशरीरंनिंदति ॥ आर्द्रेत्यादिभिर्नवभिः ॥ अंत्राणिशिराः आर्द्रांत्राण्येवतंत्र्यस्ताभिर्गहनोदुःप्रवेशआर्द्रांत्रतंत्रीगहनः । परितापवान्परितस्तापोदुःखंतद्वान् । परिपातवानितिक्कचित् । शिरस्तुंबकनिबद्धैककोटिःकायःकुवीणादंडवत्स्फुरतिप्रकाशते ॥ ६६ ॥ स्तोकेनाल्पेन ॥ ६७ ॥ कलेवरमिति ॥ कलेवरंशरीरं अहंकारएवग्रहस्थस्तस्यलुंठतुपर्येतुनश्यत्विसर्थः । ममासंगस्यानेनकलेवरेणकिं नकिमपिभवति ॥ ६८ ॥ पंक्तिबद्धेंद्रियपशुं पंक्तिरूपेणबद्धादशेंद्रियपशवोयस्मिंस्तत्तथा । चलत्तृष्णागृहांगनं तृष्णैवगृहांगना चलतीगृहांगनायस्मिंस्तत्तथा । चित्तभृत्यकृतानंदं चित्तमेवभृत्यस्तस्मिन्ने

आर्द्रांत्रतंत्रीगहनोविकारीपरितापवान् ॥ कायःस्फुरतिसंसारेसोऽपिदुःखायकेवलम् ॥ ६६ ॥
स्तोकेनानंदमायातिस्तोकेनायातिखेदताम् ॥ नास्तिदेहसमःशोच्योनीचोगुणविवर्जितः ॥
॥ ६७ ॥ कलेवरमहंकारगृहस्थस्यमहागृहम् ॥ लुंठत्वभ्येतुवास्थैर्यंकिमनेनमुनेमम ॥ ६८ ॥
पंक्तिबद्धेंद्रियपशुंचलत्तृष्णागृहांगनम् ॥ चित्तभृत्यकृतानंदंनेष्टंदेहगृहंमम ॥ ६९ ॥ जिव्हामर्कटिकाक्रांतवदनद्वारभीषणम् ॥ दृष्टदंतास्थिशकलंनेष्टंदेहगृहंमम ॥ ७० ॥ किंश्रियाकिंचराज्ये नकिंकायेनकिमीहया ॥ दिनैःकतिपयैरेवकालःसर्वंनिकृंतति ॥ ७१ ॥

वकृतउत्पादितआनंदोयेनतत्तथोक्तम् । यथालोकेपंक्तिबद्धादांतानेकपशुभिर्निरवकाशीकृतं परगृहगमनादीक्षयाचलदंगनं भृत्यायैवदत्तानंदंगृहंविवेकिनइष्टंनभवति तथाममापिदेहमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ जिव्हेति ॥ जिव्हामर्कटिकाक्रांतवदनद्वारभीषणम् । जिव्हैवमर्कटिकातयाक्रांतेनवक्रापरपर्यायवदनद्वारेण भीषणंभयंकरम् । दृष्टदंतास्थिशकलं दंताएवास्थिशकलानि दृष्टानिदंतास्थिशकलानियस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ ७० ॥ किंश्रियेति ॥ श्रीर्धनधान्यादिसंपत्तिः ईहाचेष्टा ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विग्रहेशरीरे ॥ ७४ ॥ एवंदेहंविनिंद्यतदवस्थांविनिंदितुंप्रवर्तमानो बाल्यमादौनिंदति ॥ लब्ध्वापीत्यादिभिरष्टभिःश्लोकैः ॥ अपिशब्दोगर्हायाम् । गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरः । तरलाकारेचंचलाकारे कार्यभारतरंगिणि कार्याणांकर्तव्यानामिहलौकिकपारलौकिकानांभारास्तरंगायस्मिन्संसारसागरे सतथोक्तस्तस्मिन् । जन्मलब्ध्वापिवर्तमानस्येत्यध्याहारः ॥ ७५ ॥ अशक्ति

रक्तमांसमयस्यास्यसबाह्याभ्यंतरंमुने॥नाशैकधर्मिणोब्रूहिकैवकायस्यरम्यता॥७२॥जराकालेजरामेति मृतिकालेतथामृतिम् ॥सममेवाविशेषज्ञःकायोभोगिदरिद्रयोः॥७३॥तडित्सुशरदभ्रेषुगंधर्वनगरेषुच॥ स्थैर्ययेनविनिर्णीतंसविश्वसतुविग्रहे ॥ ७४ ॥ लब्ध्वापितरलाकारेकार्यभारतरंगिणि ॥ संसारसागरेजन्मबाल्यंदुःखायकेवलम् ॥ ७५ ॥ अशक्तिरापदस्तृष्णामूकतामूढबुद्धिता ॥ गृध्नुतालोलतादैन्यं सर्वंबाल्येप्रतिष्ठितम् ॥ ७६ ॥ मनःप्रकृत्यैवचलंबाल्यंचंचलतापरम् ॥तयोःसंश्लिष्यतोस्तातकइवांतःकुचापले ॥ ७७ ॥ स्त्रीलोचनैस्तडित्पुंजैर्ज्वालामालैस्तरंगकैः ॥ चापलंशिक्षितंब्रह्मन्शैशवाक्रांतचेतसः॥७८॥ स्तोकेनवशमायातिस्तोकेनैवविकारिताम्॥अमेध्यएवरमतेबालःकौलेयकोयथा ॥७९॥

रिति ॥ तृष्णाअर्थमात्रविषयाकांक्षा गर्धोऽर्थविशेषविषयाभिकांक्षालोलुपता ॥ ७६ ॥ मनइति ॥ संश्लिष्यतोःसंमिलितयोःसतोः कुचापलेकुत्सितचापलत्वे कोऽन्तोऽस्ति नकोऽपि कुचापलत्वस्यांतएवनास्तीत्यर्थः । कइवेत्यत्रइवशब्दोऽवधारणे ॥७७॥ शैशवाक्रांतचेतसः शैशवंशिशुत्वंतेनाक्रांतंचेतोयस्यसतथोक्तस्तस्माद्बाल्यात् । यद्वाशैशवाक्रांतंचतच्चेतश्चतस्मात् ॥ ७८ ॥ स्तोकेनेति ॥ स्तोकोऽल्पः । कौलेयकःशुनकः ॥ ७९ ॥

भुवनंभोक्तुंयत्किंचिद्दृष्टंतद्भक्षयितुम् । अंबरादाकाशात् लवणाक्तफलशकलशालिदध्योदनकवलशंकयेंदुमादातुंचयेनमौर्ख्येणवांछतेइच्छति तन्मौर्ख्यंमौढ्याद्यपरपर्यायंसुखायकथंभवेत् नकथंचित् ॥ ८० ॥ शैशवेशिशुत्वेज्येष्ठबालात् वयोधिकबालात् ॥ ८१ ॥ बाल्यं दुःखायकेवलमितिप्रतिज्ञायप्रसाधितमुपसंहरति ॥ सकलेति ॥ दोषारागादयः सकलाभिर्दोषदशाभिरभिहतउपद्रुतआशयोंऽतःकरणंयस्मिंस्तत्तथा । अविवेकविलासिनोभवनमपि अविवेकविटस्यास्पदंचबाल्यमिहसंसारे कस्यचिदपिपुरुषस्यालमत्यर्थंपरितुष्टयेपरितोषाय

संहृष्टोभुवनंभोक्तुमिंदुमादातुमंबरात् ॥ वांछतेयेनमौर्ख्येणतत्सुखायकथंभवेत ॥ ८० ॥ शैशवेगुरुतोभीतिर्मातृतःपितृतस्तथा ॥ जनतोज्येष्ठबालाच्चशैशवंभयमंदिरम् ॥ ८१ ॥ सकलदोषदशाभिहताशयंभवनमप्यविवेकविलासिनः ॥ इहनकस्यचिदेवमहामुनेभवतिबाल्यमिदंपरितुष्टये ॥ ८२ ॥ बाल्यावस्थामथत्यक्त्वापुमानभिहताशयः ॥ आरोहतिनिपातायर्यौवनंसंभ्रमेणतु ॥ ८३ ॥ स्वचित्तबिलसंस्थेननानाविभ्रमदायिना ॥ बलात्कामपिशाचेनविवशःपरिभूयते ॥ ८४ ॥ विस्तीर्णापिप्रसन्नापिपावन्यपिहियौवने ॥ मतिःकलुषतामेतिप्राबृषीवतरंगिणी ॥ ८५ ॥

नभवति प्रत्युतात्यंतदुःखायैवभवतीत्याशयः॥ ८२ ॥ अनेकदोषास्पदंबाल्यंभवतुनामदुःखाय यौवनंतुशक्तत्वपटुवाक्त्वादिगुणवत्त्वात्सुखायभवतीत्याशंक्य सप्तभिःश्लोकैस्तन्निंदति ॥ बाल्येति ॥ अभिहतः कामादिभिरुपद्रुतआशयोंऽतःकरणंयस्यसतथा । निपातायर्यौवनाद्भ्रंशाय ॥ ८३ ॥ स्वचित्तमेवबिलंछिद्रंतस्मिन्संस्थासम्यक्स्थितिर्यस्यसतथोक्तःतेन नानाविभ्रमदायिना कामःस्त्रीविषयःसएवपिशाचस्तेन ॥ ८४ ॥ विस्तीर्णाबह्वर्थदर्शिनी कलुषतांआबिलताम् ॥ ८५ ॥

शरीरमरुतापोत्थां शरीरमेवमरुभूमिस्तत्रकालानुगृहीतवैश्वानरतापादुत्पन्नाम्। युवतामृगतृष्णिकाम् । युवतांमृगतृष्णिकामितिवापाठः। युवतायौवनंतदेवमृगतृष्णिकामरीचिकोदकताताम् । अवटोगर्तः ॥ ८६ ॥ यौवनस्यप्रारंभेदोषमाख्यायाभिवृद्धौतमाह ॥ यदेति ॥ परां कोटिमुपरितनंविभागं यौवनंयदायदाभिवृद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थः । ज्वरोऽत्रकामजः कामाःकामिनः ॥ ८७ ॥ एवंयौवनदोषानाख्याय तत्प्रयुक्तकामादिनेहपरयोर्दुःखबीजंसंपाद्य ततोनिर्गतान्स्तौति तन्निस्तारेमहान्यत्नःकर्तव्योमुमुक्षुणेतिदर्शयितुम् ॥ तेवंद्याइति ॥ ८८ ॥ यौवनस्यदोषास्पदत्वमुक्त्वागुणवैधुर्यमाह ॥ विनयेति ॥ आवलितं आवेष्टितं इहजगतीतिसंबंधः ॥ ८९ ॥ यौवनस्यस्त्रीद्वाराप्रायेणान

शरीरमरुतापोत्थांयुवतामृगतृष्णिकाम् ॥ मनोमृगाःप्रधावंतःपतंतिविषयावटे ॥ ८६ ॥ यदायदापरांकोटिमध्यारोहतियौवनम् ॥ वल्गंतिसज्वराःकामास्तदानाशायकेवलम् ॥८७॥ तेवंद्यास्तेमहात्मानस्तएवपुरुषाभुवि ॥ येसुखेनसमुत्तीर्णाःसाधोयौवनसंकटात् ॥ ८८ ॥ विनयभूषितमार्यजनास्पदंकरुणयोज्ज्वलमावलितंगुणैः ॥ इहहिदुर्लभमंगलयौवनंजगतिकाननमंबरगंयथा ॥ ८९ ॥ मांसपांचालिकायास्तुयंत्रलोलेंऽगपंजरे ॥ स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याःस्त्रियाःकिमिवशोभनम् ॥ ९० ॥

र्थकरत्वात्तन्निंदानंतरं तदनर्थकरणद्वारंस्त्रियंनिंदति ॥ मांसेत्यादिना ॥ पांचालिकावस्त्रादिकृतापुत्रिका। पांचालिकापुत्रिकास्याद्वस्त्रदंतादिनिर्मितेत्यमरः । मांसपांचालिकायाः मांसनिर्मितपुत्रिकायाःस्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याः स्नायवोवस्नसाःदेहबंधनानि । अंत्रंपुरीतद्गुल्मस्तुप्लीहापुंस्यथवस्नसा। स्नायुःस्त्रियांकालखंडयकृतीतुसमेइमेइत्यमरः । स्नायूनामस्थीनांचग्रंथिभिः । यद्वास्नायुभिरस्थिभिर्मांसग्रंथिभिश्चशालतेशोभतेइतितथोक्तातस्याःस्त्रियाअंगपंजरेअंगनीडे कीदृशेयंत्रलोलेजलयंत्रादिवच्चंचले ॥ ९० ॥

ननुयस्यालोचनेलोलेंदीवररमणीये स्तनौचपरिलुठद्धवलहारवलितौकनककलशरुचिरौ तस्याःस्त्रियाः अंगपंजरेकिमिवशोभनमितिकथ माक्षिप्यतइतिशंकां श्लोकत्रयेणपरिहरति ॥ त्वगित्यादिना॥ बाष्पांबुअश्रुःत्वङ्मांसेत्यादिद्वंद्वैकवद्भावः त्वङ्मांसादिसमूहात्मकंहिलोचनं तत्त्वदृष्ट्यारम्यंचेत्तर्हि त्वगापिकंपृथक्कृत्य लोचनंसमालोचयसम्यक्पश्य मुधावृथा ॥९१॥ यस्मिंस्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता मेरुशृंग तटोल्लासिगंगाजलरयोपमादृष्टासललनास्तनएव दिगंतेषुस्मशानेषु अंधसोलघुपिंडइव कालेश्वभिरास्वाद्यतइतिद्वितीयेनान्वयः । मेरुशृं गतटेउल्लसत्युद्दीप्यतइतिमेरुशृंगतटोल्लासि । यद्वा मेरुशृंगतटेउल्लासिउच्चलत्गंगाजलंतस्यरयेणवेगेनउपमायस्याउल्लासशालितायाः उल्ला

त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबुपृथक्कृत्वाविलोचनम् ॥ समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि ॥ ९१ ॥ मेरुश्रृंग तटोल्लासिगंगाजलरयोपमा ॥ दृष्टायस्मिन्स्तनेमुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥ ९२ ॥ श्मशानेषुदि गंतेषुसएवललनास्तनः॥ श्वभिरास्वाद्यतेकालेलघुपिंडइवांधसः ॥९३॥ केशकज्जलधारिण्योदुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ॥ दुष्कृताग्निशिखानार्योदहंतितृणवन्नरान् ॥९४॥ ज्वलतामतिदूरेऽपिसरसाअपिनीर साः ॥ स्त्रियोहिनरकाग्नीनामिंधनंचारुदारुणम् ॥ ९५ ॥

सेनोल्लुंठनेनशालतेशोभतइत्युल्लासशालीतस्यभावस्तत्ता। अंधसोऽन्नस्य। भिस्सास्त्रीभक्तमंधोऽन्नमोदनोऽस्त्रीत्यमरः॥९२॥९३॥केशेति ॥ केशकज्जलधारिण्यः केशाएवकज्जलानिमष्यः तानिधारयंतीतितथा दुःखदत्वात्। दुःस्पर्शादुष्कृताग्निशिखाः दुष्कृतानिपापान्येवाग्नयस्तेषां शिखाज्वालाः ॥९४॥ ज्वलतामिति ॥ स्त्रियोऽतिज्वलतांनरकाग्नीनां चारुदारुणमिंधनंभवतीतिसंबंधः। चारुशब्देनाद्भुतत्वमत्रविवक्षितम्। दारुणंभयंकरं स्त्रीणांचार्विंधनीभावंसाधयितुंविशेषणम्॥सरसाअपिनीरसाइति॥ रसःसारः भ्रांतदृष्ट्यासरसाअपि तदितरया निःसारानी रसाइत्यर्थः। रसशब्देनद्रवोऽप्युच्यते। इंधनंहिलोकेसरसंनीरसंवाभवति नोभयात्मकं स्त्रियस्तुयतःसरसाअपिनीरसाः अतश्चार्विंधनंभव

ति । यतोदूरेस्थिताअपिनरकलक्षणाग्नीनुद्दीपयंति अतोऽपिचार्विंधनंदारुणेंधनंचभवति ॥ ९५ ॥ कामनाम्नेति ॥ नार्यो मुग्धचेतसांमूढ चित्तानां नरविहंगानांनरपक्षिणां कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णाविक्षिप्ता अंगबंधनवागुरा अवयवबंधनजालानिभवंति । अंगेतिसंबोधनंवा। मृगबंधनवाचकेनवागुराशब्देनेहजालानिलक्ष्यंते ॥९६॥ जन्मपल्वलमत्स्यानां जन्मैवपल्वलमल्पसरः। वेशंतःपल्वलंचाल्पसरोवापीतुदीर्घि केत्यमरः। तस्यमत्स्यानां चित्तमेवकर्दमःपंकस्तच्चारिणांपुंसांग्रहणाय दुर्वासनैवाविवेकाख्यकैवर्तहस्तस्थारज्जुर्भवति नारीतुबडिशपिंडि काभवति। बडिशस्यमत्स्यवेधस्य रज्ज्वग्रवर्तिलोहादिशंक्वग्रनिहितमत्स्याहारपिंडोभवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ एवंस्त्रीदोषान्प्रदर्श्यतत्परिज्ञानफ

कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णामुग्धचेतसाम् ॥ नार्योनरविहंगानामंगबंधनवागुराः ॥ ९६ ॥ जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दमचारिणाम् ॥ पुंसांदुर्वासनारज्जोनारीबडिशपिंडिका ॥९७॥ सर्वेषांदोषरत्नानां सुसमुद्गिकयानया ॥ दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुममस्त्रिया ॥ ९८ ॥ इतोमांसमितोरक्तमितोऽस्थी नीतिवासरैः ॥ ब्रह्मन्कतिपयैरेवयातिस्त्रीविसरारुताम् ॥ ९९ ॥ यस्यस्त्रीतस्यभोगेच्छानिस्त्रीकस्य क्वभोगभूः ॥ स्त्रियंत्यक्त्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखीभवेत् ॥ १०० ॥

लमाह ॥सर्वेषामिति॥ दोषाएवरत्नानितेषां समुद्गिकयाशोभनसंपुटिकया । समुद्गकः संपुटकइत्यमरः। शृंखलया दुःखप्रदशृंखलारूपयास्त्रिया अलमस्तुअलंशब्दोवारणे। अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकइत्यमरः॥९८॥अस्थिरत्वाच्चालंस्त्रियेत्याह ॥ इतइति ॥विसरारुतांविसरणशी लताम् ॥९९॥ ननुभोगेच्छायांसत्यामलमस्तुममस्त्रियेतिकथमुच्यतेतत्राह ॥ यस्यस्त्रीति ॥ यस्यपुंसःस्त्र्यस्तितस्यभोगेच्छास्ति भोगेच्छा भावेनिपुणस्यतत्परिग्रहासंभवात् निस्त्रीकस्य स्त्रीपरिग्रहवर्जकस्यभोगभूःक्व भोगेच्छाकुत्रनकुत्रापि । भोगेच्छायांसत्यांतत्परिग्रहवर्जनासं भवात्। भवत्वेवंतथापिस्त्रीत्यागमात्रात्किंभवेत्तत्राह ॥ स्त्रियमिति ॥ १०० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ आपातेति ॥ विषयाणामिंद्रियाणांप्रत्यापतनमापातोविषयेंद्रियसंबंधः। आपातमात्रेआपातसमयएवरमयंतीतित थातेषु आपातमात्रतोरमणंरतिर्येभ्यस्तेतथातेष्विितिवा। दुस्तरेषुअलिपक्षतिचंचलेषुभ्रमरपक्षांशचंचलेषु।यथाहुः।पक्षतिःपक्षमूलंस्यात्पक्षांश श्चेति ॥१०१॥ यौवनस्यप्रायेणानर्थकरणद्वारंस्त्रियंनिंदित्वा यौवनानंतरभाविनींजरामुत्तरग्रंथसंदर्भेणानिंदितुंप्रस्तौति बाल्यादीनांबाध्यबा बाधकभावंदर्शयन् ॥अपर्याप्तमिति॥ अपर्याप्तमसमर्थंयौवनरक्षः संतृप्तयेबालत्वंबालभावंपिबति। यौवनंचजराबलात्पिबति। कर्कशतांक्रूर

आपातमात्ररमणेषुसुदुस्तरेषुभोगेषुनाहमलिपक्षतिचंचलेषु ॥ ब्रह्मन्रमेमरणरोगजरादिभीत्याशा म्याम्यहंपरमुपैमिपदंप्रयत्नात् ॥१०१॥ अपर्याप्तंहिबालत्वंबलात्पिबतियौवनम् ॥ यौवनंचजरापश्चा त्पश्यकर्कशतांमिथः ॥ १०२ ॥ अनायासकदर्थिन्यागृहीतेजरयाजने ॥ पलाय्यगच्छतिप्रज्ञासपत्न्ये वाहतांगना ॥१०३॥ दासाःपुत्राःस्त्रियश्चैवबांधवाःसुहृदस्तथा ॥ हसंत्युन्मत्तकमिवनरंवार्धककंपितम् ॥१०४॥ दुःप्रेक्ष्यंजरठंदीनंहीनंगुणपराक्रमैः ॥ गृध्रोवृक्षमिवादीर्घंगर्धोह्यभ्येतिवार्धकम् ॥१०५॥ दैन्यदो षमयीदीर्घाहृदिदाहप्रदायिनी ॥ सर्वापदामेकसखीवार्धकेवर्धतेस्पृहा ॥१०६॥ कर्तव्यंकिंमयाकष्टंपर त्रेत्यातिदारुणम् ॥ अप्रतीकारयोग्यंहिवार्धकेवर्धतेभयम् ॥१०७॥ गर्धोऽभ्युदेतिसोल्लासमुपभोक्तुंनश क्यते ॥ हृदयंदह्यतेनूनंशक्तिदौःस्थ्येनवार्धके॥ १०८ ॥

तामित्यर्थः ॥१०२॥ अनायासकदर्थिन्येत्यादिश्लोकाः स्पष्टार्थाः । तत्रकानिचित्पद्यानिव्याख्यायंते । अनायासेनकदर्थयतिक्लेशयतीत्य नायासकदर्थिनी ॥१०३॥१०४॥ जरठंवृद्धं गर्धोऽर्थेविशेषविषयेच्छा ॥ १०५ ॥ स्पृहाअर्थमात्रविषया ॥ १०६ ॥ परत्रातिदारुणंकष्टंभ विष्यति मयाकिंकर्तव्यमित्यप्रतीकारयोग्यंभयम् ॥ १०७ ॥ सोल्लासंससंभ्रममित्यर्थः। शक्तिदौःस्थ्येनशक्तिमांद्येनेतियावत् ॥१०८॥

जरैवपलितयुक्ताक्षारंभस्मतेनविधूसरमीषत्पांडु कूष्मांडफलंह्युपरिभागेभस्मसदृशवर्णेनविधूसरंभवति ॥ १०९ ॥ जरैवपलितयुक्ताधवलं चामरंयस्यांपताकिन्यांसातथोक्ता पताकिनीसेना आगच्छतोमरणस्यराज्ञोऽग्रइतिसंबंधः ॥ ११० ॥ सुधाचूर्णादिविकारः ॥ १११ ॥ किंबहुनाजरागतस्यजीवनादनेकयातनास्पदाद्वरंमरणमेवेत्याह ॥ किंतेनेति ॥ जरांगतेनबहुयातनापात्रभूतेनापिजीव्यतेयत् तेनदुर्जीवितदुर्ग्रहेण दुर्जीवितदुरभिनिवेशेनकिम् । दिग्विजयिभिरप्यजिताजरा । यतः ज्ञानाद्याक्रमति । महादुःखदायित्वेनसर्वेषणास्तिरस्करो

परिपक्वमिवालोक्यजराक्षारविधूसरम् ॥ शिरःकूष्मांडकंभुंक्तेपुंसांकालःकिलेश्वरः ॥ १०९ ॥ मरणस्य मुनेराज्ञोजराधवलचामरा ॥ आगच्छतोऽग्रेनिर्यातिद्याधिव्याधिपताकिनी ॥ ११० ॥ जरासुधालेप सितेशरीरांतःपुरांतरे ॥ अशक्तिरार्तिरापच्चतिष्ठंतिसुखमंगनाः ॥ १११ ॥ किंतेनदुर्जीवितदुर्ग्रहेणज रांगतेनापिहिजीव्यतेयत् ॥ जराजगत्यामजिताजनानांसर्वेषणास्तातातिरस्करोति ॥ ११२ ॥ क्वचि द्वाविद्यतेयेषांसंसारेसुखभावना ॥ आखुस्तंतुमिवाशेषंकालस्तामपिकृंतति ॥ ११३ ॥ नतदस्तीहयद यंकालःसकलघस्मरः ॥ ग्रसतेनजगज्जातंमहाब्धिमिववाडवः ॥ ११४ ॥

ति । अतिमहताजरादुःखेनाकुलितचित्तःतद्दुःखनिवृत्तिमेवाशास्ते नान्यदित्याशयः ॥ ११२ ॥ एवमतीतग्रंथसंदर्भेण दुःखशतसंकुलेसंसारे निरवद्यंसुखंक्वापिनास्तीतिनिर्धारितम् । संप्रतिसुखाभ्युपगमेऽपि तस्यभोक्तृभोग्यभोगात्मकस्यानित्यत्वदोषान्नमुक्तिरस्तीत्युत्तरग्रंथसंदर्भेणप्रतिपादयति । तत्रसुखस्यानित्यत्वंतावदाह ॥ क्वचिदिति ॥ वाशब्दोमतांतरद्योतनार्थः ॥ ११३ ॥ ननुसुखजनकविषयजातस्य नित्यत्वे सुखस्यापिप्रवाहरूपेणनित्यत्वंसंभवेदित्यतआह ॥ नतदिति ॥ घस्मरोभक्षणशीलः । भक्षकोघस्मरोऽद्मरइत्यमरः ॥ ११४ ॥

दराकाणांकालाद्भयेसत्यपिमहात्मनांनतदस्तीत्यत्राह ॥ महतामिति ॥ ११५ ॥ रमणीयत्वसत्कर्मत्वगुणाकरत्वान्यपि कालनिवारकानिनभवंतीत्याह ॥ येरम्याइति ॥ शुभआरंभोयेषांतेतथा ॥ ११६ ॥ नन्वनंतपदार्थविचित्रमध्ये कालाग्रस्तंकिंचित्संभावितमित्यतआह ॥ तृणमिति ॥ आत्मंभरितयास्वोदरपूरकतया । उभौत्वात्मंभरिःकुक्षिंभरिःस्वोदरपूरकावित्यमरः ॥११७॥ सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतइत्यनेन कालस्यसर्वसंहर्तृत्वमुक्तंप्रपंचयति ॥ कालोऽयमित्यादिना ॥ महाकल्पेषुराजतइत्यंतेनग्रंथसंदर्भेण ॥ तत्रप्रथमंप्राकृतप्रलये ब्रह्मांडसंहर्तृत्वमाह ॥ कालोऽयमिति ॥ भूतान्येवमशकास्तत्कृतोघुंघुमःध्वनिर्येषुतेतथातेषां ब्रह्मांडान्येवोदुंबरफलानितेषामोघाःसमूहा ब्रह्मांडोदुं

महतामपिनोदेवःपरिपालयतिक्षणम् ॥ कालःकवलिताशेषविश्वोविश्वात्मतांगतः ॥ ११५ ॥ येरम्यायेशुभारंभाःसुमेरुगुरवोऽपिये ॥ कालेनविनिगीर्णास्तेगरुडेनेवपन्नगाः ॥ ११६ ॥ तृणंपांशुंमहेंद्रंचसुमेरुंपर्णमर्णवम् ॥ आत्मंभरितयासर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः ॥ ११७ ॥ कालोऽयंभूतमशकघुंघुमानांप्रपातिनाम् ॥ ब्रह्मांडोदुंबरौघानांबृहत्पादपतांगतः ॥ ११८ ॥ प्रेक्ष्याहर्विनिमेषेणसूर्याक्षणापाकवत्फलम् ॥ लोकपालफलान्यत्तिजगज्जीर्णवनादयम् ॥११९॥ जगज्जीर्णकुटीकीर्णान्निक्षिपत्युग्रकोटरे ॥ क्रमेणगुणवल्लोकमणीन्मृत्युसमुद्गके ॥ १२० ॥

बरौघास्तेषां बृहत्पादपतांस्थूलवृक्षताम् ॥ ११८ ॥ ब्रह्मांडसंहर्तृत्वेकालस्याभिहिते तदंतर्वर्तिसंहर्तृत्वंयद्यपिसिद्धं तथाप्यनित्यत्वबुद्धिदार्ढ्यार्थं पृथक्तदंतःस्थवस्तुसंहर्तृत्वंदर्शयन्नादौलोकपालसंहर्तृत्वमाह ॥ प्रेक्ष्येति ॥ अह्निविगतोनिमेषोऽस्तमयसमयलक्षणो यस्मात्सूर्याक्ष्णस्तदहर्विनिमेषं तेन ॥ ११९ ॥ पालकसंहर्तृत्वमुक्त्वापाल्यसंहर्तृत्वमाह ॥ जगदित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ जगदेवजीर्णकुटी तस्यांकीर्णान्विक्षिप्तान् गुणवंतोलोकाएवमणयस्तान् उग्रःकोटरःछिद्रंयस्यसमुद्गकस्य सतथातस्मिन्मृत्युरेवसमुद्गकस्तस्मिन्निक्षिपति ॥ १२० ॥

स्थितिकालेतामंगेकृत्वासंहारकालेनिकृंतति ॥ १२१ ॥ प्रकारांतरेणकालस्यलोकसंहर्तृत्वं दर्शयति ॥ अस्यैवेत्यादिना कोदंडःपरिस्फु रतिसर्वतइत्यंतेनग्रंथसंदर्भेण ॥ वातभूयिष्ठदेशाभिधायकेनजांगलशब्देनात्रमृगयायोग्यादेशालक्ष्यंते । जालकंसमूहः जगज्जांगलजालके भूतमृगवृंदैराखेटकं मृगयांचरतोऽस्यैवकालनाम्नोराजकुमारस्य कल्पकालमहार्णवः क्रीडापुष्करिणीत्येवमादिभिरुत्तरग्रंथसमूहप्रतिपाद्यै रर्थैःसंबंधः । वडवानलएवपंकजं एकदेशेउल्लसच्चारुवडवानलपंकजंयस्यांसातथा ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ मृगयाचरणजनितश्रमापनोद नाय पुष्करिणींप्रदर्श्य कालराजकुमारस्य मृगयानिर्गमनात्पूर्वंभोजनंदर्शयति ॥ कट्विति ॥ कटुतिक्ताम्लानिभूतानिप्राणिनआद्यानिये

गुणैरापूर्यतेयैवलोकरत्नावलीभृशम् ॥ भूषार्थमिवतामंगेकृत्वाभूयोनिकृंतति ॥ १२१ ॥ अस्यैवाचर
तोदीनैर्मुग्धैर्भूतमृगव्रजैः ॥ आखेटकंजर्जरितैर्जगज्जांगलजालके ॥ १२२ ॥ एकदेशोल्लसच्चारुवड
वानलपंकजा ॥ क्रीडापुष्करिणीरम्याकल्पकालमहार्णवः ॥ १२३ ॥ कटुतिक्ताम्लभूताद्यैःसदधिक्षी
रसागरैः ॥ तैरेवयैःपर्युषितैर्जगद्भिःकल्पवर्तनम् ॥ १२४ ॥ चंडीचतुरसंचारासर्वभ्रातृगणान्विता ॥
संसारवनविन्यस्ताव्याघ्रीभूतौघघातिनी ॥१२५॥ पृथ्वीकरतलेपृथ्वीपानपात्रीरसान्विता ॥ कमलो
त्पलकह्लारलोलजालकमालिता ॥ १२६ ॥

षुतानितथातैः नानारसयुक्तभूतोपदंशानांदधिक्षीरसागरोपसेचनानांजगदन्नानां पर्युषितत्वेहेतुमाह ॥ तैरिति ॥ यानियानिकल्पादौ स्थितानितानितान्येवजगंतिकल्पांतेऽपितिष्ठंतीतिपर्युषितत्वं कल्पवर्तनमुषःकालभोजनम् । प्रत्यूषोऽहर्मुखंकल्पमुषःप्रत्युषसीअपीत्यमरः ॥ १२४ ॥ मृगयामाचरतःकालस्य शुनीस्थानीयांव्याघ्रींदर्शयति ॥ चंडीति ॥ चंडीजरा ॥ १२५ ॥ तस्यमद्यपानायकरतलन्यस्तांपा त्रींदर्शयति ॥ पृथ्वीति ॥ पृथ्वीभूमिरेव कालस्यकरतलेपानपात्रीभवति साचानल्पेत्याह ॥ पृथ्वीति ॥ रसान्वितामद्यरसान्विता मद्य

कह्लाराणांलोलेनजालकेनसमूहेनमालितासंवलितेत्यर्थः । कह्लारंसौगंधिकम् ॥ १२६ ॥ जगदटव्यामाखेट
स्यसौगंध्यार्थं कमलोत्पलकह्लाराणांलोलेनजालकेनसमूहेनमालितासंवलितेत्यर्थः । कह्लारंसौगंधिकम् ॥ १२६ ॥ जगदटव्यामाखेट
काटनपटीयसःकालमहाभटस्य प्रचंडभुजदंडारूढंतक्रीडायोग्यंपक्षिणंदर्शयति ॥ विरावीति ॥ विरावोनिर्घोषोऽस्यास्तीतितथा संहतयोः
प्रकोष्ठप्रगंडयोः पाणितलास्फालनमास्फोटःविकटोविरूपःआस्फोटोयस्यसतथा सटाविकटपीनांसः सटाभिर्ग्रीवारोमभिर्विकटोविरूपः पी
नावंसौस्कंधौयस्यसःपीनांसः सटाविकटश्चासौपीनांसश्चेतितथा । अथवा सटाविकटौपीनांसौयस्यसतथा । शकुंतःपक्षी ॥१२७॥ नृसिं
हवद्रुद्रानुचरभूतोमहाकालनामादेवोऽपि कालस्यक्रीडोपकरणमित्याह ॥ अलाब्विति ॥ यथाहुःक्षीरस्वामिनः । रुद्रानुचरोनंदीमहाकालो
भृंगीति । अलाबुवीणावन्मधुरोमधुरध्वनिः । मधुरध्वनिर्व्योमेतिवापाठः । कोकिलवत्तस्यकार्ष्ण्यमाह ॥ शरदिति ॥१२८॥ जगज्जीर्णा

विरावीविकटास्फोटोन्नृसिंहोभुजपंजरे ॥ सटाविकटपीनांसःकांतःक्रीडाशकुंतकः ॥ १२७ ॥ अला
बुवीणामधुरःशरद्व्योमामलच्छविः ॥ देवःकिलमहाकालोलीलाकोकिलपालकः ॥ १२८ ॥ अजस्रस्फू
र्जिताकारोवांतदुःखशरावलिः ॥ अभावनामाकोदंडःपरिस्फुरतिसर्वतः ॥ १२९ ॥ कालरात्रिःस्वयं
भूत्वानृत्यत्येषनिजेच्छया ॥ यस्याभूषणमंगेषुदेवलोकांतरावलिः ॥ १३० ॥

टवींप्रविष्टस्य प्राणिमृगवधेव्यापृतस्य धनुर्दर्शयति ॥ अजस्रेति ॥ नेंद्रोनचंद्रोनमेरुर्नविंध्यइत्यजस्रंस्फूर्जितआकारोयस्यसतथा । दुःखान्ये
वशरास्तेषामावलिःपंक्तिः वांताउद्गीर्णा दुःखशरावलिर्येनसतथा । कोदंडोधनुः कालात्मनःपरमेश्वरस्य ॥१२९॥ विधांतरेणजगत्संहारली
लांवर्णयति ॥ कालरात्रिरित्यादिना ॥ महाकल्पेषुराजतइत्यनेन सर्वसंहारपटीयसीतमःप्रधानाशक्तिःकालरात्रिरित्युच्यते । एषकालात्मा
परमेश्वरः स्वयंकालरात्रिर्भूत्वा नृत्यतीतिसंबंधः । तस्यनृत्योपकरणानिदर्शयति ॥ यस्याइति ॥ देवलोकांतराणांदेवलोकभेदानामाव
लिर्यस्याअंगेषुभूषणंभवति साकालरात्रिरितिपूर्वेणसंबंधः ॥ १३० ॥

नरकालीच यस्याःपातालचरणेस्थितामंजीरमालाभवतीत्यन्वयः । आलीपंक्तिः मंजीरोनूपुरः मंजीरमालासाधर्म्यंसंपादयति ॥ कलक लेत्यादिना ॥ कलकलेनकोलाहलेनउज्ज्वलादीप्ता ॥ १३१ ॥ हिमपांडुर्हिमवान्यस्याएकस्मिन्श्रवणे दीर्घाकिंचिन्न्यूनलक्षयोजनदीर्घा अस्थिमुद्रिकाभवति । कर्णिकाकर्णालंकारविशेषः ॥ १३२ ॥ चंद्राकौयस्या अत्रैवकुंडलेभवतइत्यन्वयः । अत्रेतिपूर्वश्लोकोक्तेश्रवणे निर्दिश्येते । लोलेइतिकुंडलयोर्विशेषणं गंडमंडलेगंडमंडलयोरित्यर्थः । श्रेणीपंक्तिः ॥ १३३ ॥ तस्यारूपंलोकभयावहमितिकिंवक्तव्यमित्य भिप्रेत्याह ॥ पश्चादिति ॥ पश्चात्प्रलंबेत्यादीनां खट्वांगभंगैरित्यंतानांषण्णांतृतीयांतानामापूरितांबरमित्यनेनसंबंधः । पश्चाद्भागेकबरादौ प्र

नरकालीचमंजीरमालाकलकलोज्ज्वला ॥ प्रोतादुष्कृतसूत्रेणपातालचरणेस्थिता ॥ १३१ ॥ एकस्मि
न्श्रवणेदीर्घाहिमवानास्थिमुद्रिका ॥ अपरेहिमहामेरुःकांताकांचनकर्णिका ॥ १३२ ॥ अत्रैवकुंडलेलोले
चंद्राकौगंडमंडले ॥ लोकालोकाचलश्रेणीसर्वतःकटिमेखला ॥ १३३ ॥ पश्चात्प्रलंबविभ्रांतकौमारमृ
तबर्हिभिः ॥ नेत्रत्रयबृहद्रंध्रभूरिझांकारभीषणैः ॥ १३४ ॥ लंबलोलजटाचंद्रविकीर्णहरमूर्धभिः ॥ उ
च्चरच्चारुमंदारगौरीकबरचामरैः ॥ १३५ ॥ उत्तांडवाचलाकारभैरवोदरतुंबकैः ॥ रणत्सशतरंध्रेंद्रदेह
भिक्षाकपालकैः ॥ १३६ ॥

लंबाःप्रलंबमानाविभ्रांताश्चतेकौमारमृतबर्हिणः षण्मुखमृतमयूरास्तैः ॥ नेत्रेति ॥ हरमूर्धविशेषाणां नेत्रत्रयस्यबृहद्रंध्रेषु वायुपूरणवशात्भू रिझांकारास्तैर्भीषणैः ॥ १३४ ॥ लंबोलोलोजटासुचंद्रोयेषांते लंबलोलजटाचंद्रास्तेचतेविकीर्णहरमूर्धानश्चतैः उच्चरच्चारुमंदाराणिउच्चर च्चारुमंदारपुष्पाणि यानिगौरीकबराणितान्येवचामराणितैः कबरंकेशपाशम् ॥ १३५ ॥ उत्तांडवानिउल्लुठितानिअचलाकाराणिच यानि

भैरवोदराणि तान्येवतुंबकान्यलाबुफलानितैः अथवाउत्तांडवेतिकालरात्रिविशेषणम्॥ रणदिति ॥ रणंतोध्वनंतः सशतरंध्राःशतरंध्रैःसह वर्तमानाश्च येइंद्रदेहास्तएवभिक्षाकपालास्तैः ॥ १३६ ॥ शुष्कानियानिशारीराणिशरीरभवास्थीनि तान्येवखट्वांगभंगामंचावयवखंडा स्तैः । ननुकौमारबर्हादीनामेकत्वाद्बर्हैभिरित्यादिबहुवचनंकथमितिचेत् मैवं महाकल्पेषुराजतइति अत्रैवबहुवचनेनपरिहृतत्वान्महाक ल्पभेदेन मयूरादीनांबहुत्वसंभवात् । आपूरितमंबरंनभोयेनात्मनातम् ॥ १३७ ॥ किंबहुना कालरात्रेःप्रभावःसंक्षेपेणश्रूयतामित्यभिप्रे त्याह ॥ विश्वरूपेति ॥ विश्वरूपस्यगीतासुप्रसिद्धस्य शिरसामनेककोटीनांचक्राणिसमूहाएवचारुपुष्करमालातया । विवल्गंतीतिक्वचि त्तत्र तांडवेषुतांडवावसरेष्वित्यर्थः । विवल्गंतीत्यन्वयः । तत्रतांडवेषुनाट्येषुकर्तव्येष्वित्यर्थः ॥ १३८ ॥ एवंकालादीनांवृत्तमाख्यातमनुव

शुष्कशारीरखट्वांगभंगैरापूरितांबरम् ॥ भीषयत्यात्मनात्मानंसर्वसंहारकारिणी ॥ १३७ ॥ विश्वरू पशिरश्चक्रचारुपुष्करमालया ॥ तांडवेषुविवल्गंतीमहाकल्पेषुराजते ॥ १३८ ॥ एतस्मिन्नेवमेतेषांका लादीनांमहामुने ॥ संसारनाम्निकैवास्थामादृशानांभवत्विह ॥ १३९ ॥ शत्रवस्त्विंद्रियाण्येवसत्यं यातमसत्यताम् ॥ प्रहरत्यात्मनात्मानंमनएवमनोरिपुः ॥ १४० ॥

दंस्तद्दोषपरिज्ञानफलंविशदयति । कालादीनामेवमुक्तेनप्रकारेण एवमेतस्मिन्वृत्तेसतीत्यध्याहृत्ययोजना । वृत्तेऽस्मिन्नेवमेतेषामितिक्वचि त् । कालादीत्यत्रादिशब्देन चंद्रादिर्गृह्यते । कालादीनांवृत्तमन्येषांपूर्वोक्तसंसारदोषाणामुपलक्षणम् ॥ १३९ ॥ ननुसंसारनाम्न्यनर्थेआ स्थानास्तिचेत्तर्हितन्निवृत्तौपरमोयत्नआस्थीयतांकिंवल्गनेनेत्याशंक्य तन्निवृत्तिप्रतिकूलानांसौलभ्यमनुकूलानांदौर्लभ्यंचाह ॥ शत्रवइ त्यादिनाभवबंधिनीत्यंतेनग्रंथजातेन ॥ ननुप्राप्यंसत्यज्ञानादिलक्षणंवस्तुसाक्षात्प्रतिभासतेचेत्किंकरिष्यंतींद्रियशत्रवइत्यतआह ॥ सत्यमि ति ॥ सत्यंज्ञानादिलक्षणंवस्तुअसत्यतामनृतदेहादिरूपतांयातम् । ननुमनःस्वानुकूलंचेन्नेंद्रियशत्रुभ्योभेतव्यमित्यतआह ॥ प्रहरतीति ॥

द्वितीयकल्पकंमनोरिपुर्भूत्वाआत्मनास्वेनआत्मानंस्वंप्रहरति ॥ १४० ॥ मनसोरिपुत्वंसाधयति ॥ वस्त्विति ॥ कार्यकारणसंघातसाक्षिलक्षणंवस्तुअवस्तुतयाकार्यकारणसंघातात्मनाग्रहीतम्। ननुसंघातसाक्षितयावस्तुग्रहणसंभवादन्यथाग्रहणंनिवर्तिष्यतइत्यतआह ॥ दत्तमिति ॥ कामाकुलंतच्चित्तंविवेकाक्षमत्वादहंकारमेवानुधावतीतिनतत्साक्षिणमित्यभिप्रायः। ननुवस्तुनावगाहतेचेच्चित्तंतर्हियानहंकारादिभावानवगाहतेतत्रैवरतिर्बध्यतामतआह ॥ अभावेति ॥ भावाःपदार्थाअभाववेधिताअभावविद्धाअनित्याइत्यर्थः। तर्हिनविनश्यद्वस्तु कूटस्थांतंविनश्यतीतिन्यायान्नाशावधितयाज्ञायतामात्मेत्यतआह ॥ भावेति ॥ भावानामनित्यपदार्थानामंतोऽवसानभूमिरात्मेत्यर्थः। भवांतइतिक्वचित् ॥ १४१ ॥ अनात्मनिदोषदृष्टौसत्यामात्मनिचाप्राप्तेफलितमाह ॥ तप्यतइति ॥ अंतरावस्त्ववस्तुनोरंतराले। ननुसर्वकाम

वस्त्ववस्तुतयाज्ञातंदत्तंचित्तमहंकृतौ ॥ अभाववेधिताभावाभावांतोनोपलभ्यते ॥ १४१ ॥ तप्यते केवलंसाधोमतिराकुलितांतरा ॥ रागरोगोविलसतिविरागीविरलोजनः ॥ १४२ ॥ यत्नेनयातियुवताद्दूरेसज्जनसंगतिः ॥ गतिर्नविद्यतेकाचित्क्वचिन्नोदेतिसत्यता ॥ १४३ ॥ मनोविमुह्यतीवांतर्मुदितादूरतांगता ॥ नोज्ज्वलाकरुणोदेतिदूरादायातिनीचता ॥ १४४ ॥

नात्यागात्तापनिवृत्तिसंभवेकिमर्थंतप्यतइत्यतआह ॥ रागइति ॥ तर्हिविरक्तसंपर्काद्रागोनिवर्त्यतामित्यतआह ॥ विरागीति ॥ १४२ ॥ तर्हित्वरानकार्येदानीमित्यतआह ॥ यत्नेनेति ॥ यौवनेहिकार्यकारणानांपुरुषार्थसंपादनक्षमतानवार्धकइत्याशयः। तर्हिइदानीमेवतत्त्वविदःसेव्यंतामित्यतआह ॥ दूरइति ॥ तर्ह्यन्यउपायोऽन्वेष्यतामतआह ॥ गतिरिति॥ ननुकथमन्यागतिर्नास्तितर्कबलात्स्वयमेववास्वयंप्रकाशआत्माप्रतिभास्यतीत्यतआह ॥ क्वचिदिति ॥ सत्यतासत्यभावःसत्यस्वरूपमित्यर्थः। अथवा जगत्सत्यत्वांगोकारेद्वैतिनामिवान्यागतिर्भविष्यतीत्यतआह ॥ क्वचिदिति ॥ क्वचिदपिजगद्वतेपदार्थेसत्यतानोदेतिनभातीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

संसारासज्जनमध्यवर्तिनःसाम्यंदुर्लभमितिदर्शयितुंतत्स्थितेरस्थिरत्वमाह ॥ धीरतेति ॥ पातइति पातऐश्वर्यादिभ्रंशः । उत्पातस्तत्प्राप्तिः। अथवा पातोनाशउत्पातउद्भवः ॥ १४५ ॥ भावनादेहादिविषया । एवंपुरुषार्थानुकूलानांदुर्लभत्वंतत्प्रतिकूलानांसौलभ्यंचप्रतिपाद्य फलितमाह ॥ नीयतइति ॥ केवलंपुरुषार्थसाधनानुष्ठानविधुरं क्वापिपुरुषार्थपरिपंथिनिमार्गेनीयते विधिनेतिशेषः ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ प्रदीप्तशिरसोजलावगाहनइव संसारदावाग्निदग्धस्यममनित्यानंदावगाहे अत्युत्कटेच्छास्तीतिदर्शयितुमागमापायिनोभावा इत्युक्तमनि

धीरताधीरतामेतिपातोत्पातपरोजनः ॥ सुलभोदुर्जनाश्लेषोदुर्लभःसत्समागमः ॥ १४५ ॥ आगमापायिनोभावाभावनाभवबंधिनी ॥ नीयतेकेवलंक्वापिनित्यंभूतपरंपरा ॥ १४६ ॥ दानवाअपिदीर्यंतेध्रुवोऽप्यध्रुवजीवितः ॥ अमराअपिमार्यंतेकैवास्थामादृशेजने ॥ १४७ ॥ दिशोऽपिहिनदृश्यंतेदेशोऽप्यन्यापदेशभाक् ॥ शैलाअपिविशीर्यंतेकैवास्थामादृशेजने ॥ १४८ ॥ अद्यतेऽसत्तयाद्यौश्चभुवनंचापिभुज्यते ॥ धरापियातिवैधुर्यंकैवास्थामादृशेजने ॥ १४९ ॥ शुष्यंत्यपिसमुद्राश्चशीर्यंतेतारकाअपि ॥ सिद्धाअपिविनश्यंतिकैवास्थामादृशेजने ॥ १५० ॥ परमेष्ठ्यपिनिष्ठावान्ह्रियतेहरिरप्यजः ॥ भवोऽप्यभावमायातिकैवास्थामादृशेजने ॥ १५१ ॥

त्यत्वंप्रपंचयति ॥ दिशइत्यादिना ॥ अश्राव्येत्यतःपूर्वेणग्रंथसंदर्भेण सचस्पष्टार्थः । कानिचित्पदानिव्याख्यायंते । अन्यापदेशभागन्यशब्दभाक् । देशोऽप्यदेशशब्दभाग्भवतीत्यर्थः । अन्योपदेशभागितिक्वचित्तत्रान्यस्योपदेशमेवभजते नस्वयमेवप्रतीयते नष्टत्वादित्यर्थः॥ ॥ १४८ ॥ असत्तयेतिपदच्छेदः । वैधुर्यंअसत्ताम् ॥ १४९ ॥ १५० ॥ निष्ठावान्नाशवान् । निष्ठानिष्पत्तिनाशयोरित्यमरः ॥ १५१ ॥

अनेनपरमात्मनाकाल्यतेसंह्रियतेइत्यर्थः । नियतिर्दैवंपूर्वकर्मेत्यर्थः । मर्यादावानियतिः ॥ १५२ ॥ कालोऽपिकाल्यतेऽन्येनेत्युक्तमन्यं दर्शयति ॥ अश्राव्येति ॥ निर्विकल्पतयाअश्राव्यावाच्यंतत्त्वंपारमार्थिकंस्वरूपंयस्यसतथातेन । दुर्दर्शज्ञानमेवमूर्तिःस्वरूपंयस्यतेन । तंदुर्दर्शंगूढमनुप्रविष्टमितिश्रुतेः । विडंब्यंतेउपहास्यंते । तत्त्वमाच्छाद्यकल्पितमेवदर्शयताविप्रलभ्यंतेमाययाविनेत्यर्थः ॥ १५३ ॥ अधिष्ठानभूतपरमात्मनादत्तंभ्रममेवावलंब्य भ्रामकंतमपरिज्ञाय नश्यतिलोकइत्यनुक्रोशति ॥ अद्योत्सवइति ॥ आलोलपेलवमतिःपरिचंचलतनुबुद्धिर्गलतिनश्यतीत्यर्थः ॥ १५४ ॥ एवमविवेकिनःसंसरतोऽनुक्रुश्य तन्मध्येवर्तमानोमुमुक्षुरेकांतप्रियब्रह्मनिष्ठसंनिधौश्रवणाद्यसंभवाच्चिं

कालोपिकाल्यतेऽन्येननियतिश्चापिनीयते ॥ व्योमापिलीयतेऽनंतंकैवास्थामादृशेजने ॥१५२॥ अश्राव्यावाच्यतत्त्वेनदुर्दर्शज्ञानमूर्तिना ॥ भुवनानिविडंब्यंतेकेनचिद्भ्रमदायिना ॥ १५३ ॥ अद्योत्सवोऽयमृतुरेषतथेहयात्रातेबांधवाःसुखमिदंसविशेषभोगः ॥ इत्थंमुधैवकलयन्सुविकल्पजालमालोलपेलवमतिर्गलतीहलोकः ॥ १५४ ॥ इतस्ततोदूरतरंविहृत्यप्रविश्यगेहंदिवसावसाने ॥ विवेकिलोकाश्रयसाधुवृत्तरिक्तेऽह्नियातेकउपैतिनिद्राम् ॥ १५५ ॥ पुत्रांश्चदाराश्चधनंचबुद्ध्याप्रकल्प्यतेतातरसायनाभम् ॥ सर्वंतुतन्नामकरोत्यथांतेयन्नातिरम्याविषमूर्छनेव ॥ १५६ ॥

ताक्रांताकुलितत्वात् सहजामपिनिद्रांनाद्रियतइत्याह ॥ इतइति ॥ विवेकिलोकाब्रह्मविदस्तदाश्रयंतदधीनंयत्साधुवृत्तंश्रवणादिलक्षणं तेनरिक्तेशून्ये ॥ १५५॥ ननुसर्वोजनःपुत्रदारादिकममृतकल्पंसंकल्प्यतत्रप्रवर्ततेनश्रवणादौ तद्वत्तवप्रवृत्तिःकिंनस्यादतआह ॥ पुत्रेति ॥ नातिरम्येत्येकंपदं अनतिरम्याविषमूर्च्छनेवेतियत्तदंतेअंतकालेकरोतीतिसंबंधः । नामशब्दःकुत्सायाम् । यत्रातिरम्येतिक्कचित्तत्रायमर्थः । यत्रयस्मिन्दुःखेसतिविषमूर्छनाप्यतिरम्यैवभवति तद्दुःखंकरोतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

क्वचित्तद्दुःखोदर्कमपिविषयसुखमननुभूय तत्संपादनप्रयासमनुभूय मृत्युग्रस्तोभवतिविषयपरइत्याह ॥ विद्रावितइति ॥ १५७ ॥ भोक्ता मृत्युवक्त्रमप्रविश्ययदाजीवति तदापितस्यभ्रांत्यात्मकःकलत्रादिव्यवहारोऽस्थिरइत्याह ॥ इतइति ॥ समानेनसाधारणेनसंकेतेननिबद्धोभावोऽभिप्रायोभोगादिविषयोयासुव्यवहारमायासुतास्तथा । अयमर्थः । फाल्गुनेमासिकृष्णचतुर्दश्यांविश्वेश्वरयात्राविधेयेतिसंकेतेनसर्वसासाधारणेननराणां यथानिबद्धाभिप्रायाःक्षणिकायात्राःसमासंगाभवंति तथाविवाहादिकालीनेनसाधारणसंकेतेननिबद्धाभिप्रायाःकलत्रादिव्यवहारभ्रांतयःक्षणिकाभवंतीति ॥१५८॥ नन्वस्मदादिभोक्तुर्भोक्तव्यभोगावसरएवमृत्युसंभवेऽप्यनेकसहस्रयुगजीविनांब्रह्मादीनांनैव

विद्राविते शत्रुजने समग्रे समागतायामभितश्चलक्ष्म्याम् ॥ सेव्यंतएतानिसुखानियावत्तावत्समायाति
कुतोऽपिमृत्युः ॥ १५७ ॥ इतोऽन्यतश्चोपगतास्तथैवसमानसंकेतनिबद्धभावाः ॥ यात्रासमासंग
समानराणांकलत्रमित्रव्यवहारमायाः ॥ १५८ ॥ कल्पाभिधानक्षणजीविनोहिकल्पौघसंख्याकल
नेविरिंच्याः ॥ अतःकलामालिनिकालजालेलघुत्वदीर्घत्वधियोऽप्यसत्याः ॥ १५९ ॥ जनःकामासक्तो
विविधकुकलाचेष्टनपरःसतुस्वप्नेऽप्यस्मिन्जगतिसुलभोनाद्यसुजनः॥क्रियादुःखासंगाविधुरविधुरान्
नमखिलानजानेनेतव्याकथमिवदशाजीवितमयी ॥ १६० ॥

मित्यतआह॥ कल्पेति ॥ अनादौसंसारेकल्पौघसंख्याकलनेकल्पसमूहसंख्यागणनेक्रियमाणेविरिंच्याःकल्पाभिधानक्षणजीविनोहिकल्पनामकक्षणजीविनोभवंति तथाप्यस्मदादिलघुकालापेक्षयादीर्घजीवनोहिब्रह्मेत्यतआह॥ अतइतिलघुत्वादिकंयथास्वप्नेमुहूर्तेवत्सरौघभ्रांतिः तद्वज्जागरेऽपीतिभावः ॥१५९॥ एवंसंसारवृत्तमावेद्यतन्निवृत्त्युपायालाभनिमित्तंखेदंदर्शयति॥ जनइति ॥ कुकलाःकुविद्याः किंसुजनलाभेनक्रिययेवपुरुषार्थःसाध्यतामतआह ॥ क्रियेति ॥ अखिलाक्रियादुःखासंगाविधुरविधुराभवति । दुःखैरासंमतात्संगोयस्याःसातथो

क्ताविधुरविधुरापुरुषार्थेनात्यंतंरिक्तेत्यर्थः ॥ १६० ॥ एवमनात्मवर्गस्यानित्यत्वंविस्तरेणप्रतिपादितंसंक्षिप्याह ॥ दिवसास्तइत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ १६१ ॥ वाडवंवडवाग्निम् ॥ १६२ ॥ किमिवकिंत्वित्यर्थः ॥ १६३ ॥ अशूरेणेतिस्पष्टार्थः ॥ १६४ ॥ एवंबहुधासंसारदोषान्निरूप्य तत्फलंनिरतिशयंवैराग्यमाह ॥ इतीति ॥ १६५ ॥ भोगेषुइच्छाभावेऽपिजीवनादौप्रीतिःस्यादतआह ॥ नाभिनिंदामीति

दिवसास्तेमहांतस्तेसंपदस्ताःक्रियाश्चताः ॥ सर्वंस्मृतिपथंयातंयामोवयमतःपरम् ॥ १६१ ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चसर्वावाभूतजातयः ॥ नाशमेवानुधावंतिसलिलानीववाडवम् ॥१६२॥ आपदःक्षणमायांतिसंपदःक्षणमेवच ॥ क्षणंजन्माथमरणंमुनेकिमिवनक्षणम् ॥ १६३ ॥ अशूरेणहतःशूरएकेनबहवोहताः ॥ प्राकृताःप्रभुतांयाताःसर्वमावर्तयतेजगत् ॥१६४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ इतिमेदोषदावाग्निदग्धेसपदिचेतसि ॥ प्रस्फुरंतिनभोगाश्चमृगतृष्णासरःस्विव ॥ १६५ ॥ नाभिनिंदामिमरणंनाभिनिंदामिजीवितम् ॥ यथातिष्ठामितिष्ठामितथैवविगतज्वरः ॥ १६६ ॥ अथचेत्स्वच्छयाबुद्ध्यामुनींद्रनाचिकित्स्यते ॥ भूयश्चित्तचिकित्सायास्तत्किलावसरःकुतः ॥ १६७ ॥ विषंविषयवैषम्यंनविषंविषमुच्यते॥ जन्मांतरघ्नाविषयाएकदेहहरंविषम् ॥ १६८ ॥

॥ १६६ ॥ ननुविषयप्रवणस्य चित्तस्यचिकित्सावार्धकेकर्तुमुचितायौवनेकिमितिक्रियतइत्यतआह ॥ अथेति ॥ बाल्यानंतर्यमथशब्दार्थः । तत्तर्हिचित्तमितिवा किलेत्यसंभावनायाम् ॥ १६७ ॥ विषयेषुएतच्चित्तंचिकित्सनीयमेवेतिकुतस्तत्राह ॥ विषमिति ॥ विषयेषुवैषम्यंशोभनाशोभनत्वलक्षणरागद्वेषहेतुभूतम् ॥ १६८ ॥

ननुज्ञानवैराग्यौषधाभ्यांचिकित्सितचित्तेनकिंफलंप्राप्तं येनत्वयाचित्तचिकित्साक्रियतइत्यतआह॥ नसुखानीति॥ज्ञस्यब्रह्मविदः॥१६९॥ चित्तचिकित्सायाःसाफल्यंदर्शयित्वा फलितमाह ॥ आयुरिति ॥ वितानमुल्लोचः । सौदामिनीविद्युत् । यौवनलालनायौवनोपलालनं सैवजलरयःजलवेगः । क्वचिल्लोलेतिस्त्रीलिंगनिर्देशः ॥ तत्रजलरयइतिभिन्नंपदम् ॥ जलरयोलीलत्वेदृष्टांतत्वेनोच्यते ॥ विषयधावनवारणाय विवेकलोहकारकृतावैराग्यमुद्राचित्तेर्पितेत्यर्थः॥१७०॥ एवंमुद्रार्पिताचेत्कृतंकृत्यमतःपरंकिंतवावशिष्टंतत्राह ॥ नावस्थितिमिति ॥ जीव एवविवेकित्वेनेश्वरोनियंता तदायत्तातदधीनाजीवस्येश्वरैकत्वप्रवणावाबुद्धिर्निर्दुःखेपदेअवस्थितिंनोपयाति । कांतापक्षेजीवेश्वरःप्राणनाथो

नसुखानिनदुःखानिनमित्राणिनबांधवाः ॥ नजीवितंनमरणंबंधायज्ञस्यचेतसः ॥ १६९ ॥ आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलोलांबुवद्भंगुरंभोगामेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः॥ लोलोयौवनलालनाजलरयश्चेत्याकलय्याद्रुतंमुद्रैवाद्यमयार्पितानतुदृढाचित्तेचिरंशांतये ॥ १७० ॥ नावस्थितिमुपायातिनचयातियथेप्सितम् ॥ बुद्धिर्जीवेश्वरायत्ताकांतेवप्रियसद्मनि ॥ १७१ ॥ अतोऽतुच्छमनायासमनुपाधिगतभ्रमम् ॥ किंतत्स्थितिपदंसाधुयत्रशंकानविद्यते ॥ १७२ ॥

भर्ता सापिप्रियसद्मनिभर्तृगृहेस्वेच्छास्थितिंभयादिनानोपयाति । यथेप्सितंचबहिर्नयाति ॥ चित्तेतिक्वचित्तत्रापिबुद्धिरेवविवक्षिता। विमलैकचित्पदेचित्तविश्रांतिरेवशिष्टेतिभावः ॥ १७१ ॥ चिंतावान्स्थितिस्थानमतिवादायपृच्छति ॥ अतइति ॥ यतःस्थितिंनयातिचित्तमतःपृच्छामीत्यध्याहारः । अतुच्छंपरमार्थसद्रूपंअनायासंनिर्दुःखंअनायासत्वेहेतुर्गतभ्रममिति । गतभ्रमत्वेहेतुरनुपाधीति । उपाधिर्मनः। मनोहिसर्वभ्रांतिमूलम्। तथाचप्रागुक्तं वक्ष्यतिच । आदौमनस्तदनुबंधविमोक्षदृष्टी पश्चात्प्रपंचरचनाभुवनाभिधानेति । साधुशोभनमानंदरूपमित्यर्थः । यत्रपदेपुनर्दुःखसंबंधशंकानविद्यतेतदितिसंबंधः ॥ १७२ ॥

चित्तविश्रांतिस्थानंपृष्ट्वाचित्तविक्षेपेऽपिदुःखासंस्पर्शोपायंपृच्छति ॥ कथंचेति ॥ धीरवर्येतिसंबोधनं दाहप्राप्तिंदर्शयितुंवासनारसशालिने
तिविशेषणं रस्यतइतिरसआज्यादिः वासनैवरसस्तेनशालतेशोभतेपुरुषइतितथातेन अग्नौसंसाराख्येपततापिपुरुषेण संसाराग्न्यर्चिर्भिः
कथंनदह्यते केनोपायेननदह्यते। पारदोरसः। क्षीराकारोऽथचपलोरसःसूतश्चपारदइत्यमरः। रसेनरसशालिनेतिपाठे रसेनेतिपारदशब्दार्थक

कथंचधीरवर्याग्नौपततापिनदह्यते ॥ पावकेपारदेनेववासनारसशालिना ॥ १७३ ॥ यस्मात्किलमहा
बाहोव्यवहारक्रियांविना ॥ नास्थितिर्दग्धसंसारेविनांबुजलधाविव ॥ १७४ ॥ यथाजानासिभगवं
स्तथामोहनिवृत्तये ॥ ब्रूहिमेसाधवोयेननूनंनिर्दुःखतांगताः ॥ १७५ ॥ अथवाताद्दृशीयुक्तिर्यदिब्रह्मन्न
विद्यते ॥ नवक्तिममवाकश्चिद्विद्यमानामपिस्फुटम् ॥ १७६ ॥ स्वयंचैवनचाप्नोमितांविश्रांतिमनुत्त
माम् ॥ तदहंत्यक्तसंदेहोनिरहंकारतांगतः ॥ १७७ ॥ नभोक्ष्येनपिबाम्यंबुनातःपरिदधेंऽबरम् ॥ करो
मिनाहंव्यापारंस्नानदानाशनादिकम् ॥ १७८ ॥ नचतिष्ठामिकार्येषुसंपत्स्वापद्दशासुच ॥ नकिंचि
दभिवांछामिदेहत्यागादृतेमुने ॥ १७९ ॥ केवलंविगताशंकंनिर्ममोगतमत्सरः ॥ मौनमेवाधितिष्ठामि
लिपिकर्मस्विवार्पितः ॥ १८० ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवानमलशीतकराभिरामोरामोमहत्तरवि
वेकविकाशिचेताः ॥ तूष्णींबभूवपुरतोमहतांघनानांकेकारवश्रमवशादिवनीलकंठः ॥ १८१ ॥

थनं पारदोद्दुर्दाहइतिप्रसिद्धिः ॥ १७३ ॥ संसारेनिर्व्यापारतयावस्थानमेवदाहोपायइत्यतआह ॥ यस्मादिति ॥ अंबुस्पर्शंविनासमुद्रमध्ये
स्थितिर्यथानसंभवतितद्वदित्यर्थः ॥ १७४ ॥ यथाजानासीत्यादिग्रंथसमूहः स्पष्टार्थः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥
॥ १८० ॥ केकामयूरध्वनिः नीलकंठोमयूरः ॥ १८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ अतीतग्रंथसंदर्भेणनि
त्यानित्यवस्तुविवेकतोवैराग्यंप्रतिपादितं तस्यविद्वज्जनमनोहरत्वंखेचरदुर्लभत्वंचाह रामस्यस्तुत्यर्थम् ॥ वदत्येवमित्यादिसार्धैःपंचभिः ॥
श्रुतंश्रुतिरसायनमित्यंतउत्तरग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ देहरुहैरोमभिः उद्धुरैरुन्मुखैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीतरागोक्तिःसारार्थ

इतिश्रीमोक्षोपायेवैराग्यप्रकरणेजगद्दोषप्रकाशोनामद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ वदत्ये
वंमहामोहविनिवृत्तिकरंवचः ॥ रामेराजीवपत्राक्षेतस्मिन्राजकुमारके ॥ १ ॥ सर्वेबभूवुस्तत्रस्थाविस्म
योत्फुल्ललोचनाः ॥भिन्नांबरादेहरुहैर्गिरःश्रोतुमिवोद्धुरैः ॥२॥ अथतूष्णींस्थितवतिरामेराजीवलोचने॥
साधुवादगिरासार्धंसिद्धसंघसमीरिता ॥ ३ ॥ वितानकसमाव्योम्नःपौष्पीवृष्टिःपपातह ॥ मुहूर्तस्य
चतुर्भागाच्छांतेकुसुमवर्षणे ॥ ४ ॥ इमान्सिद्धगणालापान्शुश्रुवुस्तेसमागताः ॥ आकल्पंसिद्धसेना
सुभ्रमद्भिरभितोदिवम् ॥ अपूर्वमिदमस्माभिःश्रुतंश्रुतिरसायनम् ॥ ५ ॥ उपशमामृतसुंदरमादराद
धिगतोत्तमतापदमेषयत् ॥ कथितवानुचितंरघुनंदनःसपदितेनवयंप्रतिबोधिताः ॥ ६ ॥ भरद्वाजउवा
च ॥ पावनस्याथवचसःप्रोक्तस्यरघुकेतुना ॥ निर्णयंश्रोतुमिच्छामिवक्ष्यमाणंमहात्मभिः ॥ ७ ॥

विषयाश्रोतृषुसद्यःफलतीत्यभिप्रायेणाह ॥ उपशमेति ॥ उत्तमतायाःपदंस्थानंपरमपुरुषार्थः अधिगतंप्राप्तंउत्तमतापदंयेनवचसातत्तथा ।
ज्ञानार्थिनागंतव्याःसंतःसद्भिश्चससम्यक्परिग्राह्यस्तेनचसर्वानुकूल्येनतत्रवर्तितव्यमितिप्रतिपादितोऽर्थः॥ ६ ॥पावनस्येत्यादिः इतिनादे
नेत्यतःप्राक्तनोग्रंथसमूहः स्पष्टार्थः। क्वचित्किंचिदुर्बोधंतद्व्याख्यायते। रघुकेतुना रथस्यकेतुवद्रघूणामलंकारेण ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ रसांभूमिम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उद्दामदौरात्म्यश्चासौदैवनिर्माणनिर्मितश्चेतितथोक्तस्तस्मिन्संसारेहि निरंकुशेनदौरात्म्येनयुक्तोभवत्यमानुषव्यापारनिर्मितश्च । दैवनिर्माणनिर्मितइत्यनेनानिर्वाच्यत्वंसूचितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिनादेने

वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्त्वासासमस्तैवव्योमावासनिवासिनी ॥ तांपपातसभांतत्रदिव्यामुनिपरंपरा ॥८॥ अथास्यांसिद्धसेनायांपतंत्यांनभसोरसाम् ॥ उत्तस्थौमुनिसंपूर्णातदादाशरथीसभा ॥९॥ वसिष्ठविश्वामित्रौतान्पूजयामासतुःक्षणात् ॥ वसिष्ठविश्वामित्रौतेपूजयामासुरादरात् ॥ १० ॥ सर्वादरेण सिद्धौघान्पूजयामासभूपतिः ॥ सिद्धौघाभूपतिंचैवकुशलप्रश्नवार्तया ॥११॥ वचोभिःपुष्पवर्षेणसाधुवादेनचाभितः ॥ रामंतेपूजयामासुःपुरःप्रणतमास्थितम् ॥ १२ ॥ मुनयऊचुः ॥ अहोबतकुमारेणकल्याणगुणशालिनी ॥ वागुक्तापरमोदारावैराग्यरसगर्भिणी ॥१३॥ अस्मिन्नुद्दामदौरात्म्यदैवनिर्माणनिर्मिते ॥ द्विजेंद्रादग्धसंसारेसारोह्यत्यंतदुर्लभः ॥१४॥ सकललोकचमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतंयदिराघवचेतसः ॥ फलतिनोतदिमेवयमेवहिस्फुटतरंमुनयोहतबुद्धयः ॥१५॥ इतिनादेनमहतावचस्युक्तेमहाजनैः ॥ राममग्रगतंप्रीत्याविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ नराघवतवास्त्यन्यज्ज्ञेयंज्ञानवतांवर ॥ स्वयैवसूक्ष्मयाबुद्ध्यासर्वंविज्ञातवानसि ॥ १७ ॥ भगवद्व्यासपुत्रस्यशुकस्येवमतिस्तव ॥ विश्रांतिमात्रमेवांतर्ज्ञातज्ञेयेऽप्यपेक्षते ॥ १८ ॥

त्यादिः आप्रकरणसमाप्तेर्ग्रंथःस्पष्टार्थः । तत्रकानिचित्पदानिव्याख्यायंते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

ज्ञेयेऽपीत्यपिशब्दोविरोधेसर्वक्लेशरहिते प्रमाणव्यापारात्प्रागेवस्वतःप्रकाशमानपरमानंदरूपेऽपि धियानविश्रांतमितिविरुद्धम् ॥ १९ ॥
उदंतोवृत्तांतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ चातकोभूमिस्थोदकपानविमुखःपक्षिविशेषः। धाराभ्योवर्षधाराभ्यः चातकस्तुष्यनंतरंय

श्रीरामउवाच ॥ भगवद्व्यासपुत्रस्यशुकस्यभगवन्कथम् ॥ ज्ञेयेऽप्यादौनविश्रांतंविश्रांतंचधियापु
नः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ आत्मोदंतसमंरामवक्ष्यमाणमिदंमया ॥ शृणुव्यासात्मजोदंतंज
न्मनामंतकारणम् ॥ २० ॥ तस्यचिंतयतोलोकयात्रामेवमिमांहृदि ॥ तवेवकिलसद्बुद्धेर्विवेकउदभूदय
म् ॥ २१ ॥ तेनासौस्वविवेकेनस्वयमेवमहामनाः ॥ विचार्यसुचिरंचारुयत्सत्यंतदवाप्तवान् ॥ २२ ॥
स्वयंप्राप्तेपरेवस्तुन्यविश्रांतमनाःस्थितः ॥ इदंवस्त्विवतिविश्वासंनासावात्मन्युपाययौ ॥ २३ ॥ केव
लंविरराम़ास्यचेतोविगतचापलम् ॥ भोगेभ्योभूरिभंगेभ्योधाराभ्यइवचातकः ॥ २४ ॥ एकदासो
ऽमलप्रज्ञोमेरावेकांतमास्थितम् ॥ पप्रच्छपितरंभक्त्याकृष्णद्वैपायनंमुनिम् ॥ २५ ॥ संसाराडंबरमिदं
कथमभ्युत्थितंमुने ॥ कथंचप्रशमंयातिकियत्कस्यकदेतिच ॥ २६ ॥ इतिपृष्टेनमुनिनाव्यासेनाखिल
मात्मजे ॥ यथावदमलंप्रोक्तंवक्तव्यंविदितात्मना ॥ २७ ॥ आज्ञासिषंपूर्वमेतदहमित्यथतत्पितुः ॥
सशुकःशुभयाबुद्ध्यानवाक्यंबह्वमन्यत ॥ २८ ॥ व्यासोऽपिभगवान्ज्ञात्वापुत्राभिप्रायमीदृशम् ॥ प्र
त्युवाचपुनःपुत्रंनाहंजानामितत्त्वतः ॥ २९ ॥

थावर्षधाराभ्यउपरमतेस्मतथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ याष्टीकैर्यष्ट्यायुधैः ॥ ३२ ॥ उन्मनाःजनकदर्शनेसोत्कंठः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ बद्धपीठंबद्धाधिष्ठानम् ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ निःशेषितेति ॥ जगतिश्रेयसेयानिकार्याणिसंतितानिनिःशेषितानिअनवशेषितानियेनसतथानिरवशेषितसर्व

जनकोनामभूपालोविद्यतेवसुधातले ॥ यथावद्वेत्त्यसौवेद्यंतस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ ३० ॥ पित्रेत्युक्तः
शुकःप्रायात्सुमेरोर्वसुधातलम् ॥ विदेहनगरींप्रापजनकेनाभिपालिताम् ॥ ३१ ॥ आवेदितोऽसौयाष्टी
कैर्जनकायमहात्मने ॥ द्वारिव्यासंसुतोराजन्शुकोऽत्रस्थितवानिति ॥ ३२ ॥ जिज्ञासार्थंशुकस्यासा
वास्तामेवेत्यवज्ञया ॥ उक्त्वाबभूवजनकस्तूष्णींसप्तदिनान्यथ ॥ ३३ ॥ ततःप्रवेशयामासजनकःशुक
मंगणम् ॥ तत्राहानिससप्तैवतथैवाससउन्मनाः ॥ ३४ ॥ ततःप्रवेशयामासजनकोऽतःपुरंशुकम् ॥
राजानदृश्यतेतावदितिसप्तदिनानितम् ॥ ३५ ॥ तत्रोन्मदाभिःकांताभिर्भोजनैर्भोगसंचयैः ॥ जन
कोलालयामासशुकंशशिनिभाननम् ॥ ३६ ॥ तेभोगास्तानिदुःखानिव्यासपुत्रस्यतन्मनः ॥ नाज
ह्रुर्मंदपवनोबद्धपीठमिवाचलम् ॥ ३७ ॥ केवलंसुमनाःस्वच्छोमौनीमुदितमानसः ॥ संपूर्णइवशीतां
शुरतिष्ठदमलःशुकः ॥ ३८ ॥ परिज्ञातस्वभावंतंशुकंसजनकोनृपः ॥ आनीयमुदितात्मानमवलोक्यनना
मह ॥ ३९ ॥ निःशेषितजगत्कार्यप्राप्ताखिलमनोरथ ॥ किमीहितंतवेत्याशुकृतस्वागतमाहतम् ॥ ४० ॥
शुकउवाच ॥ संसाराडंबरमिदंकथमभ्युत्थितंगुरो ॥ कथंप्रशममायातियथावत्कथयाशुमे ॥ ४१ ॥

कार्यइतिवार्थः ॥ ४० ॥ संसाराडंबरंसंसारसंरंभः ॥ ४१ ॥

॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥अव्युच्छिन्नोऽविनाशीकूटस्थःनित्यःसचासौचिदात्माचेतितथास्वतोऽद्वितीयोऽप्यात्मासद्वितीयतयास्व
संकल्पवशाद्बद्धोभवति। तथाचोक्तम् सुरेश्वराचार्यैः। अभूताभिनिवेशेनस्वात्मानंवंचयत्यसौ ॥ असत्यपिद्वितीयेऽर्थेसोमशर्मपितायथेति।

विश्वामित्रउवाच ॥ जनकेनेतिपृष्टेनशुकस्यकथितंतदा॥ तदेवयत्पुराप्रोक्तंतस्यपित्रामहात्मना॥४२॥
शुकउवाच ॥ स्वयमेवमयापूर्वमेतज्ज्ञातंविवेकतः ॥ एतदेवचपृष्टेनपित्रामेसमुदाहृतम् ॥ ४३ ॥ भ
वताप्येषएवार्थःकथितोवाग्विदांवर ॥ एषएवचवाक्यार्थःशास्त्रेषुपरिदृश्यते ॥ ४४ ॥ यथायंस्वविक
ल्पोत्थःस्वविकल्पपरिक्षयात् ॥ क्षीयतेदग्धसंसारोनिःसारइतिनिश्चयः ॥ ४५ ॥ तत्किमेतन्महाबा
होसत्यंब्रूहिममाचलम् ॥ त्वत्तोविश्राममाप्नोतिचेतसाभ्रमताजगत् ॥ ४६ ॥ जनकउवाच ॥ नातः
परतरःकश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरोमुने ॥ स्वयमेवत्वयाज्ञातंगुरुतश्चपुनःश्रुतम् ॥ ४७ ॥ अव्युच्छिन्नचि
दात्मैकःपुमानस्तीहनेतरत् ॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धोनिःसंकल्पश्चमुच्यते ॥ ४८ ॥ तेनत्वयास्फुटंज्ञा
तंज्ञेयंयस्यमहात्मनः ॥ भोगेभ्योऽप्यरतिर्जाताद‍ृश्याद्वासकलादिह ॥ ४९ ॥ प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंभव
तापूर्णचेतसा ॥ नदृश्येयतसिब्रह्मन्मुक्तस्त्वंभ्रांतिमुत्सृज ॥ ५० ॥ अनुशिष्टःइसत्येवंजनकेनमहा
त्मना ॥ विशश्रामशुकस्तूष्णींस्वस्थेपरमवस्तुनि ॥५१॥ वीतशोकभयायासोनिरीहश्छिन्नसंशयः ॥
जगामशिखरंमेरोःसमाध्यर्थमनिंदितम् ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

निःसंकल्पश्चमुच्यते ॥४८॥४९॥५०॥ अनुशिष्टःज्ञानप्राप्त्यास्वस्मिन्प्रतिबिंबकल्पेजीवेधिष्ठानतयास्थितःस्वस्थस्तस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥५३॥ व्यपगतेति ॥ कलनासंकल्पःसैवकलंकोऽपवादः । कलंकोंऽकापवादयोरित्यमरः । व्यपगतःकलनाकलंकोयस्मात्सतथा सचासौ शुद्धश्च व्यपगतकलनाकलंकेतिवूलाज्ञाननिवृत्तिरुक्ता शुद्धइतिमूलाज्ञाननिवृत्तिः । ब्रह्माप्यनाद्यागंतुकमलद्वयरहितमित्याह ॥ अमलात्मनिपावनइति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ समग्राणिभोगवृंदानिपुनर्नस्वादन्तेरोचंतइति यत्तदेतज्ज्ञातज्ञेयस्यमनसोलक्षणंहिनूनंनिश्चयः । नूनंत

तत्रवर्षसहस्राणिनिर्विकल्पसमाधिना॥ दशस्थित्वाशशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत्॥५३॥व्यपगतकलनाकलंकशुद्धःस्वयममलात्मनिपावनेपदेऽसौ ॥ सलिलकणइवांबुधौमहात्माविगलितवासनमेकतां जगाम ॥ ५४ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ तस्यव्यासतनूजस्यमलमात्रापमार्जनम् ॥ यथोपयुक्तंतेरामतावदेवोपयुज्यते ॥ ५५ ॥ ज्ञातज्ञेयस्यमनसोनूनमेतद्विलक्षणम् ॥ नस्वादन्तेसमग्राणिभोगवृंदानियत्पुनः ॥ ५६ ॥ भोगभावनयायातिबंधोदाढर्यमवस्तुजः ॥ तयोपशांतयायातिबंधोजगतितानवम् ॥ ५७ ॥ वासनातानवंराममोक्षइत्युच्यतेबुधैः ॥ पदार्थवासनादाढर्यंबंधइत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥ यशःप्रभृतिनायस्मैहेतुनैवविनापुनः ॥ भोगाइहनरोचंतेसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ५९ ॥ रामोयदेतज्ज्ञानातिवस्त्वस्तीत्येवसन्मुखात् ॥ आकर्ण्यचित्तविश्रांतिमाप्नोत्येवमुनीश्वराः ॥ ६० ॥ अत्रास्यचित्तविश्रांत्यैराघवस्यमहात्मनः ॥ युक्तिकथयतुश्रीमान्वसिष्ठोभगवानयम् ॥ ६१ ॥

केंऽर्थनिश्चयइत्यमरः॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कीर्तिलाभादिनानिमित्तेनयस्मैभोगानरोचंतेसजीवन्मुक्तोमाभूदित्याह ॥यशःप्रभृतिनेति ॥ यशःप्रभृतिनाहेतुनाविनैवेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ दृतिर्भस्त्रा ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ आदिशसिआज्ञापयसि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतीति ॥ परिकरबंधे ति ॥ अभिवदनोपयोगिनोयेपरिकरास्तेषांपरिकराणांबंधेनबंधनेनगृहीतंस्वीकृतंवक्तृतेजोयेनसःपरिकरबंधगृहीतवक्तृतेजाः॥७१॥ इतिश्री

रघूणामेषसर्वेषांप्रभुःकुलगुरुःसदा ॥ सर्वज्ञःसर्वसाक्षीचत्रिकालामलदर्शनः॥६२॥ वसिष्ठभगवन्पूर्वंक च्चित्स्मरसियत्स्वयम् ॥ आवयोर्वैरशांत्यर्थंश्रेयसेचमहाधिया ॥६३॥ उपदिष्टंभगवताज्ञानंपद्मभुवा मुहुः ॥ तदेवोपदिशाद्यत्वंरामायांतेनिवासिने ॥ ६४ ॥ तज्ज्ञानंचसशास्त्रार्थस्तद्वेदग्ध्यमखंडितम् ॥ सुशिष्यायविरक्तायसाधोयदुपदिश्यते ॥ ६५ ॥ अशिष्यायाविरक्तायत्किंचिदुपदिश्यते ॥ तत्प्रया त्यपवित्रत्वंगोक्षीरंश्वदृताविव ॥ ६६ ॥ इत्युक्तेगाधिपुत्रेणव्यासनारदपूर्वकाः ॥ मुनयस्तेतमेवार्थंसा धुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ६७ अथोवाचमहातेजाराज्ञःपार्श्वेव्यवस्थितः ॥ ब्रह्मेवब्रह्मणःपुत्रोवसिष्ठोभग वान्मुनिः॥६८॥ मुनेयदादिशसिमेतदविघ्नंकरोम्यहम्॥ कःसमर्थःसमर्थोऽपिसतांलंघयितुंवचः॥६९॥ स्मराम्यखंडितंसर्वंसंसारभ्रमशांतये ॥ निषधाद्रौपुराप्रोक्तंयज्ज्ञानंपद्मयोनिना ॥ ७० ॥ वाल्मीकि रुवाच ॥ इतिनिगदितवानसौमहात्मापरिकरबंधगृहीतवक्तृतेजाः ॥ अकथयदिदमज्ञतोपशांत्यैपरम पदैकविबोधनंवसिष्ठः ॥ ७१ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेवैराग्यप्रकरणेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ सं पूर्णमिदंवैराग्यप्रकरणम् ॥

मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायां वैराग्यप्रकरणंनामतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

॥ इति लघुयोगवासिष्ठे वैराग्यप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ लघुयोगवासिष्ठे मुमुक्षुव्यवहार-प्रकरणं प्रारभ्यते ॥

॥ ॐस्वस्ति ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ पूर्वप्रकरणेननित्यानित्यवस्तुविवेकतोवैराग्यंशमाद्यंकुरबीजंमुमुक्षुफलपर्यवसायिप्राधान्येनप्रतिपादितम् । इदानींमुमुक्षुव्यवहारः शमादीतिकर्तव्यताको मनननिदिध्यासनांगकश्रवणलक्षणउत्तरप्रकरणेनप्रतिपाद्यते । प्रसंगागतंचकिंचित्किंचित् । तत्राद्यश्लोकेनदैवाधीनंसर्वंपौरुषंव्यर्थमतोविचारविषयप्रयत्नपरतानाश्रयणीयेतीतरजनशंकागमंनिमित्तीकृत्यपरिहरति भगवान्वसिष्ठः ॥ सर्वमेवेति ॥ पौरुषंपुरुषकारउद्योगइत्यर्थः । एवशब्दस्यसमवाप्यतइत्यनेनापिसंबंधः ॥ १ ॥ पौरुषात्सर्वंसमवाप्यतेचेत्

ॐश्रीरामायनमः ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सर्वदासर्वमेवेहसंसारेरघुनंदन ॥ सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते ॥ १ ॥ उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेतिद्विविधंपौरुषंस्मृतम् ॥ तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितम् ॥ २ ॥ आबाल्यादलमभ्यस्तैःशास्त्रसत्संगमादिभिः ॥ गुणैःपुरुषयत्नेनस्वार्थःसंप्राप्यतेहितः ॥ ३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ प्राक्तनंवासनाजालंनियोजयतिमांयथा ॥ तथैवतिष्ठामिमुनेकृपणःकिंकरोम्यहम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अतएवहिहेरामश्रेयःप्राप्नोषिशाश्वतम् ॥ स्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवनान्यथा ॥ ५ ॥

अशास्त्रीयादपिपौरुषात्परमार्थप्राप्तिःस्यादतस्तदपिमुमुक्षुणानुष्ठेयंस्यादित्याशंक्याह ॥ उच्छास्त्रमिति ॥ २ ॥ परमार्थायशास्त्रितमित्येतत्प्रपंचयति ॥ आबाल्यादिति ॥ ३ ॥ वासनापारतंत्र्यात्स्वतंत्रप्रवृत्त्यास्वार्थःसंप्राप्तुंनशक्यतइत्याक्षिपति ॥ प्राक्तनमिति ॥ ४ ॥ परिहरति ॥ अतइति ॥ अतएवप्राक्तनवासनायाअनियोज्यत्वादेवस्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवपुरुषव्यापारेणैवश्रेयःप्राप्नोषि । अयमभिप्रायः । नपूर्ववासनातीव्रवायुवत्पुरुषंप्रेरयति । किंत्विच्छोपसंहारमुखेनस्वातंत्र्यंप्रयच्छति तथासति स्वतंत्रप्रवृत्त्यास्वार्थःसंप्राप्तुंशक्यइति ॥ ५ ॥

स्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवश्रेयःप्राप्तिः । केनप्रकारेणेत्याशंक्यविभागेनप्राक्तनवासनाजालसद्भावंदर्शयंस्तत्रापिप्रकारंदर्शयति ॥ द्विविध इत्यादिना ॥ शुभाशुभवासनासमूहयोर्मध्येऽन्यतरस्यात्यल्पत्वेनाविद्यमानकल्पकत्वाभिप्रायेणद्वयोरेकतरोऽथवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ तत्रत योर्व्यूहयोर्मध्ये । तत्तर्हीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भावशब्देनवासनौघोऽत्रविवक्षितः । शुभाशुभवासनासमूहयोरन्यतरेणपुंसःप्रेर्यत्वेनिश्रेयसः प्राप्तिप्रकारमभिधायोभाभ्यांप्रेर्यत्वेऽपितमाह ॥ शुभाशुभाभ्यामिति ॥ ९ ॥ उक्तमर्थंप्रपंचयति ॥ अशुभेष्विति ॥ पुरुषार्थहेतुनेत्यर्थः

द्विविधोवासनाव्यूहःशुभश्चैवाशुभश्चते ॥ प्राक्तनोविद्यतेरामद्वयोरेकतरोऽथवा ॥ ६॥ वासनौघेनशुद्धे नतत्रचेदपनीयसे ॥ तत्क्रमेणशुभेनैवपदंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥ ७ ॥ अथचेदशुभोभावस्त्वांयोजय तिसंकटे ॥ प्राक्तनस्तदसौयत्नाज्जेतव्योभवतास्वयम् ॥ ८ ॥ शुभाशुभाभ्यांमार्गाभ्यांवहंतीवासनास रित् ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनयोजनीयाशुभेपथि ॥ ९ ॥ अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावतारयेत् ॥ स्वंमनः पुरुषार्थेनबलेनबलिनांवर ॥ १० ॥ अशुभाच्चालितंयातिशुभंतस्मादपीतरत् ॥ जंतोश्चित्तंतुशिशुवत् तस्मात्तच्चालयेद्बलात् ॥ ११ ॥ समतासांत्वनेनाशुनद्रागितिशनैःशनैः ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनलालयेच्चित्त बालकम् ॥ १२ ॥

॥ १० ॥ शुभेष्ववतारणाययोग्यतांदर्शयन्नुक्तंनिगमयति ॥ अशुभादिति ॥ शुभोविषयःपौरुषमनपेक्ष्यैवस्वयमेवाशुभात्मनश्चालयति अ तःपौरुषंव्यर्थमित्याशंक्याहेत्येवमवतारयंतिकेचिदिमंश्लोकम् ॥११॥ चित्तस्यशिशुसमत्वेसतितदुचितंचालनप्रकारंदर्शयति ॥ समतेति ॥ हेचित्तबालक नामतोऽर्थतश्चविषादप्यधिकान्विषयान्माग्रहाण । प्रियाप्रियविषयप्राप्तौहर्षविषादरहिततालक्षणसमतांनिरतिशयसुखप्राप्ति कामाश्रयेत्येवंसमतासांत्वनेन । द्राक्शब्दोद्रुतार्थः । सद्योद्राक्मंक्षुसपदिद्रुतइत्यमरः ॥ १२ ॥

अशुभाच्चित्तचालनाभ्यासस्यसाफल्यंकदाभवतीत्यतआह ॥ प्रागिति ॥ अस्मिन्नपिजन्मन्यत्यभ्यासंकुर्वतस्तेप्रागभ्यासवशात् प्राग्जन्मनोऽभ्यासवशात् अथवाप्राक्पूर्ववयसिआबाल्यादलमभ्यस्तैरित्युक्तम् । द्रागितिक्कचित् । नन्वस्मिन्पक्षे नद्रागितिशनैःशनैरितिपूर्वश्लोकोक्तं। रुद्ध्येतेतिचेन्न । चित्तनिग्रहारंभदशापेक्षयातथाविहितत्वात्तदुत्तरावस्थापेक्षयाद्रागित्यभिधानात् ॥ १३ ॥ अशुभवासनायाःशुभवासनाः आधिक्येतत्साम्येचकर्तव्यमभिधाय तत्संदेहेऽपितदाह ॥ संदिग्धायामिति ॥ शुभायामितिस्पष्टार्थः ॥ १४ ॥ ननु शुभवासनावृद्धौदोषोनास्तीतिकथम् । तस्याअप्यविद्याकार्यत्वेनदोषावहत्वसंभवात् इत्याशंक्यात्मसाक्षात्कारपर्यंतमादेया ततःपरंत्याज्येत्याह ॥ अ

प्रागभ्यासवशाज्जातोयदातेवासनोदयः ॥ तदाभ्यासस्यसाफल्यंविद्धित्वमरिमर्दन ॥ १३ ॥ संदिग्धायामपिभृशंशुभामेवसमाहर ॥ शुभायांवासनावृद्धौतातदोषोनकश्चन ॥ १४ ॥ अव्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः ॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तुनिर्णीतंतावदाचर ॥ १५ ॥ ततःपक्वकषायेणनूनंविज्ञातवस्तुना ॥ शुभोऽप्यसौपरित्याज्योवासनौघोनिरोधिना ॥ १६ ॥ यदतिसुभगमार्यसेवितंतच्छुभमनुसृत्यमनोज्ञभावबुद्ध्या ॥ अधिगमयमदंसदाविशोकंतदनुतदप्यवमुच्यसाधुतिष्ठ ॥ १७ ॥

व्युत्पन्नेत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अज्ञातंतत्पदंब्रह्मस्वरूपंयेनसतथा । तुशब्दोऽवधारणे । तुस्याद्भेदेऽवधारणइत्यमरः ॥ १५ ॥ पक्वकषायेणदग्धरागादिना विवेकिनेत्यर्थः ॥१६॥ अतिशोभनोभगोमाहात्म्यंयस्यतदतिसुभगम् । शुभवासनाजालमनुसृत्यमनोविशोकंपदमभिगमयेतिसंबंधः । अधिगमयप्रापयेत्यर्थः । मनःज्ञभावबुद्ध्येतिपदच्छेदः । तत्रज्ञभावोज्ञत्वंतद्विशिष्टबुद्ध्येत्यर्थः । अथवामनोज्ञभावबुद्ध्येत्येकंपदम् । मनोज्ञोमनोहरोभावोऽभिप्रायोयस्याःसामनोज्ञभावा साचासौबुद्धिश्चतया । मनोज्ञभाव इतिसंबोधनं वा ॥ १७ ॥

गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तुनिर्णीतंतावदाचरेत्युक्तंविवृण्वन्श्रोतव्यस्यज्ञानशास्त्रस्यविशिष्टसंप्रदायमूलत्वंपरमपुरुषार्थकरत्वंचाह ॥ अपुनरित्यादि श्लोकत्रयेण ॥ भावनांवासनाम् । उदारयामहत्त्याउत्तमयेत्यर्थः॥१८॥सुपूर्वेति॥ शोभनोयःपूर्वापरवाक्यार्थविचारःसएवविषयस्तस्मिन्नादृत म् । स्वपूर्वेतिक्वचित् तत्रस्वावधारणौयौपूर्वापरवाक्यार्थौतयोर्विचारविषयादृतमित्यर्थः । मनोविचारविषयादृतंसमरसमात्मनिसानुबंधंचकृ त्वा ॥ १९ ॥ शृण्वित्यन्वयः ॥ २० ॥ केनोक्तमितिस्पष्टार्थः ॥२१॥ ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तुर्ब्रह्मणोमहत्त्वख्यापनाय परमकारणोत्पन्नत्व

वसिष्ठउवाच॥ अपुनर्ग्रहणायांतस्त्यक्त्वासंसारभावनाम् ॥ संपूर्णौशमसंतोषौचादायोदारयाधिया ॥
॥ १८ ॥ सुपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयादृतम् ॥ मनःसमरसंकृत्वासानुसंधानमात्मनि ॥ १९ ॥ शृ
णुरामपुराप्रोक्तंब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ सर्वदुःखक्षयकरंपरमाश्वासनंधियः ॥ २० ॥ श्रीरामउवाच ॥ के
नोक्तंकारणेनेदंब्रह्मन्पूर्वंस्वयंभुवा ॥ कथंचभवताप्राप्तमेतत्कथयमेप्रभो ॥ २१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अ
स्त्यनंतविलासात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ चिदाकाशोऽविनाशात्माप्रदीपःसर्ववस्तुषु ॥ २२ ॥ स्पंदा
स्पंदसमाकारात्ततोविष्णुरजायत ॥ तस्यापिहृदयांभोजात्परमेष्ठीव्यजायत ॥ २३ ॥ सोऽसृजत्सक
लंसर्गंविकल्पौघंयथामनः ॥ एतस्मिन्भारतेवर्षेनानाव्यसनसंकुलम् ॥ २४ ॥

जगत्कर्तृत्वेदर्शयन्केनोक्तमित्यादिप्रश्नद्वयस्योत्तरेआह ॥ अस्त्यनंतेत्यादिना ॥ यज्ज्ञात्वाहंसुखीस्थितइत्यंतेनग्रंथजातेन । अनंतविलासा त्माअनंतकार्यस्वरूपभूतः सर्ववस्तुषुविषयेषुप्रदीपोभासकः ॥ २२ ॥ स्पंदोजगद्रूपेणजृंभणं अस्पंदस्तद्विपर्ययः तयोःसमाकारात्समस्वरू पात् ॥ २३ ॥ सृज्यतइतिसर्गोजगत् । सृज्यस्यसत्यत्वशंकांशातयन्दृष्टांतमाह ॥ विकल्पौघमिति ॥ विकल्पौघोमनोरथसमूहः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ साक्षमालमितिक्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाष्पोऽत्रमुखोद्गतऊष्मा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
संप्रदायतोलब्धस्यैवज्ञानस्यमुक्तिदत्वंनान्यस्येतिदर्शयितुं ब्रह्मविदोलोकानुग्रहंमुक्त्वान्यत्कर्तव्यंनास्तीतिज्ञापयितुं पुरुषार्थसिद्धौभारतवर्षे

जनस्यैतस्यदुःखंसदृष्ट्वासकललोककृत् ॥ जगामकरुणामीशःपुत्रदुःखात्पितायथा ॥ २५ ॥ कएतेषां हताशानांदुःखस्यान्तोहतायुषाम् ॥ स्यादितिक्षणमेकाग्रश्चिंतयित्वात्वतप्यत ॥ २६ ॥ तपोदानंजप स्तीर्थनात्यंतंदुःखशांतये ॥ तत्तावद्दुःखमोक्षार्थंज्ञानंप्रकथयाम्यहम् ॥ २७ ॥ इतिसंचिंत्यभगवा न्ब्रह्माकमलसंस्थितः ॥ मनसापरिसंकल्प्यमामुत्पादितवानिमम् ॥ २८ ॥ कमंडलुधरोनाथःसकमं डलुनामया ॥ साक्षमालंस्थितःपद्मेसप्रणम्याभिवादितः ॥२९॥ एहिपुत्रेतिमामुक्त्वासस्वाब्जस्योत्त रेदले ॥ मांनिवेश्यमहाबाहोप्रोवाचभगवानजः ॥ ३० ॥ मुहूर्तमात्रंतेपुत्रचेतोवानरचंचलम् ॥ अज्ञान मभ्याविशतुसबाष्पंदर्पणंयथा ॥ ३१ ॥ इतितेनाशुशप्तःसन्विचारंसमनंतरम् ॥ अहंविस्मृतवान्सर्वं स्वरूपममलंकिल ॥ ३२ ॥ अथाहंदीनतामेत्यस्थितोऽसंबुद्धयाधिया ॥ दुःखशोकाभिसंतप्तोजातोज नइवाधमः ॥ ३३ ॥ अथाभ्ययात्समांनाथःपुत्रकिंदुःखवानसि ॥ दुःखोपघातंमांपृच्छसुखीनित्यंभवि ष्यसि ॥ ३४ ॥ ततःपृष्टःसभगवान्मयासंसारभेषजम् ॥ कथंनाथमहादुःखमयःसंसारआगतः ॥ ३५॥ कथंचक्षीयतेनाथततस्तेनमहात्मना ॥ तज्ज्ञानंसुबहुप्रोक्तंयज्ज्ञात्वाहंसुखीस्थितः ॥ ३६ ॥

स्यान्यस्माद्विशिष्टतांचदर्शयितुमाह ॥ ततइति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ततोविदितवेद्यमित्यादयःकर्तव्यमस्तीत्यतःप्राक्तनाःश्लोकाःस्पष्टार्थाः॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कल्पपर्यंतंक र्मभूमावस्थानं गुरोर्वाक्यंपरिपालयतस्तवलोकानुग्रहार्थमेवकेवलंनभवति किंतुकृत्यशेषंचकर्तुंचेत्याशंक्याह ॥ कर्तव्यमिति ॥ अतिम नाअतिक्रांतमना। जितमनाइत्यर्थः ॥ अथवातिमनाःप्रकृष्टमनाः। अविमनाइतिकश्चित्। तत्रविमनाःदुर्मनाःसनभवतीत्यविमनाः। अज्ञव

ततोविदितवेद्यंमांनिजायांप्रकृतौस्थितम् ॥ सउवाचजगत्कर्तावाक्यंसकलकारणम् ॥३७॥ शापेनाज्ञ
पदंनीत्वापृच्छकस्त्वंमयाकृतः ॥ पुत्रास्यज्ञानसारस्यसमस्तजनसिद्धये ॥ ३८ ॥ इदानींशांतशाप
स्त्वंबोधंपरमुपागतः ॥ गच्छवत्समहीपीठंजंबूद्वीपांतरस्थितम् ॥ ३९ ॥ साधोभारतवर्षेत्वंलोकानु
ग्रहहेतुना ॥ तत्रक्रियाकांडपरास्त्वयापुत्रमहाधियः ॥ ४० ॥ उपदेश्याःक्रियाकांडक्रमेणशमशालिना
॥ विरक्तचित्ताश्चतथामहाप्राज्ञाविचारिणः ॥ ४१ ॥ उपदेश्यास्त्वयासाधोज्ञानेनानंददायिना ॥४२॥
इतितेननियुक्तोऽहंपित्राकमलजन्मना ॥ इहसाधोऽवतिष्ठामियावद्भूतपरंपरा ॥ ४३ ॥ कर्तव्यमस्तिन
ममेहहिकिंचिदेवस्थातव्यमित्यतिमनाभुविसंस्थितोऽस्मि ॥ संशांतयासततसुप्तधियैववृत्त्याकार्यंक
रोमिनचकिंचिदहंकरोमि ॥ ४४ ॥

त्तवापिकार्येषुप्रवृत्तिदर्शनात् कथंकृतकृत्यस्त्वंतत्राह ॥ समिति ॥ संशांतया इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षविषादरहितया सततंसुप्ताधीर्यस्यांवृत्तौत यावृत्त्यावर्तनेन परमार्थदृष्ट्या प्रातिभासिकदृष्ट्यावा कार्यकर्तृत्वमुक्त्वा पारमार्थिकदृष्ट्यातदभावमाह ॥ नचेति ॥ धियःसुप्तत्वंसत्याद्वैत विषयत्वम्। तथाचोक्तमाचार्यैः। सुषुप्तवज्जाग्रतियोनपश्यतिद्वयंतुपश्यन्नपिचाद्वयत्वतः। तथापिकुर्वन्नपिनिष्क्रियश्चयः सआत्मविन्नान्यइती

हनिश्चयइति ॥ अहमित्यात्मधीर्याचममेत्यात्मीयधीरपि । अर्थशून्येयदायस्यस आत्मज्ञोनचेतरइतिच ॥ तथाचभगवद्वचनम् ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः इति ॥ ४४ ॥ एवंकेनोक्तमित्यादिप्रश्नोत्तरेआख्याय प्रसंगागतंचाकिंचिदुक्त्वा शृणुरामपुराप्रोक्तमितिवचनादभिमुखीभूतायरामाय ज्ञानंसोपायंविवक्षुर्विशिष्टपृच्छकवक्तृकयोरावयोःसंवादोऽवश्यंफलायकल्पतइतिदर्शयितुं पृच्छकवक्तारौलक्षयति ॥ अज्ञतेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ४५ ॥ गुरुतःश्रुतयोःपूर्वापरवाक्यार्थयोरनन्विततयाक्षेपेकृतेतत्समाधानेक्षमासमर्थाबुद्धिर्यस्यत

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अज्ञतानज्ञतेपूर्ववक्तुर्निर्णीयकार्यतः ॥ यःकरोतिनरःप्रश्नंपृच्छकःसमहामतिः ॥ ४५ ॥ पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिंदिते ॥ पृष्टंप्राज्ञेनवक्तव्यंनाधमेपशुधर्मिणि ॥ ४६ ॥ मोक्षद्वारेद्वारपालाश्चत्वारःपरिकीर्तिताः ॥ शमोविचारःसंतोषश्चतुर्थःसाधुसंगमः ॥ ४७ ॥ एतेसेव्याःप्रयत्नेनचत्वारोद्वौत्रयोऽथवा ॥ द्वारमुद्घाटयंत्येतेमोक्षेराजगृहेयथा ॥ ४८ ॥ एकंवासर्वयत्नेनसर्वमुत्सृज्यसंश्रयेत् ॥ एकस्मिन्वशगेयांतिचत्वारोऽपिवशंयतः ॥४९॥ शास्त्रैःसज्जनसंसर्गपूर्वकैःसतपोदमैः ॥ आदौसंसारमुक्त्यर्थंप्रज्ञामेवाभिवर्धयेत् ॥ ५० ॥ दुःसहारामसंसारविषवेगविषूचिका ॥ योगगारुडमंत्रेणपावनेनप्रशाम्यते ॥ ५१ ॥

थातस्मिन् । अत्रैवंनियमः । पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावेववक्तव्यं शिष्यायानिंदितायैववक्तव्यं पृष्टमेववक्तव्यमितिच ॥४६॥ संवादसाफल्यज्ञापनायपृच्छकवक्तृलक्षणेआख्यायादौमुमुक्षुकृत्यमाचष्टे ॥ मोक्षद्वारमित्यादिभिरभिवर्धयेदित्यंतैःश्लोकैः तेचस्पष्टार्थाः ॥ ४७॥४८॥४९॥ ॥ ५० ॥ अभिवृद्धयाप्रज्ञयाकिंभवेदित्यतआह ॥ दुःसहेति ॥ संसारएवविषवेगविषूचिका विषवेगोत्पन्नविषूचिकाख्यरोगः । योगोत्रब्रह्मा

त्मैक्यविज्ञानंसएवगारुडमंत्रस्तेन। अयमेवयोगशब्दार्थइति। वृहद्वासिष्ठगतादेतच्छ्लोकोत्तरश्लोकात्। सचयोगःसज्जनेनसहशास्त्रविचारणात् परमार्थज्ञानमयोनूनंलभ्यतएवचेत्यस्मादवगम्यते। संसाररोगच्छेदकदृढप्रज्ञायैशमाद्युपेतआत्मानंविचारयेदित्युक्तम् ॥ ५१ ॥ इदानीमेवमात्मानमविचारतोनिरतिशयदुःखमाह ॥ दुरंतेयमित्यादिना ॥ विषयाएवविषमविषूचिका। विषयविषूचिकेतिक्वचित्। तत्रविषयाएवविषूचिकेत्यर्थः । नचिकित्स्यतेयदि तत्तर्हिनितरांसुतरांनरकाएवनगराणितेषांनिकराःसमूहास्तएवफलानितैरनुषंगोयस्याःसानरकनगरनिकरफलानुबंधिनीभूत्वातद्दुःखंकरोति ॥ किंतद्दुःखंकरोतीत्याकांक्षायामाह ॥ यत्रेति ॥ यत्रयस्मिन्विषयविषमविषूचिकाजनित

दुरंतेयंकिलविषयविषजविषूचिका यदिनचिकित्स्यतेतन्नितरांनरकनगरनिकरफलानुबंधिनीतदैतत्करोति यत्रशिलाशितासिशतपातोत्पलताडनम् ॥ ५२ ॥ अग्निदाहोहिमावसेचनंअंगावकर्तनचंदनचर्चानिरवधिनाएवनिकरनिपातोनिदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्षेशिरच्छेदः सुखनिद्रामूकीकरणमाननमुद्राबाधिर्यमहानुपचयः ॥५३॥ तदेवंरामशास्त्रेणावहेलयाव्यवहर्तव्यम् । अवश्यमेवंविचारणीयम् । एवंचावबोद्धव्यम् ॥ यथाकिलशास्त्रविचाराद्बोधोभवतीति ॥ ५४ ॥

दुःखेशितानांतेजितानामसीनांशतानांपातोगात्रेषूत्पलताडनंभवति ॥५२॥ यत्रेतिसर्वत्रसंबध्यते। यत्राग्निदाहः शरीरेहिमावसेचनंभवति। अंगावकर्तनमवयवकृंतनंचंदनचर्चाचंदनलेपनम् ॥नाराचाःसर्वलोहमयाबाणा निदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्षणंनिदाघविनोदनायघर्मविनाशाययंत्रप्रेरितजलधारावतिगृहेशीकरवर्षणमंबुकणवर्षणम्। आननमुद्राआस्यपिधानमित्यर्थः। उपचयोऽभिवृद्धिः। अयमभिप्रायः। महादुःखहेतवोऽप्यसिशतपातादयोयस्मिन्दुःखेदृश्यमानाःसुखहेतुवदाचरंतितन्निरतिशयदुःखंविषयविषमविषूचिकाकरोतीति॥५३॥ यस्मादेवंतस्माद्विषयरोगचिकित्सायांप्रयतितव्यमित्याह॥ तदेवमिति॥ अवहेला अवज्ञालीलावा काचिच्चिकित्साकर्तव्याविषयरोगनिवृत्तयेत

त्राह ॥ एवमिति ॥ किलशब्दःश्रुतीतिहासपुराणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । सकलानर्थनिवृत्तिपरमानंदपदप्राप्तिकामेनशास्त्रार्थविचारःसम्यक्कर्तव्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननुशास्त्रविचारात्सम्यग्ज्ञानविचारद्वारैवश्रेयोभवतितत्सम्यग्ज्ञानंविचारकारिणांसर्वेषांकिमितिनभवतितत्राह ॥ स्वेति ॥ यस्यपुरुषस्यसंततेनाभ्यासेनस्वानुभूत्यादित्रयसंवादोभवतितेनपुंसाआत्मावलोक्यतेसाक्षात्क्रियतेनान्येन ॥ ५५ ॥ कस्यशास्त्रस्यार्थविचारःश्रेयोऽर्थिनाकर्तव्यइत्यतआह ॥ किंचिदिति ॥ शास्त्रंमौर्ख्यापहमित्युक्तम् ॥५६॥ मौर्ख्यस्यावश्यहेयत्वमाह ॥ वरमिति ॥ ५७॥

स्वानुभूतेश्चशास्त्रस्यगुरोश्चैवैकवाक्यता ॥ यस्याभ्यासेनतेनात्मासंततेनावलोक्यते ॥ ५५ ॥ किंचित्संस्कृतबुद्धीनांश्रुतंशास्त्रमिदंयथा ॥ मौर्ख्यापहंतथाशास्त्रमन्यदस्तिनकिंचन ॥ ५६ ॥ वरंशरावहस्तस्यचांडालागारवीथिषु ॥ भिक्षार्थमटनंरामनमौर्ख्यहतजीवितम् ॥ ५७ ॥ नधनान्युपकुर्वंतिनमित्राणिनबांधवाः ॥ नहस्तपादचलनंनदेशांतरसंगमः ॥ ५८ ॥ नकायक्लेशवैधुर्यंनतीर्थायनजीवितम् ॥ केवलंतन्मनोमात्रजयेनासाद्यतेपरम् ॥ ५९ ॥ मोक्षद्वारेद्वारपालानिमान्शृणुयथाक्रमम् ॥ एषामेकतमासक्त्यामोक्षद्वारेप्रवेश्यते ॥ ६० ॥

शास्त्रार्थविचारवत्सत्पात्रेधनादिदानमपिब्रह्मप्राप्तावभ्यर्हितोपायइत्याशंकांनिराकरोति ॥ नधनानीत्यादिना ॥ यथाधनादिकंब्रह्मप्राप्तिकरंनभवति एवंविचारोऽपितत्प्राप्तिकरोनभवति । विचारवतामपिबहूनांतत्प्राप्त्यदर्शनादित्याशंक्याह ॥ केवलमिति ॥ मनोजयाभावादेवविचारवत्सुब्रह्मप्राप्तिर्नदृश्यतइतिभावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ मोक्षद्वारेद्वारपालाइतियेपूर्वमुक्ताः यत्करणेपुरुषार्थउक्तःयदकरणेऽनर्थउक्तस्तान्प्रपंचयितुमारभते ॥ मोक्षइति ॥ ६० ॥

तत्रतावच्छांतिफलमानुषंगिकमाह ॥ यानीत्यादिनाश्लोकत्रयेण ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ शांतेःफलमभिधायस्वरूपमाह ॥ श्रुत्वेत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ ग्लायतिहर्षक्षयंकरोति विषीदतीत्यर्थः ॥६४॥ तुषारकरश्चंद्रः । दृढविवेकवतोमहद्वैराग्यमास्थितस्यभाविनोऽपरिहार्यतांचजानतःपुंसः सुखदुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितताभवतिसैवशमइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ शमस्यानुषंगिकंफलांतरमाह ॥ तपस्विष्विति ॥ ६६ ॥ शमस्यमहाफलंदर्शयन्महानुभावगृहीततयातस्यानुष्ठेयतामाह ॥ शममिति ॥ हार्यमनार्यगुप्तमपरममृतमवलंब्यदेवाअपरमेवपदंप्रया

यानिदुःखानियातृष्णादुःसहायेदुराधयः ॥ तत्सर्वंशांतचेतस्सुतमोऽर्केष्विवनश्यति ॥ ६१ ॥ मातरीव परंयांतिविषमाणिमृदूनिच ॥ विश्वासमिहभूतानिसर्वाणिशमशालिनि ॥ ६२ ॥ नरसायनपानेन नलक्ष्म्यालिंगनेनच ॥ तथासुखमवाप्नोतिशमेनांतर्यथाजनः ॥ ६३॥ श्रुत्वास्पृष्ट्वाचदृष्ट्वाचभुक्त्वाघ्रात्वाशुभाशुभम् ॥ नहृष्यतिग्लायतियःसशांतइतिकथ्यते ॥ ६४ ॥ तुषारकरबिंबाच्छंमनोयस्यनिराकुलम् ॥ मरणोत्सवयुद्धेषुसशांतइतिकथ्यते ॥ ६५ ॥ तपस्विषुबहुज्ञेषुयाजकेषुनृपेषुच ॥ बलवत्सगुणाढ्येषुशमवानेवराजते ॥ ६६ ॥ शमममृतमहार्यमार्यगुप्तंपरमवलंब्यपरंपदंप्रयाताः ॥ रघुतनययथामहानुभावाःक्रममनुपालयसिद्धयेतमेव ॥ ६७ ॥ शास्त्रावबोधामलयाधियापरमपूतया ॥ कर्तव्यःकारणज्ञेनविचारोऽनिशमात्मनः ॥ ६८ ॥

ताः । महानुभावास्त्वन्येनाहार्यंहर्तुमयोग्यमार्यगुप्तंविद्वद्रक्षितं शमाख्यंपरममृतमवलंब्य तदनुरूपंपरमेवपदंयथाप्रयातास्तथा सिद्धयेपरमपदप्राप्तये तमेवक्रमंशमलक्षणोपायमथवा शमविचारसंतोषध्यानादीनांक्रममनुपालयानुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ शमादीनांमध्येशमंविस्तरादाख्याय विचारंप्रस्तावयति ॥ शास्त्रेत्यादिपंचभिःश्लोकैः । तत्रप्रथमंविचारंविधत्ते ॥ शास्त्रेति ॥ आदावीश्वरार्पितकर्मभिःपरमपू

तया अनंतरंनिवृत्तिशास्त्रार्थावबोधेनामलया कारणज्ञेनेदमस्यकारणमिदमस्यकार्यमितिकारणाद्यभिज्ञेनेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ विचारफलमाह ॥ विचारादिति ॥ ६९ ॥ विचारस्यस्वरूपंदर्शयंस्तत्कर्तव्यतांविशदयति ॥ कोऽहमिति ॥ सप्रतीकारमितिक्रियाविशेषणं विघ्नप्रतीकारेण सहवर्ततइतिसप्रतीकारं आत्मनाबुद्ध्या ॥७०॥ विचारंस्तौति। अनष्टमिति ॥ चारुलोचनत्वसाधनायानष्टमित्यादिविशेषणत्रयम्। अनष्टं कार्यवन्ननष्टंभवतीत्यनष्टं अजिह्मितमकुटिलितमप्रतिहतमित्यर्थः ॥७१॥ विचारस्वरूपंविशदयति । कोऽहंकथमिति ॥ ७२ ॥ विचारानं

विचारात्तीक्ष्णतामेत्यधीःपश्यतिपरंपदम् ॥ दीर्घसंसाररोगस्यविचारोहिमहौषधम् ॥ ६९ ॥ कोऽहं कस्यचसंसारइत्यापद्यपिधीमता ॥ चिंतनीयंप्रयत्नेनसप्रतीकारमात्मना ॥ ७० ॥ अनष्टमंधकारेषुब हुतेजःस्वजिह्मितम् ॥ पश्यत्यपिव्यवहितंविचारश्चारुलोचनम् ॥ ७१ ॥ कोऽहंकथमयंदोषःसंसारा ख्यउपागतः ॥ न्यायेनेतिपरामर्शोविचारइतिकथ्यते ॥ ७२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ संतोषोहिपरंश्रेयः संतोषःसुखमुच्यते ॥ संतुष्टःपरमभ्येतिविश्राममरिमर्दन ॥ ७३ ॥ संतोषामृतपानेनयेशांतास्तृप्तिमा गताः ॥ भोगश्रीरतुलातेषामेषाप्रतिविषायते ॥ ७४ ॥ अप्राप्तवांछामुत्सृज्यसंप्राप्तेसमतांगतः ॥ अ दृष्टखेदाखेदोयःसंतुष्टःसइहोच्यते ॥ ७५ ॥

तरमुक्तंसंतोषंप्रपंचयतिषड्भिः। तत्रश्लोकद्वयेनसंतोषंस्तौति ॥ संतोषइत्यादिना ॥ विश्रामशब्देनविश्रांतिर्विवक्षिता ॥७३॥ संतोषामृतपाने नतृप्तिमागताइतिसंबंधः । प्रतिविषायते प्रतिविषवदाचरति प्रतिकूलंविषंप्रतिविषम् ॥ ७४ ॥ संतोषस्वरूपमाह ॥ अप्राप्तेति ॥ अप्राप्तेइष्टेवां छाअप्राप्तवांछातां संप्राप्तइष्टेसमतांविकाररहितताम् । संप्राप्तेइष्टभोगेअल्पत्वानल्पत्वाभ्यांहर्षविषादरहिततामित्यर्थः ॥ ७५ ॥

संतोषाभावेज्ञानानुत्पत्तिरतःसंतोषःकर्तव्यइत्याह ॥ आशेति ॥ आशावैवश्यविवशे आशापारवश्येनास्वस्थइत्यर्थः। म्लानशब्देनमलिनत्वं लक्ष्यते ॥ ७६ ॥ उक्तंसंतोषस्वरूपंपुनराह तज्ज्ञानदाढर्याय ॥ नेति ॥ क्रमःआचारक्रमस्तमनतिक्रम्यवर्ततइतियथाक्रमम् ॥ ७७ ॥ संतोषस्यातिप्रशस्तत्वंदर्शयन्नुपसंहरति ॥ समतयेति ॥ गुणशालिनांमतयासमतयासमलंकृतइतिसंबंधः ॥ ७८ ॥ साधुसंगमंप्रपंचयति ॥

आशावैवश्यविवशेचित्तेसंतोषवर्जिते ॥ म्लानेवक्रमिवादर्शेनज्ञानंप्रतिबिंबति ॥७६॥ नाभिवांछत्यसंप्राप्तंप्राप्तंभुंक्तेयथाक्रमम् ॥ यस्तुसौम्यसमाचारःसंतुष्टइतिकथ्यते ॥७७॥ समतयामतयागुणशालिनांपुरुषराडिहयःसमलंकृतः ॥ तममलंप्रणमंतिनरोत्तमाअपिमहामुनयोरघुनंदन ॥ ७८ ॥ विशेषेण महाबाहोसंसारोत्तरणेनृणाम् ॥ सर्वत्रोपकरोतीहसाधुःसाधुसमागमः ॥ ७९ ॥ शून्यमाकीर्णतामेति मृत्युरप्युत्सवायते ॥ आपत्संपदिवाभातिविद्वज्जनसमागमे ॥ ८० ॥ यःस्नातःशीतसितयासाधुसंगमगंगया ॥ किंतस्यदानैःकिंतीर्थैःकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ ८१ ॥ विच्छिन्नग्रंथयस्तज्ज्ञाःसाधवःसर्वसंमताः ॥ सर्वोपायेनसंसेव्यास्तेह्युपायाभवांबुधौ ॥ ८२ ॥ चत्वारएतेविमलाउपायाभवभेदने ॥ यैरभ्यस्तास्तउत्तीर्णामोहवारिभवार्णवात् ॥ ८३ ॥

विशेषेणेत्यादिभिश्चतुर्भिःश्लोकैः॥तत्राद्यश्लोकेनसाधुसंगमफलंकथ्यते द्वितीयतृतीयाभ्यांसंस्तूयते ॥ चतुर्थेनसाधुस्वरूपकथनपूर्वकंतत्सेवाभिधीयते ॥७९॥ शून्यंस्थलमाकीर्णतांप्राणिसंकुलतामेतीवेति इवशब्दोऽत्रापियोजनीयः ॥ ८० ॥ शीताचासौसिताचतया संसारतापनिवारकत्वात्। सितत्वंशुद्धत्वम् ॥८१॥ ग्रंथिरहंकारः तस्यात्मानात्मग्रंथिरूपत्वात्ग्रंथिवद्दुर्भेद्यत्वाच्च ॥८२॥ चत्वारइति ॥ स्पष्टार्थः ॥८३॥

मोहवारिपूर्णभवार्णवोत्तारकैरेतैरहंविशिष्टःकिंनवेत्यालोचयंतंरामंप्रत्याह ॥ त्वमिति ॥ गुणलक्ष्म्यालिंगितेनकर्तव्यमाह ॥ मनइति ॥८४॥
इदंश्रृण्वित्युपक्षिप्तायाःवक्ष्यमाणज्ञानकथायाःश्रवणफलप्रकाशनार्थं मोक्षोपायेत्यादिभिर्भवत्यविषयोगिरामित्यंतउत्तरग्रंथसंदर्भःसचस्पष्टा
र्थः । क्वचित्किंचिद्विविच्यते ॥ ८५ ॥ तानवंतनुत्वम् ॥ ८६ ॥ दैन्यदारिद्र्येएवदोषौताभ्यामाढ्याः दृष्टयोहेयादेयविषयविकल्पाः दर्शितां

त्वमेतयाखंडितयागुणलक्ष्म्यासमाश्रितः ॥ मनोमोहहरंवाक्यंवक्ष्यमाणमिदंश्रृणु ॥ ८४ ॥ मोक्षोपा
यकथामेतांशृण्वतामरिमर्दन ॥ अनिच्छतामपिबलात्परोबोधःप्रवर्तते ॥ ८५ ॥ लोभमोहादयोदोषा
स्तानवंयांत्यलंधियः ॥ मनःप्रसादमायातिशरदीवामलंसरः ॥ ८६ ॥ दैन्यदारिद्र्यदोषाढ्यादृष्टयोद
र्शितांतराः ॥ ननिकृंतंतिमर्माणिसंसन्नाहमिवेषवः ॥ ८७ ॥ हृदयंनावलुंपंतिभीमाःसंसृतिभीतयः ॥
साम्यंपरमुदेत्यंतर्निर्मंदरइवार्णवः ॥ ८८ ॥ समुद्रस्येवगांभीर्यंस्थैर्यंमेरोरिवस्थितिः ॥ अंतःशीतलता
चेंदोरिवोदेतिविचारिणः ॥ ८९ ॥ सच्छास्त्रसाधुवृत्तीनामविरोधिनिकर्माणि ॥ रमतेधीर्यथाप्राप्तेसाध्वी
वांतःपुराजिरे॥९०॥साजीवन्मुक्तितातस्यशनैःपरिणतिंगता ॥ शांताशेषविशेषस्यभवत्यविषयागिरा
म् ॥ ९१ ॥ दृश्यतेलोकसामान्योयथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ॥ इष्टानिष्टफलप्राप्तौहृदयेनापराजितः ॥९२॥

तराःमर्मभेदनायप्रकाशितावसराः । ससन्नाहं सुकवचम् ॥८७॥ अवलुंपंतिछिंदंति ॥८८॥८९॥ अजिरमंगणम् ॥९०॥९१॥ सजीवन्मुक्तः
कीदृशइत्यतआह ॥ दृश्यतइति ॥ शास्त्रतोलोकतश्चयथाप्राप्तस्यव्यवहारस्यानुवृत्तिरनुवर्तनंयस्यसतथा । हृदयेनमनसा ॥ ९२ ॥

मोक्षोपायःकथमित्यत्रोक्तंश्रवणमित्थंपुरुषेणकर्तव्यमितिदर्शयंस्तत्फलमात्मतत्त्वापरोक्षज्ञानंदर्शयति ॥ सुखासनेत्यादिनायोनियंत्रप्रपीडनमित्यंतेनग्रंथसंदर्भेण सचस्पष्टार्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ शास्त्रश्रवणंमनननिदिध्यासनांगंशमादीतिकर्तव्यतोपेतंकुर्वतस्तत्फलमाख्याय तदकुर्वतःपुरुषान्निंदति ॥ एतावत्यपीति ॥ सुखासनोपवेशादिन्यायेनशास्त्रश्रवणादिलक्षणप्रयासेमहत्फलेऽल्पेपिकार्यइत्यर्थः ॥ ९६ ॥ कियत्कालंविचारोऽनुष्ठेयइतिशंकायुक्तंसोपस्करमनुवदन्निराकरोति ॥ शास्त्रेत्यादिना ॥ तुर्यपदाभिधामित्यंतेन । अंतरेंऽत

सुखासनोपविष्टेनयथासंभवमश्नुता ॥ भोगजालंसदाचारविरुद्धेषुनतिष्ठता ॥ ९३ ॥ यथाक्षणंयथा
देशंप्रविचारयतासुखम् ॥ यथासंभवसत्संगमिमंमोक्षकथाक्रमम् ॥ ९४ ॥ आसाद्यतेमहान्ज्ञेनबोधःसं
सारशांतिदः ॥ नभूयोजायतेयेनयोनियंत्रप्रपीडनम् ॥ ९५ ॥ एतावत्यपियेभीताःपापाभोगरसेस्थि
ताः ॥ स्वमातृविष्ठाकृमयःकीर्तनीयानतेऽधमाः ॥ ९६ ॥ शास्त्रोपशमसौजन्यप्रज्ञातज्ज्ञसमागमैः ॥ अं
तरांतरसंपन्नधर्मार्थोपार्जनक्रियः ॥ ९७ ॥ तावद्विचारयेत्प्राज्ञोयावद्विश्रांतिमात्मनि ॥ संप्रयात्यपुन
र्नाशांशांतिंतुर्यपदाभिधाम् ॥ ९८ ॥ तुर्यविश्रांतियुक्तस्यप्रतीपस्यभवार्णवात् ॥ जीवतोजीवतश्चैव
गृहस्थस्याथवायतेः ॥९९॥नकृतेनाकृतेनार्थोनश्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ॥ निर्मंदरइवांभोधिःसतिष्ठतियथा
स्थितम् ॥ १०० ॥ शृणुतावदिदानींत्वंकथ्यमानामिदंमया ॥ राघवज्ञानविस्तारंबुद्धिसारांतरांतरम् ॥१॥

रेमध्येमध्येसंपन्नांतरांतरसंपन्ना धर्मार्थयोरुपार्जनक्रियायस्यसतथोक्तः ॥ ९७॥९८॥ व्यावर्तमानेषुविश्वतैजसप्राज्ञेषु कुसुमेषुसूत्रमिवानुवर्तमानंनिर्विकल्पचैतन्यंपृथक्कृत्य तुर्यत्वादपिव्युत्थाप्य विधूतद्वैतजालेतस्मिन्नहंभावेन निश्चलावस्थानलक्षणतुर्यविश्रांतियुक्तस्यकृत्यशेषशंकांशातयति ॥ तुर्येत्यादिना ॥ प्रतीपस्यविमुखस्येत्यर्थः ॥९९॥१००॥ संक्षेपविस्तराभ्यांवक्ष्यमाणज्ञानशास्त्रश्रवणफलमाख्याय वक्तुमार

भमाणः श्रोतव्यस्यविस्तीर्णत्वात्तत्रचित्तंसमाधेयमित्याह ॥ शृण्विति ॥ विस्तीर्णेऽप्यसारेतच्चित्तंसमाधेयंनेदंतथेत्याह ॥ बुद्धीति ॥ बुद्धि रस्यांतरांतरंमध्यंमध्यंज्ञानसारमित्यर्थः ॥ १ ॥ त्वयाचनास्मद्गौरवादर्थोग्राह्यः किंतुप्रमाणानुसारियुक्त्युपेतमेवेत्याह ॥ युक्तीति ॥ २ ॥ प्रमादाद्गुरूक्तस्याप्यनुपपन्नार्थस्यानादेयत्वमाख्याय ब्रह्मोपदेशायवक्ष्यमाणेषुदृष्टांतेष्वादेयांशं दृष्टांतदार्ष्टांतिकवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमाह ॥ यैरित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ सच्छब्दोब्रह्मविषयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एवंसतीतिस्पष्टार्थः ॥ ५ ॥ कुतर्कप्रभवमूर्खविकल्पास्त्वयानाश्रयणीयाः विज्ञानविनाशकत्वात्तेषामितिलब्धप्रसंगशिष्याननुशास्ति ॥ नेति ॥ अनुभूतेरपलापोअंतोयेषांतेअनुभूत्यपलापांतास्तैरनुभवापलापपर्य

युक्तियुक्तमुपादेयंवचनंबालकादपि ॥ अन्यत्तृणमिवत्याज्यमप्युक्तंपद्मयोनिना ॥ २ ॥ यैर्यैःकाकुत्स्थ दृष्टांतैस्त्वंमयेहावबोध्यसे ॥ सर्वेसकारणास्तेहिप्राप्यंतुसदकारणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मोपदेशदृष्टांतोयस्त वेहहिकथ्यते ॥ एकदेशसधर्मित्वंतत्रांतःपरिगृह्यताम् ॥ ४ ॥ एवंसतिनिराकारेब्रह्मण्याकारवान्कथ म् ॥ दृष्टांतइहचोद्यंतिमूर्खवैकल्पिकोक्तयः ॥ ५ ॥ ननुतार्किकतामेत्यनाशनीयाप्रबुद्धता ॥ अनुभू त्यपलापांतैरपवित्रैर्विकल्पितैः ॥ ६ ॥ गुणाःशमादयोज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथाज्ञता ॥ परस्परंविव र्धंतेह्येपद्मसरसीइव ॥ ७ ॥

वसानैः । अपवित्रार्थविषयत्वेनापवित्रैः । ब्रह्मसद्वितीयमद्वितीयंवा सद्वितीयंचेदपसिद्धांतः ॥ अद्वितीयंचेद्गुरुशास्त्राद्यभावात्ज्ञानानुत्प त्तिः ब्रह्मसप्रमाणमप्रमाणंवा सप्रमाणंचेदद्वैतक्षतिः प्रमाणरहितंचेत्प्रमेयस्यतस्यासिद्धिरित्यादिविकल्पितैः ॥ ६ ॥ मुमुक्षुकर्तव्यतयाशमा द्युपेतोयोविचारःपूर्वमुक्तःसनिदिध्यासनापरपर्यायज्ञानाभ्यासेनसहैवानुष्ठेयोमुमुक्षुणा नबहिर्मुखचित्तेनेतीममर्थंसोपपत्तिकमाह ॥ गुणाइ त्यादिश्लोकद्वयेन ॥ यावद्यावदन्तर्मुखःसन्नात्मतत्त्वंपश्यतितावत्तावच्छमादिमान्भवति यावद्यावदन्तर्मुखःसन्शमादिमान्भवतितावदात्म

तत्त्वमीक्षतइत्यनुभवसिद्धत्वान्निर्विकल्पचिदेकाकारांतःकरणवृत्त्यावृत्तिलक्षणज्ञानाभ्यासेनसहैवसत्पुरुषक्रमशब्दितंशमाद्युपेतात्मविचार मावर्तयेदित्यर्थः । अथवा तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वंचब्रह्माभ्यासंविदुर्बुधा इत्युक्तंज्ञानाभ्यासं शमसंतोषाभ्या सौचसमकालमेवकर्तव्याविति सोपपत्तिकमाह ॥ गुणाइत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदंयशस्यमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ श्रवणादिनाबुद्धिनैर्मल्यान्म हावाक्यात् ॥ ९ ॥ सकृत्तत्पदप्राप्तिलक्षणज्ञानेजातेपुनस्तद्विस्मृतिर्भविष्यतीत्यतआह ॥ विदितवेद्यमिति ॥ पदमितिद्वितीयांतम् । ए

नयावत्सुसमभ्यस्तौज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ॥ एकोऽपिनोऽनयोस्तावत्पुरुषस्येहसिद्धिदः ॥ ८॥ इदंयशस्य
मायुष्यंपुरुषार्थफलप्रदम् ॥ श्रुत्वात्वंबुद्धिनैर्मल्याद्धलाद्यास्यसितत्पदम् ॥ ९ ॥ विदितवेद्यमिदं
हिमनोमुनेर्विवशमेवहियातिपरंपदम् ॥ यदवबुद्धमखंडितमक्रमंतदवबोधदशांनजहातिहि ॥ ११० ॥
इतिश्रीवासिष्ठविवरणेवाल्मीकीयेमोक्षोपायेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणंसमाप्तम् ॥

कोहिशब्दोऽवधारणे द्वितीयोविद्वत्प्रसिद्धौ । विवशंयात्येव एतत्साधयति ॥ यदिति ॥ अवबुद्धंसाक्षात्कृतं अखंडितंदेशकालवस्तुतोऽपरि च्छिन्नंअतएवाक्रमंनिरावरणपरिपूर्णबोधरूपत्वात्परमात्मा विद्वन्मनोवृत्तिव्याप्यतांनत्यजतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्रा जकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमाहात्म्यसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणंसमाप्तम् ॥

॥ इति लघुयोगवासिष्ठे मुमुक्षुव्यवहार-
प्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ लघुयोगवासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

ॐ स्वस्ति ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॐ परमात्मनेनमः ॥ उत्पत्त्याख्येप्रकरणेनवाख्यानविराजिते ॥ आद्यमाकाशजाख्यानंलीलाख्यानमतःपरम् ॥ १ ॥ कर्कट्याऐन्दवानांचकृत्रिमेन्द्रस्यचक्रमात् ॥ आख्यानान्यथचित्तस्यषष्ठंबालस्यसप्तमम् ॥ २ ॥ ततःसांबरिकाख्यानंततोलवणभूभृतः ॥ आख्यानंसप्तभूमीनांवर्णनंयत्रशोभनम् ॥ ३ ॥ तेष्वाख्यानेषुपूर्वेणसंक्षेपाद्बोध्यमुच्यते ॥ पूर्वप्रकरणवृत्तमनूद्योत्तरप्रकरणतात्पर्यमाह ॥ मुमुक्षुव्यवहारइति ॥ आत्मावाअरेद्रष्टव्यः इत्यादिश्रुत्युक्तः शमादीतिकर्तव्यतोपेतोमनननिदिध्यासनांगकः श्रवणलक्षणोव्यवहारोमुमुक्षुव्यवहारइत्युच्यते । जागतीजगत्संबंधिनी गगनाद्गंधर्वनगरोत्पत्तिरिव अधिष्ठानादज्ञाताद्ब्रह्मणोजगदुत्पत्तिरभिधीयतइत्यर्थः ॥ १ ॥ मुमुक्षुणाद्रष्टव्येब्रह्मात्मतत्त्वेपूर्वंप्रतिपादिते प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रकाशितप्रपंचसत्यताशंकया तस्यपरिपूर्णताशंकायांतत्प

ॐ श्रीरामायनमः ॥ वसिष्ठउवाच ॥ मुमुक्षुव्यवहारोऽयंमयातेपरिकीर्तितः ॥ अथेयंजागतीश्रीमदुत्पत्तिःपरिकीर्त्यते ॥ १ ॥ अनुभूतेर्वेदनस्यप्रतिपत्तेर्यथाभिधम् ॥ प्रत्यक्षमितिनामेहकृतंजीवःसएवनः ॥ २ ॥

रिहाराय प्रपंचस्यकारणपरमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वंप्रतिपादयितुं तस्मात्सृष्टिःपश्चाद्वर्णनीयेत्यभिप्रेत्य जीवस्वरूपेवादिविप्रतिपत्तेः स्वाभिमतजीवस्वरूपकथनपूर्वकंतस्यब्रह्मैक्यमाह ॥ अनुभूतेरित्यादिना सएवसंविदित्यंतेनग्रंथेन ॥ अथवा ऐकात्म्यंविज्ञातुमिच्छतोमुमुक्षोस्तदेवपूर्वंप्रतिपादनीयं तच्छेषतयासृष्टिःपश्चाद्वर्णनीयेत्यभिप्रेत्य बुभुत्सायाः प्रागेवतत्साक्षितयाप्रकाशमानेनसाक्षिप्रमाणमितिप्रसिद्धेनापरोक्षचैतन्यात्मकेनजीवेन तद्विरुद्धस्यपरोक्षस्यब्रह्मणएकत्वंनसंभवतीत्याशंक्य तस्यापरोक्षचैतन्यात्मतांदर्शयन्प्रत्यगैक्यमाह ॥ अनुभूतेरिति ॥अथवामुमुक्षुजिज्ञासितजीवपरमात्मैक्यमनभिधायाजिज्ञासितजगदुत्पत्तिपरिकीर्तनप्रतिज्ञानुपपन्नेत्याशंक्याह। अनुभूतेरिति। इहव्यवहारभूमावनुभूतिवेदनप्रतिपत्तिशब्दाभिहितापरोक्षचैतन्यस्य यथाभिधं अभिधानमनतिक्रम्यानुभूतिप्रत्यक्षंवेदनप्रत्यक्षंप्रतिपत्तिप्रत्यक्षमिति।

प्रत्यक्षंनामप्रत्येकंवादिभिःस्वाभिमतविशेषणप्रक्षेपपूर्वकंकृतं सएवनोऽस्माकमौपनिषदानांजीवः। तथाचमहद्भिरुक्तम् । अनुभूतिर्वेदनंचप्रतिपत्तिरितीरितम् । चैतन्यमपरोक्षंयत्सजीवइहकथ्यते इति । एतेनवादिभिरन्यथाकल्पितजीवस्वरूपमपास्तम् । ब्रह्मपक्षेत्वयंश्लोकएवंव्याख्येयः। अनुभूतिशब्देनब्रह्मोच्यते वेदनप्रतिपत्तिभ्यांतदेवविशिष्यते वेदनमितिब्रह्मापरोक्षज्ञानमुच्यते॥ प्रतिपत्तेरिति॥ अलौकिकंप्रत्यक्षंमहावाक्यजनितांतःकरणवृत्त्यारूढंब्रह्मैवापरोक्षज्ञानशब्दनिगद्यंभवति। चक्षुरादिजनितांतःकरणवृत्त्यारूढं तदेवलौकिकप्रत्यक्षमुच्यते वेदनप्रतिपत्त्यात्मिकायाअनुभूतेर्ब्रह्मणोयथाभिधमभिधांप्रत्यक्षपर्यायतामनतिक्रम्येहमोक्षशास्त्रे प्रत्यक्षमितिनामकृतं पठितमित्यर्थः । अपरोक्षादपरोक्षंचक्षुर्नेत्रमिति प्रत्यक्षार्थानांप्रतिपादकश्रुतिः । सएव प्रत्यक्षनामकंब्रह्मैवनोऽस्माकमौपनिषदानांजीवःजीवपदलक्ष्यः प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षयालिंगव्यत्ययइति ॥ २ ॥ सएवसंविदिति ॥ सजीवोऽपरोक्षचैतन्यात्मासंविदेवब्रह्मैव । ननुमोक्षकामस्यसएवसंविदितिब्रह्मैकत्वेप्रतिपादितेऽपिनमुक्तिःसंभवति । परिपूर्णात्मनावस्थानंहिमुक्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यप्रपंचस्यसत्त्वेनतदसंभवादित्याशंक्य सर्वस्यप्रपंचस्यब्रह्मविवर्ततांदर्शयतिऽसपुमानित्यादिना। चित्तगतचित्प्रतिबिंबलक्षणोजीवःपुमानित्युच्यते । अहंतयाप्रतीयतइत्यहंकारः सइतितच्छब्देनसंविद्रूपःपरमात्मापरामृश्यते । ससंविद्रूपःपरमात्मास्वाविद्ययाऽऽदौचित्तोपाधिकःपुमान्भूत्वा पश्चादहंताप्रत्ययात्मकोभवति । उपलक्षणमेतत् । बुद्ध्यात्मकोमनआत्मकश्चभवतोत्यपिद्रष्टव्यम् । सएवबाह्यपदार्थरूपेणापिविवर्ततइत्याह ॥ सइति ॥ सययासंवित्त्याघटपटाद्याकारयोदेति यत्संविद्रूपेणविवर्ततइत्यर्थः । सासंवित्घटपटादिलक्षणःपदार्थइतिस्मृता । सर्वोऽपिपदार्थोमनोविलासएवेतिहिशास्त्रमर्यादा ॥ ३ ॥ उक्तमर्थंस्पष्टयति ॥ ससंकल्पेति ॥ सपरमात्मासंकल्पविकल्पौभ्रमसंशयावाद्यौयेषामभिमानादीनांतैः कृतनानाक्रमः कृतोनानाभूतोऽव

सएवसंवित्सपुमानहंताप्रत्ययात्मकः ॥ सयदोदेतिसंवित्त्यासापदार्थइतिस्मृता ॥ ३ ॥
ससंकल्पविकल्पाद्यैःकृतनानाक्रमोभ्रमैः॥ जगत्तयास्फुरत्यंबुतरंगादितयायथा ॥ ४ ॥

स्थाक्रमोयस्यसतथा । एवंह्यवस्थाक्रमोभवति । परिपूर्णसंविद्रूपःपरमात्मा सृष्टिकालेपूर्वंसामान्यतोदृश्यत्वावस्थामाप्नोति ततश्चित्तावस्थामाप्नोति ततोऽहंकारावस्थां ततोबुद्ध्यवस्थां ततोमनोवस्थामिति । अयंचैवक्रमउत्तरत्रस्पष्टीभविष्यति॥ ४ ॥ ननुब्रह्मेत्थंजगत्तयास्फुरति चेत्तर्हिजगत्कारणेनब्रह्मणातद्विपरीतस्यजीवस्यैक्यमनुपपन्नमित्याशंक्याह ॥ प्रागिति ॥ प्रत्यक्षप्रमाणात्मकप्रत्यगभिन्नत्वात्प्रत्यक्षाभिधं ब्रह्म अथवा साक्षादेवप्रत्यक्षाभिधंब्रह्म क्रियांकुर्वद्विकारमितिन्यायात्सृष्टेःप्राक्क्रियाभावादकारणमेवसत् । अथवाकारणत्वस्यमिथ्यात्वाद कारणमेवसत् । सर्गादावाशुसर्गलीलयामायामय्यासर्गार्थेक्षणलीलयास्फुरित्वा यथाकारणनिर्वाहिकयात्मनिवर्तमानस्यजगतःस्फुरित्वात्मनिसंस्काररूपेणविद्यमानस्यजगतःस्वयंकारणभूतं अथवा सर्गादौसृष्टिपालनादावकारणं वास्तवसहकारिकारणरहितं सृष्टेःप्राक्स

प्रागकारणमेवाशुसर्गादौसर्गलीलया ॥ स्फुरित्वाकारणंभूतंप्रत्यक्षंस्वयमात्मनि ॥ ५ ॥
रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलंजगत् ॥ विद्यतेवेदनस्यांतर्वातांतःस्पंदनंयथा ॥ ६ ॥

र्गलीलयास्फुरित्वा माययाकारणनिर्वाहिकयात्मनिवर्तमानस्यजगतःकारणभूतंप्रपंचरूपेणविवर्तमानमायाधिष्ठानत्वंहिब्रह्मणःकारणत्वम् ॥ ५ ॥ ब्रह्मणएवकारणत्वंमायाद्वारत्वंइतिसूचयितुं तदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रुतिंसूचयितुं स्वयमित्युक्तंप्रपंचयति ॥ रूपेति ॥ अथवा ब्रह्मणोजगतउत्पत्तिमभिधाय तत्रैवस्थितिमाह॥ रूपेति ॥ मनस्कारोमनसआभोगोमनोविस्तारः । चित्ताभोगोमनस्कारइत्यमरः । रूपंचालोकश्चमनस्कारश्चान्येपदार्थाश्चरूपालोकमनस्कारपदार्थास्तैर्व्याकुलंव्यामिश्रं अथवा रूपस्यालोकःप्रकाशोरूपदर्शनम् । अनेनजागरणंलक्ष्यते । मनस्कारशब्देनमनोविस्तारात्मकःस्वप्नोविवक्षितः । रूपालोकमनस्कारयोर्जागरणस्वप्नयोर्येपदार्थास्तैर्व्याकुलंजगद्वेदनस्य ब्रह्मलक्षणस्यांतःसंस्काररूपेणस्थूलरूपेणवांतर्वर्तते । ब्रह्मणितादात्म्येनजगद्वर्ततइतिज्ञापनायदृष्टांतमाह ॥ वातांतरिति ॥ ६ ॥

ननु ब्रह्म जगदुपादानकारणंचेत्तर्हिघटोब्रह्म पटोब्रह्मेति तत्तदात्मनाप्रतीयेत जलमिवतंरगाद्यात्मना । नचैतदस्ति अतोनोपादानं किंतुनिमित्तमेवेत्यतआह ॥ सर्वात्मेति ॥ सर्वात्मकवेदनंज्ञानरूपंब्रह्म यथायेनप्रकारेणयत्कार्यस्वरूपेणोदेतिविवर्तते तदात्मकंतत्कार्यस्वरूपंसद्भाति । सन्घटः सन्पटइतिहि तत्तदात्मनासद्रूपंब्रह्मप्रकाशतेऽतोयुक्तंब्रह्मणउपादानकारणत्वमपि प्रसृतदिक्कालबाह्यांतारूपदेहकं अंतरित्यव्ययेनांतरंवस्तुविवक्षितं विप्रसृतस्वरूपदिक्कालमुक्तबाह्यांतराणांरूपंस्वरूपमेवदेहोयस्यतत्तथा ॥ ७ ॥ उक्तमर्थंविशदयति ॥ ससर्वात्मेति ॥ यत्रदेशेयथायेनप्रकारेणयत्कार्यात्मनासमुल्लासंसमुज्जृंभणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रागकारणमेवेत्यादिनोक्तमर्थंविशदयति ॥ अकारणकमिति ॥ यतोमायाद्वारंविना ब्रह्मणिकारणत्वंनविद्यते अतोऽकारणकमेववास्तवकारणरहितमेवेदंजगत्सृष्टेःप्राक् ब्रह्मकल्पमनभिव्य

सर्वात्मवेदनंशुद्धंयथोदेतितदात्मकम् ॥ भातिप्रसृतदिक्कालबाह्यांतारूपदेहकम् ॥ ७ ॥ ससर्वात्मा यथायत्रसमुल्लासमुपागतः ॥ तिष्ठत्याशुतथातत्रतद्रूपइवराजते ॥ ८ ॥ अकारणकमेवातोब्रह्मकल्पमिदंस्थितम् ॥ प्रत्यक्षमेवनिर्मातृतस्यांशास्त्वनुमादयः ॥ ९ ॥

क्तनामरूपतयाब्रह्मस्वरूपमिवस्थितम् । अधिष्ठानभूतेब्रह्मणिसंस्कारशेषंविलीनंजगत्ततोऽविभाव्यमानभेदंस्थितमित्यर्थः । सृष्टिकालेप्राप्ते जगतःप्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणात्मकंब्रह्मैवनिर्मातृभवति अक्षपादादिदर्शनइवनानपरोक्षसमचिद्रूपंनिर्मातृ अपरोक्षचैतन्यमेवजीवइतिदर्शयितुंप्रत्यक्षप्रमाणमेवजीवइत्युक्तम् । तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमाह ॥ तस्येति ॥ अथवा परोक्षचैतन्यंब्रह्मैवेतिदर्शयितुंप्रत्यक्षनामकंब्रह्मेत्युक्तं तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमाह ॥ तस्येति ॥ अनुमानादयःतस्यप्रत्यक्षप्रमाणस्यापरोक्षचैतन्यात्मकब्रह्मणोंऽशाइवांशाः । परिपूर्णज्ञप्तिमात्रंब्रह्मांतःकरणप्रतिबिंबितंसत्प्रमातेत्युच्यते । तदेवेंद्रियलिंगादिजनितांतःकरणांशारूढंप्रमाणमित्यभिधीयतइतिहिवेदांतमर्यादा ॥९॥

सर्वजगद्ब्रह्मकार्यमितिदर्शयता कारणब्रह्मव्यतिरेकेणकार्यंजगदसदेवेत्युक्तम् । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति कारण व्यतिरेकेणकार्यस्यासत्त्वप्रतिपादकश्रुतेः इदानींबंधतन्निवृत्त्योःकारणप्रदर्शनपूर्वकंतदेवबंधकारणभूतदृश्यजगदसत्त्वं प्रतिज्ञापूर्वकंप्रपंचयति। सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानीतिश्रुतिमनुसरन् ॥ बंधोऽयमित्यादिना ॥ जगत्त्वमहमित्यादिसर्गात्मादृश्यमुच्यत इति वक्ष्यमाणस्यदृश्यस्यसद्भावादयंसाक्षादनुभूयमानःकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणोबंधोभवति । ननुदृश्याभावेबंधनंनभवतीतिसत्यं सएवदृश्याभावोनसंभवतीत्याह ॥ नसंभवतीति ॥ तुशब्दः शंकाव्यावृत्त्यर्थः । इदंदृश्यंयथानसंभवतितथाकथ्यतेशृणु ॥ १० ॥ यदिदमिति ॥ विमतंदृश्यंअसत् विना

बंधोऽयंदृश्यसद्भावादृश्याभावेनबंधनम् ॥ नसंभवतिदृश्यंतुयथेदंशृणुकथ्यते ॥ १० ॥ यदिदंदृश्यते सर्वंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ तत्सुषुप्ताविवस्वप्नःकल्पांतेप्रविनश्यति ॥ ११ ॥ ततःस्तिमितगंभीरंन तेजोनतमस्ततम् ॥ अनाख्यमनभिव्यक्तंसत्किंचिदवशिष्यते ॥ १२ ॥ ऋतमात्मापरंब्रह्मसत्यमित्यादिकाबुधैः ॥ कल्पिताव्यवहारार्थंतस्यसंज्ञामहात्मनः ॥ १३ ॥ सतथाभूतएवात्मास्वयमन्यइवोल्लसन् ॥ जीवतामुपयातीवभाविनामकदर्थिताम् ॥ १४ ॥

शित्वात्स्वप्नवत् । विमतंविनाशि दृश्यत्वात्स्वप्नवदित्यर्थः ॥ ११ ॥ दृश्यवद्ब्रह्मणोविनाशित्वमाशंक्याह ॥ ततइति ॥ ततोऽनंतरं ततं व्याप्तंतेजस्तमश्चन किंतुस्तिमितंगंभीरंनिश्चलापरिच्छेद्यं अनाख्यमनभिधानमिंद्रियागोचरत्वादनभिव्यक्तं किंचिदितिनिरूपणानर्हंसद्ब्रह्मावशिष्यते । सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः ॥ १२ ॥ अनाख्यमित्ययुक्तंब्रह्मादिनामकत्वात्तस्येत्यतआह ॥ ऋतमित ॥ १३ ॥ एवंसर्वप्रपंचस्यज्ञातब्रह्मात्मतालयमभिधाय स्वरूपादप्रच्युतादेव तस्मात्सृष्टिकालेजगदुत्थानं नभसोगंधर्वनगरोत्थानमिवदर्शयन्नादौसमष्टिजीवहिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह ॥ सतथेति ॥ तथाभूतएवस्तिमितगंभीररूपएव सपरमात्माकाशमिवस्वच्छेजले स्वयमन्यइवोल्लसन्नन्यइव

जृंभमाणो भाविनामकदर्थितांभाविजीवादिनामभिःक्लेशितांकलुषीकृतांजीवतामुपयातीव । इवशब्दद्वयमन्यत्वादेर्मायिकत्वंद्योतयितुम् । अत्रायंसृष्टिक्रमः । सृष्टेःप्रागद्वितीयःपरमात्मा सृष्टिकालेपूर्वमनालिंगितविशेषदृश्यमात्रात्मनाविवर्तते ततःसमष्टिचित्रात्मना ततःसमष्टिजीवात्मना ततोऽहंकारात्मना ततोबुद्ध्यात्मना ततोमनआत्मना ततस्तन्मात्रभूतभौतिकात्मनाविवर्ततइति । तथाचबृहद्वासिष्ठेऽभिहितम् । पूर्वंचेत्यत्वकलनंततश्चेत्यांशचेतनात् । उदेतिचित्तकलनंचितिशक्तिस्वचेतनात् ॥ ततोजीवत्वकलनंचेत्यसंयोगचेतनात् । ततोऽहंभावकलनंचेत्यैकपरतावशात् ॥ ततोबुद्धित्वकलनमहंतापरिणामतः । एतदेवमनस्त्वादिशब्दतन्मात्रकादिमदिति ॥ १४ ॥ अयमेवक्रमःसाकल्येनानुक्तस्थलेऽपिद्रष्टव्यः । दृश्यत्वचित्तद्वारासमष्टिजीवभावमापन्नस्यपरमात्मनोऽहंकारबुद्धिद्वारासमष्टिमनोभावमाह ॥ ततइति ॥ भू

ततःसजीवशब्दार्थःकलनाकुलतांगतः ॥ मनोभवतिभूतात्मामननान्मंथरीभवत् ॥ १५ ॥ मनःसंपद्यतेनाममहतःपरमात्मनः ॥ सुस्थिरादस्थिराकारंतरंगइववारिधेः ॥ १६ ॥ तत्स्वयंस्वैरमेवाशुसंकल्पयतिनित्यशः ॥ तेनेयमिंद्रजालश्रीर्जागतीप्रवितन्यते ॥ १७ ॥ यथाकटकशब्दार्थःपृथक्त्वार्होन कांचनात् ॥ नहेमकटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थतापरे ॥ १८ ॥

तानांकारणत्वात्भूतात्मासजीवशब्दार्थः कलनाकुलतांकलनेनसंकल्पेनाकुलतांक्षुब्धतांगतः सन्मनोभवति। मनोविशेषणंमंथरीभवदिति । मननात्संकल्पान्मंथरीभवत्स्थूलीभवत् ॥ १५ ॥ उक्तंसंक्षिप्याह ॥ मनइति ॥ नामशब्दःकुत्सने ॥ १६ ॥ मनसःस्वभावंदर्शयंस्तेनसमष्टिमनसाशब्दादिपंचतन्मात्राकाशादिपंचभूतब्रह्मांडादिभौतिकलक्षणंजगदिंद्रजालंप्रविरच्यतइत्याह ॥ तदिति ॥ तेनमनसाप्रवितन्यतेप्रकर्षेणविस्तार्यते ॥१७॥ एवंसमष्टिचित्तजीवाहंकारबुद्धिमनोभावमापन्नात्परमात्मनउत्पन्नंजगदिंद्रजालंमिथ्याचेत्तर्हितदभिन्नंब्रह्मापिमिथ्या स्यात्। ब्रह्मणःसत्यत्वाज्जगतोऽपिसत्यतास्यादित्यतआह॥ यथेति॥ कटकशब्दार्थःकांचनात्पृथक्त्वार्होभेदार्होनभवति। नियमेनतदभावे

ऽभावाद्रज्जुसर्पवत् । सम्यग्व्यावृतचक्षुषाकाचनाद्भिन्नतयानुपलभ्यमानत्वाच्च हेमकटकात्पृथक्त्वार्हंनभवतीतिन । तदभावेऽपिभावाद्रज्जु सर्पवत् । यथैतदृष्टांतद्वयं तद्वत्परेपरमात्मनिजगच्छब्दार्थताभवति । परंचजच्छब्दादितिशेषः । आरोपितस्यसत्तास्फूर्त्योरधिष्ठानापेक्षत्वा दधिष्ठानस्यसत्तास्फूर्त्योरारोपितानपेक्षत्वात् ब्रह्मजगतोरुक्तंवैलक्षण्यमेव ॥ १८ ॥ ननुमनसश्छायापिशाचवदसत्त्वाज्जगदिंद्रजालजन कत्वमनुपपन्नमितिचेत्तत्राह ॥ असतैवेति ॥ इहसंसारेतापनद्यामरीचिनद्याचलालहरीवोर्मिरिवासतैवमनसासतीजागतींद्रजालश्रीःप्रवि तन्यते ॥ १९ ॥ जगतोनामकल्पनाभिधानेनापिमिथ्यात्वंहेयत्वंचसाधयति ॥ अविद्येति ॥ यस्याजगदिंद्रजालश्रियइतिनामानिक

असतैवसतीतापनद्येवहलरीचला ॥ मनसेवेंद्रजालश्रीर्जागतीप्रवितन्यते ॥ १९ ॥ अविद्या
संसृतिर्मोहोबंधोमायामलंतमः ॥ कल्पितानीतिनामानितस्याःसकलवेदिभिः ॥ २० ॥ बंधस्य
तावद्रूपंत्वंकथ्यमानमिदंशृणु ॥ ततःस्वरूपंमोक्षस्यज्ञास्यसींदुसमानन ॥ २१ ॥ द्रष्टुर्दृश्यस्य
सत्तांगबंधइत्यभिधीयते ॥ द्रष्टादृश्यवशाद्बद्धोदृश्याभावेविमुच्यते ॥ २२ ॥ जगत्त्वमहमित्या
दिसर्गात्मादृश्यमुच्यते ॥ यावदेतत्संभवतितावन्मोक्षोनविद्यते ॥ २३ ॥

ल्पितानिसाजागतींद्रजालश्रीरितिपूर्वेणसंबंधः । वक्ष्यतिच । अविद्यासंसृतिर्बंधोमनोमोहोमलंतमः । इतिसंकल्पजालस्यनामान्येतानि राघवेति । बंधोऽयंदृश्यसद्भावाद्दृश्याभावेनबंधनम् । नसंभवतिदृश्यंतुयथेदंशृणुकथ्यतइति ॥ २० ॥ अनेनोक्तंप्रपंचयति ॥ बंधस्येत्यादिना ॥२१॥ दृश्यस्यद्वैतप्रपंचस्य । अंगेतिसंबोधनम् । बध्यतेअनेनेतिबंधः उक्तंविशदयन्ज्ञानेनदृश्याभावेद्रष्टृत्वनिवृत्तेःकैवल्यमाह ॥ द्रष्टुरिति ॥२२॥ किंतद्दृश्यंयस्यबंधहेतुत्वमित्यतआह ॥ जगदिति ॥ ननुनैयायिकादीनामिवदृश्यसद्भावेऽपिमोक्षःकिंनस्यादित्यतआह ॥ यावदि ति ॥ यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते । अथतस्यभयंभवतीतिश्रुतेर्द्वैतिनांमुक्तिःकमठीक्षीरायते ॥ २३ ॥

॥ ४ ॥

यावत्दृश्यंसंभवतितावन्मोक्षोनदृश्यतेचेत्तर्हिसुषुप्तिप्रलययोःसर्वदृश्यासंभवेसतिमोक्षःकिंनस्यात् सुषुप्त्यादौश्रुत्यासर्वदृश्याभावप्रतिपादनात्। तत्राज्ञानसद्भावादितिचेन्न। तस्योत्खातदंष्ट्रोरगवदकिंचित्करत्वान्नचाभ्युपगम्यतेतत्रमोक्षइत्याशंक्याह ॥ आनीलेति ॥ कमलिनीबीजं भाविकमलिन्याःपद्मिन्याबीजभूतमानीलवल्लरीरूपं आसमंतान्नीललतास्वरूपंपद्माक्षकोटरे पद्ममण्यभ्यंतरावकाशे संस्काररूपेणयथास्ते तथाद्रष्टरिदृश्यधीरास्ते। प्रातिभासिकत्वाद्दृश्यस्यधीरित्युक्तम् ॥२४॥ ननुद्रष्टरिदृश्यंसंस्काररूपेणप्रलयादौवर्ततेचेत्तर्हिविचित्रसंस्कारचित्रितादज्ञातद्रष्टुर्दृश्याभिव्यक्तिस्तदेवकिंनस्यादित्याशंक्य दृष्टांतेनपरिहरति॥ यथेति॥ बीजस्यांतःसंस्काररूपेणस्थितोंऽकुरोदेश

आनीलवल्लरीरूपंयथापद्माक्षकोटरे ॥ आस्तेकमलिनीबीजंतथाद्रष्टरिदृश्यधीः ॥ २४ ॥ यथांकुरोंऽतर्बीजस्यसंस्थितोदेशकालतः ॥ तनोतिभासुरंदेहंतनोत्येवंहिदृश्यधीः ॥ २५ ॥ द्रव्यस्यहृद्येव चमत्कृतिर्यथासदोदितास्त्यस्तमयोज्झितोदरे ॥ द्रव्यस्यचिन्मात्रशरीरिणस्तथास्वभावभूतास्त्युदरेजगत्स्थितिः ॥ २६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इदमाकाशजाख्यानंशृणुश्रवणभूषणम्॥उत्पत्त्याख्यंप्रकरणंयेनराघवबुध्यसे ॥ २७॥

कालतःप्रतिनियतदेशकालतो भासुरंप्रकांडशाखापत्रादिभिर्भासनशीलंरूपं स्थूलरूपं यथातनोति एवंदृश्यधीरपिनियतदेशकालतः स्थूलरूपंतनोति। हि यस्माततत्तोनतदैवजगदुत्पत्तिप्रसंगः॥२५॥ आनीलेत्यादिनोक्तमुपसंहरति॥ द्रव्यस्येति॥ यथाद्रव्यस्यपद्माक्षादेर्हृद्यंतरुदितोत्पन्नाचमत्कृतिराश्चर्यं तत्समा भाविद्रव्यस्यपरमसूक्ष्मावस्थासंस्काराख्यास्तमयोज्झितासती तस्योदरएवसदास्ति तथाचिन्मात्रशरीरिणश्चिन्मात्रस्वरूपस्यपरमात्मद्रव्यस्योदरेंऽतःस्वभावभूतातत्स्वरूपाभिन्नाजगत्स्थितिरस्ति॥२६॥एवंतावज्जीवब्रह्मणोरेकत्वंतात्पर्येणसर्ववेदांतप्रतिपाद्यमभिधाय विरुद्धधर्माक्रांततयातयोरैक्यासंभवशंकानिरासाय तद्व्यतिरिक्ताकाशादिपदार्थसद्भावशंकानिरासायच सर्वस्यविरुद्ध

धर्मजातस्याकाशादिप्रपंचस्यच सत्कारणस्य तज्जत्वादिनाब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वमुक्त्वेदानींब्रह्मात्मैक्यापरोक्षज्ञानस्य कर्मतत्फलात्मक संसारनिवृत्तिलक्षणफलंदर्शयितुं भगवान्वसिष्ठउवाच। तत्रमृत्युयमसंवादव्याजेनविदुषिहिरण्यगर्भेविद्याफलेदर्शितेसति विद्वदंतरेऽपिन्यायसाम्यात्तद्दर्शितमेवभवतीत्यभिप्रेत्याकाशजाख्यानमवतारयति ॥ इदमिति ॥ अभूतार्थवादोऽयंप्राणसंवादादिवत्भ्रांतदृष्ट्यैव कर्मतत्फलात्मकःसंसारःतत्त्वदृष्ट्यातुनासीदस्तिभविष्यतीत्येतदर्थप्रतिपादकमुत्पत्त्याख्यंप्रकरणम् । येनाकाशजाख्यानेनश्रुतेनबुध्यसे तदिदमाकाश

अस्तीहाकाशजोनामद्विजःपरमधार्मिकः ॥ ध्यानैकनिष्ठःसततंप्रजानांचहितेरतः ॥ २८ ॥ स
चिरंजीवतियदातदामृत्युरचिंतयत् ॥ सर्वाण्येवक्रमेणाहंभूतान्यद्मिकिलाव्ययः ॥ २९ ॥ एन
माकाशजंविप्रंनकस्माद्भक्षयाम्यहम् ॥ अत्रमेकुंठिताशक्तिःखड्गधारायथोपले ॥ ३० ॥ इतिसं
चिंत्यतंहंतुमगच्छत्तत्पुरंतदा ॥ त्यजंत्युद्यममुद्युक्तानस्वकर्मणिकेचन ॥३१॥ ततस्तत्सदनंयाव
न्मृत्युःप्रविशतिस्वयम् ॥ तावदेनंदहत्यग्निःकल्पांतदहनोपमः ॥ ३२ ॥ अग्निज्वालामहामालां
विदार्यांतर्गतोह्यसौ ॥ द्विजंदृष्ट्वासमादातुंहस्तेनैच्छत्प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥ नचाशकत्पुरोदृष्टमपि
हस्तशतैर्द्विजम् ॥ बलवानप्यवष्टब्धुंसंकल्पपुरुषंयथा ॥ ३४ ॥

जाख्यानंश्रृणु। आकाशोवैनामरूपयोर्निर्वहितेतिश्रुतेः ॥ २७॥ आकाशंब्रह्मतस्माज्जायतइत्याकाशजोब्रह्मा द्विजत्वादिकल्पनातुकथासौंदर्यार्थम् ॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ब्रह्मसदनरक्षणायपरितःप्राकाररूपेणस्थितोऽग्निरेनंमृत्युंदहति। अथवाऽकाशजेनद्विजेनबहुकालंशुश्रूषितःप्रीतोऽग्निरग्न्यागारान्निर्गत्यस्वभक्तमारणोन्मुखमेनंमृत्युंदहति ॥ ३२॥ ३३॥ बलवानपिमृत्युःपुरोदृष्टमपिहस्तशतैरप्यवष्टब्धुंग्रहीतुंनाशकत्नशशाक । शक्लृशक्तौइतिधातोर्लिट् अप्यर्थश्चशब्दोऽवष्टब्धुमित्यनेनसंबध्यते । संकल्पपुरुषोमनोरथनिर्मितःपुरुषाभासः ॥३४॥

॥ ३५ ॥ त्वमेकोबलात्किंचिदपिसत्वंमारयितुंनशक्तइत्यत्रहेतुमाह ॥ मारणीयस्येति ॥ तच्छब्दोमारणविषयः । इतिशब्दोहेतौ । इतिहे
तुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिष्वित्यमरः ॥ ३६ ॥ तेषांकर्मणांमध्येऽन्यतमेनसहायेन । साहाय्येनेतिक्वचित्सहायभावेनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विद्वद्दृष्टिमवलंब्याह ॥ आकाशजस्येति ॥ तत्रहेतुमाह ॥ एषइति ॥ केवलाद्वास्तवसहकारिकारणरहितात्खादेव

अथागत्यस्वयंमृत्युरपृच्छत्संशयच्छिदम् ॥ किमित्यहंनशक्नोमिभोक्तुमाकाशजंप्रभो ॥३५॥
यमउवाच ॥ मृत्योनकिंचिच्छक्तस्त्वमेकोमारयितुंबलात् ॥ मारणीयस्यकर्माणितत्कर्तॄणीति
नेतरत् ॥ ३६ ॥ तस्मादेतस्यविप्रस्यमारणीयस्ययत्नतः ॥ कर्माणिवीक्ष्यतेषांत्वंसहायेनैनम
त्स्यसि॥३७॥ ततःसमृत्युर्बभ्रामतत्कर्मान्वेषणादृतः ॥ मंडलानिदिगंतांश्चसरांसिसरितोदिशः
॥ ३८ ॥ एवंभूमंडलंभ्रांत्वानकुतश्चित्सकानिचित् ॥ तान्याकाशजकर्माणिलब्धवान्मृत्युरुद्ध
तः॥३९॥ समपृच्छदुपागत्यधर्मंसर्वार्थकोविदम् ॥ परायणंहिप्रभवःसंदेहेष्वनुजीविनाम् ॥४०॥
आकाशजस्यकर्माणिक्वस्थितानिवदप्रभो ॥ धर्मराजोऽथसंचिंत्यसुचिरंप्रोक्तवानिदम् ॥ ४१ ॥
आकाशजस्यकर्माणिमृत्योसंतिनकानिचित् ॥ एषह्याकाशजोविप्रोजातःखादेवकेवलात् ॥४२॥
आकाशादेवयोजातःसव्योमेवामलंभवेत् ॥ सहकारीणिनोसंतिकारणान्यस्यकानिचित् ॥४३॥

परमात्मनएवबिंबात्प्रतिबिंबतयाजातः हियस्मात्केवलात् ॥ ४२ ॥ परमात्मनोजातत्वेऽपिहिरण्यगर्भस्यजीवस्यकथंकर्माभावस्तत्राह ॥
आकाशादिति ॥ वास्तवसहकारिकारणरहितात्परमात्मनोयोजातःप्रतिबिंबतयाऽभिव्यक्तःसोऽमलंकर्मादिमलरहितंव्योमैवभवेत् । आ
काशजः स्वकारणाद्वस्तुतोनभिद्यते वास्तवसहकारिकारणरहितत्वेसतिजातत्वाज्जलचंद्रवदित्यर्थः । उक्तमर्थंसार्द्धश्लोकेनविशदयति ॥

सहकाणीति ॥ ४३ ॥ अनुभूयतेप्रतिबिंबादिस्थले ॥ ४४ ॥ फलितमाह ॥ एतदिति ॥ यस्माच्चित्प्रतिबिंबात्मायमाकाशजोवस्तुतः परमात्मत्वात्कर्मरहितस्तस्मादित्यर्थः । मृत्युवशगत्वनिरासेनहिरण्यगर्भेतदविनाभूतःसर्वोऽपिसांसारिकोधर्मोनिरस्तोवेदितव्यः । ननुएक एवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः । एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिवचनाद्धिरण्यगर्भेणसहसर्वेषामपिजीवानांचित्प्रतिबिंबत्वे वस्तु तोबिंबभूतचिद्रूपत्वेकर्मतत्फलात्मकसंसाररहितत्वेचसमाने कंविशेषमादायहिरण्यगर्भस्यैवाकर्मिकत्वादिकमभिधीयतइति । अत्रोच्यते । हिरण्यगर्भस्यतत्त्ववित्त्वमेवविशषमादायाकर्मित्वादिकमभिधीयते । तथाचश्रुतिस्तस्यतत्त्ववित्त्वमेवाह । सहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्ना

सहकारिकारणानामभावेयःप्रजायते ॥ नासौस्वकारणाद्भिन्नोभवतीत्यनुभूयते ॥ ४४ ॥ एतदाक्रमणे मृत्योतस्मान्मायत्नवान्भव ॥ श्रुत्वैतद्विस्मितोमृत्युर्जगामनिजमंदिरम् ॥ ४५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ब्र ह्मैषकथितोदेवस्त्वयामेप्रपितामहः ॥ स्वयंभूरजएकात्माविज्ञानात्मेतिमेमतिः ॥ ४६ ॥ वसिष्ठउवा च ॥ एवमेतन्महाबाहोब्रह्मैषकथितस्तव ॥ विवादमकरोन्मृत्युर्यमेनैतत्कृतेपुरा ॥ ४७ ॥ मन्वंतरे सर्वभक्षोयदामृत्युरदन्प्रजाः ॥ बलमेत्याब्जजाक्रांतावारंभमकरोत्स्वयम् ॥ ४८ ॥

स्तिकस्मान्नुबिभेमीति । ततएवास्यभयंवियायेति । श्रुत्वैतदित्यादि ब्रह्माकिलपराकाशवपुरित्यतःप्राक्तनोग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थः । क्वचि त्किंचिद्विविच्यते ॥ ४५ ॥ प्रपितामहइत्यादिविशेषणचतुष्टयंब्रह्मणोमहत्त्वख्यापनार्थम् ॥ विज्ञानात्मेति ॥ स्वरूपकथनार्थम् । पितॄणां पितरःपितामहाः पितामहानांपिताप्रपितामहः । सर्वभूतानामादिकर्तेत्यर्थः । त्वयामेऽत्रपितामहइतिक्वचित् । तस्योत्पत्तितोवैशिष्ट्य माह ॥ स्वयंभूरिति ॥ स्वयमेवभवतीतिस्वयंभूः । अतएवाजःशुक्रशोणितबीजादेर्नजायतइति एकएवाप्नोतिव्याप्नोतिसर्वकार्यमितिए कात्मा प्रधानात्मेतिवा विज्ञानंबुद्धिरात्मास्वरूपंयस्यसतथा ब्रह्मस्वरूपइतिवा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

यमानुशासनमेवसंक्षेपतआह ॥ ब्रह्माकिलेति ॥ किलेत्याक्रमणस्यासंभाव्यत्वे । पराकाशःपरमात्मा वपुःस्वरूपंयस्यसतथा ॥ ४९ ॥ ननुब्रह्मापरब्रह्मशरीरश्चेत्कथंचतुर्मुखशरीरत्वंतस्येत्याशंक्याह ॥ आकाशेस्फुरदिति ॥ प्रसिद्धाकाशेस्फुरन्नाकारःशिरःपाण्यादिमान्यस्य मनोरथकल्पितपुरुषस्यसतथा । प्रातिभासिकंब्रह्मणःशरीरत्वं वस्तुतस्तुसंकल्पपुरुषवन्नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥ उक्तंविशदयन्नुपसंहरति ॥ चिद्व्योमेति ॥ निजचित्तवशात्स्वचित्तवशाद्द्रष्टृचित्तवशादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ चिद्व्योमेतिश्लोकानंतरंविराडवस्थांप्राप्तहिरण्यगर्भ

तदैवधर्मराजेनयमेनाप्यनुशासितः ॥ ब्रह्माकिलपराकाशवपुराक्रम्यतेकथम् ॥ ४९ ॥ आकाशेस्फुरदाकारःसंकल्पपुरुषोयथा ॥ पृथ्व्यादिरहितोभातिस्वयंभूर्भासतेतथा ॥५०॥ चिद्व्योमकेवलमनंतमनादिमध्यंब्रह्मेतिभातिनिजचित्तवशात्स्वयंभूः ॥ आकारवानिवपुमानिववस्तुतस्तुवंध्यातनूजइवतस्यतुनास्तिदेहः ॥ ५१ ॥ आतिवाहिकएवासौदेहोऽस्त्यस्यस्वयंभुवः ॥ नत्वाधिभौतिकोरामदेहोऽजस्योपपद्यते ॥ ५२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ आतिवाहिकएवास्तिदेहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ॥ सर्वासांभूतजातीनांब्रह्मणोऽस्त्येकएवकिम् ॥५३॥ वसिष्ठउवाच ॥ सर्वेषामेवदेहौद्वौभूतानांकारणात्मनाम् ॥ अजस्यकारणासत्त्वादेकएवातिवाहिकः ॥ ५४ ॥

विषयोद्बहद्वासिष्ठगतश्लोकोऽत्रद्रष्टव्यः । आतिवाहिकएवासौदेहोऽस्त्यस्यस्वयंभुवः । नत्वाधिभौतिकोरामदेहोऽजस्योपपद्यतइति॥ ५२॥ ब्रह्मणोजीवत्वाज्जीवांतरवदाधिभौतिकदेहःकुतोनस्यादितिचोदयति ॥ आतिवाहिकइति ॥ अतिवाह्यतेनीयतेतंतंदेशंमार्गद्वयवर्तिदेवताभिरित्यातिवाहिकःसूक्ष्मोदेहः ॥ ५३ ॥ स्थूलदेहारंभकाकाशादिभूतसत्त्वासत्त्वाभ्यांजीवानांदेहद्वयंहिरण्यगर्भस्यचस्थूलदेहासत्त्वे इत्युत्तरमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ कारणात्मनांकारणमुपादानलक्षणमात्मास्वरूपंयेषांतानितथोक्तानितेषाम् । अनेनदेहद्वयारंभककारणस

त्त्वंव्यष्टिजीवानांसूचितम् । अजस्यकारणासत्त्वात्स्थूलदेहारंभककारणासत्त्वम् ॥ ५४ ॥ उक्तमर्थंविशदयति ॥ अन्येषामिति ॥ ब्रह्मप्रतिभासोत्थितम् ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यप्रतिभासेनसंकल्पेनोत्थितमुत्पन्नंजगत्सूक्ष्मभूतस्थूलभूतलक्षणं तेनतानिदेहद्वययुक्तानीतिशेषः। अजस्यतुब्रह्मपरमात्मैवकारणंनभूतानि ॥ ५५ ॥ ननुसूक्ष्मभूतविकारान्मनसः सूक्ष्मभूतादिसर्वजगदुत्पत्तिःकथंघटतइतिचेन्न । मनसःसूक्ष्मभूतविकारत्वस्यदृष्टिसृष्टिपक्षेऽनभ्युपगमात् । प्रदर्शिताचास्माभिःपूर्वमेवतत्रजीवसृष्टिप्रक्रिया । दृष्टिरेवसृष्टिरितिवसिष्ठसिद्धांतेस्थिते सूक्ष्मभूतप्रभृतिसर्वस्यजगतोमनोविकारत्वेविरोधाभावात् । यदासुप्तःस्वप्नंनकंचनपश्यति अथास्मिन्प्राणएवैकधाभवति तदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतीत्यादिश्रुतिरपि मनसोलयेसुषुप्तौसर्वस्यजगतःप्रलयइवलयंदर्शयंतीदृष्टिमेवसृष्टिमनुजानाति। ननुसुषुप्तौप्रलयइवनप्रपंचो

अन्येषांकारणंब्रह्मप्रतिभासोत्थितंजगत् ॥ अजस्यकारणंब्रह्मतेनासावेकदेहवान् ॥ ५५ ॥ ब्रह्मासंकल्पपुरुषःपृथ्व्यादिरहिताकृतिः ॥ केवलंचित्तमात्रात्माकारणंत्रिजगत्स्थितेः ॥ ५६ ॥

विलीयते किंतुकरणाभावेननप्रतीयतइत्याशयेन तथाश्रुतिराहेतिचेन्न । तत्रलयाप्रतिपादनेजगतःप्रबोधसमयेसृष्ट्यप्रतिपादनप्रसंगात्प्रतिपादयतिचश्रुतिः ।सर्वसृष्टिप्रबोधेसयदाप्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतःसर्वादिशोविस्फुलिंगाविप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंप्रतिष्ठंते प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाः। इतिश्रुत्यंतरंच दृष्टिसृष्टिविषयंभवति। असतोऽधिमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिःप्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेति । किंचकल्पितस्यद्वैतस्य शुक्तिरजतादेरिवप्रतिभासमात्रशरीरस्यप्रतिभासदशायांस्वकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेणस्वरूपेणावस्थानासंभवाच्चेति । विज्ञानोत्तमाचार्यवचनादप्यात्मचित्तेनस्पंदितंजीवजातमाकाशादिक्ष्मावसानंचपश्येदिति । संक्षेपशारीरकवचनाच्च । वक्तव्यंचात्रबहुप्रपंचभियाननिगद्यते ब्रह्मणोमनोमात्रशरीरत्वात्तत्कृतंजगन्मनोविकारत्वान्मनोराज्यवदसदेवेत्यभिप्रेत्याह॥ब्रह्मासंकल्पपुरुषइत्यादिना॥ संकल्पपुरुषःसंकल्पपुरुषसमइत्यर्थः। संकल्पपुरुषसमत्वमेववि

शदयति ॥ पृथ्व्यादीति ॥ स्थूलदेहारंभकपृथ्व्यादिरहिताकारइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मनसोविश्वकारणत्वेब्रह्मवत्सत्त्वंस्यादित्यभिप्रायेणपृच्छति ॥ भगवन्निति ॥ प्रश्नवैयर्थ्यमाशंक्याह ॥ यस्मादिति ॥ ५८ ॥ वाचारंभणशास्त्राद्विकारस्यमनसोनाममात्रादृते नसत्त्वमित्युत्तरमाह ॥ रामेत्यादिसार्धेन ॥ व्योम्नोऽपिपामरैर्वाचारंभणादिशास्त्रसंस्कृतचित्तैश्च किंचिदपिसद्रूपंनदृश्यतएव ॥ ५९ ॥ नन्वन

ब्रह्मणातन्यतेविश्वंमनसैवस्वयंभुवा ॥ मनोमयमतोविश्वंयन्नामपरिदृश्यते ॥ ५७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्मनसोरूपंकीदृशंवदमेस्फुटम् ॥ यस्मात्तेनेयमखिलातन्यतेदोषमंजरी ॥५८॥ वसिष्ठउवाच ॥ रामास्यमनसोरूपंनकिंचिदपिदृश्यते ॥ नाममात्रादृतेव्योम्नोयथाशून्यजडाकृतेः ॥ ५९ ॥ नबाह्येनापिहृदयेसद्रूपंविद्यतेमनः ॥ सर्वत्रैवस्थितंह्येतद्विद्धिरामयथानभः ॥ ६० ॥ साधोयथैतदर्थस्यप्रतिभानंप्रथांगतम् ॥ सतोवाप्यसतोवापितन्मनोविद्धिनेतरत् ॥ ६१ ॥ यदर्थप्रतिभानंतन्मनइत्यभिधीयते ॥ अन्यत्रकिंचिदप्यस्तिमनोनामकदाचन ॥६२॥ संकल्पनंमनोविद्धिसंकल्पात्तन्नभिद्यते ॥ यत्रसंकल्पनंतत्रमनोऽस्तीत्यवगम्यताम् ॥ ६३ ॥ संकल्पमनसीभिन्नेनकदाचनकेचन ॥ अविद्यासंसृतिश्चित्तंमनोबंधोमनस्तमः ॥ ६४ ॥ इति संकल्पजालस्यनामान्येतानिराघव ॥ संकल्पजालेगलितेस्वरूपमवशिष्यते ॥ ६५ ॥

र्थमूलंमनोनास्तिचेत्तन्मूलोच्छेदायप्रयतमानावयंनकृतार्थाइत्याशंक्यभ्रांतदृष्ट्याह ॥ सर्वत्रैवेति ॥ ६० ॥ सर्वत्रस्थितत्वमनुपपन्नमित्याशंकांशातयति श्लोकचतुष्टयेनसार्धेन ॥ साधोइति ॥ प्रतिभानंज्ञानम् । कीदृक्प्रतिभानंतत्राह ॥ प्रथामिति ॥ प्रथांप्रसिद्धिंगतंघटज्ञानंपटज्ञानमितिप्रसिद्धि मित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ केचनेतिद्विवचनम् ॥ ६४ ॥ एवंमनसोबंधमूलत्वंस्वरूपविशेषंचाख्याय ज्ञानेनसमू

लस्यतस्यनिवृत्तावात्मनःकैवल्यमाह ॥ संकल्पेति ॥ ६५ ॥ जगन्नाम्निसंकल्पजालेगलिते यदात्मस्वरूपमवशिष्यतेतदभूतोपमानेनविशदयति ॥ असंभवतीत्यादि । असंभवतीतिसतिसप्तमी ॥ ६६ ॥ असत्त्वमितिपदच्छेदः । दिग्भूम्यादिसकलप्रकाश्यविगमे यदिव्यापी निश्चलोविवस्वतःप्रकाशोऽवतिष्ठेत् तर्हितस्यस्वरूपं कैवल्यावस्थायामात्मस्वरूपस्यदृष्टांतोभवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ भूतोपमानेनापितत्स्वरूपमावेदयति ॥ अनाप्तेति ॥ अनाप्ताअखिलानांशैलादिपदार्थानांप्रतिबिंबायेनतत्तथोक्तम् । दर्पणेहिधारणविशेषेणप्रतिबिंबविभ्रमोचितचक्षुः

असंभवतिसर्वस्मिन्दिग्भूम्याकाशरूपिणि ॥ प्रकाश्येयादृशंरूपंप्रकाशस्यामलंभवेत् ॥ ६६ ॥
त्रिजगत्त्वमहंचेतिदृश्येऽसत्त्वमुपागते ॥ द्रष्टुःस्यात्केवलीभावस्तादृशोविमलात्मनः ॥ ६७ ॥
अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिबिंबेहियादृशी ॥ स्याद्दर्पणेदर्पणताकेवलात्मस्वरूपिणी ॥ ६८ ॥
अहंत्वंजगदित्यादौप्रशांतेदृश्यसंभ्रमे ॥ स्यात्तादृशीकेवलतास्थितेद्रष्टर्यवीक्षणे ॥ ६९ ॥ म
नोदृश्यमयंदोषंतनोतीमंक्षयात्मकम् ॥ असदेवसदाकारंस्वप्नःस्वप्नांतरंयथा ॥ ७० ॥ स्फुर
तिवल्गतिगच्छतियाचतेभ्रमतिमज्जतिसंहरतिस्वयम् ॥ अपरतामुपयात्यपिकेवलंचलतिचं
चलशक्तितयामनः ॥ ७१ ॥

संप्रयोगाभावादगृहीताखिलप्रतिबिंबंभवति तस्मिन्दर्पणेयादृशीदर्पणता । कीदृशीत्यतआह । केवलात्मस्वरूपिणी केवलदर्पणस्वरूपिणी ॥ ६८ ॥ अवीक्षणेवीक्षणीयस्याभावादेवतद्विषयवीक्षणरहितेस्थितेद्रष्टरिसाक्षिणितादृशीकेवलतास्यात् ॥ ६९ ॥ एवंविधाकैवल्यप्राप्तौम नएवविरोध्यतस्तद्विनाशेपरमोयत्नआस्थेयइतिदर्शनाय तस्यदौरात्म्यंश्लोकद्वयेनाह ॥ मनइत्यादिना ॥ ७० ॥ अपरतांदेहाद्यनात्मरूपतां अधमतामितिवा । एवंचंचलशक्तितयाकेवलंमनएवचलतिनत्वात्मेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

प्रागुक्तकैवल्यप्राप्तिःपरमात्मदर्शनाद्भवतीतिवक्ष्यन्प्राकृतिकप्रलयमवलंब्यादौपरमात्मरूपंप्रतिपादयति ॥ महाप्रलयेत्यादिना ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यतःप्राक्तनेन। सर्गादौसृष्टिपूर्वकाले। अथवासृज्यतेऽनेनेतिसर्गःकारणंतदादौ दृश्येशांतमेवनिर्विकारंब्रह्मैव ॥ ७२ ॥ ननुदृश्यासत्त्ववद्द्रष्टुरप्यसत्त्वमेवयुक्तम् । असद्वाइदमग्रआसीत् । नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेरित्यतआह ॥ आस्तइति॥ अनस्तमितोऽजइतिचाद्यंतयोर्भावविकारयोर्निषेधान्मध्यवर्तिनोऽपिचत्वारोभावविकारानिषिद्धावेदितव्याः । तस्याजडत्वमाह ॥ देवइति ॥ द्योतमानत्वस्यकादाचित्कत्वनिरासायभास्वानित्युक्तम्। तस्यदुःखित्वंवारयति ॥ निरामयइति ॥ सर्वदाशाश्वतः प्रतिपदविशेषणंवा। तस्यपूर्णत्वमाह ॥ सर्वइति ॥ तत्रहेतुः ॥ सर्वकृदिति ॥ सर्वरूपेणविवर्ततइत्यर्थः । यद्वानिमित्तकारणत्वमाह । सर्वकृदिति । सर्वकृत्त्ववत्स

वसिष्ठउवाच ॥ महाप्रलयसंपत्तावसत्तांसमुपागते ॥ अशेषदृश्येसर्गादौशांतमेवावशिष्यते ॥ ७२ ॥ आस्तेऽनस्तमितोभास्वानजोदेवोनिरामयः ॥ सर्वदासर्वकृत्सर्वःपरमात्मामहेश्वरः ॥ ७३ ॥ यतोवाचोनिवर्तंतेयोमुक्तैरवगम्यते ॥ यस्यचात्मादिकाःसंज्ञाःकल्पितानस्वभावजाः ॥ ७४॥ यःपुमान्सांख्यदृष्टीनांब्रह्मवेदांतवेदिनाम् ॥ विज्ञानमात्रंविज्ञानविदामेकांतनिर्मलम् ॥ ७५ ॥

र्वेनियामकत्वमपितस्यैवेत्याह ॥ महेश्वरइति ॥ ७३ ॥ ननुपरमात्मासर्वकृत्सर्वेश्वरश्चेत्तर्हिकार्यनियम्यसापेक्षत्वेनसविकल्पःस्यादित्याशंक्याविद्यकमेवसर्वकर्तृत्वादिकं वस्तुतोनिर्विकल्पकमेवतस्यस्वरूपमित्यभिप्रेत्याह ॥ यतइति ॥ यतोवाचइत्यादिषुपंचदशयच्छब्दास्तच्छब्दाध्याहारेणास्तइतिपूर्वेणयोजनीयाः । तस्मिन्दृष्टेपरावरइतिवक्ष्यमाणतच्छब्देनवायोजनीयाः । वागाद्यगोचरश्चेन्नतर्हिसाक्षादुपलभ्येतेत्यतआह ॥ योमुक्तैरिति ॥ वागगोचरस्यब्रह्मणःकथमात्मेत्यादिसंज्ञास्तत्राह ॥ यस्येति ॥ नस्वभावजाःनस्वाभाविकाः ॥७४ ॥ ननुमुक्तैरनुभूयमानेऽपितस्मिन्वागाद्यगोचरे नास्माकंविश्वासइत्याशंक्य तस्यविशिष्टकेवलरूपाभ्यांयथासंभवंसकलशास्त्रगम्यत्वान्मैवमित्य

भिप्रायेणाह ॥ यइति ॥ अथवा उक्तेपरमार्थेवादिनांविप्रतिपत्तिदर्शिनां निरालंबनविप्रतिपत्त्ययोगाद्विप्रतिपत्तेःप्रागेव तदालंबनतया सिद्धेतस्मिन्नविश्वासःकार्यइत्याशयेनाह ॥ यःपुमानिति ॥ योगाचार्यमतमाह ॥ विज्ञानेति ॥ एकांतेननियमेननिर्मलमेकांतनिर्मलम् ॥ ७५ ॥ माध्यमिकमतमाह ॥ यःशून्येति ॥ वस्तुतःशून्यमेवतत्त्वमित्याशंकानिरासायाह ॥ भासकइति ॥ येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइतिश्रुतेः । अर्कतेजोभासकत्वेनप्राप्तंतद्विपरीतजीवाद्भेदंपरमात्मनोवारयति ॥ वक्तेति ॥ ऋतंभोक्ताऋतस्यभोक्ता । ऋतशब्देनकर्मफलमुच्यते । ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकइतिश्रुतावृतशब्देनकर्मफलाभिधानात् । मंताऋतमितिविसंधिकरणमार्षम् । वक्तामंतास्वयंभोक्तेतिक्वचित ॥ ७६ ॥ सर्वव्यवहारसाधकज्योतिषोऽपिभासके प्रत्यक्षतमेतत्त्वे कथंवादिनांविप्रतिपत्त्यवकाशइत्याशंक्य रागादिदूषिततयासूक्ष्मवस्तु

यःशून्यवादिनांशून्यंभासकोयोर्कऽतेजसाम् ॥ वक्तामंताऋतंभोक्ताद्रष्टास्मर्तासदैवयः ॥ ७६ ॥
सन्नप्यसन्जगतियोयोदेहस्थोऽपिदूरतः ॥ चित्प्रकाशोह्ययंयस्मादालोकइवभास्वतः ॥ ७७ ॥
प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाताब्रह्मांडसत्फला ॥ चित्तमूलेंद्रियदलायेननृत्यतिवायुना ॥ ७८ ॥
यश्चिन्मणिःप्रकचतिप्रतिदेहसमुद्गके ॥ यःप्लावयतिसंरब्धंपुर्यष्टकमितस्ततः ॥ ७९ ॥

ग्रहणासमर्थबुद्धित्वात्तदवकाशःसंभवतीत्याशयेनाह ॥ सन्नपीति ॥ जगतिसन्नपिपरमात्मा । दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुत्युक्तविशिष्टबुद्धिरहितानामसन्निवभवति सत्वफलाभावात् । देहस्थोऽपिदूरगइवभवति । तेषांवर्षसहस्रकोट्यापितैरप्राप्यत्वात् । तस्यैवपरमात्मनो जडप्रकाशकत्वनियामकत्वेक्रमेणश्लोकद्वयेनाह ॥ चिदिति ॥ घटःस्फुरतिपटःस्फुरतीत्यनुभूयमानश्चित्प्रकाशोयस्माच्चिदात्मनःप्रसृतः ॥ ७७ ॥ प्रकृतिरेवव्रततिर्लता । वल्लीतुव्रततिर्लतेत्यमरः ॥ ब्रह्मांडमेवसच्छोभनंफलंयस्यांसातथोक्ता ॥ ७८ ॥ ननुजगद्भासकान्नियामकाच्चपरमात्मनस्तद्विपरीतस्यजीवस्यभेदोयुक्तइत्याशंक्य । सएषइहप्रविष्टः नान्योऽतोस्तिद्रष्टा रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेत्या

दिश्रुतिप्रापितंतस्यैवजीवस्वरूपेणावस्थानमाह ॥ यश्चिदिति ॥ प्रकचतिस्फुरति । समुद्गकःसंपुटकः । प्रकृतिव्रततिरित्यतेनाधिदैवाभिप्रायेणनियामकत्वमुक्त्वा आध्यात्मिकाभिप्रायेणाह ॥ यःप्लावयतीति ॥ इतस्ततःसंरब्धंसंक्षुब्धंपुर्यष्टकंयःप्लावयतिगमयतिचालयतीत्यर्थः। पुर्यष्टकस्वरूपंमहद्भिरुक्तम् । ज्ञानेंद्रियाणिखलुपंचतथाऽपराणिकर्मेन्द्रियाणिमनआदिचतुष्टयंच । प्राणादिपंचकमथोवियदादिकंचकामश्चकर्मचतमःपुनरष्टमीपूरिति ॥ ७९ ॥ ननुपरमात्मैवशरीरमाविश्यसंसरतिचेत्तस्यकथंकैवल्यमित्याशंक्य वस्तुतोऽसंसारिणितस्मिन्विपरीतभावनाप्रापितस्यतस्यसंसारस्यतत्त्वभावनयानिवृत्त्युपपत्तेर्घटतएवकैवल्यमित्याह ॥ शुद्धेति ॥ अविद्यातत्कार्यरहितसंविद्रूपत्वाद्व्योमचिंतयाकाशकल्पत्वचिंतयाखंभवेदाकाशकल्पंभवेत् । अथवा योजीवभावमापन्नःपरमात्मासव्योमचिंतयाब्रह्मचिंतयाखंभवेद्ब्रह्मभवेत् । पदा

शुद्धःसंविन्मयत्वाद्यःखंभवेद्व्योमचिंतया ॥ पदार्थचिंतयार्थत्वमिवगच्छत्यधिष्ठितः ॥ ८० ॥
आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः ॥ स्फुरंत्यतितते यस्मिन्मराविवमरीचयः ॥ ८१ ॥
कुर्वन्नपीहजगतांमहतामनंतंवृंदंनकिंचनकरोतिकदाचनापि ॥ स्वात्मन्यनस्तमयसांविदिनिर्विकल्पेत्यक्तोदयस्थितिमतिःस्थितएकएव ॥ ८२ ॥

र्थचिंतया अनात्मपदार्थचिंतया अधिसंसारोपरिस्थितःअधिष्ठितः । अथवा पदार्थचिंतयाव्यधिष्ठितोविषयीकृतःसन्नर्थत्वमाकाशादिपदार्थत्वंगच्छतीव ॥ ८० ॥ पदार्थचिंतयार्थत्वमिवगच्छतीत्युक्तंप्रपंचयति॥ आविर्भावेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अतिततेऽतिशयेनव्याप्तेयस्मिन्चिदर्णवे आविर्भावतिरोभावप्रधानास्त्रिभुवनतरंगाःस्फुरंति सपरमात्माऽस्तइतिपूर्वेणान्वयः । तस्मिन्दृष्टेपरावरइत्युत्तरेणान्वयइत्यवादिष्म ॥ ८१ ॥ जगतांवृंदंसमूहंमाययाकुर्वन्नपि वस्तुतोनकरोति। त्यक्तोदयस्थितिमतिः त्यक्तःउदयस्थितिसंकल्पोयेनसत्यक्तोदयस्थितिमतिः । अथवात्यक्तोदयइतिभिन्नंपदम्। त्यक्तउदयउत्पत्तिर्येनसतथा स्थितिरस्यास्तीतिस्थितिमान् तस्मिन्निश्चलइत्येतत्। अनस्तमयसंविदि नाशर

हितचिद्रूपेस्वात्मनिस्थितोनिराधारःस्थितइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ एवमात्मस्वरूपंप्रतिपाद्य तद्विज्ञानफलमाह ॥ भिद्यतइति ॥ हृदयग्रंथिर हंकारः । परावरे परउत्कृष्टःअवरोनिकृष्टस्तद्रूपेसर्वात्मनीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ परमात्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यकल्पितत्वासंभवादद्वैतज्ञानंदुर्लभमि त्याक्षिपति ॥ इयतइति ॥ ८४ ॥ ब्रह्मवित्संगपूर्वकमद्वैतशास्त्रस्यनिरंतराभ्यासादतिसुलभमद्वैतज्ञानमितिपरिहरति ॥ साध्विति ॥ ८५ ॥ किं तच्छास्त्रंयत्परःपरांधियंप्राप्नुयादितितत्राह ॥ सर्वेषामिति ॥ इतिहासानांभारतादीनांमध्ये सारत्वेहेतुमाह ॥ श्रुतइति ॥ जीवन्मुक्तत्वंविदे

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥८३॥ श्रीरामउ
वाच ॥ इयतोदृश्यजातस्यब्रह्मांडस्यजगत्स्थितेः ॥ मुनेकथमसन्नास्तिक्वमेरुःसर्षपोदरे ॥ ८४ ॥
वसिष्ठउ० ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रपरोभवसिरामचेत् ॥ तद्दिनैरेवनोमासैःप्राप्नोषीमांपरांधियम्
॥ ८५ ॥ सर्वेषामितिहासानामयंसारउदाहृतः ॥ श्रुतेऽस्मिन्निर्मलेयस्माज्जीवन्मुक्तत्वमव्ययम्
॥ ८६ ॥ उदेतिस्वयमेवांतरिदमेवविचारय ॥ स्थितमेवास्तमायातिजगद्दृश्यंविचारणात् ॥ ८७ ॥
नृणांज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम् ॥ साजीवन्मुक्ततोदेतिविदेहान्मुक्ततैवया ॥ ८८ ॥
श्रीरामउ० ॥ ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणम् ॥ ब्रूहियेनतथैवाहंयतेशास्त्रगयादृशा ॥ ८९ ॥

हमुक्तत्वस्योपलक्षणम् ॥ ८६ ॥ अद्वैतज्ञानायद्वैतविलयएवतदुचितोपायेनकार्यः किंविचारेणेत्यत्राह ॥ स्थितमिति ॥ एवशब्दोविचार णादित्यनेनापिसंबध्यते । जगद्दृश्यमधिष्ठानसाक्षात्कारपर्यवसायि विचारणादेवछायारोपितपिशाचवदस्तमायाति नतुमुद्गरप्रहारादिना तत्रापियथास्थितमेवास्तमायाति नावयवविश्लेषादिद्वारा ॥ ८७ ॥ श्रुतेऽस्मिन्निर्मलइत्यादिनोक्तंविवृणोति ॥ नृणामिति ॥ ८८ ॥ ब्र ह्मन्नितिस्पष्टार्थः ॥ ८९ ॥

जीवन्मुक्तस्यस्वानुभवैकगम्यंलक्षणमाह ॥ यथेति ॥ प्रतिभासमात्रेणपरदृष्ट्यावा व्यवहारवतोऽपियस्ययथास्थितमिदंजगत्तत्त्वदृष्ट्या स्तंगतं व्योमब्रह्मस्थितंचभवतिसजीवन्नेवमुक्तइत्युच्यते ॥ ९० ॥ तस्यपरवेद्यमपिलक्षणमाह ॥ नोदेतीति ॥ यथाप्राप्तेव्यवहारेस्थितिर्यस्यसतथोक्तः ॥९१॥ पुनरपिस्वानुभवगम्यंलक्षणमाचष्टे ॥ योजागर्तीत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ स्वव्यतिरिक्तस्यद्वैतस्यवस्तुतोऽननुभवाज्जीवन्मुक्तःसुषुप्तिस्थोभवति । यथाविषयसंनिधानादावपिनिर्विकारत्वात्सुषुप्तः तथा द्वैताभासोपलब्धत्वाज्जागर्तिच । अथवा साक्षादनुभूयमानब्रह्मत्वाज्जागर्तिच । तथाचोक्तंसर्वेश्वरेण । तस्यांजागर्तिसंयमीति । अस्यजाग्रज्जागरणमज्ञवन्नवर्तते निर्वासनस्तनुवासनइत्यर्थः । सकलवा

वसिष्ठउवाच ॥ यथास्थितमिदंयस्यव्यवहारवतोऽपिच ॥ अस्तंगतंस्थितंव्योमसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ९० ॥ नोदेतिनास्तमायातिसुखेदुःखेमुखप्रभा ॥ यथाप्राप्तस्थितिर्यस्यसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ९१ ॥ योजागर्तिसुषुप्तिस्थोयस्यजाग्रन्नविद्यते ॥ यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ९२ ॥ रागद्वेषभयादीनामनुरूपंचरन्नपि ॥ योंऽतर्व्योमवदत्यच्छःसजीवन्मुक्तउच्यते ॥९३॥यस्यनाहंकृतोभावोयस्यबुद्धिर्नलिप्यते ॥ कुर्वतोऽकुर्वतोऽवापिसजीवन्मुक्तउच्यते ॥९४॥

सनाविलयेजीवन्मुक्तसंभवात् ॥ ९२ ॥ रागद्वेषभयादीनांप्रारब्धकर्मवेगेनोपस्थितानां रागद्वेषभयाभासादीनामनुरूपमनुगुणंयथातथा चरन्नपिचेष्टमानोऽपियोविद्वानतःआत्मस्वरूपो व्योमवदत्यच्छोऽतिनिर्मलोभवति । यथाव्योमनिर्मलमेवमेवात्मापिरागादिमलरहितइति विजानातीत्यर्थः ॥९३॥ यस्यविदुषोऽहंकृतोऽहंकर्तेत्येवंविधोभावोभावनाज्ञानंनभवति इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्ततेनाहं अहंतुतद्व्यापारसाक्षी अकर्तेत्येवंपश्यतीत्येतत् । यस्यबुद्धिरंतःकरणंनलिप्यते नानुशयिनीभवति । अहमिदंनिषिद्धंकृतवानिदंविहितंनाकार्षंतस्मान्नरकेपतिष्यामीत्येवंयस्यबुद्धिर्नलिप्यते ॥ ९४ ॥

यस्मादित्यादयोनिरामयमित्यंताःस्पष्टार्थाः । क्वचित्किंचिद्विविच्यते ॥ ९५ ॥ कलावानपिअविद्ययासावयवोऽपि निष्कलःवस्तुतोनिरवयवः । सचिंतोऽपिचिंताभासेनसहवर्तमानोऽपिनिश्चिंतोवस्तुतश्चिंतारहितः ॥ ९६ ॥ परार्थेषुपरस्वामिकवस्तुषु व्यवहारीवशीतलस्तापरहितःखेदरहितइत्यर्थः । उपलक्षणमेतद्धर्षरहितत्वस्य । नहिजीवन्मुक्तस्याभिमानवर्जितस्यसमस्तार्थजातस्यसाकल्येनवैकल्येनवाहर्षोवि

यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥ हर्षामर्षभयोन्मुक्तःसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ९५॥
शांतसंसारकल्लोलःकलावानपिनिष्कलः ॥ यःसचिंतोऽपिनिश्चिंतःसजीवन्मुक्तउच्यते ॥९६॥
यःसमस्तार्थजातेषुव्यवहार्यपिशीतलः ॥ परार्थेष्विवपूर्णात्मासजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ९७ ॥
जीवन्मुक्तपदंत्यक्त्वास्वदेहेकालसात्कृते ॥ विशत्यदेहमुक्तत्वंपवनोऽस्पंदतामिव ॥ ९८ ॥
विदेहमुक्तोनोदेतिनास्तमेतिनशाम्यति ॥ नसन्नासन्नदूरस्थोनचाहंनचवेतरः ॥ ९९ ॥
ततास्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ अनाख्यमनभिव्यक्तंसत्किंचिदवशिष्यते ॥ १०० ॥
नशून्यंनापिचाकारंनदृश्यंनापिदर्शनम् ॥ नचभूतपदार्थौघःसदनंततयास्थितम् ॥ १०१ ॥
किमप्यव्यपदेशात्मापूर्णात्पूर्णतराकृतिः ॥ नसन्नासन्नसदसन्नाभावोभावनंनवा ॥ १०२ ॥

पादोवासंभवति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ नसन्नासन्नकार्यंनकारणमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ नशून्यंननिराकारमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ किमपि सदनंततयास्थितमितिसंबंधः । नसदितिसन्नभवति घटादाविवसत्ताजातेस्तत्रानभ्युपगमात् । सद्बुद्धयप्रकाश्यत्वाद्वा असन्नभवति परमार्थस्वरूपत्वात् । सदसन्नभवति विरोधाच्च । अभावःअभवनमचिंतेत्यर्थः । नभावनंचिंता ॥ १०२ ॥

चेत्यंदृश्यम् । आदिमध्यंपर्यतानविद्यंतेयस्मिंस्तदनादिमध्यपर्यंतम् । अनाधि मनःपीडारहितं निरामयं शरीरपीडारहितम् । यदेवंविधंचिन्मात्रंतद्विदेहमुक्तंउच्यतइतिशेषः ॥ ३ ॥ एवंविदेहमुक्ताख्यंपरमार्थरूपमाख्याय तत्साक्षात्कारोपायमाह ॥ द्रष्टृति ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि ज्ञातृज्ञानज्ञेयानितेषांमध्येयद्दर्शनं तेषांसाक्षितयास्थितं द्रष्टास्फुरतिदर्शनंस्फुरतिदृश्यंस्फुरतीत्येवंस्फुरणरूपेणतेष्वनुगतंतद्विलक्षणंनिर्विकल्पंप्रत्यक्चैतन्यंस्थितमित्यर्थः । तदवधानेनतस्मिंश्चित्तैकाग्र्येण । अथवा तदवधानेनतन्निश्चयेनशोधितत्वंपदार्थसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । तदेतदवबुध्यसे । पूर्वोक्तमधुनाचप्रतिपादितंपरमार्थस्वरूपमवगच्छसीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महाप्रलयसंपन्नावित्यादिनायत्परमार्थस्वरूपंप्रतिपा

चिन्मात्रंचेत्यरहितमनंतमजरंशिवम् ॥ अनादिमध्यपर्यंतंयदनाधिनिरामयम् ॥ ३ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानांमध्येयद्दर्शनंस्थितम् ॥ साधोतदवधानेनतदेतदवबुध्यसे ॥ ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥
परमार्थस्यकिंरूपंतस्यानंदचिदाकृतेः ॥ पुनरेतन्ममाचक्ष्वनिपुणंबोधवृद्धये ॥ ५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ महाप्रलयसंपत्तौसर्वकारणकारणम् ॥ शिष्यतेतत्परंब्रह्मतदिदंवर्ण्यतेशृणु ॥ ६ ॥
नाशयित्वास्वमात्मानंमनसोवृत्तिसंक्षये ॥ सद्रूपंयदनाख्येयंतद्रूपंतस्यवस्तुनः ॥ ७ ॥

दितं पुनश्चविदेहमुक्तरूपतयानंतरमेवयन्निरूपितं तदिदमितिकरतलामलकवद्विज्ञातुंरामःपृच्छति ॥ परमार्थस्येति ॥ ५ ॥ परमार्थस्वरूपंशृंगग्राहिकयायुक्त्यादर्शयितुमाह महाप्रलयेति ॥ तदिदंवर्ण्यतइति ॥ तत्परंब्रह्मइदंवर्ण्यतेप्रत्यक्षंवर्ण्यतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्रनाशयित्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयेनसमाध्यवस्थामवलंब्यपरमार्थस्वरूपमाह । समाध्यवस्थायांमनसोवृत्तयोनश्यन्ति मनोननश्यतीत्यतआह ॥ मनसोवृत्तिसंक्षयइति ॥ मनसोवृत्तीनांशब्दाद्याकाराणांसम्यक्क्षयेसति स्वमात्मानंशरीरत्रयात्मनावर्तमानं नाशयित्वाभिमानमात्रप्रापितंशरीरत्रया

त्मत्वमात्मनःसमाधावभिमाननाशेनश्यति । अतइदमभिधीयते नाशयित्वास्वमात्मानमिति । अत्रसाध्याहारंयोजना । स्वमात्मानंनाश यित्वाअवस्थानेस्वात्मनिजातिगुणक्रियादिरहितत्वादनाख्येयंयत्सद्रूपंवृत्तिसंक्षयेसाक्षिरूपमस्तितत्तस्यब्रह्मवस्तुनोरूपंस्वरूपमुच्यते ॥७॥ जीवःस्वभावःस्वरूपंयस्याःसाजीवस्वभावातस्याश्चितेरचेत्योन्मुखमविषयोन्मुखंयद्वपुःस्वरूपमस्ति कीदृशंतदित्याह ॥ चिन्मात्रंविमलंशांत मिति ॥ निर्विकल्पंचिदेकरूपंअनाद्यागंतुकमलद्वयरहितं निर्विकारंचतत्परमात्मनोरूपंस्वरूपमुच्यते ॥ ८ ॥ अंगलग्नइति ॥ अवयवसं गतेऽपिवातातपादौस्पर्शाद्यनुभवंस्पर्शरूपादेरनुभवंविनाचेतसश्चेतउपाधिकजीवस्ययद्रूपमस्ति त्यक्तशरीरस्यजीवस्यस्वरूपमंगलग्नेऽपिस्प

चितेर्जीवस्वभावायायदचेत्योन्मुखंवपुः ॥ चिन्मात्रंविमलंशांतंतद्रूपंपरमात्मनः ॥ ८ ॥
अंगलग्नेऽपिवातादौस्पर्शाद्यनुभवंविना ॥ जीवतश्चेतसोरूपंयत्तत्परममात्मनः ॥ ९ ॥
अस्वप्नायाअंनतायाअजडायामहामते ॥ यद्रूपंचिरनिद्रायास्तद्रूपंपरमात्मनः ॥ ११० ॥
वेदनस्यप्रकाशस्यदृश्यस्यतमसस्तथा ॥ वेदनंयदनाद्यंतंतद्रूपंपरमात्मनः ॥ ११ ॥

र्शाद्यनुभवरहितंभवति । तदर्थमाह ॥ जीवतइति ॥ तदात्मनःपरमंसंसारातीतंस्वरूपम् ॥ ९ ॥ अस्वप्नायाइति ॥ जागरितमपिदीर्घस्व प्नइतिस्वप्नशब्देनगृह्यते । अस्वप्नायाःस्वप्नजागरितरहितायाः। अजडायाःसुषुप्तिरहितायाः । अनंतवस्तुविषयत्वादनंतायाश्चिरनिद्रायाश्चि रकालयोगनिद्राया यद्रूपंतद्रूपमित्यादिसमम् । एतदुक्तंभवति । तुरीयावस्थानलक्षणयोगनिद्रायांसन्निर्विकल्पचिद्रूपंप्रतीयतेतत्परमात्म नःस्वरूपमिति ॥ ११० ॥ विक्षेपदशामवलंब्यापिपरमात्मस्वरूपमाह ॥ वेदनस्येत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ वेदनस्यांतःकरणवृत्तिलक्षणस्य प्र काशस्यादित्यादिसंबंधिनः दृश्यस्यशब्दादिवेद्यस्य उपलक्षणमेतत्प्रकाशस्य तमसोऽज्ञानस्ययद्वेदनंसाक्षिलक्षणमस्तितदित्यादिपूर्ववत् ११

व्यवहारपरस्येति ॥ भ्रांत्याव्यवहारपरस्यापिजीवस्य वस्तुवृत्त्यापाषाणवद्यदासनंप्रौढशिलावन्निश्चलतयावस्थानं अव्योम्नएवमृषासप्रपंच स्यैवव्योमत्वं वस्तुतोनिःप्रपंचत्व । यद्वा व्योम्नएवलौकिकदृष्ट्याऽनाकाशसदृशस्यैवव्योमत्वं वस्तुतआकाशसदृशत्वंयत्तदित्यादिसमानम् ॥ १२ ॥ वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयंवेद्यत्ववेदनत्ववेत्तृत्वरूपाणांत्रयंपुरःप्रत्यक्षंसत्यत्राधिष्ठानेउदेतिउत्पद्यतेअस्तमायातिनश्यतिचतद्रूपम् ॥ १३ ॥ अभूतोपमानेनपरमात्मस्वरूपंप्रतिपादयति ॥ स्थावराणामिति ॥ स्थावराणांअचरादीनांस्वभावतोमनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं हिप्र सिद्धं यद्रूपमस्तितद्बोधमयंबोधस्वरूपंकदाचिद्भवेच्चेत्तर्हितत्स्वरूपंपरेणपरमात्मनोपमीयते । अर्थात्तत्परमात्मनउपमानमित्युक्तंभवति

व्यवहारपरस्यापियत्पाषाणवदासनम् ॥ अव्योम्नएवव्योमत्वंतद्रूपंपरमात्मनः ॥ १२ ॥
वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयमिदंपुरः ॥ यत्रोदेत्यस्तमायातितद्रूपंपरमात्मनः ॥ १३ ॥ स्था
वराणांहियद्रूपंतच्चेद्बोधमयंभवेत् ॥ मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तंतत्परेणोपमीयते ॥ १४ ॥ ब्रह्मार्क
विष्णुहरशक्रसदाशिवादिशांतौशिवंपरममेतदिहैकमास्ते ॥ सर्वोपधिव्ययवशादविकल्परूपं
चैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्वसंगम् ॥ १५॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणार्थद
र्शनोनामपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१४॥ उपसंहरति ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मविष्णुहराराजआदिगुणोपाधयः । सदाशिवोगुणसाम्यसाक्षी । आदिशब्देनगुणसाम्योपाधिर्महेश्वरादि र्गृह्यते । शिवंमंगलमानंदरूपमित्यर्थः । अविकल्परूपंनिर्विकल्पस्वरूपम् । तत्रहेतुः ॥ सर्वोपधिव्ययवशादिति ॥ सर्वोपाधिनाशवशात् चैतन्यमात्रमयंचैतन्यमात्रस्वरूपं उज्झितविश्वसंगंत्यक्तसर्वसंगम् ॥१५॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्री मदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणेआकाशजाख्याननामपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

पूर्वस्मिन्नाकाशजाख्यानेचिन्मात्रस्वरूपस्यपरमात्मनोमायैवमनोभूत्वाजगत्सृजतीत्युक्तम्।इदानींमायायाबहुदुर्घटहेतुत्वंजगन्मायिकत्व निश्चयदार्ढ्यायप्रपंचयितुंलीलाख्यानमवतारयति ॥ अत्रेदमिति ॥ तथाचमहद्भिरुक्तम् । पूर्वत्राकाशजाख्यानेचिन्मात्रस्यपरात्मनः ॥ यामायासामनोभूत्वासृजतीत्युपवर्णितम् । लीलाख्यानेनमायायाबहुदुर्घटहेतुता । प्रपंच्यतेमायिकत्वंजगत्येतत्स्फुटीभवेदिति ग्रंथस्तु चित्ताकाशमित्यतःप्राक्तनःस्पष्टार्थः । क्वचित्किंद्विविच्यते ॥ १ ॥ कुलपद्मःकुलालंकारः । पद्मशब्दोवापुल्लिंगेभवति । वापुंसिपद्मं इत्य मरः । विकाशवान्कीर्तिमान् अथवा मुखविकाशवान्नित्यप्रमुदितमुखइतियावत् ॥ २ ॥ मर्यादापालनांभोधिःमर्यादापालनेंऽभोनिधि

वसिष्ठउवाच ॥ अत्रेदंमंडपाख्यानंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ निःसंदेहोयथैषोऽर्थश्चित्तेविश्रांतिमेति
ते ॥१॥ आसीदस्मिन्महीपीठेकुलपद्मोविकाशवान् ॥ पद्मोनामनृपःश्रीमान्बहुपुत्रोविवेकवान्
॥ २ ॥ मर्यादापालनांभोधिर्द्विषत्तिमिरभास्करः ॥ सरःसद्गुणहंसानांदोषतृण्याहुताशनः ॥३॥
तस्यासीत्सुभगाभार्यालीलानामविलासिनी ॥ सर्वसौभाग्यवलिताकमलेवोदितावनौ ॥ ४ ॥
उद्विग्नेप्रोद्विग्नामुदितेमुदितासमाकुलाकुलिते ॥ प्रतिबिंबसमाक्रांतासंक्रुद्धेकेवलंभीता ॥ ५ ॥
सैकदाचिंतयामासशुभसंकल्पशालिनी ॥ प्राणेभ्योऽपिप्रियोभर्ताममैषजगतीपतिः ॥ ६ ॥

तुल्यः । यथांभोधिर्वेलांमर्यादांनातिक्रामति तथावर्णाश्रममर्यादांनातिक्रामतीत्यर्थः । द्विषत्तिमिरभास्करः शत्र्वंधकारसूर्यः । सद्गुणाःशोभ नगुणास्तेचहंसास्तेषांसरः । दोषतृण्याहुताशनःदोषाएवतृण्यातृणसमूहस्तस्यहुताशनोऽग्निः । पाशादिभ्योयइतिसमूहार्थेतृणशब्दाद्यःप्र त्ययः ॥ ३ ॥ शोभनोभगःश्रीर्यस्याःसासुभगा । कमलालक्ष्मीःउदितोत्पन्ना अवनिर्भूमिः । अवनावुदिताकमलेवेतिसंबंधः ॥ ४ ॥ भर्त र्युद्विग्नेसंतप्तेसतिप्रोद्विग्नाप्रकर्षेणसंतप्ताभवति ॥ ५ ॥ ६ ॥

यौवनोल्लासवान्यौवनोद्रेकवान् ॥ ७ ॥ ज्ञानंब्रह्मविषयं विद्यादेवताधर्मादिविषया ॥ ८ ॥ इत्यानीयेत्यत्रेतिशब्दस्यचिंतयामासेति पूर्वेणान्वयः । हेविप्राः मर्त्यानाममरत्वंकथंभवेदितिपुनःपुनःपप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ यमाअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः । सिद्धानां सिद्धयोऽणिमादयःसिद्धसिद्धयः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्तर्हिआत्मन्यद्वितीयानंदस्वरूपे संस्थास्ये सम्यक्पुनरुन्मज्जनायोग्यतयास्थितिंक

यौवनोल्लासवान्श्रीमान्कथंस्यादजरामरः ॥ भर्त्रानेनकथंसाकंरमेयुगशतान्यहम् ॥ ७ ॥

ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धानहंद्विजान् ॥ पृच्छामितावन्मरणंकथंनस्यान्नृणामिति ॥८॥

इत्यानीयाथसंपूज्यद्विजान्पप्रच्छसानता ॥ अमरत्वंकथंविप्राभवेदितिपुनःपुनः ॥९॥ विप्रा

ऊचुः ॥ तपोजपयमैर्देविसमस्ताःसिद्धसिद्धयः ॥ संप्राप्यंतेऽमरत्वंतुनकथंचनलभ्यते ॥ १०॥

इत्याकर्ण्यद्विजमुखाच्चिंतयामाससापुनः ॥ इदंस्वप्रज्ञयैवाशुभीताप्रियवियोगतः ॥ ११ ॥

मरणंभर्तुरग्रेमेयदिदैवाद्भविष्यति ॥ तत्सर्वदुःखनिर्मुक्तासंस्थास्येसुखमात्मनि ॥ १२ ॥

अथवर्षसहस्रेणभर्तादौचेन्मरिष्यति ॥ तत्करिष्येयथायेनजीवोगेहान्नयास्यति ॥ १३ ॥

तद्भ्रमद्भर्तृजीवेऽस्मिन्निजेशुद्धांतमंडपे ॥ भर्त्रावलोकितानित्यंनिवत्स्यामियथासुखम् ॥१४॥

अद्यैवारभ्यैतदर्थंदेवींज्ञप्तिंसरस्वतीम् ॥ जपोपवासनियमैरातोषंपूजयाम्यहम् ॥ १५ ॥

इतिनिश्चित्यसानाथमनुक्त्वैववरांगना ॥ यथाशास्त्रंचकारोग्रंतपोनियममास्थिता ॥ १६ ॥

रिष्ये ॥ १२ ॥ अथेतिपक्षांतरे ॥ १३ ॥ तत्तदाभ्रमद्भर्तृजीवेपरिभ्रमत्पतिजीवे शुद्धांतमंडपेअंतःपुरमंडपे ॥ १४ ॥ आतोषंतुष्टिपर्यंतम् ॥ १५ ॥ आस्थिताआश्रिता ॥ १६ ॥

प्राज्ञोधर्माद्यभिज्ञः विद्वान्ब्रह्मवित् देवद्विजगुरुप्राज्ञवृद्धपूजापरायणेतिक्कचित् ॥ १७ ॥ स्नानदानतपोध्यानेषुनित्यमुद्युक्तंशरीरंयस्याः सातथोक्ता। सर्वास्तिक्येनसदाचारकारिणीसर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी ॥ १८ ॥ अनारंतंसततंतपोनिष्ठामवलंब्यातिष्ठदित्यध्याहारः। अथवातिष्ठदित्यंतर्भावितण्यर्थः अस्थापयदित्यर्थः ॥१९॥ प्रतिमानिताप्रतिपूजिता आदरातिशयद्योतनायपूजिताप्रतिमानितेत्युक्तम्। प्र

त्रिरात्रस्यत्रिरात्रस्यपर्यंतेकृतपारणा ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञविद्वत्पूजापरायणा ॥ १७ ॥ स्नान
दानतपोध्याननित्योद्युक्तशरीरका ॥ सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणीक्लेशहारिणी ॥ १८ ॥
त्रिरात्रशतमेवंसाबालानियमशालिनी ॥ अनारतंतपोनिष्ठामतिष्ठत्कष्ठचेष्टया ॥ १९ ॥
त्रिरात्राणांशतेनाथपूजिताप्रतिमानिता ॥ तुष्टाभगवतीगौरीवागीशासमुवाचताम् ॥ २० ॥
निरंतरेणतपसाभर्तृभक्त्यतिशायिना ॥ परितुष्टास्मितेवत्सेगृहाणवरमीप्सितम् ॥ २१ ॥
राज्युवाच ॥ जयजन्मजराज्वालादाहदोषशशिप्रभे ॥ जयहार्दांधकारौघनिवारणरविप्रभे
॥ २२ ॥ अंबमातर्जगन्मातस्त्रायस्वकृपणामिमाम् ॥ इदंवरद्वयंदेहियदिहप्रार्थ्यतेमया ॥ २३ ॥
एकंतावद्विदेहस्यभर्तुर्जीवोममांतिकात् ॥ अस्मादेवहिमायासीन्निजांतःपुरमंडपात् ॥ २४ ॥
द्वितीयंतुमहादेविप्रार्थयेऽहंयदायदा ॥ दर्शनायवरार्थेनतदामेदेहिदर्शनम् ॥ २५ ॥

तिमागतेतिक्कचित् ॥ २० ॥ भर्तृभक्त्यतिशायिनेति ॥ भर्तृभक्त्यतिशयितेन ॥ २१ ॥ जन्मजराएवज्वालास्ताभिर्दाहएवदोषस्त च्छामकशशिप्रभे। हृत्संबंधीहार्दः ॥ २२ ॥ २३ ॥ विदेहस्यमृतस्य ॥ २४ ॥ वरार्थेनवरप्रयोजनेनहेतुनादर्शनाययदात्वांप्रार्थयेतदाद र्शनंद्वितीयंवरंमेदेहीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ पक्षमासर्तुकटकइत्यादीनिपंच कालचक्रस्यविशेषणानि पक्षमासर्तवःकटकंनाभिवलयंयस्यतत्तथा । भूभृन्नितंबेवलये चक्रेचकटकोऽस्त्रियामित्यमरः । दिनान्यरायस्यतत्तथा । नाभिमारभ्यनेमिपर्यंतंपरितःसमर्पिताअयोविकाराअराउच्यंते । वर्षदंडकेसंवत्स राक्षके नाभिःपिंडिका स्पंदमयेस्पंदस्वरूपे रविगतेःकालव्यंजकत्वेनोपचारात्तन्मयत्वमुक्तम् । वहतीतिसतिसप्तमी ॥ २८ ॥ इष्टवियोग

इत्याकर्ण्यजगन्मातातथास्त्वेवमितिस्वयम् ॥ उक्त्वांतर्धानमगमत्प्रोत्थायोर्मिरिवार्णवे ॥ २६॥ अ थसाराजमहिषीपरितुष्टेष्टदेवता ॥ पूर्णेवामृतवर्षेणबभूवानंदधारिणी ॥ २७ ॥ पक्षमासर्तुकटकेदिना रेवर्षदंडके ॥ क्षणनाभौस्पंदमयेकालचक्रेवहत्यथ ॥ अंतर्धिमाजगामास्याःपत्युस्तच्चेतनातनौ ॥ २८ ॥ मृतेतस्मिन्महीपालेशोकसंतापपीडिता ॥ निर्जलानलिनीवासौपरांम्लानिमुपाययौ ॥ २९ ॥ क्षि प्रमाक्रंदिनीक्षिप्रंमौनमूकावियोगिनी ॥ बभूवचक्रवाकीवमानिनीमरणोन्मुखी ॥ ३० ॥ अथताम तिमात्रविह्वलांसकृपाकाशभवासरस्वती॥ शफरींह्रदशोषविह्वलांप्रथमावृष्टिरिवान्वकंपत ॥ ३१ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ शवीभूतमिमंवत्सेभर्तारंपुष्पखंडके ॥ आच्छाद्यस्थापयैनंत्वंपुनर्भर्तारमाप्स्यसि ॥ ३२ ॥ पुष्पाणिम्लानिमेष्यंतिनोनवैषविनंक्ष्यति ॥ भूयश्चतवभर्तृत्वमचिरेणकरिष्यति ॥ ३३ ॥ एतदीयश्चजीवोऽसावाकाशविशदस्तव ॥ ननिर्गमिष्यतिक्षिप्रमितोऽतःपुरमंडपात् ॥ ३४ ॥

जंदुःखंशोकः तापोदुःखमात्रं नलिनीपद्मिनी ॥ २९ ॥ ३० ॥ अतिमात्रविह्वलामत्यर्थपरवशां शफरीमत्स्यावांतरजातिः । प्रोष्ठीतुशफ रीद्वयोरित्यमरः । क्षुद्रमत्स्यइतिकेचित् ॥ ३१ ॥ पुष्पखंडकेपुष्पसमूहे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आह्वाययामासेतिणिजर्थोऽत्राविवक्षितः । आजुहावेत्यर्थः ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणिविदितेसतितस्मिंश्चित्तवृत्तिनिरोधात्मकाद्योगा दयोगिजनागोचरपदार्थदर्शनसामर्थ्यंसंभवति यतस्ततोलीलायाअंतःपुरमंडपाकाशेवर्तमानभर्तृदर्शनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं ब्रह्मस्वरूपंप्रतिपादयतिभगवतीसरस्वती ॥ चित्ताकाशमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ननुवक्ष्यमाणविदूरथभार्याभूतलीलायाइवब्रह्मप्रतिपादनादिकंविनापि लीलायैसृष्ट्यंतरदर्शनसामर्थ्यंकुतोनददातिसरस्वती ब्रह्मप्रतिपादनादावेवकुतःप्रवर्ततेइतिचेदुच्यते । लीलयालीलांतरवत्सांसारिकफलाभिलाषेणानाराधितत्वादीश्वर्याःसंसारान्मुक्ताभवेयमित्यभिसंधायाराधितत्वाच्चसातदनुकूलमेवप्रवर्तते । चित्तमेवस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिनाकाशकल्पत्वा

सादिव्यांभारतींश्रुत्वास्थापयित्वातथापतिम् ॥ दुःखादाह्वाययामासदेवींज्ञप्तिंसरस्वतीम् ॥ ३५॥ सरस्वत्युवाच ॥ किंस्मृत्वास्मित्वयावत्सेधत्सेकिमतिशोकताम् ॥ इत्युपेत्यपुरोज्ञप्तिस्तामुवाचसरस्वती ॥३६॥ लीलोवाच ॥ क्वममावस्थितोभर्ताकिंकरोत्यथकीदृशः ॥ समीपंनयमांतस्यनैकाशक्नोमिजीवितुम् ॥ ३७॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ चित्ताकाशंचिदाकाशमाकाशंचतृतीयकम् ॥ द्वाभ्यांशून्यतरंविद्धिचिदाकाशंवरानने ॥३८॥ देशाद्देशांतरप्राप्तौसंविदोमध्यमेवयत् ॥ निमेषेणचिदाकाशंतद्विद्धिवरवर्णिनि ॥ ३९ ॥

दाकाशं चित्परमात्मैवाकाशंचिदाकाशंआकाशंचमहाभूतसंज्ञंतृतीयमस्ति स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिनाजगतिप्रसिद्धेषुतेषुत्रिषु यच्चिदाकाशंतद्वाभ्यांशून्यतरमत्यंतशून्यंविद्धि । अथवा आकाशंचतृतीयकमितिव्याकृतमुच्यते द्वाभ्यांशून्यतरमित्यनेनब्रह्मणोनिष्प्रपंचत्वमुक्तं चित्ताव्याकृतातिरिक्तप्रपंचाभावात् ॥३८॥ देशादिति ॥ संविदःचित्तस्यदेशाद्देशांतरप्राप्तौविषयाद्विषयांतरप्राप्तौसत्यां निमेषेणात्यल्पकालेनप्रतीयमानंयन्मध्यमस्तितदेवचिदाकाशंविद्धिजानीहि । एतदुक्तंभवति । चित्तस्यपूर्ववृत्तौनष्टायामुत्तरवृत्तौभविष्यंत्यांमध्येयन्निर्विषयंसंधिसाक्षिभूतंचैतन्यंस्वयंप्रकाशते वृत्त्योर्मध्येप्रतीयमानत्वान्मध्यमित्युच्यमानं तच्चिदाकाशंविद्धीति । तथाच सप्तभूमिकानिरूपणावसरेवक्ष्यति । ॥१८॥

अर्थादर्थांतरंचित्तेयातिमध्येतुयास्थितिः । निरस्तमननाकारास्वरूपस्थितिरुच्यते इति । उक्तंचमहद्भिः । संधयोऽखिलवृत्तीनामभावाश्चावभासिताः । निर्विकारेणयेनासौकूटस्थइतिगीयते इति ॥ ३९ ॥ एवंब्रह्मात्मकंचिदाकाशंप्रतिपाद्य तद्विषयंयोगंतत्फलंचाह ॥ तस्मिन्निति ॥ निरस्तोनिःशेषोनिरवशेषःसंकल्पोऽनात्मप्रत्ययलक्षणोययासातथोक्ता । एषिगच्छसि । इण्गतावितिधातोर्लण्मध्यमपुरुषैकवचनं प्राप्नोषि । अवगतिप्राप्तिद्वारामुच्यसइत्यर्थः । तथाचोक्तम् । वृत्तिहीनंमनःकृत्वाक्षेत्रज्ञंपरमात्मनि ॥ एकीकृत्यविमुच्येतयोगोऽयंमुख्यउच्यते

तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पस्थितिमेषिचेत् ॥ सर्वात्मकंपदंशांतंतदाप्राप्नोष्यसंशयम् ॥ ४० ॥
अत्यंताभावसंपत्त्याजगतस्त्वेतदाप्यते ॥ नान्यथामद्वरेणाशुत्वंतुप्राप्स्यसिसुंदरि ॥ ४१ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वासाययौदेवीदिव्यमात्मीयमास्पदम् ॥लीलातुलीलयैवासीन्निर्विकल्पसमाधिभाक् ॥ ४२ ॥ तत्याजाथनिमेषेणसांतःकरणपंजरम् ॥ स्वदेहंखमिवोड्डीनामुक्तनीडाविहंगमी ॥ ४३ ॥ ददर्शखस्थंभर्तारंतस्मिन्नेवांबरालये ॥ संस्थितंपृथिवीपालमास्थानेबहुराजके ॥ ४४ ॥ सिंहासनसमारूढंजयजीवेतिसंस्तुतम् ॥ पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमंडलम् ॥ ४५ ॥ पश्चिमद्वारगाशेषराजराजेशमंडलम् ॥ उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलम् ॥ ४६ ॥

इति । यदासर्वाणिभूतानिसमाधिस्थोनपश्यति ॥ एकीभूतःपरेणासौतदाभवतिकेवलः इतिच ॥ ४० ॥ सर्वात्मकपदप्राप्तावुपायमाह ॥ अत्यंताभावसंपत्त्येति ॥ जगतोऽत्यंताभावसंपत्त्यात्यंतासत्त्वनिश्चयेनेतियावत् । एतत्सर्वात्मकंपदम् । मद्वरेणाश्वित्यादिर्यथापत्युरित्यतःप्राक्तनोग्रंथःस्पष्टार्थः । क्वचित्किंचिद्व्याख्यायते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नेवांबरालये स्वएवगृहाकाश इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ जीवेतिक्रियापदम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पपातजगाम ॥ ४७ ॥ तच्छब्दैर्लीलयाप्रागनुभूतदेशादयःपरामृश्यंते । तालकाबंदिनः ॥ ४८ ॥ पुरंशाखानगरं पत्तनंमूलनगरं राजधा
नीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ भद्रासनगतांसिंहासनगताम् । नृपासनंयत्तद्भद्रासनंसिंहासनंचतदित्यमरः । शुभासनगतामिति ॥ ५१ ॥ प
द्मनृपेणमरणानंतरक्षणएव तस्मिन्नेवगृहाकाशेदृष्टस्यप्रपंचांतरस्योत्पन्नावुचितदेशकालसाधनाद्यभावात्स्वप्नप्रपंचवन्मिथ्यात्वंनिश्चित्य तद्दृ
ष्टांतेनसंभावितस्यजगन्मिथ्यात्वस्यनिश्चयाय पत्युःप्रपंचांतरभ्रमकारणं यथेत्यादिश्लोकेनपृच्छति ॥ तद्भ्रमकारणेविदितेतत्कारणकस्यस

दक्षिणद्वारगासंख्यललनालोकसंकुलम् ॥ पपाताथमहारंभासातांनरपतेःसभाम् ॥ ४७ ॥ तद्दे
शांस्तत्समाचारांस्तथातानेवतालकान् ॥ अथान्यालप्यपूर्वांश्चपंडितान्सुहृदस्तथा॥४८॥महा
नदनदीशैलपुरपत्तनमंडितान् ॥ द्विरष्टवर्षभूपालंप्राक्तन्याजरसोज्झितम् ॥ ४९ ॥ सर्वमालो
क्यसाराज्ञीविस्मयंपरमंययौ ॥ अथाभ्युत्थायसाराज्ञीनिजांतःपुरमागता ॥ ५० ॥ देवींसस्मार
विज्ञप्तिंददर्शचपुरःस्थिताम् ॥ भद्रासनगतांदेवींलीलापृच्छद्धुविस्थिता ॥५१॥ यथापत्युरमू
र्तोऽस्मात्सर्गात्सर्गोभ्रमात्मकः ॥ जातस्तथाकथयमेजगद्भ्रमनिवृत्तये ॥५२॥ श्रीदेव्युवाच ॥
प्राक्स्मृतेर्भ्रांतिमात्रात्मासर्गोऽयमुदितोयथा ॥ तथाद्वितीयःपत्युस्तेयथैतत्कथ्यतेशृणु ॥५३॥

वस्यापिजगतोमिथ्यात्वंनिश्चेतुंशक्यतइतिमूर्तोमूर्तिताऽवयवःसनभवतीत्यमूर्तः । अमूर्तत्वेहेतुः ॥ भ्रमात्मकइति ॥ तस्मात्सर्गादन्यइत्य
ध्याहार्यम् ॥५२॥ सर्वोऽयंप्रपंचोभ्रमात्मकएव तत्रपूर्वभ्रमादुत्तरोत्तरभ्रमोत्पत्तिरितिसिद्धांतेस्थिते त्वत्पत्युर्मरणात्प्राक्तनप्रपंचभ्रमोयथापूर्व
जन्मसंचितात्उत्पन्नस्तथामरणानंतरभाविप्रपंचभ्रमोऽपिपूर्वजन्मभावनायाउत्पन्नइत्युत्तरमाह ॥ प्रागिति ॥ दृष्टांतएवासंप्रतिपन्नइत्या
शंक्याह ॥ यथैतदिति ॥ यथैतत्स्पष्टंभवतितथाकथ्यते ॥ ५३ ॥

पद्मलीलयोःसर्गांतरे ब्राह्मणदंपतितया पूर्वमवस्थानादिकंदर्शयितुं तदीयंपूर्वसंसारंजीर्णमंडपतयावर्णयतिहेयत्वाय ॥ अस्तिकश्चिदित्यादिना ॥ संछाद्यतेऽनेनेतिसंछादनं आकाशमेवनीलत्वात्काचदलात्मकसंछादनं तेनाच्छादिताकृतिराकारोयस्यसतथा ॥ ५४ ॥ मेरुरेवस्तंभस्तत्स्थायालोकेशानामिंद्रादीनांपुरंध्र्यःकुटुंबिन्यस्ताएवशालभंजिकाःपुत्तलिकायस्यसतथा । मंडपश्चिरकालस्थोवल्मीकव्याप्तलोष्टकोभवति तथासंसारमंडपोऽपिकोणस्थभूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः। लोष्टंपांशुपिंडः पर्वतकोणेषुस्थिताःप्राणिनोभूतशब्देनोच्यंते। पर्वताएवलोष्टानि कोणस्थभूतान्येववल्मीकानितैर्व्याप्तानिपर्वतलोष्टानियस्मिन्सतथा। अथवा कोणस्थानिभूतवल्मीकव्याप्तानिपर्वत

अस्तिकश्चिच्चिदाकाशेक्वचित्संसारमंडपः॥ अकाशविशदःकाचदलसंछादिताकृतिः ॥ ५४ ॥
मेरुस्तंभस्थलोकेशपुरंध्रीशालभंजिकः ॥ कोणस्थभूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः ॥ ५५ ॥ अ
नेकपुत्रजरठप्रजेशब्राह्मणास्पदम् ॥ वातमार्गमहावंशस्थितवैमानिकीटकः ॥ ५६ ॥ नभोनि
वासिसिद्धौघमशकाहितघुंघुमः ॥ सुरासुरादिदुर्बालकलीलाकलकलाकुलः ॥ ५७ ॥

लोष्टानियस्यसतथोक्तः ॥ ५५ ॥ जरठोजरायुक्तः अनेकेपुत्रामरीच्यादयोयस्यसोऽनेकपुत्रः अनेकपुत्रोजरठश्चयःप्रजेशोब्राह्मणस्तस्यास्पदं स्थानं मंडपोह्यूर्ध्वभागेतिर्यगायतमहावंशस्थितकीटकोभवति तथासंसारमंडपोऽपीत्याह॥ वातेति ॥ मेघमार्गसौरमार्गयोर्मध्येवातमार्गःप्रसिद्धः। यंमार्गमासाद्यभीमसेनेनप्रक्षिप्ताअनेकसहस्रगजास्तूलायंतेस्म। वैमानिनोविमानगामिनस्तएवकीटकाः । वातमार्गएवमहावंशस्तस्मिन्स्थितावैमानिकीटायस्यसतथा ॥ ५६ ॥ नभोनिवासिसिद्धौघाएवमशकास्तैराहितःकृतोघुंघुमोघुंघुमध्वनिर्यस्मिन्सतथा। सुरादयएवदुर्बालाडष्टबालास्तेषांलीलाकलकलेनलीलाकोलाहलेनाकुलः ॥ ५७ ॥

तत्रकस्मिंश्चिदित्यादिरेषतेकथितइत्यंतःप्राक्तनोग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थः । तत्रकानिचित्पदानिविविच्यंते । अपवरकंगर्भागारः । शैललोष्टतले पर्वतलोष्टाधः । गिरिग्रामइतिग्रामनाम सचग्रामःपर्वतस्यनिम्नप्रदेशस्थइतिदर्शयितुंगर्तकशब्दः ॥ ५८ ॥ उपगूढेआलिंगिते ॥ ५९ ॥ व सिष्ठस्येवसदृशइत्यत्रेवशब्दोऽवधारणे । वसिष्ठस्यसदृशएवनतुवासिष्ठचेतनःनैववसिष्ठसंबंधीजोवः। प्रसिद्धवसिष्ठादन्यएवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ व

तत्रकस्मिंश्चिदेकस्मिन्कोणापवरकोदरे ॥ शैललोष्टतलेऽस्त्येकोगिरिग्रामकगर्तकः ॥ ५८ ॥ त स्मिन्नदीशैलवनोपगूढेसाग्निःसदारःश्रुतवानरोगः ॥ गोक्षीरवान्राजभयानभिज्ञःसर्वातिथि धर्मपरोद्विजोऽभूत् ॥ ५९ ॥ वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः ॥ वसिष्ठस्येवसदृशोनतुवा सिष्ठचेतनः ॥ ६० ॥ वसिष्ठइतिनाम्नासौतस्याभूदिंदुसुंदरी ॥ नाम्नात्वरुंधतीभार्याभूमौऽन्यो मन्यरुंधती ॥ ६१ ॥ वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः ॥ समैवसाप्यरुंधत्यातुनचैतन्यवत्तया ॥६२॥ सविप्रस्तस्यशैलस्यसानौसरलशाद्वले ॥ कदाचिदुपविष्टःसन्ददर्शाधोमहीपतिम् ॥६३॥ समग्रपरिवारेणयातमाखेटकेच्छया ॥ तमालोक्यमहीपालमिदंचिंतितवानसौ ॥ ६४ ॥ अहो नुरम्यान्नृपतासर्वसौभाग्यलालिता ॥ कदास्यांदशादिकुंजपूरकोऽहंमहीपतिः ॥ ६५ ॥

सिष्ठइतिनाम्नासौविख्यातइतिशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सरलशाद्वलेसरलैःपूतिकाष्ठाख्यवृक्षैःशाद्वलेहरिते । पीतद्रुःसरलःपूतिकाष्ठंचेत्यमरः । यद्यपि । शाद्वलःशादहरितइतिशादेनशष्पेणहरितेनोलेदेशेशाद्वलशब्दमाहामरः । पाणिनिरपि शादोऽस्त्यस्मिन्प्रदेशइत्येवमर्थे नडशादा ड्वलजितिड्वलच्प्रत्ययमाह । तथापितस्यार्थस्यात्रासंभवाच्छाद्वलशब्देनहरितत्वमेवविवक्षितम् ॥ ६३ ॥ आखेटोमृगया ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७॥ हिममेवांभोजनाशकत्वादशनिर्हिमाशनिः॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ पंचत्वंमरणम् । स्यात्पंचताकालधर्मोदिष्टांतःप्रलयोऽत्ययइत्यमरः। जीवाकाशतयाजीवएवस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिनाकाशकल्पत्वादाकाशस्तस्यभावस्तत्तातया॥ ७२॥ संपन्नइतिस्वयमाकाशवपु

पदातिरथहस्त्यश्वपताकाछत्रचामरैः॥ कदामेवायवःकुंदमकरंदसुगंधयः ॥ ६६ ॥ यास्यंत्यंतः
पुरस्त्रीणांसुरतश्रमशीकरान् ॥ इत्थंततःप्रभृत्येवविप्रःसंकल्पवानभूत् ॥ ६७॥ स्वधर्मनिरतो
नित्यंयावज्जीवमतंद्रितः ॥ हिमाशनिरिवांभोजंजर्जरीकर्तुमाद्दतः ॥ ६८ ॥ तंतथाचिंतयावि
ष्टंजराद्विजमुपाययौ ॥ आसन्नमरणस्यास्यभार्याम्लानिमुपागता ॥ ६९ ॥ मामप्याराधितव
तीसाततस्त्वमिवांगने ॥ अमरत्वंसुदुष्प्रापंबुद्ध्वेमंसावृणोद्वरम् ॥ ७० ॥ देविस्वस्मंडपादेवजी
वोभर्तुर्मृतस्यमे ॥ मायासीदित्यतस्तस्याःसएवांगीकृतोमया ॥ ७१ ॥ अथकालवशाद्विप्रः
सपंचत्वमुपाययौ ॥ तास्मिन्नेवगृहाकाशेजीवाकाशतयास्थितः ॥ ७२ ॥ संपन्नःप्राक्तनानल्प
संकल्पवशतःस्वयम् ॥ आकाशवपुरेवोर्वीपतिःपरमशक्तिमान् ॥ ७३ ॥ तस्मिन्विप्रेशवीभूतेशो
केनात्यंतकर्शिता ॥ सातस्यब्राह्मणीभार्याहृदयेनद्विधागमत् ॥ ७४ ॥ भर्त्रासहशवीभूतादे
हमुत्सृज्यदूरतः ॥ आतिवाहिकदेहेनसाभर्तारमुपाययौ ॥ ७५ ॥ तत्रास्यविप्रस्यसुतागृहाणि
भूस्थावरादीनिधनानिसंति ॥ अद्याष्टमंवासरमाप्यमृत्योर्जीवोगिरिग्रामककंदरस्थः ॥ ७६ ॥

रेवसन्प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतःपरमशक्तिमानुर्वीपतिःसंपन्नइत्यन्वयः॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ कंदरोदरी । दरीतुकंदरोवास्त्रीत्यमरः ॥ ७६॥

सतेभर्तेति ॥ सद्विजोभूपत्वमागतःसन्नद्यतेभर्तासंपन्नइत्यन्वयः ॥ ७७ ॥ शिवौपार्वतीपरमेश्वरौ ॥७८॥ तर्ह्यावयोःप्राक्तनःसंसारःसत्यइति शंकानिरसनेनोपसंहरंतीफलितमाह ॥एषइति॥ भ्रांतिमात्रकंइतिविशेष्यमाकाशमितिविशेषणम् । यःसर्गोऽवभासतेसएवमुक्तेनन्यायेनाकाशमर्थशून्यंभ्रांतिमात्रकंहीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ अनन्वितार्थतयोक्तमाक्षिपति ॥ देवित्वद्वचनमित्यादिना ॥ ८० ॥ अमीवयंयत्रदेशांतरा

देव्युवाच ॥ सतेभर्ताद्यसंपन्नोद्विजोभूपत्वमागतः ॥ यासावरुंधतीनाम्नाब्राह्मणीसात्वमंगने
॥ ७७ ॥ इहेमौकुरुतोराज्यंतौभवंतौसुदंपती ॥ चक्रवाकाविवनवौभुविजातौशिवाविव ॥ ७८ ॥
एषतेकथितःसर्गःप्राक्तनःसंसृतिभ्रमः ॥ भ्रांतिमात्रकमाकाशमेवंसर्गोहिभासते ॥ ७९ ॥ लीलो
वाच ॥ देवित्वद्वचनंमिथ्याकथंसंपन्नमीदृशं ॥ क्वविप्रजीवःस्वगृहेक्कामीवयमिहस्थिताः ॥ ८० ॥
तादृग्लोकांतरंसाभूस्तेशैलास्तादिशोदश ॥ कथंमांतिगृहस्यांतर्यत्रामीवयमास्महे ॥ ८१ ॥
मत्तऐरावणोबद्धःसर्षपाकोणकोटरे ॥ मशकेनकृतंयुद्धंसिंहौघैरणुकोटरे ॥ ८२ ॥ पद्माक्षेस्थापि
तोमेरुर्निगीर्णोभृंगसूनुना ॥ असमंजसमेवैतद्यथेमंदेवितादृशम् ॥ ८३ ॥ देव्युवाच ॥ नाहंमि
थ्यावदामीदंयथावच्छृणुसुंदरि ॥ भेदनंनियतीनांहिक्रियतेनास्मदादिभिः ॥ ८४ ॥

दिष्विदानीमास्महेतादृग्देशांतरादयोवसिष्ठविप्रगृहस्यांतःकथंमांति नकथमपीत्यर्थः । वसिष्ठविप्रदेशापेक्षयांतरशब्दः । कथंमांतिगृहस्यांतर्मद्वर्तायेष्ववस्थिनः इतिक्वचित् ॥ ८१ ॥ ऐरावणऐरावतः । ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभा इत्यमरः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ईश्वर्याममपरमाप्तत्वात् परिज्ञानविलसितमिदंचोद्यमित्यभिप्रायेणपरिहरति ॥ नाहंमिथ्यावदामीत्यादिना ॥ नियतीनांजगन्मर्यादानाम् ॥ ८४ ॥

ग्रामद्विजजीवात्मा गिरिग्रामब्राह्मणजीवात्माव्योमात्माचित्तशरीरः । चित्ताकाशंचिदाकाशमितिहिपूर्वमुक्तम् । अथवाव्योमात्मानिराकारःव्योमैवेदंमहीराष्ट्रंनिजस्वरूपमेवेदंमहीसहितंराष्ट्रंस्वप्नदृगिवपश्यति ॥ ८५॥ ननुतद्योर्वयोःपूर्वसंसारविषयास्मृतिःकुतोनानुवर्तते कुतइयंतद्विपरीतप्रवृत्तिरुदितेत्यतआह ॥ प्राक्तनीति ॥ जागरेऽनुभूतपदार्थविषयास्मृतिः स्वप्नावस्थायांयथानजायतेऽन्यथाप्रतीतिश्चजायते तथापूर्वजन्मन्यनुभूतपदार्थविषयास्मृतिरस्मिन्जन्मनिलुप्ताभवतिनानुवर्तते । पूर्वजन्मनिभावनाविशेषादन्यथाप्रतीतिश्चोत्पद्यतेस्म एतन्मरणं तत्रकारणमितिशेषः । मरणंहिसंस्कारलक्षणंस्मृतिबीजंविप्रतिमृद्नाति अतःस्मृतिर्नानुवर्ततइतिभावः ॥ ८६ ॥ कथंमांतिगृह

सग्रामद्विजजीवात्मातस्मिन्नेवस्वसद्मनि ॥ व्योमैवेदंमहीराष्ट्रंव्योमात्मैवप्रपश्यति ॥ ८५ ॥ प्राक्तनीसास्मृतिर्लुप्तायुवयोरुदितान्यथा ॥ स्वप्नेजाग्रत्स्मृतिर्यद्वदेतन्मरणमंगने ॥ ८६ ॥ इयमंतःस्थिताभूमिःसंकल्पादर्शयोरिव ॥ तस्यसत्यावभासस्यचिद्व्योम्नःकोशकोटरे ॥८७॥ परमाणौसंतिवत्सेजीवेप्रतिचिदात्मनि ॥ अंतरंतर्जगंतीतिप्रतिभासात्मकान्युत ॥ ८८ ॥

स्यांतरितिचोद्यपरिहारंविशदयति ॥ इयमिति ॥ सत्यतयावभासोयस्यससत्यावभासस्तस्यचिद्व्योम्नः परमात्माकाशस्यकोशोजीवत्वोपाधिभूतमन्तःकरणं तस्यकोटरेऽभ्यंतरे तत्राप्यंतरियंभूमिःसशैलवनकाननास्थिता । संकल्पशब्देनमनोराज्यंप्रकुर्वतःपुंसःसंकल्पोगृह्यते अथवांतःस्थितामनसिस्थिता अस्मिन्पक्षेतस्येत्यादेरुपरिसंबंधः ॥ ८७ ॥ जगदंतर्वर्ततइत्येतत्क्वचिदेव सर्वत्रेतिनमंतव्यमित्याह ॥ परमाणाविति ॥ चिदात्मनिब्रह्मणिपरमाणौजीवेपरमसूक्ष्मांतःकरणोपहितत्वाज्जीवस्यपरमाणुत्वम् । वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयइतिश्रुतेः । अंतरंतःप्रतिभासमात्रकारणानिजगन्त्येवंविधानिजगंतिसंति संसारस्यानादित्वात् । दृष्टेरेवसृष्टित्वात्स्वप्नावस्थायामतिसूक्ष्मनाडीगततयाणुकल्पेजीवेऽन्तरंतर्जगतांदर्शनाच्च । प्रतिजीवमंतरंतर्जगंतिसंतीत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ८८ ॥

अष्टमेदिवसइत्यादिश्लोकद्वयंस्पष्टार्थम् ॥ ८९ ॥ चिद्विलासैकरूपिणश्चिद्विवर्तैकस्वरूपात् ॥ ९० ॥ कथंतर्हिप्रतिभासशब्दितभ्रांतिक्रमइतितत्राह ॥ यथावदित्यादि ॥ मरणद्वारमूर्छनामरणमूर्छनाताम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ चिदात्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यमिथ्यात्वपरिज्ञानमात्मनआवेदयंत्याह ॥ अहोइति ॥ एवमाप्तोक्त्याप्रपंचमिथ्यात्वंविज्ञायोक्तार्थप्रत्यक्षीकरणादिनातद्दार्ढ्यार्थंप्रयतते लीला ॥ इ

लीलोवाच ॥ अष्टमेदिवसेविप्रःसमृतःपरमेश्वरि ॥ गतोवर्षगणोऽस्माकंमातःकथमिदंभवेत् ॥ ८९ ॥
देव्युवाच ॥ देशदैर्घ्ययथानास्तिकालदैर्घ्यंतथांगने ॥ प्रतिभामात्रकादन्यच्चिद्विलासैकरूपिणः ॥ ९० ॥
यथावत्प्रतिभासस्यवत्सेक्रममिमंशृणु ॥ अनुभूयक्षणंजीवोमिथ्यामरणमूर्छनाम् ॥ ९१ ॥ विस्मृत्य
प्राक्तनंभावमन्यंपश्यतिसुव्रते ॥ आधेयोऽहमिहाधारेस्थितोऽहमितिसुंदरि ॥ ९२ ॥ हस्तपादादिमान्दे
होममायमितिपश्यति ॥ एतस्याहंपितुःपुत्रोवर्षाण्येतानिसंतिमे ॥ ९३ ॥ इमेमेबांधवाश्चारम्याममेदंर
म्यमास्पदम् ॥ इतिभ्रांतिर्जगत्यत्रमृतिमोहादनंतरम् ॥ ९४ ॥ लीलोवाच ॥ अहोनुपरमादृष्टिर्दर्शि
तादेविमेत्वया ॥ इदानीमहमेतस्यांयावत्परिणताद‍ृशि ॥ ९५ ॥ नाभ्यासेनविनातावद्भिन्धीदंदेवि
कौतुकम् ॥ सर्गंब्राह्मणदंपत्योस्तंमांनयमहेश्वरि ॥ ९६ ॥ देव्युवाच ॥ अचेत्यचिद्रूपमयींपरमांपा
वर्नीदृशम् ॥ अवलंब्येममाकारमवमुच्यभवामला ॥ ९७ ॥

दानीमिति ॥ अभ्यासेनविनैतस्यांद‍ृशिद‍ृष्टाविदानींयावत्परिणतापक्वाप्रौढानभविष्यामितावदिदंकौतुकंकुतूहलंभिन्धिविदारय। सृज्यतइतिसर्गःप्रपंचस्तंसर्गंनेतुंसमर्थात्वमित्याह ॥ महेश्वरीप्रि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ लीलायाःस्थूलशरीरेणसर्गांतरनयनकारणकर्मपश्यंतीभगव

ती ब्रह्मविद्यादानव्यग्रंतदीयंपुण्यपुंजमाकलय्य तदनुरूपमाह ॥ अचेत्येत्यादि ॥ चेत्यादृश्याःशब्दादयोनविद्यंतेयस्मिंस्तदचेत्यंचिद्रूपं तन्मयींतत्प्रधानांतद्विषयामितियावत् दृशमवगतिम् ॥ ९७ ॥ सहसंभूयअनर्गलमबाध्यं अथवानर्गलमप्रतिबंधकंयथातथापश्यावः ॥९८॥ ननुस्थूलशरीरस्यसर्गांतरदर्शनद्वारभूतगमनप्रतिबंधकत्वंकुतइत्याशंक्याह ॥ जगंतीति ॥ अमूर्तानिमूर्छितावयवानिनभवंतीत्यमूर्तानी मानिजगंति भवद्भिरज्ञैर्जीवैर्मुधाग्रहाद्व्यर्थाभिनिवेशान्मूर्तिमंत्यवयवमूर्छनवंत्यवबुद्धानि । यथाहुः । मूर्छनंमूर्छतिचमूर्तिरिति । तत्त्वविपरी तग्रहणेदृष्टांतमाह ॥ हैमानीति ॥ ऊर्मिका धियाअंगुलीयकबुद्ध्या । अंगुलीयकमूर्मिकेत्यमरः । नहिहैमसूर्मिकात्वंनिपुणतरंचक्षुषापरिवी क्ष्यमाणंसंस्थानविशेषापन्नेभ्यस्तेभ्योऽव्यतिरिक्तमुपलभ्यते । अतस्तानियथोर्मिकाबुद्ध्यामूढैर्विपरीतगृहीतानि । तथानिराकाराण्यपिजगं

एवंस्थितेतंपश्यावःसहसर्गमनर्गलम् ॥ अयंतद्दर्शनद्वारेदेहस्तवमहार्गलः ॥ ९८ ॥ जगंतीमा न्यमूर्तानिमूर्तिमंतिमुधाग्रहात् ॥ भवद्भिरवबुद्धानिहैमानीवोर्मिकाधिया ॥ ९९ ॥ तवाभ्यासं विनाबालेनाकारोब्रह्मतांगतः ॥ स्थितःकलनरूपात्मातेनत्वंनानुपश्यसि ॥ २०० ॥ तत्ररू ढिमुपायातायइमेत्वस्मदादयः ॥ अभ्यासाद्ब्रह्मसंवित्तेःपश्यामस्तेहितत्पदम् ॥ १ ॥

तिसाकारतयाभ्रांतिगृहीतानि । तस्मान्मूर्तस्यशरीरस्य मूर्त्यंतरेणप्रतिरोधात्प्रपंचांतरदर्शनद्वारभूतगमनार्गलत्वंयुक्तम् ॥९९॥ नकेवलंदेहः सर्गांतरद्वारगमनप्रतिबंधकस्तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकश्चेत्याह ॥तवेति॥ तवाकारआकृतिर्वक्ष्यमाणज्ञानाभ्यासंविनाब्रह्मतामधिष्ठानभूतब्रह्मत्वंन गतः । अधिष्ठानब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति निश्चितइतियावत् । कलनरूपात्मास्थितः कलनरूपंकल्पनास्वरूपंतदेवात्मास्वरूपंयस्यसतथा तेनकारणेननानुपश्यसितद्ब्रह्मेतिशेषः । तथाचोक्तंवृहद्वासिष्ठे । यावदभ्यासयोगेननयाताभेदभीस्तव । नूनंतावदतद्रूपानब्रह्मपरिपश्यसी ति ॥ २०० ॥ तर्हिभवत्प्रभृतिभिःप्रतिबंधकेशरीरादिभ्रमेस्थितेकथंतद्ब्रह्मानुभूयतेइत्याशंक्याह ॥ तत्रेति ॥ यइमेऽस्मदादयोब्रह्मसंवित्ते

ब्रह्मज्ञानस्याभ्यासात्तत्रज्ञानाभ्यासेरूढिमुपायाताःप्रसिद्धिमुपागतास्तेवयंहितस्मात्तज्ज्ञेयंपश्यामोऽनुभवामः। अयमभिप्रायः। ब्रह्मज्ञानाभ्यासपरिपाकादेहाद्यात्मत्वभ्रमकारणभूतवासनालयेप्रतिबंधकाभावादस्मदादिभिर्ब्रह्मात्मतत्त्वंकरामलकवदनुभूयतइति ॥ १ ॥ देहस्य कलनरूपत्वमसिद्धमित्याशंक्याह॥ आतिवाहिकइति॥ अतिवाह्यतेतंतंदेशमप्रतिहतयागत्यानीयतइत्यातिवाहिकः सूक्ष्मचित्तदेहकःआतिवाहिकएवसूक्ष्मएव सचतादृशैरज्ञैश्चिरभावनाच्चिरकालविपरीतभावनादाधिभौतिकयाआधिभौतिकोऽयमित्येवमाकारयाबुद्ध्यागृहीतः ॥ २॥ तर्ह्यातिवाहिकतासहजाचित्तदेहंकदायास्यतीत्यतआह ॥ वासनेति ॥ ज्ञानाभ्यासेनवासना तानवंद्वैतवासनाल्पत्वंयदातेनूनंस्थि

आतिवाहिकएवायंत्वादृशैश्चित्तदेहकः ॥ आधिभौतिकयाबुद्ध्यागृहीतश्चिरभावनात् ॥२॥ वासनातानवंनूनंयदातेस्थितिमेष्यति ॥ तदातिवाहिकोभावःपुनरेष्यतिदेहके ॥ ३ ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितंचेतःप्रतनुवासनम् ॥ आतिवाहिकतामेतिहिमंतापादिवांबुताम् ॥ ४ ॥ वासनातानवेतस्मात्कुरुयत्नमनिंदिते ॥ तस्मिन्प्रौढिमुपायातेजीवन्मुक्ताभविष्यसि ॥ ५ ॥

तिमेष्यति तदादेहकेचित्तदेहके आतिवाहिकोभावःसूक्ष्मभावइत्यर्थः। पुनरेष्यत्यायास्यति ॥ ३ ॥ उक्तंविशदयति ॥ शुद्धेति ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितंरजस्तमोभ्यामनभिभूतंसत्वगुणानुगतम् । अयमर्थः । स्वप्नदशायामिवजागरेऽपिशरीरादिप्रपंचरूपेणवर्तमानंचित्तंज्ञानाभ्यासाद्वासनातानवेसति शरीरादिरूपतांविहाय प्रतिभासमात्रात्मकस्वीयसूक्ष्मरूपतामेति । अतएवजीवन्मुक्तिदशायांप्रातिभासिकंजगदित्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥ यतोवासनातानवेसतिचेतसःपीनत्वंविलीयते तस्मात्तत्सिद्धयेज्ञानाभ्यासलक्षणोयत्नआस्थेयइत्याह ॥ वासनेति ॥ वासनातानवेप्रभूतेसति नकेवलंचेतसःपीनत्वंविलीयते किंत्वनुभवपर्यंतज्ञानोदयाद्बंधोऽपिलीयतइत्याह ॥ तस्मिन्निति ॥ ५ ॥

एवंज्ञानपरिपूर्त्युपायमभिधाय तत्परिपूर्तेःप्राक्पूर्वसर्गदर्शनाय यत्कर्तव्यंतत्स्मारयति ॥ यावदिति ॥ ननुबोधोयावन्नपूरितस्तावत्स्थूल देहमिहसंस्थाप्य प्रपंचान्तरमवेक्ष्यतामितिवदंत्यापूरितेबोधे देहस्थापनंविनैवप्रपंचांतरदर्शनमभ्यनुज्ञातमितिप्रतीयते तन्नोपपद्यते पूर्णबोधादाकाशगमनादेरनुदयेन तेनैवशरीरेणसर्गांतरदर्शनासंभवात्पूर्णज्ञानायाअपिचूडालाया आकाशगमनादिसिद्ध्यर्थंप्रयत्नांतरास्थानदर्शनान्नैषदोषः । ज्ञानमार्गेलीलायाआदरातिशयोत्पादनायतथाभिधानात् ॥ ६ ॥ तथाभ्यासंविनाबालेनाकारोब्रह्मतांगत इत्यादिनोक्तस्यबोधपूरकज्ञानाभ्यासस्यस्वरूपंतत्प्रकारंतत्परिपाकहेतुंतत्परिपाकफलंच क्रमेणपृच्छति ॥ अत्रेति ॥ अत्रबोधपूरणेयोऽभ्यासउपकुरु

यावन्नपूरितस्त्वेषशीतलोबोधचंद्रमाः ॥ तावद्देहमवस्थाप्यसर्गांतरमवेक्ष्यताम् ॥ ६ ॥ ली
लोवाच ॥ अत्रोपकुरुतेब्रूहिकोभ्यासःकीदृशोऽथवा ॥ सकथंपोषमायातिपुष्टेतस्मिंश्चकिंभवेत्
॥ ७ ॥ देव्युवाच ॥ तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनम् ॥ एतदेकपरत्वंचतदभ्यासंविदुर्बुधाः
॥ ८ ॥ उदितौदार्यसौंदर्यवैराग्यरसगर्भिणी ॥ आनंदस्यंदिनीयेषांमतिस्तेऽभ्यासिनःपरे ॥ ९ ॥
अत्यंताभावसंपत्तौज्ञातुर्ज्ञेयस्यवस्तुनः ॥ युक्त्याशास्त्रैर्यतंतेयेतेब्रह्माभ्यासिनःस्थिराः ॥ २१० ॥

ते सकइतियोजना ॥ ७ ॥ तत्राभ्यासस्वरूपमाह ॥ तच्चिंतनमिति ॥ तस्यब्रह्मणोगुरुतःश्रुतस्यचिंतनं युक्तितःपर्यालोचनं तस्यान्यस्मैशिष्यायगुणसंपन्नायकथनंतत्कथनम् ॥ ८ ॥ एतदेकपरत्वमितिनिदिध्यासनमुक्तं कीदृशोऽभ्यासइतिप्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्याह ॥ उदितेति ॥ उदितमौदार्येणमहत्त्वेनसौंदर्यंयस्यांसाउदितौदार्यसौंदर्या वैराग्यरसोवैराग्यसारोगर्भेऽन्तर्यस्याःसातथोक्ता उदितौदार्यसौंदर्याचासौवैराग्यरसगर्भिणीचेतितथा । आनंदस्यंदिनीआनंदवर्षिणी । परेमरमात्मनि ॥ ९ ॥ मंदमध्यमाधिकारिणोर्ज्ञानाभ्यासंक्रमेणश्लोकद्वयेनाह ॥ अत्यंतेत्यादिना ॥ अथवाकीदृशइतिप्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्यैतदपिश्लोकद्वयमाह ॥ अत्यंतेति ॥ ज्ञेयस्यवस्तुनोदृश्यपदार्थस्य ॥ २१० ॥

इदंजगदहंचदृश्यंसर्गादौसृष्ट्यादौ वस्तुतोत्पन्नमेवातस्तद्दृश्यंसदानास्तीत्यभ्यासं परेपरमात्मनिविषये बोधाभ्यासंविदुः उदितौदार्यसौंदर्ये त्यनेनोक्तादृढविदितप्रपंचमिथ्यात्वान्निःप्रपंचब्रह्मानंदेनिमग्नचित्ताउत्तमाः । दृश्यमिथ्यात्वंपरिज्ञायतद्दार्ढ्यायप्रयतमानामध्यमाः । जगन्मिथ्यात्वंपरिज्ञातुंशास्त्रयुक्तिभ्यांप्रयतमानाअधमाइतिविवेकः ॥ ११ ॥ सकथंपोषमायातीत्यस्योत्तरमाह ॥ दृश्येति ॥ दृश्यंद्रष्टरिकालत्रयेऽपिनसंभवतीतिबोधेनरागद्वेषलोभादीनांतानवेकृशत्वेसति बलोदिताभ्यासबलेनाभिव्यक्तायासौरतिर्ब्रह्मानंदलक्षणासब्रह्माभ्यासःपरिपक्वब्रह्मज्ञानाभ्यासउच्यतइतियावत् ॥ १२ ॥ दृश्यासंभवबोधस्यपरिपाकहेतुंस्तुवन् पुष्टेतस्मिंश्चकिंभवेदितिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ दृश्यासंभ

सर्गादावेवनोत्पन्नंदृश्यंनास्त्येवतत्सदा ॥ इदंजगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुःपरे ॥ ११ ॥ दृश्यासंभवबोधेनरागद्वेषादितानवे ॥ रतिर्बलोदितायासौब्रह्माभ्यासःसउच्यते ॥१२॥ दृश्यासंभवबोधोहिज्ञानंज्ञेयंचकथ्यते ॥ तदभ्यासेननिर्वाणमित्यभ्यासोमहोदयः ॥ १३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिसंकथनंकृत्वातस्यांनिशिवरांगने ॥ समाधिस्थानकंगत्वातस्थतुर्निश्चलांगके ॥ १४ ॥ निर्विकल्पसमाधानाज्जहतुःपूर्वसंविदम् ॥ तेनैवज्ञानदेहेनचचारज्ञप्तिदेवता ॥ १५ ॥ मानुषीमानुषंदेहंत्यक्त्वाबभ्रामसातदा ॥ देहांतरंचप्रादेशमात्रमारुह्यसंविदा ॥ १६ ॥

वबोधोहीति ॥ तदभ्यासेनतस्यदृश्यासंभवबोधस्याभ्यासस्तेन तत्पूर्वकब्रह्मज्ञानाभ्यासपरिपाकेनेतियावत् । अपरोक्षज्ञानप्राप्त्यानिर्वाणंकैवल्यंभवति । महानुदयऐश्वर्यंब्रह्मानंदप्राप्तिलक्षणंयस्मादभ्यासात्समहोदयः ॥ १३ ॥ इतिसंकथनमित्यादयःएकार्णवमिवोच्छूनमित्यतःप्राक्तनाःश्लोकाःस्पष्टार्थाः । क्वचित्किंचिद्विविच्यते ॥ १४ ॥ जहतुःविससर्जतुः । पूर्वसंविदंसमाधेःपूर्वकालंज्ञानमहमित्येवमाकारं ज्ञानंदेहेनज्ञानप्रधानदेहेन ॥ १५ ॥ संविदासंकल्पेन चिदाकाशरूपिण्यौब्रह्माकाशरूपिण्यौ व्योमगेआकाशगेआकृतीययोस्तेव्योमगाकृ

ती । चिदाकाशरूपिण्यौते संविदाव्योमगाकृतीबभूवतुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ चेत्यसंवित्तेर्दृश्यज्ञानस्य । चेत्यसंवित्तेःस्वभावादेव गतेनचिद्दृष्टस्वभावात् । तस्यसर्वव्यापारविमर्दकत्वात् ॥ १८ ॥ परिच्छिन्नेब्राह्मणदत्तमंडपाकाशेमहान्प्रपंचोवर्ततइतितन्मिथ्यात्वनिश्चयायदर्शयितुमावर्णयति एकार्णवमित्यादिना ॥ १९ ॥ कोमलमकर्कशं कोमलमरुतोमंदवायोरासमंतात्संगेनासंगेन सुखभोगदंसुखानुभवदं कोमलमरुदासंगसुखभोगदम् । मनोवेगैर्महासिद्धैर्जितौवातगमागमौ वायुगमनागमनेयस्मिंस्तत्तथा वातगमागमजयेमनोवेग

बभूवतुश्चिदाकाशरूपिण्यौव्योमगाकृती ॥१७॥ अथतेललनेलीलालोलेललितलोचने ॥ स्वभा
वाच्चेत्यसंवित्तेर्नभोदूरमितोगते ॥ १८ ॥ दूराद्दूरमभिप्लुत्ययांत्यौददृशतुर्नभः ॥ एकार्णवमि
वोच्छूनंगंभीरंनिर्मलांतरम् ॥ १९ ॥ कोमलंकोमलमरुदासंगसुखभोगदम् ॥ मनोवेगमहासि
द्धजितवातगमागमम् ॥ २२० ॥ पर्यंतस्थितकूष्मांडरक्षःपैशाचमंडलम् ॥ नृत्यद्भिर्डाकि
नीसंघैस्तरंगितमिवक्वचित् ॥२१॥ प्रवृत्तैर्योगिनीसंघैःश्वकाकोष्ट्रखराननैः ॥ निरर्थंयोजनशतं
गत्वागच्छद्भिरावृतम् ॥२२॥ वातस्कंधनिखातांतर्बहिस्त्रिपथगाजलम् ॥ क्वचिन्निर्भित्तिसदनं
गायन्नारदतुंबुरु ॥ २३ ॥

त्वंहेतुः । नभसिहिवातेनसहगंतुमागंतुंचप्रवृत्ताःसिद्धा मनोवेगत्वात्पूर्वमेवगच्छंत्यागच्छंतिचेत्यर्थः ॥२२०॥ पिशाचानामिदंपैशाचंचकूष्मांडमंडलंच । कूष्मांडाभूतविशेषाः । कूष्मांडाश्चरक्षांसिचपैशाचमंडलंचेतितथा । पर्यंतेस्थितानिकूष्मांडरक्षःपैशाचमंडलानियस्मिंस्तत्तथा डाकिन्योग्रहविशेषाः । तरंगितंसंजाततरंगंप्रकृष्टंवृत्तंयेषुयोगिनीसंघेषुतेप्रवृत्तास्तैः ॥ २१ ॥ निरर्थंनिष्प्रयोजनंआगच्छद्भिरितिशेषः ॥ २२ ॥ वातस्कंधेति ॥ मेघमार्गसौरमार्गयोर्मध्येवातमार्गंगच्छति तत्रस्थितायेवातास्तेषांस्कंधाअंसास्तदूर्ध्वभागाः । अथवा वातस्कं

धावायुप्रभेदाः । यथोक्तंकल्पतरौ । स्कंधाःप्रभेदाइति । अथवा वातस्कंधावातसमूहाः । तथाचक्षीरस्वामिनआहुः । स्कंधःस्कंधेऽपिवेतसे । व्याकुर्वाणाःसमुदये यथासप्तवातस्कंधाः । अपिशब्दात्सैन्यवाटोयथा । स्कंधव्यापारः । वृक्षजपायामंसेराज्ञिसमूहेवोधेचेति । तेषुनिखातानिगर्तास्तेषांअंतर्बहिःत्रिपथगाजलानि । अधोमुखतयाप्रवहत्सुरनदीजलानियस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ २३ ॥ चित्रन्यस्तसमाकारा चित्रार्पिततुल्याकारा मूकानिःशब्दाश्च कल्पांतवारिदाःप्रलयमेघायस्मिंस्तत्तथा । मातरोब्राह्म्यादयः निरन्तरोन्मत्तमातृमंडलमालितं निरंतरेणनिबिडेनोन्मत्तमातृणां मंडलेनमालितंसंजातमालम् । मालाकारमातृमंडलयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ क्वचिद्योजनलक्षाणिदुःप्रापानिभूता

चित्रन्यस्तसमाकारमूककल्पांतवारिदम् ॥ क्वचिन्निरंतरोन्मत्तमातृमंडलमालितम् ॥ २४ ॥ अपियोजनलक्षाणिक्वचिदुःप्रापभूतकम् ॥ अविनाशितमःपुंजैर्दृषद्गर्भोपमंक्वचित ॥ अविनाशिबृहत्तेजःक्वचिदर्कानलोपमम् ॥ २५ ॥ उदुंबरोदरमशकक्रमभ्रमज्जगत्त्रयांतरगतभूतसंचयम् ॥ विलंघ्यतद्दरललनेखमुच्चकैर्महीतलंपुनरपिगंतुमुद्यते ॥ २६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतितेवरवर्णिन्यौ ततोब्रह्मांडमंडलात ॥ निर्गत्यान्यदनुप्राप्तेयत्रतद्ब्राह्मणास्पदम् ॥ २७ ॥ ततोददृशतुःसर्गेतत्रतेसिद्धयोषितौ ॥ अदृश्येएवलोकस्यमंडलंब्राह्मणास्पदम् ॥ २८ ॥

निप्राणिनोयस्मिंस्तत्तथा । क्वचित्सर्वतःप्राणिरहितानेकलक्षयोजनकमित्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिसूत्राद्योजनलक्षाणीतिद्वितीया । दृषद्गर्भस्यपाषाणाभ्यंतरस्योपमायस्मिंस्तद्दृषद्गर्भोपमं अविनाशिबृहन्महत्तेजोयस्मिंस्तत्तथा अतएवार्कानलोपमम् ॥२५॥ उदुंबरफलोदरस्थामशकाउदुंबरोदरमशकास्तत्क्रमेणतन्न्यायेनभ्रमज्जगत्त्रयांतर्गतभूतानांसंचयःसमूहोयस्मिंश्चतत्तथा । विलंघ्येत्याद्या अहोनुपरमेत्यंताः प्राक्तनाःश्लोकाःस्पष्टार्थाः । क्वचित्किंचिद्विविच्यते ॥ २६ ॥ वरवर्णिन्यौउत्तमस्त्रियौ ॥ २७ ॥ २८ ॥

चिंतयाविधुराइष्टार्थवर्जितादास्योयस्मिन्मंडपेसचिन्ताविधुरदासीकस्तम् । बाष्पेणाश्रुणाक्लिन्नान्यार्द्राणिअंगनानांमुखानियस्मिंस्तत्तथोक्तम् । विध्वस्तंविहतंपूर्वसंस्थानंपूर्वविन्यासोयस्मिंस्तत्तथोक्तम् । विद्युदशनिः ॥ ३० ॥ सालीलादेववत्सत्यसंकल्पासत्यकामाचसंपन्नेत्य

चिंताविधुरदासीकंबाष्पक्लिन्नांगनामुखम् ॥ विध्वस्तपूर्वसंस्थानंविद्युद्दग्धमिवद्रुमम् ॥ ३० ॥
अथसानिर्मलज्ञानचिराभ्यासेनसुंदरी ॥ संपन्नासत्यसंकल्पासत्यकामाचदेववत् ॥ ३१ ॥
चिंतयामासमामेतेदेवींचेमांस्वबांधवाः ॥ पश्यंतुतावत्सामान्यललनारूपधारिणीम् ॥ ३२ ॥
ततोगृहजनस्तत्रसंददर्शांगनाद्वयम् ॥ लक्ष्मीगौर्योर्युगमिवसमुद्भासितमंदिरम् ॥ ३३ ॥
नमोऽस्तुवनदेवीभ्यामित्युक्त्वाकुसुमांजलिम् ॥ तत्याजज्येष्ठशर्माथसार्धंगृहजनेनसः ॥३४॥
देव्यौचजगतांश्रेष्ठाविहब्राह्मणदंपती ॥ सर्वातिथीकुलकरौस्तंभभूतौद्विजस्थितेः ॥ ३५ ॥
तावेतौगृहमुत्सृज्यसपुत्रपशुबांधवम् ॥ स्वर्गंगतौनःपितरौतेनशून्यंजगत्त्रयम् ॥ ३६ ॥ तद्देव्यौ
क्रियतांतावदस्माकंशोकनाशनम् ॥ महतांदर्शनंनामनकदाचननिष्फलम् ॥३७॥ इत्युक्तवंतं
सापुत्रंमूर्ध्निपस्पर्शपाणिना ॥ तस्याःस्पर्शेनतेनासौदुःखदौर्भाग्यसंकटम् ॥ ३८ ॥ जहौप्रावृ
ड्घनासंगाद्ग्रीष्मतापमिवाचलः ॥ अथान्योऽपिजनस्तत्रजहौशोकंसुदुष्करम् ॥ ३९ ॥

न्वयः ॥३१॥३२॥३३॥३४॥ सर्वोजनोऽतिथिर्ययोस्तौसर्वातिथी । कुलकरौकुलवर्धकौ द्विजस्थितेर्द्विजमर्यादायाः । यद्वा द्विजस्थितेर्द्विजावस्थानस्यस्तंभभूतावाधारभूतौ ॥३५॥३६॥ नामशब्दःप्रसिद्धौ ॥३७॥ तेनकारणेन दुःखमेवदौर्भाग्यसंकटंदुर्भगत्वसंबाधस्तम् ॥३८॥३९॥

॥ ४० ॥ दृष्टांतसंविदःप्रपंचमिथ्यात्वेदृष्टांतस्मृतयोदृष्टालब्धाइत्यर्थः । ब्रह्मसत्ताब्रह्मरूपभूतासत्ताईदृशीसत्यजगद्रूपानिष्प्रपंचावा ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ लीलास्मीतिविनेति ॥ अभ्यासंज्ञानाभ्यासंविनातेतवलीलास्मीतिभावोभावनायदास्तंगतोनाभवत् । तदातेसत्यसंकल्पत्वंनाभूदितिसंबंधः ॥ ४४ ॥ अद्वैतेब्रह्मणिचित्तवृत्तिनिरोधात्मकयोगप्रतिबंधभूतद्वैतनिश्चयस्यप्रविलयादद्यसत्यसंकल्पासंपन्नासि ॥४५॥

तस्मिन्गिरितटेग्रामेतास्मिन्मंडपकोटरे ॥ अंतर्धिमापतुर्दृष्टाततस्तेसिद्धयोषितौ ॥ ४० ॥ देव्युवाच ॥ ज्ञेयंज्ञातमशेषेणदृष्टादृष्टांतसंविदः ॥ ईदृशीयंब्रह्मसत्ताकिमन्यद्वदपृच्छसि ॥४१॥ लीलोवाच ॥ मृतस्यभर्तुर्जीवोऽसौयत्रराज्यंकरोतिमे ॥ तत्राहंकिंनतैर्दृष्टादृष्टास्मीहसुतेनकिम् ॥४२॥ देव्युवाच ॥ अभ्यासेनविनावत्सेतदातेद्वैतनिश्चयः ॥ नूनमस्तंगतोनाभून्निःशेषंवरवर्णिनि ॥ ४३ ॥ लीलास्मीतिविनाभ्यासंतवनास्तंगतोऽभवत् ॥ यद्वाभावस्तदासत्यसंकल्पत्वमभून्नते ॥४४॥ अद्यासिसत्यसंकल्पासंपन्नातेनमांसुतः ॥ संपश्यत्वित्यभिमतंफलितंतवसुंदरि ॥४५॥ इदानींतस्यभर्तुस्त्वंसमीपंयदिगच्छसि ॥ तत्तेनव्यवहारस्तेपूर्ववत्संप्रवर्तते ॥४६॥ लीलोवाच ॥ अहोहंतजगन्मातर्मयास्मृतमिहाधुना ॥ ममेदंराजसंजन्मनतमोनचसात्विकम् ॥ ४७ ॥

॥ ४६ ॥ सरस्वतीप्रसादसमासादितास्पर्शयोगलब्धलौकिकप्रभावालीलानुस्मृतपूर्वजन्मावलिरुत्पन्नपरमनिर्वेदासंसारस्यात्मनाझटितिहेयत्वज्ञापनायपूर्वजन्मानिवर्णयति ॥ अहोइत्यादिना ॥ हंतेतिखेदे इदंवर्तमानंजन्मराजसंरजोगुणनिर्वृत्तम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मणःकमलासनादेतत्कल्पादाववतीर्णायाः ॥ ४८ ॥ मनुष्यलोकापेक्षयालोकांतरंविद्याधरस्थानंतदेवाब्जंकमलंतस्मिन्भ्रमरीलोकांतराब्ज भ्रमरी विद्याधरलोकवासिनीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ करंजोनक्तमालाख्योवृक्षः । चिरबिल्वोनक्तमालःकरजश्चकरंजक इत्यमरः ॥ ५१ ॥ विहंग्यापक्षिण्यासत्यामयावैरिविन्यस्तवागुराल्लुब्धकविन्यस्तजाला । वागुरामृगबंधनीत्युक्तोऽर्थोऽत्रासंभवान्नगृह्यते। विपिनावनौअरण्यभूमौ

ब्रह्मणस्त्ववतीर्णायाअष्टौजन्मशतानिमे ॥ नानायोनीन्यतीतानिपश्यामीवाधुनापुनः ॥४८॥ संसारमंडलेदेविकस्मिंश्चिदभवंपुरा ॥ लोकान्तराब्जभ्रमरीविद्याधरवरांगना ॥ ४९ ॥ दुर्वासनाकलुषिताततोऽहंमानुषीस्थिता ॥ संसारमंडलेऽन्यस्मिन्पन्नगेश्वरकामिनी ॥ ५० ॥ करंजकुंजजंबीरकदंबवनवासिनी ॥ पत्रांबरवतीश्यामाशबर्यहमथाभवम् ॥ ५१ ॥ विहंग्यावैरिविन्यस्तवागुराविपिनावनौ ॥ क्लेशेनमहताछिन्नाअधमावासनाइव ॥ ५२ ॥ कर्णिकाक्रोडशय्यासुविश्रांतमलिनासह ॥ पद्मकुड्मलकोशेषुमुक्तकिंजल्कयारहः ॥५३॥ ततोऽस्त्रीफलदातॄणांकर्मणांपरिपाकतः ॥ राजाहमभवंश्रीमान्सुराष्ट्रेषुसमाःशतम् ॥ ५४ ॥ शाद्वलीदलदोलायामांदोलनदरिद्रताम् ॥ मशकस्यमयासद्यःस्थितंमशकयासह ॥ ५५ ॥

॥ ५२ ॥ कर्णिकाकमलमध्यवर्तीबीजकोशः । कर्णिकानांक्रोडानिमध्यप्रदेशास्तान्येवशय्याःकर्णिकाक्रोडशय्यास्तासु कुड्मलोमुकुलः । मुक्तकिंजल्कयामुक्तकेसरमालिन्यामयाविश्रांतम् ॥ ५३ ॥ अस्त्रीत्वंपुंस्त्वंतदेवफलंतद्दातॄणाम् । समाःसंवत्सरान् ॥ ५४ ॥ शाद्वलीशष्पवतीभूस्तथातृणदलदोलाशाद्वलीदलदोला तस्याआंदोलनेनचलनेनदरिद्रताआंदोलनदरिद्रतातातम् ॥ ५५ ॥

विमर्दोविद्धतिः। लहर्याऊर्म्या। अत्रविषयतृष्णासंसारसरितोलहरीविवक्षिता। दुर्वारोवातोयस्याःसादुर्वारवातासाचासौतरणीचनौस्तस्याः सरणंगमनं तत्क्रमेणतन्न्यायेन दीर्घसरितश्चंचलोर्म्यातिविषममुह्यमानायाः प्रचंडवायुमध्यवर्तिनौकायागमनन्यायेन संसारदीर्घसरितो विषयतृष्णालक्षणयालहर्यायोनिष्वावर्ततुल्यासुभ्रांतमित्यर्थः॥५६॥ उत्पेततुर्ब्राह्मणमंडपादूर्ध्वंजग्मतुः। योगप्रयुक्तंचंक्रमणंतत्क्रमैः॥५७॥ आप्यप्राप्यद्वितीयकंपद्मनृपसंबंधिनम्॥ ५८ ॥ पुनरपिलीलासरस्वत्योःप्रपंचमिथ्यात्वनिश्चयदार्ढ्योपादकप्रवृत्तिप्राप्तिप्रतिपादनार्थस्त

योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितासुभ्रांतंमयाबहुविमर्दसमाकुलासु॥ संसारदीर्घसरितश्चलयालहर्यादु र्वारवाततरणीसरणक्रमेण॥ ५६॥ वसिष्ठउवाच॥ एवमाकथयंत्यौतेललनेललिताकृती॥ उत्पेततुर्न भोदूरंयोगचंक्रमणक्रमैः॥ ५७॥ विनिर्गत्यततःसर्गादाप्यसर्गंद्वितीयकम्॥ अंतःपुरेददृशतुर्झटितीव विनिर्गते॥ ५८॥ स्थितंपुष्पभराकीर्णमहाराजंमहाशवम्॥ ततःपुनर्विनिर्गत्ययोगस्थादिव्ययोगिनी ॥ ५९ ॥ विवेशभर्तृसंसारंलीलाज्ञप्तिसमन्विता॥ एतस्मिन्नंतरेतस्मिन्मंडलेमंडितावनौ॥ ६० ॥ च क्रेवस्कंदनंकश्चित्सामंतोद्रिक्तभूमिपः॥ कस्मिंश्चिद्वितताररण्येद्वितीयाकाशभीषणे ॥ ६१ ॥ सेनाद्वि तयमक्षुब्धंसौम्याब्धिद्वितयोपमम्॥ महारंभघनंमध्यस्थितराजद्वयान्वितम्॥ ६२ ॥

तःपुनरित्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यंतोग्रंथसंदर्भःप्रायेणस्पष्टार्थः। तत्रकानिचिद्विविच्यंते। विचित्रमहासंरंभोऽपिसंसारोमिथ्येतिदर्शयितुं पद्म नृपतिमंडपाकाशाभ्यंतर्गतसंसारांतरवृत्तस्यसाटोपयुद्धस्यवर्णनीयत्वमितिज्ञेयम्॥५९॥६०॥ अवस्कंदनमागमनंराष्ट्रशोषणंवा। सामन्तै रुद्रिक्तोऽभिवृद्धःसामंतोद्रिक्तःसचासौभूमिपश्चेतितथोक्तः॥ ६१॥ सौम्यंसुंदरंमहारंभेणमहायुद्धारंभेणहेतुनाघनंनिबिडंमहारंभघनम्॥ ६२॥

युद्धार्थंसज्जंसन्नद्धंयुद्धसज्जम् ।इद्धंदीप्तम्॥६३॥रंहसावेगेनकिरन्विक्षिपन् अनलविद्युतःअनलाएवायुधसंघट्टजाविद्युदाकारत्वात्द्विद्युतःताः किरन् ॥६४॥ पतद्भिःसमदमातंगैःकंपितायामुर्व्यांचलंतिजलानियस्मिन्संपातेसतथा । यंत्रप्रेरितपाषाणैश्चक्राणामोघैश्चदूरंविद्रुताःखेचरा देवादयोयस्मिन्सतथा ॥६५॥ दूरोड्डीनानिदूरोद्गतानि कचंतिविकसंतिचयानिखड्गखंडानितैस्तारकितंसंजाततारकमंबरमाकाशं यस्मिन्स तथा । वज्रमुष्टिभिरिति । वज्रसममुष्टिभिर्येविनिष्पेषाःसंपेषणानितैःपिष्टाश्चूर्णिताःसद्भटकंकटाःसाधुभटकवचायस्मिन्सतथा । उरच्छदःकंक

युद्धसज्जंसमुन्नद्धमिद्धमग्निमिवाद्भुतम् ॥ लीलाचक्षपिदेवीचसंददर्शनभःस्थिता ॥ ६३ ॥ अथ प्रवृत्तःप्रसभंप्रलयार्णवरंहसा ॥ सेनयोःशस्त्रसंपातःकिरन्ननलविद्युतः ॥६४॥ पतत्समदमातंग कंपितोर्वीचलज्जलः ॥ यंत्रपाषाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः ॥ ६५ ॥ दूरोड्डीनकचत्खड्गखंडतार कितांबरः ॥ वज्रमुष्टिविनिष्पेषपिष्टसद्भटकंकटः ॥ ६६ ॥ नाराचवर्षवरवारिदवीरपूरमत्ता भ्रसंभ्रमविनृत्तकबंधबर्ही ॥ कल्पांतकालइववेगविवर्तमानमातंगशैलवलितोरणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ६७ ॥ एवमत्याकुलेयुद्धेसास्फोटभटसंकटे ॥ अष्टभागदशाशेषप्रतापमधुराकृतिः ॥ शस्त्र घातहतोवीरइवार्कस्तनुतांययौ ॥ ६८ ॥

टकोऽजगरःकवचोऽस्त्रियामित्यमरः ॥६६॥ नाराचानांसर्वलोहमयबाणानांवर्षाण्येववरवारीणितानिददतीतिनाराचवर्षवरवारिदानि वीरपू रावीरसमूहाःतएवमत्ताभ्राणि नाराचवर्षवरवारिदानिचतानिवीरपूरमत्ताभ्राणिचतेषांसंभ्रमाद्विनृत्ताःप्रनर्तनाःकबंधबर्हिणःकबंधमयूराय स्मिन्रणसंभ्रमेसतथा । अथवामत्ताभ्रेभ्योनिमित्तेभ्यःसंभ्रमेणविनृत्ताःकबंधबर्हिणोयस्मिन्सतथा । कबंधोमूर्धरहितःक्रियायुक्तोदेहः । कबं धोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरमित्यमरः।वेगेनविवर्तमानाःभ्रमंतोयेमातंगशैलागजपर्वतास्तैःवलितःसंबद्धः॥६७॥त्रिंशद्भागस्यदिनस्याष्टौ

भागायस्यासाष्टभागाअष्टभागादशाशेषोयस्यरवेःसोष्टभागदशाशेषःसचासौप्रकृष्टतापेनमधुराकृतिश्चेतितथोक्तः । यद्वाअष्टभागादशावि शरणावस्थासाशेषोयस्यसोष्टभागदशाशेषःसचासौप्रतापश्चतेनमधुरादर्शनीयाऽऽकृतिराकारोयस्यसतथोक्तः। वीरपक्षेतुदूरादेवशत्रुभयजन कःप्रभावःप्रतापः। अष्टौभागायस्यसोष्टभागःदशामरणदशाशेषोयस्यसदशाशेषःअष्टभागश्चासौदशाशेषश्चेत्यष्टभागदशाशेषः सचासौप्रता पमधुराकृतिश्चेतितथोक्तः । अथवा अष्टौभागायस्यांदशायांसाशेषोयस्यवीरस्येतिविग्रहः । यद्वा अष्टभागादशाविशरणावस्थासाशेषोय

अथसेनादिनाथाभ्यांविचार्यसहमंत्रिभिः ॥ दूताःपरस्परंदत्तायुद्धंसंहियतामिति ॥ ६९ ॥ ततोदुंदुभयः शेमुःप्रतिध्वनितदिङ्मुखाः ॥ विनिर्गतुंप्रववृतेरणारण्याद्बलद्वयम् ॥ ७० ॥ अथवीरइवारक्तःकाले नास्तमितोरविः ॥ ततोध्वांतौघनासीरेनिशीथेसमुपस्थिते ॥ ७१ ॥ लीलापतिरुदारात्माकिंचि त्खिन्नमनाइव ॥ प्रातःकार्यंविचार्याशुमंत्रिभिर्मंत्रकोविदैः ॥ ७२ ॥ निद्रांमुहूर्तमारेभेगृहेशशिकरा मले ॥ ततस्तेदिव्ययोगिन्यौराज्ञोविविशतुर्गृहम् ॥ ७३ ॥ कोमलामलसौगंध्यमृदुमंदारमारुतम् ॥ तत्प्रभावेणनिद्राणंन्नृपतेरंतरांगनम् ॥ ७४ ॥ तयोर्देहप्रभापूरैःशशिनिष्पंदशीतलैः ॥ आह्लादितो ऽसौबुबुधेराजोक्षितइवामृतैः ॥ ७५ ॥

स्यप्रतापस्यतेनमधुरादर्शनीयाऽऽकृतिर्यस्यसतथोक्तः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ शेमुःशांताः। शमुउपशमनइतिधातोर्लिङ्बहुवचनम् ॥७०॥ वीरोऽपि रुधिरोक्षितत्वादारक्तोभवति । ध्वांतौघोंऽधकारसमूहएवनासीरंसेनाग्रंयस्यनिशीथराजस्यसतथोक्तः ॥७१॥ तस्मिन्नुदारात्माउत्तमचित्तः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ कोमलेति ॥ मृदुःकोमलोमंदोऽमलसौगंध्योनिर्मलसौरभश्चमृदुश्चमंदारपुष्पाणांमारुतोयस्मिन्गृहेतत्तथेतिविग्रहः॥ ७४ ॥ निष्पंदोऽत्रकिरणः । आह्लादितःसुखितः ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ पुष्पाणांहारोयस्यसपुष्पहारः । पुष्पाधारइतिकचित् । तत्रमालाकारइत्यर्थः । उत्फुल्लंविकाशितम् ॥ ७७ ॥ विवसनेविवस्त्रेदे
शेवस्त्रास्तरणरहितदेशइत्यर्थः ॥ जनदौस्थित्येति ॥ जनानांदौस्थित्यंजनादिदोषदुष्टचित्तत्वंतेनाग्निनादाहइवदोषःतच्छामकशशिप्रभे॥७८॥

आसनद्वयविश्रांतंसददर्शांगनाद्वयम् ॥ सभूपालोऽथसंचिंत्यसुविस्मितमनाःक्षणात् ॥ ७६ ॥ उत्तस्थौ
शयनाच्छेषादिवचक्रगदाधरः ॥ पुष्पहारइवोत्फुल्लंजग्राहकुसुमांजलिम् ॥ ७७ ॥ भूमौविवसनेशुद्धे
बद्धपद्मासनोन्नृपः ॥ जयतांजनदौस्थित्यदाहदोषशशिप्रभे ॥७८॥ देव्यौबाह्यांतरतमोविद्रावणरविप्र
भे ॥ तयोरुक्त्वेतितत्याजपादयोःकुसुमांजलिम् ॥७९॥ लीलायैभूपजन्माथवक्तुंमंत्रिणमीश्वरी ॥ बो
धयामासपार्श्वस्थंसंकल्पेनसरस्वती ॥ १८० ॥ योगिन्यौसतुतेदृष्ट्वाप्रणम्यकुसुमांजलिम् ॥ तयोःपादेषु
संत्यज्यविवेशपुरतोनतः ॥ ८१ ॥ उवाचदेवीहेराजन्कथंकस्यसुतःकदा ॥ इहजातइतिश्रुत्वासमंत्री
वाक्यमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ देव्यौयुष्मत्प्रसादोऽयंभवत्योरपियत्पुरः ॥ वक्तुंशक्नोमितदिदंश्रूयतांजन्मम
त्प्रभोः ॥ ८३ ॥ आसीदिक्ष्वाकुवंशस्थोराजाराजीवलोचनः ॥ श्रीमान्कुंदरथोनामदोश्छायाच्छादिता
वनिः ॥ ८४ ॥ तस्याभूदिंदुबिंबाभःपुत्रोभद्ररथाभिधः ॥ तस्यविश्वरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोमनोरथः ॥ ८५ ॥

बाह्यांतरेति ॥ बाह्यांतरपदार्थविषयाज्ञानांधकारविद्रावकादित्यप्रभे । तयोः पादयोरितिसंबंधःप्रत्येकाभिप्रायेण ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥
॥ ८२ ॥ वक्तुंशक्नोमीतियत्अयंयुष्मत्प्रसादइतिसंबंधः ॥ ८३ ॥ दोश्छायाच्छादितावनिर्भुजच्छायासंछादितभूमिः सम्यग्रक्षितभूमिरि
त्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ तमसोबहुदुर्घटकारित्वदर्शनायविशेषणम् ॥ मायेति ॥९२॥ लीलायाभार्यायाविलसितैर्वि

तस्यविष्णुरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोबृहद्रथः ॥ तस्यासिंधुरथःपुत्रस्तस्यशैलरथःसुतः ॥ ८६ ॥ तस्य
कामरथःपुत्रस्तस्यपुत्रोमहारथः ॥ अयमस्मत्प्रभुस्तस्यपुत्रःपूर्णामलाकृतिः ॥ ८७ ॥ महद्भिः
पुण्यसंभारैर्विदूरथइतिश्रुतः ॥ जातोमातुःसुमित्रायागौर्याइवगुहोऽपरः ॥ ८८ ॥ पितास्यदश
वर्षस्यदत्वाराज्यंवनंययौ ॥ पालयामासभूपीठंततःप्रभृतिधर्मतः ॥८९॥ इत्युक्त्वासंस्थितेतू
ष्णींमंत्रिण्यथनृपेतथा ॥ कृतांजलौनतमुखेबद्धपद्मासनेस्थिते ॥ १९० ॥ राजन्स्मरविवेकेन
पूर्वजातिमितिस्वयम् ॥ वदंतीमूर्ध्निपस्पर्शतंकरेणसरस्वती ॥ ९१ ॥ अथहार्दतमोमायारा
ज्ञोऽस्यक्षयमाययौ ॥ सस्मारपूर्ववृत्तांतमंतःस्फुरादिवस्थितम् ॥ ९२ ॥ अन्यदेहैकराजत्वंली
लाविलसितान्वितम् ॥ उवाचात्मनिसंसारोबतमायेयमातता ॥९३॥ परिज्ञाताप्रसादेनदेव्यो
रिहमयाधुना ॥ हेदेव्यौकिमिदंनामदिनमेकंमृतस्यमे ॥ ९४ ॥ गतमद्येहजातानिममवर्षाणि
सप्ततिः ॥ स्मराम्यनेककर्माणिमित्रबंधुपरिच्छदान् ॥ ९५ ॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ राजन्मृतिमहामो
हमूर्छायाःसमनंतरम् ॥ तस्मिँल्लोकेतवातीतेतस्मिन्नेवमुहूर्तके ॥ ९६ ॥

लासैरन्वितंलीलाविलसितान्वितम् । आसमंतात्तताव्याप्ताआतता ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ लोक्यतइतिलोकोदेहः तस्मिन् ॥ ९६ ॥

स्फारोभूरिः । एवकारोक्तमर्थंविशदयति ॥ तदैवेति ॥ ९७ ॥ व्यवहारभ्रमैराततंव्याप्तंव्यवहारभ्रमाततम् । प्रतिभानमेवलेशतोदर्शयति ॥ वयसइति ॥ शतायुर्वैपुरुषइत्युक्तायुषःसंबंधीनिसप्ततिर्वर्षाणिसमतीतानीतिप्रतिभानंजातमितिसंबंधः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ किंतर्हिवस्तुवृत्तमित्याकांक्षायांतदाह ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिनाश्लोकद्वयेन ॥ २०० ॥ तत्त्वदृष्टिमवलंब्याह ॥ नचपश्यसीति ॥ प्रकचसिविस्फुरसि ॥ १ ॥

तस्मिन्नेवगृहेजातःसर्गःस्फारौघविभ्रमः ॥ तदैवचेतसितवनिर्मलाकाशनिर्मले ॥ ९७ ॥ प्रतिभानमिदंजातंव्यवहारभ्रमाततम् ॥ वयसःसमतीतानिममवर्षाणिसप्ततिः ॥ ९८ ॥ यथास्वप्रमूहूर्तेतुसंवत्सरशतभ्रमः ॥ तवमायाविलासेनतथायंजाग्रतिभ्रमः ॥ ९९ ॥ वस्तुतस्तुनजातोऽसिनमृतोऽसिकदाचन ॥ शुद्धविज्ञानरूपस्त्वंशांतआत्मनितिष्ठसि ॥ २०० ॥ पश्यस्यथैतदखिलंनचपश्यसिकिंचन ॥ सर्वात्मकतयानित्यंप्रकचस्यात्मनात्मनि ॥ १ ॥ यस्त्वशुद्धमतिर्मूढोरूढोनविततेपदे ॥ वज्रसारमिदंतस्यजगदस्त्यसदेवसत् ॥ २ ॥ यथाबालस्यवेतालोमृतिपर्यंतदुःखदः ॥ असदेवसदाकारंतथामूढमतेर्जगत् ॥ ३ ॥ तापएवयथावारिमृगाणांभ्रमतोभवेत् ॥ असत्यमेवसत्याभंतथामूढमतेर्जगत् ॥ ४ ॥

इदानीमुपन्यस्तविद्वद्दृष्टिस्तुत्यर्थंतद्विपरीतदृष्टिपरिहानार्थंचविद्वद्दृष्टिंवर्णयति ॥ यस्त्वशुद्धमतिरित्यादिनादीर्घस्वप्नमित्यतःप्राक्तनग्रंथसंदर्भेण । विततेसंव्याप्तेपदेवस्तुनिनरूढःप्रसिद्धः । वस्तुतोऽसदेवजगत्तस्यमूढस्यदृष्ट्यासत्परमार्थसद्वज्रसारंचास्ति । वज्रस्यसारइवसारः स्थिरांशोयस्मिन्तत्तथा ॥ २ ॥ वेतालोऽत्रबालेनस्वच्छायायामारोपितोविवक्षितः । मृतिपर्यंतदुःखदोमरणपर्यवसायिदुःखंददन्यथा ससत्यइवाभाति तथामूढमतेर्जगत्सत्याभंभवति ॥ ३ ॥ तापोमरुभूमिगतः भ्रमतोभ्रमात् ॥ ४ ॥

कटककल्पनाया अधिष्ठानभूतेकनकेहेम्निविषयेअव्युत्पन्नस्यासंजातविज्ञानस्य कानकेकनकविकृतेकटके कटकज्ञप्तिःकटकोऽयमितिविपरी तज्ञानमेवास्ति मनागपिईषदपिहेमधीर्नास्ति नायंकटकःकिंतुहेमैवेतिप्रमितिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथायंदृष्टांतस्तथाज्ञस्याधिष्ठानब्रह्मान भिज्ञस्येयं दृश्यदृक्दृश्यभ्रांतिरेवास्ति अन्यापरमार्थदृङ्नास्ति नेदंदृश्यंकिंतुब्रह्मैवेतिप्रमितिर्नास्तीत्यर्थः। नगःपर्वतोवृक्षोवा। नागोगजःकाद्र वेयोवा॥ ६ ॥ एवंहेयामज्ञदृष्टिंदर्शयित्वोपादेयांतज्ज्ञदृष्टिंप्रपंचयति ॥ दीर्घस्वप्नमित्यादिना ॥ अत्रजगतिस्वप्नदृष्टुरन्येस्वप्नदृष्टाःपुरुषायथा

अव्युत्पन्नस्यकनकेकानकेकटकेयथा ॥ कटकज्ञप्तिरेवास्तिनमनागपिहेमधीः ॥ ५ ॥ तथाज्ञ स्यपुरागारनगनाग्रेंद्रभासुरा ॥ इयंदृश्यदृगेवास्तिनचान्यापरमार्थदृक् ॥ ६ ॥ दीर्घस्वप्नमिदं विश्वंचित्ताहंतादिसंयुतम् ॥ अत्रान्येस्वप्नपुरुषायथामीजाग्रतःस्थिताः ॥ ७ ॥ अस्तिसर्वगतं शांतंपरमार्थघनंशुचि ॥ अचेत्यचिन्मात्रवपुःपरमाकाशमाततम् ॥ ८ ॥ तत्सर्वगंसर्वशक्तिस र्वंसर्वात्मकंस्वयम् ॥ यत्रयत्रयथोदेतितथास्तेतत्रतत्रवै ॥ ९ ॥ तदेवमेषराजंस्त्वंलीलार्थमुप वर्णितः ॥ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यावोदृष्टादृष्टांतसंविदः ॥ २१० ॥

मिथ्या तथाजाग्रतःपुंसोऽन्येमीपुरुषामिथ्यैव ॥ ७ ॥ परमार्थश्चतद्घनंनिरंतरंचेतिपरमार्थघनम्। अचेत्यचिन्मात्रवपुरविषयचिन्मात्रस्वरू पं परमाकाशंपरंब्रह्मसर्वगतम्। निरंकुशमितिवक्तुमाततमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ सर्वंगच्छतिजानातीतिसर्वगं तत्सर्वमितिबाधायांसामानाधि करण्यम्। सर्वात्मकंसर्वेष्वात्मस्वरूपमनुस्यूततयायस्यतत्सर्वात्मकम् ॥ ९ ॥ हेराजन्नेषत्वंलीलार्थं लीलायाःप्रपंचमिथ्यात्वेदृष्टांतसिद्ध्यर्थ म्। अथवालीलार्थंलीलाप्रीत्यर्थमेवमुपवर्णितः। दृष्टांतदृष्टयःप्रपंचमिथ्यात्वेदृष्टांतनिश्चयादृष्टालब्धाइत्यर्थः ॥ २१० ॥

॥ ११ ॥१२॥१३ ॥१४ ॥ पट्टिशउभयतोधारआयुधविशेषः। परिघोमूलेनिबद्धोलगुडः ॥१५॥नगःपर्वतः ॥१६ ॥ कल्पांबुदघटातुल्याःप्रलय मेघसमूहतुल्याः। प्रोड्डीयनंप्रकर्षेणोद्गमनमित्यर्थः ॥ १७॥ परुषःकर्कशः आसमंताद्रवःशब्दोयस्यसपरुषारवः उदभूदुद्भूतः। आशादिशः

विदूरथउवाच ॥ ममापिदर्शनंदेविमोघंभवतिनार्थिषु ॥ महाफलप्रदायास्तुकथंतवभविष्यति
॥ ११ ॥ अहंदेहमिमंत्यक्त्वातंदेहंपद्मनामकम् ॥ कदायास्यामिवरदेतन्मेकथयतत्त्वतः ॥१२॥
देव्युवाच ॥ अस्मिन्रणवरेराजन्मर्तव्यंभवताधुना ॥ प्राप्तव्यंप्राक्तनंराज्यमेतत्प्रत्यक्षमेवते
॥ १३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रस्तुतेतिकथायावन्मिथोमधुरभाषिणोः ॥ तावत्प्रविश्यसंभ्रांतमुवा
चोर्ध्वस्थितोनरः ॥ १४ ॥ देवपट्टिशचक्रासिगदापरिघवृष्टिमत् ॥ महत्त्वरिबलंप्राप्तमेकार्णवइ
वोद्धतः ॥ १५ ॥ नगरेनगसंकाशेलग्नोऽग्निर्व्याप्तदिक्तटः ॥ दहंश्चटचटास्फोटैःपातयत्युत्तमा
न्गृहान् ॥ १६ ॥ कल्पांबुदघटातुल्याव्योम्निधूममहाद्रयः ॥ बलात्प्रोड्डीयनंकर्तुंप्रवृत्तागरुडाइव
॥ १७ ॥ ससंभ्रमंवदत्येवंपुरुषेपरुषारवः ॥ उदभूत्पूरयन्नाशाबहिःकोलाहलोमहान् ॥ १८ ॥
बलादाकर्णकृष्टानांधनुषांशरवर्षिणाम् ॥ बृंहतामतिमत्तानांकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ १९ ॥
पुरेचटचटास्फोटैर्ज्वलतांजातवेदसाम् ॥ पौराणांदग्धदाराणांमहाहलहलारवैः ॥ २२० ॥

॥१८॥ बृंहतांगर्जतां तरस्विनांबलवताम् । द्रविणंतरःसहोबलवीर्याणिस्थामशुष्मंचेत्यमरः। यद्वा तरस्विनांजववताम्। रंहस्तरसीतुरयःस्य दइत्यमरः ॥१९॥ चटचटाहलहलेतिशब्दानुकारौ। चटचटास्फोटैर्हलहलारवैश्चसहधनुषांकुंजराणांकोलाहलउदभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥२२०॥

वातायनंगवाक्षम् । वातायनंगवाक्षोऽस्त्रीत्यमरः ॥ २१ ॥ एकश्चासावर्णवश्चैकार्णवः । सप्तचासावेकार्णवश्चसप्तैकार्णवस्तस्यरंहइवरंहोवेगोय स्यतत्तथा । उग्रायेकल्पमेघाःप्रलयमेघाःतद्वत्तरंगाःतत्तुल्याकारायस्मिन्परबलेतदुग्रकल्पमेघतरंगि तेन ॥ २२ ॥ कल्पांतवन्हिविगलन्मेरु मंदरभासुरं कल्पांतवह्निनादग्धत्वाद्विगलंतौविभ्रमंतौयौमेरुमंदरौतद्वद्भासुरंभासनशीलम् ॥ २३ ॥ मुष्टिग्राह्यायेमहामेघास्तेषांगर्जागर्ज नानितद्वद्यानिसंतर्जनानितैरूर्जितैरभिवृद्धैः । यद्वा मुष्टिग्राह्यामहामेघगर्जास्तद्वद्यानिसंतर्जनानितैरूर्जितैः । कलकलारावैःकोलाहलनिस्व

अथवातायनाद्देव्यौमंत्रीराजाविदूरथः ॥ ददृशुःप्रोल्लसन्नादंमहानिशिमहापुरम् ॥ २१ ॥ प्रल यानिलसंक्षुब्धसप्तैकार्णवरंहसा ॥ पूर्णंपरबलेनोग्रकल्पमेघतरंगिणा ॥ २२ ॥ कल्पांतवह्निवि गलन्मेरुमंदरभासुरम् ॥ दह्यमानंमहाज्वलाजालैरंबरपूरकैः ॥ २३ ॥ मुष्टिग्राह्यमहामेघगर्जसं तर्जनोर्जितैः ॥ घोरंकलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः ॥ २४ ॥ तरदुल्मुकखंडोग्रतारातरलि तांबरम् ॥ अंगारराशिनिपतन्नरनार्युग्ररोदनम् ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नंतरेराजमहिषीमत्तयौव ना ॥ अनुयातावयस्याभिर्विवेशभयविह्वला ॥ २६ ॥

नैः । कोलाहलःकलकलइत्यमरः । कलकलेतिशब्दानुकारोवा । मांसलैःसांद्रैरित्यर्थः । कलकलारावैःदस्युजल्पितैश्चघोरमितिसंबंधः । अ थवादस्युजल्पितैर्हेतुभिर्मांसलैःकलकलारावैःघोरमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ तरदुल्मुकेति ॥ तरंतिलंघयंतियान्युल्मुकखंडानितान्येवोग्रताराउग्र नक्षत्राणिताभिस्तरलितंलुलितंअंबरमाकाशंयस्मिन्पुरेतत्तथा । यथाहुःक्षीरस्वामिनः । प्रेंखोलितस्तरलितोललितोलोलितोऽपिचेति । अंगा रराशिषु निपतन्नरनारीणामुग्रंरोदनंयस्मिंस्तत्तथा ॥ २५ ॥ वयस्याभिःसखीभिः ॥ २६ ॥

व्यजिज्ञपत्विज्ञापितवती । ज्ञाअवबोधनइतिधातोर्लङ् ॥ २७ ॥ पिष्टाश्चूर्णिताः ॥ २८ ॥ नविद्यतेशंकायस्मिन्कर्मणितदशंकम् । आह्व तमपह्नतम् । देव्यावितिसंबोधनम् ॥ २९ ॥ षट्पदीभ्रमरी ॥ २३० ॥ कंदराद्दर्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इयमहंकस्मात्स्थिता इयंमत्समाक स्मात्स्थितेतियावत् । नन्वियंयोगप्रभावोत्पादिता मानुषशरीरयात्वयासमा नभवतीत्याशंक्याह ॥ यासेति ॥३३॥ आत्मांतरेत्वद्भावना

अथतस्यावयस्यैकाराजानंतंव्यजिज्ञपत् ॥ देवदेवीसमायातापलाय्यांतःपुरांतरात् ॥ २७ ॥
राजद्वाराहृतास्त्वेतेबलवद्भिरुदायुधैः ॥ अंतःपुराधिपाःसर्वेपिष्टाःशत्रुभिरुद्धतैः ॥ २८ ॥ दूरेणा
शंकमायातैःपरैर्नःपुरमाहृतम् ॥ इत्याकर्ण्यविलोक्यासौदेव्यौयुद्धाययास्यतः ॥ २९ ॥
रक्षतांममभार्येयंयुष्मत्पादाब्जषट्पदी ॥ इत्युक्त्वानिर्ययौराजाकोपाकुलितलोचनः ॥ २३० ॥
मत्तेभनिर्भिन्नवनकंदरादिवकेसरी ॥ लीलालीलांददर्शाथस्वाकारसदृशाकृतिम् ॥ ३१ ॥ प्रति
बिंबमिवायातामादर्शेचारुदर्शनाम् ॥ ३२ ॥ प्रबुद्धलीलोवाच ॥ किमिदंदेविमेब्रूहिकस्मादिय
महंस्थिता ॥ यासाहमभवंपूर्वंकथंसेयमहंस्थिता ॥ ३३ ॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ यादृग्भावोमृतोभर्ता
तवतस्मिंस्तदापुरे ॥ तादृग्भावस्तमेवार्थंतत्रैवायंहिदृष्टवान् ॥ ३४ ॥ अविसंवादिसर्वार्थरूपं
यत्तस्यबिंबितम् ॥ तदेवतादृशंचित्तदर्पणेप्रतिबिंबति ॥ ३५ ॥

भावितेनत्वद्भर्त्रात्वत्सदृशतयाकल्पितत्वाल्लीलात्वत्समास्थितेत्युत्तरमभिप्रेत्याह ॥ यादृगिति ॥ तमेवार्थंतत्सदृशमेवार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ नन्वियंलीलाकल्पिताचेत् शुक्तिरजतादाविवास्यांविसंवादःकथंनजायेतेत्याशंक्याह ॥ अविसंवादीति ॥ अविसंवादिसर्वार्थरूपंव्यवहा

रदशायांबाधापरपर्यायविसंवादरहितसर्वपदार्थस्वरूपंतस्यमनसिबिंबितं त्वद्भर्तुर्मनसिस्फुरितमभूत् । तदेवतादृशंअविसंवादिसत्चित्तदर्पणे कालांतरेप्रतिबिंबति । अविसंवादितयायत्पूर्वमनुभूतंतत्संस्कारात्मनावर्तमानंकालांतरेचित्तदर्पणेतथैवस्फुरतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननुव्यवहारदशायांविसंवादाभावेकल्पितत्वमेवासिद्धमित्याशंक्य व्यभिचारित्वेनदृश्यमात्रस्यमिथ्यात्वंसाधयति ॥ स्वप्नइत्यादिना ॥ ३६ ॥ जगद्भ्रांतीनांवैचित्र्यप्रदर्शनपूर्वकंअभिनवलीलायाःसदृशभ्रांतिगृहीतत्वंपूर्वोक्तंचविशदयति ॥ अनुभूतयइत्यादिना ॥ काश्चिदनुभूतयोभ्रांतयः

स्वप्नोजाग्रत्यसद्रूपःस्वप्नेजाग्रदसद्वपुः ॥ मृतिर्जन्मन्यसद्रूपामृत्यांजन्माप्यसन्मयम् ॥ ३६ ॥
एवंनसन्नासदिदंभ्रांतिमात्रंविजृंभते ॥ अनुभूतयएतास्तुकाश्चित्पूर्वानुभूतितः ॥ ३७ ॥ अपू
र्वानुभवाःकाश्चित्समाश्चैवासमास्तथा ॥ त्वच्छीलात्वत्समाचारात्वत्कुलात्वद्वपुःसती ॥३८॥
इतिलीलेयमाभातिप्रतिभाप्रतिबिंबजा ॥ विदूरथस्तुभर्तैषतनुंत्यक्त्वातवांगने ॥ ३९ ॥ तदेवां
तःपुरंप्राप्यतादृगात्माभविष्यति ॥ २४० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्याकर्ण्यवचोदेव्यालीलासात
त्पुरास्पदा ॥ पुरःप्रह्वास्थितोवाचवचनंविहितांजलिः ॥ ४१ ॥ देवीभगवतीज्ञप्तिर्नित्यमेवा
र्चितामया ॥ सायादृश्येवदेवेशितादृश्येवत्वमंबिके ॥ ४२ ॥

पूर्वानुभूतितःसंस्कारद्वाराजायंते ॥ ३७ ॥ काश्चित्तुअपूर्वानुभवाभवंति। पूर्वानुभवाःकारणत्वेननविद्यंतेयासांताअपूर्वानुभवाः काश्चित्समाःसदृशाः । त्वच्छीलात्वत्समानशीला त्वत्कुलात्वत्समानकुला त्वद्वपुस्त्वत्समानशरीरा ॥ ३८ ॥ प्रतिबिंबजाप्रतिबिंबत्वेनजातात्वद्भर्तुप्रतिभेयंलीलेत्याभातीतिसंबंधः ॥ ३९ ॥ २४० ॥ तत्पुरंविदूरथपुरंआस्पदंस्थानंयस्याःसातथोक्ता विहितांजलिःकृतांजलिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ २९ ॥

अत्यंतलोभार्थंबह्वमानंसहतेयःसकृपणः कृपणेकारुण्यंकृपणकारुण्यंतस्मात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कूटं गिरिशृंगं कूटवत्स्थितमागारंकूटागारं कूटागारेणसमआकारोयस्यसतथोक्तःतम् । यद्वा कूटागारमयोगृहं तत्समआकारोयस्यतत् ॥५०॥

तन्मेकृपणकारुण्याद्वरंदेहिवरानने ॥ रणेदेहंपरित्यज्ययत्रतिष्ठतिमेपतिः ॥ ४३ ॥ अनेनैवशरीरेणतत्रस्थामेतदंगना ॥ एतदस्त्विवतिदेव्योक्तेपूर्वलीलाब्रवीदथ ॥ ४४ ॥ पूर्वेणैवशरीरेण किमर्थंनाहमीश्वरी ॥ लोकांतरमिदंनीतातंगिरिग्रामकंवद ॥ ४५॥ देव्युवाच ॥ नकिंचित्कस्यचिदहंकरोमिवरवर्णिनि ॥ सर्वसंपादयत्याशुसंकल्पःप्राणिनांस्वतः ॥४६॥मांसमाराधयंत्यास्तु संकल्पोऽभूत्तवेदृशः ॥ मुक्तास्यामितितेनत्वंतैःप्रकारैःप्रबोधिता ॥ ४७ ॥ अनयात्विममेवार्थंयाचितादत्तवत्यहम् ॥ एवंफलतिसंकल्पोनृणामस्मत्प्रसादतः ॥ ४८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ विदूरथस्तुसदनान्निर्गतःपरिवारितः ॥ परिवारेणमहतामहारत्नविभूषितः ॥ ४९ ॥ आलोकयन्वीरगणानारुरोहरथोत्तमम् ॥ कूटागारसमाकारंमुक्तामाणिक्यमंडितम् ॥२५०॥ अथोदपतदुद्दामनानाभ्ररवनिर्भरः ॥ शैलभित्तिप्रतिध्वानैर्दारुणोदुंदुभिध्वनिः ॥ ५१ ॥ किंकिणीजालनिध्वानैर्हेतिसंघट्टटंकृतैः ॥ धनुश्चटचटाशब्दैःशरसीत्कारगीतिभिः ॥ ५२ ॥

उदपतत्उत्थितः । उद्दामनानाभ्ररवनिर्भरः उद्दामान्युद्बंधनानियानिनानाभ्राणिनानामेघास्तेषांरववन्निर्भरोभरः सांद्रइत्यर्थः । शैलभित्तिषु पर्वतपार्श्वभित्तिषुप्रतिध्वानैःप्रतिध्वनिभिःदारुणोघोरः शैलभित्तिप्रतिध्वानदारुणः ॥ ५१ ॥ हेतिसंघट्टटंकृतैःशस्त्रसंघट्टनजनितटंकारैः । रवेर

र्चिश्चशस्त्रंचवह्निज्वालाचहेतयइत्यमरः ॥ ५२ ॥ बंदीहठापहृतास्त्री । यथाहुः क्षीरस्वामिनः । बंदोहठापहृतास्त्रीति । शिलाघनोनिबिडाव
यवपाषाणः शिलाघनैःकृतंपूरितंशिलाघनकृतं अशेषब्रह्मांडकुहरंयेनसतथा । कुहरंसुषिरम् । अतिमहताध्वनिनासर्वतःपूरितंब्रह्मांडविवरंशि
लाघनपूरितमिवासीदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ कुंजोलतादिपिहितोदरम् । दशाशादशदिशएवकुंजाजगदुदरस्य तत्पूरकोदशाशाकुंजपूरकः ॥५४॥
घनतांसांद्रताम् ॥ ५५ ॥ जज्वलुःज्वलनंचक्रुः ज्वलनाअग्नयः । कृपीटयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपादित्यमरः । जगर्जुःगर्जनंचक्रुः ॥५६॥

परस्परंभटाव्हानैर्बंदीविक्षुब्धरोदनैः ॥ शिलाघनकृताशेषब्रह्मांडकुहरध्वनिः ॥ ५३ ॥ हस्त
ग्राह्योऽभवेद्धीमोदशाशाकुंजपूरकः ॥ अथोत्थितेनरजसापीनेनांबररोधिना ॥ ५४ ॥ मूर्खत्वं
यौवनेनैवघनतामाययौतमः ॥ विवेशारिबलंराजाक्षीराब्धिमिवमंदरः ॥ ५५ ॥ जज्वलुःशस्त्र
संघट्टज्वलनाउल्मुकाइव ॥ जगर्जुःशरधारौघान्वर्षंतोवीरवारिदाः ॥ ५६ ॥ निपेतुःकंकवत्क्रू
रावीरांगेषुचहेतयः ॥ पेतुःपटपटारावंहेतिनिष्पिष्टयोंऽबरे ॥ ५७ ॥ उत्तस्थुर्यमयात्रायांकबंधन
रपंक्तयः ॥ प्रशेमुःपांसवोरक्तैस्तमांस्यायुधवह्निभिः ॥ ५८ ॥ युद्धैकध्यानतःशब्दभयानिमृति
निश्चयैः ॥ अभवत्केवलंयुद्धमपशब्दमसंभ्रमम् ॥ ५९ ॥ समसमरवसंवहच्छरौघंटकिटकितारव
संपतद्भुशुंडि ॥ कणकणरवसंमिलन्महास्त्रंतिमिनिधिवद्रणमासदुस्तरंतत् ॥ २६० ॥

कंकोलोहपृष्ठाख्यःपक्षी । लोहपृष्ठस्तुकंकःस्यादित्यमरः । पेतुःपतनंचक्रुः । पटपटारावमितिक्रियाविशेषणं निष्पिष्टयोनिष्पेषाः ॥५७॥ प्रशे
मुःप्रशांताः । तमांसिशब्दभयानिचक्रमेणआयुधवह्निभिःरश्मिभिः ॥ ५८ ॥ युद्धैकध्यानान्मृतिनिश्चयैश्चप्रशेमुः । अपशब्दंनिःशब्दंयथाभव
तितथा ॥ ५९ ॥ समसमेति शब्दानुकारः । समसमरवंयथाभवतितथासंवहत्संपतन् शरौघोयस्मिन्रणेतत्तथा । अथवा समाःसमज

वाःपरस्परंसमसमवच्छब्दाःसंवहंतश्चशरौघोयस्मिंस्तत्तथा। यद्वा समंसममत्यृज्जुयथाभवतितथारवेणसंवहंतःशरौघायस्मिंस्तत्तथा। अथवा समंयुगपदेवसमरवंयथातथासंवहंतःशरौघायस्मिंस्तत्तथा। टकिटकितेतिशब्दानुकारः कलकलेतिवा। भुशुंडीनामायुधविशेषः। दुस्तरत्वमात्रेदृष्टांतः। तिमिनिधिवत्समुद्रवत् ॥२६०॥ ६१॥ देवीति॥ नोऽस्माकम्। नोइत्यभावे। विद्रुतवारणेप्रविलापितगजे रणइतिसंबंधः॥६२॥

वसिष्ठउवाच॥ एतस्मिन्वर्तमानेतुघोरेसमरसंभ्रमे॥लीलाद्वयमुवाचेदंदेवींभगवतींप्रति॥६१॥
देविकस्मादकस्मान्नोभर्ताजयतिनोरणे ॥ वदत्वय्यपितुष्टायामस्मिन्विद्रुतवारणे॥६२॥ दे
व्युवाच ॥ चिरमाराधितातेनविदूरथनृपारिणा ॥ अहंपुत्र्यौजयार्थेननविदूरथभूभृता॥६३॥
तेनासावेवजयतिजीयतेनविदूरथः॥ अनेनमुक्तएवस्यामहमित्यस्मिभाविता॥६४॥ प्रतिभा
रूपिणीतेनबालेमुक्तिर्भविष्यति ॥ एतदीयस्त्वयंशत्रुर्जयीराज्यंकरिष्यति ॥ ६५ ॥ वसिष्ठउ
वाच ॥ एवंदेव्यांवदत्यांतुबलयोर्युद्ध्यमानयोः॥ रविर्द्रष्टुमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलात् ६६
भुवनंकज्जलांभोधेरिवोद्वृत्तमराजत॥ पेतुःकनकनिष्पंदसुंदराराविरश्मयः॥६७॥ एतस्मिन्नंतरे
सेनाःसर्वाःसंक्षयमाययुः॥ आसीद्रणांगणंशून्यमिवाल्पोभयसैनिकम् ॥ ६८ ॥ प्राप्यराजा
पुरःशत्रुंसिंधुमुद्धरकंधरम्॥ धनुरास्फालयामासपरिवादितदिङ्मुखम्॥ ६९ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्रतिभारूपिणीमनोमयी ॥ ६५ ॥ युद्ध्यमानयोःसतोः ॥ ६६ ॥ कज्जलंमसी कनकनिष्पंदाःसुवर्णशलाकाः ॥ ६७ ॥ सैनिकाःसेनायां समवेताः ॥६८॥ सिंधुंसिंधुनामकं उद्धरकंधरंउन्नतग्रीवम्। धनुरास्फालयामासधनुर्ज्यांआततानेत्यर्थः। परिवादिता

निपरिनार्दितानिदिङ्मुखानियस्मिन्कर्मणितत्तथा ॥ ६९ ॥ आस्फोटोऽत्राभिहतिःअमरगिरिर्मेरुः करान्किरणान् ॥२७०॥ शिलीमुखाः सायकाः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ कार्मुकंधनुः वर्मकवचम् ॥ ७३ ॥ स्फारोविपुलोयःशिलापट्टःतद्वद्दृढःपीवरःपीनश्चमूर्धाऊर्ध्वभागोयस्यहृदस्त त्तथा ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ भांडोपस्करेति ॥ भांडानामुपस्कराणांउपकरणानांभारौघैर्विद्रवत् शकटानांव्रातःसमूहोयस्यराष्ट्रस्यतत्तथा ।

कल्पांतपवनास्फोटइवामरगिरेस्तटम् ॥ विससर्जोर्जितोराजाप्रातरर्ककरानिव ॥ २७० ॥
तीक्ष्णाःपरमदुस्पर्शाःशिलीमुखपरंपराः ॥ सिंधोरपितथैवासीन्मुक्तिलाघवमेवच ॥ ७१ ॥ एवं
सिंधुर्महाबाहुश्चिरंसमरमूर्धनि ॥ क्रीडित्वापीडयामासशरवर्षैर्विदूरथम् ॥ ७२ ॥ छिन्नध्वजं
छिन्नरथंभिन्नाश्वंभिन्नसारथिम् ॥ छिन्नकार्मुकवर्माणंछिन्नसर्वांगमाकुलम् ॥ ७३ ॥ हृदिस्फार
शिलापट्टदृढपीवरमूर्धनि ॥ भित्त्वावज्रसमैर्बाणैःपातयामासभूतले ॥ ७४ ॥ हतोराजाहतोरा
जाप्रतिराजेनसंयुगे ॥ इतिशब्देसमुद्भूतेराष्ट्रमासीत्समाकुलम् ॥ ७५ ॥ भांडोपस्करभारौ
घविद्रवच्छकटव्रजम् ॥ आक्रंदार्तकलत्रौघविद्रवन्नागरोत्करम् ॥ ७६ ॥ एतस्मिन्नंतरेलीला
तामुवाचसरस्वतीम् ॥ श्वासावशेषमालोक्यमूढंभर्तारमग्रतः ॥ ७७ ॥ प्रवृत्तोदेहमुत्स्रष्टुंमद्भ
र्तायमिहांबिके ॥ भर्तारमनुयास्यामिदयांकुरुमहेश्वरि ॥ ७८ ॥

आसमंतात्क्रंदोरोदनंआक्रंदस्तेनार्तोदुःखितःकलत्रौघोयस्यतत्तथा । विद्रवत् प्रधावन् नागराणांनगरभवानामुत्करःपुंजोयस्यतत्तथा । स्यान्निकायःपुंजराशीतूत्करःकूटमस्त्रियामित्यमरः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

पुप्लुवेप्लवनंचक्रे । प्लुगतौइतिधातोर्लिट् पेलवस्तनुःआकारोयस्याःसापेलवाकारा । पेलवंविरलंतन्वित्यमरः ॥ ७९ ॥ २८० ॥ ब्रह्मांडखर्प रंब्रह्मांडकपालं स्थानम् । स्यात्कर्परःकपालोऽस्त्रीत्यमरः ॥ ८१ ॥ महाचिदेवपरमात्माख्यगगनं तस्यांतरंमध्यंमहाचिद्गगनांतरम् । महात्मनो

इत्युक्त्वाज्ञस्यनुध्यानात्सासामर्थ्यवतीक्षणात् ॥ पुप्लुवेपेलवाकारापक्षिणीवनभस्तले ॥ ७९ ॥
मेघमार्गानथोल्लंघ्यवातस्कंधानथोपुनः ॥ सूर्यमार्गाद्विनिर्गत्यतारामार्गमतीत्यच ॥ २८० ॥
ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्यप्राप्यब्रह्मांडखर्परे ॥ ब्रह्मांडखर्परंभित्त्वाजलाद्यावरणांस्ततः ॥ ८१ ॥ स
मुल्लंघ्यपुरःप्रापमहाचिद्गगनांतरम् ॥ अदृष्टपारपर्यंतमतिवेगेनधावता ॥ ८२ ॥ सर्वतोगरुडे
नापिकल्पकोटिशतैरपि ॥ तत्रब्रह्मांडलक्षाणिसंत्यसंख्यानिभूरिशः ॥ ८३ ॥ तान्यन्योन्यम
दृष्टानिफलानीवमहावने ॥ तत्रैकस्मिन्पुरःसंस्थेविततावरणान्विते ॥ ८४ ॥ वेधयित्वाविवे
शांतःप्रापयत्पद्मपत्तनम् ॥ तत्रतन्मंडपंप्राप्यदेवीशक्त्युपबृंहिता ॥ ८५ ॥ प्रविश्यपुष्पगुप्तस्य
शवस्यनिकटेस्थिता ॥ तंदृष्ट्वाचिंतयामासचेतसास्फुरितात्मना ॥ ८६ ॥ एषमेभविताभर्ता
नूनंवीरवराग्रणीः ॥ अहंदेव्याःप्रसादेनततःप्रथममागता ॥ ८७ ॥ इतिसंचिंत्यसाहस्तेगृही
त्वाचारुचामरम् ॥ वीजयामासराजेंद्रंलीलाललितयौवना ॥ ८८ ॥

ऽपिपृथिव्याद्यावरणवत्परिच्छेदमाशंक्याह ॥ अदृष्टेति ॥ ८२ ॥ गरुडेनाप्यदृष्टपारपर्यंतमितिसंबंधः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ स्फुरिता त्मनाचलितस्वरूपेण विस्मयोत्फुल्लस्वरूपेणेतियावत् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ २९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ वैदूरथंविदूरथसंबंधिनम् ॥ ९३ ॥ अयंजीवःशवशरीरंमाप्रविशतु आकाशेतावत्तिष्ठत्वितित्यएवंलक्षणेनसंक

वसिष्ठउवाच ॥ एतस्मिन्नंतरेराज्ञःपतितस्यमहीतले ॥ जीवंददृशतुर्देव्यौदिव्यदृष्ट्यानभोगतम् ॥८९॥
अथजीवकलालीलाज्ञप्तिश्चेतित्रयंततः ॥ पुप्लुवेजीवलेखातुयोगिन्यौतेनपश्यति ॥ २९० ॥ तमेवानुस
रंत्यौतेसर्गात्सर्गांतरंगते ॥ पद्मराजपुरंप्राप्यलीलांतःपुरमंडपम् ॥ ९१ ॥ क्षणाद्विविशतुःस्वैरंजीवले
खाप्यथाग्रगा ॥ ततोददृशतुर्देव्यौशवशय्यैकपार्श्वगाम् ॥ ९२ ॥ लीलांविदूरथस्याग्रेप्रस्थितांप्रथमा
गताम् ॥ एतस्मिन्नंतरेज्ञप्तिर्जीवंवैदूरथंपुनः ॥ ९३ ॥ संकल्पेनरुरोधाथमनसःस्पंदनंयथा ॥ ततोभ
गवतीमाहलीलाललितलोचना ॥ ९४ ॥ देविसप्राक्तनोदेहःकथंममनदृश्यते ॥ ९५ ॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥
शृणुदेहस्यकिंवृत्तंतवलीलेमहाशये ॥ समाधौत्वयिलीनायांतदातवकलेवरम् ॥ ९६ ॥ निर्जीवंपतितं
भूमौसंशुष्कमिवपल्लवम् ॥ काष्ठकुड्योपमोजातःशवस्तुहिनशीतलः ॥ ९७ ॥ ततोमंत्रिभिरागत्यमृ
तोऽयमितिनिश्चयैः ॥ चितौसंक्षिप्यसघृतंदग्धंचंदनदारुभिः ॥ ९८ ॥ इदानींत्वामिहालोक्यसशरी
रामुपागताम् ॥ परलोकादागतेतिमहच्चित्रंभविष्यति ॥ ९९ ॥ आतिवाहिकदेहेनप्रतिभामात्ररूपि
णा ॥ दृश्यसेसांप्रतंत्वंतुयोगर्द्धिवलब्धंहिता ॥ ३०० ॥

ल्पेनरुरोधनिरोधंचकार । ललितेसुंदरेलोचनेयस्याःसातथोक्ता ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ महानाशयोऽभिप्रायोयस्याःसातथोक्ता तत्संबोधनं हे महाशये ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ आतिवाहिकदेहेनलिंगशरीरेण प्रतिभामात्रंप्रतीतिमात्रंरूपंयस्यसतथा ॥ ३०० ॥

देहःस्थूलः वासनायाःस्थूलदेहवासनायाः रूढातिवाहिकदृशाद्दृढलिंगशरीरप्रमायाः स्वप्नदेहवत्मनोव्यतिरिक्तआधिभौतिकदेहोनास्तीतिदृढप्रमयेत्यर्थः । अतएवाहुः । जीवन्मुक्तस्यशरीरंप्रातिभासिकमिति ॥ १ ॥ संकल्पलीलयासंकल्पक्रीडयायावदात्मानंदर्शयावस्तावद्व्यवहारःप्रवर्ततामितिसंबंधः । तावच्छब्दार्थेवायावच्छब्दः ॥ २ ॥ लीलैवेमेआवांतावत्पश्यत्वितिज्ञप्तिदेव्याचिंतितेसतीत्यन्वयः ॥३॥ ४ ॥

विस्मृतस्तवदेहोऽसौवासनायाःपरिक्षयात् ॥ रूढातिवाहिकदृशाप्रशाम्यत्याधिभौतिकः ॥ १॥
तदेहियावल्लीलायैलीलेसंकल्पलीलया ॥ आत्मानंदर्शयावोऽस्यैव्यवहारःप्रवर्तताम् ॥ २ ॥
आवांतावदिमेलीलापश्यत्वित्येवचिंतिते ॥ ज्ञप्तिदेव्याततस्तत्रलीलाचलविलोचना ॥ ३ ॥ गृह
मालोकयामासतत्तेजःपुंजभासुरम् ॥ गृहमालोक्यपुरतोलीलांज्ञप्तिंविलोक्यच ॥ ४ ॥ उत्थायसं
भ्रमवतीतयोःपादेषुसापतत् ॥ उपाविशद्विष्टरेषुज्ञप्तिलीलेचतेततः ॥ ५ ॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ देहं
सहारिगामिन्यौलीलेललितलोचने ॥ उत्थापयावोन्नृपतिंशवतल्पादिमंपुनः ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वा
मुमुचेजीवमामोदमिवपद्मिनी ॥ ससमीरलवाकारस्तन्नासानिकटंययौ ॥ ७ ॥ घ्राणाकाशंविवे
शाशुवंशरंध्रमिवानिलः ॥ अंतस्थजीववदनंतस्यतत्कांतिमाययौ ॥ ८ ॥ क्रमादंगानिसर्वा
णिसरसानिचकाशिरे ॥ स्फारयामाससोऽगानिरसवंतिमृदूनिच ॥ ९ ॥

॥ ५ ॥ हंसहारिगामिन्यौहंसवन्मनोहारिगामिन्यौ । लीलेललितलोचनेइतिचसंबोधनप्रथमाद्विवचनम् ॥ ६ ॥ दूरव्याप्त्यामनोहरतियः परिमलःसः । आमोदःसोऽतिनिर्हारीत्यमरः । समीरोवायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ चकाशिरेदीप्तिंचक्रिरे । स्फारयामासबहुलीचकार ॥ ९ ॥

॥ ३१० ॥ घनगंभीरनिनदंयथातथाऽऽदिश्यतामाज्ञाप्यताम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ महिलावनिता। प्रतीपदर्शिनीश्यामामहिलावनितातेथत्यम

उन्मीलयामासदृशौविमलालोककारिणी ॥ उत्तस्थौप्रोल्लसत्कायोविंध्याद्रिरिवजंगमः ॥३१०॥
उवाचकःस्थितइतिघनगंभीरनिस्वनम् ॥ लीलाद्वयमथास्याग्रेप्रोवाचादिश्यतामिति ॥ ११ ॥
कात्वंकेयंकुतश्चेयमित्याहसविलोकयन् ॥ तस्मैलीलाहहेदेवश्रूयतांयद्वदाम्यहम् ॥१२॥ महिला
तवलीलाहंप्राक्तनीसहवर्तिनी ॥ इयंतेमहिलालीलाद्वितीयालीलयामया ॥१३॥उपार्जितात्वदर्थे
नप्रतिबिंबमयीशुभा ॥ शिरोभागोपविष्टेयंयेयंहैममहासने ॥१४॥ एषासरस्वतीदेवीत्रैलोक्यज
ननीशुभा ॥ इत्याकर्ण्यसमुत्थायराजाज्ञप्तिपदाब्जयोः ॥ १५ ॥ पपातप्रयतोभूत्वासरस्वतिनमो
ऽस्तुते ॥ इत्युक्तवंतंहस्तेनस्पृष्ट्वोवाचसरस्वती ॥ १६ ॥ सर्वापदःसकलदुष्कृतदृष्टयश्चगच्छंतुवः
शिवमनंतसुखानिसम्यक्॥आयांतुनित्यमुदिताजनताभवंतुराष्ट्रेस्थिराश्चविलसंतुसदामहातः
॥१७॥ वसिष्ठउवाच ॥सरस्वतीतथेत्युक्त्वातत्रैवांतर्धिमाययौ॥जयमंगलपुण्याहघोषघुंघुमघर्घ
रः ॥ १८ ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णंततोऽभून्नृपमंदिरम् ॥ ततोऽभिषिषिचुर्विप्रामंत्रिणोभूभुजश्चतम्
॥ १९ ॥ लीलालीलाचराजाचजीवन्मुक्तामहाधियः ॥ रेमिरेपूर्ववृत्तांतकथनैःसुरतैरिव ॥३२०॥

रः ॥ १३ ॥ त्वदर्थेनत्वत्प्रयोजननिमित्तेन ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जनताजनसमूहः ॥ १७ ॥ घुंघुमोघर्घरइतिचशब्दानुकारः । ज
यघोषेणमंगलपुण्याहघोषेणचघुंघुमध्वनयश्चयस्मिन्सतथा ॥ १८ ॥ १९ ॥ ३२० ॥

ज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धः ज्ञप्तिदेव्युपदिष्टज्ञानवाक्यैःसम्यग्बुद्धइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमपूज्यपादशिष्यश्री मदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणेलीलोपाख्यानंनामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ आकाशजाख्यानलीलाख्यानाभ्यांविस्तरेणप्रतिपा दितमर्थं सुखप्रतिपत्तयेसंक्षेपेणवक्तुंप्रस्तावयति ॥ एतदिति ॥ दृश्यदोषनिवृत्तये दृश्यमेवसत्यतयाप्रतीयमानंदोषस्तस्यनिवृत्तये। घनतांसांद्र तांसत्यतामितियावत् ॥ १ ॥ असतोऽनिर्वचनीयप्रपंचस्याभासःस्फुरणंयस्मात्तदसदाभासम् । यद्वा असन्नविद्यमानआभासोदृश्योय

सज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धोराजालीलाद्वयान्वितः ॥ चक्रेवर्षायुतान्यष्टौतत्रराज्यमनिंदितम् ॥ २१ ॥
जीवन्मुक्तास्तइत्येवंराज्यंनिहतकंटकम् ॥ कृत्वाविदेहमुक्तत्वमासेदुःशुद्धसंविदः ॥ २२ ॥ इ
तिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेमंडपोपाख्यानेलीलोपाख्यानंनामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ एतत्तेकथितंरामदृश्यदोषनिवृत्तये ॥ लीलोपाख्यानमनघंघनतांजगतस्त्यज
॥ १ ॥ असदाभासमच्छात्मब्रह्मास्तीहप्रबृंहितम् ॥ बृहच्चिद्भैरववपुरानंदाभिधमव्ययम् ॥ २ ॥
तस्ययत्सममापूर्णंशुद्धसत्त्वमचिन्हितम् ॥ तद्विदामप्यनिर्देश्यंतच्छांतंपरमंपदम् ॥ ३ ॥

स्मिन्नतदसदाभासम्। अच्छात्मस्वच्छरूपम्। ब्रह्मशब्दस्यार्थद्वयमाह। प्रबृंहितंमायिकप्रपंचेनोपचितंप्रबृंहितंबृहन्निरंकुशमहत्त्वसंपन्नं तत्त्वदृ ष्टिविपरीतदृष्टिभ्यांबृहत्त्वप्रबृंहितत्वयोर्द्वयोरेकत्राविरोधः । चित्ज्ञप्तिस्वरूपं भैरववपुर्भयंकरस्वरूपम्। भीषास्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्य इतिश्रुतेः । यद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतियद्भयात् । अग्निरिद्धःसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयादितिभगवद्वचनाच्च ॥ २ ॥ नन्वेवंविधंब्रह्मा स्तिचेत्तर्हीदंतदितिविविच्यनिर्दिश्यतामित्यतआह ॥ तस्ययदिति ॥ समंदृश्योत्पत्तिनाशयोरेकरूपम् । यद्वा सर्वेषुभूतेषुसमंअचिह्नितम

लांछितं विदांज्ञानिनामप्यनिर्देश्यंअवाच्यंक्षीरमाधुर्यवत् । शांतंनिर्विकारम् । तद्विष्णोःपरमंपदमित्यादिश्रुतिप्रमाणकंतदितिसूचयति ॥ परमंपदमिति ॥ ३ ॥ उक्तंब्रह्मतत्त्वंअध्यारोपापवादाभ्यांविशदयति । ब्रह्मणःस्फुरणमित्यादिभिःसप्तभिः । अथशब्दोर्थांतरोपन्यासे । अपिसमुच्चये । अवातांबुधेरिव अवातस्थदीपस्येवापिब्रह्मणःकिंचिद्यत्स्फुरणंचलनमस्तितंजीवंविद्धिजानीहि ॥ ४ ॥ तदेवतत्स्फुरणमेवघनसंवित्त्यासांद्रसंकल्पेननिबिडाहंकारभावनयेतियावत् । अहंतामहंकारतांवह्नेरग्नेःसूक्ष्मोंऽशोवन्ह्यणुः ॥५॥ संकल्पोन्मुखतांमनोभावनाभिमुखताम् । अप्यर्थेउतशब्दः । अहंकारउत संकल्पोन्मुखतांयातःसन्चित्तमित्यादिनामभिरुच्यमानंवस्तुभवतीत्यध्याहृत्ययोजनीयम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मणःस्फुरणंकिंचिद्यदवातांबुधेरिव ॥ दीपस्याथाप्यवातस्यतंजीवंविद्धिराघव ॥ ४ ॥ तदेव
घनसंवित्त्यायात्यहंतामनुक्रमात् ॥ वन्ह्यणुस्त्विवधनाधिक्यात्स्वांप्रकाशकतामिव ॥ ५ ॥ सं
कल्पोन्मुखतांयातस्त्वहंकारोभवत्युत ॥ चित्तंचेतोमनोमायाप्रकृतिश्चेतिनामभिः ॥ ६ ॥ प
रस्मात्कारणादेवंमनःप्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगितेनेदंतन्यतेजगत् ॥ ७ ॥ अपा
रावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ॥ चिदेकार्णवएवायंस्वयमात्माविजृंभते ॥ ८ ॥

एवमुक्तक्रमेणपरस्मात्कारणाद्ब्रह्मणःप्रथममुत्थितंमनस्तच्चमननात्मकंसंकल्पात्मकमाभोगिचभवति । आभोगःपरिपूर्णतास्यास्तीत्याभोगिस्वकार्यजगद्व्यापित्वात् ॥ ७ ॥ तस्याभोगित्वमुक्तंविशदयति ॥ अपारेति ॥ पारंपरंतीरं अवारंअर्वाक्तीरं । पारावारेपरार्वाचीतीरेइतिवचनात् । अपारावारोविस्तारोयेषांतान्यपारावारविस्ताराणि संविदएवसंकल्पापरपर्यायाः । सलिलानिसंवित्सलिलानि अपारावाराणिचतानिसंवित्सलिलानिचतैश्चिदेकार्णवएवायमात्मामनोभूत्वा अपारावारेविस्तारेसंवित्सलिलवल्गनैःस्वयंजगद्रूपेणविजृंभितइत्यन्वयः ॥ ८ ॥

दीर्घस्वप्नेतिस्पष्टार्थः । वाचारंभणंविकारोनामधेयमित्यादिश्रुतेः ॥ ९ ॥ चिदात्मतत्त्वयोर्जीवब्रह्मणोःकार्यकारणयोर्द्वैतंभेदोयथानास्ति तथाजीवमनसोःकार्यकारणयोर्नास्तिभेदः । एवंमनःप्रपंचयोरपिकारणाद्यात्मनोर्नभेदः ॥१०॥ उक्तेऽर्थेसूच्युपाख्यानमवतारयति ॥ अत्रैवेति ॥ क्वचिद्धिंसाविहाराणामपितामसानांकथंचिद्धिंसानभिसंबंधिपूर्वप्रयत्नातिशयेनापवर्गमार्गःसमुदेतीतिदर्शनार्थंचेदमाख्यानमिति ज्ञेयम् । आवलिताखिलंक्रोडीकृतसर्वम् ॥ ११ ॥ कज्जलपंकाद्रेःमषीपंकगिरेःउत्तरस्यांदिशिशालभंजिकेवपुत्तलिकेवप्रतीयमाना ॥ १२ ॥

दीर्घस्वप्नस्थितिंयातःसंसाराख्योमनोवशात् ॥ असम्यग्दर्शनात्स्थाणाविवपुंप्रत्ययोदृढः ॥ ९ ॥
द्वैतंयथानास्तिचिदात्मजीवयोस्तथैवभेदोऽस्तिनजीवचित्तयोः ॥ यथैवभेदोऽस्तिनजीवचित्तयोस्त
थैवभेदोऽस्तिनचित्तसर्गयोः ॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ राक्षस्यो
क्तंमहाप्रश्नजालमावलिताखिलम् ॥ ११ ॥ अस्तिकज्जलपंकाद्रेरिवोग्राशालभंजिका ॥ हिमाद्रेरुत्तरे
पार्श्वेकर्कटीनामराक्षसी॥१२॥स्थिरविद्युल्लतानेत्राखर्जूरतरुजानुका॥वैदूर्यसूर्याग्रनखास्नाय्वस्थिग्रंथि
देहिनी॥१३॥तस्याविपुलकायत्वाद्दुर्लभत्वान्निजांधसः॥ अतृप्तोऽर्णवलेखायाइवाभूज्जाठरोऽनलः १४

स्थिरेयेविद्युलतेतद्वन्नेत्रेयस्याःसातथोक्ता । अभूतोपमैषा । खर्जूरतरुःतृणप्रधानवृक्षविशेषःसचदीर्घोदर्दुरश्चभवति तद्वज्जानुनीयस्याःसातथोक्ता । वैदूर्यरत्नकृतसूर्यवदग्रनखानियस्याःसावैदूर्यसूर्याग्रनखा । वैदूर्यसूर्योग्रनखेतिक्वचित् । स्नायवोवस्त्रसादेहवेष्टनानिस्नायूनामस्थ्नांचग्रंथिभिर्युक्तोदेहोयस्याःसास्नाय्वस्थिग्रंथिदेहिनी ॥ १३ ॥ निजांधसःस्वान्नस्यनरमांसादिलक्षणस्यअर्णवलेखायाजठरभवोवडवानलइव तस्यजाठरोऽनलऔदर्योऽग्निरतृप्तोऽभूत् ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ निगिरामिग्रसामि अनारतंसंततम् ॥ १६ ॥ मेघेनेति ॥ मृगतृष्णाहिमरुमरीचिकामेघेनसेचनेनोच्छाम्यति । तत्तर्हिसर्वजंतु जातजिघांसयासर्वप्राणिसमूहहननेच्छया ॥ १७ ॥ १८ ॥ चंद्रार्कयोःस्पंदेषुगतिषुलोचनेयस्याःसाचंद्रार्कस्पंदलोचना चंद्रार्कदत्तदृष्टि तयातद्गत्यनुसारिलोचनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ शैलतउपादानकारणात् कृतायाइवस्थितायाः ॥ २० ॥ २१ ॥ अलंशक्तः आइतिस्मरणे । आप्र

नकदाचनसातृप्तिमुपयातिमहोदरी ॥ वडवानलजिव्हेवचिंतयामासचैकदा ॥ १५ ॥ जंबुद्वीपग तान्सर्वान्निगिरामिजनानपि ॥ अनारतमनुच्छ्वासंजलराशिमिवार्णवः ॥ १६ ॥ मेघेनमृगतृष्णेवत न्मेक्षुदुपशाम्यति ॥ तपःकरोमिपरममखिन्नेनैवचेतसा ॥ इतिसंचिंत्यसासर्वजंतुजातजिघांसया ॥ १७ ॥ तपोऽर्थमथसस्मारपर्वतंभूतदुर्गमम् ॥ तत्रगत्वाथसास्नात्वातपःकर्तुंव्यवस्थिता ॥ १८ ॥ अ तिष्ठदेकपादेनचंद्रार्कस्पंदलोचना ॥ क्रमेणादिवसाःपक्षास्तस्यामासास्ततोययुः ॥ १९ ॥ शीतातपेष्व लीनायाःकृतायाइवशैलतः ॥ अष्टवर्षसहस्रेणतांपितामहआययौ ॥ २० ॥ दारुणंहितपःसिद्ध्यैनीचा नामपिजायते ॥ मनसैवप्रणम्यैनंसातथैवस्थितासती ॥ २१ ॥ कोवरःक्षुच्छमायालमितिचिंतापरा भवत् ॥ आस्मृतंप्रार्थयिष्येऽहंवरमेकमिमंविभु ॥ २२ ॥ अनायसीवायसीवस्यामहंजीवसूचिका ॥ य थाभिमतमेतेनग्रसेयंसकलंजनम् ॥ २३ ॥ क्रमेणक्षुद्विनाशायक्षुद्विनाशःपरंसुखम् ॥ प्राणिनांमिह सर्वेषांहृदयंप्रविशाम्यहम् ॥ इतिसंचिंतयंतींतामुवाचकमलालयः ॥ २४ ॥

गृह्यःस्मृतौवाक्यइत्यमरः ॥ २२ ॥ अनायसीवायसीव अलोहमय्यपिलोहमयीव जीवसूचिकाजीवानांसीवनीस्यां एतेनवरेणजगद्यथाभि मतंक्रमेणक्षुन्नाशायग्रसेयमितिसंबंधः ॥ २३ ॥ सहप्राणैःसहेत्यर्थः । वक्ष्यतिच प्रविश्यहृदयंप्राणैरिति ॥ २४ ॥

रक्षसांकुलमेवशैलस्तस्याभ्रमालिके हेरक्षःकुलशैलाभ्रमालिके ॥ २५ ॥ विधेहेविरिंचे ॥ २६ ॥ कर्कट्याप्रार्थितोलोकसिद्धजीवसूचित्वदानात्सकलजनानामपूर्वदुःखसागरनिमज्जनंमाभूदितिजगतिस्वतएवविद्यमानविषूचिकाव्याधिभावंअस्यैदातुंइच्छन्प्राप्तकर्मानुसारीभगवान्पुनराहपितामहः । सूचिकासोपसर्गेति वीत्यनेनोपसर्गेणसहवर्ततइतिसोपसर्गासूचिकाभविष्यसि । सोपसर्गसूचिकामेवदर्शयति । विषू

पुत्रिकर्कटिकेरक्षःकुलशैलाभ्रमालिके॥ उत्तिष्ठतवतुष्टोऽस्मिगृहाणाभिमतंवरम्॥२५॥कर्कट्युवाच॥ भगवन्भूतभव्येशस्यामहंजीवसूचिका॥ अनायसीवायसीवविधेदास्यसिचेद्वरम् ॥ २६ ॥
वसिष्ठउवाच॥एवमस्त्वितितामुक्त्वापुनराहपितामहः॥सूचिकासोपसर्गात्वंभविष्यसिविषूचिका॥२७॥दुर्भोजनादुरारंभामूर्खादुःस्थितयश्चये॥दुर्देशवासिनोदुष्टास्तेषांहिंसांकरिष्यसि॥२८॥
प्रविश्यहृदयंप्राणैःपद्मप्लीहादिबाधनात्॥ वातलेखात्मिकाव्याधिर्भविष्यसिविषूचिका ॥ २९ ॥
सगुणंनिर्गुणंचैवजनमासादयिष्यसि॥ सगुणानांचिकित्सार्थंमंत्रोऽयंतुमयोच्यते ॥३०॥ ॐह्रांह्रींश्रींरांविष्णुशक्तयेनमोभगवतिविष्णुशक्तिएहि एनांहरहरदहदहहनहनपचपचमथमथउत्सादयउत्सादयदूरेकुरुकुरुस्वाहा॥विषूचिकेत्वंहिमवंतंगच्छगच्छजीवसारचंद्रमंडलंगतोऽसिस्वाहा ॥ इतिमंत्रीमहामंत्रंन्यस्यवामकरोदरे ॥ मार्जयेच्चातुराकारंतेनहस्तेनसंयतः ॥ ३१ ॥

चिकेति ॥२७॥२८॥ पद्मेति॥ पद्मोनामरोगः प्लीहागुल्मः पद्मप्लीहादिभिर्बाधनाद्विषूचिकाव्याधिर्भविष्यसि॥ वातलेखेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ विष्णुशक्ति हेविष्णुशक्ते। आतुरःसंबोध्यते। जीवेति। हेजीवचंद्रमंडलममृतमयंगतोऽसिस्वाहा स्वयमिहागच्छतुमयाहूयमानंजीवात्मकंह

विश्वंद्रमंडलंस्वयंगच्छत्वित्यर्थः।मंत्रीमहामंत्रं मंत्राणांमध्येमहामंत्रम् । वामकरोदरेवामपाण्यन्तःप्रदेशेतस्यतलइत्यर्थः।न्यस्यन्यासंकृत्वामांत्रिकोदक्षिणहस्तेनस्ववामपाणितलेमंत्राक्षराणिलिखित्वेत्यर्थः । आतुराकारंव्याधिताकारम् । संयतोनियतः ॥३१॥ मंत्रएवमुद्गरस्तेनमर्दिताम् ॥३२॥ रसायनहृदिअमृताभ्यंतरे ॥ ३३ ॥ स्वाचांतःसम्यक्कृताचमनः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ माषशमीतुल्यामाषशिंबातुल्या । माषबीजको

हिमशैलाभिमुख्येनविधृतांतांविचिंतयेत् ॥ कर्कटींकर्कशांक्रुद्धांमंत्रमुद्गरमर्दिताम् ॥ ३२ ॥
आतुरंचिंतयेच्चंद्रेरसायनहृदिस्थितम् ॥ अजरामरणंमुक्तंसर्वाधिव्याधिविभ्रमैः ॥ ३३ ॥ सा
धकोहिशुचिर्भूत्वास्वाचांतःसुसमाहितः ॥ क्रमेणानेनसकलाःप्रोच्छिनत्तिविषूचिकाः ॥ ३४ ॥
इत्युक्त्वाभगवान्वेधास्तत्रैवांतरधीयत ॥ अथप्रादेशमात्राभाततोऽप्यंगुलरूपिणी ॥३५॥ ततो
माषशमीतुल्याततःसूचीबभूवसा ॥ कस्यचिद्विवशांगस्यक्षीणस्यविकलस्यच ॥ ३६ ॥ प्रवि
श्यांतर्वातसूचीभवत्यातिविषूचिका ॥ कस्यचित्तनुदेहस्यदुःस्थस्यविकलस्यच ॥ ३७ ॥ प्रवि
श्यजीवसूचित्वेभवत्यंतर्विषूचिका ॥ ३८ ॥ एवंबहूनिवर्षाणिप्राणिप्राणैकघातिनी ॥ देहद्वये
नवभ्रामव्योम्निभूमितलेतथा ॥ ३९ ॥

शसमेत्यर्थः । शमीशिंबात्रिषूत्तरइत्यमरः ॥ ३६ ॥ वातसूचीवाय्वात्मकसूचीसती । अतिविषूचिकातिशयितविषूचिकाव्याधिर्भवति । तनुदेहस्यकृशदेहस्य विकलस्यास्वस्थस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ जीवसूचित्वइतिनिमित्तसप्तमी ॥ ३८ ॥ देहद्वयेनेतिराक्षसीरूपदेहस्यनष्टत्वात्सूचीरूपदेहद्वयेनेत्यर्थः । यथोक्तंबृहद्वाशिष्ठे । अन्याबभूवलघ्वीसातथाजीवविषूचिका । व्योमात्मिकानिराहाराव्योमवृत्तिशरीरका । एवमस्या

स्तनुर्जातास्वचिद्वयमपीहसा । नीहारांशुककार्पासंकार्पासांशुकपेलवा । तनुद्वयेनतेनासौप्रविश्यहृदयंनृणाम् । बाधयंतीततःक्रूराप्रबभ्राम दिशोदशेति ॥ ३९ ॥ निर्वेदंवैराग्यम् । धिगितिनिंदायाम् । धिङ्निर्भर्त्सननिंदयोरित्यमरः ॥ ४० ॥ किमिवेतीवशब्दोवाक्यालंकारार्थः। यास्यतिअंतर्भविष्यति ॥ ४१ ॥ हंतेतिविषादे । हंतहर्षेऽनुकंपायांवाक्यारंभविषादयोरित्यमरः । तृष्णेवसूचीदुःखदत्वात्तृष्णासूची ॥४२॥

अथकालेनमहताकर्कटीवनराक्षसी ॥ निर्वेदमंतरगमद्धिक्कष्टंकिमिदंकृतम् ॥ ४० ॥ किमहंसूचिकाजातासूच्यांकिमिवयास्यति ॥ सूचीयंरक्तमांसानांकणमात्रेणपूर्यते ॥ ४१ ॥ ममांतरनिशंहंततृष्णासूचीसुदुर्भरा ॥ क्वमेतानिविशालानिगतान्यंगानिदुर्धियः ॥ ४२ ॥ कालमेघविशालानिसुविशीर्णानिपर्णवत् ॥ सूच्यामपिहताशायांमनागपिनमांतिहि ॥ ४३ ॥ स्वादुमांसरसग्रासोवसावारक्तमेवच ॥ इतिसंचिंत्यचित्तस्थंसंहृत्यजनमारणम् ॥ तदेवहिमवच्छृंगंजगाम तपसेपुनः ॥ ४४ ॥ सर्वताश्चित्तमाहृत्यनिर्वेदरसगर्भिणी ॥ सूचीदेहेनसोद्विग्नातेपेऽतिकठिनंतपः ॥ ४५ ॥ निःसंकल्पानिराहारानिस्तरंगमनोमयी ॥ अथवर्षसहस्रांतेसाप्रापपरमांदशाम् ॥४६॥ बभूवनिर्मलासूचीतपसाक्षीणकल्मषा ॥ जाताविदितवेद्यासास्वयमेवतयाधिया ॥४७॥

मनागीषत् । ईषन्मनागित्यमरः ॥ ४३ ॥ स्वादुमांसस्यरसोपेतोग्रासःस्वादुमांसरसग्रासः वसावपा । ह्न्मेदस्तुवपावसेत्यमरः । जनमारणं जनमारणाभिप्रायम् ॥ ४४ ॥ निर्वेदरसोवैराग्यसारोगर्भेऽन्तर्यस्याःसानिर्वेदरसगर्भिणी । उद्विग्नासंतप्ता तेपेतपश्चक्रइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ निस्तरंगमनोमयीनिर्विकारमनःप्रधाना ॥ ४६ ॥ निर्मलारागादिरहिता । तत्रहेतुः । क्षीणकल्मषेति । विदितंवेद्यंब्रह्मात्मैक्यंययासाविदि

तवेद्या तयाप्रसिद्धया ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मूढाअब्रह्मविदः । मूर्खाहिताहितविवेकरहिताः ॥ ५१ ॥ तदनुतदनंतरं बाह्यक
लोलवर्जिता बाह्येष्वनात्मसुप्रवृत्तायाअंतःकरणसंबंधिन्यस्ताएवकल्लोलामहोर्मयःतैर्वर्जिता ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यावत्सत्वंयावत्प्राणम् । द्र

ततोवर्षसहस्राणिनिःसंकल्पतयातया ॥ तस्थौनिखिलसंसारहेयतांहृदिकुर्वती ॥ ४८ ॥ तांवेधास्तादृ
शींज्ञात्वापदंपरममास्थिताम् ॥ उपेत्योवाचभगवान्पुत्रिकर्कटिराक्षसि ॥ ४९ ॥ तामेवतनुमासाद्य
सुखिनीभुवनेचर ॥ जीवन्मुक्तासिहेवत्सेहार्दंतेगलितंतमः ॥ ५० ॥ येमूढायेदुरारंभामूर्खादुःस्थितय
श्चये ॥ दुर्देशवासिनोयेचतेतेग्रासायसुस्थिताः ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधेवेधाःसाभूत्तदनुराक्षसी ॥ अं
तःसंचिन्मयीजाताबाह्यकल्लोलवर्जिता ॥ ५२ ॥ चिरंतदनुसातस्थौनिर्विकल्पसमाधिना ॥ अथकाले
नमहताचित्तस्पंदनमेत्यसा ॥ बहिर्वृत्तिमयीजातातासस्मारपुनःक्षुधाम् ॥५३॥ यावत्सत्वंहिदेहस्यस्व
भावोनापवर्तते ॥ तत्रसाचिंतयामासग्रासोजात्युचितोमम ॥५४॥ वेधसाकल्पितोमूढोजनस्तान्विचि
नोम्यहम् ॥ इतिसंचिंत्यसातस्मादुत्थायगिरिशृंगतः ॥ ५५ ॥ विवेशशैलपादस्थंकिरातजनमंडलम् ॥
तत्रक्वापिमहाटव्यांनिवासमकरोत्तदा ॥५६॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रकिरातजनमंडले ॥ हस्तहार्यतमःपिंडाव
भूवासितयामिनी ॥ ५७ ॥

व्यासुव्यवसायेऽपिसत्वमस्त्रीतुजंतुष्वित्यमरः ॥ ग्रस्यतेइतिग्रासआहारः ॥ ५४ ॥ वेधसामूढोग्रासःकल्पितइत्यन्वयः । विचिनोम्यन्वेष
यामि ॥ ५५ ॥ शैलस्यपादेप्रत्यंतपर्वतेतिष्ठतीतिशैलपादस्थम् । पादाःप्रत्यंतपर्वताइत्यमरः । अथवाशैलपादस्थंपर्वतमूलदेशस्थम् ॥ ५६ ॥
असितयामिनीकालरात्रिः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ धृतंधैर्यंययासाधृतधैर्या ॥ ५९ ॥ अनयोरनात्मज्ञयोः । आत्मतयागृहीतदेहस्यावश्यंरक्षणीयत्वात् । तस्यचसर्वतःसोपद्रवत यारक्षणस्यदुष्करत्वाद्देहोभारोभारवद्दुःखकृदित्यर्थः ॥ ६० ॥ नाशायपुरुषार्थभ्रंशाय सुखानाप्तयइतियावत् ॥ ६१ ॥ हिंस्राणांहिंसनशी

तस्यांरजन्यांभीमायांमंत्रिणासहभूपतिः ॥ अटवींविक्रमोदारःप्राविशद्वीरचर्यया ॥५८॥ अ
टव्यांकर्कटीसातौचरंतौराजमंत्रिणौ ॥ अपश्यद्धृतधैर्याथवेतालालोकनोन्मुखौ ॥ ५९ ॥ अथ
साचिंतयामासलब्धोभक्ष्योह्यहोमया ॥ मूढावेतावनात्मज्ञौभारोदेहःकिलानयोः ॥ ६० ॥ इहा
मुत्रचनाशायमूढोदुःखायजीवति ॥ तस्माद्विनाशनीयोऽसौपापसंपत्तिहेतुतः ॥ ६१ ॥ आदि
सर्गेचनियमःकृतःपंकजजन्मना ॥ हिंस्राणांभोजनायास्तुमूढात्मानात्मवानिति ॥ ६२ ॥ त
स्मादेतौमयैवाद्यभोक्तव्यौभोज्यतांगतौ ॥ अभव्यएवनिर्दोषंप्राप्तमर्थमुपेक्षते ॥ ६३ ॥ नक
दाचिदिमौस्यातांगुणयुक्तौमहाशयौ ॥ तादृग्रूपविनाशोहिस्वभावान्मेनरोचते ॥ ६४ ॥ त
देतौसंपरीक्ष्येऽहंयदितादृग्गुणान्वितौ ॥ तद्भक्ष्यंनकरोम्येतौनहिंस्येगुणिनःक्वचित् ॥ ६५ ॥
अकृत्रिमंसुखंकीर्तिमायुश्चैवाभिवांछता ॥ सर्वाभिमतदानेनपूजनीयागुणान्विताः ॥ ६६ ॥
अपिनंक्ष्यामिदेहेननैवभोक्ष्येगुणान्वितम् ॥ सुखयंतिहिचेतांसिजीवितादपिसाधवः ॥ ६७ ॥

लानां । अनात्मवान् अजितमनाः ॥६२॥ भव्याःयोग्याः । यथाहुःक्षीरस्वामिनः । भव्योयोग्यइति । अभव्यस्तद्विलक्षणः ॥६३॥ नकदाचि दिति ॥ अत्रयदीत्यध्याहार्यम् । इमौयदिकदाचिदपिगुणयुक्तौमहाशयौचनस्यातांतर्हिमयाभोक्तव्याविितिशेषः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥६७॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गुणिनोऽमानित्वादिगुणवतोब्रह्मविदः तिरस्कारोगुणितिरस्कारः सएवमृतिर्मरणंजीवनफलनाशकत्वात् । गुणिनःसम्यगापद्येतसंश्रयंगुणिसंश्रयः सएवजीवितंसकलपुरुषार्थमूलत्वात् । गुणिनःसंश्रयःसमाश्रयोयस्यतस्माज्जीवितात्स्वर्गादिफलंभवति ॥ ७१ ॥ कामात्रापरिमाणमस्येतिकिंमात्रंज्ञानंययोस्तौतथोक्तौ ॥ ७२ ॥ रक्षसांकुलमेवकाननमरण्यंतस्यमंजरी ॥ ७३ ॥ हुंकारेणपरु

अपिजीवितदानेनगुणिनंपरिपालयेत् ॥ गुणवत्संगमौषध्यामृत्युरप्येतिमित्रताम् ॥ ६८ ॥
यत्राहमपिरक्षामिराक्षसीगुणशालिनम् ॥ तत्रान्यःकोनकुर्यात्तंहृदिहारमिवामलम् ॥ ६९ ॥
उदारगुणयुक्तायेविहरंतीहदेहिनः ॥ धरातलेंदवःसंगाद्दृशंशीतलयंतिते ॥ ७० ॥ मृतिर्गुणिति
रस्कारोजीवितंगुणिसंश्रयः ॥ फलंस्वर्गापवर्गादिजीविताद्गुणिसंश्रयात् ॥७१॥ तस्मादिमौप
रीक्ष्येऽहंकयाचित्प्रश्नलीलया ॥ किंमात्रज्ञानकावेतावितितामरसेक्षणौ ॥ ७२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥
अथसाराक्षसीरक्षःकुलकाननमंजरी ॥ तमस्येवाभ्रलेखेवगंभीरंविननादह ॥ ७३ ॥ नादांते
समुवाचेदंहुंकारपरुषंवचः ॥ गर्जितानंतरंजातकरकाशनिशब्दवत् ॥ ७४ ॥ भोभोघोराटवी
व्योमपदवीशशिभास्करौ ॥ महामायातमःपीठशिलाकोटरकीटकौ ॥ ७५ ॥

पंकठोरंहुंकारपरुषम् ॥ गर्जितेति ॥ करकावर्षोपलाःकरकाएवाशनिः गर्जनानंतरंजातोयःकरकाशनेःशब्दस्तद्वत्प्रतीयमानंवचः ॥७४॥ घोराटव्येवव्योमपदवीनभोमार्गःतस्याःशशिभास्करौ। महामायेव तमःपीठशिलांधकारस्थपीठात्मकशिलातस्याःकोटरंछिद्रंतत्कीटकौ हेमहामायातमःपीठशिलाकोटरकीटकौ ॥ ७५ ॥

मद्ग्रासपदंमद्ग्रासस्थानम् ॥ ७६ ॥ अलिनीध्वनेःभ्रमरीध्वनेः तत्समायाइत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तादृग्घासस्यप्रचंडहासस्यप्रभापूरेणदूरात्प्रकटिताआकृतिर्यस्याःसातथोक्ता । हासेक्रियमाणेहिदन्तप्रभाःप्रसरंतियतःअतोऽभिधीयतेहासप्रभेति ॥ ७९ ॥ कल्पांताशनिकाशेन

कौभवंतौमहाबुद्धीदुर्बुद्धीवासमागतौ ॥ मद्ग्रासपदमापन्नौक्षणान्मरणकोचितौ ॥७६॥ राजोवाच ॥ भोभोभूतककिंस्यास्त्वंकतिष्ठसिचदेहकम् ॥ दर्शयास्यास्तवगिरःकोबिभेत्यलिनीध्वनेः ॥ ७७ ॥ राज्ञेत्युक्तेरम्यमुक्तमितिसंचिंत्यसातयोः ॥ प्रकाशायाप्यधैर्यायननादसुजहासच ॥ ७८ ॥ ततोददृशतुस्तांतौशब्दपूरितादिङ्मुखीम् ॥ तादृग्घासप्रभापूरदूरप्रकटिताकृतिम् ॥७९॥कल्पांताशनिकाशेनघुष्टामद्रितटीमिव ॥ तामवेक्ष्यमहावीरौतथैवाक्षुभितौस्थितौ॥८०॥ मंत्र्युवाच ॥ महाराक्षसिसंरंभःकिमयंतवनिष्फलः ॥ लाघवंह्यथवाकार्येलाघवेऽप्यतिसंभ्रमः ॥ ८१ ॥ त्यजसंरंभमारंभोनायंतवविराजते ॥ विषयेहिप्रवर्तंतेधीमंतःस्वार्थसाधकाः ॥ ८२ ॥ त्वादृशीनांसहस्राणिमशकानामिवाबले ॥ अस्माकंधीरतावात्याव्यूढानितृणपर्णवत् ॥ ८३ ॥ संरंभज्वरमुत्सृज्यसमयास्वच्छयाधिया ॥ युक्त्याचव्यवहारिण्यास्वार्थःप्राज्ञेनसाध्यते ॥८४॥

प्रलयाशनिनिभेन घुष्टांशब्दिताम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ त्यजसंहर संरंभंआडंबरंकोपोवा । विषयेसाधयितुंयोग्येऽर्थे । हिशब्दोहेतौ ॥ ८२ ॥ धीरतावात्याव्यूढानि धीरतैववात्याचक्रवातःतयाविशेषेणोढानिधूतानि ॥ ८३ ॥ व्यवहरतीतिव्यवहारिणीतया व्यवहारानुकूलयेति

यावत् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ सत्वंबुद्धिः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ चलनैर्विवर्तनैः ॥ ८८ ॥ आशयानांअभिप्रायाणांमिथएकीभावमेवस्वाभिमतंदर्श यति ॥ आभ्यामिति ॥ स्वयमेवाविनाशिनौ अविनाशिब्रह्मरूपत्वात् ॥ ८९ ॥ तत्तस्मात्किंचित्संदेहमित्यत्रकिंचिदित्यव्ययम् । किंचिदीषन्मनागित्यव्ययवर्गपठितत्वात्संदिहतइतिसंदेहस्तम् ॥ ९० ॥ अकालकल्पाभ्रंअकालप्रलयमेघःतस्यरवइवरवोयस्मिंस्तंतथोक्तम्

कथयाभिमतंकिंतेकिमर्थयसिचार्थिनी ॥ अर्थीस्वप्नेऽपिनास्माकमप्राप्तार्थःपुरोगतः ॥८५॥इत्युक्तासातदातेनचिंतयामासराक्षसी ॥ अहोनुविमलाचारंसत्वंपुरुषसिंहयोः॥८६॥नसामान्याविमौमन्येविचित्रेयंचमत्कृतिः ॥ वचोवक्रेक्षणान्येववदंत्यंतर्विनिश्चयम् ॥८७॥ वचोवक्रेक्षणद्वारैर्धर्मितामाशयामिथः॥एकीभवंतिसरितांपयांसिचलनैरिव ॥८८॥ आभ्यांप्रायःपरिज्ञातोममभावोऽनयोर्मया ॥ नविनाश्यौमयैतौचस्वयमेवाविनाशिनौ ॥८९॥ तदेतौपरिपृच्छामिकिंचित्संदेहमुत्थितम् ॥ प्राज्ञंप्राप्यनपृच्छंतिसंदेहंतेनराधमाः ॥ ९० ॥ इतिसंचिंत्यपृच्छायैतत्त्वानांवचनंततः ॥ अकालकल्पाभ्ररवंहासंसंयम्यसाब्रवीत् ॥९१॥ कौभवंतौनरौधीरौकथ्यतामितिमेऽनघौ ॥९२॥ मंत्र्युवाच ॥ अयंराजाकिरातानामस्याहंमंत्रितांगतः ॥ उद्यतौरात्रिचारेणत्वादृग्जनविनिग्रहे ॥ ९३॥ राज्ञांरात्रिंदिवंधर्मोदुष्टभूतविनिग्रहः ॥९४॥ राक्षस्युवाच ॥ राजंस्त्वमसिसन्मंत्रीदुर्मंत्रीनन्नृपोभवेत् ॥ सन्नृपश्चभवेन्मंत्रीराजासन्मंत्रिणाभवेत् ॥९५॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ त्वादृग्जनविनिग्रहेउद्यतावितिसंबंधः ॥९३॥ रात्रिंदिवमित्यव्ययम् । अहोरात्रंदुष्टभूतविनिग्रहोराज्ञांधर्मइत्यन्वयः॥९४॥ दुष्टोमंत्रीयस्यसदुष्टमंत्रीनृपोदुर्मंत्रीनभवेत् साधुनृपोयस्यससन्नृपःमंत्रीचसन्नृपोभवेदित्यन्वयः । सन्मंत्रिणाभवेत्संयुक्तइतिशेषः ॥ ९५

राज्ञःसन्मंत्रियुक्तत्वंविशेषतएवद्रष्टव्यंइत्यभिप्रेत्याह ॥ राजैवेति ॥ योजनीयोवृद्धैः ॥ ९६ ॥ राजविद्ययाराजनीतिपरिज्ञानेन अथवा विद्यानांराजाराजविद्याब्रह्मविद्यातया । राजविद्याराजगुह्यमितिस्मरणात् । अयमेवार्थोऽस्येतिबृहद्वासिष्ठपद्यात्स्पष्टंप्रतीयते । समस्तगुणजालानामध्यात्मज्ञानमुत्तमम् । तद्विद्राजाभवेद्राजातद्विन्मंत्रीचमंत्रविदिति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ तत्तर्हिबालकावितिसंबोधनम् ॥ ९९ ॥

राजैवादौविवेकेनयोजनीयःसुमंत्रिणा ॥ तेनार्यतामुपायातियथाराजातथाप्रजा ॥९६॥ प्रभुत्वं समदृष्टित्वंराज्ञःस्याद्राजविद्यया ॥ तामेवयोनजानातिनासौमंत्रीनवान्नृपः ॥ ९७ ॥ भवंतौतद्विदौसाधूयदितच्छ्रेयआप्स्यथः ॥ नोचेदनर्थदोषःस्यात्प्रकृतेरद्ययहंयुवाम् ॥९८॥एकोपायेनमत्पार्श्वाद्बालकावुत्तरिष्यथः ॥ मत्प्रश्नपंजरंसारंचेद्विदारयथोधिया ॥९९॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वाराक्षसीप्रश्नान्सावक्तुमुपचक्रमे ॥ कथ्यतामितिराज्ञोक्तेतानिमान्शृणुराघव ॥१००॥ राक्षस्युवाच ॥ एकस्यानेकसंख्यस्यकस्याणोरंबुधेरिव ॥ अंतर्ब्रह्मांडलक्षाणिलीयंतेबुद्बुदाइव ॥ १ ॥ किमाकाशमनाकाशंनकिंचित्किंचिदेवकिम् ॥ गच्छन्नगच्छतिचकःकोऽतिष्ठन्नेवतिष्ठति ॥ २ ॥ कश्चेतनोऽपिपाषाणःकश्चव्योमनिचित्रकृत् ॥ अणौजगंतितिष्ठंतिकस्मिन्बीजइवद्रुमः ॥ ३ ॥

॥ १०० ॥ एकस्येति ॥ अंबुधेरंतर्बुद्बुदाअंबुस्फोटाइव ब्रह्मांडलक्षाणिकस्याणोरंतर्लीयंतेलयंगच्छंति । अणुंविशिनष्टि ॥ एकस्यानेकसंख्यस्येति किम् ॥१॥ किंवस्त्वाकाशंभवत्याकाशंनभवतिच किंवस्तुकिंचिन्नभवतिकिंचिद्भवतिच कोऽतिष्ठन्नेवअसन्नेवतिष्ठतीत्यर्थः ॥ २ ॥ अस्यप्रश्नवाक्यस्यायमेवार्थइत्युत्तरमवगम्यते । पाषाणःपाषाणसदृशोऽचेतनइत्यर्थः । एकस्मिन्वृक्षेतादात्म्येनावस्थानेदृष्टांतो बीजइवद्रुमइ

ति । कारणेतावत्कार्यमुत्पत्तेःप्राक्सूक्ष्मरूपेणवर्ततइत्यभ्युपगंतव्यम् । तत्रतदभावेतस्मादेवतदुत्पत्तिरितिनियमादर्शनप्रसंगाद्दृश्यतेचतिलेभ्यएवतैलमुत्पद्यतेनसिकताभ्यः । क्षीरादेवसर्पिर्मृदएवघटइत्युत्पत्तिनियमः । तथाचैकस्मिन्नेवबीजेस्वकुक्षिनिक्षिप्तानेकवृक्षोऽस्तीतिबीजएवद्रुमइत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ३ ॥ किंचिदपिकस्मात्पृथङ्नभवतीतिभेदिनमादाय पृष्ट्वाभेदमादायपृच्छति ॥ द्वैतमिति ॥ ४ ॥ विरुद्धार्थतयाप्रश्नानामसाधुत्वंव्युदस्यति ॥ मत्प्रश्नानिति ॥ तर्त्तहिजठरमुदरं जठराग्नेरिंधनत्वंझटितिगमिष्यथः । क्षणेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वेषांप्रश्नानांसामान्येनोत्तरमाह ॥ भवत्येति ॥ भंगोविच्छित्तिर्भागइत्यर्थः ॥ ७ ॥ एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः । वास्तवमेकत्वम् । इंद्रोमाया

कस्मान्नकिंचिच्चपृथक्कंपादीवमहांभसः ॥ द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्वर्ततेचमहांभसः ॥ ४ ॥ यद्येतान्सपदिधियाविचारयंतौमत्प्रश्नान्नखलुविगाहितुंसमर्थौ ॥ तद्वक्षोजठरहुताशनेंधनत्वंनिर्विघ्नंझटितिगमिष्यथः क्षणेन ॥ ५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ महानिशिमहारण्येमहाराक्षसकन्यया ॥ इतिप्रोक्तेमहाप्रश्नेमहामंत्रीगिरंददौ॥६॥ मंत्र्युवाच॥भवत्यापरमात्मैषकथितःकमलेक्षणे ॥ अनयैववचोभंग्याब्रह्मविद्बोधयोग्यया ॥७॥ अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनःषष्ठेंद्रियस्थितेः ॥ चिन्मात्रमेवमात्माणुराकाशादपिसूक्ष्मकः ॥ ८॥

भिःपुरुरूपईयते इतिश्रुतेर्मायिकमनेकत्वंचपरमात्मनःसुवचमित्यभिप्रेत्याद्यप्रश्नभागस्योत्तरमाह ॥ अनाख्यत्वादितिश्लोकद्वयेन ॥ अनाख्यत्वाद्वाचकाख्यानरहितत्वान्मनःषष्ठमिंद्रियंयेषांतेषांश्रोत्रादीनांस्थितेर्मर्यादायाअसांकर्येण पदार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्येतियावत् । एवमुक्तोपपत्तितआत्माअणुवत् । अणुर्निरवयवत्वाच्च आकाशवदित्याह ॥ आकाशादिति ॥ शक्तिपर्ययात् स्थितिशक्तेरतिक्रमात् । पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपातउपात्ययः इत्यमरः । एतेनाष्टमप्रश्नोऽपिदत्तोत्तरोवेदितव्यः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ द्वितीयंप्रश्नंप्रत्याह ॥ आकाशमिति ॥ बाह्यशून्यत्वात्स्वबर्हिर्भूतवस्तुशून्यत्वाच्चित्त्वतश्चिद्रूपत्वादनाकाशंभूताकाशंनभवति । तृ
तीयंप्रश्नंप्रत्याह ॥ अकिंचिदिति ॥ यद्यस्माद्ब्रह्मवस्त्वनिर्देश्यमनभिधेयंतस्मादकिंचित्किंचिन्नभवति ॥ सत्तेति ॥ किंचनपरमार्थसत्ता
मात्रात्मकमितिकिंचिद्भवतितदित्यर्थः ॥ ११० ॥ षष्ठंप्रश्नंप्रत्याह ॥ चेतनोऽसाविति ॥ व्युत्क्रमेणोत्तरंतुराक्षसीबुद्धिपरीक्षार्थम्। असौपर
मात्मायतश्चैतन्यप्रकाशात्माऽतश्चेतनोभवति । वेद्याभावाद्वस्तुतोज्ञेयाभावात्कल्पितवेद्यसंनिधावपिनिर्विकारत्वाच्चशिलोपमोभवति । स
प्तमंप्रश्नंप्रत्याह ॥ आत्मनीति ॥ उन्मेषोऽभिव्यक्तिः ॥११॥ नवमप्रश्नस्योत्तरमाह॥ तद्भावमात्रमिति ॥ इदंसर्वंजगत्तद्भावमात्रंब्रह्मचैतन्य

चिदणोःपरमस्यांतःकोटिब्रह्मांडबुद्बुदाः ॥ उद्भूयस्थितिमभ्यस्यलीयंतेशक्तिपर्ययात् ॥ ९ ॥ आ
काशंबाह्यशून्यत्वादनाकाशंचचित्त्वतः ॥ अकिंचिदित्यनिर्देश्यंवस्तुसत्तेतिकिंचन ॥११०॥
चेतनोऽसौप्रकाशात्मावेद्याभावाच्छिलोपमः ॥ आत्मनिव्योमनिस्वच्छेजगदुन्मेषचित्रकृत्
॥११॥ तद्भावमात्रमिदंविश्वमितिनस्यात्ततःपृथक् ॥ जगद्भेदोऽपितद्भानमितिभेदोऽपितन्मयः
॥१२॥सर्वगःसर्वसंबद्धोगत्यभावान्नगच्छति॥ नास्त्यसावाश्रयाभावात्सद्रूपत्वादथास्तिच॥१३॥

मात्रंतद्ब्रह्मचैतन्यव्यतिरेकेणासंभावितसत्त्वमितियावत् । अथवा तद्भावमात्रंतस्याधिष्ठानस्यान्यथाप्रतीतिमात्रंइतिहेतोस्ततस्तस्मात्पृथक्
नस्यात्। दशमप्रश्नस्योत्तरमाह॥जगदिति॥ तन्मयस्तत्स्वरूपो नततःपृथगस्तीत्यर्थः ॥१२॥ चतुर्थस्योत्तरमाह ॥ सर्वगइति॥ गम्यसंबंधो
हिगमनफलं परमात्माचसर्वेणगम्येनसंबद्धःअतःसर्वगोभवति । गत्यभावाद्विभुत्वेनासंभावितगतित्वाद्वस्तुतोगंतव्याभावाच्चनगच्छतिच ।
पंचमस्योत्तरमाह ॥ नास्त्यसाविति ॥ जगतियोऽस्तिसहिप्रकाश्योभवतिसंश्रयोभवति। असौपरमात्मान्याप्रकाश्यत्वात् निराश्रयत्वान्ना

स्तीत्युच्यते । अथअथापिसद्रूपत्वात्परमार्थसद्रूपत्वादस्तिच ॥ १३ ॥ श्रुत्वेतिसार्धश्लोकःस्पष्टार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रश्नरीत्यनुसारेणमंत्रिणैवोत्तरस्यदत्तत्वात्तामुपेक्ष्यरीत्यंतरमाश्रित्याह ॥ जाग्रतइति ॥ यस्यब्रह्मणःपरं परमपुरुषार्थसाधनत्वात् । प्रत्ययंज्ञानम् । जाग्रतः विवेकिनःपुरुषस्यप्रत्ययाभावाद्वास्तवद्वैतप्रत्ययाभावाज्जायमानमाहुः । द्वैतंवस्तुसदितिप्रत्ययस्यअद्वैतज्ञानप्रतिबंधकत्वात् । जाग्रतोऽपि अविवेकिनस्तद्भावादद्वैतज्ञानस्यजायमानत्वंयुक्तम् । जाग्रतःप्रत्ययाभावइतिक्वचित् तत्रायमर्थः। जाग्रतोविवेकिनोयःप्रत्ययाभावोवास्तवद्वैतप्रत्ययाभावोऽस्तितंयस्यप्रत्ययमाहुःतत्कारणत्वात् । अथवा जाग्रतःसाक्षादीक्षमाणस्यापियस्यद्वैतविषयप्रत्ययाभावोभवति । नहिद्वैतप्र

श्रुत्वैतन्मंत्रिणोवाक्यंराक्षसीवाक्यमाददे ॥ अथोनुपरमार्थोक्तिःपावनीतवमंत्रिणः ॥ १४ ॥
राजाराजीवपत्राक्षइदानीमेषभाषताम् ॥ १५ ॥ राजोवाच ॥ जाग्रतःप्रत्ययाभावाद्यस्याहुःप्रत्ययंपरम् ॥ सर्वसंकल्पसन्यासश्चेतसायत्परिग्रहः ॥ १६ ॥ यत्संकोचविकाशाभ्यांजगत्प्रलयसृष्टयः ॥ निष्ठावेदांतवाक्यानामथवाचामगोचरः ॥ १७ ॥

त्ययरूपेणसाक्षीपरिणमते कूटस्थत्वात् । यस्याहुःप्रत्ययंपरमितिपूर्ववत् । यद्वा यस्यप्रत्ययंस्वरूपचैतन्यंपरंसंसारातीतमाहुः । अत्रयच्छब्दस्तच्छब्दाध्याहारेणकथ्यतइतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः । एवमुत्तरत्रापियच्छब्दसंबंधोज्ञेयः । चेतसान्तःकरणेनसर्वसंकल्पसंन्यासःसर्वद्वैतप्रत्ययसंगत्यागोनिर्विकल्पसमाधिरित्येतत्यत्परिग्रहोयस्यपरमात्मनःस्वीकारोभवतितद्धेतुत्वात् ॥ १६ ॥ यत्संकोचविकाशाभ्यां यस्यसंकल्पविकल्पलयोदयाभ्यामित्यर्थः । वेदांतवाक्यानांनिष्ठालक्षणावृत्त्यापर्यवसानभूमिर्भवति । अथअथापि शब्दप्रवृत्तिहेतूनांजात्यादीनां अभावाद्वाचामगोचरश्चभवति । अथवावाक्यजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात्तद्गोचरत्वंतज्जन्यफलाव्यापकत्वात्तदगोचरत्वम् ॥ १७ ॥

॥ कोटिद्वयेति ॥ द्वैताद्वैतकोट्यंतरालस्थं ब्रह्मद्वैताद्वैतकोटिभ्यांपरस्परापेक्षसिद्धत्वेनकल्पिताभ्यांविलक्षणं अधिष्ठानतयातयोर्मध्यस्थंभवति अथवा सदसत्कोट्यंतरालस्थम् । नसत्तन्नासदुच्यते । इतिभगवद्वचनात् । कार्यकारणकोट्यंतरालस्थंवाद्रष्टृदृश्यकोटयन्तरालस्थंवा बिंबप्रतिबिंबकोटयंतरालस्थंवा यद्वा बंधमुक्तिकोट्यंतरालस्थंवा नियम्यनियामककोट्यंतरालस्थंवा सर्वेषामप्येतेषांकल्पितत्वाद्ब्रह्मणस्तेभ्योविलक्षणतयातदंतरालस्थत्वमुपपन्नम् । अथकोटिद्वयीमयं अथापिमाययोक्तकोटिद्वयीस्वरूपंभवति जगद्यस्याधिष्ठानस्यविवर्तभूत

कोटिद्वयांतरालस्थमथकोटिद्वयीमयम् ॥ यस्यचित्तमयीलीलाजगदेतच्चराचरम् ॥ १८ ॥ य
स्यविश्वात्मकत्वेऽपिखंडयतेनैकपिंडता ॥ सन्मात्रंतत्त्वयाभद्रेकथ्यतेब्रह्मशाश्वतम् ॥ १९ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ इतिराजमुखाच्छ्रुत्वाकर्कटीवनमर्कटी ॥ अवबुद्धपदातस्थौजहौमत्सरचापल
म् ॥ १२० ॥ अंतःशीलतामेत्यसाविश्रांतिमतापताम् ॥ प्राप्ताप्रावृण्मयूरीवसज्योत्स्नेव
कुमुद्वती ॥ २१ ॥ राक्षस्युवाच ॥ अहोबतपवित्रेयंभवतोर्भातिशेमुषी ॥ अनस्तामितसारेण
प्रबोधार्केणभासिता ॥ २२ ॥

चित्तमयीलीलाभवति ॥ १८ ॥ यस्यविश्वात्मकत्वेऽपिसर्वात्मकत्वेऽप्येकपिंडताएकस्वरूपतानखंडयते । मायिकेनानेकरससर्वतादात्म्येन वास्तवत्वमेकरसत्वंनविहन्यतइत्यर्थः । कथ्यते त्वयेत्यर्थः ॥१९॥ ब्रह्मात्मतावगतिः प्रत्यक्षफलेतिदर्शयितुं इतिराजमुखादित्यादि श्लोकद्वयंस्पष्टार्थम् ॥१२०॥ २१ ॥ उत्पन्नविज्ञानस्यकर्मलोपाभावेऽप्यादेहपातंसन्मार्गएवरुचिर्भवतीतिदर्शयितुं अहोबतेत्यादिनाऽऽख्यानसमाप्तिपर्यंतोग्रंथसंदर्भः सोऽपिस्पष्टार्थः । तत्रकानिचित्पदानिव्याक्रियंते बतेतिसंतोषे शेमुषीबुद्धिः । बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीःप्रज्ञाशेमुषीमतिरि

त्यमरः । अनस्तमितसारेणानष्टसामर्थ्येन ॥ २२ ॥ २३ ॥ जांगलंमरुभूमिवनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ रक्षःकुलमेवकाननंवनंतस्यमंजरी हेर
क्षःकुलकाननमंजरि भवत्याकस्यचिदपिप्राणाभूयोनहिंसनीयाइतियत्तत्त्वांप्रार्थयइतिपूर्वेणसंबंधः ॥ २६ ॥ नविद्यतेवितथमनृतंयस्मिन्क

विवेकिनोजगत्पूज्याःसेव्यामन्येभवादृशाः ॥ महतामेवसंसर्गात्पुनर्दुःखंनबाधते ॥ २३ ॥ को
हिदीपशिखाहस्तस्तमसापरिभूयते ॥ मयैतौजांगलंप्राप्तौभवंतौभूमिभास्करौ ॥ २४ ॥ पूज
नीयावतःशीघ्रमीहितंकथ्यतांशुभौ ॥ २५ ॥ राजोवाच ॥ प्रार्थयेत्वामहंरक्षःकुलकाननमंजरि ॥
भूयोभवत्यायत्प्राणाहिंसनीयानकस्यचित् ॥ २६ ॥ प्रीतार्थाराक्षसीप्राहकर्कटीवनमर्कटी ॥
वाढमेवंकरोम्यद्यप्रभृत्यवितथंप्रभो ॥ २७ ॥ सर्वमेवनकिंचिद्धिहिंसनीयंमयाधुना ॥२८॥ राजो
वाच ॥ यद्येवंफुल्लपद्माक्षिपरदेहैकभोजने ॥ किंस्याच्छरीरभृत्यैतेस्थितायामत्समीहिते ॥ २९ ॥
राक्षस्युवाच ॥ कालेनबहुनाराजन्प्रबुद्धायाःसमाधितः ॥ जाताभोजनवांछामेनतांतुगणयाम्य
हम् ॥१३०॥ इदानींशिखरंगत्वाप्राक्तनध्याननिश्चला ॥ यावदिच्छंसुखेनासेसजीवाशालभंजि
का ॥ ३१ ॥ आमृतिंधारणांबध्वाधारयामिशरीरकम् ॥ यथेष्टमतिकालेनत्यजामीतिमतिर्मम
॥३२॥ आशरीरपरित्यागमिदानींनमयानृप॥हिंसनीयाःपरप्राणाःपश्यंत्यासर्वगंशिवम् ॥३३॥

र्मणितदवितथम् । वितथंत्वनृतंवचइत्यमरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ फुल्लंविकाशि भृत्यैभरणाय मत्समीहितेमदिष्टे॥ २९॥ १३० ॥ आसेउपवे
शनंकुर्वे । शालभंजिकापुत्तलिकातत्सदृशीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ आमृतिमित्यार्षम् । आमृतिंमृतिपर्यंतम् । आमृतेरितिवापाठः॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ सौहार्दंसुहृद्भावं वितथीकर्तुंअनृतीकर्तुंव्यर्थीकर्तुमित्यर्थः ॥ ३५ ॥३६ ॥ संतर्पयसिसंप्रीणयसि ॥३७॥३८॥ हेमस्रग्भिःहेममा

इतिसंजातसौहार्दातौविसृज्यनिशाचरी ॥ यदागंतुंप्रवृत्तासौतदाराजाऽब्रवीद्वचः ॥ ३४॥ नास्मत्प्र
णयसौहार्दंवितथीकर्तुमर्हसि ॥ सौहार्दंसुजनानांहिदर्शनादेववर्धते ॥ ३५ ॥ लघुसौभाग्यसंयुक्तंकृत्वा
कारंमनोहरम् ॥ आगच्छास्मद्गृहंभद्रेतत्रतिष्ठयथासुखम् ॥ ३६ ॥ राक्षस्युवाच ॥ मुग्धस्त्रीरूपधारि
ण्यैदातुंशक्तोऽसिभोजनम् ॥ संतर्पयसिमांकेनराक्षसीजातिधारिणीम् ॥ ३७ ॥ रक्षोन्नमेवमेतुष्ट्यै
नसामान्यजनाशनम् ॥ पूर्वसिद्धस्वभावोऽयमादेहंनोनिवर्तते ॥ ३८ ॥ राजोवाच ॥ हेमस्रग्दामवलि
तादिनानिकतिचिन्मम ॥ गृहेस्त्रीरूपिणीतिष्ठयावदिच्छाम्यनिन्दिते ॥ ३९ ॥ ततोदुष्कृतिनश्चौरा
न्वध्यान्शतसहस्रशः ॥ मंडलेभ्यःसमाहृत्यददेतुभ्यंसुभोजनम् ॥ १४० ॥ कांतारूपंपरित्यज्यगृही
त्वातानशेषतः ॥ नयस्वहिमवच्छृंगंतत्रभुंक्ष्वयथासुखम् ॥ ४१ ॥ महाशनानामेकांतेभोजनंहिसुखा
यते ॥ तृप्तिंनिद्रांमनाक्कृत्वाभवभूयःसमाधिभाक् ॥ ४२ ॥ समाधिविरताभूयोऽप्यागत्यपुनरन्यदा ॥
नयस्वान्यान्वध्यतरान्हिंसानैषांहिधर्मतः ॥ ४३ ॥ स्वधर्मेणचहिंसैवमहाकरुणयासमा ॥ त्वंसमेष्य
सिवावश्यंमांसमाधिविरागिणी ॥ असतामपिसंरूढंसौहार्दंननिवर्तते ॥ ४४ ॥

लाभिःदामभिर्हेमसूत्रैश्चवलिताावेष्टिताहेमस्रग्दामवलिता ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ मनागीषत् ॥ ४२ ॥ धर्मतःक्रियमाणेतिशेषः ।
यद्वाधर्मतोधर्मशास्त्रतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रजनींरात्रिं रजनींक्षपयामासुरितिसंबंधः। मिथोऽन्योन्यम् ॥ ४७॥ पुरंध्रीकुटुंबिनी ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
॥१५३॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांमोक्षोपायेसूच्युपाख्यानंनामस

राक्षस्युवाच ॥ युक्तमुक्तंत्वयाराजन्करोम्येवमहंसखे ॥ सौहार्देनप्रवृत्तस्यकोवाक्यंनाभिनंदति
॥ ४५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वाराक्षसीतत्रसंपन्नासाविलासिनी ॥ राजन्नागच्छगच्छामइत्यु
क्त्वान्नृपमंत्रिणौ॥ ४६ ॥ आश्रमंस्वंप्रवृत्तौतौरात्रावनुससारसा ॥ अथतेपार्थिवगृहंप्राप्यतांरज
नींमिथः ॥ ४७ ॥ कथयैवगृहेरम्येक्षपयामासुराद्दताः ॥ प्रभातेंऽतःपुरेतस्थौपुरंध्रीजनलीलया
॥ ४८ ॥ राक्षसीमंत्रिराजानौस्वव्यापारौबभूवतुः ॥ ततोदिवसषट्केनसंचितानिमहीभृता ॥ ४९ ॥
नृपांतरपुरेभ्योऽपिस्वमंडलगणात्तदा ॥ त्रीणिवध्यसहस्राणितानितस्यैतदाददौ ॥ १५० ॥ सा
बभूवनिशाकालेसैवोग्राकृष्णराक्षसी ॥ तानिवध्यसहस्राणिजग्राहभुजमंडले ॥ ५१ ॥ ययौ
राजानमापृच्छ्यतदैवहिमवच्छिरः ॥ ततःप्रभृतिसाद्यापिकिरातजनमंडले ॥ ५२ ॥ वध्यानाग
त्यगृह्णातिसमाधेर्व्युत्थितासती ॥ १५३ ॥ इतिश्रीमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेसूच्युपाख्यानंनाम
सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंसूचीवृत्तांतकीर्तनात् ॥ आत्मैवास्ति
परंसत्यंनान्याःसंसारदृष्टयः ॥ १ ॥

प्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तानुवादपूर्वकंजगतोमनोविलसितत्वप्रपंचनायाख्यानांतरमवतारयति ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातमित्यादिना ॥ किंब्रह्म

णोऽन्यआत्मैवास्तिनेत्याह ॥ परंसत्यमिति ॥ सत्यंब्रह्म । संसारदृष्टयःसंसारभ्रांतयः ॥ १ ॥ कुतःसंसारदृष्टयोनसंतीत्यतआह ॥ सर्वेही ति ॥ हिशब्दोहेतौ । इदंमनएवसृष्टिषुकर्तव्यासुइत्थमेवंप्रकारेणसर्वंसर्वजगदात्मकंसत्स्फुरतिहि । अत्रजगतोमनोविवर्तत्वेऐंदवाख्यानं इंदुनामकब्राह्मणापत्यानांऐंदवानामाख्यानम् ॥२॥ यतऐंदवाख्यानाच्छ्रुताज्जगच्चितिशक्तिसमुल्लासंनिश्चिनोषि चितेःपरमात्मनःशक्तिर्मा यातस्यामनोभावमापन्नायाःसमुल्लासंविजृंभणं विवर्तइत्यर्थः । अथवा चितौज्ञानेशक्तिर्यस्यतच्चितिशक्तीतिमनउच्यते ॥३॥ आख्यानता

सर्वेंहिमनएवेदमित्थंस्फुरतिसृष्टिषु ॥ अत्रेदमैंदवाख्यानंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ २ ॥ रामते
कथयिष्यामितदाख्यानमनिंदितम् ॥ चितिशक्तिसमुल्लासंनिश्चिनोषिजगद्यतः ॥ ३ ॥ चित्त
बालोजगद्यक्षंमिथ्यापश्यत्यबोधितः ॥ बोधितोऽसौपरंरूपंस्वंपश्यतिनिरामयम् ॥ ४ ॥ चि
त्तमेवहिसंसारोरागादिक्लेशदूषितम् ॥ तदेवतैर्विनिर्मुक्तंभवांतइतिकथ्यते ॥ ५ ॥ कदाचिदखि
लंसर्गंसंहृत्यदिवसक्षये ॥ एकाग्रोभगवान्वेधाःसुप्तस्तामनयन्निशाम् ॥ ६ ॥ निशांतेसंप्रबुद्धा
त्माकृत्वासंध्यांयथाविधि ॥ प्रजाःस्रष्टुंदृशौस्फारेव्योम्नियोजितवानजः ॥ ७ ॥

त्पर्यंश्लोकद्वयेनाह ॥ चित्तबालइत्यादिना ॥ चित्तमेवबालःचित्तबालः । जगदेवयक्षोजगद्यक्षस्तम् । यथाबालोऽबोधितःसन्आत्मच्छा यांमिथ्यायक्षंपश्यतितथाचिदाभासविशिष्टंचित्तंअबोधितंसन्मिथ्याजगत्पश्यति बोधितंतुनिरुपद्रवमधिष्ठानंसमीक्षतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ भवां तःसंसारांतइतितत्साधनत्वात्कथ्यते ॥ ५ ॥ कदाचिदखिलंसर्गमित्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यंतोग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थः । तत्रकानिचित्पदानि विविच्यंते । नैमित्तिकप्रलयेमहर्लोकादेरवस्थानादखिलशब्दःकतिपयविषयः ॥ ६ ॥ स्फारेमहती ॥ ७ ॥

महानारंभोव्यापारोयेषुतेतथोक्ताः । सृज्यंतइतिसर्गाःप्रपंचास्तान्स्थितौनिरर्गलान्निर्बाधान्स्थितिनिरर्गलान् । अबाधंतुनिरर्गलमित्यमरः

अथासौदृष्टवांस्तत्रमनसाविततेंऽबरे ॥ पृथक्स्थितान्महारंभान्सर्गान्स्थितिनिरर्गलान् ॥ ८ ॥
तानालोक्यविशुद्धेनपरेणस्वेनतेजसा ॥ भृशंविस्मयमापन्नःकिमेतत्कथमित्युत ॥ ९ ॥ अथा
लोक्यचिरंकालंमनसैवतदांबरे ॥ सूर्यंतस्माज्जगज्जालादेकमानीयपृष्टवान् ॥ १० ॥ कस्त्वंक
थमिदंजातंजगज्जालंमहाद्युते ॥ यदिजानासिभगवंस्तदेतत्कथयानघ ॥ ११ ॥ इत्युक्तोवेधसा
भानुर्भक्तिप्रह्वेनचेतसा ॥ नमस्कृत्वाभ्युवाचेदमनिंद्यपदयागिरा ॥ १२ ॥ अस्यदृश्यप्रपंच
स्यानित्यंकारणतामसि ॥ गतस्तस्मान्नजानीषेकिंमामीश्वरपृच्छसि ॥ १३ ॥ अथमद्वाक्यसं
दर्भैर्लीलाचेत्तवसर्वग ॥ अचिंतितांमदुत्पत्तिंतच्छृणुत्वंवदाम्यहम् ॥ १४ ॥ तलेकैलासशैल
स्यजंबुद्वीपैककोणके ॥ सुवर्णतटनाम्नाथत्वत्पुत्रैर्जनितप्रभैः ॥ १५ ॥ मंडलंकल्पितंश्रीमदन
ल्पसुखसुंदरम् ॥ तत्राभूदतिधर्मात्माब्राह्मणोब्रह्मवित्तमः ॥ १६ ॥ इंदुनामातिशांतात्माक
श्यपस्यकुलोद्भवः ॥ तस्यप्राणसमाभार्याकाचित्तस्यांमहात्मनः ॥ १७ ॥ नबभूवात्मजस्तस्य
मरुभूमौतरुर्यथा ॥ तौततोदंपतीखिन्नौपुत्रार्थंतपसेगिरेः ॥ १८ ॥

॥ ८ ॥ अथार्थेउतशब्दः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मदुत्पत्तिमित्युपलक्षणंजगज्जालोत्पत्तेरपि ॥ १४ ॥ त्वत्पुत्रैर्मरीच्यादिभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ तरुवत्स्थितिर्ययोस्तौतरुस्थिती जलाहारत्वंतरौप्रसिद्धमेव ॥ २० ॥ २१ ॥ भव्यायोग्याः । येनदशपुत्रभवनेनशोकोमांभूयोन बाधतेतदस्त्वित्यध्याहारः । यद्वा येनेति एकत्वमविवक्षितं येःपुत्रैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ खेदिनोदुःखिन उद्विग्नाउद्वेगयुक्ताः वि

कैलासस्यसमारूढौशुचिव्रतपरायणौ ॥ भूतैरनावृतेशून्येतस्मिन्कैलासकुंजके ॥ १९ ॥ तेपतुस्तौत पोघोरंजलाहारौतरुस्थिती ॥ ततस्तुष्टोऽभवद्देवस्तयोःशशिकलाधरः ॥ २० ॥ आजगामाथतंदेशंय त्रतौविप्रदंपती ॥ वरंविप्रगृहाणाशुतुष्टोऽस्मितमुवाचह ॥ २१ ॥ विप्रउवाच ॥ भगवन्देवदेवेशदशपु त्रामहाधियः ॥ भव्याभवंतुमेभूयःशोकोयेननबाधते ॥ २२ ॥ अथैवमस्त्वितिप्रोच्यजगामांतर्धिमीश्व रः ॥ ततस्तौदंपतीतुष्टौवरंलब्ध्वागृहंगतौ ॥ २३ ॥ ततःकालेनसुषुवेदशपुत्राननिंदितान् ॥ ब्राह्मणीदश तेबालाःक्रमेणप्रौढिमाययुः ॥ २४ ॥ अथकालेनमहतातेषांतौपितरौतदा ॥ संजग्मतुस्तनुंत्यक्त्वास्वांग तिंगतिकोविदौ ॥ मातापितृभ्यांरहितास्ततस्तेब्राह्मणादश ॥ २५ ॥ ययुःकैलासशिखरंगृहंसंत्यज्यखेदि नः ॥ तत्रसंचिंतयामासुरुद्विग्नास्तेविबांधवाः ॥ २६ ॥ किंस्यादिहपरंश्रेयःकिमिहस्याददुःखदम् ॥ कियदे तज्जनैश्वर्यंसामंतोहिमहेश्वरः ॥२७॥ सामंतसंपत्किनामराजानोहिमहेश्वराः ॥ कानामसंपद्भूपानांसंम्राडि हमहेश्वरः ॥२८॥ किंनामसंपत्साम्राज्यमिंद्रस्तेषांमहेश्वरः ॥ किंनामतन्महेंद्रत्वंयन्मुहूर्तंप्रजापतेः ॥२९॥

बांधवाविगतबांधवाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ राजानोमंडलेश्वराः । यआज्ञयाराज्ञःशास्तिससम्राडित्युच्यते । शास्तियश्चाज्ञयाराज्ञःससम्राडित्यम रः ॥ २८ ॥ साम्राज्यंकिंनामसंपदितिसंबंधः । यन्महेंद्रत्वंप्रजापतेर्मुहूर्तंवर्तते । प्रजापतेर्हिदिनेचतुर्दशइंद्राभवन्ति । तत्रैकैकोमुहूर्तमा

त्रंत्रैलोक्यंशास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥ भ्रातरइतिसंबोधनम् । मेमह्यम् ॥ ३१ ॥ तातेतिपितृसमत्वाज्ज्येष्ठःसंबोध्यते । सर्वदुःखापमार्जनंसर्वदुः
खशमकं शाधिअनुशासनंकुरु ॥ ३२ ॥ भास्वान्दीप्तिमान् तेजसाप्रभावेण । तेजःप्रभावेदीप्तौचबलेशुक्रेऽप्यतस्त्रिष्वित्यमरः ॥ ३३ ॥ बाढ

विनश्यतिचयत्कल्पेकिंतत्स्यादिहशोभनम् ॥ ३० ॥ ज्येष्ठउवाच ॥ ऐश्वर्याणांहिसर्वेषामाक
ल्पांताविनाशियत् ॥ रोचतेभ्रातरस्तन्मेब्रह्मत्वमिहनेतरत् ॥ ३१ ॥ इतरेऊचुः ॥ युक्तमुक्तंत्व
यातातसर्वदुःखापमार्जनम् ॥ शाधितत्त्वंगतिर्नोऽद्यविरिंचित्वमवाप्नुमः ॥ ३२ ॥ ज्येष्ठउवाच ॥
पद्मासनगतोभास्वान्ब्रह्माहमितितेजसा ॥ सृजामिसंहरामीतिध्यानमस्तुचिरायवः ॥ ३३ ॥
अग्रजेनेतिकथिताबाढंकृत्वातउत्तमाः ॥ ध्यानाधीनधियस्तत्रलिपिकर्मार्पितोपमाः ॥ ३४ ॥
अंतःस्थेनैवमनसाचिंतयामासुराहृताः ॥ ब्रह्माहंजगतःस्रष्टाकर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ ३५ ॥ लोक
पालपुरैःसार्धंभुवनानिचतुर्दश ॥ निर्मितानिमयैतानितेषामंतरहंस्थितः ॥ ३६ ॥ अथतेब्राह्म
णाएवंबद्धब्रह्मात्मभावनाः ॥ देहान्विसस्मरुःपूर्वान्पूर्वभावनयार्पितान् ॥ ३७ ॥ अथतेदेहकाः
सर्वेपवनैरातपेनच ॥ कालेनशोषमभ्येत्यगलिताःशीर्णपर्णवत् ॥ ३८ ॥ सतेषांदशधासर्गप्रति
भासोऽयमुत्थितः ॥ भावनापरिपाकेनदशतेब्रह्मतांगताः ॥ ३९ ॥

मित्यव्ययंअभ्युपगमे। लिपिकर्मचित्रकर्म ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विसस्मरुर्विस्मर्यमाणांश्चक्रुः। अर्पितान्विषयीकृतानितियावत्। अथ
वा अर्पितान्समर्पितान्दत्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्वकृत्यमाह। अहर्निशाकरः भास्करोहिमेरुपर्वतेनाव्यवहितोऽहःकरोति तद्व्यवहितस्तुनिशांकरोति। उक्तंचवृद्धवासिष्ठे। अर्कःकुर्वन्नहोरात्रेदर्शयत्याकृतिंयथा। चितिः सदसतीकुर्वन्दर्शयत्याकृतिंतथा इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणेऐंदवोपाख्यानंनामाष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ अतीतेनाख्यानेनतात्पर्यतःप्रतिपादितमर्थंदर्शयति ॥ मनोहीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ मनःकृतंमनसाकृतंसम्यक्कृतंमन्ये मनःकृतमेवसार्थकंजानइत्यर्थः॥ १ ॥ २ ॥ ननुशरीरकृतकर्मणांफ

तएतेदशसंस्कारामनोव्योमनिसंस्थिताः ॥ एषामन्यतमस्याहंभास्करोऽहर्निशाकरः ॥ ४० ॥
इत्युक्त्वावेधसंभानुर्जगामनिजमंदिरम् ॥ विरंचिरपिदेवेशःस्वव्यापारपरोऽभवत् ॥४१॥ इति
श्रीयोगवासिष्ठेमोक्षोपायउत्पत्तिप्रकरणेऐंदवोपाख्यानंनामाष्टमःसर्गः ॥ ८॥ वसिष्ठउवाच॥
मनोहिजगतांकर्तृमनोहिपुरुषःपरः ॥ मनःकृतंकृतंलोकेनशरीरकृतंकृतम् ॥ १ ॥ सामान्याब्रा
ह्मणाभूत्वामनोभावनयाकिल ॥ ऐंदवाब्रह्मतांयातामनसःपश्यशक्तिताम् ॥ २ ॥ मनसाभा
व्यमानोहिदेहितांयातिदेहकः ॥ देहभावनयामुक्तोदेहधर्मैर्नबाध्यते ॥ ३ ॥ नांतर्मुखतयायोगी
देहेवेत्तिप्रियाप्रिये ॥ इंद्रस्याहल्ययासार्धमुदंतोऽत्रनिदर्शनम् ॥ ४ ॥

लवत्त्वस्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्छरीरकृतंसार्थकंनभवतीत्युक्तमनुपपन्नमित्याशंक्याह ॥ मनसेति ॥ हियस्माद्देहकोमनसाभाव्यमानःसन्देहितांयाति देहोचितकार्यकारीभवतीति। अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह ॥ देहभावनयेति ॥ देहभावनयामुक्तःपुरुषोदेहधर्मैःशीतोष्णमानावमानादिभिर्नबाध्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ क्वैतदुपलभ्यतइत्यतआह ॥ नांतर्मुखतयेति ॥ अयमर्थः। मनोभावनायांसत्यांशरीरेफलपर्यवसा

यिभोजनादिकार्यदर्शनादसत्यांतस्यांनिर्विकल्पकसमाध्यवस्थायांतददर्शनात्स्वप्नावस्थायांमनोमात्रात्मकशरीरकृतस्यतृप्त्यादिफलपर्यव सायिनोभोजनादेर्दर्शनाच्चप्राप्ताप्राप्तविवेकेनशरीरकृततयोपलभ्यमानंफलवत्कार्यंस्वप्नशरीरकृतकार्यवत् मनःकृतमेवेति । मनएवप्रियाप्रियकृन्नदेहइत्येतमर्थंतन्निग्रहेप्रयत्नातिशयविधानायाख्यानांतरेणस्फुटीकर्तुमाह॥इंद्रस्येति॥इतऊर्ध्वमाख्यानसमाप्तिपर्यंतोग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थः।

श्रीरामउवाच ॥ काहल्याभगवन्निंद्रस्तवकोवात्रसंमतः ॥ ययोरुदंतश्रवणेपावनीदृष्टिरेतिमा
म् ॥ ५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ श्रूयतेहिपुरारामामागधेषुमहीपतिः ॥ इंद्रद्युम्नइतिख्यातइंद्रद्युम्नइवापरः
॥ ६ ॥ तस्येंदुबिंबप्रतिमाभार्याकमललोचना ॥ अहल्यानामतत्रासीच्छशांकस्येवरोहिणी ॥७॥
तस्मिन्नेवपुरेषिङ्गःषिङ्गप्रकरशेखरः ॥ इंद्रनामापरःकश्चिन्नागरीणांप्रियोऽवसत् ॥ ८ ॥ साहल्या
हल्ययासार्धमिंद्रस्ययदभूत्पुरा ॥ तदाकर्ण्येतिहासेभ्यस्तस्मिन्निंद्रेऽन्वरज्यत ॥ ९ ॥ तयो
र्घनतरस्नेहनिरावरणचेष्टयोः ॥ सदुर्विनयवृत्तांतोराजांतिकमुपाययौ ॥ १० ॥ एवमन्योन्य
मासक्तंभावमालोक्यभूपतिः ॥ चकारबहुभिर्भेदैःसतयोरनुशासनम् ॥ ११ ॥ तावुभावपिसंत्य
क्तौदुर्मतीसलिलाशये ॥ तुष्टौजहसतुस्तत्रनखेदमुपजग्मतुः ॥ १२ ॥

तत्रकानिचित्पदानिविविच्यंते । उदंतोवृत्तांतः॥४॥५॥इंद्रद्युम्नइतीति ॥ सर्वैपूर्वमभूद्राजापांड्योद्रविडसत्तमः॥ इंद्रद्युम्नइतिख्यातोविष्णुव्रतपरायणइतिपुराणप्रसिद्धएकोऽस्ति इंद्रद्युम्नः । अयंतुअपरइंद्रद्युम्नइवस्थितः ॥६॥७॥ पिङ्गप्रकरशेखरःविटसमूहोत्तंसः॥ ८ ॥ अन्वरज्यतअनुरागमकुरुत ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भेदैःप्रकारैः ग्रथितौबद्धौ ॥ १३ ॥ असभुवीतिधातोर्लण्मध्यमपुरुषद्विवचनंस्थइति । दुर्मतीइति संबोधनम् ॥ १४ ॥ आशयोऽत्रचित्तम्
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शरीरकलनानिशरीरकल्पनानि । सर्ववनखंडलतारसेषु सर्वेचतेवनखंडलतानांवन

ग्रथितौगजपादेषुनतौश्रममुपागतौ ॥ कशाभिस्ताड्यमानांगौनापतुःकामपिव्यथाम् ॥ १३ ॥ ज्वा
लानिर्दह्यमानौतौस्थितौहिमशिलास्विव ॥ अपृच्छत्तौततोराजाखिन्नौवांकिंनदुर्मती ॥ १४ ॥ अथ
तौधरणीपालमूचतुर्मुदिताशयौ॥ संस्मृत्यावामिहान्योन्यंमुखकांतिमनिंदिताम्॥१५॥आत्मानंनवि
जानीवोजातावन्योन्यतन्मयौ ॥ मुह्यावोनमहीपालस्वांगैरपिविकर्तितैः ॥ १६ ॥ इष्टेऽर्थेचिरमाविष्टं
क्वापिधीरंमनःकृतम् ॥ भावंभावाःशरीरोत्थान्नृपशक्तानबाधितुम् ॥ १७ ॥ आवांतन्नविजानीवोजा
तावन्योन्यतन्मयौ ॥ भावितंतीव्रवेगेनमनसायन्महीपते ॥ १८ ॥ तदेवपश्यत्यखिलंनशरीरविचे
ष्टितम् ॥ नकाश्चनक्रियाराजन्मुनिशापादिकाअपि ॥ १९ ॥ तीव्रवेगेनसंपन्नंशक्ताश्चालयितुंमनः ॥
एककार्येनिविष्टंहिमनोधीरस्यभूपते ॥ २० ॥ नचाल्यतेमेरुरिवप्रतिघातशतैरपि ॥ २१ ॥ राजन्शरी
रकलनानिपृथोत्थितानिचेतोहिकारणममीषुशरीरकेषु ॥ वारीवसर्ववनखंडलतारसेषुमुख्यंशरीरमि
हविद्धिमनोमहात्मन् ॥ २२ ॥ देहेऽक्षतेविविधदेहगणंकरोतिस्वप्नावनाविवनवंनवमाशुचेतः ॥ चित्ते
ऽक्षतेतुनकरोतिहिकिंचिदेवदेहस्ततःसमनुपालयचित्तरत्नम् ॥ २३ ॥

भागलतानांरसाश्चतेषुवारीवामीषुस्थूलशरीरकेषुचेतउपादानकारणंहि ॥ २२ ॥ ननुशरीरकेषुचेतःकारणमितिकुतः वैपरीत्यंकिंनस्यादि

त्यतआह ॥ देहेऽक्षतइति ॥ स्वप्नावनौस्वप्नभूमौ ॥ २३ ॥ २४ ॥ परमार्थरसस्पृशःपरमार्थसारविषयाः ॥ २५ ॥ निर्वासयामिनिष्कासयामि निरवासयत्निष्कासितवान् ॥ २६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणइंद्रोपाख्यानंनामनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ अतीतेनाख्यानेनविस्तरेणप्रतिपादितमर्थंसंक्षिप्याह ॥ एतत्तेकथितमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ सम्यग्विदितेहिसंसाररोगनिदानेमनसितच्चिकि

वसिष्ठउवाच ॥ ताभ्यांतथैवमुक्तोऽसौराजाराजीवलोचनः ॥ मुनिंभरतनामानंपार्श्वस्थंसमुवाचह ॥ २४ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञपरमार्थरसस्पृशः ॥ रमयंत्येवचेतांसिगिरःकामांधयोरपि ॥ २५ ॥ शासितौचयथाशास्त्रमेतौनिर्वासयाम्यहम् ॥ इत्युक्त्वाराजशार्दूलस्तावुभौनिरवासयत ॥ २६ ॥ इतिश्रीमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणइंद्रोपाख्यानंनामनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एतत्तेकथितंराममयाख्यानकलीलया ॥ सर्वएवजगत्यस्मिन्द्विशरीराःशरीरिणः ॥ १ ॥ एकंमनःशरीरंतुक्षिप्रकारिचलंसदा ॥ अकिंचित्करमन्यच्चशरीरंमांसनिर्मितम् ॥ २ ॥ श्रीरामउवाच ॥ विस्तरेणममब्रह्मन्जडस्यास्यनिराकृतेः ॥ रूपमारूढसंकल्पंमनसोवक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्यसर्वशक्तेर्महात्मनः ॥ संकल्पशक्तिरचितंयद्रूपंतन्मनोविदुः ॥ ४ ॥

त्सासुकरेतिमन्वानोरामःपृच्छति ॥ विस्तरेणेति ॥ निराकृतेर्वस्तुतोनिःस्वरूपस्य तत्रहेतुः ॥ जडस्येति ॥ जडत्वंसाधयति ॥ अस्येति ॥ दृश्यस्येत्यर्थः । आरूढःसंकल्पोयेनतदारूढसंकल्पं संकल्पप्रधानमित्यर्थः । यद्वा आरूढःसंकल्पोयस्यतत्तथा ॥ ३ ॥ अनिर्वाच्यंमनःस्वरूपंदर्शयंस्तन्मनआसुप्तेरामृतेःतच्चिंतनादिलक्षणंमोक्षोपायप्रवणंकुर्यादित्याह ॥ अनंतस्येत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ सर्वशक्तेःसर्वकारणभूतामा

याशक्तिर्यस्य।यद्वा सर्वाःशक्तयःसर्वपदार्थनिष्ठतयाप्रतीयमानायस्मिंस्तत्तथोक्तम्।तस्यसंकल्पशक्तिसंश्लिष्टंयत्कल्पितंरूपंतन्मनोविदुः॥४॥ भावःपदार्थः। यद्वाभावशब्देनाभिप्रायवाचिनाभिप्रायकारणंलक्ष्यते। चलःस्वभावतोलोलोनॄणांयोभावःसःकलनोन्मुखतांसंकल्पाभिमुखतांयातःसन्सदसतोर्मध्येचलति आत्मानात्मनोर्मध्येदोलायते अनेकत्वधुरं दधानः मनोदर्पणमधिरूढोह्यात्मानात्मनोर्द्रष्टृदृश्यभावंभजते। मनोलयेसुषुप्तावात्मानात्मनोर्द्रष्टृदृश्यभावादर्शनात्॥५॥यतःकुतश्चिदविचारितरमणीयात्कारणात् उत्पन्नमतएव यत्किंचिदेवाविचारितरमणीयमेव विचार्यमाणंतु छायाकल्पितवेतालवद्विशीर्यते। हिशब्दोविद्वत्प्रसिद्धिद्योतनार्थः। मुक्तियुक्तिषुमोक्षोपपत्तिषु तच्चिंतनादिलक्ष

भावःसदसतोर्मध्येनॄणांचलतियश्चलः ॥ कलनोन्मुखतांयातस्तद्रूपंमनसोविदुः ॥ ५ ॥ यतः
कुतश्चिदुत्पन्नंचित्तंयत्किंचिदेवहि ॥ नित्यमात्मविमोक्षाययोजयेन्मुक्तियुक्तिषु ॥ ६ ॥ अत्रेदं
चित्तमाख्यानंकथयामितवानघ ॥ यदाख्यातंभगवतापुरापंकजजन्मना ॥ ७ ॥ अस्तिरामा
टवीस्फाराशून्याशांतातिभीषणा ॥ योजनानिशतंयस्यांलक्ष्यतेकोणमात्रकम् ॥८॥ अस्यामे
कोहिपुरुषःसहस्रकरलोचनः ॥ पर्याकुलमतिर्भीमःसंस्थितोविकृताकृतिः ॥ ९ ॥

णमोक्षोपायेषुतद्योजयेत्। एवमविचारितरमणीयंविचाराद्विशरारु मनएवसंसारकारणंतन्निवृत्तयेतदेवमोक्षयुक्तिषुयोजनीयमित्युक्तम्॥६॥ इदानींएतमेवार्थंचित्ताख्यानमवतार्यप्रपंचयति ॥ अत्रेदमिति ॥ ७ ॥ अस्तिरामाटवीस्फारेति ॥ गूढार्थपद्यानिभगवान्वसिष्ठःस्वयमेव व्याकरिष्यति तथापिबुद्धिसौकर्यार्थंव्याकुर्मः। अटंत्यस्यांजीवाइत्यटवीसंसारपदवी स्फाराविस्तीर्णा शून्यासर्वपदार्थवर्जिता मायिकत्वात्तत्रपदार्थानाम्। अशांतेतिपदच्छेदः। अथवा तामसत्वंदर्शयितुंशून्येत्युक्तं सात्विकत्वंदर्शयितुंशांतेति राजसत्वंज्ञापयितुमतिभीषणेति ॥८॥ पुरिशरीरेशेते पुरुवहुसीदत्यवसीदतीतिवापुरुषोमनः सहस्रकरलोचनः अनंतहस्तनयनः। अत्रानंताविषयाकारवृत्तयःकरलोचनतयावि

वक्षिताः। यथोक्तंबृहद्वासिष्ठे । सहस्रनेत्रहस्तत्वंयत्पुंसःपरिवर्णितम्। तदनंताकृतित्वंहिचेतसःपरिदर्शितमिति ॥ ९ ॥ वाह्यंयतिनाना योनीःप्रापयंतिइतिबाहवःकुकल्पनानि तेषांसहस्रेण। परितोघ्नंतीतिपरिघास्तानाध्यात्मिकादिदुःखहेतूनादायात्मनःस्वस्यपृष्ठेप्रहरति भ्रांतिपरिगृहीतैराध्यात्मिकादिदुःखहेतुभिरात्मानंक्लेशयतीत्यर्थः। पलायते कुकल्पनाप्रापितदुःखहेतुभ्योबिभेतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥ अं

ससहस्रेणबाहूनामादायपरिघान्बहून् ॥ प्रहरन्नात्मनःपृष्ठेस्वात्मनैवपलायते ॥ १० ॥ दृढप्र
हारैःप्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि ॥ प्रविद्रवतिभीमात्मासयोजनशतान्यपि ॥ ११ ॥ क्रंदन्प
लायमानोऽसौगत्वादूरमितस्ततः ॥ श्रमवान्विवशाकारोविशीर्णचरणांगकः ॥ १२ ॥ पतितो
ऽवशएवाशुमहत्यंधोंऽधकूपके॥ कृष्णरात्रितमोभीमेनभोगंभीरकोटरे ॥१३॥ ततःकालेनबहुना
सोंऽधकूपात्समुत्थितः ॥ पुनःप्रहारैःप्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ॥ १४ ॥ पुनर्दूरतरंगत्वाक
रंजवनगुल्मकम् ॥ प्रविष्टःकंटकव्याप्तंशलभःपावकंयथा ॥ १५ ॥ तस्मात्करंजगहनाद्विनि
ष्क्रम्यक्षणादिव ॥ पुनःप्रहारैःप्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ॥ १६ ॥ पुनर्दूरतरंगत्वाशशांकक
रशीतलम् ॥ १७ ॥

धोविवेकरहितः। अंधकूपेगहननरके कुत्सितानिदुःखान्युप्यन्तेऽस्मिन्निति कूपशब्दव्युत्पत्तेर्नभोवद्गंभीरमपरिच्छेद्यंकोटरंछिद्रंअभ्यन्तरावकाशोयस्मिन्सतथोक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्मिन्करंजवनगुल्मकमितिमनुष्यजन्म विवक्षितम्। नक्तमालापरपर्यायकरंजवनगतगुल्मशब्दितक्षुद्रोद्भिज्जत्वस्यासुखकरत्वात्कंटकव्याप्तं दुःखपरिवृतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कदलीकाननंस्वर्गस्तद्वदापातरमणीयत्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वसिष्ठशब्देनतेजउच्यते । अत्यंतंचतेजःस्वरूपोवसिष्ठइतिवसिष्ठशब्दव्युत्पत्तेर्वसिष्ठवाचिनामयेतिशब्देनपरमोविवेकोविवक्षितः ॥ २२॥ विवेकेनबलाच्चित्तंझटित्याक्रांतमितीममर्थमाह अवष्टभ्य

कदलीकाननंकांतंसंप्रविष्टोहसन्निव ॥ कदलीखंडकात्तस्माद्विनिष्क्रम्यक्षणात्पुनः ॥ १८ ॥ स्वयंप्रहारैःप्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ॥ पुनर्दूरतरंगत्वातमेवांधोऽधकूपकम् ॥ १९ ॥ ससंप्रविष्टस्त्वरयाविशीर्णावयवाकृतिः ॥ अंधकूपात्समुत्थायप्रविष्टःकदलीवनम् ॥२०॥ कदलीकाननाच्छुभ्रंकरंजवनगुल्मकम् ॥ करंजकाननात्कूपंकूपाद्रंभावनांतरम् ॥ २१ ॥ प्रविष्टःप्रहरंश्चैवस्वयमेवात्मनिस्थितः ॥ एवंरूपनिजाचारंसमालोक्याचिरंमया ॥ २२ ॥ अवष्टभ्यबलादेवमुहूर्तंप्रतिबोधितः ॥ पृष्टश्चकस्त्वंकिमिदंकेनार्थेनकरोषिच ॥ २३ ॥ किंचवाभिमतंतेस्यात्किंमुधापरिधावसि ॥ इतिपृष्टेनकथितंतेनमेरघुनंदन ॥ २४ ॥ नाहंकश्चिन्नचैवेदंमुनेकिंचित्करोम्यहम् ॥ त्वयाहमवभग्नोऽस्मित्वंमेशत्रुरहोबत ॥ २५॥ त्वयादृष्टोऽस्मिनष्टोऽस्मिदुःखायचसुखायच ॥ इत्युक्त्वाविक्लवान्यंगान्यालोक्यस्वान्यतुष्टिमान् ॥ २६ ॥

बलादेवमुहूर्तंप्रतिबोधितः इति ॥ २३ ॥ मुधावृथा ॥ २४ ॥ विवेकंप्रतिचित्तेनकथितमेवदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ हेमुनेविवेक अविचारितरमणीयंहिचित्तंतत्कार्यादिकंविवेकमृदितमसदेवभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वयाविवेकेनदृष्टोवशीकृतोऽहंदुःखायसुखायचनष्टोऽस्मि । सुखदुःखोत्पादनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अर्धप्राप्तविवेकत्वाद्भोगांस्त्यक्तुमशक्नुवत् चित्तंसंतापांश्चकारेत्येतमर्थमाह ॥ रुरोदेति ॥ आसमंताद्रवःशब्दोयस्यसआरवी पूर्णविवेकेन स्वान्यंगान्यहंकारममकारलक्षणानिबाधितान्यालोक्य प्राप्तपरमानंदतयाचित्तंसंतोषंचकारेत्याह ॥ स्वान्यंगानिसमालोक्येति ॥ २७ ॥ पूर्णविवेकोदयेसतिसवृत्तिकंचित्तविलयक्रमंश्लोकद्वयेनाह ॥ अथाट्टहासपर्यंतइत्यादिना ॥ ममपुरतोविवेकस्यसमक्षमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्य चित्तस्यशिरोऽहंकारलक्षणं तच्चपरमदारुणंअतिभयंकरंततोऽनंतरंबाहवःकुकल्पनालक्षणाःपतिताः पश्चादर्थाशालक्षणंवक्षआदिकंपतितम् ।

रुरोदातिरवंदीनोमेघोवर्षन्निवारवी ॥ क्षणमात्रेणतत्रासावुपसंहृत्यरोदनम् ॥ स्वान्यंगानिस
मालोक्यजहासप्रसभंचिरम् ॥ २७ ॥ अथाट्टहासपर्यंतेसंभ्रमात्पुरतोमम ॥ क्रमेणतानितत्या
जस्वान्यंगानिसमंततः ॥ २८ ॥ प्रथमंपतितंतस्याशिरःपरमदारुणम् ॥ ततस्तेबाहवःपश्चाद्वक्ष
स्तदनुचोदरम् ॥ २९ ॥ अथक्षणेनसपुमान्स्वान्यंगानियथायथम् ॥ संत्यज्यनियतेःशक्त्याक्वा
पिगंतुमुपस्थितः ॥ ३० ॥ दृष्टवानहमेकांतेपुनरन्यंतथानरम् ॥ प्रहरंतंभ्रमंतंचपर्याकुलतरांतरम्
॥ ३१ ॥ समयासंमुखीकृत्यपरिपृष्टस्तथैवहि ॥ तेनैवासौक्रमेणैवरुदित्वासंप्रहस्यच ॥ ३२ ॥

तथाचोक्तंवृहद्वासिष्ठे । यदंगानिविशीर्णानिगतान्यंतर्धिमग्रतः ॥ तत्किंतेनविनार्थाशाशाम्यतीतिप्रदर्शितम् इति । अत्रार्थाशाहंकार कुकल्पनयोरुपलक्षणानि ॥ २९ ॥ यथायथंयथापूर्वंसमंततइत्यभिधानादिदानींयथायथमित्यभिधानाच्चायमर्थोऽवगम्यते । स्वान्यंगानियथा स्वंपूर्वादिदिग्भ्योवलिंविधाय गंतुंसमुद्यतइति एवंकथासौंदर्यार्थमुक्तमितिज्ञेयम् । नियतेर्दैवस्यशक्त्या विज्ञानाकारेणाभिव्यक्तयेत्यर्थः । गंतुंसमुद्यतोनगतइत्यभिधानाज्जीवन्मुक्तत्वंसूचितम् ॥ ३० ॥ पर्याकुलतरांतरं अत्यंतंपर्याकुलंअंतरमभ्यंतरंयस्यसतथोक्तस्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अलमत्यर्थम् । अलक्ष्यतामदृश्यतांययावित्युक्तंविदेहमुक्तत्वंआवेदितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथासौसुचिरेणेति ॥ महापातकयुक्तंहिमनोंऽधकूप
शब्दितेनरकेपतितंसत्तस्मात्कूपादतिदीर्घेणापिकालेननिर्गतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ शुद्धिलेशरहितंअनात्मज्ञमन्यन्मनःस्वविवेकंतिरश्चकारेत्या
ह ॥ दुर्मतिरिति ॥ दुर्मतिरसौमामित्युक्त्वास्वव्यापारपरोऽभवदित्यन्वयः ॥ इतिशब्दपरामृष्टमाह ॥ मूढेत्यादिना ॥ हेमूढदुर्द्विजाकिं

अंगैर्विशीर्णतामेत्यययावलमलक्ष्यताम् ॥ दृष्टवानहमेकांतेतथैवान्यःक्वचिन्नरः ॥ ३३ ॥ प
लायमानःपतितोह्यत्यंतांधोंऽधकूपके ॥ तत्राहंसुचिरंकालमवसंस्तत्प्रतीक्षकः ॥ ३४ ॥ अथा
सौसुचिरेणापिकूपान्नाभ्युत्थितःशठः ॥ दृष्टवान्पुनरन्यंचप्रपतंतमितस्ततः ॥ ३५ ॥ अवष्ट
भ्यतथैवाशुतस्यप्रोक्तंचिरंमया ॥ दुर्मतिर्मामसौमूढनैवजानासिकिंचन ॥ अपैहिदुर्मतेऽत्युक्त्वा
स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ३६ ॥ एवंतस्मिन्महारण्येबहवस्तादृशानराः ॥ परिभ्रमंतास्तिष्ठंति
विद्यतेऽद्यापिसाटवी ॥ ३७ ॥ साभीषणाविविधकंटकसंकटांगीघोराटवीघनतमोगहनापिलो
कैः ॥ आगत्यनिर्वृतिमनाप्तनिजावबोधैरासेव्यतेकुसुमगुल्मकवाटिकेव ॥ ३८ ॥ श्रीरामउवा
च ॥ कासौमहाटवीब्रह्मन्कुत्रवादृश्यतेऽनघ ॥ केचतेपुरुषास्तत्रकिंवाकर्तुंकृतोद्यमाः ॥ ३९ ॥

चिन्नजानास्येव अपैहिअपसरमत्सकाशात् ॥३६॥३७॥ साभीषणेति ॥ विविधःकंटकानांदुःखलक्षणानांसंकटंसंबाधोयेष्वंगेषुतान्यंगानिय
स्याःसातथोक्ता घनतमसानिबिडाज्ञानेनगहनादुःप्रवेशाघनतमोगहनापिअनाप्तनिजावबोधैरलब्धात्मज्ञानैर्लोकैःप्राणिभिर्निर्वृतिमवाप्य सु
खंलब्ध्वा आसमंतात्सेव्यतेगुल्मकानिक्षुद्रोद्भिद्विशेषाः ॥ ३८ ॥ कासौमहाटवीत्यादिनासर्गसमाप्तेर्ग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थः । क्वचित्किंचि

द्विविच्यते ॥ ३९ ॥ नैवचतेनरादूरइत्यनुवर्तते ॥ ४० ॥ शून्यविकाराढ्यांअसत्कार्याढ्याम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ क

वसिष्ठउवाच ॥ रघुनाथमहाबाहोश्शृणुवक्ष्यामितेऽखिलम् ॥ नसामहाटवीरामदूरेनैवचतेनराः
॥४०॥ सेयंसंभारपदवीगंभीरापारकोटरा ॥ तांत्वंशून्यविकाराढ्यांविद्धिराममहाटवीम् ॥४१॥
तत्रतेतुमहाकाराःपुरुषाःप्रभ्रमंतिहि ॥ मनांसितानिविद्धित्वंदुःखेनिपतितान्यलम् ॥ ४२ ॥ द्र
ष्टायोऽयमहंतेषांसविवेकोमहामते ॥ मयातान्यवबोध्यंतेविवेकेनमनांसिहि ॥ ४३ ॥ परंबोधं
समासाद्यमत्प्रसादान्महामते ॥ मनांसिकानिचित्तानिगतान्युपशमंपरम् ॥ ४४ ॥ कानिचिन्ना
भिनंदंतिमांविवेकंविमोहिताः ॥ मत्तिरस्कारवशतःकूपेष्वेवपतंत्यधः ॥ ४५ ॥ येतेंऽधकूपाग
हनानरकास्तेरघूद्वह ॥ कदलीकाननंस्वर्गःकरंजोमर्त्यमंडलम् ॥ ४६ ॥ प्रविष्टान्यंधकूपांतर्नि
र्गतानिभयानितु ॥ महापातकयुक्तानिनरकेतानिसर्वदा ॥ ४७ ॥ यत्तत्करंजगहनंतत्कलत्रर
साविलम् ॥ दुःखंकंटकसंबाधंमानुष्यंविविधैषणम् ॥४८॥ यैरहंपुंभिरबुधैर्दुर्धिजेतितिरस्कृतः ॥
तैर्मनोभिरनात्मज्ञैःस्वविवेकस्तिरस्कृतः ॥ ४९ ॥ त्वयादृष्टोऽस्मिनष्टोऽस्मिशत्रुर्मेत्वमितिद्रुत
म् ॥ यदुक्तंतद्विचित्तेनममतापरिदेवितम् ॥ ५० ॥

रंजोमर्त्यमंडलमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उक्तंविवृणोति ॥ यत्तत्करंजगहनमिति ॥ कलत्ररसाविलंस्त्रीरागकलुषम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विचि
त्तेनविपयचित्तेन ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तदवबोधतइतिपदद्वयं अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः । पुंसामानंदियद्धसितंतदवबोधतःपरिप्राप्तविवेकेनचेतसासंतोषः कृतइतियत्तदेवेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ रूपंविक्रियां संकल्पविकल्पलक्षणाम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतीतप्रकरणघटकतात्पर्यार्थमाह ॥ संकं

रुदितंयन्महाक्रंदंनराणांतत्रराघव ॥ तद्भोगजालंत्यजतामनसारोदनंकृतम् ॥ ५१ ॥ अर्धप्राप्तविवेकस्यनप्राप्तस्यामलंपदम् ॥ मनसस्त्यजतोभोगान्परितापोहिजायते ॥ ५२ ॥ हसितंतुयदानंदिपुंसांतदवबोधतः ॥ परिप्राप्तविवेकेनसंतोषश्चेतसाकृतः ॥ ५३ ॥ परिप्राप्तविवेकस्यत्यक्तसंसारसंस्थितेः ॥ चेतसस्त्यजतोरूपमानंदोहिविवर्धते ॥ ५४ ॥ यदासौसमवष्टभ्यमयादृष्टःप्रयत्नतः ॥ तद्विवेकोबलाच्चित्तमादत्तइतिदर्शितम् ॥ ५५ ॥ यदात्मनिप्रहारौघैःपुमान्प्रहरतिस्वयम् ॥ तत्रतत्कल्पनाघातैःप्रहरत्यात्मनामनः ॥ ५६ ॥ पलायतेयत्पुरुषःस्वात्मानंप्रहरन्स्वयम् ॥ स्ववासनाप्रहारेभ्यस्तत्रतत्रमनःस्वयम् ॥ ५७ ॥ संकल्पवासनाजालैःस्वैरेवायातिबंधनम् ॥ मनोलीलामयैर्बंधैःकोशकारक्रुमिर्यथा ॥ ५८ ॥ एतत्तेकथितंरामचित्तोपाख्यानमुत्तमम् ॥ चित्तेनैवेदमालोक्यचित्तत्यागेस्थिरोभव ॥ ५९ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायेचित्तोपाख्यानंनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥

ल्पवासनाजालैरिति ॥ संकल्पाएववासनामूलत्वाद्वासनास्तासांजालैः स्वैःस्वीयैः । कोशकारक्रुमिर्हिकपित्थवृक्षादिसंलग्नःसन्नात्मनोऽवस्थनायकोशंकृत्वानिर्गमनद्वारस्यापिपिधानंकुर्वाणोलीलामयैर्बंधैर्यथाबध्यतेतथेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इतिश्रीवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्ति

प्रकरणेचित्तोपाख्यानंनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥ अतीतसर्गांतेमनोबंधनमायातिकोशकारकृमिर्यथेतिदृष्टांतोपादानान्मनसस्त्यक्तव्याभि धानाच्चासतस्त्यागायोगात्तस्यसत्यत्वंप्राप्तं तत्सत्यत्वेच तद्विकारस्यजगतःसत्यत्वमितिसर्वस्यद्वैतस्यसत्यत्वमाशंक्य तस्यबालकाख्यान च्छलेनतुच्छत्वंप्रतिपादयितुंप्रस्तावयति ॥ प्रबुद्धानामित्यादिना ॥ प्रबुद्धानांब्रह्मविदांइदंजगदाकारेणविजृंभमाणंमनोब्रह्मैव नततोऽन्यद नन्यद्वा किंतर्हितुच्छमेवेत्यर्थः।मनोब्रह्मेतिबाधायांसामानाधिकरण्यम्। हिशब्दःशून्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः। कुतोमनआदेर्ब्रह्मतावन्मात्रत्व मित्याशंक्य तत्कारणत्वात्तस्यतन्मात्रत्वंयुक्तमित्याह ॥ सर्वशक्तीति ॥ सर्वस्मिन्मनआदौकार्येशक्तिर्मायाख्यायस्यतत्तथोक्तम्। सर्वाः

वसिष्ठउवाच ॥ प्रबुद्धानांमनोरामब्रह्मैवेदंहिनेतरत् ॥ सर्वशक्तिपरंब्रह्मनित्यमापूर्णमव्ययम् ॥ १ ॥
नतदस्तिनतस्मिन्यद्विद्यतेवितातात्मनि ॥ ययोल्लसतिशक्त्यासौप्रकाशंसोऽधिगच्छति ॥ २ ॥ चिच्छ
क्तिर्ब्रह्मणोरामशरीरेषूपलभ्यते ॥ स्पंदशक्तिश्चवातेषुदार्ढ्यशक्तिस्तथोपले ॥ ३ ॥ द्रवशक्तिरथोंऽभःसु
दाहशक्तिस्तथानले ॥ शून्यशक्तिस्तथाकाशेनाशशक्तिर्विनाशिनि ॥४॥ यथांडांतर्जलेबर्हिःसर्वोऽस्ती
दंतथात्मनि ॥ फलपत्रलतापुष्पशाखाविटपमूलवान् ॥ वृक्षबीजेयथावृक्षस्तथेदंब्रह्मणिस्थितम् ॥ ५ ॥

शक्तयःसर्वकार्यविषयायस्मिन्नितिवा। अव्ययंअपक्षयरहितम् ॥ १ ॥ ननुविचित्रपदार्थानांमध्येकस्यचिद्ब्रह्मकार्यस्यापिसंभवात्कथंसर्वस्य ब्रह्मतावन्मात्रत्वमित्यतआह ॥ नतदस्तीति ॥ विततात्मनितस्मिन्अधिष्ठानेयत्कार्यंनविद्यतेतन्न सर्वशक्तिपरंब्रह्मेत्यत्र याःसर्वाःशक्तयो ब्रह्मनिष्ठतयाभिहितास्तास्तत्कार्येष्वस्पष्टमुपलभ्यन्तइत्याह ॥ ययोल्लसतिशक्त्येत्यादिना ॥ असौपरमात्मास्वाश्रयाणांअनेकशक्तीनांमि ध्येययाशक्त्योल्लसतिविवर्तते ॥ २ ॥ साशक्तिःकुत्रोपलभ्यतइत्यतआह ॥ चिच्छक्तिरित्यादिना ॥ उपलेपाषाणे ॥ ३ ॥ शून्यशक्तिर मूर्तनिष्पादनशक्तिः ॥ ४ ॥ सर्वंद्वैतजातंप्रलयकालेऽनभिव्यक्तनामरूपतयाब्रह्मण्येववर्तते उत्पत्तिकालेप्राप्तेअंडांतर्जलाद्बर्हिरिवतस्मादेव

मायाविनःक्रमेणविजृंभते तत्रापि दृष्टेरेवसृष्टित्वान्मनआदिक्रमेणैवविजृंभते तच्चमनआदिकंद्वैतंअविचारदशायांबालकोपलालनायोक्तो ऽसमंजसकथार्थइवसत्यवत्प्रतीयमानमपितत्त्वनिरूपणेतुच्छमेवइत्येतदर्थजातमाह ॥ फलपत्रेत्यादिना ॥ लताकोमलशाखा अत्रविटपशब्दे नापुनरुक्ततायैवृक्षस्कंधोगृह्यते ॥ ५ ॥ क्वचिदिति ॥ तस्माद्ब्रह्मणउद्यंति कार्यरूपेणप्रकाशंतइत्यर्थः । क्ष्मातलाद्भूतलात् ॥ ६ ॥ सआत्मास र्वगोरामेति ॥ नित्योदितमहावपुःसर्वदास्वयंभातिपूर्णआत्मायद्यदामनाक्ईषत्मननींमननवतींशक्तिंधत्ते विवर्तमानमननाच्छक्त्यवच्छि न्नोभवतीतियावत् । तत्तदामनइत्युच्यते ॥ ७ ॥ आदौमनइति समष्टिरूपंविवक्षितम् । तदनुतदनंतरंबंधविमोक्षदृष्टीबंधमुक्तिज्ञानेउत्पद्येते त

क्वचित्क्वचित्कदाचिच्चतस्मादुद्यंतिशक्तयः ॥ देशकालविचित्रत्वात्क्ष्मातलादिवशालयः ॥ ६ ॥
सआत्मासर्वगोरामनित्योदितमहावपुः ॥ यन्मनाङ्मननींशक्तिंधत्तेतन्मनउच्यते ॥ ७ ॥ आ
दौमनस्तदनुबंधविमोक्षदृष्टीपश्चात्प्रपंचरचनाभुवनाभिधाना ॥ इत्यादिकास्थितिरियंहिगता
प्रतिष्ठामाख्यायिकासुभगबालजनोदितेव ॥ ८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठबालका
ख्यायिकाक्रमः ॥ क्रमेणकथयैतन्मेमनोवर्णनकारणम् ॥ ९ ॥

योरनुत्पत्तौभोगापवर्गार्थंसृष्ट्यसंभवप्रसंगात् । स्मर्यते भोगापवर्गार्थेसृष्टिः । बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजद्विभुः । मात्रार्थंचभवार्थंचआ त्मनेऽकल्पनायच इति । आदिशब्देनचित्तादिर्गृह्यते सुभगेतिसंबोधनम् । एकंपदंवा । सुभगबालजनायसुश्रीकबालजनायोदिताख्यायिका वदित्यादिकाद्वैतस्थितिःप्रतिष्ठामचलतयावस्थितिंगता । अविचारकारणाद्दृढसत्यबुद्धिविषयतांप्राप्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥ किमुच्यतइत्यादय आसर्गसमाप्तेःश्लोकाःस्पष्टार्थाः । क्वचित्किंचिद्विविच्यते । मनोवर्णनकरणमिति ॥ सविलासंमनःतुच्छमपिविचारोज्झितचेतसांसत्यव त्प्रतीयतइत्येवंविधस्यमनोवर्णनस्यमनःस्वरूपबोधनस्यकारणम् ॥ ९ ॥

धात्रींउपमातरम् । कथयवद ॥ १० ॥ ११ ॥ असमंजससमत्वसिद्ध्यर्थंपत्तनंविशिनष्टि । अत्यंतासतितुच्छइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ आशयोऽभिप्रायः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आसेदुराजग्मुः । कल्लोलाऊर्मयस्तैर्मालितं संजातमालं मालाकारैःकल्लोलैर्युक्तमित्यर्थः । मनागीपदपि ॥ १६ ॥

वसिष्ठउवाच ॥ कोऽपिमुग्धमतिर्बालोधात्रींपृच्छतिराघव ॥ कांचिद्विनोदिनींवार्तांधात्रिसंकथ
याशुभे ॥ १० ॥ साबालस्यविनोदायधात्रीतस्यमहामते ॥ अख्यायिकांकथयतिप्रसन्नमधुराक्षर
रम् ॥ ११ ॥ क्वचित्संतिमहात्मानोराजपुत्रास्त्रयःशुभाः ॥ धार्मिकाःशौर्यमुदिताअत्यंतासतिप
त्तने ॥ १२ ॥ द्वौनजातौतथैकस्तुगर्भएवहिनस्थितः ॥ अथाप्युत्तमलाभार्थमेकदातेशुभास्त्रयः
॥ १३ ॥ स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गताविमलाशयाः ॥ गच्छंतोगगनेवृक्षान्ददृशुःफलशालिनः
॥ १४ ॥ तेषुविश्रम्यविश्रम्यभुक्त्वास्वादुचतत्फलम् ॥ ययुःसुखंविलासेनतेत्रयोराजसूनवः
॥ १५ ॥ सरित्त्रितयमासेदुस्ततःकल्लोलमालितम् ॥ तत्रैकापरिशुष्कैवमनागप्यंबुनद्वयोः ॥१६॥
परिशुष्काभृशंयासौतस्यांतेसस्नुराहृताः ॥ चिरंकृत्वाजलक्रीडांपीत्वाक्षीरोपमंपयः ॥ १७ ॥
अथासेदुर्दिनस्यांतेभविष्यन्नगरंत्रयः ॥ दूरश्रुतसमुल्लापंखेलन्नागरमंडलम् ॥ १८ ॥ ददृशुस्तत्र
म्याणित्रीण्यथोभवनानिते ॥ एकंनिर्भित्तिनिस्तंभमनुत्पन्नंगृहद्वयम् ॥ १९ ॥

सस्नुःस्नातवंतः पयोजलम् ॥ १७ ॥ समुल्लापोमिथउच्चैर्भाषणं दूरात्श्रुतःसमुल्लापोयस्यतत्तथादूरश्रुतसमुल्लापं खेलन्नागरमंडलंक्रीडन्नगरभवप्राणिजातं तादृशंमंडलजातंयस्मिन्नगरेतत्तथोक्तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ खर्परतांकपालताम् ॥ २१ ॥ अष्टाढकोद्रोणइत्युच्यते। तथाचोक्तम्। पलंप्रकुंचकंमुष्टिःकुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारःकुडवाःप्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्॥ अष्टाढकोभवेद्द्रोणोद्विद्रोणःशूर्पउच्यते। इति क्वचिद्देशेचतुराढकोद्रोणइतिव्यवहारः। राजपुत्रैर्यद्द्रोणत्रयंपक्कं तद्द्रोणत्रयेणैवन्यूनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ बालकाख्यायिकाचेत्थमिति ॥ इत्थंबालकाख्यायिकाचेतिसंबंधः ॥ २६ ॥ संकल्पेति ॥

अभित्तिमंदिरंचारुप्रविष्टास्तेनृपात्मजाः ॥ प्रापुःस्थालीत्रयंतत्रतप्तकांचनकल्पितम् ॥ २० ॥
तत्रखर्परतांयातेद्वेएकाचूर्णतांगता ॥ जगृहुश्चूर्णतांजातांस्थालींतेशुद्धबुद्धयः ॥ २१ ॥ तस्यांद्रोणत्रयंपक्कंन्यूनंद्रोणत्रयेणतु ॥ अंधस्ततोद्विजैर्भुक्तंनिर्मुखैर्बहुभोजिभिः ॥ २२ ॥ विप्रभुक्तावशेषंतुभुक्तमंधोनृपात्मजैः ॥ भविष्यन्नगरेतस्मिन्राजपुत्रास्त्रयोहिते ॥ २३ ॥ ॥ सुखमेवस्थिताःपुत्रमृगयाव्यवहारिणः ॥ धात्र्येतिकथितारामबालकाख्यायिकाशुभा ॥ २४ ॥ निश्चयंसययौबालोनिर्विचारणयाधिया ॥ एषाहिकथितारामबालकाख्यायिकातव ॥ २५ ॥ इयंसंसाररचनाविचारोज्झितचेतसाम् ॥ बालकाख्यायिकाचेत्थमवस्थितिमुपागता ॥ २६ ॥ संकल्पजालकलनैवजगत्समग्रंसंकल्पजालकलनात्तुमनोविलासः ॥ संकल्पमात्रमलमुत्सृजनिर्विकल्पमाश्रित्यनिश्चयमवाप्नुहिरामशांतिम् ॥ २७ ॥

समग्रंजगत्संकल्पजालकलनैव संकल्पपुंजभ्रांतिरेवेत्यर्थः । संकल्पजालकलनेतिकिमुच्यतेतत्राह ॥ संकल्पजालकलनात्त्विति ॥ फलितमाह ॥ संकल्पमात्रमिति ॥ निर्विकल्पवस्त्वाकारम् । यद्वा निर्विकल्पंनिःसंशयंनिश्चयं ब्रह्मात्मविषयं शांतिंसंसारोपरतिम् ॥ २७ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणे बालकाख्यानंनामएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ पूर्वस्मिन्सर्गान्तेऽभिहितनिर्विकल्पनिश्चयाश्रयणार्यंकिंकर्तव्यमित्याशंक्य सत्यादिलक्षणब्रह्मविचारःकर्तव्यइतिसोपपत्तिकमाह॥ स्वसंकल्पवशादित्यादिना सार्धेन ॥ विचारएवधर्मोधर्मवत्सदानुष्ठेयोयस्यास्तयामोहसंरंभहीनयामोहाडंबरहीनयाधियापंडितोमोहंनेति ॥ १ ॥ ननुबद्धोऽहंपाशबद्धशकुन्तइवकिंकुर्यामित्यतआह ॥ अबद्धइत्यादिना ॥ मुधावृथा ॥ २ ॥ ३ ॥ वस्तुतोबंधासंभवे

इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायउत्पत्तिप्रकरणेबालकाख्यायिकोपाख्यानंनामएकादशःसर्गः॥११॥
वसिष्ठउवाच ॥ स्वसंकल्पवशान्मूढोमोहमेतिनपंडितः ॥ धियाविचारधर्मिण्यामोहसंरंभहीनया ॥
विचारयधियासत्यमसत्यंहिपरित्यज ॥ १ ॥ अबद्धोबद्धइत्युक्त्वाकिंमुधापरिशोचसि ॥ अनंतस्या
त्मतत्त्वस्यकिंकथंकेनबध्यते ॥ २ ॥ अनंतेचिद्घनानंदेनिर्विकल्पैकरूपिणि ॥ स्थितेद्वितीयस्याभा
वात्कोबद्धःकश्चमुच्यते ॥ ३ ॥ तस्मादुल्लासमात्रंतुमनसोबंधतांगतम् ॥ मनःप्रशमनेराममोक्षएवाव
शिष्यते ॥ ४ ॥ गोष्पदंयोजनव्यूहःस्वासुलीलासुचेतसः ॥ कल्पंक्षणीकरोत्यंतःक्षणंनयतिकल्पता
म् ॥ ५ ॥ अत्रतेशृणुवक्ष्यामिवृत्तांतमिममुत्तमम् ॥ जागतींद्रजालश्रीश्चित्तस्यांतःस्थितायथा ॥ ६ ॥

फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ मनसउल्लासमात्रंविजृंभणमात्रम् ॥ ४ ॥ ननुवस्तुतोबंधरहितत्वेबंधहेतुत्वंमनसःकथंसंभवतीत्याशंक्यतदर्थंतस्यदुर्घटकारितामाह ॥ गोष्पदमिति ॥ स्वासुसंबंधिनीषुलीलासुप्रवर्तमानस्यचेतसोयोजनव्यूहोगोष्पदंभवति । योजनसमूहोऽपि गोष्पदवत्स्फुरतीत्यर्थः । गोष्पदमपियोजनव्यूहोभवतीतिद्रष्टव्यम् । दृश्यतेहिस्वप्नादौदेशकालदैर्घ्यादिविभ्रमः ॥ ५ ॥ अघटमानमपिघटयति।

मायामयंमनइत्युक्तमर्थमाख्यानमवतार्यविशदयति ॥ अत्रतेश्रृण्वित्यादिना ॥ जागतीजगत्संबंधिनीचित्तस्यांतर्यथायेनप्रकारेणसंस्थितातथाज्ञास्यसीतिशेषः ॥ ६ ॥ स्फीतःसमृद्धोजनपदोदेशः ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तंसः शेखरः। यथाहुः क्षीरस्वामिनः । शेतेशिरसिशेखरः । उत्तंसोऽपीतियस्यलवणस्ययशांस्येवकुसुमोत्तंसास्तैःपांडुराणिशुभ्राणिस्कंधमंडलानियेषांते यद्यशःकुसुमोत्तंसपांडुरस्कंधमंडलाः । प्रसिद्धंहिलोकेकुसुमोत्तंसैः परागपतनात्स्कंधमंडलानिपांडुराणिभवंतीति । प्रोद्धूलिताविमलीकृताः । दिगंतव्याप्तकीर्तिरितितात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेनानावनसमाकुलः॥ उत्तरःपांडवोनामस्फीतोजनपदोमहान् ॥७॥तत्रास्तिलवणोनामराजापरमधार्मिकः ॥ हरिश्चंद्रकुलोद्भूतोभूमाविवदिवाकरः ॥ ८ ॥ यद्यशःकुसुमोत्तंसपांडुरस्कंधमंडलाः ॥ सर्वेशैलाविराजंतेहाराःप्रोद्धूलिताइव ॥ ९ ॥ जिह्मतांयोनजानातिनदृष्टायेनगृध्नुता ॥ उदारतायेनधृतावाचकेनयथाभिधा ॥ १० ॥ सकदाचित्सभास्थानेसिंहासनगतोऽभवत् ॥ सुखोपविष्टेतत्रास्मिन्राजनीतिविदांवरे ॥ ११ ॥ सभांविवेशसाटोपंकाश्चिन्नामेंद्रजालिकः ॥ सननाममहीपालंशिखरोदारकंधरम् ॥ १२ ॥ उवाचोत्कंधरंभूपंसपद्मामिवषट्पदः ॥ विलोकयविभोतावदेकामिहखरोलिकाम् ॥ पीठस्थएवसाश्चर्यंचंद्रोदयमिवावनौ ॥ १३ ॥

जिह्मतांकापटयं गृध्नुरभिकांक्षाशीलस्तस्यभावोगृध्नुता। गृधु अभिकांक्षायामितिधातोस्त्रसिगृधीत्यादिनाक्नुः। उदारतादाढतावामहत्त्वंवा वाचकेनवक्त्रा अभिधाअभिधानंअभिधाख्योव्यापारोवा ॥ १० ॥ ११ ॥ साटोपंससंभ्रमं शिखरंशृंगंतद्वदुदाराउत्तमाकंधराग्रीवायस्यसतथोक्तःतम् ॥ १२ ॥ उत्कंधरंउद्धतग्रीवं एकांप्रधानाम् । खरोलिकामित्यत्रइंद्रजालविद्याभ्यासोविवक्षितः ॥ १३ ॥

पिच्छिकात्रमयूरपत्रभारः । नानाविरचनाबीजंनानानिर्माणकारणम् ॥ १४ ॥ ततःपिच्छिकादर्शनादनंतरंअस्मिन्नेवक्षणेसैंधवसामंतःसिंधु देशीयनृपसामंतःसभांविवेश ॥ १५ ॥ तंसामंतमश्वश्चानुजगामेतिराज्ञोभ्रांतिर्बभूवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् ॥ १६ ॥ उच्चैश्रवाइंद्रस्या

इत्युक्त्वापिच्छिकातेनभ्रामिताभ्रमदायिनी ॥ नानाविरचनाबीजंमायेवपरमात्मनः ॥ १४ ॥ तां
ददर्शमहीपालस्तेजोरेणुविराजिताम् ॥ सभांसैंधवसामंतोविवेशास्मिन्क्षणेततः ॥ १५ ॥ तंचैवा
नुजगामाश्वःसौम्यःपरमवेगवान् ॥ सामंतोऽश्वमुपादायपार्थिवंसमुवाचह ॥ १६ ॥ इदमुच्चैश्र
वप्रख्यंहयरत्नंमहीपते ॥ प्रभुणाममभूचक्रप्रभोःसंप्रहितंतव ॥ १७ ॥ राजतेहिपदार्थश्रीर्महता
मर्पणाच्छुभा ॥ इत्युक्तवतितस्मिन्सप्रत्युवाचेंद्रजालिकः ॥ १८ ॥ सदश्वमेनमारुह्यभुवनंविह
रप्रभो ॥ अश्वमालोकयामासतेनोक्तइतिभूपतिः ॥ १९ ॥ अथानिमेषयादृष्ट्याराजाचित्रोपमा
कृतिः ॥ बभूवालोकयन्नश्वंलिपिकर्मार्पितोयथा ॥ २० ॥ तस्थौमुहूर्तयुग्मंतुध्यानासक्तइवा
त्मनि ॥ ततस्तेविस्मयापन्नाययुश्चिंतांसभासदः ॥ २१ ॥ संदेहसागरेमग्नाःस्थितास्तत्रचमंत्रि
णः ॥ प्रशशामसभास्थानेजनकोलाहलोमहान् ॥ २२ ॥ विततविस्मितजिह्मितयातयाजनत
याभयमोहविषण्णया ॥ स्तिमितचक्षुषिभूमिपतौस्थितेमुकुलिताब्जवनस्यधृताद्युतिः ॥ २३ ॥

श्वस्तत्प्रख्यंतत्संकाशं प्रहितंसंप्रेषितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ युग्मंयुगलम् । सभासदःसभायांवर्तमानाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ विततंविस्मितंम हान्विस्मयोयस्यांजिह्मतायांऐंद्रजालिककुटिलतायांसाविततविस्मितजिह्मितातयाहेतुभूतया भूमिपतौस्तिमितचक्षुषिस्थितेसतिभयमोहा

भ्यांविषण्णयादुःखितयाजनतयाजनसमूहेनमुकुलिताब्जवनस्यद्युतिःशोभाधृता ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ जाल्मेनासमीक्ष्यकारिणा । जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः ॥ २८ ॥ अतिरंहसाअतिवेगेन ॥ २९ ॥ भोगाभ्यासेनवैषयिकसुखानुभववृत्त्याजडं

वसिष्ठउवाच॥ मुहूर्तद्वितयेनाथप्रबुबोधमहीपतिः॥बभूवाथप्रबुद्धोऽसावासनोपरिकंपितः॥२४॥
पुरोगैर्धार्यमाणोऽथपर्याकुलमतिर्नृपः॥ अथैनंपरिपप्रच्छुःसदस्यामंत्रिणस्तदा॥२५॥सम्यक्प्रा
प्तप्रबोधंतुसादरंविनयान्विताः॥ मनस्तेनिर्मलंकस्मात्संभ्रमेषुनिमज्जति ॥ २६ ॥ मनोमोहमुपा
दत्तेनमहत्त्वविजृंभितम् ॥ अथराजाहसाश्चर्यमुन्मीलितविलोचनः ॥ २७॥ इदमाश्चर्यमाख्यानं
शृणुताद्यसभासदः॥ पिच्छिकामहमालोक्यजाल्मेनभ्रामितामिमाम् ॥ २८॥ अश्वमारूढवाने
नमात्मनाभ्रांतचेतसा॥ गंतुंप्रवृत्तोमृगयामेकोऽहमतिरंहसा ॥ २९ ॥ अनेनातिविलोलेनदूरेनी
तोऽस्मिवाजिना ॥ भोगाभ्यासजडेनाज्ञोमुग्धःस्वमनसायथा ॥३०॥ ततःप्रलयनिर्दग्धजगदा
स्पदभीषणम् ॥ निःपक्षिस्फारनीहारंनिर्वृक्षमजलंमहत् ॥ संप्राप्तोऽहमपर्यंतमरण्यंश्रांतवाहनः
॥ ३१ ॥ तदरण्यमथासाद्यमतिर्मेखेदमागता ॥ आसूर्यांतंदिनंतत्रप्रक्रांतंसीदतामया ॥ ३२॥
तदरण्यमथातीतमतिकृच्छ्रेणखेदिना ॥ विवेकिनेवसंसारंप्राप्तवानथजांगलम् ॥ ३३ ॥

ततोऽन्यपुरुषार्थानभिज्ञंभोगाभ्यासजडं तेनाज्ञोऽनात्मज्ञः । मुग्धःपशुवल्लौकिकप्रज्ञयापिहीनः ॥ ३० ॥ स्फारोभूरिनीहारस्तुषारोयस्मिन् अरण्येतत्तथोक्तम् ॥ ३१ ॥ आसूर्यांतंसूर्यास्तमयपर्यंतमित्यर्थः । प्रक्रांतंप्रकर्षेणाटितम् ॥ ३२ ॥ जांगलंवनविशेषः ॥ ३३ ॥

॥३४॥ जंबीरोदंतशठाख्योवृक्षः लताशाखा । लताशाखाचशाखिनामित्यभियुक्तवचनात् ॥३५॥३६॥३७॥ सारात्रिःसापदामित्येकंपदंवा । धुरिभारे ॥ ३८ ॥ शीतार्तमद्दंतपंक्तिटांकारशीत्कृतैःशीतार्तस्यममदंतपंक्तौयेटांकाराःयानिचशीत्कृतानिसीत्काराःतैःसहतिमिरसंघातैश्चसा

जंबूकदंबप्रायेषुकलालापाःपतत्रिणः ॥ यत्रस्फुरंतिखंडेषुपांथानामिवबांधवाः ॥ ३४ ॥ तत्रजंबीरखंडस्यतलंसंप्राप्तवानहम् ॥ आलंबितामयातत्रस्कंधसंसर्गिणीलता ॥ ३५ ॥ मयिप्रलंबमानेऽस्यांप्रयातःसतुरंगमः ॥ गंगावलंबिनिनरेयथादुष्कृतसंचयः ॥ ३६ ॥ चिरदीर्घाध्वगःखिन्नस्तत्रविश्रांतवाहनम् ॥ तत्रकल्पसमारात्रिर्मोहमग्नस्यमेगता ॥ ३७ ॥ नस्नातवान्नार्चितवान्नतदाभुक्तवानहम् ॥ केवलंतुगतारात्रिःसापदांधुरितिष्ठतः ॥ ३८ ॥ सहशीतार्तमद्दंतपंक्तिटांकारशीत्कृतैः ॥ सार्धंतिमिरसंघातैःसाऽव्यतीयायशर्वरी ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तस्तामहंस्फारांसंप्रवृत्तस्ततःस्थलीम् ॥ नकिंचिद्दृश्यतेतत्रभूतंजरठजंगले ॥४०॥ अभिजातोगुणलवोयथामूर्खशरीरके ॥ केवलंविगताशंकंखंडभ्रमणचंचलाः ॥ ४१ ॥ चीचीकुचीतिवचनाविहरंतिविहंगमाः ॥ अथाष्टभागमापन्नेव्योम्नोदिवसनायके ॥ ४२ ॥ दृष्टामयाप्रभ्रमतादारिकौदनधारिणी ॥ तरतारकनेत्रांतांश्यामामधवलांबराम् ॥ ४३ ॥

धंशर्वरीरात्रिर्व्यतीयायव्यतिक्रांताभूत् ॥ ३९ ॥ भूतंप्राणिजातंजरठजंगलेजीर्णवनविशेषे ॥ ४० ॥ खंडभ्रमणंअसकलभ्रमणम् ॥ ४१ ॥ चीचीकुचीतिशब्दानुकारः । त्रिंशद्भागस्यव्योम्नोऽष्टभागंदेशंदिवसनायकेरवावापन्नेप्राप्तेसतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ दारिकाबालिका तारका

कनीनिकानेत्रमध्यस्थकृष्णमणुलक्षणं तरतारकेपरिभ्रमत्कनीनिकेनेत्रेयस्याःसातथोक्ता । स्फारितांभूरिताम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उपेयुषी उपगता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ खंडाद्वृक्षादीनांसमूहादन्यत्खंडेनिपततीतिसप्तमी ॥ ४७ ॥ हारकेयूरीतिनाम ॥ ४८ ॥ कुंजकेषुनिकुंजकेषुफला

अहमभ्यागतस्तत्रशर्वरीमिवचंद्रमाः ॥ मह्यमोदनमाश्वेतद्दालेबलवदापदि ॥ ४४ ॥ देहिदी नार्तिहारिण्यःस्फारितांयांतिसंपदः ॥ क्षुदंतर्महतीयंमेबालेवृद्धिमुपेयुषी ॥ ४५ ॥ याच्ञयापि तयामह्यमित्थंदत्तंनकिंचन ॥ यन्नप्रार्थितयालक्ष्म्यायथादुष्कृतिनेधनम् ॥ ४६ ॥ केवलंचिरका लेनमय्यत्यंतानुगामिनी ॥ खंडात्खंडेनिपततिछायाभूतेपुरःस्थिते ॥ ४७ ॥ तयोक्तंहारके यूरींचंडालींविद्धिमामिति ॥ राजन्याचनमात्रेणमत्तोनाप्नोषिभोजनम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्या गच्छंत्याचलंत्याचपदेपदे ॥ कुंजकेषुनिषज्जंत्यालीलावनितयोदितम् ॥ ४९ ॥ ददामिभोज नमिदंभर्ताभवसिचेन्मम ॥ वाहयत्यत्रमेदांतावुद्दालेपुक्कसःपिता ॥ ५० ॥ तस्येदमन्नंभवतिभ र्तृत्वेदीयतेस्थिते ॥ प्राणैरपिहिसंपूज्यावल्लभाःपुरुषायतः ॥ ५१ ॥ अथोक्तासामयाभर्ताभवा मितवसुव्रते ॥ केनापदिविचार्यंतेवर्णजातिकुलक्रमाः ॥ ५२ ॥ ततस्तयोदनादर्धंमह्यमेकंसम र्पितम् ॥ जंबूफलरसःपीतःसम्भुक्तःपक्कणौदनः ॥ ५३ ॥

दिजिघृक्षयानिषज्जंत्यानितरांसंगंकुर्वंत्या । गुंजकेष्वितिक्वचित् । तत्रस्वकंठगतेषुबाह्येषुवा गुंजाफलेष्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ दांतौदमयुक्तौशि क्षितौबलीवर्दौ । उद्दालेहलेनाकृष्टक्षेत्रे भवतीतिसप्तमी ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पक्कणशब्देनशबरालयवाचिनापुक्कसगृहंलक्ष्यते ॥ ५३ ॥

॥५४॥ पीवराकारंपीनाकृतिम् । अवीचिर्नरकविशेषः ॥ ५५ ॥ मातंगश्चंडालः । चंडालप्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः इत्यमरः ॥ ५६ ॥ बाढमित्यव्ययमंगीकारे ॥ ५७ ॥ नीहाराभ्रकडारासु नीहाराभ्राणितुषारवर्षाणिसंध्याभ्राणितैःकडारासुकपिलासु । कडारःकपिलःपिंगइत्यमरः । दिक्षुप्रोद्धूलितास्विवसतीषुचलिताइतिसंबंधः । वेतालाबध्यंतेऽस्मिन्निति वेतालबंधनंवेतालस्थानंवनंतस्मात् ॥ ५८ ॥ जंगलंव

विश्रांतंचमयातत्रमोहापहृतचेतसा ॥ माहस्तेनाथसादायप्राणंबहिरिवस्थितम् ॥ ५४ ॥ दुराकृतिंदुराचारमाससादभयप्रदम् ॥ पितरंपीवराकारमवीचिमिवयातनाम् ॥ ५५ ॥ तयाहमनुपंगिण्यामातंगायनिवेदितः ॥ अयंममभवेद्भर्तातातहेतवरोचताम् ॥ ५६ ॥ सतस्याबाढमित्युक्त्वादिनांतेसमुपस्थिते॥मुमोचदांतावाबद्धौकृतांतःकिंकराविव॥५७॥नीहाराभ्रकडारासुदिक्षुप्रोद्धूलितास्विव॥ वेतालबंधनात्तस्माद्दिनांतेचलितावयम् ॥५८॥ क्षणेनपक्कणंप्राप्ताःसंध्यायांदीर्घजंगलात् ॥ विकर्तितवराहाश्वकपिकुक्कुटवायसम् ॥ शोषार्थप्रसृतार्द्रांत्रतंत्रीजालपतत्खगम् ॥५९॥ बालहस्तस्थितक्रव्यपिंडक्वणितमाक्षिकम् ॥ संभ्रमोपहितानल्पकदलीदलखंडकम्॥६०॥

नविशेषः । पक्कणस्यलक्षणयापुक्कसालयस्यत्रीणिविशेषणानिविकर्तितेत्यादीनि । विकर्तिताविविधंछेदितावराहादयोयस्मिन्सतथोक्तस्तं आंत्राण्यत्रशिराः शोषणार्थंप्रसृतानिप्रकीर्णानियानिआर्द्रांत्राणितान्येवतंत्र्यःशोषार्थप्रसृतार्द्रांत्रतंत्र्यस्तासांजालेपततःखगाःपक्षिणोयस्मिन्सतथोक्तस्तम् ॥ ५९ ॥ क्रव्यमामिषम् । पललंक्रव्यमामिषमित्यमरः । बालहस्तस्थितेषुक्रव्यपिंडेषुक्वणिताध्वनितामक्षिकायस्मिन्सतथोक्तस्तम् ॥ ६० ॥

उपहितंउपक्षिप्तम् । केकराक्षीतिनाम ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कृष्णवर्णेनतेनेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ६३ ॥ सरभसंससंभ्रमंसवेगंवा । अभितःउभयतः विनेदुःविशिष्टंनादंचक्रुः । मदिराचआसवाश्चमदिरासवाः प्रसृताःआस्याद्विगलितामहांतोमदिरासवायेषांतेतथोक्ताः । आसवाःसुरामदिराः अन्नस्वादुरसासुरा । यथाहुःक्षीरस्वामिनः । स्वादुरसामदिरेति । श्वपाकाःश्वपचाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ पुष्पितासंपन्नारजस्वलाजाता ॥ ६६ ॥

अहमास्थितवांस्तत्रनवेश्वशुरमंदिरे ॥ श्वश्र्वामेकेकराक्ष्यातुतेनासृङ्भयचक्षुषा ॥ ६१ ॥ जामातायमितिप्रोक्तंतयातदभिनंदितम् ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनकस्मिंश्चिद्दिवसेततः ॥ ६२ ॥ दत्ताचतेन सामह्यंकुमारीभयदायिनी ॥ सुकृष्णाकृष्णवर्णेनदुष्कृतेनेवयातना ॥ ६३ ॥ सरभसमभितोविनेदुरत्रप्रसृतमहामदिरासवाःश्वपाकाः ॥ हतपटुपटहाविलासवंतःस्वयमिवदुष्कृतराशयोमहांतः ॥ ६४ ॥ राजोवाच ॥ ततःप्रभृतितत्राहंसंपन्नःपुष्टपुक्कसः ॥ सप्तरात्रोत्सवस्यांतेक्रमान्मासाष्टकंगतम् ॥ ६५ ॥ पुष्पितासापिसंपन्नास्थितागर्भवतीततः ॥ प्रासूतदुःखदांकन्यांविपद्दुःखक्रियामिव ॥ ६६ ॥ साकन्यावर्धेशीघ्रंमूर्खेचिंतेवपीवरी ॥ पुनःप्रसूतासावर्षैस्त्रिभिःपुत्रमशोभनम् ॥ ६७ ॥ अनर्थमिवदुर्बुद्धिराशापाशविधायकम् ॥ पुक्कसीसाप्रसूताथपुनरप्यर्भकंततः ॥ ६८ ॥ तयासहसमास्तत्रममवक्त्योऽतिवाहिताः ॥ शीतवातातपक्लेशविवशेनदशांतरे ॥ ६९ ॥

पीवरोपीना ॥ ६७ ॥ दुष्टाचासौबुद्धिश्चेतिदुर्बुद्धिः आशाएवपाशाबंधनहेतुत्वात्तेषांविधायकमुत्पादकंआशापाशविधायकम् ॥ ६८ ॥ समाःसंवत्सरान् । दशान्तरेकालावस्थाभेदे दशान्तरेशीतवातातपक्लेशविवशेनेतिसंबंधः ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ तृणोत्थेति ॥ तृणोत्पन्नाग्निज्वालाहिश्वेताभवति ॥ ७१ ॥ अकांडमनवसरोदुर्भिक्षकालस्तत्प्रयुक्तंमरणंअकांडमरणंतस्मान्निमित्तात् उड्डीनमुद्गतंचंडमतिकोपनम्। चंडस्त्वत्यंतकोपनइत्यमरः। अकांडमरणोड्डीनंचतच्चंडचंडालमंडलंचेतिविग्रहः॥ ७२ ॥ विंध्यकक्षंविंध्यपर्वतस्योदकबहुलप्रदेशम्। उदप्रायमनूपंस्यात्पुंसिकच्छस्तथाविधइत्यमरः॥ ७३ ॥ अकांडमनवसरोदुर्भिक्षकालः। कीदृशंतदकांडमित्य

कलत्रचिंताहतयाधियासंदह्यमानया ॥ दृष्टाःकष्टसमारंभादिशःप्रज्वलिताइव ॥ ७० ॥ अथगच्छतिकालेतुजराजर्जरितायुषि ॥ तृणोत्थदहनज्वालासमश्मश्रुधरेमयि ॥७१॥तत्रदुर्भिक्षमासीच्चपरिशुष्कतृणंमहत् ॥ अकांडमरणोड्डीनचंडचंडालमंडलम् ॥७२॥ निरन्नतृणपत्रांबुविंध्यकक्षंतदाययौ॥ नवर्षतिघनव्रातेदृष्टनष्टेक्वचिज्जने ॥ ७३ ॥ प्रौढांगारगणेव्योम्निगतौवहतिमारुते॥अकांडमभवद्भीममुद्दामदवपावकम् ॥७४॥ शोषिताशेषगहनंभस्मशेषतृणोलुपम् ॥ तस्मिंस्तदावर्तमानेकष्टेविधिविपर्यये ॥७५॥ जनाःकेचिद्विनिष्क्रम्यगतास्तेससुहृज्जनाः ॥ शीर्णाःकेचनतत्रैवप्रविष्टाअनलंपरे ॥ केचिच्छ्वभ्रेषुपतिताःकेऽपिजातामुमूर्षवः ॥७६॥ अहंकलत्रमादायकृच्छ्रात्तस्माद्विनिर्गतः ॥ सार्धंत्रिभिरपत्यैस्तुतयाचसहितःशनैः॥७७॥प्राप्यतद्देशपर्यंतंतत्रतालतरोस्तले ॥अवरोप्यसुतान्स्कंधात्ताननर्थानिवोल्बणान् ७८

तआह ॥ भीममित्यादि ॥ उद्दामोविबंधनोदवपावकोवनाग्निर्यस्मिंस्तदुद्दामदवपावकम् ॥ ७४ ॥ उलुपंलता। लताप्रताननिनीवीरुद्गुल्मिन्युलपमित्यपीत्यमरः। भस्मशेषाणितृणोलुपानियस्मिंस्तत्तथोक्तम्। विधिविपर्ययेभाग्यवैपरीत्ये ॥ ७५ ॥ श्वभ्रेषुविवरेषु ॥ ७६ ॥ कृच्छ्रादायासात् ॥ ७७ ॥ उल्बणान्प्रव्यक्तान्। स्फुटंप्रव्यक्तमुल्बणमित्यमरः ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ दारकौबालकौ । दारकौबालभेदकावित्यमरः॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३॥ अतिमित्रायकालोचितबंधवे॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

विश्रांतोऽस्मिततस्तत्ररौरवादिवनिर्गतः ॥ अथचंडालकन्यायांविश्रांतायांतरोस्तले ॥ ७९ ॥ सुप्ता यांशीतलच्छायेद्वौसमालिंग्यदारकौ ॥ पृच्छकोनामतनयोममैषपुरतःस्थितः ॥ ८० ॥ अत्यंतवल्ल भोऽस्माकंकनीयान्मुग्धवागिति ॥ समामुवाचदीनात्माबाष्पपूरितलोचनः ॥ ८१ ॥ तातदेह्याशुमेमां संपातुंचरुधिरंक्षणात् ॥ पुनःपुनर्वदन्नेवंसबालस्तनयोमम ॥ ८२ ॥ प्राणांतिकींदशांप्राप्तःसाक्रंदोहिपु नःपुनः ॥ तस्यतामार्तिमालोक्यमयादुःखातिभारिणा ॥ ८३ ॥ सोढुंतामापदंतीव्रामशक्तेनहतात्मना ॥ मरणायातिमित्रायकृतोंऽतर्निश्चयोमया ॥ ८४ ॥ तत्रकाष्ठानिसंचित्यचितामाचितवानहम् ॥ चिता चटचटास्फोटैःस्थितामदभिकांक्षिणी ॥ ८५ ॥ तस्यांतुयावदात्मानंचितायांनिक्षिपाम्यहम् ॥ चलि तोऽस्मिजवात्तावदस्मात्सिंहासनान्नृपः ॥ ततस्तूर्यनिनादेनजयशब्देनबोधितः ॥ ८६ ॥ इतिशांबरि केणायंमोहउत्पादितोमम ॥ अज्ञानेनेवजीवस्यदशाशतसमन्वितः ॥ ८७ ॥ इत्युक्तवतिराजेंद्रेलव णेभूरितेजसि ॥ अंतर्धानंजगामासौतत्रशांबरिकःक्षणात् ॥ ८८ ॥ अत्रेदमूचुस्तेसभ्याविस्मयो त्फुल्ललोचनाः ॥ नायंशांबरिकोदेवयस्यनास्तिधनैषणा ॥ ८९ ॥ दैवीकाचनमायेयंसंसारस्थितिबो धिनी ॥ मनोविवर्तःसंसारइतियस्यांप्रतीयते ॥ सर्वशक्तेरनंतस्यविलासोहिमनोजगत् ॥ ९० ॥

शांबरिकेणऐंद्रजालिकेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ मनोविवर्तत्वाज्जगतोमनोजगदितिसामानाधिकरण्यमुपपन्नम् ॥ ९० ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणेशांबरिकाख्यानंनामद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ एवंनानाख्यानैःपरमात्माश्रयमायाविवर्तभूतमनोविलासात्मकंद्वैतानर्थजातंमिथ्या तदधिष्ठानंब्रह्मात्मतत्त्वमेवसत्यमितिप्रतिपादितम् । इदानीमेवंप्रतिपादनात् उत्पन्नापिब्रह्मात्मतत्त्वप्रतीतिश्चित्तैकाग्र्याभावादनुभवपर्यवसायिनीनभवतियतोऽतस्तदैकाग्र्यसिद्ध्यर्थं तस्यबाह्यवृत्तिनिरोधःकर्तव्यइति तत्रतत्रप्रतिपादितमपिइहविशेषतःप्रतिपादयितुमाह ॥ यत्कृतमिति ॥ नामशब्दःप्रसिद्धौ ॥१॥ अचपलतां अचंचलतां अचपलतायास्तत्त्वमेवाह । मननवर्जितमिति संकल्पादिवर्जितमित्यर्थः । असौपुमान्अनुत्तमपदेनसर्वोत्तमोपायेनध्याने

इतिश्रीयोगवासिष्ठेमोक्षोपायेशांबरिकोपाख्यानंनामद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ य
त्कृतंमनसानामतत्कृतंविद्धिराघव ॥ यत्त्यक्तंमनसातावत्तत्त्यक्तंविद्धिराघव ॥ १ ॥ यस्याचपल
तांयातंमनोमननवर्जितम् ॥ अनुत्तमपदेनासौध्यानेनानुगतोऽनघ ॥ २ ॥ संयमान्मनसःशांति
मेतिसंसारविभ्रमः ॥ मंदरेऽस्पंदतांयातेयथाक्षीरमहार्णवः ॥ ३ ॥ मनसोवृत्तयोयायाभोगसं
कल्पविभ्रमाः ॥ संसारविषवृक्षाणांताएवांकुरपंक्तयः ॥ ४ ॥

नचित्तस्यचिन्मात्रशेषतालक्षणेनानुगतोऽन्वितोभवति अतोमहाफलत्वान्मनसोऽचापल्यंसंपादनीयमित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु ध्यानफलेनापिमनसश्चापल्येनसंसारान्मुमुक्षोःकिंभवेत्तत्राह ॥ संयमादिति ॥ अस्पंदतामितिछेदः ॥ ३ ॥ शब्दाद्याकाराणांचित्तवृत्तीनांसांसारिकदेहशतहेतुताप्रदर्शनपूर्वकंतन्निरोधोपायमाह ॥ मनसोवृत्तयइत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ भोगाविषयसंकल्पाएवविभ्रमाः भोगसंकल्पविभ्रमास्तैर्हेतुभिर्जायमानायामनसोवृत्तयःशब्दादिवृत्तयःशब्दादिविषयास्ताएवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

औषधस्यपरत्वमेवसाधयति ॥ स्वायत्तमित्यादिना ॥ लोकेकिंचिदौषधंसहायंविनास्वेनैवसाध्यंनभवति । नेदंतथेत्याह । स्वायत्तंस्वाधीनंस्वेनैवसाध्यमितियावत् । स्वाधीनमपिकिंचिद्दुःसंपादंनेदंतथेत्याह । सुसाध्यमिति । स्वायत्तंसुसाध्यमप्युपयोगकालेकिंचिदौषधंसुस्वादुनभवति नेदंतथेत्याह । स्वाद्विति । एवंविधमपिकिंचिदौषधमनैकांतिकफलं नेदंतथेत्याह । निश्चितमिति । फलतोनिर्णीतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अभिमतमिष्टंवस्तुत्यजन्निरामयःपश्चात्तापरहितइत्यर्थः । बाह्यंप्रसरंमनसोबाह्यविषयेषुसंचारमुज्झतात्यजता ॥ ६ ॥ इष्टविषयत्यागेप्रोत्साहजननाय तमकुर्वाणंनिंदति ॥ स्वायत्तमिति ॥ एकांतहितंनियमेनहितंकदाचिदप्यहितंनभवतीत्यर्थः । स्वेप्सितत्यागःस्वेष्टवि

अस्यचित्तमहाव्याधेश्चिकित्सायांपरौषधम् ॥ स्वायत्तंशृणुवक्ष्यामिसुसाध्यंस्वादुनिश्चितम् ॥ ५ ॥ त्यजन्नभिमतंवस्तुयस्तिष्ठतिनिरामयः ॥ जितमेवमनस्तेनबाह्यंप्रसरमुज्झता ॥ ६ ॥ स्वायत्तमेकांतहितंस्वेप्सितत्यागवेदनम् ॥ यस्यदुष्करतांयातंधिक्तंपुरुषकीटकम् ॥ ७ ॥ शास्त्रसंगमतीक्ष्णेनचिंतातप्तमतापिना ॥ छिंधित्वमायसेनायोमनसैवमुनेमनः ॥ ८ ॥ स्वपौरुषैकसाध्येनस्वेप्सितत्यागरूपिणा ॥ मनःप्रशममात्रेणविनानास्तिशुभागतिः ॥ ९ ॥

षयत्यागःसएववेदनंवेदनोपायत्वात् ॥ ७ ॥ इष्टवस्तुत्यागोनामजयोपायश्चेत्तर्हितत्त्यागस्यकउपायइत्यतआह ॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रसंगमोऽध्यात्मशास्त्रश्रवणादिः । यद्वा संगमःसाधुसंगतिः । यथालोहकारोऽग्नितप्तमयस्तद्विपरीतेनशस्त्रसंबंधीघर्षणपाषाणादिस्तत्संगमेनाधारेण छेदनदक्षेण अयसाछिनत्ति तद्वद्योगक्षेमचिंताभिस्तप्तंअविवेकिमनोऽतापिनाचिंताभिरसंक्षुब्धेनविवेकशालिमनसाछिंधि ॥८॥ मनोनिग्रहंविनापिपुरुषार्थप्राप्तिमाशंक्याह ॥ स्वेति ॥ स्वेप्सितत्यागसाध्यत्वादुपचारात्स्वेप्सितत्यागरूपिणा ॥ ९ ॥

कासौशुभागतिरित्यतआह ॥ सर्वमिति ॥ संकल्पनंशोभनाशोभनाध्यासलक्षणंतदभावोऽसंकल्पनंतदेवशस्त्रंतेन संकल्पशब्दितशोभना शोभनाध्यासाभ्यांहिरागद्वेषावुत्पद्येते तत्त्यागेतयोरनुदयाच्चित्तंजितमेवभवतीत्यसंकल्पनमेवशस्त्रमित्युक्तम् ॥ १० ॥ मनोनिग्रहंविना शुभगतेरभावेतदर्थंतन्निग्रहःकार्यइत्याह ॥ तांमहापदवीमित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ महापदवीतिब्रह्मोच्यते साहिमहापदवीयस्यामनंताजीवा युगपदेवासंबाधंसंचरंति। कामप्यतर्क्यामित्यर्थः। अधिवसन्नधिरुह्यवसन्। तस्यांमनोधारयन्नित्यर्थः। चिद्भक्षितंचिंताग्रस्तंचित्तंचिन्मात्रशे

सर्वंसर्वगतंशांतंब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ असंकल्पनशस्त्रेणछिन्नंचित्तंगतंयदा ॥ १० ॥ तांमहापद
वीमेकांकामप्यधिवसंश्चिरम् ॥ चित्तंचिद्भक्षितंकृत्वाचित्तादपिपरोभव ॥ ११ ॥ भवभावन
यामुक्तोयुक्तःपरमयाधिया ॥ धारयात्मानमव्यग्रोग्रस्तंचित्तंततःपरम् ॥ १२ ॥ परंपौरुषमा
श्रित्यनीत्वाचित्तमचित्तताम् ॥ तांमहापदवीमेहियत्रनासिनचेतरत ॥ १३ ॥ अनुद्वेगःश्रियो
मूलमनुद्वेगात्प्रवर्तते ॥ जंतोर्मनोजयोयेनत्रिलोकीविजयस्तृणम् ॥ १४ ॥ ध्यानतोहृदयाका
शेचितिचिच्चक्रधारया ॥ मनोमारयनिःशंकंततोबध्नंतिनाधयः ॥ १५ ॥

पंकृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ आत्मानंचित्तंधारयब्रह्मणि ततःपरंचित्तंचिंताग्रस्तंभवति ॥ १२ ॥ मनुष्योऽहंअमुष्यपुत्रःकर्ताभोक्तेत्यभिमन्यमान स्त्वंयत्रनासि यस्यांपदव्यांनभवसि त्वदितरज्जगच्चनास्तितामद्वितीयांब्रह्माभिधानमहापदवीमेवेहिगच्छ ॥ १३ ॥ अद्यापिमनोजयोनसि द्ध्येद्विक्षेपस्यतज्जयविघातकत्वात्सनकर्तव्योमनोजयेप्रवृत्तेनेत्याह ॥ अनुद्वेगइति ॥ तथाचोक्तंभगवता। सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्वि ण्णचेतसा इति । येनमनोजयेनत्रिलोकीविजयस्तृणं त्रैलोक्यविजयोऽपितृणवत्प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १४ ॥ पुनरपिमनोनिग्रहोपायमाह ॥

ध्यानतइति॥हृदयाकाशेंऽतःकरणवृत्तीनांभावाभावयोःसंधेश्चसाक्षितयाप्रतीयमानायांचितिविषयेध्यानतःप्रवृत्तया चिच्चक्रधारयाज्ञानचक्रधारया ॥ १५ ॥ ननुचित्तस्यस्वभावतोबाह्यप्रवणत्वादात्मध्यानमेवनसंभवतीत्यतआह ॥ यदीति ॥ विदाविवेकिनात्वयारम्यंरमणीयंवस्तुअरम्यत्वेऽरमणीयतयामनतयासंविदितंयदि रमणीयताबुद्धिगृहीतंअरमणीयतयाविज्ञातंयदीत्यर्थः । तत्तर्हिरागमूलस्यविषयेषुरमणीयताध्यासस्यनिवृत्त्यारागनिवृत्तेःचित्तस्यांगानिवृत्तयश्छिन्नान्येवभवंति ॥१६॥ असंकल्पनशस्त्रेणछिन्नमितियदुक्तंतन्मनःस्वरूपकथनपूर्वकं

यदिरम्यमरम्यत्वेत्वयासंविदितंविदा ॥ छिन्नान्येवतदंगानिचित्तस्येतिमतिर्मम ॥ १६ ॥ अयंसोऽहमिदंतन्मेएतावन्मात्रकंमनः ॥ तदभावनमात्रेणदात्रेणेवविलूयते ॥ १७ ॥ छिन्नाभ्रमंडलंव्योम्नि यथाशरदिधूयते ॥ वातेनाकल्पनेनैवंतथांतर्धूयतेमनः ॥ १८ ॥ कल्पांतपवनावांतुयांतुचैकत्वमर्णवाः ॥ तपंतुद्वादशादित्यानास्तिनिर्मनसःक्षतिः ॥ १९ ॥ असंकल्पनमात्रैकसाध्येसकलसिद्धिदे ॥ असंकल्पातिसाम्राज्येतिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ २० ॥ संकल्पमात्रविभवेनमनोरिणात्वंनिर्जीयसेविविधवस्तुनिदर्शनेन ॥ संतोषमात्रविभवेनमनोविजित्यनित्योदितेनसुखमेहिनिरीप्सितेन ॥ २१ ॥

प्रपंचयति ॥ अयमित्यादिना॥ अयमहमस्मिसोऽहमस्मीत्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञे इदंसंनिहितंवस्तुएतद्व्यवहितंवस्तुएतदिदंवस्तुममेत्यादियोजनीयम्। एतावन्मात्रकंएतावत्परिमाणंतदभावनमात्रेणअसंकल्पमात्रेणसंकल्पत्यागेनेतियावत् । दात्रेणलवित्रेणछेदनसाधनेनविलूयतेसंछिद्यते ॥ १७ ॥ अकल्पनेनअसंकल्पेन ॥ १८ ॥ कल्पांतेत्यादयःप्रायेणस्पष्टार्थाः ॥ १९ ॥ असंकल्पातिसाम्राज्ये असंकल्पोनिर्विकल्पसमाधिःसएवातिसाम्राज्यंअतिशयितसाम्राज्यंतस्मिन्नवष्टब्धतत्पदःअवलंबितब्रह्मस्वरूपः ॥ २० ॥ संतोषमात्रविभवेनमनसामनोवि

जित्यनित्योदितेन स्वयंप्रकाशत्वात्सर्वदाभातेनतुर्येणेत्यर्थः । तस्यविशेषणं निरीप्सितेनेति निरभिलषितेन ॥ २१ ॥ संतोषवत्समताया अपिमनोनिग्रहांगतांदर्शयन्नुपसंहरति ॥ परमपावनयेति ॥ आत्मविदांमतयासंमतया इष्टानिष्टप्राप्तौहर्षविषादरहिततालक्षणसमतया । तत्पूर्वकध्यानाभ्यासेनेत्यर्थः । मितयापरिच्छिन्नयाअहंतयाअहंभावेनशमितयाहेतुनामितयासत्ययायदवशिष्टंपदंतदस्त्वित्यन्वयः । समतापूर्वकध्यानाभ्यासेनाहंकारेशमितेयदनिर्दरूपंतुरीयाख्यमवशिष्टंभवति तत्तवास्त्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ नहिचंचलताहीनमित्यादयोयत्तत्सदसतो

परमपावनयाहिमशीतयासमतयामतयात्मविदामपि ॥ शमितयामितयांतरहंतयायदवशिष्टमजंपदमस्तुतत् ॥ २२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ नहिचंचलताहीनंमनःक्वचनविद्यते ॥ चंचलत्वंमनोधर्मोवह्नेर्धर्मोयथोष्णता ॥ २३ ॥ यैषाहिचंचलास्पंदशक्तिश्चित्तत्त्वसंस्थिता ॥ तांविद्धिमानसींशक्तिंजगदाडंबरात्मिकाम् ॥ २४ ॥ यत्तुचंचलताहीनंतन्मनोऽमृतमुच्यते ॥ तदेवचतपःशास्त्रंसिद्धांतोमोक्षउच्यते ॥ २५ ॥ तस्यचंचलतायैषात्वविद्यारामसोच्यते ॥ वासनापरनाम्नींतांविचारेणविनाशय ॥ २६ ॥ अविद्ययावासनयातयांतश्चित्तसत्तया ॥ विलीनयात्यागवशात्परंश्रेयोऽधिगम्यते ॥ २७ ॥

मध्यमित्यतःप्राक्तनाःश्लोकाःप्रायेणस्पष्टार्थाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तदेवमनसोऽमृतत्वमेवशास्त्रंशास्त्रश्रवणंतत्फलत्वात्प्रामाणिकत्वेनोरीकृतोऽर्थःसिद्धांतः । तदेवमोक्षउच्यतेतदुपायत्वात् ॥ २५॥ अविद्याकार्यत्वात् अविद्योच्यते । वासनामूलत्वाद्वासनापरनाम्नीम् ॥ २६ ॥ त्यागवशादभिमतवस्तुत्यागवशात्विलीनया । उक्तंचपूर्वम् । त्यजन्नभिमतंवस्तुयस्तिष्ठतिनिरामयः।जितमेवमनस्तेनबाह्यंप्रसरमुज्झता इति॥२७॥

ज्ञानाभ्यासेनैवमनसोमारणीयतांवक्ष्यंस्तस्यस्वरूपकथनपूर्वकंयथाभ्यासंनिष्पद्यमानरूपतामाह ॥ यत्तत्सदसतोरित्यादिश्लोकचतुष्टयेन ॥ सदसतोरात्मानात्मनोर्मध्यंमध्यस्थं यथालोकेमध्यस्थमुभयानुकूलंभवत्येवंमनआत्मानात्मानुकूलंभवति अतउपायविशेषेणजेतव्यमित्यभिप्रायः।आत्मानात्मधर्मयोरपिचैतन्यजाडययोरनुकूलंमनइत्याह। यन्मध्यंचित्तजाडययोरिति।द्वयदोलायिताकृति अहमिदंवृत्तिद्वयात्मनापरिणामलीलत्वादुक्तद्वयेदोलायिताआकृतिराकारोयस्यतत्तथा ॥२८॥ जाडयानुसंधानहृतंजडचिंतापरवशीकृतंचेतोदृढाभ्यासवशेनेद्धया

यत्तत्सदसतोर्मध्यंयन्मध्यंचित्तजाड्ययोः ॥ तन्मनःप्रोच्यतेरामद्वयदोलायिताकृति ॥ २८ ॥
जाडयानुसंधानहृतंजाडयात्मकतयेद्धया ॥ चेतोजडत्वमायातिदृढाभ्यासवशेनहि ॥ २९ ॥
विबोधैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतयामनः ॥ चिदेकतामुपायातिदृढाभ्यासवशादिह ॥ ३० ॥
पौरुषेणप्रयत्नेनतस्मिन्नेवपदेमनः ॥ योज्यतेतत्पदंप्राप्यभवत्यभ्यासतोहियत् ॥ ३१ ॥ अतः
पौरुषमाश्रित्याचित्तमाक्रम्यचेतसा ॥ विशोकंपदमालंब्यनिरातंकःस्थिरोभव ॥ ३२ ॥

दीप्तयाभिवृद्धयाजाडयात्मकतया जडत्वमायाति जडभावंप्राप्नोति जडदेहादिप्रधानंभवतीत्यर्थः। उपलभ्यतेहिप्राकृतानांमनस्तादृशम् २९ विशिष्टोबोधोविबोधःसाक्षीतस्मिन्नेकस्मिन्नेवानुसंधानंविबोधैकानुसंधानं तस्माच्चिदंशेतिविशेषणमत्राप्याकर्षणीयम् । चिदंशोऽनिदमंशआत्मास्वरूपंयस्यमनसस्तच्चिदंशात्म तस्यभावस्तत्ता तयाहंब्रह्मास्मीतिनिरंतरानुसंधानात्मनश्चिदाकारंसच्चितोभेदेनाविभाव्यमानस्वरूपंअवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ उक्तंविशदयति ॥ पौरुषेणेति ॥ पदेवस्तुनि ॥ ३१ ॥ फलितमाह ॥ अतइति ॥ चेतसाविवेकिनाचित्तेन । निरातंकोनिरामयः निरुपद्रवइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

चित्तादन्येनापिचित्तस्याक्रमणाशंकायामाह ॥ मनएवेत्यादि ॥ ३३ ॥ ग्राहोनक्रः आवर्तैः दाराद्यावर्तैः दूरमूह्यमानानामितिसंबंधः ॥३४॥ ॥ ३५ ॥ मनसामनश्छेदप्रकारमेवसंक्षेपविस्तराभ्यामाह ॥ ययोदेतीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ वासनेति ॥ वासनामूलाद्वृत्तिर्गृह्यते । वासितंसंस्कृतंअंतरंमनःप्रदेशोययासावासितांतरा । वृत्त्याहिनष्टयांतःकरणेसंस्कारोजन्यतइतिवेदांतिनआचक्षते । तार्किकास्तुवृत्त्यैवज्ञानाख्ययेति ।

मनएवसमर्थंहिमनसोदृढनिग्रहे ॥ अराजाकिंसमर्थःस्याद्राज्ञोराघवनिग्रहे ॥ ३३ ॥ तृष्णा ग्राहगृहीतानांसंसारार्णवपातिनाम् ॥ आवर्तैरूह्यमानानांदूरेस्वंमनएवनौः ॥ ३४ ॥ मनसैव मनश्छित्वापाशंपरमबंधनम् ॥ भवादुत्तारयात्मानंनासावन्येनतार्यते ॥ ३५ ॥ ययोदेतिम नोनाम्नीवासनावासितांतरा ॥ तांतांपरिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयोभवेत् ॥ ३६ ॥ भोगैकवा सनांत्यक्त्वात्यजत्वंभेदवासनाम् ॥ भावाभावौततस्त्यक्त्वानिर्विकल्पःसुखीभव ॥३७॥ एष एवमनोनाशस्त्वविद्यानाशएवच ॥ यद्यत्संविदितंकिंचित्तत्रास्याःपरिवर्जनम् ॥ ३८ ॥ अना स्थैवहिनिर्वाणंदुःखमास्थापरिग्रहः ॥ अनेनैवप्रयत्नेनब्रह्मसंपद्यतेक्षणात् ॥३९॥ अविद्याऽविद्य मानैवनष्टप्रज्ञेषुविद्यते ॥ नाम्नैवांगीकृताकारासम्यक्प्रज्ञस्यसाकुतः ॥ ४० ॥

ततोभेदबुद्धित्यागात् अनंतरंभावाभावौभेदिनौत्यक्त्वातद्विषयविकल्पौत्यक्त्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एषएवेत्यादिद्वयंस्पष्टार्थम् । प्रयत्नेनविषयेषुरमणीयताध्यासत्यागविषयेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नन्वविद्यायाविद्यमानत्वान्मनइवज्ञानेननिवृत्त्यसंभवात् तन्निवर्तकज्ञानलाभाय मनोनिरोधतदुपायोपन्यासोव्यर्थइत्याशंक्याह ॥ अविद्येति ॥ अविद्यमानेतिपदच्छेदः । नाम्नैवाविद्यानाम्नैवाभावएवहिनाम्नो

मुख्योऽर्थः ॥ ४० ॥ सम्यक्प्रज्ञस्यसाकुतइत्युक्तमर्थंतावत्संसारभृगुष्वित्यादिनाप्रपंचयितुंरामस्यप्रश्नमुत्थापयति ॥ अविद्याविभवप्रोत्थमिति ॥ अज्ञानैश्वर्योद्भूतम् ॥ ४१ ॥ दुःखान्येवकंटकशाखिनःकंटकवृक्षाः नीरंध्राःकंटकशाखिनोयेषुतेतथोक्तास्तेषु संसारभृगुषुसंसारसानुष्वांदोलयति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अस्याःशिष्टरूपेणस्थितायाअविद्यायाइत्यतःपरंपरमात्मानम् । पूर्वार्धोक्तंविशदयति ॥ दृष्टइति ॥ ४४ ॥ सर्वगतबोधशब्दितब्रह्मणोदर्शनस्यकउपायइत्याशंक्य विषयेष्विच्छायांसत्यांश्रवणादेरपिवैयर्थ्यात्तेषुवैतृष्ण्यमेवतदुपायइत्याशयेनाह ॥ इ

श्रीरामउवाच ॥ अविद्याविभवप्रोत्थंनिबिडंपुरुषस्यहि ॥ नश्यत्यांध्यंकथमिदंभूयोऽपिभगवन्वद ॥ ४१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ तावत्संसारभृगुषुस्वात्मनासहदेहिनाम् ॥ आंदोलयतिनीरंध्रदुःखकंटकशाखिषु ॥ ४२ ॥ अविद्यायावदस्यास्तुनोत्पन्नाक्षयकारिणी ॥ स्वयमात्मावलोकेच्छामोहसंक्षयदायिनी ॥ ४३ ॥ अस्याःपरंप्रपश्यंत्याःस्वात्मनाशःप्रजायते ॥ दृष्टेसर्वगतेबोधेस्वयंह्येषाविलीयते ॥ ४४ ॥ इच्छामात्रमविद्येयंतन्नाशोमोक्षउच्यते ॥ सचासंकल्पशस्त्रेणसिद्धोभवतिराघव ॥ ४५ ॥ मनागपिमनोव्योम्निवासनारजनीक्षये ॥ कालिकातनुतामेतिचिदादित्यप्रकाशनात् ॥ ४६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यावत्किंचिदिदंदृश्यंसाविद्याक्षीयतेचसा ॥ आत्मभावनयाब्रह्मन्नात्मासौकीदृशःस्मृतः ॥ ४७ ॥

च्छामात्रमिति ॥ इच्छानाशस्तर्हिकेनसिद्ध्यतीत्यतआह ॥ सचेति ॥ विषयेषुरमणीयताध्यासःसंकल्पस्तदभावोऽसंकल्पःसएवशस्त्रंतेन ॥ ४५ ॥ ईषद्वैराग्यमपिफलायसंकल्पते किमुवक्तव्यंपूर्णवैराग्यमित्याशयेनाह ॥ मनागिति ॥ मनाक्किंचिद्वासनात्रविषयेच्छा तत्प्रकरणात् । कालिकातिमिरसंहतिः । वासनैवरजनीरात्रिस्तस्यामनागपिक्षयेसतिचिदेवादित्यस्तस्यप्रकाशनात् अविद्याकालिकातनुतांकृशतामेति ॥ ४६ ॥यावत्किंचिदिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ४७ ॥

चेत्यानुपातरहितंज्ञेयानुगतिशून्यंयथांतःकरणंशब्दादीन्ज्ञेयाननुगच्छति नैवंचित्तत्त्वंताननुगच्छतीत्यर्थः। सामान्येनसमतयैवन्यूनाधिकभावंविनैवसर्वगंचितस्तत्त्वमबाधितंरूपंचित्तत्त्वं सर्वस्याभावादेवसर्वगमित्यपि अनाख्येयम्। यद्वा शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादनाख्येयम्। विषयसंनिधावपिनिर्विकारं अशेषविशेषरहितंपरिपूर्णंसत्यंयच्चैतन्यंतदात्मेत्यर्थः। तस्यचब्रह्मणःसकाशाद्भेदंव्युदस्यति ॥ परमेश्वरइति ॥ ॥४८॥तस्यवस्तुपरिच्छेदंकालपरिच्छेदंचव्युदस्यति॥ सर्वंचखल्विति॥ अव्ययमित्यपक्षयंवारयति सर्वमिदंब्रह्मेति बाधायांसामानाधिकरण्यं अतएवाह॥ कल्पनान्येति॥ सर्वापिकल्पनामनोविलासएवेति मनोनाम्नीत्युक्तम् ॥ ४९ ॥ नन्वसतोवंध्यापुत्रादेर्जन्माद्यदर्शनात्जन्मादि

वसिष्ठउवाच ॥ चेत्यानुपातरहितंसामान्येनचसर्वगम् ॥ यच्चित्तत्त्वमनाख्येयंसआत्मापरमेश्वरः ॥ ४८ ॥ सर्वंचखल्विदंब्रह्मनित्यंचिद्घनमव्ययम् ॥ कल्पनान्यामनोनाम्नीविद्यतेनहिकाचन ॥ ४९ ॥ नजायतेनाम्रियतेकिंचिदत्रजगत्त्रये ॥ नचभावविकाराणांसत्ताक्वचनविद्यते ॥ ५० ॥ केवलंकेवलाभासंसर्वसामान्यमक्षयम् ॥ चेत्यानुपातरहितंचिन्मात्रमिहविद्यते ॥ ५१ ॥ तस्मिन्नित्येततेशुद्धेचिन्मात्रेनिरुपद्रवे ॥ शांतेसमसमाभोगेनिर्विकारोदितात्मनि ॥ ५२ ॥

पड्भावविकारवत्तयोपलभ्यमानंजगत्कथंतत्रविद्यतइत्यतआह॥ नजायतइति॥ यस्माज्जगज्जन्मादिनिरूपणानर्हंतस्मात्सत्तानविद्यतइतियुक्तमुक्तम् ॥ ५० ॥ उपसंहरति॥ केवलमिति॥ केवलमद्वितीयं केवलाभासं केवलं प्रमाणव्यापारंविनैवाभासतेप्रकाशतइतिकेवलाभासं स्वयंप्रकाशमित्यर्थः। सर्वसामान्यंसममेवसामान्यंब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेष्वन्यूनाधिकतयावस्थितमित्यर्थः। चेत्यानुपातरहितं चेत्येषुज्ञेयेषुशब्दादिष्वनुपातस्तदाकारपरिणामस्तेनशून्यम् ॥ ५१ ॥ उक्तस्वरूपमनूद्यतस्मिन्नधिष्ठानेतद्विपरीतद्वैतानर्थकल्पकमाह ॥ तस्मिन्नित्यादिना

त्रयेण ॥ ततेव्याप्तेसमसमोऽस्यंतंसमः आभोगःपरिपूर्णतायस्यतत्समसमाभोगं तस्मिन्निर्विकारतयाउदितोभातआत्मास्वरूपंयस्यतन्निर्वि कारोदितात्म तस्मिन् ॥ ५२ ॥ यैषेति ॥ स्वभावंसत्यज्ञानादिस्वरूपमतिगतमतिक्रांतंस्वभावातिगतं स्वभावविपरीतंजडादिरूपंचेत्यं दृश्यंसंकल्प्य याचिज्जडाजडलक्षणास्वसंकल्पितंचेत्यमेवानुधावति नाधिष्ठानचिन्मात्रं सास्वयमम्लानास्वतोब्रह्मरूपत्वान्म्लानिरहिताप्युप द्रवरहिताप्युपाधिसंश्लेषात्म्लानेवप्रतीयमानामनएवोच्यते । तदुपाधित्वात् । मन्वानोमनइतिश्रुतेः ॥ ५३ ॥ विभागकल्पनाशक्तिःभेदक

यैषास्वभावातिगतंस्वयंसंकल्प्यधावति ॥ चिच्चेत्यंस्वयमम्लानामननान्मनउच्यते ॥ ५३ ॥
एतस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः ॥ विभागकल्पनाशक्तिर्लहरीवोत्थितांभसः ॥ ५४ ॥
अतःसंकल्पसिद्धेयंसंकल्पेनैवनश्यति ॥ येनैवजातातेनैववन्हिज्वालेववायुना ॥ ५५ ॥ नाहं
ब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढाद्बध्यतेमनः ॥ सर्वंब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढान्मुच्यतेमनः ॥ ५६ ॥ कृशो
ऽतिदुःखीबद्धोऽहंहस्तपादादिमानहम् ॥ इतिभावानुरूपेणव्यवहारेणबध्यते ॥ ५७ ॥ नाहंदुः
खीनमेदेहोबंधःकस्यात्मनःस्थितः ॥ इतिभावानुरूपेणव्यवहारेणमुच्यते ॥ ५८ ॥ नाहंमांसं
नवास्थीनिदेहादन्यःपरोऽस्म्यहम् ॥ इतिनिश्चयवानंतःक्षीणाविद्योविमुच्यते ॥ ५९ ॥

ल्पनाशक्तिरुत्थितासांभसोमनोरूपेणोद्गतालहरीवोर्मिरिव ॥ ५४ ॥ एवंद्वैतानर्थमूलंप्रदर्श्यतन्नाशोपायमाह ॥ अतइति ॥ यतइयंमनो नाम्नीविभागकल्पनाशक्तिरुचितकारणरहिता नहिब्रह्मनिर्विकारंवस्तुतदुचितंकारणंभवितुमर्हति अतःसंकल्पसिद्धाप्रतिभाससिद्धा साचसं कल्पेनैववक्ष्यमाणेनसर्वंब्रह्मेत्येवंरूपेणनश्यति । येनैवेत्यादयोमनोयदनुसंधत्तइत्यतःप्राक्तनाःश्लोकाःस्पष्टार्थाः ॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥

॥ ६० ॥ नकेवलंसंकल्पितेनमनसोबंधकत्वं संकल्पितार्थेष्विंद्रियप्रवर्तकतयापीत्याह ॥ मनोयदन्विति ॥ ६१ ॥ यतःसत्यायामेवरागवास नायांमनसोऽपिबंधकत्वंनासत्यायामतःसात्याज्येत्याह ॥ परंपौरुषमिति ॥ भोगाशाभावनांभोगवासनांमूलेनाध्यासलक्षणेनसहवर्ततइति समूला ताम् ॥ ६२ ॥ तर्ह्यध्यासलक्षणमूलोद्धरणार्थंकिंकार्यमित्याशंक्य तन्मूलवासनोद्धरणंकार्यमित्याह ॥ ममपुत्राइति ॥ इंद्रजालेने

कल्पितैवमविद्येयमनात्मन्यात्मभावना ॥ पुरुषेणाप्रबुद्धेननप्रबुद्धेनराघव ॥ ६० ॥ म
नोयदनुसंधत्तेतत्सर्वेंद्रियवृत्तयः ॥ क्षणात्संपादयंत्येताराजाज्ञामिवमंत्रिणः ॥ ६१ ॥ परं
पौरुषमाश्रित्ययत्नात्परमयाधिया ॥ भोगाशाभावनांचित्तात्समूलामेवमुद्धरेत् ॥ ६२ ॥
ममपुत्राममधनमयंसोऽहमिदंमम ॥ इतीयमिंद्रजालेनवासनैवाधिवल्गाति ॥ ६३ ॥ मा
भवाज्ञोभवज्ञस्त्वंजहिसंसारवासनाम् ॥ अनात्मन्यात्मभावेनकिमज्ञइवरोदिषि ॥ ६४ ॥
कस्तवायंजडोमूकोदेहोभवतिराघव ॥ यदर्थंसुखदुःखाभ्यामवशःपरिभूयसे ॥ ६५ ॥ अ
होनुचित्रंयत्सत्यंब्रह्मतद्विस्मृतंनृणाम् ॥ यदसत्यमविद्याख्यंतत्पुरःपरिवल्गाति ॥ ६६ ॥
तिष्ठतस्तवकार्येषुमास्तुरागानुरंजना ॥ स्फटिकस्येवचित्राणिप्रतिबिंबानिगृह्णतः ॥ ६७ ॥

तीत्थंभावेतृतीया । इंद्रजालस्वरूपकथनंममपुत्राइत्यर्धेन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कस्तवेतिस्पष्टार्थः ॥ ६५ ॥ अनुक्रोशव्याजेनाविद्यानिरासाय प्रोत्साहयति ॥ अहोन्विति ॥ ६६ ॥ अविद्यानिरासायप्रयतमानेनअवर्जनीयानिभुक्त्यादिकार्याणिकुर्वतापिनतत्ररागःकार्यइत्याह ॥ ॥ तिष्ठतइति ॥ रागानुरंजनारागानुषंगः ॥ ६७ ॥

॥६८॥ पद्मोत्थतंतुभिरद्रिबंधनतुल्यंकिमत्राश्चर्यंदृष्टंतत्राह ॥ अविद्यमानेत्यादि ॥ खिलीकृतंरिक्तीकृतं पुरुषार्थरहितंकृतमित्यर्थः॥६९॥सर्गः प्रपंचः अपिशब्दोनामशब्दश्चकुत्सने अविद्ययापि सर्गोनिगडबंधनइतियन्नामतस्मात्तृणमात्रंतदिदंजगत्त्रयंवज्रतांप्राप्तमित्यन्वयः ॥७०॥

वाल्मीकिरुवाच॥ एवमुक्तोभगवतावसिष्ठेनमहात्मना ॥ विकासितांतःकरणोरामोगिरमथाददे॥६८॥ श्रीरामउवाच ॥ अहोविचित्रंपद्मोत्थैर्बद्धास्तंतुभिरद्रयः ॥ अविद्यमानायाविद्यातयाविश्वंखिलीकृतम् ॥ ६९ ॥ इदंतद्वज्रतांयातंतृणमत्रजगत्त्रये ॥ अविद्ययापियन्नामसर्गोनिगडबंधनः ॥ ७० ॥ अन्यच्चसंशयोऽयंमेमहात्मन्हृदिवर्तते ॥ लवणोऽसौमहाभागःकिंनामापदमाप्तवान् ॥ ७१ ॥ वसिष्ठउवाच॥ अत्रतेशृणुवक्ष्यामिवृत्तांतमिममद्भुतम् ॥ लवणोऽसौयथाजातश्चंडालत्वंमनोभ्रमात् ॥ ७२ ॥ मनःकर्तृफलंभुंक्तेनशरीरंक्रियाफलम् ॥ येनैतद्बुध्यसेनूनंतदाकर्णयराघव ॥ ७३ ॥ हरिश्चंद्रकुलोत्थेनलवणेनपुरानघ ॥ एकांतैकोपविष्टेनचिंतितंमनसाचिरम् ॥ ७४ ॥ पितामहोमेसुमहान्राजसूयस्ययाजकः ॥ अहंतस्यकुलेजातस्तंयजेमनसामखम् ॥ ७५ ॥ इतिसंचिंत्यमनसाकृत्वासंभारमग्रतः ॥ राजसूयस्यदीक्षायांप्रविवेशमहीपतिः ॥ ७६ ॥

अन्यच्चप्रष्टव्यमस्तीतिशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ वक्ष्यमाणवृत्तांतकथनफलमाह ॥ मनइति ॥ साभासंमनएवकर्तृ तदेवचफलंक्रियाफलंभुंक्ते न शरीरं येनवृत्तेन तद्वृत्तमाकर्णयशृणु ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ मखंक्रतुं यजेकुर्वे इत्यन्वयः ॥ ७५ ॥ मनसेतिपदं दीक्षायामित्यनेनापिसंबध्यते । सप्तमीद्वितीयार्थे ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ अग्रेणाधिकेनसहवर्ततइतिसाग्रः । ईषदधिकःसंवत्सरोगतइतितस्यमनसिप्रतिभातं नवस्तुतःसाग्रसंवत्सरोगतः व्यबुध्यतदिन
स्यांतइतिवक्ष्यमाणविरोधात् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ शांबरिकऐंद्रजालिकः । लावणींलवणराजसंबंधिनीम् ॥ ८२ ॥ शंबर

ऋत्विजश्चाह्वयामाससन्मुखीकृत्यदेवताः ॥ देवानामंत्रयामासज्वालयामासपावकम् ॥ ७७ ॥
तस्येत्थंयजमानस्यमनसोपवनांतरे ॥ ययौसंवत्सरःसाग्रोदेवर्षिद्विजपूजया ॥ ७८ ॥ भूतेभ्यो
द्विजपूर्वेभ्योदत्वासर्वस्वदक्षिणाम् ॥ व्यबुध्यतदिनस्यांतेस्वएवोपवनेनृपः ॥ ७९ ॥ एवंसल
वणोराजाराजसूयमवाप्तवान् ॥ मनसैवहिजुष्टेनयुक्तस्तस्यफलेनच ॥ ८० ॥ अतश्चित्तंपरंवि
द्धिभोक्तारंसुखदुःखयोः ॥ जन्मनःपावनोपायेसत्येयोजयराघव ॥ ८१ ॥ शृणुशांबरिकस्या
थवृत्तांतंरघुनंदन ॥ यदाशांबरिकःकालेसंप्राप्तोलावणींसभाम् ॥ ८२ ॥ तदाहमवसंतत्रतत्प्रत्य
क्षेणदृष्टवान् ॥ अहंसभ्यैस्ततस्तत्रगतेशांबरकारिणि ॥ ८३ ॥ किमेतदितियत्तेनपृष्टेनपृथिवी
भुजा ॥ चिंतयित्वामयादृष्टातत्रतत्कथितंवचः ॥ ८४ ॥ शृणुतत्तेप्रवक्ष्यामिरामशांबरिकेहित
म् ॥ राजसूयस्यकर्तारोयेहितेद्वादशाब्दिकम् ॥ ८५ ॥ अतिदुःखंप्राप्नुवंतिनानाकारदशामय
म् ॥ अतःशक्रेणगगनाद्दुःखायलवणस्यसः ॥ ८६ ॥

स्यासुरस्येदंशांबरंइंद्रजालंतत्कारिणि ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ तत्कारणं ईहितंचेष्टितम् । नानाकारदशामयं नानाकारावस्थाप्रचुरंद्वादशाब्दि
कंदुःखमपिप्राप्नुवंतीतियदुक्तंनतद्राजसूयस्यपुरुषहितैकप्रवृत्तवेदविहितस्यफलम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

किंतुतदानीमुद्बुद्धपूर्वंडरितस्यैवेत्यवगंतव्यम् । महतीचासावापच्चमहापत्ताम् ॥८७॥८८॥ एवंकिंनामापदमासवानिति प्रासंगिकप्रश्नस्यो त्तरमाख्यायेदानीम् । अविद्याविद्यमानैवनष्टप्रज्ञेषुविद्यते । नाम्नैवांगीकृताकारासम्यक्प्रज्ञस्यसाकुतः । इत्यत्रोक्ताहेयाविद्या । योपादेयावि द्यातांप्रज्ञानापरपर्यायविद्यांचोदितांसंक्षेपविस्तराभ्यांअवस्थाकथनादिनाप्रपंचयति । अज्ञानभूःसप्तपदेत्यादिना । अज्ञानमेवभूःभूमिः।यथा लोकेभूःस्वामिनेस्वानुकूलंफलंददाति तथाऽज्ञानमपिभूः साचसप्तपदान्यस्यांसंतीति सप्तपदावस्थोपेतेत्यर्थः । ज्ञभूर्ज्ञानभूमिरित्यर्थः ।

प्रहितोदेवदूतोहिरामशांबरिकाकृतिः ॥ राजसूयक्रियाकर्तुस्तस्यदत्वामहापदम् ॥८७॥ अगम त्सनभोमार्गंसुरसिद्धनिषेवितम् ॥ ८८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिशृणुरामयथातथ म् ॥ अज्ञानभूःसप्तपदाज्ञभूःसप्तपदैवहि ॥ ८९ ॥ पदांतराण्यसंख्यानिभवंत्यन्योन्यमेतयोः ॥ एतेप्रतिपदंबद्धमूलेस्वंफलतःफलम् ॥ ९० ॥ स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनम् ॥ एतत्संक्षिप्यतत्प्रोक्तंतज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणम् ॥ ९१ ॥ शुद्धसन्मात्रसंवित्तेःस्वरूपान्नचलंतिये॥ रागद्वेषादयोभावास्तेषांनाज्ञत्वसंभवः ॥ ९२ ॥

ज्ञस्यभूर्ज्ञभूरितिपक्षेऽपिसएवार्थः । हिशब्दोविद्वत्प्रसिद्धौ ॥ ८९ ॥ पदांतराण्यवांतरावस्थाइत्यर्थः । वक्ष्यतिच । एकैकाशतशाखात्रना नाविभवरूपिणोति । एतयोर्भूम्योःसप्तापिपदानिपृथक्पृथक्फलंप्रयच्छंति तानिचप्ररूढमूलान्येवनप्रशिथिलमूलानिफलंप्रयच्छंतीत्याह ॥ ए तेइति ॥ प्रतिपदमित्येतत्फलतइतिक्रियापदेनापिसंबध्यते ॥ ९० ॥ भूम्योःस्वामिनौलक्षयति ॥ स्वरूपेति ॥ तद्भ्रंशः स्वरूपावस्थितिलक्ष णमुक्तेःसकाशाद्भ्रंशः । तत्स्वरूपमेवाह ॥ अहंत्ववेदनमिति ॥ अहंभावज्ञानं अहमितिभ्रांतिरित्यर्थः ॥९१॥ नकेवलंमुक्तिशालीतज्ज्ञोऽहं

कारादिबंधशाल्यज्ञइतितयोर्लक्षणे रागादिराहित्यतत्साहित्येअपितयोर्लक्षणेइत्याह ॥ शुद्धेत्यादिना ॥९२॥ चेत्यार्थोऽहमादिर्ज्ञेयपदार्थः तद्विषयाचिच्चेत्यर्थचिदहमादिज्ञेयपदार्थभ्रांतिः तस्यांमज्जनंनामतत्परत्वम् । मोहशब्देनमोहकार्यंगृह्यते । अहंकाराद्यध्यासपरत्वादन्यदतिशयितंमोहकार्यंनभूतंनभविष्यति । इदमेवपरमंमोहकार्यंरागद्वेषादिसकलदोषनिदानत्वादित्यर्थः॥ ९३॥ चित्तेअर्थादर्थांतरंविषयाद्विषयांतरंयातिगच्छतिसति मध्येवृत्त्योःसंधौयाद्रष्टुःस्थितिः। कीदृशीसेत्यतआह । निरस्तमननाकारानिरस्तविकल्पा । अयमर्थः । वृत्तिसंधिसाक्षित

यत्स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यार्थचितिमज्जनम् ॥ एतस्मादपरोमोहोनभूतोनभविष्यति ॥ ९३ ॥ अ
र्थादर्थांतरंचित्तेयातिमध्येतुयास्थितिः ॥ निरस्तमननाकारास्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ९४ ॥ सं
शांतसर्वसंकल्पायाशिलावदवस्थितिः॥ जाड्यनिद्राविनिर्मुक्तासास्वरूपस्थितिःस्मृता॥९५॥
अहंतांशेक्षतेशांतेभेदेनिष्पंदचित्तता ॥ अजडायाप्रकचतितत्स्वरूपमितिस्थितम् ॥ ९६ ॥
बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजाग्रत्तथैवच ॥ जाग्रत्स्वप्नस्तथास्वप्नःस्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् ॥ ९७॥
इतिसप्तविधोमोहःपुनरेवपरस्परम् ॥ श्लिष्टोभवत्यनेकाख्यःशृणुतस्यचलक्षणम् ॥ ९८ ॥

यायन्निर्विकल्पकंचैतन्यमस्तितदेवस्वरूपंतदात्मनावस्थितिःस्वरूपस्थितिरिरिति ॥ ९४ ॥ संशांतसर्वसंकल्पेतिजागरितमोहार्थादित्यादिस्वरूपावस्थितिर्मुक्तिरित्युक्तं तत्रकासौस्वरूपावस्थितिरित्यतआह ॥ संशांतेति ॥ जागरितंव्युदस्यति ॥ जाड्यनिद्राविनिर्मुक्तेति ॥ सुषुप्तिस्वप्नौशिलावत्प्रकटपाषाणवदित्यर्थः । अवस्थात्रयमतीत्यतुरीयतयाऽवस्थानंस्वरूपस्थितिरित्यर्थः ॥ ९५ ॥ अथयानिष्पंदचित्तता निश्चलचित्ततातत्साक्षिभूतेत्यर्थः । प्रकचतिप्रकाशतेतत्स्वरूपमितिस्थितम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ वेदांतेषुअज्ञानभूःसप्तपदेत्युक्तंविवृणोति ॥

बीजजाग्रदित्यादिना नानाविभवरूपिणीत्यंतेन ॥ सप्तविधःसप्तप्रकारः । सप्तावस्थोमोहोऽज्ञानापरपर्यायःपरस्परंश्लिष्टःसंबद्धःसन्पुनरप्यनेकाख्योभवति । सप्तानामवस्थानांयथासंभवंसंभेदविशेषेणमोहःपुनरप्यनेकावस्थोभवतीत्यर्थः । तथाहि द्वयोरवस्थयोस्तिसृणांचतसृणांपंचानांषण्णांसप्तानांवाक्षणेक्षणेव्यत्ययेनउत्पादेसतिपुनरप्यनेकावस्थोभवति ॥ ९८ ॥ प्रथममिति ॥ सुषुप्तेरुत्थानेप्रथमंचितोविश्वरूपायाःसंबंधियच्चेतनंप्रतिबिंबलक्षणंतद्बीजंजाग्रदित्युच्यतइत्यन्वयः । चेतनंविशिनष्टि ॥ अनाख्यमित्यादिना ॥ अनाख्यंजीवाद्याख्ययातदानीमनुल्लेख्यं भविष्यच्चितिजीवादिनामशब्दार्थभाजनं भविष्यतांचितिजीवचेतनादिनामात्मकशब्दानांतदर्थानांचचित्तत्वप्राणभृत्त्वज्ञानकर्तृत्वादिलक्षणानांभाजनंपात्रमालंबनमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ बीजजाग्रच्छब्दंविगृह्णाति ॥ बीजरूपमिति ॥ उत्तरावस्थानांबीजरूपेणस्थि

प्रथमंचेतनंयत्स्यादनाख्यंनिर्मलंचितः ॥ भविष्यच्चितिजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ॥९९॥
बीजरूपंस्थितंजाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ एषाज्ञप्तेर्नवावस्थात्वंजाग्रत्संस्थितिंशृणु ॥१००॥
नवप्रसूतस्यपरादयंचाहमिदंमम ॥ इतियःप्रत्ययःस्वच्छस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात् ॥ १ ॥
अयंसोऽहमिदंतन्मइतिजन्मांतरोदितः ॥ पीवरःप्रत्ययःप्रोक्तोमहाजाग्रदितिस्फुरन् ॥ २ ॥

तंचतज्जाग्रच्चेतिबीजजाग्रदिति ॥ एषेतिबीजजाग्रत्परामृश्यते । विधेयावस्थानुरोधेनतस्यस्त्रीलिंगता । ज्ञप्तेर्जीवस्यनवान्नूतनावस्थावृक्षस्यांकुरावस्थेव ॥ १०० ॥ परात्परमात्मनोबिंबात् नवप्रसूतस्याभिनवजातस्यजीवस्येतियःप्रत्ययस्तज्जाग्रदितिसंबंधः । इतिशब्दपरामृष्टमाह ॥यइति ॥ तत्रायंकार्यकारणसंघातोऽहमस्मीदंगृहादिकंममेत्येवंरूपोयःप्रत्ययोजाग्रन्नामावस्थांतरं नबीजजाग्रत् । कुतःअंकुरावस्थानंतरभावीद्विदलावस्थेव । नापिमहाजाग्रत् प्रागभावनात्पूर्वानुभवाभावात् पूर्वानुभवसंस्कारमपेक्ष्यहिप्रत्यभिज्ञारूपंमहाजाग्रज्जायते ॥१॥ जातिस्मरेपुरुषेमहाजाग्रद्दर्शयति ॥ अयंसोऽहमिति ॥ सोऽहमिति जन्मांतरानुभवसंस्काराद्उत्पन्नइतियावत् । यद्वा पूर्वजन्मापेक्षाय

वर्तमानजन्मैवजन्मांतरंतस्मिन्प्राक्संस्काराडुदितःपीवरःपीनो दृढइत्यर्थः । अस्यचमहाजाग्रत्त्वंमहाकालस्पर्शितत्वात्पीवरत्वाच्चेतिज्ञेयम् । केचित्तु जन्मांतरोदितोवानंतरोदितइतिव्याचक्षाणाःसर्वसाधारणस्तादृशप्रत्ययोमहाजाग्रदितिमन्यंते ॥ २ ॥ अरूढमिति ॥ अरूढंअदृष्टं निष्पन्नं रूढंदृष्टंनिष्पन्नं तन्मयात्मकंतन्मयस्वरूपं विषयस्वरूपमित्यर्थः । मनोराज्यशब्देनात्रप्रमारूपस्मृतिविलक्षणःसर्वोऽपिप्रत्ययोगृह्यते ॥ ३ ॥ अतएवाह ॥ द्विचंद्रेति ॥ पूर्वंकदाचिदपि विषयाननुभवेतद्विपर्यासायोगादभ्यासंप्राप्येत्युक्तम् ॥ ४ ॥ अल्पकालमिति ॥ प्रबु

अरूढमथवारूढंसर्वथातन्मयात्मकम् ॥ यज्जाग्रतोमनोराज्यंजाग्रत्स्वप्नःसउच्यते ॥ ३ ॥
द्विचंद्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः ॥ अभ्यासंजाग्रतःप्राप्यस्वप्नोऽनेकविधोभवेत् ॥ ४॥
अल्पकालंमयादृष्टमेतन्नोवेतियत्रहि ॥ परामर्शःप्रबुद्धस्यसस्वप्नइतिकथ्यते ॥ ५ ॥ चिरसं
दर्शनाभावादप्रफुल्लबृहद्वपुः ॥ चिरकालानुवृत्तश्चस्वप्नोजाग्रदिवोदितः ॥ ६ ॥ स्वप्नजाग्रदि
तिप्रोक्तोजाग्रत्यपिपरिस्फुरन् ॥ षडवस्थापरित्यागेजडाजीवस्ययास्थितिः ॥ ७ ॥ भवि
ष्यद्दुःखबोधाढ्यासौषुप्तीसोच्यतेगतिः ॥ जगत्तस्यामवस्थायामंधेतमसिलीयते ॥ ८ ॥

द्धस्यस्वप्नादुत्थितस्यपरामर्शःयत्रयस्मिन्कालेभवतितदासस्वप्नइतिकथ्यतइतिसंबंधः । इतिशब्दपरामृष्टमाह ॥ अल्पेति ॥ एतन्नोवेतिसंशयः कथमतआह ॥ ५ ॥ चिरसंदर्शनाभावादिति ॥ अप्रफुल्लबृहद्वपुःअप्रफुल्लमविस्पष्टंबृहद्वपुःस्थूलंस्वरूपंयस्यसतथोक्तः । जाग्रदिवोदितः जागरितमिवविस्पष्टमुदितः ॥ ६ ॥ जाग्रत्यपिपरिस्फुरन् जागरेऽतिस्फुरणारूढतयास्पष्टंप्रकाशमानइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भविष्यद्दुःखबोधाढ्या जाग्रत्स्वप्नयोर्भाविदुःखस्यबोधोऽनुभवःतदाढ्यातद्बीजवासनोपेतत्वात्तदाढ्यत्वम् । गतिरवस्थातमस्यज्ञानेऽतर्लीयते संस्कारशेषमितिशेषः ८

नानाविभवरूपिणीविविधकार्यात्मिकेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ज्ञभूःसप्तपदैवहीत्युक्तंविवृणोति ॥ इमांसप्तपदामित्यादिना ॥ ११० ॥ ११ ॥ अव बोधोऽवगतिःसाक्षादनुभवः साप्तभूमिकंसप्तभूमिष्ठभवंसप्तावस्थोपेतमित्यर्थः ॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्वचनंनिरुक्तिःनिकृष्यकथनम्॥१५॥ अहंमूढएवकिमर्थंस्थितोऽस्मि । शास्त्रसज्जनैरुपायैःआत्मतत्त्वंप्रेक्षेप्रकर्षेणेक्षइत्यर्थः । इच्छावैराग्यपूर्विकाशुभेच्छेत्युच्यते इयंचप्रथमाभूमि

स्वप्नावस्थाइतिप्रोक्तामयाज्ञानस्यराघव ॥ एकैकाशतसंख्यात्रनानाविभवरूपिणी॥९॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ इमांसप्तपदांज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ॥ नानयाज्ञातयाभूयोमोहपंकेनिमज्जति ॥११०॥
वदंतिबहुभेदेनज्ञानिनोयोगभूमिकाः ॥ ममत्वभिमतानूनमिमाएवसुखप्रदाः ॥ ११ ॥ अवबो
धंविदुर्ज्ञानंतदिदंसाप्तभूमिकम् ॥ मुक्तिस्तुज्ञेयमित्युक्ताभूमिकाभूमिकांतरे ॥ १२ ॥ ज्ञानभूमिः
शुभेच्छाख्याप्रथमासमुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीयातुतृतीयातनुमानसा ॥ १३ ॥ सत्वाप
त्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ॥ पदार्थाभावनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृता ॥ १४ आसा
मंतेस्थितामुक्तिस्तस्यांभूयोनशोचति ॥ एतासांभूमिकानांत्वमिदंनिर्वचनंशृणु ॥ १५ ॥
किंमूढइवतिष्ठामिप्रेक्षेऽहंशास्त्रसज्जनैः ॥ वैराग्यपूर्वमिच्छेतिशुभेच्छेत्युच्यतेबुधैः ॥ १६ ॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कोवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ॥ सदाचारप्रवृत्तिर्याप्रोच्यतेसाविचारणा ॥ १७ ॥

कापुण्यकर्मफलभूतप्रत्यग्विविदिषारूपा। विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुत्यादौप्रसिद्धा। तथाचश्रुतिः। तमेतंवेदानुवचनेनब्रा ह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति। तथाचवार्तिकम्। प्रत्यग्विविदिषांबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः। कृतार्थान्यस्तमायांतिप्रावृ डंतेघनाइवेति ॥ १६ ॥ अध्यात्मशास्त्रविचारःसदाचारप्रवृत्तिर्विचारणाप्रधानत्वाद्विचारणेत्युच्यतेइतिनिर्वचनमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रेति ॥

शास्त्रसंपर्कोऽध्यात्मशास्त्रविचारणा सज्जनसंपर्कोब्रह्मनिष्ठसेवा। शास्त्रसज्जनसंपर्कैरुपायैर्वैराग्याभ्यासोनामवैराग्यहेतुभूतदृश्यमिथ्यात्वदोषदर्शनाभ्यासः। एषाचद्वितीयाभूमिका ॥ १७॥ श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रुत्युक्तश्रवणमननरूपांनिदिध्यासनात्मिकांतृतीयांभूमिकांनिर्वक्ति॥ विचारणेति ॥ यत्रयस्यामवस्थायांपूर्वभूमिकाभ्यांविचारणाशुभेच्छाभ्यांहेतुभ्यां इंद्रियार्थेष्वनात्मपदार्थेष्वरक्तताविरक्तताउदिता सावस्थातनुमानसोच्यते। तनुमानसंयस्यांसा तत्रहेतुस्तनुताभावात्। स्थौल्यकारणरागनिवृत्त्यामानसस्यतनुत्वसद्भावाद्भूमिकायानिदिध्यासनरूपतांवक्ष्यतिभगवान्वसिष्ठः। अनास्थयेतिभावानांपदभावनमांतरम्। लक्ष्यार्थलग्नमनसःसामान्योऽसावसंगमः। संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे । यन्मौनमाश्रितंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते। श्रेष्ठासंगमताह्येषातृतीयाभूमिकाऽत्रहि। भवतिप्रोज्झिता

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वरक्तता ॥ यत्रसातनुताभावात्प्रोच्यतेतनुमानसा ॥ १८ ॥ भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् ॥ सत्वात्मनिस्थितिःशुद्धेसत्वापत्तिरुदाहृता ॥ १९ ॥

शेषसंकल्पकलनःपुमानिति। एतच्चभूमिकात्रयंब्रह्मज्ञानसाधनमेव नतुज्ञानकोटावंतर्भवति भेदसत्यताबुद्धेरविनष्टत्वात्। अतएवैतज्जागरणमिति वक्ष्यतिवसिष्ठः। भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम्। यथावद्भेदबुद्ध्येदंजगज्जाग्रतिदृश्यतइति । भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते इतिच। तथामहद्भिरप्युक्तम्। अत्रभूमिकात्रितयंब्रह्मविद्यायाःसाधनमेवनतुविद्याकोटावंतर्भवति। भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवर्त्तत्वात् अतएवैतज्जागरणमितिव्यपदिश्यतइति॥ १८ ॥ भूमिकेति॥ त्रितयस्यज्ञानभूमिकात्वंतुसत्वात्मनितत्साधनत्वेनोपचारादितिज्ञेयम्। अर्थविरतिरनात्मपदार्थेष्वरुचिः चित्तेनिष्पन्नायाअर्थविरतेर्वशात्सत्त्वात्मनिस्थितिः सत्तामात्रस्वरूपेब्रह्मण्यवस्थितिः। तथाचवक्ष्यति। सत्तावशेषएवास्तेचतुर्थीभूमिकांगतइति। यच्च स्वप्नाख्याचतुर्थीभूमिरपरोक्षज्ञानमेवनसाधनकोटावंतर्भवति। यतोवक्ष्यति । सम्यग्ज्ञानो

दयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे । निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः । समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकांगताइति । पंचम्यादिभूमिकात्रयेतु जीवन्मुक्तेस्तारतम्यंभवति । तत्रसप्तमीभूमिर्विदेहमुक्तिसदृशी । तथाचोक्तम् । जीवन्मुक्तेस्तारतम्यंशिष्टेभूमित्रयेभवेत् । विदेहमुक्तिसदृशीसप्तमीभूमिरुच्यतइति । तास्तिस्रोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासकृतेनचित्तोपरतितारतम्येनसिध्यंति । तदप्युक्तम् । पंचम्यादयस्तिस्रोभूमयोनिर्विकल्पसमाध्यभ्यासकृतेनचित्तविश्रांतितारतम्येनसंपद्यंतइति ॥ १९ ॥ दशेति ॥ दशाचतुष्टयाभ्यासादितिप्रागुक्तावस्थाचतुष्टयस्याभ्यासात्कारणात् रूढसत्वचमत्कारा रूढः दृढनिष्पन्नः सत्वस्यांतःकरणस्यचमत्कारः परमसूक्ष्मब्रह्मानंदग्रहणवैदग्ध्यंयस्यांभूमिकायांसा तथोक्ता । यद्वा सत्वशब्देनसत्वगुणोगृह्यते । प्रवृद्धसत्वगुणचातुरीहिपंचमीभूमिकाभवति । किमर्थंरूढसत्वचमत्कारेत्यतआह । असंसर्ग

दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलायच ॥ रूढसत्वचमत्काराप्रोक्तासंसक्तिनामिका ॥ २० ॥ भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतयादृढम्॥आभ्यंतराणांबाह्यानांपदार्थानामभावनात्॥२१॥ परप्रयुक्तेनचिरंप्रयत्नेनावबोधनम् ॥ पदार्थभावनीनामषष्ठीसंजायतेगतिः ॥ २२ ॥

फलायासंसक्तिफलायप्रातिभासिकविषयेऽपिरागाभासस्यापिवृत्तिफलायेत्यर्थः । निरतिशयानंदानुभवफलायचेतिचकारार्थः । इयंचपंचमीभूमिःसुषुप्तिरित्युच्यते । तथाचवक्ष्यति । पंचमींभूमिकामेत्यसुषुप्तिपदनामिकाम् । शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रकः । इति । अत्र समाधेःस्वयमेवव्युत्तिष्ठति ॥ २० ॥ भूमिकापंचकाभ्यासादिति ॥ दृढमितिपदं आत्मारामतयाऽभावनादितिचपदद्वयेनसंबध्यते । उक्तपंचमभूमौनिर्विकल्पात्तदास्वयमेवोत्तिष्ठति अभावनादनुपलंभात् परप्रयुक्तेनान्यकृतेनावबोधेनसमाधेःसकाशात्स्वव्युत्थापनं अनात्मपदार्थस्यसमाधौविस्मृतस्यपरप्रयत्नेनभावनापदार्थभावनासायस्याःसापदार्थभावनी गतिरवस्थादृढंस्वात्मारामतयाहेतुनाभ्यंतराणांसुखदुःखादीनांबाह्यानांघटादीनांपदार्थानांदृढमभावनात् ॥२१॥ परप्रयुक्तेनेति ॥ चिरंपरप्रयुक्तेनप्रयत्नेनावबोधनंयदाभवतितदाषष्ठीगतिःसंजा

यतेइत्यन्वयः । केचित्तुसाक्षात्कारोविशुद्धपदार्थज्ञानसाध्योमहावाक्यार्थविषयः तेनपदार्थभावनीयमवस्थाआदरणीयेतिवदंतःषष्ठींभूमिकां ब्रह्मविद्यासाधनकोटिस्थांमन्यंते तत्र निर्वाणप्रकरणवचनविरोधात्।भूमिकायांविवासनः।षष्ठींगाढसुषुप्ताख्यांक्रमात्पततिभूमिकाम्।यत्रना सन्नसद्रूयोनाहंनाप्यनहंकृतिः । केवलंक्षीणमननआस्तेऽद्वैतैक्यनिर्गतः । निर्ग्रंथिःशांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभावनः । अनिर्वाणोऽपिनिर्वा णश्चित्रदीपइवस्थितइति । किंच शुद्धसंविन्मयानंदभूर्याभवतिपंचमी । अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोऽत्रतिष्ठतीति ॥ २२ ॥ षष्ठीभूमिका पेक्षयानिकृष्टांपंचमींभूमिकांप्राप्तस्यजीवन्मुक्ततामभिदधता ततउत्कृष्टायाःषष्ठीभूमिकायाविद्याकोटिनिविष्टस्यस्वस्यसुतरामभ्युपगतत्वा च्च स्वभावैकनिष्ठत्वमिति । स्वोभावःस्वभावःस्वभावरूपस्तस्मिन्नेकस्मिन्नेवनितरांस्वतःपरतोवापुनरुत्थानंविनैवतिष्ठतीतिस्वभावैकनिष्ठस्त

भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलंभनः ॥ यत्स्वभावैकनिष्ठत्वंसाज्ञेयातुर्यगागतिः ॥ २३॥ ए
षाहिजीवन्मुक्तेषुतुर्यावस्थेहविद्यते ॥ विदेहमुक्तविषयंतुर्यातीतमतःपरम् ॥ २४ ॥ येहिराममहा
भागाःसप्तमींभूमिकांगताः ॥ आत्मारामामहात्मानस्तेमहत्पदमागताः ॥ २५ ॥

स्यभावस्तत्त्वम् । सप्तमीसापरिप्रौढाविषयोऽस्यांनजीवितादिति निर्वाणप्रकरणवचनात् । सप्तमभूमिकांप्राप्तस्ययोगिनःस्वतःपरतोवापुन र्व्युत्थानमेवनास्तीतिगम्यते । तथामहद्भिरप्युक्तम्।तुरीयाभिधांसप्तमभूमिंप्राप्तस्ययोगिनःस्वतःपरतोवाव्युत्थानमेवनास्तीतिमुमुक्षुषुवर्तमा नमवस्थात्रयात्मकंजागरितं चतुर्थभूम्यात्मकंस्वप्नंपंचमषष्ठभूमिकात्मकांसुषुप्तिंचापेक्ष्य स्वरूपमेवतुर्यं चतुर्थंतद्गच्छतीतितुर्यगा गतिरवस्था तुरीयावस्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एषासप्तमभूमिरूपातुरीयावस्थाजगतिक्वचिदपिनास्त्येवेत्यतआह ॥ एषाहीति ॥ जीवन्मुक्तेषुशुकादिषुविदेह मुक्तविषयंविदेहमुक्तगम्यम् ॥२४॥ सप्तमीभूमिकासर्वोद्योगेनपुरुषधौरेयैःसंपाद्येतिज्ञापयितुंतांप्राप्तांस्तौति ॥ येहीति ॥ महत्पदमागताः महास्थानंप्राप्ताः महात्मतायाःपर्यवसानभूमिंप्राप्ताइत्यर्थः । महात्मपदंगताइतिक्वचित्तत्रापिसएवार्थः ॥ २५ ॥

सप्तमींभूमिकांप्राप्तादन्येजीवन्मुक्ता विक्षेपदशायांकथंव्यवहरंतीत्यतआह ॥जीवन्मुक्ताइत्यादि ॥ सुखदुःखरसस्थितौसुखदुःखानुभवस्थितौनसज्जंतिआसक्तिंनकुर्वंति हर्षविषादौनकुर्वंतीत्यर्थः। यद्वासक्तिस्तत्राभिमानस्तंनकुर्वंतीत्यर्थः । अर्थकार्येण लोकसंग्रहलक्षणप्रयोजनमर्थःसएवकार्यंतेनहेतुनाकिंचित्कुर्वंतिवानवाकुर्वंति । आर्यकार्येणेतिक्वचित्तत्रार्यकार्येणविद्वत्कार्येणअनिषिद्धकार्येणेत्यर्थः ॥२६॥२७॥ ॥ २८ ॥ ननुज्ञानदशाप्राप्तानांसदेहत्वेकथंमुक्ततेत्यतआह ॥ ज्ञप्तिर्हीति॥ ज्ञप्तिरत्रज्ञानदशा सएवपक्वोग्रंथिविच्छेदोहिअहंकारलक्षणग्रंथेः

जीवन्मुक्तानसज्जंतिसुखदुःखरसस्थितौ ॥ प्राकृतेनार्थकार्येणकिंचित्कुर्वंतिवानवा॥२६॥पार्श्वस्थबोधिताःसंतःपूर्वाचारक्रमागतम् ॥ आचारमाचरंत्येवसुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ २७ ॥ भूमिकासप्तकंत्वेतद्धीमतामेवगोचरम्॥प्राप्ताज्ञानदशामेतांपशुम्लेच्छादयोऽपिये॥सदेहावाविदेहावातेमुक्तानात्रसंशयः ॥ २८ ॥ ज्ञप्तिर्हिग्रंथिविच्छेदस्तस्मिन्सतिहिमुक्तता ॥ मृगतृष्णांबुबुद्ध्यादिशांतिमात्रात्मकस्त्वसौ ॥ २९ ॥ येतुमोहाद्धनात्तीर्णास्तेप्राप्ताःपरमंपदम् ॥ तेस्थिताभूमिका-स्वासुस्वात्मलाभपरायणाः ॥ ३० ॥ एतासुभूमिषुजयंतिहियेमहांतोवंद्यास्तएवहिजितेंद्रियशत्रवस्ते ॥ संम्राट्स्वराडपिचयत्रतृणायतेतत्सारंपदंजगतितेसमवाप्नुवंति ॥ ३१ ॥

सकारणस्यविनाशोहि अहंकाराध्यासस्यसकारणस्यनिवृत्तिंविनाज्ञानदशायाएवपक्वायाअयोगात् । ततःकिंतत्राह ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्ग्रंथिविच्छेदेसतिमुक्तिर्हिसकारणग्रंथिविच्छेदः । तर्हिसद्वासदसदात्मावासदसद्विलक्षणोवासर्वथाप्यनुपपत्तिरित्यतआह ॥ मृगतृष्णेति ॥ यथामरीचिकोदकाध्यासनिवृत्तिरधिष्ठानमात्रंतथासौग्रंथिविच्छेदोऽपीत्यर्थः॥ २९ ॥ येतुमोहादित्यादिसार्धत्रयंस्पष्टार्थम् ॥ ३० ॥ जयंतिसर्वोत्कृष्टतयावर्तंते । सम्राट्मंडलेश्वराणांशास्ता । स्वराडिंद्रः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ कीदृशंतद्ब्रह्माभिधंपरंवस्तुतत्राह ॥ त्वत्तेति ॥ त्वत्ताहंतेत्वमहंभावौ । आत्मतापरतेआत्मभावपरभावौ । भेदकलनाभेदज्ञानं भावाभावरंजनाभावाभावाभिनिवेशइत्यादि यत्रनास्तितत्परंब्रह्मेत्यर्थः ॥३३॥ सर्वमिति ॥ सर्वं तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् । शांतमविद्या रागादिमलरहितं निरालंबमाधाररहितं सर्वाधारमित्यर्थः । तदपिमाययेत्यर्थः । व्योमस्थंस्वमहिमस्थं आधारमनपेक्षितमित्यर्थः । शिवं मंगलमनामयंनिरुपद्रवमनाभासं अप्रतिबिंबम् ॥३४॥ नेति ॥ अमध्यांतंमध्यांतरहितं नसर्वं मिथ्याभूतात्सर्वस्माद्विलक्षणम् । तर्हिवस्तु

वसिष्ठउवाच॥मनःप्रशमनोपायोयोगइत्यभिधीयते॥सप्तभूमिःसविज्ञेयःकथितास्ताश्चभूमिकाः ॥ ३२ ॥ एतासांभूमिकानांतुगम्यंब्रह्माभिधंपरम् ॥ त्वत्ताहंतात्मतायत्रपरतानास्तिकाचन॥ न क्वचिद्भेदकलनानभावाभावरंजना॥ ३३ ॥ सर्वशांतंनिरालंबंव्योमस्थंशाश्वतंशिवम् ॥अनाम यमनाभासमनात्मकमकारणम् ॥ ३४ ॥ नसन्नासन्नमध्यांतंनसर्वंसर्वमेवच॥ मनोवचोभिरग्रा ह्यंशून्याच्छून्यंसुखात्सुखम् ॥ ३५ ॥ असंवेदनमाशांतमात्मवेदनमाततम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एतत्तेकथितंरामज्ञानंवैसाप्तभूमिकम् ॥ त्वंमाहात्म्यमविद्यायाःपुनःश्रृणुरघूद्वह॥३७॥

तःपरिच्छेदःस्यादित्यतआह ॥ सर्वमिति ॥ मनोवचोभिरग्राह्यत्वेहेतुः ॥ शून्याच्छून्यमिति॥ अत्यंतनिराकारमित्यर्थः । शून्यादपिशून्यं चेत्तर्हिपुरुषार्थबहिर्भूतंतदित्यतआह ॥ सुखात्सुखं परमानंदरूपत्वात् ॥ ३५ ॥ तर्हिवेद्यंतदित्यतआह ॥ असंवेदनमिति ॥ आसमंता च्छांतंआशांतं आत्मवेदनंस्वयंप्रकाशं आसमंतात्ततंव्याप्तमाततम् ॥३६॥ एतत्तेकथितमित्यादयःकाकतालीयवदित्यतःप्राक्तनाःश्लोकाः प्रायेणस्पष्टार्थाः । रघूद्वहरघूणांश्रेष्ठ ॥ ३७ ॥

॥३८॥अरण्यानीं महारण्यम् । महारण्यमरण्यानीगृहारामास्तुनिष्कुटाइत्यमरः । आदर्शोदर्पणं लभ्यतेऽपीत्यपिशब्दःशंकायाम् । गर्हासमु
च्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कौतुकात् कूतूहलात् । कौतुकंविषयाभोगेहस्तसूत्रेकुतूहले । कामेख्यातेमंगलेचेति

लवणोऽसौमहीपालस्तत्रदृष्ट्वातथाभ्रमम् ॥ द्वितीयेदिवसेगंतुंप्रवृत्तस्तांमहाटवीम् ॥३८॥ यत्र दृष्टंमयादुःखमरण्यानींस्मरामिताम् ॥ चित्तादर्शगतांविंध्येकदाचिल्लभ्यतेऽपिसा ॥ ३९ ॥ इतिनिश्चित्यसचिवैःप्रययौदक्षिणापथम् ॥ पुनर्दिग्विजयायैवप्राप्यविंध्यमहीधरम् ॥ ४० ॥ पूर्वदक्षिणपाश्चात्यमहावनतटस्थलीम् ॥ बभ्रामकौतुकात्सर्वांव्योमवीथीमिवोष्णगुः ॥ ४१ ॥ अथैकस्मिन्प्रदेशेतांचितामिवपुरोगताम् ॥ ददर्शोग्रामरण्यानींपरलोकमहीमिव ॥ ४२ ॥ स तत्रविहरंस्तांतुस्ववृत्तान्सकलानपि ॥ दृष्टवान्पृष्टवांश्चैवज्ञातवांश्चविसिस्मये ॥ ४३ ॥ ततपरिज्ञातवांश्चापिव्याधान्पुक्कसजान्पुनः ॥ विस्मयाकुलयाबुद्ध्याभूयोबभ्रामसंभ्रमी ॥ ४४ ॥ अथप्रापमहाटव्याःपर्यंतेधूमधूसरम् ॥ तमेवग्रामकंयस्मिन्सोऽभवत्पुष्टपुक्कसः ॥ ४५ ॥ तत्रापश्यज्जनांस्तांस्तान्स्त्रियस्तास्ताःकुटीरिकाः ॥४६॥ अन्यासुवृद्धासुसबाष्पनेत्रास्वभर्तृयुक्तासुचवर्णयंती ॥ वृद्धातिकांतारविशीर्णबंधुस्तत्रातिदीनापरिरोदितीदम् ॥ ४७॥

यादवप्रकाशः । उष्णगुःसूर्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विसिस्मयेविस्मयंचक्रे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कांतारंदुर्गममार्गः । कांतारं
वर्त्मदुर्गममित्यमरः ॥ ४७॥

असभुवीतिधातोर्लण्मध्यमपुरुषबहुवचनंस्थ भवथ। गुंजाफलदामभिर्हारोयस्याःसातथोक्ता। दामशब्देनमालोच्यते दुर्विधिनादुर्दैवेन॥४८॥ शुद्धांतविलासिनीरंतःपुरांगनाः ॥४९॥ संसारेति ॥ तुच्छमत्रासमंजसं संसारनद्याकिंनामतुच्छंनकृतमितिसंबंधः । कैःसाधनैःस्वतरंगभंग

हापुत्रकाःकुत्रगताःस्थदीनादृष्टेर्ममोत्संगमपास्यदूरम् ॥ हापुत्रिगुंजाफलदामहारेनीतासिमेदुर्विधिनातिदूरम् ॥४८॥ हाराजपुत्रेंदुसमानकांतसंत्यज्यशुद्धांतविलासिनीस्ताः ॥ रतिंप्रयातोऽसिममात्मजायांनसापितेसुस्थिरतामुपेता ॥४९॥ संसारनद्यास्वतरंगभंगक्रियाविलासैर्विहितोपहासैः॥ किंनामतुच्छंनकृतंनृपेशोयद्योजितःपुक्कसकन्यकायाम् ॥ ५०॥ एवंलपंतीमवलोक्यवृद्धांदासीभिराश्वास्यनृपोनिजाभिः॥ पप्रच्छवृत्तंकिमिहासिकात्वंकातेसुताकेचसुतास्तवेति ॥ ५१ ॥ उवाचसाबाष्पविलोचनाथग्रामस्त्वयंपुक्कसपोषनामा ॥ इहाभवत्पुक्कसपःपतिर्मेवभूवतस्येंदुसमासुतैका ॥ ५२ ॥ सादैवयोगात्पतिमिंद्रतुल्यमिहागतंप्रापधरातुलेंद्रम् ॥ सातेनसार्धंसुचिरंसुखानिभुक्त्वाप्रसूतातनयांसुतौच ॥ ५३ ॥ केनचित्त्वथकालेनग्रामकेऽस्मिन्जनेश्वर ॥ अवृष्टिदुःखमभवद्भीषणंभग्नमानवम् ॥ ५४ ॥ महतातेनदुःखेनसर्वेतेग्रामकाजनाः ॥ विनिर्गत्यगतादूरंसर्वेपंचत्वमागताः ॥ ५५ ॥

क्रियाविलासैः स्वीयतरंगखंडरूपैःकर्मविलासैर्विहितोपहासैरेकस्मिन्नेवजन्मनिराजत्वपुक्कसत्वेहेतुत्वेन विवेकिभिर्विहितउपहासोयेषुनेतथोक्तास्तैः । यदितिहेतौ ॥ ५० ॥ लपंतींविलपंतीम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पंचत्वंमरणम् ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ समुदितैःसुभाषितैःदानसंमानैःदानसत्कारैः दृष्टालोकेपरावरेउच्चावचाभावायेनसदृष्टलोकपरावरः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ मुहूर्तद्वयेनद्वादशवार्षिकोलवणस्यविभ्रमःस्वप्नइत्युच्यते । दुर्घटत्वमविद्यायाभूषणंनतुदूषणं कथंचिद्घटमानत्वेह्यविद्यात्वंनसि
द्ध्यतीतिन्यायात् अघटमानपटीयस्यामविद्यायांनासंभावितमेतदितिपरिहरति ॥ सर्वमिति ॥ सिंहासनएवासीनस्यलवणराजस्यमुहूर्तद्वि

तेनेमादुःखभागिन्यःशून्येवयमिहस्थिताः ॥ शोच्यांस्ताननुशोचंत्यस्तिष्ठामोदुःखजीविताः
॥ ५६ ॥ इत्याकर्ण्यांगनावक्त्राद्राजाविस्मयमागतः ॥ मंत्रिणांमुखमालोक्यचित्रार्पितइवाभवत्
॥ ५७ ॥ तेषांसमुदितैर्दानैःसंमानैर्दुःखसंक्षयम् ॥ कृत्वाकरुणयाविष्टोदृष्टलोकपरावरः ॥ ५८ ॥
आजगामगृहंपौरैर्मुदितःप्रविवेशह ॥ ज्ञाताविद्यास्वभावोऽसौनीतोबोधंमयाततः ॥ ५९ ॥ इत्ये
वंराघवाविद्यामहतीभ्रमदायिनी ॥ असत्सत्तांनयत्याशुसच्चासत्तांनयत्यलम् ॥ ६० ॥ रामउवा
च ॥ कथमेतद्वदब्रह्मन्स्वप्नःसत्यत्वमागतः ॥ संशयोभगवन्सोऽयंनमेगलतिचेतसः ॥ ६१ ॥ व
सिष्ठउवाच ॥ सर्वमेतदविद्यायांसंभवत्येवराघव ॥ एतत्तेगाधिवृत्तांतेस्फुटमग्रेभविष्यति ॥ ६२ ॥
काकतालीयवच्चेतोवासनावशतःस्वतः ॥ समुदंतिमहारंभाव्यवहाराःपरस्परम् ॥ ६३ ॥

तयेनद्वादशवार्षिकभ्रमःकालांतरेतस्यचभ्रमस्याविसंवादित्वंलवणप्रतिभायाःसर्वपुक्कसप्रतिभानांचपरस्परंसंरंभइत्येवमादिकंसर्वंशब्दार्थः ।
गाधिनामाब्राह्मणः ॥ ६२ ॥ यद्यप्यविद्यायांसंभवत्येवैतत्सर्वंतथापिकाचिदुपपत्तिर्वक्तव्येत्यतआह ॥ काकतालीयवदित्यादि ॥ काकस्यता
लतरुसंयोगसमयएव दैवात्तत्फलपतनंकाकतालीयं चेतोवासनावशतश्चित्तस्यसदृशंभ्रमोत्पादकसंस्कारवशतःस्वतःस्वभावान्निमित्तांतरं

विनैवव्यवहाराऽभिज्ञालक्षणाः। समुदंतिसंवादंकुर्वंति । समानार्थभाजोभवंतीत्यर्थः। आरभ्यतइत्यारंभःकार्यं महानारंभोयेषांव्यवहारा
णांतेमहारंभाः। स्मर्यतेच भारते। युद्धेमृतानांवीराणांनानालोकान्प्राप्तानांधृतराष्ट्रादिशोकापनोदनार्थंभगवताव्यासेनतपःप्रभावात्तत्त
लोकेभ्यःसमाकृष्टानांदुर्योधनादीनां धृतराष्ट्रेणपांडवैःस्त्रीभिश्चसंगतानां महारंभाव्यवहाराःसंवादिनोजायंतइति ॥ ६३ ॥ दृष्टमिति ॥
तत्रसदसिस्थितेनराज्ञाशांबरिकेहया ऐंद्रजालिकचेष्टया यद्यदापक्कणेशबरालयेदृष्टं तत्रतदायायाऽविद्योल्लासिताविवर्ततेसासैवान्येद्युरप्युल्ल
सिता ॥ ६४ ॥ विंध्यपुक्कसचेतसांसंविदंप्राप्तः। विंध्यपुक्कसचेतोभिःसंविदितइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ लावणीलवणराजसंबंधिनीप्रतिभाविंध्य

दृष्टंयत्पक्कणेराज्ञातत्रशांबरिकेहया ॥ तत्रयोल्लसिताविद्यासैवान्येद्युरितिध्रुवम् ॥ ६४ ॥ तत्का
लेलवणेनाशुदृष्टोयःस्वप्नविभ्रमः ॥ सएवसंविदंप्राप्तोविंध्यपुक्कसचेतसाम् ॥ ६५ ॥ लावणीप्र
तिभारूढाविंध्यपुक्कसचेतसि ॥ विंध्यपुक्कससंविद्धारूढापार्थिवचेतसि ॥ ६६ ॥ व्यवहारगते
स्तस्याः सत्तास्तिप्रतिभानतः ॥ सत्तासर्वपदार्थानांनान्यासंवेदनादृते ॥ ६७ ॥ संबंधेद्रष्टृ
दृश्यानांमध्येद्रष्टुर्हियद्वपुः ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितंतदिदंपरम् ॥ ६८ ॥

पुक्कसचेतस्यारूढा लवणस्यचेतसियत्प्रतिभातंतादृशमेवविंध्यपर्वतस्थपुक्कसचेतस्सुप्रतिभातमित्यर्थः। विपरीतंकिंनस्यादित्यतआह । विं
ध्येति ॥ ६६ ॥ भ्रमव्यवहारस्यकथंतर्हिसत्यत्वमित्यतआह ॥ व्यवहारगतेरिति ॥ नकेवलमस्यैवव्यवहारस्वरूपस्यप्रातिभासिकंसत्त्वंस
र्वस्यापिजगतस्तथेत्याह॥ सत्तेति॥ स्वप्नपदार्थानामिवजागरितेऽपिसर्वपदार्थानांसंवेदनात्प्रतिभासादृतेऽन्यासत्तानास्ति संवेदनमेवसत्ता
संवेदनदशायामेवसत्तेत्यर्थः। यद्वा प्रतिभानतःसंवेदनादितिवाधिष्ठानचैतन्यमुच्यते। तथाच कल्पितानामधिष्ठानमेवसत्तेत्यर्थः॥ ६७॥
प्रकरणार्थबुद्धिसौकर्यार्थंअंतेसंक्षिप्याह ॥ संबंधइति ॥ संबंधेद्रष्टृदृश्यानां द्रष्टुःशब्दादिदृश्यानांचसंबंधेद्रष्टुःदृश्यभावलक्षणेजातानामनेके

षांमध्येद्रष्टृदृश्यदर्शनानामंतः कुसुमेषुसूत्रमिवानुगतस्यद्रष्टुर्यद्वपुःसाक्षिणोयत्स्वरूपमस्ति । किंभूतं द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं दृश्याद्यभावेऽपि सुषुप्तिसमाध्योस्तत्साक्षिणोविद्यमानत्वात् । द्रष्टृदर्शनदृश्यफलवर्जितं तदिदंशोधितत्वंपदार्थरूपंतत्पदलक्ष्यंपरमेव । यद्वा द्रष्टृदृश्यानांचपूर्वोक्तसंबंधेभाविनिमध्येपूर्वोत्तरवृत्त्योःसंधौद्रष्टुर्यद्वपुःजीवस्ययत्स्वरूपमस्ति तच्चद्रष्टृत्वेनदर्शनादिनाचवर्जितंतदित्यादिसमानम् ॥ ६८॥

॥ देशाद्देशमिति ॥ चित्तेदेशाद्देशंगतेविषयाद्विषयांतरंगतेसति मध्येपूर्वोत्तरविषयज्ञानयोरंतराले चेतसस्तदुपाधिकस्यजीवस्येत्यर्थः। वपुःस्वरूपं किंभूतं अजाड्यसंविन्मननं शब्दितसुषुप्तिस्वप्नजागरितवर्जितं तन्मयोभव तदात्मनिष्ठोभव ॥ ६९ ॥ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्येत्यत्र

देशाद्देशंगतेचित्तेमध्येयच्चेतसोवपुः ॥ अजाड्यसंविन्मननंतन्मयोभवसर्वदा ॥ ६९ ॥ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्ययत्तेरूपंसनातनम् ॥ अचेतनंचाजडंचतन्मयोभवसर्वदा ॥ ७० ॥ जडतांवर्जयित्वैकांशिलायाहृदयंहियत् ॥ अमनस्कंमहाबाहोतन्मयोभवसर्वदा ॥७१॥ चित्तंदूरेपरित्यज्ययोऽसिसोऽसिस्थिरोभव ॥ भवभावनयामुक्तोयुक्त्यापरमयान्वितः ॥ ७२ ॥

निद्राशब्देनसुषुप्तिर्गृह्यते । अचेतनंचेतनधर्मभूतावस्थात्रयरहितत्वात् । अजडं प्रज्ञानघनत्वान्निर्विकारतासर्ववस्त्ववभासकत्वाच्च ॥ ७० ॥

॥ जडतामिति ॥ अमनस्कंस्वभावतोमनोरहितं यच्छिलायाहृदयंपाषाणस्याभ्यंतरस्वरूपं तज्जडतामेकांवर्जयित्वाविहाय कदाचित्तस्थास्यतिचेत्तर्हितन्मयोभव तन्निष्ठोभव। तत्सदृशस्वरूपनिष्ठोभवेत्यर्थः। शिलायाबाह्यस्वरूपंपदार्थांतरसंगित्वादसंगात्मस्वरूपस्यदृष्टांतोन भवति तदुपेक्ष्यतस्याहृदयंगृहीतम् ॥ ७१ ॥ यस्मादविवेकात्संसारस्तस्माद्विवेकएवयत्नःकर्तव्यइत्याह ॥ चित्तंदूरइति ॥ भवभावनयामुक्तःसंसारभावनयामुक्तः । युक्त्याश्रुत्यनुकूलया परमयात्यंतदृढयेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

संसारेति ॥ संसारोग्रारघट्टयंत्ररज्जुवासनांछिंधीत्यर्थः ॥७३॥ पूर्वमिति ॥ शून्येनाल्पेनपरमात्मतत्त्वेनानिर्वचनीयेनमनसा शून्यमनिर्वचनीयंजगदाततंकल्पितमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ संकल्पेति ॥ मिहिकाधूमाकारमेघाःशरद्यागतायांखमिवस्वच्छंचिन्मात्रंभातीत्यन्वयः ॥७५॥ इतिश्रो

संसारोग्रारघट्टेऽस्मिन्याद्दढायंत्रवाहिनी ॥ रज्जुस्तांवासनामेताछिंधिराघवयत्नतः ॥७३॥ पूर्वं मनःसमुदितंपरमात्मतत्त्वात्तेनाततंजगदिदंस्वविकल्पजालैः ॥ शून्येनशून्यमपितेनयथांबरेणनीलत्वमुल्लसतिचारुतराभिधानम् ॥ ७४ ॥ संकल्पसंक्षयवशाद्गलितेतुचित्तेसंसारमोहमिहिकागलिताभवंति ॥ स्वच्छंविभातिशरदीवखमागतायांचिन्मात्रमेकमजमाद्यमनंतमंतः ॥७५॥

इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउत्पत्तिप्रकरणेलवणोपाख्यानंनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

उत्पत्तिप्रकरणंसमाप्तम् ॥ श्रीरामायनमः ॥ शुभम् ॥

मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणंनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

॥ इति उत्पत्तिप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ लघुयोगवासिष्ठे स्थितिप्रकरणम् ॥

ॐस्वस्ति श्रीगणेशायनमः ॥ अथस्थितिप्रकरणम् ॥ पूर्वस्मिन्प्रकरणेजगन्मनोविलासादुत्पन्नंयोगेनचमनोविलासशांतौशाम्यतीत्युक्तम् । अस्मिंस्तुप्रकरणेमनसउत्पन्नंजगन्मनस्येवतिष्ठति । तच्चमनःस्वकारणेआत्मनितिष्ठतीतिप्रतिपाद्यते ॥ अत्रपंचाख्यानानि ॥ शुक्रोदामादयोभीमादयोदानशूरउपदेशश्चेति । तत्रतावन्मनोमयस्यदृश्यस्यमनसासहात्मन्यवस्थितत्वादाधारत्वेनात्मानंनिरूपयितुमाधेयंदृश्यमाह ॥ अकर्तृकमिति ॥ चित्रंहिकेनचित्कर्त्राकैश्चिद्रंगैरंजनद्रव्यैःकस्मिंश्चिद्भित्त्यादौमूर्तेवस्तुनिक्रियते । इदंतुजगद्रूपंचित्रमकर्तृकंआत्मनोनिष्क्रियत्वेनाकर्तृत्वात् । अरंगंचात्मनोऽद्वितीयत्वेनरंजकस्यद्रव्यांतरस्याभावात् । गगनेचिदाकाशेउत्थितंमूर्तस्यकस्यचिदधिकरणस्याभा

ॐ नमःपरमात्मने ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अकर्तृकमरंगंचगगनेचित्रमुत्थितम् ॥ अद्रष्टृकंस्वानुभवमनिद्रंस्वप्नदर्शनम् ॥१॥ साक्षिभूतेसमेस्वच्छेनिर्विकल्पेचिदात्मनि ॥ निरर्थंप्रतिबिंबंतिजगंति मुकुरेयथा ॥२॥ एतत्तेरामवक्ष्यामिकार्यकारणतांविना ॥ स्थिताब्रह्मणिविश्वश्रीःप्रतिभामात्ररूपिणी ॥ ३ ॥ एकंब्रह्मचिदाकाशंसर्वात्मकमखंडितम् ॥ इतिभावययत्नेनचेतश्चांचल्यशांतये ॥४॥

वात । किंचअद्रष्टृकंस्वानुभवंयत्खल्वनुभूयतेतत्सत्येस्वव्यतिरिक्तेद्रष्टरि । इदंतुनतथा द्रष्टृदृश्ययोर्भेदाभावात् किंचअनिद्रंस्वप्नदर्शनं स्वप्नदर्शनंहिसत्यांनिद्रायांभवति । इदंतुनतथा जाग्रत्येवप्रतीयमानत्वात् ॥ १ ॥ साक्षीति ॥ साक्षादीक्षतइतिसाक्षी दृग्रूपत्वात्साक्षिभूतेसमेपरिपूर्णेस्वच्छेनिर्मलेनिर्विकल्पेभेदशून्येचिदात्मनि जगंतिमुकुरेयथादर्पणवन्निरर्थंप्रयोजनमंतरेणैवप्रतिबिंबंतिप्रतिफलंति निरिच्छमितिपाठेइच्छामंतरेणेत्यर्थः । तत्रजगतांजडत्वादात्मनश्चासंगोदासीनत्वान्निरिच्छत्वंवेदितव्यम् ॥ २ ॥ एतदिति ॥ विश्वश्रीःकार्यकारणभावमंतरेणैवप्रतिभामात्ररूपेणब्रह्मणितिष्ठतीत्येतद्रहस्यमितिभावः ॥ ३ ॥ एकंब्रह्मभावयेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

भेदेप्रतीयमानेकथमैक्यमित्यत्राह ॥ रेखेति ॥ यथाहिकाचित्पीवरीगरीयसीगिरिशिला रेखोपरेखाभिर्वलिताव्याप्ता करितुरंगनरादिचित्रविचित्रदेवालयादिरूपेणप्रतीयमानतया सत्यपिभेदस्फुरणेवस्तुतएकैव तथात्रैलोक्यवलितंत्रैलोक्यात्मनाविवृतमपिब्रह्मएकमेवेतिदृश्यतांनिश्चीयताम् ॥ ५ ॥ द्वितीयेति ॥ इदंजगद्द्वितीयकारणाभावात्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यद्वितीयस्यकारणस्याभावात् भावरूपकार्यारंभकाणांसमवाय्यसमवायिनिमित्तानामसंभवाद्धेतोरनुत्पन्नमेव। कथंतर्हिप्रतीयतइत्याह। स्फारेब्रह्मणिप्रतिभामात्ररूपधृक्तिष्ठति। ब्रह्मण्यध्यस्त

रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ तथात्रैलोक्यवलितंब्रह्मैकमितिदृश्यताम् ॥ ५ ॥ द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदंजगत् ॥ तिष्ठतिब्रह्मणिस्फारेप्रतिभामात्ररूपधृक् ॥ ६ ॥ अत्रभार्गववृत्तांतंकथयामितवानघ ॥ अनुत्पन्नमिदंविश्वंयेनचेतसिपश्यसि ॥ ७ ॥ पुरामंदरशैलस्यसानौकुसुमसंकुले ॥ अतप्यततपोघोरंकस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः ॥ ८ ॥ तमुपास्तेस्मतेजस्वीबालःपुत्रोमहामतिः ॥ शुक्रःसकलचंद्राभःप्रकाशेनेवभास्करः ॥ ९ ॥ विद्याविद्यादृशोर्मध्येशुक्रोऽप्राप्तमहापदः ॥ त्रिशंकुरिवरोदस्योरवर्ततदाकिल ॥ १० ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थेसकदाचितिपतर्यथ ॥ अव्यग्रोऽभवदेकांतेजितारिरिवभूमिपः ॥ ११ ॥

तयामरुमरीचिकायांतरंगिणीवप्रातिभासिकतयातिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विश्वस्यप्रतिभामात्ररूपत्वेभार्गववृत्तांतंनिदर्शयन्नाह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ विद्येति ॥ यथाहित्रिशंकुर्नामराजाविश्वामित्रमहिम्नाचंडालदेहेनैवस्वर्गंगच्छन्देवैर्निराकृतोरोदस्योर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्यएववर्तते । तथाशुक्रोऽप्यप्राप्तमहापदत्वादनधिगतब्रह्मभावत्वाद्विद्यादृष्टेरविद्यादृष्टेश्चांतरालेअवर्तत ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ अथेति ॥ तामरप्सरसम् ॥ १३ ॥ आरब्धवान्मनोराज्यमिति ॥ इतःपरंवक्ष्यमाणःशुक्रवृत्तांतोमानसएवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अथेति ॥ तामप्सरसंतादृशीमात्मानुरक्तांज्ञात्वा संकल्पितार्थभाक्तयासहसंभोगःसंकल्पितोऽर्थः

ददर्शाप्सरसंतत्रगच्छंतींनभसःपथा ॥ मंदारमालावलितांमंदानिलचलालकाम् ॥ १२ ॥ कांता
मालोक्यतस्याभूदुल्लासतरलंमनः ॥ अथतांमनसाध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ॥ १३ ॥ आर
ब्धवान्मनोराज्यमिदमेवकिलोशनाः ॥ एषाहिललनाव्योम्निसहस्रनयनालये ॥ १४ ॥ संप्राप्तो
ऽयमहंस्वर्गमालोलसुरसुंदरम् ॥ मंदमन्मथमातंग्यइमास्ताःसुरयोषितः ॥ १५ ॥ देवेश्वरंनिषेवं
तेवनंवनलतायथा ॥ इहतावदिमंशक्रमहमास्थानसुस्थितम् ॥ १६ ॥ द्वितीयमिवत्रैलोक्यस्र
ष्टारमभिवादये ॥ इतिसंचिंत्यशुक्रेणमनसैवशचीपतिः ॥ १७ ॥ तेनाभिवादितस्तत्रद्वितीयइ
वखेभृगुः ॥ अथसादरमुत्थायशुक्रःशक्रेणपूजितः ॥ १८ ॥ स्वर्गेविहर्तुमारेभेस्ववासिपरिमो
दितः ॥ तत्रतांमृगशावाक्षींकांतामध्यगतामसौ ॥ १९ ॥ ददर्शसापितंरामदृष्ट्वापरवशाभवत ॥
रसाद्विकसतोर्नूनमन्योन्यमनुरक्तयोः ॥ प्रातरर्कनलिन्योर्याशोभासैवतयोरभूत ॥ २० ॥ अ
थतांतादृशींदृष्ट्वाशुक्रःसंकल्पितार्थभाक् ॥ तमःसंकल्पयामाससंहारमिवभूतभुक् ॥ २१ ॥ अ
थसर्वेषुभूतेषुगतेष्वभिमतांदिशम् ॥ आजगामभृगोःपुत्रंसामयूरीववारिदम् ॥ २२ ॥

तंप्राप्तुमुद्यतःसंस्तद्भोग्यकालकल्पनाय तमःसंकल्पयामास । भूतभुक्रुद्रःसंहारमिव ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

ततःकल्पलताकुंजेतौविशश्रमतुःक्वचित् ॥ अथचित्तविलासेनचिरसुप्रेक्षितैःश्रुतैः ॥ २३ ॥ प्रणयैर्भा
र्गवस्यासीत्तुष्टयेससमागमः ॥ अथावसदसौशुक्रःपुरंदरपुरेतया ॥ २४ ॥ सुखंचतुर्युगान्यष्टौहरिणे
क्षणयासह ॥ पुण्यक्षयानुसंधानात्पपातावनिमंडले ॥ २५ ॥ पतितस्यावनौतस्यस्वपुरीस्मृतिमाग
ता ॥ जीवश्चांद्रमसंज्योतिर्भृगुसूतोविवेशह ॥ २६ ॥ प्रालेयतामुपेत्याशुशालितामगमत्ततः ॥ शा
लींस्तान्भुक्तवान्पक्वान्दशार्णेषुद्विजोत्तमः ॥ २७॥ सशुक्रःशुक्रतामेत्यतद्भार्यातनयोऽभवत् ॥ ततो
मुनीनांसंसर्गात्तपस्युग्रेव्यवस्थितः ॥ २८ ॥ अवसन्मेरुगहनेमन्वंतरमनिंदितः ॥ तत्रतस्यसमुत्प
न्नोमृग्यांपुत्रोनराकृतिः ॥ २९ ॥ तत्स्नेहेनपरंमोहंपुनरप्याययौक्षणात् ॥ पुत्रस्यास्यधनंमेऽस्तुगुणाश्चा
युश्चशाश्वतम् ॥ ३० ॥ इत्यनारतचिंताभिर्जहौसत्यामवस्थितिम् ॥ धर्मचिंतापरिभ्रंशात्पुत्रार्थंभोग
चिंतया ॥ ३१ ॥ क्षीणायुषंतमहरन्मृत्युःसर्पइवानिलम् ॥ भोगैकचिंतयासार्धंससमुत्क्रांतचेतनः ॥३२॥
प्राप्यमद्रेशपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः ॥ अथान्यान्यपिजन्मानिसमुपेत्यबहून्यपि ॥ ३३ ॥ जातःस
गंगातीरस्थतपस्वितनयोमुनिः ॥ अथकालेनमहतापवनातपजर्जरः ॥ ३४ ॥ कायस्तस्यपपातो
र्व्यांभृगुशुक्रसमुद्भवः ॥ रागद्वेषविहीनत्वात्तस्यपुण्याश्रमस्यतु ॥ ३५ ॥ महातपस्त्वाच्चभृगोर्नभुक्तो
मृगपक्षिभिः ॥ अथवर्षसहस्रेणदिव्येनपरमेश्वरः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अपश्यदिति ॥ श्लोकद्वयवाक्यम् । कायकंकालंशरीरास्थिपंजरम् ॥ ३९ ॥ तापेति ॥ तापेनातपेनशुष्कायावपुःकृत्तिर्दे हस्यकृत्तिःतस्यारंध्रेषुस्फुरितास्तित्तिरयःपक्षिविशेषायस्मिन् । संशुष्काःअंताःपर्यंतायस्यास्तस्याउदरगुहायाश्छायायांविश्रांतादर्दुरामंडू

भृगुःपरमसंवोधाद्विरराामसमाधितः ॥ नापश्यदग्रेतनयंविनयावनताननम् ॥ ३७ ॥ सीमांते गुणसीमायाःपुण्यंमूर्तमिवस्थितम् ॥ अपश्यत्केवलंकायकंकालंपुरतोमहत् ॥३८॥ देहयुक्तमिवा भाग्यंदारिद्र्यमिवमूर्तिमत् ॥३९॥ तापशुष्कवपुःकृत्तिरंध्रस्फुरिततित्तिरिम् ॥ संशुष्कांतोदरगु हाच्छायाविश्रांतदर्दुरम्॥४०॥ प्रेक्ष्यतच्छुष्ककंकालमालानंदुःखदंतिनः ॥ पूर्वापरपरामर्शमकुर्व न्भृगुरुत्थितः॥४१॥ आलोक्यसमकालंहिज्ञात्वापुत्रंमृतंभृगुः ॥ कालंप्रतिचकाराशुकोपंपरमदा रुणम् ॥ ४२ ॥ अकालएवमत्पुत्रोनीतःकिमितिकोपतः ॥ कालायशापमुत्स्रष्टुंभगवानुपचक्रमे ॥४३॥अथाकलितरूपोऽसौकालःकवलितप्रजः॥ आधिभौतिकमास्थायवपुर्मुनिमुपाययौ ॥४४॥ खड्गपाशधरःश्रीमान्कुंडलीकवचान्वितः ॥ षड्भुजःषण्मुखोबाह्यावृतःकिंकरसेनया ॥ ४५ ॥ स उपेत्यमहाबाहोकुपितंतंमहामुनिम् ॥ कल्पक्षुब्धाब्धिगंभीरंसांत्वपूर्वमुवाचह ॥ ४६ ॥ त्वम नंततपाविप्रोवयंनियतिपालकाः ॥ तेनसंपूज्यसेपूज्यसाधोनेतरयेक्षया ॥ ४७ ॥ मातपःक्षपया बुद्धेकल्पकालमहानलैः ॥ योनदग्धोऽस्मिमेतस्यकिंत्वंशापेनधक्ष्यसि ॥ ४८ ॥

कायस्मिन् ॥ ४० ॥ प्रेक्ष्येति ॥ आलानंबंधनस्तंभम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ नेहेति ॥ नष्टकलंकयादृष्ट्याविशुद्धेनज्ञानेनइहजगतिकर्ताभोक्ताचनास्ति । आत्मनोनिर्विकारतयाकर्तृभोक्तृत्वासंभवादृष्टकलंकयादृष्ट्या भ्रांतिदर्शनेनतुजगतिबहवःकर्तारोभोक्तारश्चकर्त्रादिभेदस्याविद्यापरिकल्पितत्वेनभ्रांतत्वात् ॥५१॥ पुष्पाणीति ॥ तरुखंडेषुपुष्पाणीवभुवनेषुभूतानिप्राणिनःस्वकर्मणाआयांतियांतिच । कल्पांतेतुविधेर्ब्रह्मणोऽपियोहेतुःप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुःकालईश्वरेच्छाच ते

ब्रह्मांडावलयोग्रस्तानिगीर्णारुद्रकोटयः ॥ भुक्तानिविष्णुवृंदानिक्वनशक्तावयंमुने ॥ ४९ ॥ भोक्तारोहिवयंब्रह्मन्भोजनंयुष्मदादयः ॥ स्वयंनियतिरेषाहिनावयोरेतदीहितम् ॥ ५० ॥ नेहकर्तानभोक्तास्तिदृष्ट्यानष्टकलंकया ॥ बहवश्चेहकर्तारोदृष्ट्याऽदृष्टकलंकया ॥५१॥ पुष्पाणितरुखंडेषुभूतानिभुवनेषुच ॥ कर्मणायांतियांतीहकल्पांतेहेतुनाविधेः ॥ ५२ ॥ क्वासौज्ञानमयीदृष्टिः क्वमहत्त्वंक्वधीरता ॥ मार्गेसर्वप्रसिद्धेऽपिकिमंधइवमुह्यसि ॥ ५३ ॥ स्वकर्मपरिपाकोत्थामविचार्यदशांमुने ॥ किंमूर्खइवसर्वज्ञमुधामांशप्तुमिच्छसि ॥५४॥ चित्तमेवेहपुरुषस्तत्कृतंकृतमुच्यते ॥ मनोहिजीवनाज्जीवोनिश्चायकतयातुधीः ॥ अहंकारोऽभिमंतृत्वान्नानातांस्वयमेतिहि ॥ ५५ ॥ तन्मनस्तवपुत्रस्यसमाधौत्वयिसंस्थिते ॥ प्रयातंवैबुधंसद्मसंत्यज्यौशनसंवपुः ॥ ५६ ॥

नयांत्यायांतिचेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भृगोःपुत्रस्यचित्तमयंसंसारंनिरूपयितुं कालश्चित्तस्यमहिमानंतावदाहसार्धेनश्लोकेन ॥ चित्तमेवेति ॥ पुरुषोजीवः कथंजीवइत्यत्राह ॥ मनोहीति ॥ मनएवजीवनात्प्राणधारणाज्जीवइत्युच्यते । निश्चायकतयानिश्चयहेतुत्वात् धीर्बुद्धिःनिश्चयात्मिकाबुद्धिरितिलक्षणात् । अभिमंतृत्वादहंममाभिमानहेतुत्वादहंकारोऽपि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

अथेत्यादिना सार्धश्लोकपंचकेन स्वर्गभोगानंतरभाविनोजन्मभेदानाह ॥ तत्रप्रथमांतानिपदानिजन्मभेदपराणि सप्तम्यंतानितु देश भेदपराणीतिद्रष्टव्यम् ॥ ५७ ॥ धीवरोमत्स्यादिघातकः । देशिकआचार्यः ॥ ५८ ॥ सामंतोमंडलेश्वरः ॥ ५९ ॥ वंशगुल्मःवेणुस्तंबः हरिण

असेवतमुनेतत्रविश्वार्चींदेवसुंदरीम् ॥ अथविप्रोदशार्णेषुकोशलेषुमहीपतिः ॥ ५७ ॥ धीवरोऽथमहाटव्यांहंसस्त्रिपथगातटे ॥ सूर्यवंशेनृपःपौंड्रःशौरःशाल्वेषुदेशिकः ॥ ५८ ॥ कल्पंविद्याधरःश्रीमान्धीमानथमुनेःसुतः ॥ सौवीरेषुचसामंतस्त्रिगर्तेशैवदेशिकः ॥ ५९ ॥ वंशगुल्मःकिरातेषुहरिणश्रीश्चजांगले ॥ सरीसृपस्तालतलेतमालेवनकुक्कुटः ॥ ६० ॥ अन्यास्वपिविचित्रासुवासनावशतःस्वतः ॥ विषमास्वेवपुत्रस्तेचचारांतरयोनिषु ॥ ६१ ॥ वासुदेवाभिधानोऽसौमुनेविप्रकुमारकः ॥ तपश्चरतितेपुत्रःसमंगासारितस्तटे ॥ ६२ ॥ जटावानक्षवलयीजितसर्वेन्द्रियभ्रमः ॥ तत्रवर्षशतान्यष्टौसंस्थितस्तपसिस्थिरे ॥ ६३ ॥ यदीच्छसिमुनेद्रष्टुंतंस्वप्नाभंमनोभ्रमम् ॥ तत्समुन्मीलयज्ञाननेत्रमाशुविलोकय ॥ ६४ ॥ इत्युक्तेजगदीशेनकालेनसमदृष्टिना ॥ मुनिःसचिंतयामासज्ञानात्तत्तनयेहितम् ॥ ६५ ॥ ददर्शचमुहूर्तेनप्रतिभानवशादसौ ॥ पुत्रोदंतमशेषेणबुद्धिदर्पणबिंबितम् ॥ ६६ ॥ पुनर्मंदरसानुस्थांकालाकाराग्रसंस्थिताम् ॥ समंगायास्तटादेत्यविवेशस्वतनुंभृगुः ॥ ६७ ॥

श्रीःहरिणरूपः सरीसृपःसर्पः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पुनरिति ॥ कालाकाराग्रसंस्थितां कालशरीरपुरोभागवर्ति

नीं भृगुर्ध्यानदृष्टयासमंगातटंगत्वापुनरेत्यस्वतनुंविवेशेत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

विस्मयस्मेरयादृष्टयाकालमालोक्यकांतया ॥ वीतरागमुवाचेदंवीतरागोमुनिर्वचः ॥ ६८ ॥ भगवन्भू
तभव्येशबालावयमनुज्ज्वलाः ॥ त्वादृशामेवधीर्देवत्रिकालामलदर्शिनी ॥ ६९ ॥ इत्युक्तोभगवा
न्कालोहसन्निवजगद्गतिः ॥ हस्तंहस्तेनजग्राहभृगुमिंदुमिवांशुमान् ॥ ७० ॥ अथकालभृगूदेवौमंदरा
चलकंदरात् ॥ गंतुंप्रवृत्तावनौसमंगासरितस्तटे ॥ ७१ ॥ क्षणादेवापतुस्तत्रतौसमंगांतरंगिणीम् ॥
ददर्शाथतटेतस्याःकस्मिंश्चित्तनयंभृगुः ॥ ७२ ॥ शांतेन्द्रियंसमाधिस्थमचंचलमनोमृगम् ॥ समा
लोक्यभृगोःपुत्रंकालःसंकल्पवानभूत् ॥ ७३ ॥ विबुध्यतामयमितिसमाधेर्विरराम सः ॥ उन्मील्य
नेत्रेसोऽपश्यदग्रेकालभृगूप्रभू ॥ ७४ ॥ कदंबलतिकापीठादथोत्थायननामतौ ॥ मिथःकृतसमाचाराः
शिलायांसमुपाविशन् ॥ ७५ ॥ अथोवाचवचःशांतंससमंगातटेद्विजः ॥ भवतोर्दर्शनेनाहमद्यनिर्वृ
तिमागतः ॥ ७६ ॥ योनशास्त्रेणतपसानज्ञानेननविद्यया ॥ विनष्टोमेमनोमोहःक्षीणोऽसौदर्शनेनवाम्
॥ ७७ ॥ नतथासुखयंत्यंतर्निर्मलामृतदृष्टयः ॥ यथाप्रहर्षयंत्येतामहतामेवदृष्टयः ॥ ७८ ॥
चरणाभ्यामिमंदेशंभवंतौभूरितेजसौ ॥ कौपवित्रितवंतौनःशशांकार्काविवांबरम् ॥ ७९ ॥ इत्यु
क्तवंतंप्रोवाचभृगुर्जन्मांतरात्मजम् ॥ स्मरात्मानंप्रबुद्धोऽसिनाज्ञोऽसीतिरघूद्वह ॥ ८० ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ उत्तिष्ठेतिसार्धश्लोकोवाक्यम् । नियतेर्दैवगतेःकौतुकंविलासंद्रष्टुंविहरामिगच्छामि ॥ मेसमीहितं

प्रबोधितोऽसौभृगुणाजन्मांतरदशांनिजाम्॥मुहूर्तमात्रात्सस्मारध्यानोन्मीलितलोचनः॥८१॥ अथासौविस्मयस्मेरमुखोमुदितमानसः ॥ वितर्कमंथरांवाचमुवाचवदतांवरः ॥ ८२ ॥ अहो भ्रममयीदृष्टिर्जृंभतेकापिचेतसि ॥ यद्वशादिदमाभोगिजगज्जालंप्रवर्तते ॥ ८३ ॥ ज्ञातंज्ञातव्य मधुनादृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम् ॥ विश्रांतोऽस्मिचिरंश्रांतश्चिन्मात्रान्नास्तिकिंचन ॥ ८४ ॥ उत्तिष्ठ तातगच्छामःपश्यामोमंदरस्थिताम् ॥तांतनुंनियतेर्द्रष्टुंकौतुकंविहराम्यहम् ॥ नसमीहितमस्ती हनासमीहितमस्तिमे ॥ ८५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ विचारयंतस्तत्त्वज्ञाइतितेजागतीर्गतीः ॥ ८६ ॥ समंगायास्त्रयःप्रापुःक्षणान्मंदरकंदरम् ॥ ददर्शभार्गवस्तत्रपूर्वजन्मोद्भवांतनुम् ॥ ८७ ॥ उ वाचचेदंहेतातशुष्कातनुरियंहिसा ॥ यात्वयासुखसंभोगैःपुरासमभिलालिता ॥ ८८ ॥ पश्य विश्रांतसंदेहंविगताशेषकौतुकम् ॥ निरस्तकल्पनाजालंकथंशेतेसुखंवने ॥ ८९ ॥ सर्वाशाज्व रसंमोहमिहिकाशरदागमे ॥ विचित्तत्वंविनानान्यच्छ्रेयःपश्यामिजंतुषु ॥ ९१ ॥ तएवसुखसं भोगसीमानंसमुपागताः ॥ महाधियःप्राप्तधियोयेयाताविमनस्कताम् ॥ ९१ ॥

इष्टंमेऽसमीहितमनिष्टंचनास्ति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामाशानिमित्तानांज्वरसंमोहानांदुःखसंमोहानामे वमिहिकानांप्रालेयानांशरदागमंनिवर्तकम् । विचित्तत्वंविमनस्कत्वम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इतिश्रीमदल्लालसूरिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारदृश्वनाश्रीमुम्म
डिदेवविद्वदाचार्यविरचितेसंसारतरणीनाम्निवासिष्ठविवरणेस्थितिप्रकरणेशुक्रोपाख्यानंनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ पूर्वंभार्गवाख्यानेचि

सर्वदुःखदशामुक्तांसंस्थितांविगतज्वराम् ॥ दिष्ट्यापश्याम्यमननांवनेतनुमिमामहम् ॥ ९२ ॥
अथाक्षिप्यवचस्तस्यकालःप्रोवाचभार्गवम् ॥ प्रविशेमांतनुंसाधोनगरीमिवपार्थिवः ॥ ९३ ॥
गुरुत्वमसुरेंद्राणांकर्तव्यमनयात्वया ॥ कल्याणमस्तुवांयामोवयंत्वभिमतांदिशम् ॥ ९४ ॥ इ
त्युक्त्वामुंचतोर्बाष्पंतयोःसोंऽतरधीयत ॥ गतेतास्मिन्भगवतिभार्गवोनियतेर्वशः ॥ ९५ ॥ विवे
शतांतनुंहित्वासमंगाद्विजभावनाम् ॥ तस्यांप्रविष्टजीवायांपुत्रतन्वांमहामुनिः ॥ ९६ ॥ च
काराप्यायनंमंत्रैःसकमंडलुवारिभिः ॥ सर्वानाडयस्ततस्तन्व्यस्तस्याःपूर्णाविरेजिरे ॥ ९७ ॥
अथशुक्रःसमुत्तस्थौवहत्प्राणसमीरणः ॥ पुरोऽभिवादयामासपितरंपावनाकृतिम् ॥ ९८ ॥ तत
स्तौकाननेतस्मिन्पावनेभृगुभार्गवौ ॥ संस्थितौमननोन्मुक्तौनिस्तरंगाविवह्रदौ ॥ ९९ ॥ एवं
तेभार्गवाख्यानंवर्णितंरघुनंदन ॥ विचार्यसुदृढंचित्तेयथेच्छसितथाकुरु ॥ १०० ॥ इतिश्रीयो
गवासिष्ठसारेमोक्षोपायेस्थितिप्रकरणेभार्गवोपाख्यानंनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ वसिष्ठउवा
च ॥ जंतोःकृतविचारस्यविगलद्वृत्तिचेतसः ॥ मननंत्यजतोनित्यंकिंचित्परिणतात्मनः ॥ १ ॥

त्तमयःसंसारइतिदर्शितम् । अत्रतुदामाद्युपाख्यानेसचित्तमयःसंसारोविवेकेनचित्तशांतौशाम्यति विवेकाभावेतुवर्धतेइतिप्रतिपाद्यते । त

त्रचित्तप्रसादेसामग्रीमुपदर्शयितुमाह ॥ जंतोरितिसार्धेनश्लोकपंचकेन ॥ विगलद्वृत्तिचेतसः विगलंत्योमलिनावृत्तयोयस्माच्चेतसस्ताद् शंचेतोयस्यतस्य । मननंसंकल्पम् ॥ १ ॥ उपादेयंदृङ्मात्रं द्रष्टारमात्मानम् ॥ २ ॥ सुप्तस्यअनुसंधानरहितस्य ॥ ३ ॥ सुप्तत्वेहेतुः अत्यंतपक्ववैराग्यादिति ॥ अरसेषुअल्पसुखास्वादेषुऐहिकविषयेषु रसेषु सुखास्वादभूयिष्ठेषुपारलौकिकविषयेषु आखुनामूषिकेण खगानांजाले वागुरायामिव वैराग्यरंहसासंसारवासनाजाले त्रोटितेछेदितेसति हृदयग्रंथौअहंकाररूपेपर्वणिचश्लथेसति ॥ ४ ॥ कातकंफलमासाद्यवारी

दृश्यंसंत्यजतोहेयमुपादेयमुपेयुषः ॥ द्रष्टारंपश्यतोनित्यमद्रष्टारमपश्यतः ॥ २ ॥ निज्ञातव्ये परेतत्त्वेजागरूकस्यजीवतः ॥ सुप्तस्यघनसंमोहमयेसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ अत्यंतपक्ववैराग्याद रसेषुरसेष्वपि॥संसारवासनाजालेखगजालइवाखुना ॥ त्रोटितेहृदयग्रंथौश्लथेवैराग्यरंहसा॥४॥ कातकंफलमासाद्ययथावारिप्रसीदति ॥ तथाविज्ञानवशतःस्वभावःसंप्रसीदति ॥ ५ ॥ नीरागंनिरुपासंगंनिर्द्वंद्वंनिरुपाश्रयम् ॥ विनिर्यातिमनोमोहाद्विहगःपंजरादिव ॥ ६ ॥ शांतसंदेहदौरात्म्यंगतकौतुकविभ्रमम् ॥ परिपूर्णांतरंचेतःपूर्णेंदुरिवराजते ॥ ७ ॥ विचारेणपरिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः ॥ अनुकंप्याभवंतीहब्रह्मविष्णिवद्रशंकराः ॥ ८ ॥

व विज्ञानवशतःस्वभावःस्वरूपंसंप्रसीदतीत्यन्वयः । यद्रजःसंपर्कात्कलुषंजलंप्रसन्नंभवतितत्कातकंफलम् ॥ ५ ॥ नीरागमिति ॥ रागइच्छाविशेषः तद्रहितंनीरागम् अतएवनिरुपासंगंविषयासंगरहितं अतश्चनिर्द्वंद्वंसुखदुःखभेदानुसंधानविरतं ततश्चनिरुपाश्रयंनिरालंबनंसन्मनोमोहादज्ञानबंधान्निर्याति । विहगःपंजरादिवेति ॥ ६ ॥ शांतेति ॥ शांतसंदेहदानांदौरात्म्यंदुष्टतायस्य। गतःकौतुकानासंकल्पानांविभ्रमोविलासोयस्मात् ॥ ७ ॥ विचारेणेति ॥ परिज्ञातस्वभावस्यसाक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य अतएवोदितात्मनःपरिपूर्णस्वरूपस्य ब्रह्मादयोऽप्य

नुकंप्याभवंति हंतसंततमेतेदुःखिनइतिशोचनीयाभवंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अविचारेदोषमाह ॥ कोऽहमित्यात्मविषयोविचारः। कथमिदमि तिजगद्विषयः। अंतःअंतःकरणे ॥ ९ ॥ विचारस्वरूपंदर्शयति श्लोकत्रयेण ॥ आत्मानमिति ॥ यःस्वात्मानमितरंपुरुषंनित्याविभिन्नया सर्वदाभेदशून्ययादृशाज्ञानेन पश्यतिविचारयति सर्वंजगच्चिज्ज्योतिरेवेतिचैतन्यमात्रमेवेतिपश्यति सविचारपरःपुमान्पश्यति तत्त्वंसाक्षा त्करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वेति ॥ सर्वभावांतरस्थितःसर्वपदार्थांतर्यामीपुरुषः सर्वशक्तिःअनंतात्माऽपरिच्छिन्नस्वरूपः अतएवाद्वितीयः

कोऽहंकथमिदंचेतियावन्नांतर्विचारितम् ॥ संसाराडंबरंतावदंधकारोपमंस्थितम् ॥ ९ ॥ आत्मा नमितरंचैवदृशानित्याविभिन्नया ॥ सर्वंचिज्ज्योतिरेवेतियःपश्यतिसपश्यति ॥ १० ॥ सर्वश क्तिरनंतात्मासर्वभावांतरस्थितः ॥ अद्वितीयश्चिदित्यंतर्यःपश्यतिसपश्यति ॥ ११ ॥ नाहंन चान्यदस्तीतिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ इत्थंसदसतोर्मध्यंयःपश्यतिसपश्यति ॥ १२ ॥ अय त्नोपनतेष्वक्षिदिग्द्रव्येषुयथापुनः ॥ अरागमेवपततितद्वत्कार्येषुधीरधीः ॥ १३ ॥ परिज्ञायोप भुक्तोहिभोगोभवतितुष्टये ॥ विज्ञायसेवितश्चौरोमैत्रीमेतिनचौरताम् ॥ १४ ॥

स्वव्यतिरिक्तवस्त्वभावात् चिच्चिन्मात्ररूपइतिचयःपश्यति ॥ ११ ॥ नेति ॥ अहंअहंतापरिच्छिन्नंउपहितंवस्तुनास्ति अन्यत्स्वव्यतिरि क्तंदृश्यंचनास्ति किंतुनिरामयंनिर्विकारंब्रह्मैवास्ति इत्थमनेनप्रकारेणसदसतोःआत्मानात्मनोर्मध्यंद्रष्टृत्वदृश्यत्वोपाधिरहितंचिन्मात्रत्वम् ॥ १२ ॥ अयत्नेति ॥ दिग्द्रव्येषुदिक्षुस्थितेषुद्रव्येषु अक्षिचक्षुरिंद्रियं अयत्नेनैवोपनतेषुप्राप्तेषुसत्सु तद्विषयोमनोरथोऽनुरागस्तंविनैवपतति तद्वद्धीराणांब्रह्मविदामपिधीर्बुद्धिःकार्येषुअवश्यकर्तव्येषुरागरहितमेवप्रवर्तते ॥ १३ ॥ परिज्ञायेति ॥ अयमिहज्ञानिनोभोगविशेषः यत्प

रिज्ञायोपभुक्तोभोगः तुष्टयेभवतिनपुनःक्लेशायेति । यथाहि । चौरःसंसेव्यमानोऽपिविज्ञातारंनैवबाधते प्रत्युतमित्रभावेनोपकरोतितद्वदिति ॥१४॥ अशंकितेति ॥ अध्वगैःपुरुषैःअशंकितमतर्कितमेवोपसंप्राप्ता ग्रामयात्राग्रामस्यविवाहादिमहोत्सवपरिकल्पितायात्रा गच्छज्ज नसंघोयथाप्रेक्ष्यते तद्वदेवज्ञैर्ज्ञानिभिर्भोगश्रीर्निरासंगमेवावलोक्यते ॥ १५ ॥ मनसइति ॥ निगृहीतस्यप्रत्याहारादिभिर्योगांगैर्निरुद्ध स्यमनसोऽल्पकोऽपियोलीलाभोगःअनादरेणोपभोगः तमेवभोगंक्लिष्टत्वान्निरुद्धत्वादलब्धविस्तारंमनोबहुमन्यते ॥१६॥ अत्रदृष्टांतमाह ॥

अशंकितोपसंप्राप्ताग्रामयात्रायथाध्वगैः ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेवज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यते ॥१५॥मनसोनि
गृहीतस्यलीलाभोगोऽल्पकोऽपियः ॥ तमेवालब्धविस्तारंक्लिष्टत्वाद्बहुमन्यते ॥१६॥ बंधयुक्तो
महीपालोग्रासमात्रेणतुष्यति ॥ परैरबद्धोऽनाक्रांतोनराज्यंबहुमन्यते ॥१७॥ हस्तंहस्तेनसंपी
डयदंतैर्दंतान्विचूर्ण्यच ॥ अंगान्यंगैःसमाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः ॥ मनसोविजयान्नान्याग
तिरस्तिभवार्णवे॥१८॥एतावतिधरणितलेसुभगास्तेसाधुचेतसःपुरुषाः ॥ पुरुषकथासुचगण्या
नजितायेचेतसास्वेन ॥ १९ ॥ हृदयबिलेकृतकुंडलउल्बणकलनाविषोमनोभुजगः ॥ यस्योप
शांतिमागतमुदितंतमव्ययंवंदे॥२०॥वसिष्ठउवाच ॥ महानरकसाम्राज्येमत्तादुष्कृतवारणाः ॥
आशाशरशलाकाढ्यादुर्जयाहींद्रियारयः ॥ २१ ॥

बंधेति ॥ ग्रासमात्रेणअन्नपानप्रदानमात्रेण ॥ १७ ॥ मनोनिग्रहोपायमाह ॥ हस्तमिति ॥ हठयोगेनपवनजयद्वारास्वकंमनोजये दितितात्पर्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महानरकेति ॥ महांतोनरकाएवसाम्राज्यंइंद्रियादीनांभोगस्थानत्वात् । दुष्कृतान्येवमत्तावारणाः इंद्रियाणांप्रवृत्तिहेतुत्वात् । आशामनोरथाएवशरशलाकाःशलाकारूपाःशरास्तैःप्रवर्त्यमानत्वात् ॥ २१ ॥

चित्तोपशमस्येन्द्रियजयस्यचफलमाह ॥ प्रक्षीणेति ॥ भोगवासनाःपुनःपुनर्भोगाशाः ॥२२॥ तावदिति ॥ एकतत्त्वदृढाभ्यासा एकस्मि न्नात्मतत्त्वेदृढोरूढमूलोयोध्यानाभ्यासस्तस्मात् ॥२३॥ वशीकृतंमनोबहुप्राणिनामुपकरोतीत्याह श्लोकद्वयेन ॥ भृत्यइति ॥ मनोभृत्यादि कार्यकारणात्भृत्यादिरूपतामापद्यतइत्यर्थः । सतांहितानांकार्याणांस्वतएवकरणान्मंत्री इंद्रियाणांज्ञानकर्मकरणानामाक्रांतेर्नियोजकत्वा द्बहुविधाधिकारिपुरुषप्रवर्तकःसामंतइव ॥२४॥२५॥स्वालोकितइति ॥ शास्त्रदृशाविचारसिद्धेनशास्त्रीयज्ञानेन स्वालोकितःसुष्ठुपर्यालोकि

प्रक्षीणचित्रदर्पस्यनिगृहीतेंद्रियद्विषः ॥ पद्मिन्यइवहेमंतेक्षीयंतेभोगवासनाः ॥ २२॥ तावन्निशी थवेतालावल्गंतिहृदिवासनाः ॥ एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्नविजितंमनः ॥२३॥ भृत्योऽभिमत कर्तृत्वान्मंत्रीसत्कार्यकारणात् ॥ सामंतश्चेंद्रियक्रांत्यागुरुर्विद्याप्रदानतः ॥ २४ ॥ लालनात्स्नि ग्धललनापालनात्पावनःपिता ॥ सुहृदुक्तंचविश्वासान्मनोमन्येमनीषिणाम् ॥ २५ ॥ स्वालो कितःशास्त्रदृशास्वबुद्ध्यास्वानुभावितः ॥ प्रयच्छतिपरांसिद्धिंत्यक्त्वात्मानंमनःपिता ॥ २६ ॥ सुदृष्टःसुदृढःस्वच्छःसुकांतःसुप्रबोधितः ॥स्वगुणेनोर्जितोभातिहृदिहृद्योमनोमणिः ॥ २७ ॥ ए वंमनोमणिंरामबहुपंककलंकितम् ॥ विवेकवारिणासिद्ध्यैप्रक्षाल्यालोकवान्भव ॥ २८ ॥

तःस्वबुद्ध्यास्वानुभवेनस्वानुभावितःसुष्ठुनिश्चयंप्रापितःमनःपितापालनात्पावनःपितेत्युक्तत्वात् । मनएवपिताआत्मानंत्यक्त्वास्वयंवि लीयपरांसिद्धिंकैवल्यंप्रयच्छति ॥ कइत्थमुपकरिष्यतीतिभावः॥२६॥सुदृष्टइति ॥ सम्यग्दृष्टःअतएवसुदृढःसंशयविपर्ययरहितत्वादप्रकंप्यःअ तश्चस्वच्छोनिष्कलंकः सुकांतःशुभेच्छायुक्तः सुप्रबोधितःसमीचीनंप्रबोधंप्रापितः स्वगुणेनशमादिनाऊर्जितउत्कृष्टः सन्मनोमणिर्हृद्योभाती ति ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ बहुपंककलंकितंबहुभिर्मलिनवासनाभिःसंजातकलंकंएनंमनोमणिंविवेकवारिणाविचारजन्यंविज्ञानंविवेकस्ते

नैववारिणाप्रक्षाल्यसिद्ध्यैकैवल्यायालोकवान्तत्त्वज्ञोभव ॥ २८॥ २९ ॥ अयमिति ॥ अयमहमितियःपरिच्छिन्नाकारविषयोवृथानिश्चयो विपरीतंपरिच्छेदः तंस्वबुद्ध्याअलमपास्य इतरद्यत्पदंअहंतानवच्छिन्नंयच्चैतन्यंतदवलंब्यअमनस्कःसन् यथेच्छंव्यवहर।तथासतिनबध्यसइत्यर्थः॥३०॥ दामेति ॥ दामोव्यालःकटश्चेतिदैत्यावक्ष्यंते। तेषांन्यायोविवेकशून्योव्यवहारस्ते माभवतु। भीमोभासोदृढइतिचदैत्याःतेषांस्थि

विवेकंपरमाश्रित्यबुद्ध्यासत्यमवेक्ष्यच ॥ इंद्रियारीनलंतीर्त्वातीर्णोभवभवार्णवात् ॥२९॥ अयमहमितिनिश्चयोवृथायस्तमलमपास्यमहामतेस्वबुद्ध्या ॥ यदितरदवलंब्यतत्पदंत्वंव्रजपिबभुंक्ष्वनबध्यसेऽमनस्कः॥३०॥वसिष्ठउवाच ॥ दामव्यालकटन्यायोमातेभवतुराघव ॥ भीमभासदृढस्थित्यातवास्त्वतिविशोकता॥३१॥ श्रीरामउवाच ॥ दामव्यालकटन्यायोभीमभासदृढस्थितिः ॥ ब्रह्मन्किमुक्तंभवताभवतापापहारिणा ॥ ३२ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ दामव्यालकटन्यायंभीमभासदृढस्थितिम् ॥ शृणुराघवतच्छ्रुत्वायथेच्छसितथाकुरु॥३३॥ आसीत्पातालकुहरेसर्वैश्वर्यमनोहरे ॥ शंबरोनामदैत्येंद्रोमायामणिमहार्णवः॥३४॥ तस्यादिदेवदेवस्यकठिनोड्डामराकृतेः॥बभूवविपुलंसैन्यमासुरंसुरनाशनम्॥३५॥ तस्मिन्मायाबलेसुप्तेदेशांतरगतेतथा ॥ तत्सैन्यंतरसाजघ्नुश्छिद्रंप्राप्यकिलामराः ॥ ३६ ॥

त्यातवविशोकतास्तु ॥ ३१ ॥ दामेति ॥ भवतापाःसंसारदुःखानितानपहर्तुंशीलमस्येति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ आदिदेवाःपूर्वदेवादैत्याः तेषांदेवोजातस्तस्यकठिनोड्डामराभयंकराचआकृतिर्यस्य॥३५॥ ३६ ॥

अथेति ॥ मुंडिकांकद्रुमादयः मुंडिकाऽङ्कोद्रुमश्चआदिर्येषांते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वासने

अथशंबरदैत्येनमुंडिकांकद्रुमादयः ॥ रक्षार्थंमंत्रिसामंताःस्वसेनासुनियोजिताः ॥ ३७ ॥ तानप्यंतरमासाद्यजघ्नुर्देवाभयानकान् ॥ स्वयंकोपादथायासीच्छंबरःसुरपत्तनम् ॥ ३८ ॥ तस्यमायाबलाद्भीताःसुरास्तेंऽतर्धिमाययुः ॥ मेरुकाननकुंजेषुभयभारावयन्त्रिताः ॥ ३९ ॥ क्रन्दत्क्षुद्रामरगणंबाष्पक्लिन्नांगनामुखम् ॥ शून्यंददर्शसस्वर्गंकल्पक्षीणजगत्समम् ॥ ४० ॥ विंहत्यकुपितस्तत्रदोर्दंडमदघूर्णितः ॥ लोकपालपुरींदग्ध्वाजगामात्मीयमालयम् ॥४१ ॥ एवंदृढतरीभूतेद्वेषेदानवदेवयोः ॥ देवाःस्वर्गंपरित्यज्यदिक्षुजग्मुरदर्शनम् ॥ ४२॥ चथशंबरदैत्येनयेयेसेनाधिनायकाः ॥ क्रियंतेयत्नतस्तांस्तान्जघ्नुर्यत्नपराःसुराः॥४३॥यावदुद्वेगमापन्नःशंबरःकोपवान्भृशम् ॥ ससर्जमाययाघोरानसुरान्त्रीन्महाबलान् ॥ ४४॥ निर्मितामाययाभीमाःपक्षक्षुब्धाइवाद्रयः ॥ उदगुस्तेमहामायादामोव्यालःकटस्तथा ॥ ४५ ॥ वासनात्माभिमानाभ्यांहीनास्तेप्रथमोद्गताः ॥ नाभिपातंनवापातंनविदुस्तेपलायनम् ॥४६॥ नजीवितंनमरणंसमरेनजयाजयौ ॥ केवलंसैनिकानग्रेदृष्ट्वातेहननोद्यताः ॥ ४७ ॥

ति ॥ वासनात्माभिमानाभ्यांलोकवासनयादेहाभिमानेनचहीनाः यतःप्रथमोद्गताःमायावशात्परस्मादात्मनएवोद्गताः। अतएवअभिपातंशत्रून्प्रत्यभियानंआपातंशत्रूणामागमनंचनविदुःनजानंति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

शंबरश्चिंतयामासपरितुष्टमनास्तदा ॥ इष्टानिष्टाभिरेतेहिवासनाभिर्यदुज्झिताः ॥ ४८ ॥ तदेतेनप
लायंतेदेवैरभिहताअपि ॥ इतिनिर्णीयदैत्येन्द्रोदामव्यालकटान्विताम् ॥४९॥ सेनांसंप्रेषयामासदेवे
न्द्रबलघातिनीम् ॥ दैत्याःसागरकुंजेभ्यःकंदरेभ्यश्चसायुधाः ॥ ५० ॥ उदगुर्भीमनिर्ह्रादाःसपक्षगिरि
लीलया ॥ अथोत्तस्थुर्निकुंजेभ्यःकंदरेभ्यःसुराबलात् ॥ ५१ ॥ प्रयांतइवशैलेंद्राभीमाःस्वर्वासिनांग
णाः ॥ देवासुरपताकिन्योस्तद्युद्धमभवत्तयोः ॥ ५२ ॥ अकालोल्बणकल्पांतभीषणंभुवनांतरे ॥
तस्मिंस्तदावर्तमानेघोरेसमरसंभ्रमे ॥ ५३ ॥ पतितांगायुधानीहप्रस्रवद्रुधिराणिच ॥ पयांसीवविशी
र्णानिदेवसैन्यानिदुद्रुवुः ॥ ५४ ॥ दामव्यालकटास्तानिचिरमंतर्हितान्यपि ॥ अनुजग्मुर्लसन्नादमिंध
नानीवपावकाः ॥५५॥ अन्विष्यंतोऽपियत्नेननालभंतासुराःसुरान् ॥ अलब्धेष्वमरौघेषुदामव्यालकटा
स्तथा॥५६॥जग्मुःपातालकोशस्थंप्रभुंप्रमुदिताशयाः ॥ अथदेवाविषण्णास्तेक्षणमाश्वास्यवैययुः ५७
दामादिभिश्चविजिताब्रह्माणममितौजसम् ॥ तेषामाविरभूद्ब्रह्मारक्तोरक्तासनच्छविः ॥ ५८ ॥ प्रणे
मुस्तेसुरास्तस्मैतत्सर्वंशंबरेहितम् ॥ सम्यक्प्रकथयामासुर्दामव्यालकटक्रमम् ॥ ५९ ॥ समाकर्ण्याखि
लंब्रह्माविचार्यसविचारवान् ॥ उवाचेदंसुरानीकमाश्वासनपरंवचः ॥ ६० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ हंतवर्षसह
स्रांतेशंबरस्यरणेसुराः॥ जेतव्यासमरेसेनातावत्कालंप्रतीक्ष्यताम् ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६२ ॥ युद्धेति ॥ युद्धाभ्यासबलात्पुनःपुनर्युद्धप्रवर्तनात् । मुकुराणांदर्पणानां आशयेअभ्यंतरेइवअहंकाररूपश्चमत्कारःप्रत्ययविशेषः

दामव्यालकटानेतान्युध्यध्वममरेश्वराः ॥ योधयंतःपलायध्वंयुद्धार्थंपुनरेवच ॥ ६२ ॥ युद्धा
भ्यासबलादेषामुकुराणामिवाशये ॥ अहंकारचमत्कारःप्रतिबिंबमुपेष्यति ॥ ६३ ॥ गृहीतवास
नाह्येतेदामव्यालकटासुराः ॥ सुजेयावोभविष्यंतिलग्नजालाःखगाइव ॥ ६४ ॥ आस्थामात्रम
नंतानांदुःखानामाकरंविदुः ॥ अनास्थामात्रमभितःसुखानामाकरंविदुः ॥ ६५ ॥ वासनातंतुबद्धो
ऽयंलोकोहिपरिवर्तते ॥ साप्रवृद्धातिदुःखायसुखायोच्छेदमागता ॥ ६६ ॥ धीरोऽप्यतिबहुज्ञो
ऽपिप्रवृद्धोऽपिमहानपि ॥ तृष्णयाबध्यतेजंतुःसिंहःशृंखलयायथा ॥ ६७ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्दे
वस्तत्रैवांतर्धिमाययौ ॥ सुरास्त्वाकर्ण्यतद्वाक्यंजग्मुश्चाभिमतांदिशम् ॥ ६८ ॥ चक्रुर्दुंदुभिनि
र्घोषंप्रलयाभ्ररवोपमम् ॥ अथदैत्यैर्महाव्योम्नितैःपाताततलोत्थितैः ॥ ६९ ॥ कालक्षेपकरंघो
रंपुनर्युद्धमवर्तत ॥ पुनःपलायनंचक्रुरयुध्यंतपुनःसुराः ॥ ७० ॥ एवंतेकालहरणंयुद्धेनसुरपुंगवाः
॥ चक्रुर्नानाविधोपायैर्दैत्यव्यामोहकारणात् ॥ ७१ ॥ एतावताचकालेनदृढाभ्यासादहंकृतेः ॥
दामादयोऽहमित्यास्थांजगृहुर्युक्तचेतसः ॥ ७२ ॥ भववासनयाग्रस्तामोहवासनयायुताः ॥ आ
शापाशनिबद्धास्तेततःकृपणतांगताः ॥ ७३ ॥

प्रतिबिंबमुपेष्यतीत्यन्वयः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ यथेति ॥ दामादयोयथाप्रतिभामात्ररूपिणः मायापरिकल्पितत्वात्प्रातिभासिकदेहाः। इमेवयमपितथैवप्रतिभामात्ररूपिणः बहिश्चिदाकाशात्बहिःक्वापिनसंस्थिताः ॥८१॥८२॥ प्रतीति ॥ परात्मनः सकाशात्प्रतिभा

स्थिरोभवतुमेदेहःसुखायास्तुधनंमम ॥ इतिवृद्धधियांतेषांधैर्यमंतर्धिमाययौ ॥ ७४ ॥ अतस्तस्मिन्रणेदैत्याःसापेक्षत्वमुपाययुः ॥ मरिष्यामोमरिष्यामइतिचिंताहताशयाः ॥ ७५ ॥ अथ प्रम्लानसत्वास्तेहंतुमग्रगतंभटम् ॥ नशेकुरिंधनेक्षीणेहविर्दग्धुमिवाग्नयः ॥ ७६ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनमरणाद्भीतचेतसः ॥ पलायनैकशरणानष्टास्तेत्रिदशारयः ॥ ७७ ॥ अहमेतत्प्रबोधायवच्मिराममहामते ॥ दामव्यालकटन्यायोमाभवत्वितिलीलया ॥ ७८ ॥ अविवेकानुसंधानाच्चित्तमापदमीदृशीम् ॥ अनंतभवदुःखायपरिगृह्णातिहेलया ॥ ७९ ॥ रामउवाच ॥ कथंदामकटव्यालाः समुत्पन्नाःपरात्पदात् ॥ इतिमेसंशयंब्रह्मन्यथावच्छेत्तुमर्हसि ॥ ८० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथादामादयोरामप्रतिभामात्ररूपिणः ॥ तथैवेमेवयमितिनबहिःक्वापिसंस्थिताः ॥ ८१ ॥ अलीकमेवत्वद्भावोमद्भावोऽलीकमेवच ॥ दामव्यालकटादीनांसद्भावोऽलीकमेवच ॥ ८२ ॥ प्रतिभासमयीकाचिज्जीवशक्तिः परात्मनः ॥ शंबरध्यानविक्षुब्धात्रिधोल्लासमवापसा ॥ ८३ ॥ तस्मान्नेमेवयंसत्यानचदामादयःक्वाचित् ॥ सत्यंसंवेदनंशुद्धंबोधाकाशंनिरंजनम् ॥ ८४ ॥

समयीसाकाचिज्जीवशक्तिः शंबरध्यानेनविक्षुब्धासती त्रिधादामादिरूपेणउल्लासमवाप ॥ ८३ ॥ तस्मादिति ॥ भेदः प्रपंचः सर्वोऽप्यसत्यः

चिदाकाशमात्रंशुद्धंसंवेदनमेवसत्यम्॥८४॥तस्यचिन्मात्रस्यशक्तिसमुल्लासमिदंजगत्स्थितमितिश्लोकद्वयाभिप्रायः॥८५॥सर्वत्रेति॥यथानुभूतंअनुभवानुसारेणसर्वंसर्वत्रास्ति नचानुभूतम्। चशब्दश्चेदर्थे नचेदनुभूतंतर्हिकिंचनक्कचिन्नास्ति। शांतंसद्रूपमेकंवस्तुइत्थमाततंव्याप्तंसत्इदंविश्वमास्तेजगद्रूपेणभाति अतः कारणात्त्वंसंत्यक्तशंकंअभेदंवास्वशंकांभेदंचविहायसुखंतिष्ठेत्यर्थः॥८६॥इतिश्रीमदल्लालसूरिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारदृश्वनाश्रीमुम्मडिदेवविद्वदाचार्यविरचितसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेदामाद्युपाख्यानंनामपंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सत्यंसर्वगतंशांतमस्त्यनस्तमनोदयम् ॥ तस्यशक्तिसमुल्लासमात्रंजगदितिस्थितिः ॥ ८५ ॥ सर्वत्रसर्वमिदमस्तियथानुभूतंनोकिंचनक्कचिदिहास्तिनचानुभूतम् ॥ शांतंसदेकमिदमाननमित्थमास्तेसंत्यक्तशंकमपभेदमतस्त्वमास्स्व ॥ ८६ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेस्थितिप्रकरणेदामाद्युपाख्यानंनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इदंमेस्यादिदंमेस्यादितिबुद्धिर्महामते ॥ स्वेनदौर्भाग्यदैन्येननसत्यमुपतिष्ठति ॥ १ ॥ वेत्तिनित्यमुदारात्मात्रैलोक्यमपियस्तृणम् ॥ तंत्यजंत्यापदःसर्वामृगाइवजरत्तृणम् ॥ २ ॥ परिस्फुरतियस्यांतर्नित्यंसत्यचमत्कृतिः ॥ ब्राह्ममंडमिवाखंडंलोकेशाःपालयंतितम् ॥ ३ ॥

पूर्वंदामाद्युपाख्यानेऽविवेकादहंममाभिमानाभ्यांसंसारोवर्धतइत्युक्तम् इदानींभीमाद्युपाख्यानेदेहादावहंकारराहित्यं पुरुषार्थायप्रकल्पतइति प्रतिपाद्यते। तत्रादौहितमुपदिशति॥इदमिति॥ सर्वंजगदात्मन्येववर्तते सर्वात्मकश्चात्मा एवंचसतिस्वेनैवदौर्भाग्यदैन्येनदुर्भगोऽहमितिदीनभावेनइदंपुत्रादिकंमेस्यात् इदंक्षेत्रादिकंचमेस्यादितियाबुद्धिः तस्याहेतोः सत्यंब्रह्म नोपतिष्ठति नसंनिधत्ते नप्रकाशतइत्यर्थः॥१॥२॥परीती ॥ यस्यांतःसत्यचमत्कृतिः सत्यस्वरूपस्यब्रह्मणोऽनुसंधानंनित्यंपरिस्फुरतितंपुरुषं ब्रह्मगर्भत्वात्ब्रह्मांडमिवलोकेशाःपालयंतिबहुम

न्यंतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ येषामिति ॥ तेउक्तगुणयुक्ताएवनराःपुरुषाः । अपरेपशवइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथेति ॥ चिरकालंपकासिद्धिः पुष्टफलासतीपराउत्कृष्टाभवेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ वीतेति ॥ अगर्धंअनाकांक्षम् । गृधुअभिकांक्षायामित्यस्माद्धातोः अपयंत्रणंअपगतकोटि

येषांगुणेषुसंतोषोरागोयेषांश्रुतंप्रति ॥ सत्यव्यसनिनोयेचतेनराःपशवोऽपरे ॥ ४ ॥ अथापदिदुरं
तायांनैवगंतव्यमक्रमम् ॥ राहुरप्यक्रमेणैवपिबन्नप्यमृतंमृतः ॥ ५ ॥ अवश्यावश्यतांयांतियांतिसर्वा
पदःक्षयम् ॥ अक्षयंभवतिश्रेयःकीर्तंयेनगुणैर्यशः ॥ ६ ॥ परमंपौरुषंयत्नमास्थायादायसूद्यमम् ॥ यथा
शास्त्रमनुद्वेगमाचरन्कोनासिध्यति ॥ ७ ॥ यथाशास्त्रंविहरतात्वराकार्यानसिद्धिषु ॥ चिरकालंपराप
कासिद्धिःपुष्टफलाभवेत् ॥ ८ ॥ वीतशोकभयायासमगर्धमपयंत्रणम् ॥ व्यवहारोयथाशास्त्रंक्रियतांमा
विनश्यताम् ॥ ९ ॥ अनर्थायार्थसंपत्तिर्भोगौघोभवरोगदः ॥ आपदःसंपदःसर्वाःसर्वत्रानादरोजयः
॥ १० ॥ आचारचारुचरितस्यविविक्तवृत्तेःसंसारसौख्यफलदुःखदशास्वगृध्नोः ॥ आयुर्यशांसिचगु
णाश्चसहैवलक्ष्म्याफुल्लंतिमाधवलताइवसत्फलाय ॥ ११ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ नतपांसिनतीर्थानिनशा
स्त्राणिजपंतिहि ॥ संसारसागरोत्तारेसज्जनासेवनंविना ॥ १२ ॥ लोभमोहरुषांयस्यतनुतानुदिनंभवे
त् ॥ यथाशास्त्रंविहरतिस्वकर्मसुससज्जनः ॥ १३ ॥ अहमर्थोऽपरिज्ञातःपरमार्थाबरेमलः ॥ परिज्ञा
तोऽहमर्थस्तुपरमार्थांबरंभवेत् ॥ १४ ॥

ल्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहमिति ॥ अपरिज्ञातोऽहंशब्दार्थः ॥ परमार्थांबरेचिदाकाशे मलःकलंकइवपरिज्ञातःश्रेष्ठएवाह मर्थःपरमार्थांबरंभवेत् जीवब्रह्मणोरैक्यादितिभावः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चिज्ज्योत्स्नेति ॥ परमार्थकुमुद्वतीपरमार्थकैवल्यम् ॥१५॥अहमिति॥ जन्मनामेववृक्षाणांअहंभावएवांकुरःममेदमितिभावः। तेषांजन्मवृक्षाणांअसत्फलाः दुःखफलाः शाखाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनयेति ॥ अनयाशरीरपरिमिता

चिज्ज्योत्स्नायावदेवांतरहंकारघनावृता ॥ विकाशयतिनोतावत्परमार्थकुमुद्वती ॥ १५ ॥ अहंभावोऽकुरोजन्मवृक्षाणामक्षयात्मनाम् ॥ ममेदमितिविस्तीर्णास्तेषांशाखास्त्वसत्फलाः ॥ १६ ॥ रामउवाच॥ किमाकृतिरहंकारःकथंसंत्यज्यतेप्रभो ॥ सशरीरोऽशरीरश्चत्यक्तेतस्मिंश्चकिंभवेत् ॥ १७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ त्रिविधोराघवास्तीहसोऽहंकारोजगत्त्रये ॥ द्वौश्रेष्ठावितरस्त्याज्यःशृणुतेकथयाम्यहम् ॥ १८ ॥ अहंसर्वमिदंविश्वंपरमात्माहमच्युतः ॥नान्यदस्तीतिसंचिंत्यपरमासाह्यहंकृतिः॥१९॥एषासानैवबंधायजीवन्मुक्तस्यविद्यते॥सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहंवालाग्रशतकल्पितः ॥ २० ॥ इतियासंविदेवासौद्वितीयाहंकृतिःशुभा ॥ मोक्षायैषानबंधायजीवन्मुक्तस्यविद्यते ॥ २१ ॥ पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येषनिश्चयः ॥ अहंकारस्तृतीयोऽसौलौकिकस्तुच्छएवसः ॥ २२ ॥ वर्ज्यएषदुरात्मासौकंदःसंसारसंततेः ॥ अनेनाभिहतोजंतुरधोऽधःपरिधावति ॥ २३ ॥ अनयादुरहंकृत्याभावात्संत्यक्तयाचिरम् ॥ शिष्टाहंकारवान्जंतुर्भवत्याशुविमुक्तये ॥ २४ ॥ प्रथमौद्वावहंकारावंगीकृत्यातिलौकिकौ ॥तृतीयाहंकृतिस्त्याज्यालौकिकीदुःखदायिनी॥ २५ ॥ ॥ ॥

त्मविषयया दुरहंकृत्याभावादभिप्रायाच्चिरं संत्यक्तयासत्या शिष्टाहंकारवान् सर्वात्मकोऽहंसर्वातीतोऽहमितिचयौद्वावहंकारौशिष्टौतद्वान्जंतुर्मुक्ततांयाति ॥ २४ ॥ २५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥ शरीरेति ॥ दुरहंकारवर्जनाद्दुरहंकारंपूर्वोक्तंवर्जयित्वायाशरीरावस्थासामहापुण्यामहतःपुण्यस्यहेतुः योगसाधन

एषातावत्परित्याज्यात्यक्त्वैनादुःखदायिनीम् ॥ यथायथापुमास्तिष्ठेत्परमेतितथातथा॥२६॥
अहंकृतिदशावेतेपूर्वोक्तेभावयन्यादि ॥ तिष्ठत्यभ्येतिपरमंतत्पदंपुरुषोऽनघ ॥ २७ ॥ अथतेअ
पिसंत्यज्यसर्वाहंकृतिवर्जितः ॥ सतिष्ठातितथात्युच्चैःपदमेवाधिरोहति ॥२८॥ शरीरावस्थामहा
पुण्यादुरहंकृतिवर्जनात् ॥ अत्यंतंपरमंश्रेयएतदेवपरंपदम् ॥ २९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथतेशृ
णुवक्ष्यामिदामादिषुगतेष्वपि ॥ देवनिर्जितसैन्योऽसौशंबरोदृप्तमानसः ॥ ३० ॥ पुनर्देववधो
पायंचिंतयामासदानवः ॥ दामादयोयेरचितास्तेमयामाययापुरा ॥ ३१ ॥ मोहात्तैर्भाविताबुद्धि
र्मिथ्यैवांतरहंकृतिः ॥ इदानींसंसृजाम्यन्यान्दानवान्माययोत्तमान् ॥ ३२ ॥ तानप्यध्यात्म
शास्त्रज्ञान्सविवेकान्करोम्यहम् ॥ ततस्तत्त्वपरिज्ञानान्मिथ्याभावनयोज्झिताः ॥३३॥ नाहंका
रंप्रयास्यंतिविजेष्यंतेचतेसुरान् ॥ इतिसंचिंत्यदैत्येंद्रस्तादृशान्दानवान्धिया ॥३४॥ माययो
त्पादयामासबुद्बुदानिववारिधिः ॥ सर्वज्ञावेद्यवेत्तारोवीतरागागतैनसः ॥ ३५ ॥ याथाप्राप्तैक
कर्तारोभावितात्मानउत्तमाः ॥ भीमोभासोदृढइतिनामभिःपरिलांछिताः ॥ ३६ ॥ जगत्तृण
मिवाशेषंपश्यंतःपावनाशयाः ॥ तेदैत्येन्द्रवचः प्राप्यछादयामासुरंबरम् ॥ अयुध्यंतसमंदेवै
रपिवर्षगणान्बहून् ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वात् परमंश्रेयःपरंपदमित्यपिएतदेवनान्यतत्तत्साधनत्वात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तेषामिति ॥ तेषांभीमादीनांयावन्ममेदं अयमहमितिचवासनांतरुदेतितावत्कालंसावासनाविचारात्स्वस्वरूपविचाराद्धेतोः असत्यतां याति तेषांब्रह्मवित्त्वादिदमहंते नस्थिरेइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥.४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमदल्लालसू

तेषांयावदुदेत्यंतर्ममेदमितिवासना ॥ तावत्कोऽयमहंतेतिविचाराद्यात्यसत्यताम् ॥ ३८ ॥
ततस्तैर्निरहंकारैर्जरामरणनिर्भयैः ॥ प्राप्तार्थकारिभिर्वीरैर्वर्तमानानुवर्तिभिः ॥ ३९ ॥ वीत
रागैर्गतद्वेषैःसततंसमदृष्टिभिः ॥ ४० ॥ सादेवीदानवैःसेनाभीमभासदृढादिभिः ॥ हताभुक्ता
क्षताल्लुष्टास्वान्नश्रीरिवभोक्तृभिः ॥४१॥ भीमभासदृढक्षुण्णाततोगीर्वाणवाहिनी ॥ परिदुद्राववे
गेनगंगेवहिमवच्युता ॥४२॥ सासुरानीकिनीदेवंक्षीरोदार्णवशायिनम् ॥ जगामशरणंशैलंवाता
तैंवाभ्रमालिका ॥४३॥ अथदेवेनतेदैत्याःसंगरेभृशदारुणे ॥ चक्राग्निज्वालनिर्दग्धाःप्रापितावै
ष्णवींपुरीम् ॥४४॥ तस्माद्वासनयाबद्धंमुक्तंनिर्वासनंमनः ॥ रामनिर्वासनीभावमाहराशुविवेक
तः ॥ ४५ ॥ सम्यगालोकनात्सत्याद्वासनाप्रविलीयते ॥ वासनाविलयेचेतःशाम्यत्यस्नेहदीपवत्
॥४६॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेस्थितिप्रकरणेभीमाद्युपाख्यानंनामषोडशःसर्गः ॥१६॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ अस्यसंसारदुःखस्यसर्वोपद्रवकारिणः ॥ उपायएकएवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः ॥१॥

रिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारदृश्वनाश्रीमुम्मडिदेवविद्वदाचार्यविरचितेसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेस्थितिप्रकरणेभीमाद्युपाख्यानं नामषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ पूर्वंभीमाद्युपाख्यानेअहंकारपरित्यागःपुरुषार्थायकल्पतइत्युक्तम् । इदानींतदुपपादनायजगत्स्थितेर्मायिक

त्वंविशदंप्रतिपाद्यते । तत्रतावदुपायमुपदिशति ॥ अस्येति ॥ संसारदुःखस्य दुःखयतीतिदुःखं दुःखहेतुरित्यर्थः । संसाररूपस्यदुःखहेतोरिरिति यावत् दुःखत्वेहेतुः सर्वोपद्रवदायिनइति । उपायःनिवृत्त्युपायइत्यर्थः ॥१॥२॥ किमिति ॥ इदंजगतियद्वस्तुस्वादुमनसःप्रियंप्रतीयतेतत्सर्वं विषवद्वह्निवच्चदृश्यतां संतापहेतुत्वादहितमितिविचार्यताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ मनसइति ॥ मनसःअभ्युदयः अभितउदयोविस्तारइत्यर्थः । स मनोऽभ्युदयोनाशःस्वरूपादर्शनहेतुत्वात् । मनोनाशस्तु आत्मनोमहोदयः निःश्रेयसहेतुत्वाज्ज्ञस्यज्ञानिनोमनोनाशमभ्येति अज्ञस्यतुम

श्रूयतांज्ञानसर्वस्वंश्रुत्वाचैवावधार्यताम् ॥ भोगेच्छामात्रकोबंधस्तत्त्यागोमोक्षउच्यते ॥ २ ॥ किमन्यैःशास्त्रसंदर्भैःक्रियतामेतदेवतु ॥ यद्यत्स्वादिहतत्सर्वंदृश्यतांविषवन्हिवत् ॥ ३ ॥ विषयाविषमाभोगाःप्रविचार्यपुनःपुनः ॥ मनसासंपरित्यज्यसेव्यमानाःसुखावहाः ॥ ४ ॥ मनसोऽभ्युदयोनाशोमनोनाशोमहोदयः ॥ ज्ञमनोनाशमभ्येतिमनोऽज्ञस्यहिशृंखला ॥ ५ ॥ नानंदंननिरानंदंनचलंनाचलंस्थिरम् ॥ नसन्नासन्नचैतेषांमध्यंज्ञानिमनोविदुः ॥ ६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यथेदंसंस्थितंविश्वंविश्वातीतेचिदात्मनि ॥ तन्मेकथयहेब्रह्मन्पुनर्बोधविवृद्धये ॥ ७ ॥

नएवशृंखला ॥५॥ नेति ॥ ज्ञानिनोमनोनिर्वासनत्वाद्व्यवहारहेतुत्वाच्च किमित्यपिनिरूपयितुंनशक्यते । तथाहि । नतावदानंदात्मकं जडत्वात् । नचनिरानंदं आनंदानुभवहेतुत्वात् । नचलं आत्मैकनिष्ठत्वात् । नाचलंस्थिरंनियतंयथाभवतितथा बहिरपिस्फुरणात् । नसत्सं कल्पादेस्तत्कार्यस्याभावात् । नासत् इंद्रियाणांविषयेषुप्रवर्तनात् । नचैतेषामानंदनिरानंदादीनांमध्यं परस्परविरोधेपक्षांतरानुदयात् । तस्मादनिर्वचनीयंज्ञानिमनोविदुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

विश्वस्यविवर्तभावेनचिदात्मनावस्थानेनहिदर्शयितुंचित्स्वरूपनिरूपणायदुर्लक्ष्यत्वंतावदाह ॥ यथेति ॥ चिदाभासश्चित्प्रकाश्योभूताकाशः सौक्ष्म्यान्निरवयवत्वाद्यथानोपलक्ष्यते तथाचिद्भावश्चिद्रूपःपदार्थः सर्वगोऽपिनिरंशत्वान्नोपलक्ष्यते ॥ ८ ॥ सर्वेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । वस्तुतःसर्वसंज्ञाविवर्जितापिसैषाचित् स्वात्मेत्यादिकृताभिधास्वमित्यात्मेतिचेतनइत्येवमादिभिःशब्दैःकल्पितसंज्ञेत्यर्थः ॥ ९ ॥ आकाशात्शतेनभागैरच्छा शतगुणाच्छेत्यर्थः । ज्ञेषुज्ञानिष्ठनिष्कलरूपिणीनिष्कलंकस्वरूपा सकलाज्ञनिष्ठायाःपूर्वमभिधानादज्ञेषुसकलंका अतएवमलसंसारस्वरूपैकात्मदर्शिनी मलमज्ञानंसंसारस्तथातत्कार्यंतयोःस्वरूपेणसहएकःऐक्यापन्नोयआत्मातथाभूतंआत्मानंदर्शयंती

वसिष्ठउवाच ॥ यथासर्वगतःसौक्ष्म्यादाकाशोनोपलक्ष्यते ॥ तथानिरंशश्चिद्भावःसर्वगोऽपिनलक्ष्यते ॥ ८ ॥ सर्वसंकल्परहितासर्वसंज्ञाविवर्जिता ॥ सैषाचिदविनाशात्मास्वात्मेत्यादिकृताभिधा ॥ ९ ॥ आकाशशतभागाच्छाज्ञेषुनिष्कलरूपिणी ॥ सकलामलसंसारस्वरूपैकात्मदर्शिनी ॥ १० ॥ तरंगादिमयीस्फारानानातासलिलार्णवे ॥ तस्मान्नव्यतिरेकेणयथाभातिविसारिणी ॥ ११ ॥ त्वत्तामत्तामयीस्फारानानासेयंचिदर्णवे ॥ चिन्मात्राव्यतिरेकेणतथैवेत्थंप्रकाशते ॥ १२ ॥ अज्ञेष्वसत्स्वभावोग्रसंसारगणगर्भिणी ॥ ज्ञेषुप्रकाशरूपैवसकलैकात्मिकासती ॥ १३ ॥

अज्ञानतत्कार्याभ्यामभिन्नमात्मानंदर्शयंतीत्यर्थः । मलसंसारस्वरूपेणात्मदर्शिनीतिपाठेऽपिसएवार्थः । मलसंसारयोःस्वरूपेणअभिन्नंआत्मानंदर्शयतीति ॥ १० ॥ तरंगेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । अर्णवेतरंगफेनबुद्बुदादिस्वरूपागतिवशाद्विसारिणी नानारूपता यथातस्मादर्णवादव्यतिरेकेणप्रकाशते ॥ ११ ॥ तथात्वत्तामत्तामयीस्फारेयंनानामताअपिचिदर्णवेचिन्मात्राव्यतिरेकेणैवप्रकाशतइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ अज्ञेष्वितिश्लोकत्रयंवाक्यम् । अज्ञेषुअसत्स्वभावारागद्वेषादिकालुष्याद्दुःखस्वभावाअतएवोग्रसंसारगणगर्भिणी घोरेणसंसृतिसमूहेन

गर्भवतीसंसारपरंपराहेतुरित्यर्थः । ज्ञेष्वतुप्रकाशरूपाविशुद्धज्ञानरूपैवसकलैकात्मिकासर्वत्राभिन्नस्वभावासती ॥ १३ ॥ अनुभूतीति ॥ अनुभूतिवशात्तत्तद्विषयानुभववशात्कर्मादीनांकार्यकारकाणांप्रकाशनी सर्वभावानांसर्वेषांभोग्यवस्तूनांस्वादनीरसज्ञानहेतुः । भवभोगिनांसंसारिणांभावनीप्रवृत्तिहेतुः एवंभूताचित् ॥१४॥ नास्तमेतिनचोदेति नित्यत्वात् । नोत्तिष्ठतिनतिष्ठति निर्विकारत्वात् । नचयातिन चायाति निष्क्रियत्वात् । नचेहवर्ततेनिराधारत्वात् । नचनेहवर्ततेपरिपूर्णत्वात् ॥ १५ ॥ सेति ॥ सैषापूर्वोक्ताचिन्निर्मलाकारास्वात्मन्येव संस्थिता इत्थंजगन्नाम्नाप्रपंचेनविजृंभते ॥ १६ ॥ तदितिसार्धश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ तत्पूर्वोक्तंचिद्रूपंपरंवस्तुसर्वगेनपरिपूर्णेन उदितात्म

अनुभूतिवशान्नित्यंकर्मादीनांप्रकाशिनी ॥ स्वादिनीसर्वभावानांभावनीभवभोगिनाम् ॥ १४ ॥
नास्तमेतिनचोदेतिनोत्तिष्ठतिनतिष्ठति ॥ नचयातिनचायातिनचेहनचनेहचित् ॥ १५ ॥ सैषाचिद
मलाकारास्वयमात्मनिसंस्थिता ॥ राघवेयंप्रपंचेनजगन्नाम्नाविजृंभते ॥ १६ ॥ तत्स्वभावेनचिन्ना
म्नासर्वगेनोदितात्मना ॥ प्रकाशेनाप्रकाशेननिरंशेनांशधारिणा ॥ १७ ॥ स्वयंस्वकल्पनायोगाद
नंतंपदमुज्झता ॥ अयमस्मीतिभावेनगच्छताज्ञपदंशनैः ॥ १८ ॥ नानातायांप्रवृद्धायामस्यांसंसृ
तिपूर्वकम् ॥ भावाभावग्रहोत्सर्गपदेस्थितिमुपागते ॥ पुर्यष्टकंस्पंदशतैःकरोतिनकरोतिच ॥ १९ ॥

नाअनस्तमितरूपेण प्रकाशेनाप्रकाशेनज्ञानाज्ञानरूपेण निरंशेनांशधारिणानिरवयवसावयवरूपेण स्वकल्पनायोगात् स्वसंकल्पवशात् स्वयमेवअनंतपदंस्वस्वरूपावस्थानमुज्झता अयमस्मीतिभावेनउपहिताकाराभिमानेनअज्ञपदंजीवभावंगच्छताचिन्नाम्नास्वभावेनसंसृतिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ नानातायांप्रवृद्धायांसत्यां भावाभावग्रहोत्सर्गपदे इदंभवरूपमिदमभावरूपमिदंगृहीतमिदमुत्सृष्टमित्येवंरूपेभेदपदे स्थितिमुपागतेसति स्पंदशतैर्विकल्पगतैःपुर्यष्टकंवक्ष्यमाणलक्षणंसूक्ष्मशरीरंकरोति नकरोतिच वस्तुतःकारणाभावात् ॥ १९ ॥

॥२०॥ व्योमनीति ॥ यथानिदाघानंतरंव्योम्निसरितोवृष्टयोलक्ष्यंते तद्वन्निराभासेनिष्कलंकेचित्तत्वेसृष्टिरूपादृष्टयइत्यर्थः ॥२१॥ यथेति ॥ यथाह्यात्मामदवशात्संमोहानंदसंभेदोमदिरादिकृतोमदः तद्वशात्स्वस्मादन्यवत्प्रतिभासतेतथैवचित्त्वस्याविद्यातःचित्स्वरूपाज्ञानाद्धेतोः सएवात्माअसइवतस्मादन्यइवस्थितः ॥ २२ ॥ येनेति ॥ बाह्येन्द्रियप्रणालिकयाबहिःप्रसृतेनयेनचैतन्येनशब्दादीन्विषयान्जानासि सोऽयंतादृशचैतन्यरूपोऽयमात्मापरंब्रह्मसएवात्मासर्वमापूर्यसंस्थितः ॥ २३ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैवनाम्नावियदादिनामभेदेनइदंजगत्स्थितं

इत्थंस्थिरबलाकाराः संसारावलयोऽभितः ॥ स्वभावाद्ब्रह्मणःसर्वाःपुनरायांतियांतिच ॥ २० ॥
व्योमन्येवचिदाभासेनिदाघात्सरितोयथा ॥ लक्ष्यंतेतद्वदेवेमाश्चित्तत्वेसृष्टिदृष्टयः ॥ २१ ॥
यथामदवशादात्माअन्यवत्प्रतिभासते ॥ तथैवचित्त्वाविद्यातःसएवासइतिस्थितः ॥ २२ ॥
येनशब्दंरसंरूपंगंधंजानासिराघव ॥ सोऽयमात्मापरंब्रह्मसर्वमापूर्यसंस्थितः ॥ २३ ॥ ब्रह्मै
वेदंस्थितंनाम्नामलमस्तीहनेतरत् ॥ तरंगोग्रगणैरंभःसिंधोःस्फुरतिनोरजः ॥ २४ ॥ द्वितीयाक
ल्पनैवेहनरघूद्वहविद्यते ॥ ब्रह्ममात्रादृतेवन्हावौष्ण्यमात्रादृतेयथा ॥ २५ ॥ आदौशमदमप्रायैर्गु
णैःशिष्यंप्रबोधयेत् ॥ पश्चात्सर्वमिदंब्रह्मशुद्धस्त्वमितिबोधयेत् ॥ २६ ॥

जगद्रूपेणस्थितमित्यर्थः । इहमलंअविद्यातत्कार्यरूपंइतरत्ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्ति । तथाहि । सिंधोस्तरंगोग्रगणैःअंभएवस्फुरति नोरजः । रजइत्युपलक्षणंनवस्त्वंतरंस्फुरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ द्वितीयेति ॥ यथावन्हावौष्ण्यादृतेद्वितीयाकल्पनानविद्यते एवमिहजगतिसच्चिदानंदात्मकंयद्ब्रह्मरूपंतन्मात्रादृतेद्वितीयाकल्पनानास्ति ॥ २५ ॥ इत्थंचेतनाचेतनप्रपंचस्यचिद्विवर्ततयातदभेदंनिरूप्याधिकारिणस्तादृशस्यैवायमर्थःपरिस्फुरतीतिदर्शयितुमाह ॥ आदाविति ॥ आदौशमादिसाधनचतुष्टयसंपत्तिपरीक्ष्यपश्चादधिकारिणंबोधयेदित्यर्थः ॥२६॥

अनधिकारिबोधेतुमहान्प्रत्यवायइत्याह ॥ अज्ञस्येति ॥ सःअज्ञःतेनबोधकेन ॥ २७ ॥ प्रबुद्धेति ॥ निराशिषःनिःसंकल्पस्यत्वादृशस्यै वअविद्यामलंनास्तीतिबोधोगोचरः योग्यइत्यर्थः ॥ २८ ॥ सतीति ॥ दीपालोकादिवच्चिज्जगतोरपिकार्यकारणत्वात् नपरस्परंवियोगो नापिभेदइतिभावः ॥ २९ ॥ क्षीरोदेति श्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ शीतलवैरातपलवैश्चोपलक्षितःप्रावृड्लोलाभ्रःप्रावृषिवर्षाकालेलोलान्यभ्राणिय स्मिन्सवासरइव क्षणमांध्यमवाप्नोमिक्षणंप्रकाशतांयामीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनंतस्येति ॥ सर्वस्यसर्वात्मकस्य एकस्याद्वितीयस्य

अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्यसर्वंब्रह्मेतियोवदेत् ॥ महानरकजालेषुसतेनविनियोजितः ॥ २७ ॥ प्रबुद्धबुद्धेःप्र
क्षीणभोगेच्छस्यनिराशिषः ॥ नास्त्यविद्यामलमितित्वादृशस्यैवगोचरः ॥२८॥ सतिदीपइवालोकःस
त्यर्कइववासरः ॥ सतिपुष्पइवामोदश्चितिसत्यांजगत्तथा ॥ प्रतिभासतएवेदंनजगत्परमार्थतः ॥२९॥
रामउवाच ॥ क्षीरोदकुक्षितुल्याभिःशीतलामलदीप्तिभिः ॥ तवोक्तिभिर्विचित्राभिर्गंभीराभिःप्रबो
धितः ॥ ३० ॥ क्षणमांध्यमिवाप्नोमिक्षणंयामिप्रकाशताम् ॥ शीतातपलवप्रावृड्लोलाभ्रइववासरः ॥
॥ ३१ ॥ अनंतस्याप्रमेयस्यसर्वस्यैकस्यभास्वतः ॥ अनस्तमितसारस्यकलनाकथमागता ॥ ३२ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ यथाभूतार्थवाक्यार्थाःसर्वाएवममोक्तयः ॥ नासमर्थाविरूपार्थाःपूर्वापरविरोधतः ॥
॥ ३३ ॥ ज्ञानदृष्टौप्रसन्नायांप्रबोधेविततोदये ॥ यथावज्ज्ञास्यसिस्वस्थोमद्वाग्दृष्टिबलाबलम् ॥३४॥

भास्वतःनित्यंप्रकाशमानस्य अनस्तमितसारस्यअनष्टशक्तेः कलनाबंधहेतुरविद्याकथमागता तेजसस्तिमिरावरणासंभवादितिभावः ॥ ३२ ॥ यथेति ॥ ममोक्तयःसर्वाएवयथाभूतार्थवाक्यार्थाः विसंवादिवाक्यार्थाएव असमर्थाअसंगतार्थास्तुनभवंतिपूर्वापरविरोधतोवि रूपार्थाविपरीतार्थाश्चनभवंति ॥ ३३ ॥ यद्येवंतर्हिकिमितितथानप्रतीयतइत्यत्राह ॥ ज्ञानेति ॥ मद्वाग्दृष्टिबलाबलंममवाचांतन्मूलभू

तायादृष्टेर्ज्ञानस्यचबलाबलंप्रामाण्यमप्रामाण्यंच ॥ ३४ ॥ अविद्ययेति ॥ उत्तमयापरिपक्वयास्वात्मनाशोद्यमोत्थया स्वस्वरूपनाशायय उद्यमस्तेनोदितयाचरमसाक्षात्काररूपया अप्यविद्यया विद्यापरिणामरूपत्वादविद्यायाःस्वात्मनाशोद्यमोत्थत्वंवेदितव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ईदृशीति ॥ भूतमायाप्राणिनामविद्या । भवमायेतिपाठे भवःसंसारःतन्मूलभूतमायाईदृशी यास्वनाशेनस्वयंनष्टासती हर्षदाब्रह्मानंददायिनी । अस्याःस्वरूपंतुनलक्ष्यतेद्रष्टुंनशक्यते यतःप्रेक्ष्यमाणैवनश्यति असत्यत्वादितिभावः ॥ ३७ ॥ नास्तीति ॥ ज्ञेयसंप्राप्त्याज्ञेयस्यब्रह्मात्मैक्य

अविद्ययैवोत्तमयास्वात्मनाशोद्यमोत्थया ॥ विद्यासाप्राप्यतेरामसर्वदोषापहारिणी ॥ ३५ ॥ शाम्यतिह्यस्त्रमस्त्रेणमलेनक्षाल्यतेमलः ॥ शमंविषंविषेणैतिरिपुणाहन्यतेरिपुः ॥ ३६ ॥ ईदृशीभूतमायेयं यास्वनाशेनहर्षदा ॥ नलक्ष्यतेस्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैवनश्यति ॥३७॥ नास्त्येषापरमार्थेनेत्येवंभावनयेद्धया ॥ ज्ञोभूत्वाज्ञेयसंप्राप्त्याज्ञास्यस्यस्यास्त्वमाशयम् ॥ ३८ ॥ यावत्तुनप्रबुद्धत्वंतावन्मद्वचसेवते ॥ निश्चयोभवतूद्दामोनास्त्यविद्येतिनिश्चलः ॥३९॥ सर्वंब्रह्मेतियस्यांतर्भावनासहिमुक्तिभाक् ॥ भेददृष्टिरविद्येयंसर्वथातांविवर्जयेत् ॥ ४० ॥ अविद्यासरितःपारमात्मलाभादृतेकिल ॥ रामनासाद्यतेतद्धिपदमक्षयमुच्यते ॥ ४१ ॥ कुतोजातेयमितितेराममास्तुविचारणा ॥ इमांकथमहंहन्मीत्येषातेऽस्तुविचारणा ॥ ४२ ॥

स्यसंप्राप्त्या । अस्याअविद्यायाःआशयंस्वभावम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अविद्येति ॥ आत्मलाभादृतेस्वरूपसाक्षात्कारमंतरेणअविद्यासरितःपारंनासाद्यते । अविद्यानिवृत्तिर्नसिध्यतीत्यर्थः । हियस्मात्कारणात्तत्सत्अविद्यापारमेवअक्षयंपदंकैवल्यमुच्यते ॥ ४१ ॥ कुतइति श्लोकत्रयंवाक्यम् । इयमविद्याकुतोजातेतिविचारणामास्तु निष्प्रयोजनत्वात् । एषाअविद्याभूयोजन्मदुःखेषुयथात्वांनवियोक्ष्यतितथाइमा

मविद्यांकथंहन्मीत्येषैवविचारणातेऽस्तु अस्याएवसप्रयोजनत्वात् ॥ ४२ ॥ सप्रयोजनत्वमेवाह ॥ अस्तमिति ॥ अस्यामविद्यायांक्षीणायामस्तंगतायांसत्यां एषाअविद्यायतउद्भृतास्वरूपेणचयथाभूतायथाचनष्टत्वादखंडितंअखिलंज्ञास्यसि ॥ ४३ ॥ तत्तस्मात्कारणाद्रोगशालायारोगादीनांरोगाणांआस्पदभूतायाअस्याअविद्यायाश्चिकित्सनेयत्नंकुर्वित्यन्वयः ॥४४॥ आत्मनीति ॥ व्योम्निमारुतोयथाआत्मन्येवनाश्रयांतरेणआत्मनैवनहेत्वंतरेण सरतिगच्छतितथाआत्मापिस्वात्मशक्त्यैवस्वाभिन्नयाचिच्छक्त्यैव स्वात्मन्येवलोलतांजगद्रूपता

अस्तंगतायांक्षीणायामस्यांज्ञास्यसिराघव ॥ यतएषायथाचैषायथानष्टेत्यखंडितम् ॥ ४३ ॥ तदस्यारोगशालायायत्नंकुरुचिकित्सने ॥ यथैषाजन्मदुःखेषुनभूयस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ४४ ॥ आत्मन्येवात्मनाव्योम्नियथासरतिमारुतः ॥ तथात्मास्वात्मशक्त्यैवस्वात्मन्येवैतिलोलताम् ॥४५॥ स्वात्मनिस्वपरिस्पंदैःस्फुरत्यच्छश्चिदर्णवः ॥ एकात्मकमखंडंतदित्यंतर्भाव्यतांदृढम् ॥ ४६ ॥ किंचित्क्षुभितरूपासाचिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ॥ तन्मय्येवस्फुरत्यच्छातत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥ ४७ ॥ क्षणंस्फुरंतीसा देवीसर्वशक्तितयातथा ॥ देशकालक्रियाशक्तीर्वयस्याःसंप्रकर्षति ॥ ४८ ॥

मेति आत्मैवजगतोऽधिकरणमुपादानंनिमित्तंचेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्वात्मनीति ॥ चिदर्णवःस्वपरिस्पंदैःस्वरूपविक्षेपैःआत्मन्येवस्फुरतिअतःकारणात्तद्वस्तुएकात्मकमखंडंचेत्यंतर्दृढंभाव्यतांविचार्यताम् ॥ ४६ ॥ किंचिदिति ॥ चिन्महार्णवेसाअविद्यारूपाचिच्छक्तिः किंचित्क्षुभितरूपासती तन्मय्येवचिद्रूपैवतत्रैवस्फुरतिअर्णवेऊर्मिरिवेति ॥ ४७ ॥ क्षणमिति ॥ साचिद्रूपादेवीसर्वशक्तितयाअनंतशक्तित्वात्क्षणंतथास्फुरंतीवयस्याःसखीरिवसहचारिणीर्देशकालक्रियाशक्तीःसंप्रकर्षतिप्रेरयतिसृष्ट्यर्थंप्रवर्तयति ॥ ४८ ॥

स्वमिति ॥ असौचिद्देवीस्वस्वभावंस्वस्वरूपंविदित्वाउच्चैरुन्नतेअनंतपदेकैवल्यपदेस्थितापिअविभाविताप्रमत्ताविचाररहितासती रूपंस्व रूपंपरिमितेनपरिच्छिन्नेनात्मनाभावयति ॥ ४९ ॥ यदेति ॥ परमकांतयादेव्यायदारूपमेवंपरिमितत्वेनभावितंतदैवैनांदेवींनामसंख्या दिकाद्दशोदृष्टयोऽनुगताभवंति ॥ ५० ॥ नामसंख्यादिभेदमेवप्रपंचयितुमाह सार्धेनश्लोकत्रयेण ॥ विकल्पेति ॥ विकल्पकल्पिताकारं संकल्पविकल्पाद्युपहिताकारंदेशकालक्रियास्पदंदेशकालादिभिरवच्छिन्नंचितोरूपंक्षेत्रज्ञइतिकथ्यते । क्षेत्रज्ञोजीवः ॥ ५१ ॥ सक्षेत्रज्ञो

स्वस्वभावंविदित्वोच्चैरप्यनंतपदेस्थिता ॥ रूपंपरिमितेनासौभावयत्यविभाविता ॥४९॥ यदैवंभावि तंरूपंतयापरमकांतया ॥ तदैवैनामनुगतानामसंख्यादिकादृशः ॥ ५० ॥ विकल्पकल्पिताकारंदेशका लक्रियास्पदम् ॥ चितोरूपंमहाबाहोक्षेत्रज्ञइतिकथ्यते ॥ ५१ ॥ वासनाःकलयन्सोऽपियात्यहंकारतां पुनः ॥ अहंकारोविनिर्णेताकलंकीबुद्धिरुच्यते ॥५२॥ बुद्धिःसंकल्पकलिताप्रयातिमननास्पदम् ॥ मनो घनविकल्पंतुगच्छतींद्रियतांशनैः ॥ पाणिपादादिमद्देहमिन्द्रियाणिविदुर्बुधाः ॥ ५३ ॥ एवंजीवोहिसं कल्पवासनारज्जुवेष्टितः ॥ दुःखजालपरीतात्माक्रमादायातिनीचताम् ॥ ५४ ॥ इतिशक्तिमयंचेतो घनाहंकारतांगतम् ॥ कोशकारक्रमिरिवस्वेच्छयायातिबंधनम् ॥ ५५ ॥

ऽपिवासनाःकल्पयन्भावयन्नहंकारतांयाति । अहंकारोऽपिवासनाभिः कलंकीभूत्वाविनिर्णेतानिश्चेतासन् बुद्धिरुच्यते निश्चयात्मिकाबु द्धिरितिवचनात् ॥ ५२ ॥ बुद्धिरपिसंकल्पादिभिःकलितामननास्पदंस्पंदनंप्रयाति मनश्चघनविकल्पंनिबिडविकल्पंसदिन्द्रियतांबाह्येन्द्रि यत्वंगच्छति । इंद्रियाणिचपाणिपादमयंदेहंविदुः इन्द्रियाण्येवदेहइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तेनप्रकारेणसंकल्पवासनारज्जुवेष्टितः सन्जीवएवदुःखजालपरीतात्माक्रमान्नीचतामायाति ॥ ५४ ॥ इतीति ॥ इतिपूर्वोक्तप्रकारेणसंकल्पशक्तिमयंविचित्रशक्तिकंचेतः चिदे

वधनाहंकारंसत्कोशकारकृमिवत् स्वेच्छयैवबंधनंयाति ॥ ५५ ॥ स्वेति ॥ तदेवचेतःस्वेनसंकल्पितानांतन्मात्राणांशब्दादीनांजालस्याभ्यंतरवर्तिचभूत्वाशृंखलाबद्धसिंहवत्परांविवशतामेति ॥ ५६ ॥ क्वचिदितिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ नानाशक्तिसूक्तमेतदेवचैतन्यंमनोबुद्ध्यादिरूपेणनानात्वंप्रतिपद्यतइत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इममितिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् । वटधानावटबीजंकर्तृ वटमिव आशापाशविधायकंफलैर्हीनंनश्वरफलंइमंसंसारमंतरभ्यंतरेदधत् ॥ ६० ॥ चिंताभिरेवानलशिखाभिर्दग्धंकोपेनचाजगरेणसर्पेणचर्वितंभक्षितंकामेरे

स्वसंकल्पिततन्मात्रंजालाभ्यंतरवर्तिच ॥ परांविवशतामेतिश्रृंखलाबद्धसिंहवत ॥ ५६ ॥ क्वचि
न्मनःक्वचिद्बुद्धिःक्वचिज्ज्ञानंक्वचित्क्रिया ॥ क्वचिदेवेत्यहंकारःक्वचित्पुर्यष्टकंस्मृतम् ॥ ५७ ॥ क्व
चित्प्रकृतिरित्युक्तंक्वचिन्मायेतिकल्पितम् ॥ क्वचिन्मलमितिप्रोक्तंक्वचित्कर्मेतिसंस्थितम् ॥ ५८ ॥
क्वचिद्बंधइतिप्रोक्तंक्वचिच्चित्तमितिस्फुटम् ॥ प्रोक्तंक्वचिदविद्येतिक्वचिदिच्छेतिसंमतम् ॥ ५९ ॥ इमं
संसारमखिलमाशापाशविधायकम् ॥ दधदंतःफलैर्हीनंवटधानावटंयथा ॥ ६० ॥ चिंतानलशिखा
दग्धंकोपाजगरचर्वितम् ॥ कामाब्धिकल्लोलहतंविस्मृतात्मपितामहम् ॥ समुद्धरमनोराममातंग
मिवकर्दमात् ॥ ६१ ॥ ज्वलज्जरामरणविषादमूर्छितेशुभाशुभप्रसरपराहताकृतौ ॥ दयेहनस्वम
नसियस्यजायते नराकृतिर्जगतिसरामराक्षसः ॥ ६२ ॥

वाब्धिकल्लोलैर्हतं विस्मृतआत्मापितामहश्चयेनतथाभूतंमनोमातंगमिवकर्दमात्संसाररूपात्सकाशात्समुद्धर ॥ ६१ ॥ ज्वलदिति ॥ ज्वलद्भिर्जरामरणविषादैर्मूर्छितेशुभाशुभयोःपुण्यपापयोःप्रसरेणपराहताआकृतिर्यस्यतस्मिन्स्वमनसि यस्यदयाउद्धर्तुमिच्छानजायतेसनराकृतीराक्षसएव ॥ ६२ ॥

एवमितिनवभिःश्लोकैर्वाक्यम् ॥ निर्झरात्प्रवाहाज्जलौघाइव कल्पिताकारात्मायासहिताद्ब्रह्मणःसकाशाद्भवभावनयासंसारवासनयास
हिताःजीवरूपाश्रितोभावाविलासालक्षशःकोटिशः ॥ ६३ ॥ संख्यातीताश्चपुराजाताःअद्यापिजायंतेउत्पत्स्यंतेऽपिचतेचजन्मकालपौ
र्वापर्यात्पुण्यपापतारतम्यात् ज्ञानवैचित्र्याच्चप्रथमचरमभावेनसुरनरतिर्यगादिभावेनजडभावेनचबहुधाभिद्यमानाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

वसिष्ठउवाच ॥ एवंजीवाश्रितोभावाभवभावनयेहिताः ॥ ब्रह्मणःकल्पिताकारालक्षशोऽप्यथकोटि
शः ॥ ६३ ॥ संख्यातीताःपुराजाताजायंतेऽद्यापिचाभितः ॥ उत्पत्स्यंतेऽपिचैवान्येजलौघाइवनिर्झ
रात् ॥ ६४ ॥ केचित्प्रथमजन्मानःकेचिज्जन्मशताधिकाः ॥ केचिच्चासंख्यजन्मानःकेचिद्द्वित्रिभ
वांतराः ॥ ६५ ॥ केचित्किन्नरगंधर्वविद्याधरमहोरगाः ॥ केचिदर्केंदुवरुणत्र्यक्षाधोक्षजपद्मजाः ॥६६॥
केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणाःस्थिताः ॥ केचित्पुण्यौषधीपत्रफलमूलपतंगकाः ॥ ६७ ॥ केचित्क
दंबजंबीरशालतालतमालकाः ॥ केचिन्महेंद्रमलयाःसह्यमंदरमेरवः ॥ ६८ ॥ केचित्क्षारदधिक्षीरघृते
क्षुजलराशयः ॥ केचिद्विशालाःककुभःकेचिन्नद्योमहारयाः ॥ ६९ ॥ विहरंत्युच्चकैःकेचिन्निपतंत्युत्पतं
तिच ॥ कंदुकाइवहस्तेनमृत्युनाविरतंहताः ॥ ७० ॥ भुक्त्वाजन्मसहस्राणिभूयःसंसारसंकटे ॥ पतं
तिकेचिदबुधाःसंप्राप्याप्यविवेकिताम् ॥ ७१ ॥ अविरतमियमाततास्थितौघैर्भवतिविनश्यतिवर्धते
मुधैव ॥ त्रिभुवनरचनाविमोहमायापरमपदेलहरीववारिराशौ ॥ ७२ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ संसारसंकटेपतंतीतिसमुदायार्थः ॥ ७१ ॥ अविरतमिति ॥ वारिराशौलहरीव परमपदेब्रह्मणित्रिभुवन
रचनारूपाविमोहयंतीमायामुधैवभवतिवर्धतेविनश्यतिचेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ दिक्कालेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् दिक्कालादिभिरनवच्छिन्नमात्मतत्त्वंकर्तृ लीलयैवस्वशक्तितोहेतोःदिक्कालकलितंयद्वपुरादत्ते स्वीकरोति ॥ ७५ ॥ जीवपर्यायंजीवशब्दपर्यायवाच्यं तदेतद्रूपंवासनावशतःपरंवासनावशादेवकेवलंलोलंमनःसंपद्यते ॥ ७६ ॥ कलयंतीति ॥ मनोरूपाशक्तिःकलयंतीविचारयंतीसती आदावच्छांशब्दबीजरसोन्मुखीं शब्दएवबीजंशब्दतन्मात्रमित्यर्थः । तद्विषयोरसस्तद्भावनातदुन्मुखींतत्सापेक्षांतत्पूर्विकामित्यर्थः । तादृशीमाकाशभावनांभावयति पूर्वंशब्दतन्मात्रंभावयित्वापश्चादाकाशभावनांभावयति

रामउवाच ॥ जीवोमनःपदंप्राप्यवैरंचंपदमागतः ॥ यथाब्रह्मंस्तथासर्वंविस्तरेणवदाशुमे ॥ ७३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ब्राह्मंशृणुमहाबाहोशरीरग्रहणक्रमम् ॥ निदर्शनेनतेनैवज्ञास्यसेजागतींस्थितिम् ॥७४॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वंस्वशक्तितः ॥ लीलयैवयदादत्तेदिक्कालकलितंवपुः ॥ ७५ ॥ तदेतज्जीवपर्यायंवासनावशतःपरम् ॥ मनःसंपद्यतेलोलंकलनाकलनोन्मुखम् ॥ ७६ ॥ कलयंतीमनःशक्तिरादौभावयतिक्षणात् ॥ आकाशभावनामच्छांशब्दबीजरसोन्मुखीम् ॥ ७७ ॥ ततस्तद्घनतांयातंघनस्पंदक्रमान्मनः ॥ भावयत्यनिलस्पंदंस्पर्शबीजरसोन्मुखम् ॥ ७८ ॥ ताभ्यामाकाशवाताभ्यांदृढाभ्यासवशाद्यतः ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यांसंघर्षाज्जायतेऽनलः ॥ ७९ ॥

स्मेत्यर्थः । शब्दतन्मात्रस्याकाशनिदानत्वात् ॥ ७७ ॥ ततइति ॥ ततोऽनंतरंतन्मनोघनतांयातंसत्घनस्पंदक्रमातस्पर्शबीजरसोन्मुखंस्पर्शतन्मात्रभावनापूर्वकंअनिलस्पंदंवायोश्चलनंभावयति ॥ ७८ ॥ ताभ्यामिति ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यांआकाशवाताभ्यांसहदृढाभ्यासवशात् यः संघर्षःतस्माद्धेतोर्मनएवानलोजन्यते । अग्निंभावयित्वातद्रूपंभवतीत्यर्थः । वशात्ततइतिपाठेततोमनसःअनलोजन्यतइत्यन्वयः ॥७९॥

मनइति ॥ ताद्दग्गुणगतं शब्दस्पर्शरूपगुणयुक्तंमनो रसतन्मात्रवेदनंरसतन्मात्रंभावयत्क्रमादपांशैत्यंचेततिभावयति ततोभावनाज्जलसंविद्भवेत् ॥ ८० ॥ ततइति ॥ ताद्दग्गुणगतंशब्दस्पर्शरूपरसयुक्तंमनोगंधतन्मात्रंभावयति ततोऽनंतरमेतस्माद्भावनाद्भूमिसंविद्भवेत् ॥ ८१ ॥ अथेति ॥ अथमहाभूतसृष्ट्यनंतरं इत्थमनेनप्रकारेणभूतैस्तन्मात्रैश्चवेष्टितं अतएवतनुतांसूक्ष्मतांजहत्त्यजन्मनःकर्तृक्रमाद्व्योम्नि स्फुरितंवह्निकणाकारंवपुःपश्यतिभावयति ॥ ८२ ॥ अहमिति ॥ अहंकारकलायुक्तंअहंकारांशैरेकादशभिरिंद्रियैर्युक्तंबुद्धिबीजसमन्वितं

मनस्ताद्दग्गुणगतंरसतन्मात्रवेदनम् ॥ क्षणाच्चेतत्यपांशैत्यंजलसंवित्ततोभवेत् ॥ ८० ॥ ततस्ताद्दग्गुणगतंमनोभावयतिक्षणात् ॥ गंधतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंवित्ततोभवेत् ॥ ८१ ॥ अथेत्थंभूततन्मात्रैर्वेष्टितंतनुतांजहत् ॥ वपुर्वह्निकणाकारंस्फुरितंव्योम्निपश्यति ॥ ८२ ॥ अहंकारकलायुक्तंबुद्धिबीजसमन्वितम् ॥ तत्पुर्यष्टकमित्युक्तंभूतहृत्पद्मषट्पदम् ॥ ८३ ॥ तस्मिंस्तत्तीव्रसंवेगाद्भावयन्भासुरंवपुः ॥ स्थूलतामेतिपाकेनमनोबिल्वफलंयथा ॥ ८४ ॥ मूषास्थद्रुतहेमाभंस्फुरितंविमलांबरे ॥ संनिवेशमथादत्तेतत्तेजःस्वस्वभावतः ॥ ८५ ॥

बुद्ध्यातन्मात्रैश्चसमन्वितंतद्व्योम्निस्फुरितंवपुर्भूतंहृत्पद्मषट्पदंभूतानांहृत्पुंडरीकेवर्तमानंपुर्यष्टकमित्युक्तम् ॥ ८३ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्पुर्यष्टकेस्थित्वामनस्तीव्रसंवेगात्तीव्रवासनायोगाद्धेतोर्भासुरंवपुर्भावयत्पाकवशाद्बिल्वफलवत्स्थूलतामेति ॥ ८४ ॥ मूषेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । अथअनंतरंमूषास्थद्रुतहेमाभं मूषानामप्रतिमादिनिर्माणार्थंविरचिता अंतःसांतरालामृन्मयीआकृतिः तत्स्थंद्रवीभूतंयद्धेमतत्सदृशं विमलांबरेस्फुरितंतत्पुर्यष्टकरूपंतेजःस्वस्वभावतएव ॥ ८५ ॥

ऊर्ध्वमुपरिशिरःपिंडमयं अधःपादमयं पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्येउदरधर्मिणंचसंनिवेशमादत्ते ॥ ८६ ॥ कालेनेतिसार्धश्लोकंवाक्यम् । सपूर्वोक्तःसंनिवेशएवकालेनस्फुटतामेत्यअमलविग्रहःबुद्ध्यादियुक्तःसर्वलोकपितामहोभगवान्ब्रह्माभवतीत्यन्वयः ॥ तद्बुद्धिस्तात्कालिकी कार्याकार्यहेतुर्मनीषा सत्त्वंव्यवसायः बलंशरीरसामर्थ्यं उत्साहोलोकोत्तरकार्येषुस्वेच्छयायत्नः विज्ञानंविशिष्टमीश्वरसाक्षात्काररूपंज्ञानं

ऊर्ध्वंशिरःपिंडमयमधःपादमयंतथा ॥ पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानंमध्येचोदरधर्मिणम् ॥ ८६ ॥ कालेनस्फुट तामेत्यभवत्यमलविग्रहः ॥ बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ॥ ८७ ॥ सएवभगवान्ब्रह्मास र्वलोकपितामहः ॥ अवलोक्यवपुर्ब्रह्माकांतमात्मीयमुत्तमम् ॥ ८८ ॥ चिंतामभ्येतिभगवांस्त्रिकालाम लदर्शनः ॥ एतस्मिन्परमाकाशेचिन्मयैकात्मरूपिणि ॥ ८९ ॥ अदृष्टापारपर्यंतेप्रथमंकिमभूदिति ॥ इतिचिंतितवान्ब्रह्मासद्योजातोऽमलात्मदृक् ॥ ९० ॥ संपश्यन्सर्ववृंदानिसमतीतान्यनेकशः ॥ स्म रत्यथोससकलान्सर्वधर्मगुणक्रमान् ॥ ९१ ॥ लीलयाकल्पयत्येषचित्राःसंकल्पजाःप्रजाः ॥ नानाचार समारंभागंधर्वनगरंयथा ॥ ९२ ॥ तासांस्वर्गापवर्गार्थंधर्मकामार्थसिद्धये ॥ अनंतानिविचित्राणिशा स्त्राणिसमकल्पयत् ॥ ९३ ॥ सृष्टिरेवमियंरामसर्गेऽस्मिन्स्थितिमागता ॥ विरंचिरूपान्मनसःपुष्पल क्ष्मीर्मधोरिव ॥ ९४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ स्वसंकल्पकृताःसर्वेदेवासुरनरामराः ॥ स्वसंकल्पोपशमने शाम्यंत्यस्नेहदीपवत् ॥ ९५ ॥

ऐश्वर्यमणिमादि तेषुसंस्थितःप्रतिष्ठितः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सृष्टिरिति ॥ सर्गेजगतिसृष्टिःसृज्यमानः प्रपंचः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ कोशमिति ॥ मात्रभावंनिवेशय । अत्रसंसाराडंबरेभावंतात्पर्यमानिवेशय ॥ ९८ ॥ गंधर्वेति ॥ गंधर्वनगरशब्दस्यार्थेभूषितेदूषितेवायथानसुखंनदुःखंवातद्वदविद्याकल्पितेसुतादावपिसुखदुःखयोरक्रमः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्येति ॥ यस्यसर्ववस्तुषुइदंस्यादित्यास्थानिवृत्तातंसर्वज्ञमवास्तवीअविद्यानक्रोडीकरोतिनावृणोति ॥ ४ ॥ शुद्धमिति ॥ शुद्धंनिष्कलं

आकाशसदृशंसर्वंकल्पनामात्रजृंभितम् ॥ जगत्पश्यमहाबुद्धेसुदीर्घस्वप्नमुत्थितम् ॥ ९६ ॥ नजायतेनम्रियतेइतिकिंचित्कदाचन ॥ परमार्थेनसुमतेमिथ्यासर्वंतुविद्यते ॥ ९७ ॥ कोशमाशाभुजंगानांसंसाराडंबरंत्यज ॥ असदेतदितिज्ञात्वामात्रभावंनिवेशय ॥ ९८ ॥ गंधर्वनगरस्यार्थेभूषितेदूषितेऽथवा ॥ अविद्यांशसुताद्यैर्वाकःक्रमःसुखदुःखयोः ॥ ९९ ॥ धनदारेषुवृद्धेषुदुःखंयुक्तंनचेष्टतः ॥ वृद्धायांमोहमायायांकःसमायासवानिह ॥ १०० ॥ यैरेवजायतेरागोमूर्खस्याधिकतांगतैः ॥ तैरेवभोगैःप्राज्ञस्यविरागउपजायते ॥ १ ॥ अतोराघवतत्त्वज्ञोव्यवहारेषुसंस्थितः ॥ नष्टंनष्टमुपेक्षस्वप्राप्तंप्राप्तमुपाहर ॥ २ ॥ अनागतानांभोगानामवांछनमकृत्रिमम् ॥ आगतानांचसंभोगइतिपंडितलक्षणम् ॥ ३ ॥ यस्यस्यादिदमित्यास्थानिवृत्तासर्ववस्तुषु ॥ क्रोडीकरोतिसर्वज्ञंनाविद्यातमवास्तवी ॥ ४ ॥ शुद्धंसदसतोर्मध्यंपदंबुद्ध्यावलंब्यच ॥ सबाह्याभ्यंतरंदृश्यंमागृहाणविमुंचमा ॥ ५ ॥

कंसदसतोःकार्यकारणभूतयोःश्चित्यचेयोःमध्यंकार्यकारणात्मकंचिन्मात्ररूपंपदंवस्तु बुद्ध्यावलंब्यसबाह्याभ्यंतरंदृश्यंमागृहाण माविमुंच उपेक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यस्येति ॥ कर्मणिअवश्यकर्तव्येतिष्ठतःप्रवर्तमानस्यज्ञस्यज्ञाननिष्ठस्यविषयेषुइच्छानप्रवर्तते इष्टसाधनबुद्ध्यभावात् । अनिच्छाचअ निष्टसाधनबुद्ध्यभावात् तस्यप्रज्ञापद्मपत्रमंबुभिरिवहर्षविषादादिभिर्नलिप्यतेनसंश्लिष्यते ॥ ६ ॥ यदिति ॥ स्वदतेस्वादनंकरोति ॥ ७ ॥ उच्चैरिति ॥ उच्चैःपदायकैवल्यायप्रज्ञयाप्रज्ञाप्रकर्षेणहेतुनावासनाजालाच्चेतःसमुद्धरेत्यर्थः ॥ ८ ॥ संसारेति ॥ प्रज्ञायामनारूढायां

यस्यनेच्छानवानिच्छाज्ञस्यकर्मणितिष्ठतः ॥ नतस्यलिप्यतेप्रज्ञापद्मपत्रमिवांबुभिः ॥ ६ ॥
यदितेनेंद्रियार्थश्रीःस्वदतेहृदिराघव ॥ तदसिज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णोभवार्णवात् ॥ ७ ॥ उच्चैः
पदायपरयाप्रज्ञयावासनागणात् ॥ पुष्पाद्गंधमिवोदारंचेतोरामपृथक्कुरु ॥ ८ ॥ संसारांबुनिधाव
स्मिन्वासनांबुपरिप्लुते ॥ येप्रज्ञानावमारूढास्तेतीर्णाःदुःखिताःपरे ॥ ९ ॥ नत्यजंतिनवांछं
तिव्यवहारंजगद्भवम् ॥ सर्वमेवानुवर्तंतेपारावारविदोजनाः ॥ ११० ॥ तेशून्येऽपिनखिद्यं
तेतेदेवोद्यानसंगिनः ॥ नियतिंचनमुंचंतिमहांतोभास्कराइव ॥ ११ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥
इत्थंगिराविमलयाविमलाशयस्यरामोमुनेःसपरिपुष्टइवाबभासे ॥ ज्ञानामृतेनमधुरेणविचा
रितातःपूर्णशशांकइवशीतलताजगाम ॥ १२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सृष्टिरेकविधाकिंस्यात्किं
वाबहुविधावद ॥ तद्विज्ञानेनमायायारूपंस्फुटतरंभवेत् ॥ १३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ कदाचि
त्सृष्टयःशार्व्यःकदाचित्पद्मजोद्भवाः ॥ कदाचिदपिवैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः ॥ १४ ॥

कदाचिदपिसंसारान्नोत्तरणमितिभावः ॥९॥ नेति ॥ पारावारविदःसंसारसागरस्यपारंउत्तरणेहेतुर्विद्याअवारंसंसारहेतुरविद्यातद्विदइत्यर्थः ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कदाचिदित्यादिनासार्धेनश्लोकषट्केनसृष्टिक्रमस्यानियमंदर्शयति । तत्रकर्तुरनियममाहाद्येन ।

शार्व्यःशिवसंबंधिन्यःब्राह्मण्यः । प्रादुर्भावस्थानमपिननियतमित्याहद्वितीयेन । पृथिवीस्वरूपमप्यनियतमित्याह तृतीयचतुर्थाभ्याम् । विपदादेःपौर्वापर्यमप्यनियतमित्याह सार्धेनपंचमेन । उक्तस्यानियमस्योपसंहारःषष्ठेनेतिविवेकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

कदाचिदब्जजोब्रह्माकदाचित्सलिलोद्भवः ॥ अंडोद्भवःकदाचित्तुकदाचिज्जायतेंऽबरात् ॥
॥ १५ ॥ कदाचिद्भूरभूत्सृष्टौनीरंध्रतरुसंकटा ॥ कस्यांचिन्नरनीरंध्राकस्यांचिद्भूधरावृता ॥
॥ १६ ॥ कदाचिन्मृन्मयीभूमिःकदाप्यासीद्दृषन्मयी ॥ कदाचित्कांचनमयीकदाचिन्मांसमय्यभूत् ॥ १७ ॥ कदाचित्प्रथमंव्योमप्रतिष्ठामधिगच्छति ॥ कदाचित्प्रथमंपृथ्वीकदाचित्प्रथमंपयः ॥ १८ ॥ कदाचित्प्रथमंतेजःकदाचित्प्रथमंमरुत् ॥ निदर्शनार्थंसृष्टेस्तुमयैकस्यप्रजापतेः ॥ भवेतकथितोत्पत्तिर्नत्वयंनियमःक्वचित् ॥ १९ ॥ पुनःकृतंपुनस्त्रेतापुनश्चद्वापरःकलिः ॥ पुनःपुनरिदंसर्वंतत्रास्तिनपुनस्तुयत् ॥ २० ॥ जगन्मायास्वरूपस्यवर्णनाव्यपदेशतः ॥ दाशूराख्यायिकाराम वर्ण्यमानांमयाशृणु ॥ २१ ॥ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेविचित्रकुसुमद्रुमः ॥ मागधोनामविख्यातः श्रीमान्जनपदोमहान् ॥ २२ ॥ कदंबवनविस्तारितालावलितजंगमः ॥ विचित्रविहगव्यूहःसर्वाश्चर्यमनोहरः ॥ २३ ॥ तत्रैकस्मिन्गिरितटेकर्णिकारसमाकुले ॥ कदलीखंडनीरंध्रेनीपगुल्मविराजिते ॥ २४ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुनरिति ॥ चत्वार्यपियुगानिपुनःपुनरावर्ततइत्यर्थः । इत्थंसर्वमिदंपुनःपुनरावर्ततएव यत्तुपुनरस्ति कालांतरेऽपितथैवावतिष्ठतेतादृशंकूटस्थंनित्यंवस्तुनास्ति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ दशंति ॥ दशापनीतपितृकः दशाजीवितकालस्यचरमावस्था तयाअपनीतःपितायस्य कुररःउत्क्रोशना

क्वश्चित्परमधर्मात्मामुनिरासीन्महातपाः ॥ दाशूरनामामहतातपोयोगेनसंयुतः ॥ २५ ॥ शरलोमे
तिविख्यातःपितातस्यबभूवह ॥ रामापरइवब्रह्मातस्मिन्नेवावसद्गिरौ ॥ २६ ॥ तस्यासावेकपुत्रोऽभू
त्कचोदेवगुरोरिव ॥ तेनसार्धंसपुत्रेणनीतवान्जीवितंवने ॥ २७ ॥ अथासौशरलोमात्रभुक्त्वायुगग
णान्ययौ ॥ त्यक्त्वादेहंसुरागारंत्यक्तनीडःखगोयथा ॥ २८ ॥ एकएववनेतस्मिन्दाशूरःप्ररुरोदह ॥
दशापनीतपितृकःकरुणंकुररोयथा ॥ मातापितृवियोगेनशोकसंतापिताशयः ॥ २९ ॥ म्लानिमभ्या
ययौनूनंहेमंतइवपंकजम् ॥ बालोऽसावथदीनात्मावनदेवतयावने ॥ ३० ॥ इत्थमाश्वासितोरामतदा
दृश्यशरीरया ॥ ऋषिपुत्रमहाप्राज्ञकिमज्ञइवरोदिषि ॥ ३१ ॥ संसारस्यनकस्मात्त्वंस्वरूपंवेत्सिचं
चलम् ॥ सर्वदैवेदृशीसाधोसंसारस्यास्थितिश्चला ॥ ३२ ॥ जायतेजीव्यतेपश्चादवश्यंचविनश्यति ॥
तदर्थंमाकृथाव्यर्थंविषादंमरणेपितुः ॥ ३३ ॥ अवश्यभाव्योऽस्तमयोजातस्याहर्पतेरिव ॥ अशरीरामि
तिश्रुत्वागिरमारक्तलोचनः ॥ ३४ ॥ धैर्यमासादयामासशिखंडीस्तनितादिव ॥ उत्थायावश्यकंकृत्वा
पाश्चात्यंपितुरादृतः ॥ चकारतपसेबुद्धिंदृढामुत्तमसिद्धये ॥ ३५ ॥ ब्राह्मेणकर्मणातस्यविपिनेचरतस्त
पः ॥ अनंतसंकल्पमयंश्रोत्रियत्वंबभूवह ॥ ३६ ॥

मापक्षिविशेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उत्थायेति ॥ पाश्चात्यमौर्ध्वदेहिकंकर्म ॥ ३५ ॥ ब्राह्मेणेति ॥ अनंत

संकल्पमयंतपसेएतादृशेनविशुद्धेनस्थानेनभवितव्यम्। एवंविधैश्चपावनैःसाधनैर्भवितव्यमित्यनंतसंकल्पप्रचुरंश्रोत्रियत्वंछांदसत्वम्॥३६॥

अज्ञातज्ञेयबुद्धेस्तुसुश्रोत्रियतयातया ॥ नविशश्रामचेतोऽस्यपवित्रेऽपिधरातले ॥ ३७ ॥ केवलं
सर्वमेवेदंसुविशुद्धंधरातलम् ॥ अशुद्धमेवपश्यन्सनरमेत्क्वचिदेवहि ॥ ३८ ॥ अथसंकल्पनेनैव
संकल्पमनसैवसः ॥ वृक्षाग्रमेवसंशुद्धंस्थितिरत्रोचितामम ॥ ३९ ॥ अथेदानींतपस्तप्यंतपसो
ग्रेणशाखिषु ॥ खगवत्स्थितिमाप्नोतिशाखासुचदलेषुच ॥ ४० ॥ इतिसंचिंत्यसंज्वाल्यहुता
शमतिभास्वरम् ॥ जुहावतस्मिन्प्रोत्कृत्यमांसंस्वस्कंधभित्तितः ॥ ४१ ॥ अथगीर्वाणवृंदस्यस
मग्रागलभित्तयः ॥ मन्मुखस्थेनमायांतुविप्रमांसेनभस्मताम् ॥ ४२ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्
सप्तार्चिस्तस्यदेवता ॥ पुरोबभूवदीप्तांशुर्दीप्तांशुर्वाक्पतेरिव ॥ ४३ ॥ उवाचवचनंविप्रकुमा
राभिमतंवरम् ॥ गृहाणस्थापितंसाधोकोशस्थंसन्मणिंयथा ॥ ४४ ॥ इत्युक्तवंतंतंदेवमर्घपुष्पो
पशोभितम् ॥ संपूज्यस्तुतिवादेनप्राहविप्रकुमारकः ॥ ४५ ॥ भगवन्भूतपूर्णायाभुवःपावनमं
डलम् ॥ नाप्नोमितेनवृक्षाणामुपरिस्थितिरस्तुमे ॥४६॥ इत्युक्तेमुनिपुत्रेणसर्वदेवमुखंशिखी ॥
एवमस्तुतवेत्युक्त्वाजगामांतर्धिमीश्वरः ॥ ४७ ॥ तस्मिन्नंतर्हितेदेवेक्षणात्सांध्यइवांबुदे ॥ अथ
काननमध्यस्थंचुंबितांबुदमंडलम् ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कदंबरोदसीस्तंभमारुरोहद्विजोत्तमः ॥ तत्रासौव्योमलग्नायाःशाखायाःप्रांतपल्लवे ॥ ४९ ॥
विवेशविगताशंकमेकाग्रतपसिस्थितः ॥ अथोपविश्यमृदुनितत्रपल्लवविष्टरे ॥ ५० ॥ क्षण
मालोकितास्तेनदिशःकौतुकलीलया ॥ सरिदेकावलीरम्याःशैलेंद्रस्तनकुड्मलाः ॥ ५१ ॥ नि
र्मलाकाशकबरालोलनीलांबुदालकाः ॥ तस्मिन्लतागृहेस्थित्वाविलोक्यककुभःक्षणम् ॥ ५२ ॥
दृढंपद्मासनंबद्ध्वादिग्भ्यःप्रत्याहृतात्मना ॥ अज्ञातपरमार्थेनक्रियामात्रेचतिष्ठता ॥ ५३ ॥
फलकार्पण्ययुक्तेनचेतसासोऽकरोन्मखम् ॥ तत्रासौदशवर्षाणिमनसैवायजत्सुरान् ॥ ५४ ॥
गवाश्वनरमेधाद्यैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ कालेनामलतांयातेविततेतस्यचेतसि ॥ ५५ ॥ बलादव
ततारांतर्ज्ञानमात्मप्रसादजम् ॥ ततोविशीर्णावरणोविगलद्वासनामलः ॥ संददर्शैकदातस्यां
लतायामग्रतःस्थिताम् ॥ ५६ ॥ वनदेवींविशालाक्षीमालोलकुसुमांबराम् ॥ तामुवाचानवद्यां
गींसमुनिर्विनताननाम् ॥ ५७ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकांतिविक्षोभितस्मरे ॥ इत्युक्तेमृगशा
वाक्षीगौरीपीनपयोधरा ॥ ५८ ॥ मुनिमाहमनोहारिमुग्धाक्षरमिदंवचः ॥ यानियानिदुरापाणि
वांछितानिमहीतले ॥ ५९ ॥ प्राप्यंतेतानितान्याशुमहतामेवयाच्ञया ॥ अहमत्रद्रुमाकीर्णेत्व
त्कदंबाभ्यलंकृते ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतीति ॥ प्रार्थनोक्तांप्रार्थनारूपमुक्तंवचनंयस्यास्ताम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

लतालीलालयेब्रह्मन्विपिनेवनदेवता ॥ यश्चैत्रासितपक्षस्यत्रयोदश्यांस्मरोत्सवे ॥ ६१ ॥ बभू
ववनदेवीनांसमाजोनंदनेवने ॥ तत्राहमगमंनाथत्रैलोक्यललनासदः ॥ ६२ ॥ तत्रदृष्टामयास
र्वावयस्यामदनोत्सवे ॥ अपुत्रयापुत्रयुतास्तेनाहंदुःखिताभृशम् ॥ ६३ ॥ त्वयिसर्वार्थिसार्थ
स्यबृहत्कल्पतरौस्थिते ॥ अनाथेवकथंनाथकिलशोचाम्यपुत्रिका ॥ ६४ ॥ देहिमेभगवन्पुत्रं
नोचेद्देहमिहाग्नये ॥ प्रकरोम्याहुतिंपुत्रदुःखदाहोपशांतये ॥६५॥ तामित्युक्तवतींतन्वींविहस्यमु
निपुंगवः ॥ प्रादाद्धस्तगतंपुष्पंतस्यैदत्वादयान्वितः ॥ ६६ ॥ गच्छतन्वंगिमासेनपूजार्हमलि
लोचने ॥ प्रसोष्यसेसुतंकांतंप्रसूनमिवसल्लता ॥ ६७ ॥ किंत्वसौमरणावेशोपायिन्यायस्त्वया
सुतः ॥ याचितःकृच्छ्रसंप्राप्यज्ञानस्तेनभविष्यति ॥ ६८ ॥ इत्युक्त्वासमुनिस्तन्वींप्रसन्नमुखमं
डलाम् ॥ परिचर्यांकरोमीतिप्रार्थनोक्तांव्यसर्जयत् ॥ ६९ ॥ साजगामात्मसदनंमुनिःस्वार्थपरो
ऽभवत् ॥ अवहत्क्रमशःकालंऋतुसंवत्सरांकितम् ॥ ७० ॥ अथदीर्घेणकालेनसैवोत्पलविलोच
ना ॥ द्वादशाब्दमुपादायसुतंमुनिमुपाययौ ॥ ७१ ॥ साप्रणम्योपविश्याग्रेमुनिमिंदुसमान
ना ॥ उवाचकलयावाचाचूतद्रुममिवालिनी ॥ ७२ ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ कदर्थेतिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् । आख्यायिकाऽख्यानशतैः प्रत्यक्षतउपलब्धार्थाआख्यायिका प

अयंसभगवन्भव्यःकुमारःपुत्रआवयोः ॥ कृतोमयासमग्राणांकलानांकिलकोविदः ॥ ७३ ॥
प्रभोकेवलमेतेनज्ञानंनाधिगतंशुभम् ॥ तेनसंसारयंत्रेऽस्मिन्नवशःपरिपीडयते ॥ ७४ ॥
ज्ञानंत्वमेवास्याविभोकृपयोपदिशाधुना ॥ एवंवदंतींसमुनिर्मच्छिष्यमवलेसुतम् ॥ ७५ ॥ इ
हैवस्थापयैनंत्वमित्युक्त्वातांव्यसर्जयत ॥ तस्यांगतायांसपितुरंतेवासितयात्तया ॥ ७६ ॥
अतिष्ठत्संयतोधीमानर्कस्येवारुणःपुरः ॥ कदर्थंप्राप्यविज्ञानंततश्चित्राभिरुक्तिभिः ॥ ७७ ॥
चिरकालमसौतत्रमुनिःपुत्रमबोधयत् ॥ आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टांतैर्दृष्टिकल्पितैः ॥ ७८ ॥
तथेतिहासवृत्तांतैर्वेदवेदांतनिश्चयैः ॥ अनुद्वेगतयानित्यंविस्तरेणयथाक्रमैः ॥ ७९ ॥ वसि
ष्ठउवाच ॥ कदाचिदार्यमार्गेणतेनकैलासवाहिनीम् ॥ अहंस्नातुमदृश्यात्माव्योमवीर्थींगतः
पुरा ॥ ८० ॥ निर्गत्यनभसस्तत्रमुनिमंडलकोदरात् ॥ रात्रौप्राप्तोऽस्मिसुमतेदाशूरतरुमुन्न
तम् ॥ ८१ ॥ यावच्छृणोमिविटपकुहरात्काननेवचः ॥ कुड्मलांभोजसद्मस्थषट्पदस्येवनिस्वनम्
॥ ८२ ॥ दाशूरउवाच ॥ शृणुपुत्रमहाबुद्धेवस्तुनोऽस्यसमामिमाम् ॥ वर्णयामिमहाश्चर्यमेका
माख्यायिकांतव ॥ ८३ ॥

रोक्षवृत्तांतमाख्यानम् दृष्टिकल्पितैः स्वज्ञानकल्पितैः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ शृण्विति ॥ अस्यवस्तुनोवृत्तांतस्यसमांसदृ

शीमिमामाख्यायिकांवर्णयामीत्यन्वयः ॥ ८३ ॥ अस्तीति ॥ स्वोत्थइत्यादिभिःनामांतरैर्गोपितार्थामाख्यायिकांपुत्रप्रश्नानंतरंदाशूरः स्वयमेवविवरिष्यति । तथापितत्रकिंचिदुच्यते ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ त्रयइति ॥ तस्यैवस्वोत्थस्यदिग्भरणक्षमाः दिशांपूरणेक्षमाःशक्तास्त्रयोदेहाःसत्वादिगुणरूपाः ॥ ९० ॥ व्योमनीति ॥ असौस्वोत्थःत्रिशरीरकःत्रीणिसत्वादिरूपाणिशरीराणि

अस्तिराजामहावीर्योविख्यातोभुवनत्रये ॥ नाम्नास्वोत्थइतिश्रीमान्जगदाक्रमणेक्षमः ॥ ८४ ॥
यस्यानुशासनंसर्वेभुवनेष्वपिनायकाः ॥ शिरोभिर्धारयंत्युच्चैश्चूडामणिमिवोत्तमम् ॥ ८५ ॥
यःसाहसैकरसिकोनानाश्चर्यविहारवान् ॥ केनचित्त्रिषुलोकेषुनमहात्मावशीकृतः ॥ ८६ ॥
यस्यारंभसहस्राणिसुखदुःखप्रदान्यलम् ॥ संख्यातुंकेनशक्यंतेकल्लोलाजलधेरिव ॥ ८७ ॥
यस्यवीर्यंसुवीर्यस्यनशस्त्रैर्नचपावकैः ॥ केनचिद्धवनेक्रांतमाकाशमिवमुष्टिना ॥ ८८ ॥ यदीयां
विततारंभलीलांनिर्माणभासुराम् ॥ नमनागनुकुर्वंतिशक्रोपेन्द्रहराअपि ॥ ८९ ॥ त्रयस्तस्य
महाबाहोर्देहादिग्भरणक्षमाः ॥ जगदाक्रम्यतिष्ठंतिउत्तमाधममध्यमाः ॥ ९० ॥ व्योमन्येवा
तिविततेजातोऽसौत्रिशरीरकः ॥ तत्रैवचस्थितिंयातःशब्दपातश्चपक्षिवत् ॥ ९१ ॥ तत्रैवापार
पर्यंतेनगरंतेननिर्मितम् ॥ चतुर्दशमहारथ्यंविभागत्रयभूषितम् ॥ ९२ ॥

यस्यतादृशः व्योमन्येवचिदाकाशएवजातः तत्रैवस्थितिंयातः शब्दपातश्च शब्द्यतेऽस्मिन्नितिशब्दोव्योम तत्रैवपततीतिशब्दपातश्चपक्षिवत्। यथाहिपक्षीव्योमन्येवाविर्भवति तिष्ठतिलीयतेचतद्वदित्यर्थः ॥ ९१ ॥ तत्रैवेतिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ नगरमिति ॥ ब्रह्मांडेचतुर्दशभुवनान्येवमहारथ्यायस्मिन् विभागत्रयभूषितंऊर्ध्वाधोमध्यलोकभेदेनत्रिधाविभक्तम् ॥ ९२ ॥

क्रीडाशिखरिणोमेरुमंदरादयः तैः सुस्थितं मुक्तालताः सरितस्ताभिः धवलितं वाप्यः समुद्रास्तासांसप्तकेनभूषितं शीतलोष्णात्मकमक्षीणं चदीपद्वयंचंद्रार्कौतेनविराजितम् ॥ ९३ ॥ तस्मिन्निति सार्धश्लोकत्रयंवाक्यम् । अपवरकादेहरूपाण्यभ्यंतरगृहाणि ॥ ९४ ॥ असितमाच्छादनंनामकेशरूपंतृणं । नवद्वाराणिश्रोत्रादीनि ॥९५॥ वातायनानिनासिकाविवरादीनि दीपपंचकंतिस्रःस्थूणास्तंभाः वातपित्तकफरूपा

वनोपवनमालाढ्यंक्रीडाशिखरिसुस्थितम् ॥ मुक्तालताधवलितंवापीसप्तकभूषितम् ॥ शीतलोष्णात्मकाक्षीणदीपद्वयविराजितम् ॥ ९३ ॥ तस्मिन्नेवातिविपुलेपत्तनेतेनभूभृता ॥ संचारिणाविरचितामुग्धापवरकागणाः ॥ ९४ ॥ ऊर्ध्वंकेचिदधःकेचिन्मध्येकेचिन्नियोजिताः ॥ असिताच्छादनाच्छन्नानवद्वारविभूषिताः ॥ ९५ ॥ अनारतवहद्वातबहुवातायनान्विताः ॥ दीपपंचकसालोकास्त्रिस्थूणाःशुक्लदारवः ॥ ९६ ॥ मसृणालेपमृदवःप्रतोलीकुलसंकुलाः ॥ माययारचितास्तेनराज्ञातेषुमहात्मना ॥ ९७ ॥ रक्षितारोमहापक्षानित्यमालोकभीरवः ॥ ९८ ॥ अथापवरकौघेषुचलत्सुसमहीपतिः ॥ करोतिविविधांक्रीडांनीडेष्विवविहंगमः ॥ ९९ ॥ त्रिशरीरः सतेष्वंतस्तैर्यक्षैःसहपुत्रक ॥ लीलालसमुषित्वाशुपुनर्निष्क्रम्यगच्छति ॥ १०० ॥ तस्येच्छाजायतेवत्सकदाचिच्चलचेतसः ॥ पुरंभविष्यन्निर्माणंकिंचिद्यामीतिनिश्चला ॥ १ ॥

स्तेषांदेहधारकत्वाच्छुक्लानिदारूण्यस्थीनि ॥ ९६ ॥ मसृणआलेपोमृद्वयेषांतत्रआलेपोबाह्यत्वक्मृन्मांसं प्रतोल्योभुजाद्यंगरूपावीथ्यः ॥ ९७ ॥ महापक्षाः अहंकाराः तेषामालोकभीरुत्वंतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तस्येति ॥ भविष्यन्निर्माणंपुरंभाविदेहांतरम् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भूताविष्टइवावेगात्ततउत्थायधावति ॥ पुरंतदप्यवाप्नोतिगंधर्वैरिवनिर्मितम् ॥ २ ॥ तस्येच्छा
जायतेवत्सकदाचिच्चलचेतसः ॥ विनाशंसंप्रयामीतितेनाशुसविनश्यति ॥ ३ ॥ पुनरुत्पद्यते
तूर्णंखान्महोर्मिरिवांभसः ॥ व्यवहारंतनोत्युच्चैः पुनरारंभमंथरम् ॥ स्वयैवव्यवहृत्यासौकदा
चित्परिद्रूयते ॥ ४ ॥ किंकरोम्यहमज्ञोऽस्मिदुःखितोऽस्मीतिशोचति ॥ मुदमेत्यकदाचिच्चस्वय
मायातिपीनताम् ॥ ५ ॥ पिबतिगच्छतिवल्गतिजृंभतेस्फुरतिभातिचभासुररूपधृक् ॥ सुतम
हामहिमासमहीपतिःपतिरपामिववातरयाकुलः ॥ ६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथापृच्छत्सुतस्तत्रजं
बूद्वीपेमहानिशि ॥ कदंबद्रुमपर्णस्थंपितरंपावनाशयः ॥ ७ ॥ कोऽसौस्वोत्थेतिविख्यातोभूप
स्तातोत्तमाकृतिः ॥ कथितंचकिमेतन्मेत्वयेतिब्रूहितत्त्वतः ॥ ८ ॥ दाशूरउवाच ॥ शृणुपुत्रय
थाभूतमेतत्तेकथयाम्यहम् ॥ येनसंसारचक्रस्यतत्त्वमस्यावबुध्यसे ॥ ९ ॥ असदभ्युत्थितारंभम
वस्तुमयमाततम् ॥ संसारसंस्थानमिदमेवमाकथितंमया ॥ १० ॥ परमान्नभसोजातःसंकल्पः
स्वोत्थउच्यते ॥ जायतेस्वयमेवासौस्वयमेवविलीयते ॥ ११ ॥ तत्स्वरूपमिदंसर्वंजगदाभोगि
विद्यते ॥ जायतेतत्रजातेतुतस्मिन्नष्टेविनश्यति ॥ १२ ॥ ब्रह्मविष्णिवद्ररुद्रादींस्तस्यैवावयवा
न्विदुः ॥ शून्येव्योमनितेनेदंनिर्मितंत्रिजगत्पुरम् ॥ १३ ॥

प्रतिभासानुसंधानमात्रेणैतिविरंचिताम् ॥ यत्रैतेविततालोकालोककोशाश्चतुर्दश ॥ १४ ॥ वनो
पवनमालाश्चयत्रोद्यानपरंपरा ॥ क्रीडाशिखरिणोयत्रसह्यमंदरमेरवः ॥ १५ ॥ शीतोष्णदीप्तौचं
द्रार्कौदीपौचंडानिलाक्षतौ ॥ सूर्यांशुकवदालोलत्तरंगोत्तुंगमौक्तिकाः ॥ १६ ॥ वहंतिसरितोयत्र
सन्मुक्तावलयश्चलाः ॥ इक्षुक्षीरादिसलिलामणिरत्नबिसांकुराः ॥ १७ ॥ और्वानलांबुजायत्रवा
प्यःसप्तमहार्णवाः ॥ तस्मिन्नेवजगत्यस्मिन्पुरेसंकल्पभूभृता ॥ १८ ॥ क्रीडार्थमात्मनश्चित्रादे
हापवरकाः कृताः ॥ केचिद्गीर्वाणनामानऊर्ध्वएवनियोजिताः ॥ १९ ॥ नरनागादयः केचिन्मध्ये
ऽधश्चनियोजिताः ॥ प्राणयंत्रप्रवाहेणचलंतोमांसमृन्मयाः ॥ २० ॥ स्थितास्थिदारवःस्निग्धत्व
ग्लेपमसृणामलाः ॥ केशकृष्णोलवोल्लासरचिताच्छादनश्रियः ॥ २१ ॥ कर्णाक्षिनासाप्रमुखैर्द्वा
रैर्नवभिरन्विताः ॥ कर्णनासास्यताल्वादिवातायनगणान्विताः ॥ २२ ॥ भुजाद्यंगप्रतोलीकाः
पंचेन्द्रियकदीपकाः ॥ माययारचितास्तेषुसंकल्पेनमहामते ॥ २३ ॥ अहंकारमहायक्षाःपरमा
लोकभीषणाः ॥ देहापवरकस्यांतर्महाहंकारपक्षकैः ॥ २४ ॥ सहितःक्रीडतेऽत्यर्थंतस्मिन्नेवा
सदुत्थितैः ॥ क्षणमभ्युदयंयातिक्षणंशाम्यतिदीपवत् ॥ २५ ॥ देहगेहेषुसंकल्पस्तरंगःसागरे
ष्विव ॥ भविष्यन्नेवनिर्माणमवाप्नोतितदापुरम् ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यदासंकल्पितंवस्तुक्षणादेवप्रपश्यति ॥ असंकल्पनमात्रेणस्वेनैवाशुविनश्यति ॥ २७ ॥ अनं
तायात्मदुःखायनानंदायकदाचन ॥ इदंस्फारंजगद्दुःखंप्रतनोत्यात्मसत्तया ॥ २८ ॥ असत्त
यानाशयतिघनंसांध्यंयथातमः ॥ स्वयैवदुःखदायिन्याचेष्टयापरिरोदिति ॥ २९ ॥ संकल्पिता
नंदलवस्तिष्ठत्युत्तरकंधरम् ॥ त्रयस्तस्यामतेदेहाअधमोत्तममध्यमाः ॥ ३० ॥ तमःसत्त्वरजः
संज्ञाःकारणंजगतःस्थितेः ॥ तमोरूपोहिसंकल्पोनित्यंप्राकृतचेष्टया ॥ ३१ ॥ परांकृपणतामे
त्यप्रयातिकृमिकीटताम् ॥ सत्वरूपोहिसंकल्पोधर्मज्ञानपरायणः ॥ ३२ ॥ अदूरकेवलीभावःसा
म्राज्यइवतिष्ठति ॥ रजोरूपोहिसंकल्पोलोकसंव्यवहारवान् ॥ ३३ ॥ परितिष्ठतिसंसारेपुत्रदा
रानुरंजितः ॥ त्रिविधंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते ॥ ३४ ॥ संकल्पःपरमायातिपदमात्मपरि
क्षये ॥ सर्वादृष्टीःपरित्यज्यनियम्यमनसामनः ॥ ३५ ॥ सबाह्याभ्यंतरस्थस्यसंकल्पस्यक्षयंकु
रु ॥ यदिवर्षसहस्राणितपश्चरसिदारुणम् ॥ ३६ ॥ पातालस्थश्चभूस्थश्चस्वर्गस्थश्चापितत्तव ॥
नान्यःकश्चिदुपायोऽस्तिसंकल्पोपशमादृते ॥ ३७ ॥ अनाबाधेविकारेचसुखेपरमपावने ॥ संक
ल्पोपरमेयत्नंपौरुषेणपरंकुरु ॥ ३८ ॥ संकल्पतंतावखिलाभावाःप्रोताःकिलानघ ॥ छिन्नेतंतौन
जानेतक्वयांतिविशरारवः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अनंतस्येति ॥ सत्तासामान्यरूपिणःसर्वानुवृत्तसत्तामात्ररूपस्यातएवानंतस्यात्मतत्त्वस्य स्वरूपभूतचितश्चैतन्यस्य यच्चेत्योन्मुखत्वंबहिर्मुखत्वंतदेवसंकल्पस्यांकुरं सूक्ष्मरूपंविदुः ॥ ४३ ॥ लेशतइति ॥ लेशतः सूक्ष्मांशेनप्राप्तसत्ताकोलब्धस्वरूपः सएवचि च्चेत्योन्मुखीभावरूपः संकल्पांकुरएवशनैश्चित्तत्त्वं चितःस्वरूपंदृढमापूर्यजाड्यायजडात्मकप्रपंचभावेनपरिणतये घनतांघनीभावंयाति मेघ

निःसंकल्पोयथाप्राप्तव्यवहारपरोभव ॥ चिदचित्योन्मुखत्वंहियातिसंकल्पसंक्षये ॥ ४० ॥ अधिगतपरमार्थतामुपेत्यप्रसभमपास्यविकल्पजालमुच्चैः ॥ अधिगमयपदंतदद्वितीयंविततसुखायसुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥४१॥ पुत्रउवाच ॥ कीदृशस्तातसंकल्पःकथमुत्पद्यतेप्रभो ॥ कथंवावृद्धिमायातिकथंचैषविनश्यति ॥ ४२ ॥ दाशूरउवाच ॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्यसत्तासामान्यरूपिणः ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वंयत्तत्संकल्पांकुरंविदुः ॥ ४३ ॥ लेशतःप्राप्तसत्ताकःसएवघनतांशनैः ॥ यातिचित्तत्त्वमापूर्यदृढंजाड्यायमेघवत् ॥ ४४ ॥ भावयंतीचितिश्चेत्यंव्यतिरिक्तमिवात्मनः ॥ संकल्पतामिवायातिबीजमंकुरतामिव ॥ ४५ ॥ संकल्पनंहिसंकल्पःस्वयमेवप्रजायते ॥ वर्धतेस्वतएवाशुदुःखायनसुखायतु ॥ ४६ ॥

वत् । यथाहिमेघःप्रथमंलेशतःप्राप्तसत्ताकःशनैराकाशमापूर्य जाड्यायजडाविर्भावायघनतांयातितद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ भावयंतीति ॥ चितिरात्मनश्चैतन्यंचेत्यंदृश्यंआत्मनोव्यतिरिक्तमिवविभावयंतीसतीसंकल्पतामायातीवबीजमंकुरतामिव चितःस्वव्यतिरिक्ततयाचेत्यभावनं संकल्पइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ आयातीवेत्यनेनभ्रांतिमात्रकल्पितमेतत् नपरमार्थतइतिदर्शयति संकल्पनमिति ॥ हियस्मात्कारणात् संकल्पन

मसत्कल्पनमेव संकल्पस्तस्मात्तस्यनिमित्तांतरानपेक्षत्वात् स्वयमेवप्रजायतेप्रादुर्भवति स्वतएवचाशुवर्धतेकिंतुससंकल्पोदुःखायकेवलंनतु कदाचिदपिसुखाय अतोहेयएवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्यहानोपायमुपदिशति ॥ मेति ॥ संकल्पंमासंकल्पयमाप्रवर्तय । स्थितौजगत्स्थितौ भावंतात्पर्यंमाभावयमाकुरु । एतावतानिःसंकल्पेनजगत्स्थितौनिरादरेणच भावेनाभिप्रायेणैवभूतयेमुक्तयेभव्योभवसियोग्योभविष्यसि ॥ ४७ ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पनाशनेभूयान्प्रयत्नोनानुगच्छति । हियस्मात्कारणात्संकल्पःभावनायाःसंकल्पनायाः अभावमात्रेणाप्रवर्तनेनैवजीयते ॥ ४८ ॥ सुमनइति ॥ सुमनःपुष्पंमालतीपुष्पं तस्यआमर्देईषन्मर्दनेऽपि किंचिद्व्यतिकरःअल्पोयत्नभेदोभवेत् संकल्पना

मासंकल्पयसंकल्पंभावंभावयमास्थितौ ॥ एतावतैवभावेनभव्योभवसिभूतये ॥ ४७ ॥ संक
ल्पनाशनेयत्नोनभूयाननुगच्छति ॥ भावनाभावमात्रेणसंकल्पोजीयतेह्ययम् ॥ ४८ ॥ सु
मनःकुसुमामर्देकिंचिद्व्यतिकरोभवेत् ॥ सुसाध्याभावमात्रेणनतुसंकल्पनाशने ॥४९॥ संकल्पे
नैवसंकल्पंमनसैवमनोमुने ॥ छित्वास्वात्मनितिष्ठत्वंकिमेतावतिदुष्करम् ॥५०॥ यथैवेदंनभः
शून्यंजगच्छून्यंतथैवहि ॥ असन्मयविकल्पोत्थेउभेएतेततेयतः ॥ ५१ ॥

शेतुनकश्चिद्व्यतिकरः नकोऽपियत्नभेदः। कुतःसुसाध्याभावमात्रेण सुखसाध्यस्यापिकार्यस्याभावात् उपेक्षामात्रनिवर्त्यत्वात् संकल्पस्येति ॥ ४९ ॥ संकल्पेनेति ॥ तत्रांतर्मुखेनसंकल्पेनबहिर्मुखस्यसंकल्पस्यछेदः शास्त्रसंगमधीरेणातप्तेनमनसा चिंतासंतप्तस्यमनसःच्छेदइतिविवेकः ॥ ५० ॥ संकल्पस्यबहिर्मुखत्वनिवृत्तयेजगतोव्योमवच्छून्यतामाह ॥ यथेति ॥ यतःकारणात् एतेउभेजगन्नभसी असन्मयविकल्पोत्थे अज्ञानमयाद्विकल्पादेवोत्थितेसती ततेविस्तीर्णे । अतः कल्पितत्वाविशेषादुभयोः शून्यत्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननुस्वाभाविकस्यमलस्यकथंपौरुषेणनिवृत्तिरित्याशंक्य दृष्टांतमुखेनोपपादयन्नाह ॥ तंडुलस्येति ॥ अत्रअवहननादिक्रिययातंडुलस्यचर्मनाशः अम्ललवणादिभिःक्षालनया ताम्रस्यकालिमानाशः । तथाश्रवणमननादिक्रिययापुरुषस्याज्ञानरूपमलविनाशइतिविवेकः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ममेति ॥ गुरूणांमहतांविभवानांसंपदांउज्ज्वलाविलासाममेतिमदीयाइतिअंतःकरणेवृथैवविभ्रमोमास्तु । त्वमपिविततास्तेविला

तंडुलस्ययथाचर्मयथाताम्रस्यकालिमा ॥ नश्यतिक्रिययापुत्रपुरुषस्यतथामलः ॥ ५२ ॥ जीवस्यतंडुलस्येवमलंसहजमप्यलम् ॥ नश्यत्येषनसंदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव ॥ ५३ ॥ ममगुरुविभवोऽज्वलाविलासाइतितवमास्तुवृथैवविभ्रमोंऽतः ॥ त्वमपिचवितताश्चतेविलासाविलसतिसर्वमिदंचिदात्मतत्त्वम् ॥ ५४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्याकर्ण्यतदातत्ररात्रावालपनंद्वयोः ॥ अहंरघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन ॥ ५५ ॥ पतितःखात्कदंबाग्रेपत्रपुष्पफलाकुले ॥ मामप्यालोक्यसंप्राप्तंदाशूरोऽर्घसपर्यया ॥ ५६ ॥ वितीर्णविष्टरेपत्रेपरयापर्यपूजयत् ॥ आवयोस्तत्रचित्राभिःकथाभिरितरेतरम् ॥५७॥ शर्वरीसाव्यतीयायमुहूर्तइवकांतयोः ॥ अहंविसृज्यदाशूरंततोऽमरनदींगतः ॥ ५८ ॥ दाशूराख्यायिकैषातेकथितारघुनंदन ॥ दाशूराख्यायिकेवेदंजगदित्येवभाव्यताम् ॥५९॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायेस्थितिप्र०दाशूराख्यानंनामसप्तदशःसर्गः॥१७॥

साअपिचसर्वमिदंतदात्मतत्त्वमेवविलसति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमदल्लालसूरिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृश्वनाश्रीमुम्मडिदेवविद्वदाचार्येणविरचितेसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेस्थितिप्रकरणेदाशूरोपाख्यानंनामसप्तदशः सर्गः ॥१७॥

पूर्वेदाशूराख्यायिकायांजगस्थितेर्मायिकत्वमुक्तं इदानींस्थितिप्रकरणतात्पर्यसंग्रहेणप्रतिपाद्यते ॥ अपर्यंतस्येति ॥ शरच्छतंवर्षशतंकियान् अल्पस्तावन्मात्रंवर्षशतमेवमहायुर्यस्यसः किमास्थांकांवाआस्थांआददानअनुधावतिअनुसरति ॥ १ ॥ अंतरिति ॥ अंतःकरणेभावश्रीः सत्तारूपंभावंश्रयतीति तथाभूतः सन् भावनामयीं संकल्पमयीं आस्थांपरित्यज्यनिर्मनस्कतया योऽसियद्रूपोऽवशिष्यसे सोऽसितद्रूपस्त्वमित्यर्थः ॥ २ ॥ निरिच्छेति ॥ प्रवर्ततामितीच्छाशून्येऽपिसंस्थितआलोकोयथाप्रवर्तते तथैवदेवेपरमात्मनिनिरिच्छेसंस्थितेऽपि त

वसिष्ठउवाच ॥ अपर्यंतस्यकालस्यकियानंशःशरच्छतम् ॥ तावन्मात्रमहायुर्यःकिमास्थांसोनुधावति ॥१॥ अंतरास्थांपरित्यज्यभावश्रीर्भावनामयीम् ॥ योऽसिसोऽसिजगत्यस्मिन्लीलयाविहरानघ ॥२॥ निरिच्छेसंस्थितेरत्नेयथालोकःप्रवर्तते ॥ सत्तामात्रेणदेवेतुतथैवायंजगद्गणः ॥ ॥ ३ ॥ अतआत्मनिकर्तृत्वमकर्तृत्वंचसंस्थितम् ॥ निरिच्छत्वादकर्तासौकर्तासंनिधिमात्रतः ॥ ॥ ४ ॥ तेद्वेआत्मनिविद्येतेकर्तृताकर्तृतेऽनघ ॥ यत्रैवतेचमत्कारस्तामाश्रित्यास्थिरोभव ॥५॥ सर्वत्राहमकर्तेतिदृढभावनयानया ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ६ ॥ यातिनीरसतांजंतुरप्रवृत्तेःस्वचेतसः ॥ तस्मान्नित्यमकर्ताहमितिभावनयेद्धया ॥ परमामृतनाम्नीसासमतैवावशिष्यते ॥७॥ अथसर्वंकरोमीतिमहाकर्तृतयातया ॥ यदीच्छसिस्थितिंरामतत्तामप्युत्तमांविदुः॥८॥

त्संनिधिसत्तामात्रेणजगद्गणोऽयंप्रवर्तते ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेद्वेइति ॥ तेयत्रैवचमत्कारोऽभिरतिः तांकर्तृतामकर्तृतांवाआश्रित्यस्थिरोभव ॥ ५ ॥ ६ ॥ यातीति सार्धश्लोकंवाक्यम् । स्वचेतसोऽप्रवृत्तेर्हेतोर्जंतुर्नीरसतां रसोविषयेष्वौत्सुक्यंतद्रहितत्वंयाति । तस्मात्कारणादकर्ताहमितिनित्यसिद्धयाभावनयासापरमामृतरूपासमतैवावशिष्यते ॥ ७ ॥ अथेति ॥ तत्तर्हितामपिमहाकर्तृतामहंकृतिमपि ॥ ८ ॥

अहमिति ॥ यत्रयस्यांमहाकर्तृतायांइमंसमग्रंजागतंभ्रमंअहमेवकरोमीत्यभिमानस्तत्ररागद्वेषादयः कुतःअन्यस्यकर्तुरसंभवात् ॥ ९ ॥ यदिति ॥ मेशरीरंअन्येनमातापित्रादिनालालितं अन्येनपुत्रादिनादग्धमितियत् सजन्मवृद्धिक्षयादिरूपः अस्मदारंभएवअस्मत्कर्मविपाक एव अतःकारणात् खेदस्योल्लासस्यचकः क्रमः कोऽवकाशः ॥ १० ॥ मदिति ॥ ममैवसुखासुखयोर्विस्तारेप्रपंचरूपे जगज्जालस्यक्षयोदये अहमेवकर्तेत्यंतर्मत्वाखेदोल्लासयोःकःक्रमः ॥ ११ ॥ खेदेति ॥ खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मनोयाकर्तृतातयाएकयासर्वत्राखंडितयासत्या

अहंयत्रकरोमीमंसमग्रंजागतंभ्रमम् ॥ रागद्वेषक्रमस्तत्रकुतोऽन्यस्याप्यसंभवात् ॥ ९ ॥ यदन्ये
नशरीरंमेदग्धमन्येनलालितत् ॥ सोऽस्मदारंभएवातःकःखेदोल्लासयोःक्रमः ॥ १० ॥ मत्सु
खासुखविस्तारेजगज्जालक्षयोदये ॥ अहंकर्तेतिमत्वांतःकःखेदोल्लासयोःक्रमः ॥ ११ ॥ खे
दोल्लासविलासेषुस्वात्मकर्तृतयैकया ॥ स्वसंकल्पेलयंयातेसमतैवावशिष्यते ॥ १२ ॥ समता
सर्वभावेषुयासौसत्यपरास्थितिः ॥ तस्यामवस्थितंचित्तंनभूयोजन्मभाग्भवेत् ॥ १३ ॥ अथ
वासर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वंचराघव ॥ सर्वंत्यक्त्वामनःपीत्वायोऽसिसोऽसिस्थिरोभव ॥ १४ ॥ अयं
सोऽहमयंनाहंकरोमीदमिदंतुन ॥ इतिभावानुसंधानमयीदृष्टिर्नतुष्टये ॥ १५ ॥

स्वस्यसंकल्पएवंकर्तव्यमित्यादिरूपेलयंयातेसति समतैवउपेक्षाबुद्धिरेवावशिष्यते ॥ १२ ॥ समतेति ॥ सर्वभावेषुयासमता असौसत्यपराब्रह्मपरास्थितिः तस्यांसमतायामवस्थितंचित्तंभूयोनजन्मभाग्भवेत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अयमिति ॥ अयंसदेवदत्तोऽहं अयंयज्ञदत्तस्त्वहंन । इदमेवपरिमितंकार्यंकरोमि इदंतुयज्ञदत्तादिकर्तृकंकार्यंनकरोमि इतिभेदेभावानुसंधानमयीदृष्टिस्तुष्टयेब्रह्मानंदायनकल्पतइत्यर्थः ॥ १५ ॥

सेति ॥ कालसूत्रंमहावीचिरसिपत्रमितिचनरकविशेषाः ॥ १६ ॥ सेति ॥ सादेहात्मभावनाभव्येनमुमुक्षुणा पुक्कसीचंडाली ॥ १७ ॥ तयेति सार्धश्लोकोवाक्यम् । पटललेखयापटलंदृष्टिप्रतिबंधकोनेत्ररोगः ॥ १८ ॥ कर्तेति ॥ नाहंकर्तानापिपरिच्छिन्नइत्येकाभावना सर्वकर्तासर्वात्मकश्चाहमितिद्वितीया एवंकर्तृत्वाद्युपलक्षितः कश्चिदपिनभवामि किंतर्हि सर्वविकल्पातीतः कोऽप्येवास्मीतितृतीया । तत्रान्यतमामाश्रित्यत्वंसर्वोत्तमेस्वपदेतिष्ठ । यत्रचपदविदोज्ञानिनःसाधवःस्थिताइति ॥ १९ ॥ बंधइति ॥ मोक्षार्थित्वमपित्यजेति । त

साकालसूत्रपदवीसामहावीचिवागुरा ॥ सासिपत्रवनश्रेणीयादेहेऽहमितिस्थितिः ॥ १६ ॥ सा
त्याज्यासर्वयत्नेनसर्वनाशेऽप्युपस्थिते ॥ स्प्रष्टव्यासानभव्येनश्वमांसेनेवपुक्कसी ॥१७॥ तयासु
दूरोज्झितयादृष्टौपटललेखया ॥ उदेतिपरमादृष्टिर्ज्योत्स्नेवविगतांबुदा ॥ यदाभ्युदितयारामती
र्यतेऽयंभवार्णवः ॥१८॥ कर्तानास्मिनचायमस्मिसइतिज्ञात्वैवमंतःस्फुटंकर्तैवास्मिसमग्रमस्मि
तदितिज्ञात्वाथवानिश्चितम् ॥ कोऽप्येवास्मिनकश्चिदेवमितिवानिर्णीयसर्वोत्तमेतिष्ठत्वंस्वपदे
स्थिताःपदविदोयत्रोत्तमाःसाधवः ॥ १९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ बंधोहिवासनाबंधोमोक्षःस्याद्वा
सनाक्षयः ॥ वासनांत्वंपरित्यज्यमोक्षार्थित्वमपित्यज ॥ २० ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वंत्यक्त्वा
विषयवासिताः ॥ मैत्र्यादिभावनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥ २१ ॥

स्यापिवासनाविशेषत्वात् ॥ २० ॥ मानसीरिति ॥ विषयवासितास्तन्मयीकृताः मानसीर्वासनाःपूर्वंत्यक्त्वा मैत्र्यादिनाम्नीरमलवासना गृहाण । तथासतिचित्तप्रसादोभवति । यथाहभगवान्पतंजलिः । मैत्रीकरुणामुदितोऽपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसादनमिति ॥ २१ ॥

ताअपीति ॥ ताभिर्मैत्र्यादिभिर्व्यवहरन्नपि अंतस्ताअपिपरित्यज्य शांततमस्नेहःनिवृत्तसर्वेच्छःसत्चिन्मात्रवासनोभव ॥२२॥ तामपीति ॥ मनोबुद्धिसमन्वितांतामपिचिन्मात्रवासनामपिपरित्यज्य शेषेसर्ववासनाविनिर्मुक्तेचिद्रूपे स्थिरसमाधानोभूत्वायेनयत्नविशेषेणत्यजसित मपित्यज ॥ २३ ॥ चिदिति श्लोकद्वयंवाक्यम् । चिदेषामनएतदित्यादिरूपंचिदादिविकल्पंतद्विषयांवासनांवासितारंवासनाहेतुंचप्राण स्पंदनपूर्वकं प्राणस्पंदनंचसमूलमखिलंत्यक्त्वाव्योमवत्सौम्यःप्रशांतधीश्चसन्त्वं योभवसि यादृशोभवसि भवान्पूज्यस्त्वंतत्त्वतःसोऽसिता

ताअप्यंतःपरित्यज्यताभिर्व्यवहरन्नपि ॥ अंतःशांततमस्नेहोभवचिन्मात्रवासनः ॥ २२ ॥
तामप्यथपरित्यज्यमनोबुद्धिसमन्विताम् ॥ शेषेस्थिरसमाधानोयेनत्यजसितंत्यज ॥ २३ ॥
चिन्मनःकलनाकारप्रकाशतिमिरादिकम् ॥ वासनांवासितारंचप्राणस्पंदनपूर्वकम् ॥ २४ ॥ स
मूलमखिलंत्यक्त्वाव्योमसौम्यःप्रशांतधीः ॥ यस्त्वंभवसिसद्बुद्धेसभवानस्तुतत्त्वतः ॥२५॥ हृद
यात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामते ॥ यस्तिष्ठतिगतव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः ॥ २६ ॥ समाधिमथ
कर्माणिमाकरोतुकरोतुवा ॥ हृदयेनास्तसर्वास्थोमुक्तएवोत्तमाशयः ॥ २७ ॥ नैष्कर्म्येणनतस्या
र्थोनतस्यार्थोऽस्तिकर्मभिः ॥ नसमाधिजपाभ्यांवायस्यनिर्वासनंमनः ॥ २८ ॥

दृशोसीत्यर्थः । तत्रचित्स्वरूपचैतन्यं मनःअंतःकरणं कलनाअविद्या आकारःप्रपंचः प्रकाशस्तेजः तिमिरंतमः आदिशब्दाद्घटादयः ॥२४॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ समाधिमिति ॥ समाधिंमाकरोतुकरोतुवा अथकर्माणिचमाकरोतुकरोतुवा यःपरंहृदयेनअस्तसर्वास्थःपरित्यक्तसर्वदृश्या दरः सउत्तमाशयोमुक्तएव ॥ २७ ॥ नैष्कर्म्येणेति ॥ यस्यमनोनिर्वासनंतस्यनैष्कर्म्यादिभिःनकिंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । नैष्कर्म्यंकाम्य कर्मपरित्यागः ॥ २८ ॥

विचारितमिति ॥ शास्त्रमलंविचारितं मिथएकांतेउद्राहितंस्वबुद्ध्याउत्प्रेक्षितंच संत्यक्तवासनान्मौनात्तूर्ष्णींभावादृतेउत्तमंपरंवस्तुनास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥ यइति ॥ आत्मार्थं आत्मनोबंधमोक्षार्थम् ॥ ३१ ॥ सर्वत्रेति ॥ प्रपंचःसर्वत्रभूतपंचात्मकएव तानिचभूतानिनश्वराणि जडानिचअतोधीरस्यविवेकिनोधीःक्वारतिंविश्रांतिमेतु आत्मस्वरूपएवरंतुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ युक्त्येति ॥ युक्त्यापरिपूर्णब्रह्म

विचारितमलंशास्त्रंचिरमुद्ग्राहितंमिथः ॥ संत्यक्तवासनान्मौनादृतेनास्त्युत्तमंपरम् ॥ २९ ॥
दृष्टंद्रष्टव्यमखिलंभ्रांत्वाभ्रांत्वादिशोदश ॥ जनाःकतिपयाएवयथावस्त्ववलोकिनः ॥ ३० ॥
येकेचनसमारंभायेजनस्यक्रियाक्रमाः ॥ तेसर्वेदेहमात्रार्थाआत्मार्थंतुनकिंचन ॥ ३१ ॥ सर्वत्र
पंचभूतानिषष्ठंकिंचिन्नविद्यते ॥ पातालेभूतलेस्वर्गेरतिमेतुक्वधीरधीः ॥ ३२ ॥ युक्त्यावैचरतस्त
स्यसंसारोगोष्पदाकृतिः ॥ दूरसंत्यक्तयुक्तेस्तुमहावर्तार्णवोपमः ॥ ३३ ॥ नकेचनजगद्भावा
स्तत्त्वज्ञंरंजयंत्यमी ॥ नागरंनागरीकांतंकुग्रामललनाइव ॥ ३४ ॥ स्फारब्रह्मामलांभोधेःफेनाः
सर्वेकुलाचलाः ॥ चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रियः ॥ ३५ ॥ अत्रैववस्तुन्युदिताःशृणु
राघवपूर्वजाः ॥ कचेनगाथायागीताबार्हस्पत्येनपावनीः ॥ ३६ ॥ कचःकदाचिदुत्थायसमाधेः
प्रीतमानसः ॥ एकांतेसमुवाचेदमेकोगद्गदयागिरा ॥ ३७ ॥ किंकरोमिक्वगच्छामिकिंगृह्णामि
त्यजामिकिम् ॥ आत्मनापूरितंविश्वंमहाकल्पांबुनायथा ॥ ३८ ॥

भावनारूपेणमहायोगेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्फारेति ॥ जगच्छ्रियःचिदादित्यस्ययन्महत्तेजआतपः तत्रस्फुरंत्योमृगतृष्णाःमरीचिकाः सर्वाण्यपिजगंतिचिद्विलासमात्रकल्पितानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अत्रैवेति ॥ बार्हस्पत्येनबृहस्पतेरपत्येनेति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ नतदस्तीति ॥ यत्रवस्तुनिअहंनासंतन्नास्ति । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदिति सर्वत्रात्मनोऽनुप्रवेशात् । यच्चवस्तुमयिनास्ति तन्नास्ति । सर्वस्यप्रपंचस्यात्मन्यध्यस्तत्वात् । अतःसर्वसंविन्मयं ततोऽन्यत्किमभिवांछामि ॥ ४० ॥ येहीति सार्धश्लोकपंचकंवाक्यम् । तत्रस्थाः ज्ञाननिष्ठाः महांतोगुणाः शमादयोयेषांते ॥ ४१ ॥ प्रकृतादवश्यकर्तव्यात् अन्यन्नेहंतेनापेक्षंते ॥ ४२ ॥ शशिनइति बहु

सबाह्याभ्यंतरेदेहेष्वधऊर्ध्वंचदिक्षुच ॥ इतआत्मात्वतश्चात्मानास्त्यनात्ममयंक्वचित् ॥ ३९ ॥
नतदस्तिनयत्राहंनतदस्तिनयन्मयि ॥ किमन्यदभिवांछामिसर्वसंविन्मयंस्थितम् ॥ ४० ॥
इतिकचगाथाः ॥ वसिष्ठउवाच ॥ येहिराघवसत्वस्थाजाताभुविमहागुणाः ॥ तेनित्यमेवाभ्युदितामुदिताःखइवेन्दवः ॥ ४१ ॥ नापदिग्लानिमायांतिनिशिहेमांबुजंयथा ॥ नेहंतेप्रकृतादन्यद्रमंतेशिष्टवर्त्मनि ॥ ४२ ॥ नित्यमापूर्णतामंतरक्षुब्धामिंदुसुंदरीम् ॥ आपद्यपिनमुंचंतिशशिनःशीततामिव ॥ ४३ ॥ आकृत्यैवविराजंतेमैत्र्यादिगुणकांतया ॥ समाःसमरसाःसौम्याःसततंसाधुवृत्तयः ॥ ४४ ॥ अब्धिवद्धृतमर्यादाभवंतिविततशयाः ॥ अतस्तेषांमहाबाहोपदमापदवीक्षितम् ॥ ४५ सर्वदैवानुगंतव्यंमंतव्यंनापदर्णवे ॥ कोऽहंकथमिदंचेतिसंसारमलमाततम् ॥
॥ ४६ ॥ प्रविचार्यंप्रयत्नेनप्राज्ञेनसहसाधुना ॥ नाकर्मसुनिमंक्तव्यंनानार्येणसहावसेत् ॥ ४७ ॥

वचनम् ॥ ४३ ॥ मैत्र्यादिगुणकांतया मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षालक्षणैर्गुणैः कांतयासमाः रागद्वेषरहिताः समरसाः समंसर्वगतंब्रह्मरसोयेषांतेतथा ॥ ४४ ॥ आपदवीक्षितंआपद्भिरवीक्षितमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

द्रष्टव्य इति श्लोकत्रयंवाक्यम् । अवहेलयाअनादरेण । शरीरमिति । अस्थिमांसरक्तादिरूपंअतएवाशोभनंशरीरंत्यक्त्वेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ भूतमुक्तावलीतंतु सर्वभूतानुस्यूतम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिश्रीमदल्लालसूरिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृश्वनाश्रीमुम्मडिदेवविद्वदा

द्रष्टव्यःसर्वसंहर्तानमृत्युरवहेलया ॥ शरीरमस्थिमांसंचत्यक्त्वारक्ताद्यशोभनम् ॥ ४८ ॥ भूतमुक्तावलीतंतुचिन्मात्रमवलोकयेत् ॥ यैवचिद्गगनाभोगभूषणेव्योम्निभास्करे ॥ ४९ ॥ धराविवरकोशस्थेसैवचित्कीटकोदरे ॥ तामसींराजसींचैवजातिमन्यामपिस्थिताः ॥ स्वप्रयत्नवशाद्यांतिसंतःसात्विकजातिताम् ॥ ५० ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायेस्थितिप्रकरणउपदेशाख्यानंनामाष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ समाप्तमिदंस्थितिप्रकरणंचतुर्थम् ॥ ॥

चार्यविरचितेसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेस्थितिप्रकरणउपदेशोपाख्यानंनामाष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

॥ इति लघुयोगवासिष्ठे स्थितिप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ लघुयोगवासिष्ठे उपशमप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

ॐस्वस्ति श्रीगणेशायनमः ॥ अथोपशमप्रकरणम् ॥ पूर्वंजगदुत्पत्तिस्थित्योर्मनएवकारणमित्युक्तम् । इदानींतदुपशमार्थंइदंप्रकरणमारभ्यते । तत्रच दशाख्यानानिभवंति । जनकःपुण्यपावनौबलिःप्रह्लादःगाधिःउद्दालकःसुरघुःभासविलासौवीतहव्यःजीवन्मुक्तस्याकाशगमनाद्यभावश्चेति तत्रचजनकवृत्तांतमवतारयितुंपीठिकामाचरति ॥ दीर्घेत्यादिना ॥ राजसतामसैरजस्तमःप्रधानैः रजःप्रभृतीनांलक्षणं सत्वंलघुप्रकाशकमिष्टमवष्टंभकंचलंचरजः गुरुआवरणकमेवतमइतिसांख्ये । सत्वंज्ञानंतमोऽज्ञानंरजोमिश्रमुदाहृतमितिगीतासु ॥१॥ सत्वेति ॥ सत्वस्थासत्वगुणप्रधानाजातिर्जन्मयेषांतैर्गुणबृंहितैःगुणामैत्र्यादयःतैर्बृंहितावर्धिताः तैर्हेलयालीलया त्वक्कंचुकः ॥२॥३॥ ततइति ॥ ब्रह्मघने

ॐश्रीवसिष्ठउवाच ॥ दीर्घसंसारमायेयंरामराजसतामसैः ॥ धार्यतेमानवैर्नित्यंसुस्तंभैरिवमंडपः ॥ १ ॥ सत्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वादृशैर्गुणबृंहितैः ॥ हेलयात्यज्यतेपक्कामायेयंत्वगिवोरगैः ॥ २ ॥ समस्तंखल्विदंब्रह्मसर्वमात्मेदमाततम् ॥ अहमन्यइदंचान्यदितिभ्रांतिंत्यजानघ ॥ ३ ॥ ततेब्रह्मघनेनित्येसंभवंतिनकल्पनाः ॥ विच्छित्तयःपयोराशौयथारामनसन्मयाः ॥ ४ ॥ नशोकोऽस्तिनमोहोऽस्तिनजन्मास्तिनजन्मवान् ॥ यदस्तीहतदेवास्तिविज्वरोभवराघव ॥५॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ अद्वितीयोविशोकात्माविज्वरोभवराघव ॥६॥

घनीभूतेब्रह्मणिविच्छित्तयःतरंगादिभेदरचनाः सन्मयाःसंतःपरमार्थसंतः संतश्चतेमयाविक्षेपाश्चेतिसन्मयाः । डुमिञ्प्रक्षेपणे अन्यथामयटष्टित्वात् सन्मय्यइतिभवितव्यम् ॥४॥ नेति ॥ इहयदस्तियच्चिन्मात्रंवस्तुपरमार्थतोऽस्ति तदेवास्तितदेवसत्तयाप्रतीयते । अतोविज्वरोविगततापत्रयोभव ॥५॥ निर्द्वंद्वइति ॥ निर्द्वंद्वःशीतोष्णादेर्द्वंद्वान्निष्क्रांतः नित्यंसत्वगुणनिष्ठः निर्योगक्षेमः इष्टसाधनंयोगः अनिष्टनिवारणंक्षेमः तद्रहितः आत्मवान्अप्रमत्तचित्तःअद्वितीयोभेदभावनारहितः विशोकात्माविनष्टानुशोचनचित्सुखः ॥ ६ ॥

समइति ॥ शांतःप्रवृत्तिमार्गादुपरतः शांतमनाःउपशांतचित्तःमुनिर्मनननिष्ठः वरमणिस्वच्छः आकरजोमणिरिवनिर्मलः ॥७॥ यथेति ॥ यथाप्राप्तस्यप्रारब्धफलस्यानुभवनात् अप्राप्तेसर्वत्रअनभिवांछनाच्चहेतोस्त्यागादानपरित्यागीविज्वरोभव ॥८॥ यस्येति ॥ पाश्चात्यंचरमं इतः परंजन्मांतराभावाद्विद्याःज्ञानहेतवः ॥ ९ ॥ तान्येवाह ॥ आर्यतेति ॥ आर्यतासदाचारपरंपरत्वं हृद्यतासर्वसंमतत्वं मैत्रीसर्वभूतानुकंपा

समःस्वस्थःस्थिरमतिःशांतःशांतमनामुनिः ॥ मौनीवरमणिस्वच्छोविज्वरोभवराघव ॥ ७ ॥
यथाप्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवांछनात् ॥ त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरोभवराघव ॥ ८ ॥
यस्येदंजन्मपाश्चात्त्यंतस्यचैवमहामते ॥ विशंतिविद्याविमलामुक्तावेणुमिवोत्तमम् ॥ ९ ॥ आ
र्यताहृद्यतामैत्रीसौम्यतामुक्तताज्ञता ॥ समाश्रयंतितंनित्यमंतःपुरमिवांगनाः ॥ १० ॥ पेशला
चारमधुरंसर्वेवांछंतितंजनाः ॥ वेणुंमधुरनिध्वानंवनेवनमृगाइव ॥ ११ ॥ एषतावत्क्रमःप्रोक्तः
सामान्यःसर्वजंतुषु ॥ इममन्यंविशेषंत्वंशृणुराजीवलोचन ॥ १२ ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेजा
तानांदेहधारिणाम् ॥ अपवर्गक्षमौरामद्वाविमावुत्तमौक्रमौ ॥ १३ ॥ एकस्तावद्गुरुप्रोक्तादनुष्ठा
नाच्छनैःशनैः ॥ जन्मनाजन्मभिर्वापिसिद्धिदःसमुदाहृतः ॥ १४ ॥ द्वितीयःस्वात्मनैवाशुकिं
चिद्व्युत्पन्नचेतसः ॥ भवतिज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ॥१५॥ नभःफलनिपाताभेज्ञानसं
प्रतिपत्तये ॥ अत्रेमंशृणुवृत्तांतंप्राक्तनंकथयामिते ॥ १६ ॥

सौम्यताअंतःशीतलता मुक्ततानिःसंगत्वं ज्ञताज्ञाननिष्ठता ॥ १० ॥ ११ ॥ एषइति ॥ एषःपूर्वोक्तःक्रमोमुक्तिक्रमःसर्वजंतुषुसामान्यः साधारणः इमंवक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥१८॥१९॥ अथेति श्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ २० ॥ गीताउपनिषदर्थसंग्राहकाःश्लोकाः गीतात्मभावनाः गीतावर्णिताः आत्मभावना स्वानुसंधानप्रकारोयासुताः गीतायांनिरूपितोयोऽयमात्मातस्यभावनंस्वरूपनिरूपणंयासुताः॥२१॥ तत्रप्रथमःसिद्धआह ॥ द्रष्ट्रिति॥ द्रष्टृ दृश्यसमायोगात् द्रष्टुःपुरुषस्यदृश्येनदृष्टिप्रियेणवस्तुनासमायोगात् संश्लेषाद्धेतोर्यःप्रत्ययानंदनिश्चयः प्रत्ययेबुद्धावानंदावभासः । आत्मतत्त्वोत्थं आत्मनोजीवस्यतत्त्वेनब्रह्मभावेनोत्थमाविर्भूतं तादृगानंदात्मकं स्वमात्मानमेवदेवं निस्पंदंनिश्चलमुपास्महेभावयामः । वांछि

वसिष्ठउवाच ॥ अस्त्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः ॥ विदेहानांमहीपालोजनकोनामवीर्यवान् ॥ १७ ॥ कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानांमित्राब्जानांदिवाकरः ॥ सकदाचिन्मधौमत्तकोकिलोल्लासशालिनि ॥ ययावुपवनंकांतंनंदनंवासवोयथा ॥ १८ ॥ तस्मिन्नुपवनेरम्येकेसरामोदमोदिते ॥ दूरस्थानुचरःसोऽथकुंजेषुविचचारह ॥ १९ ॥ अथशुश्रावकस्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके ॥ सिद्धानामप्रदृश्यानांस्वप्रसंगादुदाहृताः ॥ २० ॥ विविक्तवासिनांनित्यंशैलकंदरचारिणाम् ॥ इमाःकमलपत्राक्षगीतागीतात्मभावनाः ॥ २१ ॥ द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः ॥ यस्तंस्वमात्मतत्त्वोत्थंनिस्पंदंसमुपास्महे ॥ २२ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानित्यक्त्वावासनयासह ॥ दर्शनप्रथमाभासमात्मानंसमुपास्महे ॥ २३ ॥

तार्थप्राप्तौचरितार्थतयाचेतस्युपरतेसत्यात्मन्युदितआनंदोब्रह्मानंदएवेतिभावः ॥ २२ ॥ द्वितीयआह ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि द्रष्टाअहंकर्ता आत्मा दर्शनंचक्षुरादिव्यापारोपहितंवृत्तिज्ञानं दृश्यंतद्विषयः तानित्रीण्यपितद्वादसनयासहैवत्यक्त्वायोदर्शनप्रथमाभासो दर्शनात्वृत्तिज्ञानात् प्रथममाभासतेतं सर्वस्मात्पूर्वंभातंस्वभासैवसर्वमवभासयंतमात्मानंसमुपास्महे ॥ २३ ॥

तृतीयआह ॥ द्वयोरिति ॥ अस्तिनास्तीतिपक्षयोर्द्वयोरपिमध्यगतंसद्रूपत्वादस्ति निराकारत्वाच्चनास्तीतिपक्षद्वयसाधारणं प्रकाशानांसौर चांद्रवैद्युतादीनांजडप्रकाशानांप्रकाशनंप्रतीतिहेतुं आत्मानंसमुपास्महे ॥२४॥ चतुर्थआह ॥ सशिरस्कमिति ॥ अशेषाकारसंस्थितं सुरन रतिर्यगादिशरीरेषुसर्वेष्वंतर्यामितयास्थितं सशिरस्कंसशब्दांतंहकारादिंहंसमंत्रमजस्रमुच्चरंतं स्वमात्मानमुपास्महे ॥२५॥२६॥ सर्वेति ॥ येनमुमुक्षुणासर्वाशाः ऐहिकामुष्मिकविषयान्सर्वानपिमनोरथान्संत्यज्यएतदात्मोपासनरूपंफलमवाप्यते । येनात्मकोपासकेन अशाएव

द्वयोर्मध्यगतंनित्यमस्तिनास्तीतिपक्षयोः ॥ प्रकाशनंप्रकाशानामात्मानंसमुपास्महे ॥ २४ ॥ सशिर स्कंहकारादिमशेषाकारसंस्थितत् ॥ अजस्रमुच्चरंतंस्वमात्मानंसमुपास्महे ॥२५॥ संत्यज्यहृद्गुहेशानं देवमन्यंप्रयांतिये ॥ तेरत्नमभिवांछंतित्यक्त्वाहस्तस्थकौस्तुभम् ॥ २६ ॥ सर्वाशाःकिलसंत्यज्यफल मेतदवाप्यते ॥ येनाशाविषवल्लीनांमूलमालाविलूयते ॥२७॥ बुध्वाप्याद्यंतवैरस्यंयःपदार्थेषुदुर्मतिः ॥ बध्नातिभावनांभूयोनरोनासौसगर्दभः ॥ २८ ॥ उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियारीन्पुनःपुनः ॥ हन्या द्विवेकदंडेनवज्रेणेवहरिर्गिरीन् ॥ २९ ॥ हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतान्विचूर्ण्यच ॥ अंगान्यंगैःसमाक्र म्यजयेदादौस्वकंमनः ॥ ३० ॥ उपशमसुखमाहरेत्पवित्रंशमवशतःशममेतिसाधुचेतः ॥ प्रशमितम नसःस्वकेस्वरूपेभवतिसुखेस्थितिरुत्तमाचिराय ॥ ३१ ॥

विषवल्यःसंतापहेतुकत्वात् तासां मूलमालामूलभूताज्ञानसंतानो विलूयतेछिद्यते ॥ २७ ॥ बुध्वापीति ॥ दुर्मतिरल्पबुद्धिर्यः पदार्थेष्वाद्यं तवैरस्यं आद्यंतयोःप्राग्भावप्रध्वंसाभावयोर्वैरस्यंनिःसारत्वंबुध्वापिभूयोभावनांवासनांबध्नाति असौनरोगर्दभोनेतिन ॥ २८ ॥ २९ ॥३०॥ उपशमेति ॥ मुमुक्षुः पूर्वंपवित्रंनिर्दोषंउपशमसुखमाहरेत्संपादयेत् । ततःशमवशतउपशमसुखसामर्थ्यात् विषयसुखेषुचेतः साधुशममुपश

ममेति ततश्चप्रशमितमनसः पुरुषस्यस्वकेस्वरूपेसुखेउत्तमास्थितिः चिरायभवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ किय
दिति ॥ कियन्मात्रमत्यल्पमित्यर्थः अतःकारणादेतेनराज्येनकिंनकिंचित्प्रयोजनमित्यर्थः हतधीर्यथानष्टबुद्धिरिवव्वृथैवास्मिन् राज्येतिष्ठामि

वसिष्ठउवाच ॥ इतिसिद्धगणोद्गीर्णांगीतांश्रुत्वामहीपतिः ॥ विषादमाजगामाशुभीरूरणरवा
दिव ॥ ३२ ॥ परिवारमशेषेणविसृज्यस्वंस्वमालयम् ॥ एकएवाविशद्राजामृगेन्द्रइवभूधरम्
॥ ३३ ॥ तत्रप्रोद्भूयनालोलखगपक्षतिचंचलाः ॥ आलोकयंल्लोकगतीर्विललापेदमातुरः ॥ ३४ ॥
हाकष्टमितिकष्टासुलोललोकदृशास्वयम् ॥ पाषाणेष्विवपाषाणमालुवामिभ्रमादहम् ॥ ३५ ॥
अपर्यंतस्यकालस्यकोऽप्यंशोजीव्यतेमया ॥ तस्मिन्भावंनिबध्नामिधिङ्मामधमचेतसम्
॥ ३६ ॥ कियन्मात्रमिदंनामराज्यमाजीवितंमम ॥ किमेतेनवृथाह्यस्मिंस्तिष्ठामिहतधीर्यथा ॥
॥ ३७ ॥ यद्वस्तुयच्चवारम्यंयदुदारमकृत्रिमम् ॥ किंचित्तदिहनास्त्येवकिंनिष्ठेयंधृतिर्मम ॥३८॥
अथयेमहतांमूर्ध्नितेदिनैर्निपतंत्यधः ॥ हंतचित्तमहत्तायांकैषाविश्वस्ततातव ॥ ३९ ॥ तेमहा
विभवाभोगास्तेसंतःस्निग्धबांधवाः ॥ सर्वंस्मृतिपथंप्राप्तंवर्तमानेऽत्रकाधृतिः ॥ ४० ॥ क्वधना
निमहीपानांब्रह्मणःक्वजगंतिवा ॥ प्राक्तनानिप्रयातानिकेयंविश्वस्ततामम ॥ ४१ ॥

॥ ३७ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुतात्त्विकंरम्यंनिर्दोषंउदारंउत्कृष्टंअकृत्रिममकल्पितंतत्किंचिदिहजगतिनास्त्येवममधृतिःप्रीतिःकिंनिष्ठाकिमा
लंबना ॥ ३८ ॥ अथेति ॥ चित्तेतिसंबोधनम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ संसारेति ॥ संसारएवरात्रिःतमोमयत्वात् तत्रदुःस्वप्नवद्दुःखमयोदेहरूपोभ्रमस्तत्रचेदास्थामनुबध्नाति तर्त्तर्हिममअस्थितिममर्या
दांधिगस्तु ममेयमस्थितिःकष्टेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यदिति ॥ मध्येयौवनेमनोरमंदेहादिपर्यंतेमनोरमं चूतफलादि आपातेप्रथमंमनोर
मंमालतीकुसुमादि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सतइति ॥ सतोविद्यमानस्यवस्तुनःमूर्ध्निपर्यंते ॥ ४८ ॥ येषामिति ॥ येषांब्रह्मादीनांनिमे

कोटयोब्रह्मणांयातागताःस्वर्गपरंपराः ॥ प्रयाताःपांसुवद्भूपाःकाधृतिर्ममजीविते ॥ ४२ ॥ सं
साररात्रिदुःस्वप्नेशून्येदेहमयेभ्रमे ॥ आस्थांचेदनुबध्नातितन्ममास्तुधिगस्थितिम् ॥ ४३ ॥ अ
जस्रमुपयातास्तेयांतिचाद्यापिवासराः ॥ अविनष्टैकसद्वस्तुर्दृष्टोनाद्यापिवासरः ॥ ४४ ॥ यन्म
ध्येयच्चपर्यंतेयच्चापातेमनोरमम् ॥ सर्वमेवापवित्रंतद्विनाशामेध्यदूषितम् ॥ ४५ ॥ श्वःश्वःपापी
यसीमेवश्वःश्वःक्रूरतरामपि ॥ श्वःश्वःखेदकरीमेतिदशामिहजडोजनः ॥४६॥ अज्ञानैकहतोबा
ल्येयौवनेवनिताहतः ॥ शेषेकलत्रचिंतार्थःकिंकरोतुकदाजडः ॥ ४७ ॥ सतोऽसत्तास्थितामूर्ध्नि
मूर्ध्निरम्येऽप्यरम्यता ॥ सुखेषुमूर्ध्निदुःखानिकिमेकंसंश्रयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ येषांनिमेषणोन्मे
षौजगतांप्रलयोदयौ ॥ तादृशाःपुरुषाःसंतिमादृशांगणनैवका ॥ ४९ ॥ संपदोऽपिविचित्राया
स्ताश्चेच्चित्तेनसंमताः ॥ तत्ताअपिमहारंभाहंतमन्येमहापदः ॥ ५० ॥

षणोन्मेषौनिद्राप्रबोधौ ॥ ४९ ॥ संपदइति ॥ विचित्राःसंपदोऽपिपुत्रवियोगादिनादुःखितस्यचित्तेनसंमताश्चेत्तर्हिमहारंभाः ताअपिसंपदो
महत्यआपदइतिमन्ये । दुःखितेमनसिसर्वमसह्यमितिन्यायात् ॥ ५० ॥

आपदइति ॥ विचित्राआपदोऽपि महाभ्युदयशिरस्कतयाचित्ते नसंमताश्चेत्तर्हिताअपिसकलसंपदोमन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सहस्रेति ॥ सहस्रसंख्यैरंकुरादिभिःशालतेयस्तस्य तत्रअंकुरारागद्वेषादयः शाखाः पुत्रादयः आत्मा देहएवस्कंधः फलानिसुखदुःखानिपल्लवास्तद्धेतवः

आपदोऽपिविचित्रायास्ताश्चेन्मनसिसंमताः ॥ तत्ताअपिमहारंभामन्येमनसिसंपदः ॥ ५१ ॥ संसा
रएवदुःखानांसीमांतःकिलकथ्यते ॥ तन्मध्यपतितेदेहेसुखमासाद्यतेकथम् ॥ ५२ ॥ सहस्रांकुरशा
खात्मफलपल्लवशालिनः ॥ अस्यसंसारवृक्षस्यमनोमूलमितिस्थितम् ॥ ५३ ॥ संकल्पमेवतन्मन्ये
संकल्पोपशमेनतु ॥ शोषयामियथाशोषमेतिसंसारपादपः ॥ ५४ ॥ प्रबुद्धोऽस्मिप्रबुद्धोऽस्मिदृष्टश्चौरो
मयात्मनः ॥ मनोनामेहहन्म्येनंमनसास्मिचिरंहतः ॥ ५५ ॥ एतावंतमिमंकालंमनोमुक्ताफलंमम ॥
अविद्धमासीदधुनाविद्धंतुगुणमर्हति ॥ ५६ ॥ विबुधैःसाधुभिःसिद्धैरहंसाधुप्रबोधितः ॥ आत्मानम
नुगच्छामिपरमानंदसाधनम् ॥ ५७ ॥ अयमहमिदमाततंममेतिस्फुरितमपास्यबलादसत्यमंतः ॥
रिपुमतिबलिनंमनोनिहन्मिप्रशममुपैमिनमोऽस्तुतेविवेक ॥ ५८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिसंचिंत्यज
नकस्तूष्णीमेवबभूवह ॥ शांतचापलचेतस्त्वाल्लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ ५९ ॥ तूष्णीमथचिरंस्थितवाज
नकोजनजीवनः ॥ व्युत्थितश्चितयामासमनसाशमशालिना ॥ ६० ॥

॥५३॥५४॥५५॥ एतावंतमिति ॥ अविद्धमशिक्षितंविद्धंसुशिक्षितंगुणंशमादिकम् । अन्यत्रविद्धंछिद्रितंगुणंग्रथनतंतुम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अयमिति ॥ अयमहमिदंममेत्यहंममाभिमानाभ्यांबलादंतःस्फुरितमाततमसत्यमपास्य अतिबलिनंरिपुंमनोनिहन्मीत्यन्वयः ॥५८॥५९॥६०॥

किमिति ॥ स्वतएवशुद्धस्यनिष्कलंकस्यस्थिरस्यचितः सद्रूपस्यमेकाकल्पनास्ति नकिंचित्कल्पनीयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
॥ ६४ ॥ स्वेति ॥ तेनहेतुनाअशेषेणसर्वेणापिमुमुक्षुणा स्वविचारवशेनैवप्राप्यंपरंवस्तुप्राप्तं इतरयाईहयान क्रियांतरेणनप्राप्तम् ॥ ६५ ॥

जनकउवाच ॥ किमुपादेयमस्तीहयत्नात्संसाधयामिकिम् ॥ यतःस्थिरस्यशुद्धस्यचितःकामेऽस्तिकल्पना ॥ ६१ ॥ नाभिवांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहम् ॥ स्वच्छआत्मनितिष्ठामियन्ममास्तुतदस्तुमे ॥ ६२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तक्रियामसौ ॥ असक्तःकर्तुमुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा ॥ ६३ ॥ भविष्यंनानुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ ॥ वर्तमाननिमेषंतुहसन्नेवानुवर्तते ॥ ६४ ॥ स्वविचारवशेनैवतेनतामरसेक्षण ॥ प्राप्तंप्राप्यमशेषेणरामनेतरयेहया ॥ ६५ ॥ सुंदर्यानिजयाबुद्ध्याप्रज्ञयैववयस्यया ॥ पदमासाद्यतेरामननामक्रिययान्यया ॥ ६६ ॥ यएवयत्नःक्रियतेबाह्यार्थोपार्जनेजनैः ॥ सएवयत्नःकर्तव्यःपूर्वंप्रज्ञाविवृद्धये ॥ ६७ ॥ सीमानंसर्वदुःखानामापदांकोशमुत्तमम् ॥ बीजंसंसारवृक्षाणांप्रज्ञामांद्यंविनाशयेत् ॥ ६८ ॥ चिंतामणिरियंप्रज्ञाहृत्कोशस्थाविवेकिनः ॥ फलंकल्पलतेवैषाचिंतितंसंप्रयच्छति ॥ ६९ ॥ विवेकिनमसंमूढंप्राज्ञमाशागणोत्थिताः ॥ दोषानपरिबाधंतेसंनद्धमिवसायकाः ॥ ७० ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इतिश्रीसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेउपशमप्रकरणेजनकोपाख्यानंनामैकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ पूर्वमाकाशफलपातवदाकस्मिकसिद्धगीताकर्णनाज्जनकस्यचित्तोपशांतिरुक्ता । इदानीमतीतानेकजन्मानुस्मरणद्वारेणात्मावबोधनाच्चित्तस्योपशमःपुण्यपावनाख्यानेननिरूप्यते । तत्रतावच्चित्तोपशमोपायानुपदिशति ॥ मुष्टयइत्यादिना ॥ मुष्टयोबीजावापहेतवःकुंचितांगुलयःकराः ।

पिधानंपरमार्कस्यजडात्माविततोऽसितः ॥ अहंकारांबुदोमत्तःप्रज्ञावातेनपात्यते ॥ ७१ ॥ पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैःप्रथममियंमतिरेवलालनीया ॥ फलमभिलषताकृषीवलेनप्रथमतरंतनुकृष्यतेधरैव ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमोक्षोपायउपशमप्रकरणेजनकोपाख्यानंनामैकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ मुष्टयोमोहबीजानांदृष्टयोविविधापदाम् ॥ कुदृष्टयःक्षयं

यांतिदृष्टेतस्मिन्परावरे ॥ १ ॥ नित्यमंतर्विचारस्यपश्यतश्चंचलंजगत ॥ जनकस्येवकालेन

स्वयमात्माप्रसीदति ॥ २ ॥ नदैवंनचकर्माणिनधनानिनबांधवाः ॥ शरणंभवभीतानांस्व

प्रयत्नादृतेनृणाम् ॥ ३ ॥ अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचेविलयंगते ॥ समस्तभुवनव्यापीवि

स्तारउपजायते ॥ ४ ॥ अयमेवाहमित्यस्यानिशायाउदितेक्षये ॥ स्वयंसर्वगतःस्फारःस्वा

लोकःसंप्रवर्तते ॥ ५ ॥

दृष्टयोदर्शनहेतवः । कुदृष्टयोभ्रांतयः । मुष्टयोदृष्टयइतिचपदद्वयमपिकुदृष्टिविशेषणंद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अयमिति ॥ अयंदेहपरिमितएवाहमित्येवंरूपायाअहंकृतिःसैवनिशा तमोमयत्वात् । तस्याःक्षयेउदितेसति सर्वगतःस्फारःस्वालोकःआत्मतत्त्वज्ञानंसंप्रवर्तते ॥५॥

उपादेयेति ॥ अत्रपामरदृष्ट्याहेयोपादेयविभागइतिद्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ मेति ॥ शेषस्थःसमदृष्टौस्थितः ॥ ७ ॥ समदृष्टौस्थितस्यलिंगभूतान् गुणानाह ॥ निरितिश्लोकद्वयंवाक्यम् । निराशताइदंमेभूयादितिभाविविषयतृष्णानिवृत्तिः । निर्भयतासर्वभूताभयप्रदानात्स्वस्य भयनिवृत्तिः नित्यतादेहातिरिक्तनित्यात्मभावः समतापरिपूर्णदृष्टिः ज्ञताज्ञाननिष्ठता निरीहताउपादेयेऽपिअप्रवृत्तिः निष्क्रियताअनिष्ट स्यापिअचिकित्सा सौम्यताआह्लादकरत्वं निर्विकल्पताएकाग्रचित्तत्वम् ॥ ८ ॥ धृतिरचंचलत्वं मैत्रीसर्वत्रमित्रभावः मनस्तुष्टिःयथाला

उपादेयानुपतनंहेयैकांतविवर्जनम् ॥ यदेतन्मनसोरामतंबंधंविद्धिनेतरत् ॥ ६ ॥ माखेदंभज हेयेषुनोपादेयपरोभव ॥ हेयादेयदृशौत्यक्त्वाशेषस्थःसुस्थिरोभव ॥ ७ ॥ निराशतानिर्भय तानित्यतासमताज्ञता ॥ निरीहतानिष्क्रियतासौम्यतानिर्विकल्पता ॥ ८ ॥ धृतिर्मैत्रीमन स्तुष्टिर्मृदुतामृदुभाषिता ॥ हेयोपादेयनिर्मुक्तेज्ञेतिष्ठंत्यपवासनम् ॥ ९ ॥ गृहीततृष्णाशफ रिवासनाजालमाविलम् ॥ संसारवारिप्रसृतंचिंतातंतुभिराततम् ॥ १० ॥ अनयातीक्ष्णयाता तच्छिंधिबुद्धिशलाकया ॥ वात्ययांबुदजालंचछित्त्वातिष्ठपदेतते ॥ ११ ॥ मनसैवमनश्छि त्वाकुठारेणवपादपम् ॥ पदंपावनमासाद्यसद्यएवस्थिरोभव ॥ १२ ॥

भपरितुष्टता मृदुताअनिष्ठुरचित्तत्वं मृदुभाषिताप्रियंवदत्वम् ॥ ९ ॥ गृहीतेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । संसारवारिणिसंसाराख्येजलेप्रसृतंचिंता भिरेवतंतुभिराततंविस्तृतं गृहीतातृष्णाएवशफर्योयेनतद्वासनाजालम् ॥ १० ॥ तीक्ष्णयाबुद्धिशलाकयाछिंधि वात्ययावातसमूहेनआंबु दंअंबुदसंबंधिजालंसमूहमिवछित्त्वाचततेपदेतिष्ठेतिसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तिष्ठन्नितित्रिभिः सर्वावस्थास्वपिजगतोऽसत्तांनिश्चित्य तत्रास्थांपरित्यजेत्यर्थः ॥ १३ ॥ मनइति ॥ हतद्विपंसिंहंमांसलोभात्तचित्स्वरूपमनुधावतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ सिंहेति ॥ यथास्वतोऽसमर्थोऽपिश्टगालादिः सिंहमनुसरन्मांसंभुंक्ते तद्वन्मनःस्वयंजडमपिचिच्छायासंक्रांत्याविषयग्रहणसमर्थंभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ दृश्यमिति ॥ दृश्याश्रयएवसचित्तत्वंबंधहेतुश्च दृश्यत्यागएवाचित्तत्वंमोक्षहेतुत्वंचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नेति ॥ आत्मनोऽपरिच्छिन्नतांजगतोऽसत्त्वंचध्यायन्गिरिरिवस्थिरोभूत्वाअनंताकाशवन्निर्मलहृदयो हृदयेश्वरेतिष्ठत्वम् ॥१७॥

तिष्ठन्गच्छन्स्वपञ्जाग्रन्निश्वसन्नुत्पतन्पतन् ॥ असदेवेदमित्यंतर्निश्चित्यास्थांपरित्यज ॥ १३ ॥ मनःप्रकृत्यैवजडंचित्तत्वमनुधावति ॥ मांसगर्धेनमार्जारोवनेमृगपतिंयथा ॥ १४ ॥ सिंहवीर्यवशाल्लब्धंमांसंभुंक्तेऽनुगोहरेः ॥ संविद्वीर्यवशात्प्राप्तंदृश्यमाश्रयतमनेः ॥ १५ ॥ दृश्यमाश्रयसीदंचेत्तत्सचित्तोऽसिबंधवान् ॥ दृश्यंसंत्यजसीदंचेत्तदचित्तोऽसिमोक्षवान् ॥ १६ ॥ नाहंज्ञेयमितिध्यायंस्तिष्ठत्वमचलःसदा ॥ अनंताकाशसंकाशहृदयोहृदयेश्वरे ॥ १७ ॥ आत्मनोजगतश्चांतर्द्रष्टृदृश्यदशांतरे ॥ दर्शनाख्येस्वमात्मानंसर्वदाभावयन्भव ॥ १८ ॥ स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तंस्वाद्यस्वादकमध्यगम् ॥ स्वादनांतःस्थितंध्यायन्नित्यमात्ममयोभव ॥ १९ ॥

आत्मनइति ॥ आत्मनोजगतश्चअंतर्मध्येयद्दर्शनंतद्द्रष्टृदृश्यदशांतरेवर्तते द्रष्टृदशांदृश्यदशांवाप्राप्यचिन्मात्ररूपेणवर्तते तादृग्दर्शनस्वरूपंस्वमात्मानंसर्वदाभावयन्भवतिष्ठ ॥ १८ ॥ अमुमेवार्थंभंग्यंतरेणाहश्लोकद्वयेन ॥ स्वाद्येति ॥ स्वाद्यंरसनीयंपानादिस्वादकोरसयितातयोर्मध्यगं मध्यगताभ्यांकर्तृकर्मभ्यां संत्यक्तंकेवलमनुपहितंयत्स्वादनंरसानुभवरूपंवस्तुतद्ध्यायन्परमात्ममयोभव ॥ १९ ॥

रागेति ॥ अनुभवनीयस्योपभोग्यस्यकांतादेरनुभवितुरुपभोकुश्चनिरालंबंकर्तृकर्मभावासंस्पृष्टंमध्यमनुभवरूपमवलंब्यतत्रमध्येस्थिरोभव ॥ २० ॥ एतामिति ॥ अहंभावमयीमेतांस्वस्यभावनामनहंभावशलाकया नाहमितियोभावःतयैवशलाकयाछित्वा प्रशांताखिलभूतभूतिःसन्भवांतभूमौसंसारस्यपारेभव ॥ २१ ॥ २२ ॥ यदीति ॥ अभिमानिकत्वाद्देहबंधस्याहंकारपरित्यागे देहत्यागएवस्यादित्य

रागानुभवनीयस्यसदानुभवितुःस्वयम् ॥ अवलंब्यनिरालंबंमध्यंमध्येस्थिरोभव ॥ २० ॥ एतामहंभावमयीमपुण्यांछित्वानहंभावशलाकयैव ॥ स्वभावनांभाव्यभवांतभूमौभवाभिभूताखिलभूतभूतिः ॥ २१ ॥ श्रीरामउवाच ॥ अतिगंभीरमेवैतद्भगवन्वचनंतव ॥ यदहंकारतृष्णां त्वंमागृहाणेतिवक्षिमाम् ॥ २२ ॥ यद्यहंकारसंत्यागंकरोमितदिमंप्रभो ॥ त्यजामिदेहनामानं संनिवेशमशेषतः ॥ २३ ॥ अहंकारक्षयेदेहःकिलावश्यंविनश्यति ॥ मूलेक्रकचसंलूनेसुमहानिवपादपः ॥ २४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रवासनात्यागोरामराजीवलोचन ॥ द्विविधः कथ्यतेतज्ज्ञैर्ध्येयोज्ञेयश्चनामतः ॥ २५ ॥ अहमेषांपदार्थानामेतेचममजीवितम् ॥ नाहमेभिर्विनाकश्चिन्नमयैतेविनाकिल ॥ २६ ॥ इत्यंतर्निश्चयंत्यक्त्वाविचार्यमनसासह ॥ नाहंपदार्थस्यनमेपदार्थइतिभाविते ॥ २७ ॥

र्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ध्येयज्ञेयनाम्नोर्वासनात्यागयोर्मध्ये प्रथमस्यलक्षणमाहश्लोकत्रयेण ॥ अहमिति ॥ आत्मनोदेहादिभिःपरस्परसंबंधाभिमानरूपमहंकारं विचारपूर्वकंमनसासहत्यक्त्वा देहादेःपदार्थस्यममचनकश्चित्संबंधइतिभावितेसति ॥ २६ ॥ २७ ॥

अंतःशीतलयारागद्वेषरहितयाबुद्ध्या क्रियाःकुर्वतोयोवासनात्यागःसोऽयंध्येयःप्रकीर्तितः ॥ २८ ॥ द्वितीयंवासनात्यागंलक्षयति ॥ सर्वमिति ॥ समस्तयाभेदरहितयाबुद्ध्यायंवासनाक्षयंकृत्वा निर्ममोनिर्गताहंममभावःसन् स्थूलसूक्ष्मकारणभेदेनत्रिविधमपिदेहं जहाति त्यजति असौवासनात्यागोज्ञेयइत्युच्यते ॥ २९ ॥ उक्तंत्यागद्वयमपिजीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्विभजते श्लोकद्वयेन ॥ अहमित्यादिना

अंतःशीतलयाबुद्ध्याकुर्वतोलीलयाक्रियाः ॥ योनूनंवासनात्यागोध्येयोरामसकीर्तितः ॥ २८ ॥
सर्वंसमस्तयाबुद्ध्यायंकृत्वावासनाक्षयम् ॥ जहातिनिर्ममोदेहंज्ञेयोऽसौवासनाक्षयः ॥ २९ ॥ अहंकारमयीं त्यक्त्वावासनांलीलयैवयः ॥ तिष्ठतिध्येयसंत्यागीसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ३० ॥ निर्मूलकलनांत्यक्त्वावासनांयःसमंगतः ॥ ज्ञेयत्यागमयंविद्धिमुक्तंतंरघुनंदन ॥ ३१ ॥ द्वावेतौराघवत्यागौसमौमुक्तपदेस्थितौ ॥ द्वावेतौब्रह्मतांयातौद्वावेतौविगतज्वरौ ॥ ३२ ॥ आपतत्सुयथाकालंसुखदुःखेष्वनारतम् ॥ नहृष्यतिग्लायतियःसमुक्तइतिकथ्यते ॥ ३३ ॥ ईप्सितानीप्सितेनस्तोयस्यांतर्वस्तुदृष्टिषु ॥ सुषुप्तवद्यश्चलतिसमुक्तइतिकथ्यते ॥ ३४ ॥ हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ॥ नपरामृश्यतेयोऽन्तःसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ३५ ॥ सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिनास्थितंसदाजाग्रतितेनचेतसा ॥ कलान्वितोविधुरिवयःसदामुदानिषेव्यतेमुक्तइतीहसस्मृतः ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आपतत्स्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेनजीवन्मुक्तलक्षणमाह ॥ ३३ ॥ वस्तुदृष्टिषुइष्टानिष्टदर्शनेषु ॥ ३४ ॥ अमर्षोऽन्यश्लाघांतिरूपेर्ष्या क्रोधःपरतिरस्कारादिभिर्मनसःप्रज्वलनं कामोऽभिलाषः कार्पण्यंदैन्यं ॥ ३५ ॥ तेनमुमुक्षुणा जाग्रद्दशायामपि सुषुप्तावस्थायामिवप्रशमितभाववृत्तिनानिवृत्तहर्षविषादादिभाववृत्तिनाचेतसाउपलक्षितेनस्थितमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

बाह्येति ॥ बाह्यार्थवासनोद्भूताबाह्यवस्तुवासनाभिर्भूयिष्ठा ॥ ३७ ॥ तृष्णास्वरूपमाह इदमिति ॥ तांतृष्णांश्टंखलांविद्धिकलनांचेति सैवभावनातृष्णासैवबंधोबंधहेतुश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अन्यश्चेत्यादिश्लोकषट्केनचतुर्विधमहंकारमाह ॥ ४१ ॥ तत्रआपादम

वसिष्ठउवाच ॥ ॥ बाह्यार्थवासनोद्भूतातृष्णाबद्धेतिराघव ॥ सर्वार्थवासनोन्मुक्तातृष्णामुक्तेतिकथ्यते ॥ ३७ ॥ इदमस्तुममेत्यंतर्यैषाराघवभावना ॥ तांतृष्णांश्टंखलांविद्धिकलनांचमहामते ॥ ३८ ॥ तामेतांसर्वभावेषुसत्स्वसत्सुचसर्वदा ॥ संत्यज्यपरमोदारपदमेतिमहामनाः ॥३९॥ बंधास्थामथमोक्षास्थांसुखदुःखदशामपि ॥ त्यक्त्वासदसदास्थांचतिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ॥ ४० ॥ अन्यश्चराममनसिपुरुषस्यविचारिणः ॥ जायतेनिश्चयःसाधोस्फाराकारश्चतुर्विधः ॥ ४१ ॥ आपादमस्तकमहंमातृपितृविनिर्मितः ॥ इत्येकोनिश्चयोरामबंधायासद्विलोकनात् ॥ ४२ ॥ अतीतःसर्वभावेभ्योवालाग्रादप्यहंतनुः ॥ इतिद्वितीयोमोक्षायनिश्चयोजायतेसताम् ॥ ४३ ॥ जगज्जालपदार्थात्मासर्वमेवाहमक्षयः ॥ तृतीयोनिश्चयोप्येवंमोक्षायैवरघूत्तम ॥ ४४ ॥ जगच्चासदिदंशून्यंशून्यव्योमसमंसदा ॥ एवमेवचतुर्थोऽपिनिश्चयोमोक्षसिद्धये ॥ ४५ ॥

स्तकमेवाहमितिप्रथमः ॥ ४२ ॥ सर्वातीतःपरमसूक्ष्मोऽहमितिद्वितीयः ॥ ४३ ॥ सर्वात्मकोऽहमितितृतीयः ॥ ४४ ॥ अहमितिजगदितिचसकलंशून्यमेव अतोव्योमवत्सर्वविकल्पातीतोऽहमितिचतुर्थः ॥ ४५ ॥

एतेषांमध्येप्रथमोबंधयोग्यतृष्णाप्रोतत्वाद्बंधायैव । अन्येतुत्रयःशुद्धतृष्णान्वितत्वाज्जीवन्मुक्तेष्वेवविलसंति ॥ ४६ ॥ उपादेयेष्वपित्रिषु सर्वात्माहमितिनिश्चयःश्रेयानित्याह ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमहंचात्मैवेतियोनिश्चयइत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ शून्यवादशंकानिरासायशून्यमित्यादयःशब्दाःकथंचिदात्मपर्यायाइत्याह ॥ शून्यमिति तत्रनिराकारत्वात् शून्यं परोक्षत्वात् जगदुपादानत्वात् प्रकृतिः विविधविक्षेपहेतुत्वान्माया बृंहणाद्ब्रह्म विशुद्धज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं कल्याणरूपत्वाच्छिवः पूरकत्वात्पुरुषः ईशितृत्वादीशानः इत्येवमात्मैवनित्यंकथ्यते

एतेषांप्रथमःप्रोक्तःतृष्णयाबंधयोग्यया ॥ शुद्धतृष्णास्त्रयःस्वच्छाजीवन्मुक्तविलासिनः ॥ ४६ ॥
सर्वमात्माहमेवेतिनिश्चयोयोमहामते ॥ तमादायविषादायनभूयोयातितेमतिः ॥ ४७ ॥ शून्यं
प्रकृतिर्मायेतिब्रह्मविज्ञानमित्यपि ॥ शिवःपुरुषईशानोनित्यमात्मेतिकथ्यते ॥ ४८ ॥ द्वैताद्वैत
समुद्भेदैर्जगन्निर्माणलीलया ॥ परमात्ममयीशक्तिरद्वैतैवविजृंभते ॥ ४९ ॥ आत्मीयेपरकीयेवा
सर्वस्मिन्नेवसर्वदा ॥ नष्टेचोपचितेकार्येसुखदुःखेग्रहाणमा ॥ ५० ॥ सर्वातीतपदालंबीपूर्णेंदुशि
शिराशयः ॥ नोद्वेगीनंचतुष्टात्मासंसारेनावसीदति ॥ ५१ ॥ समःशत्रौचमित्रेचदयादाक्षिण्य
संयुतः ॥ प्राप्तकर्मकरोनित्यंसंसारेनावसीदति ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ द्वैतेति ॥ द्वयोर्भावोद्विताद्वितैवद्वैतंभेदइतियावत् । द्वैतंचअद्वैतंचतयोःसमुद्भेदोमेलनंचतैःप्रकारैः याजगन्निर्माणरूपालीलातयेत्थंभूतापरमात्ममयीशक्तिःचिच्छक्तिरद्वैतेवसर्वत्रसच्चिदानंदात्मनःस्वरूपस्याविच्छेदादभिन्नेवविजृंभते प्रकाशते तरंगादिवैचित्र्येऽपि समुद्रस्यैक्यमिवेतिभावः । तत्रकार्यकारणयोःक्वचिद्वैतमेवप्रतीयते । यथागोमयाद्वृश्चिकोजायतेइत्यत्र । क्वचिदद्वैतम् यथासुवर्णात्कटककुंडलमुकुटादिः । क्वचिद्वैताद्वैते यथाक्षीराद्दध्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

नेति ॥ यःखलुमुमुक्षुःप्राप्तंसुखंतत्साधनंचनाभिनंदतिनानुमोदते दुःखंचतत्साधनंचप्राप्तंनद्वेष्टि इष्टेविनष्टेनशोचति अप्राप्तमिष्टंनकांक्षति तस्मादीहितानीहितैरिष्टानिष्टैर्मुक्तःसपुमान्संसारेनावसीदति । जन्मादिदुःखैर्नखिद्यते ॥ ५३ ॥ सर्वस्येति ॥ स्वभावतःपेशलोक्तिमान् मृदुभाषी चोदितःकिमीहितमितिपरैश्चोदितःसन्सर्वस्याप्यभिमतंउचितमेववक्ता । ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः । तेननलोकाव्ययेतिकृद्योग लक्षणायाःषष्ठ्यानिषेधादभिमतमितिद्वितीयायुज्यते । अभिमतत्वनिश्चयःकथमित्यत्राह । आशयज्ञश्चभूतानामिति आशयोऽभिप्रायः

नाभिनंदतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ ईहितानीहितैर्मुक्तःसंसारेनावसीदति ॥ ५३ ॥
सर्वस्याभिमतंवक्ताचोदितःपेशलोक्तिमान् ॥ आशयज्ञश्चभूतानांसंसारेनावसीदति ॥ ५४ ॥
पूर्णांदृष्टिमवष्टभ्यध्येयत्यागविलासिनीम् ॥ जीवन्मुक्ततयास्वस्थोलोकेविहरराघव ॥ ५५ ॥
अंतःसंत्यक्तसर्वाशोवीतरागोविवासनः ॥ बहिःसर्वसमाचारोलोकेविहरराघव ॥ ५६ ॥
बहिःकृत्रिमसंरंभोहृदिसंरंभवर्जितः ॥ कर्ताबहिरकर्तांतर्लोकेविहरराघव ॥ ५७ ॥ त्यक्ताहं
कृतिरासुप्तमतिराकाशशोभनः ॥ अगृहीतकलंकांकोलोकेविहरराघव ॥ ५८ ॥ उदारपेशलाचा
रःसर्वाचारानुवृत्तिमान् ॥ अंतःसर्वपरित्यागीलोकेविहरराघव ॥ ५९ ॥

॥ ५४ ॥ पूर्णामितिश्लोकषट्केनजीवन्मुक्तव्यवहारमाह ॥ ध्येयत्यागविलासिनीं पूर्वोक्ताहंकाररूपवासनात्यागोध्येयत्यागःतेनविलासिनीं परिस्फुरंतींपूर्णांदृष्टिंब्रह्मदृष्टिमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ अंतरिति ॥ भाविन्यभिमतेआशावर्तमानेरागःभूतेवासनातच्चिंतयरहितः ॥ ५६ ॥ बहिरिति ॥ कृत्रिमसंरंभःकल्पितरागद्वेषादिविकारःहृदिसंरंभवर्जितःनिर्वासनत्वान्निर्विकारः ॥ ५७ ॥ त्यक्तेति ॥ अगृहीतकलंकांकः अगृहीताःकलंकाअंकाश्चयेन । तत्रकलंकामनोदोषाअंकास्तुव्यावृत्तिहेतवोलांछनानि ॥ ५८ ॥ उदारेति ॥ पेशलाचारःमृदुव्यवहारःसर्वा

चारानुवृत्तिमान्सर्वेषामाचारमनुवर्तमानः अनुमोदमानइत्यर्थः । जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्मुक्तःसमाचरन्इतिन्यायात् ॥ ५९ ॥ अंतरिति ॥ बहिराशोन्मुखेहितःआशानुकूलचेष्टितः ॥६०॥ अयमिति ॥ अयंबंधुःअयंतुपरः । अयमेवाहंअयंतुभवान् । इतियामिथ्यादृशोभेददृष्टयःताअधुनाविगलंतु अधुनाप्रबुद्धस्यतवविगलंतुविनश्यंतु ॥६१॥ अयमिति ॥ लघुचेतसां लघुनिपरिच्छिन्नेस्वस्यजीवस्यात्मत्वेनगृहीतेदेहेचेतोयेषांतेषामेवायमेवबंधुरयंनेतिगणनाविचारणाभवेत् । उदारचरितानामुदारेमहतिपरिपूर्णेब्रह्मणिचरितंनिष्ठायेषांतेषांब्रह्मनिष्ठानां

अंतर्नैराश्यमादायबहिराशोन्मुखेहितः ॥ बहिस्तप्तोऽतराशीतोलोकेविहरराघव ॥ ६० ॥ अ
यंबंधुःपरश्चायमयंचाहमयंभवान् ॥ इतिमिथ्यादृशोरामविगलंतुतवाधुना ॥ ६१ ॥ अयंबंधु
रयंनेतिगणनालघुचेतसाम् ॥ उदारचरितानांतुवसुधैवकुटुंबकम् ॥६२॥ विविधजन्मशताहित
संभ्रमेजगतिबंधुरबंधुरितीक्षणम् ॥ भ्रमदशैवविभातिनवस्तुतस्त्रिभुवनंचिरबंधुरबंध्वपि ॥६३॥
अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ भ्रात्रोस्त्रिपथगातीरेसंवादंमुनिपुत्रयोः ॥ ६४ ॥ अस्त्य
स्यजंबूद्वीपस्यकस्मिंश्चिद्दिङ्निकुंजके ॥ वनव्यूहमहोत्तंसोमहेंद्रोनामपर्वतः ॥ ६५ ॥ तस्यैक
देशेविततेरत्नसानौमनोरमे ॥ आसीदभ्युदितज्ञानस्तपोराशिरुदारधीः ॥ ६६ ॥

पुनर्वसुधैवप्रपंचःसर्वोऽपिकुटुंबकं भोगोपकरणद्रव्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ विविधेति ॥ विविधैःसुरनरतिर्यगादिरूपैःजन्मशतैराहितसंभ्रमेविरचितविपर्यये अस्मिन्जगति बंधुरयमितिवायंपुनरबंधुरितिईक्षणंभ्रमदशैवकेवलंविभाति भ्रांतदशास्फुरणमेव । वस्तुतस्तुविचार्यमाणंबंधुरपि स्यात् अबंधुरपिस्याज्जन्मभेदात् । जन्मभेदापेक्षयासंबंधानामनियमादितिभावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पावनइति ॥ पूर्वसंध्यांबुजंप्रभातसंध्यायामंबुजंतद्वदर्धप्रबुद्धःमौर्ख्यात् अत्यंताभावात् अतिगतःअतिक्रांतः अनाप्तपदःअप्राप्तब्रह्मपदनिष्ठः ॥ ७० ॥ ततइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । कलितकारणे कलितानिप्रेरितानिजन्मादिकारणानियेनतस्मिन् ॥ ७१ ॥ कलनापक्षिणीनीडं कलनाअहंकृतिःसैवपक्षिणीतस्यानीडंस्थानम् । वैवधिकः विवधःभारयष्टिःतद्वाहकः ॥७२॥ प्रशांतेति ॥

मुनिर्दीर्घतपानामतपोमूर्तिरिवास्थितः ॥ मुनेर्बभूवतुस्तस्यपुत्रौद्वाविंदुसुंदरौ ॥ ६७ ॥ पुण्यपावननामानौद्वौकचाविववाक्पतेः ॥ सताभ्यांसहपुत्राभ्यांचिरकालमुवासह ॥ ६८ ॥ अथकालेतयोस्तस्यपुत्रयोर्ज्ञानवानभूत ॥ पुण्यनामातयोर्ज्येष्ठोगुणज्येष्ठश्चराघव ॥ ६९ ॥ पावनोऽर्धप्रबुद्धोऽभूत्पूर्वसंध्यांबुजंयथा ॥ मौर्ख्यादतिगतोऽनाप्तपदोदोलामिवास्थितः ॥ ७० ॥ ततोवहत्यकलितेकालेकलितकारणे ॥ रतिमुत्सृज्यसंसाराज्जराजर्जरजीवितः ॥ ७१ ॥ कलनापक्षिणीनीडंदेहंदीर्घतपामुनिः ॥ जहौगिरिगुहागेहेभारंवैवधिकोयथा ॥ ७२ ॥ प्रशांतकलनारंभंचेत्यमुक्तचिदास्पदम् ॥ पदंजगामनीरागंपुष्पगंधइवांबरम् ॥ ७३ ॥ पितर्युपरतेतस्मिन्नौर्ध्वदैहिककर्मणि ॥ पुण्यएवस्थितोऽव्यग्रःपावनोदुःखमाययौ ॥ ७४ ॥ शोकोपहतचित्तोऽसौभ्रमन्काननवीथिषु ॥ ज्यायांसमनवेक्ष्यैवपावनोविललापह ॥ ७५ ॥

प्रशांतकलनारंभं कलनाबंधहेतवःसंकल्पादयः प्रशांतःकलनानामारंभोयस्मिंस्तत् । चेत्यमुक्तचिदास्पदं चेत्यमुक्तायाश्चितआस्पदंप्रतिष्ठारूपं नीरागंपदंरागादिरहितंकैवल्यं जगाम पुष्पगंधोऽबरमिव । पुष्पगंधोहिमुकुलबंधान्निर्गतःअंबरंव्याप्नोति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानमेवविस्तीर्णोमरुदेशःतत्रस्ववासनातापमरीचिवारि स्ववासनैवतापःआ
तपःतेनकल्पितंमरीचिरूपंवारिएतज्जगच्छुभाशुभस्पंदमयैस्तरंगैरनंतरूपंसत्परिस्फुरति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ बंधुत्वइति ॥ विषामृतदशेव तत्र

अथौर्ध्वदैहिकंकृत्वापितुःपरमधार्मिकः ॥ आययौविपिनेपुण्यःपावनंशोकलालसम् ॥ ७६ ॥
पुण्यउवाच ॥ किंपुत्रदृढतांशोकंनयस्यांध्यैककारणम् ॥ पितातवमहाप्राज्ञगतःप्रज्ञावतांवरः
॥ ७७ ॥ स्वामेवपरमामात्मपदवींमोक्षनामिकाम् ॥ स्वभावमभिसंपन्नेकिंपितर्यनुशोचसि
॥ ७८ ॥ मातापितृसहस्राणिसमतीतानितेसुत ॥ पुत्रबांधववृंदानिजंतोर्जन्मनिजन्मनि
॥ ७९ ॥ शोचनीयायदिस्नेहान्मातापितृसुताःसुत ॥ तदतीतानशोच्यंतेकिमजस्रंसह
स्रशः ॥ ८० ॥ अज्ञानविस्तीर्णमरौविलोलंशुभाशुभस्पंदमयैस्तरंगैः ॥ स्ववासनातापमरी
चिवारिपरिस्फुरत्येतदनंतरूपम् ॥ ८१ ॥ बंधुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशामयः ॥ स्वसंज्ञामात्रके
णैवप्रपंचोऽयंवितन्यते ॥ ८२ ॥ बंधुत्वेभावितोबंधुःपरत्वेभावितःपरः ॥ विषामृतदशेवेह
स्थितिर्भावनिबंधिनी ॥ ८३ ॥ एकत्वेविद्यमानस्यसर्वगस्यकिलात्मनः ॥ अयंबंधुःपरश्चायमि
त्येषाकलनाकुतः ॥ ८४ ॥

परत्वापरत्वभावनारूपास्थितिर्विषदशेव बंधुत्वभावनारूपात्वमृतदशेव भावनिबंधिनी भावोभावनातयानिबध्यतइत्यर्थः ॥ ८३ ॥ एक
त्वइति ॥ विद्यमानस्यपरमार्थस्यसतःसर्वगस्यात्मनएकत्वेअद्वितीयत्वेसति अयंबंधुरयंपरइत्यसौकलनाकल्पनाकुतः ॥ ८४ ॥

रक्तेति ॥ यद्यपिनायंदेहएवात्मा रक्तमांसादिसंघातरूपत्वात् तथापितथाभूताद्देहादेवारभ्यकोऽहंस्यामितिविचारयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ आस्तामयंविचारप्रयासःइयमिहपारमार्थिकीदृष्टिरालंब्यतामित्याह ॥ दृष्ट्येति ॥ पारमार्थिक्यापर्यालोचनप्रवणयातुदृष्ट्या परामृश्यमानेत्वमितिनकश्चित्पदार्थः अहमित्यपिनकश्चित् किंतर्हिमिथ्याज्ञानमेवेदं पुण्यइतिपावनइतिच वल्गतिस्फुरति । पुण्योऽहंपावनस्त्वमितिमिथ्या

रक्तमांसादिसंघाताद्देहादेवास्थिपंजरात् ॥ कोऽहंस्यामितिचित्तेनस्वयंपुत्रविचारय ॥ ८५ ॥ दृष्ट्या तुपारमार्थिक्यानकश्चित्त्वंनचाप्यहम् ॥ मिथ्याज्ञानमिदंपुण्यःपावनश्चेतिवल्गति ॥ ८६ ॥ बभूवुस्ते सुपुण्यासुस्थलीषुमृगयोनिषु ॥ बहवोबंधवोमार्गास्तान्कथंनानुशोचसि ॥ ८७ ॥ बभूवुस्तेमहाभ्रेषुशिखरेषुमहीभृताम् ॥ बहवोबांधवाःसिंहाःकिंतानपिनशोचसि ॥ ८८ ॥ बभूवाथदशार्णेषुकपिलोवनवानरः ॥ राजपुत्रस्तुषारेषुपुंड्रेषुवनवायसः ॥ ८९ ॥ हैहयेषुचमातंगस्त्रिगर्तेष्वथगर्दभः ॥ शल्वेषुसरमापुत्रःपतत्रीसरलद्रुमे ॥ ९० ॥ एतास्वन्यासुचान्यासुबह्वीषुजनयोनिषु ॥ जातोऽसि जंबूद्वीपेऽस्मिन्पुराशतसहस्रशः ॥ ९१ ॥ अनंताःपितरोयांतियांत्यनंताश्चमातरः ॥ इहसंसारिणां पुंसांवनेपादपपर्णवत् ॥ ९२ ॥ भावाभावविनिर्मुक्तंजरामरणवर्जितम् ॥ संस्मरात्मानमव्यग्रो माविमूढमतिर्भव ॥ ९३ ॥ सर्वैषणामयकलंकविवर्जितेनस्वच्छात्मभावकलितेनहृदब्जमध्ये ॥ पुत्रात्मनात्मनिमहामतिनामुनैवसंत्यज्यसंभ्रममलंपरितोषमेहि ॥ ९४ ॥

ज्ञानकल्पितत्वाद्भ्रांतिरेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ बभूवुरिति ॥ मार्गामृगसंबंधिनः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सर्वेति ॥ एषणाःपुत्रकलत्रादिविषयेच्छाःतन्मयकलंकवर्जितेनस्वच्छात्मभावकलितेनस्वच्छभावयुक्तेनआत्मनांतःकरणेनसंभ्रमंसंत्यज्य

आत्मन्येवपरितोषमेहीत्यन्वयः ॥ ९४ ॥ एवमिति ॥ प्रभाते भूतलंकर्तृ । प्राकाश्यंप्रकाशमानत्वम् ॥ ९५ ॥ उभाविति ॥ ज्ञानविज्ञानपारगौज्ञानविज्ञानेपरोक्षापरोक्षब्रह्मज्ञाने ॥ ९६ ॥ एवमिति ॥ प्राग्भुक्तदेहानांपूर्वजन्मानुभूतदेहसंबंधिन्यो जनबंधुजाःअनंताआशाः किंगृह्यतेइतिबुद्धिप्रदानायानुजंपृच्छति किमत्रयुक्तमाशायाग्रहणंत्यागोवेति त्यागएवयुक्तइतिभावः ॥ ९७ ॥ चिंतनेति ॥ कथमिष्टसिद्धि

वसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंप्रबोधितस्तेनतदापुण्येनपावनः ॥ प्रबोधमापप्राकाश्यंप्रभातइवभूतलम् ॥ ९५ ॥ उभावपिततःसिद्धौज्ञानविज्ञानपारगौ ॥ विचेरतुर्वनेतस्मिन्यावदित्थमनिंदितौ ॥ ९६ ॥ एवंप्राग्भुक्तदेहानामनंताजनबंधुजाः ॥ किमाशागृह्यतेताभ्यःकिंवासंत्यज्यतेऽनघ ॥ ९७ ॥ चिंतनेनैधतेचिंतात्विंधनेनेवपावकः ॥ नश्यत्यचिंतनेनैवविनेंधनमिवानलः ॥ ९८ ॥ ध्येयत्यागरथारूढःकरुणोदारयादृशा ॥ लोकमालोकयन्दीनमातिष्ठोत्तिष्ठराघव ॥ ९९ ॥ एषाब्राह्मीस्थितिःस्वस्थानिःकामाविगतामया ॥ एनांप्राप्यमहाबाहोविमूढोऽपिनमुह्यति ॥ १०० ॥ एकंविवेकंसुहृदमेकांप्रौढसखींधियम् ॥ आदायविहरन्नेवंसंकल्पेषुनमुह्यति ॥ १ ॥ विनिवारितसर्वार्थादपहस्तितबांधवात् ॥ नस्वधैर्यादृतेकिंचिदभ्युद्धरतिसंकटात् ॥ २ ॥

रितिविचारश्चिंता दृष्टार्थानांपुनःपुनरनुस्मरणंचिंतनम् ॥ ९८ ॥ ध्येयेति ॥ आतिष्ठसुखमास्व उत्तिष्ठजीवन्मुक्त्यर्थंउद्यमंकुरु ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ १ ॥ विनिवारितेति ॥ विनिवारिताःसर्वेऽर्थाःसांसारिकप्रयोजनानियेनतस्मात् अपहस्तिताहस्तेनापसारिता बांधवायेनतथाभूतात्स्वधैर्यादृते स्वस्यविवेकवैराग्यधैर्यंविना किंचिदपिसंकटात्संसारान्नोद्धरतीत्यन्वयः । स्वधैर्यमेवसंकटादुद्धरतीत्युक्तम् ॥ २ ॥

इदानींधैर्यसंपादनप्रकारमाह । वैराग्येणेति ॥ आपद्विघातार्थसंसारनिवृत्तये वैराग्यादिभिःसाधनैः स्वयमेवमनउन्नमयेत् धैर्यर्युक्तंकु र्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ नेति ॥ महत्त्वोपबृंहितान्महत्त्वादिगुणैरुन्नतीकृताच्चित्ताद्यत्फलंकैवल्यरूपमासाद्यते तत्त्रिभुवनैश्वर्यादिभिरपिनासा द्यतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ पूर्णइति ॥ मनसिपूर्णेसंतुष्टेसतिसर्वंजगत्सुधाद्रवैरमृतरसैःपूर्णमेवसुखायजायतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथंमनसःपूर्णतेत्य त्राह । वैराग्यादिति ॥ वैराग्यादेवमनःपूर्णतामेति । आशावशानुगंतुनकदाचित्पूर्णतामेति । यदाहपाराशरः । नजातुकामःकामा

वैराग्येणाथशास्त्रेणमहत्त्वादिगुणैरपि ॥ यत्नेनापद्विघातार्थंस्वमेवोन्नमयेन्मनः ॥ ३ ॥ नत
त्रिभुवनैश्वर्यान्नकोशाद्रत्नधारिणः ॥ फलमासाद्यतेचित्ताद्यन्महत्त्वोपबृंहितात् ॥ ४ ॥ पू
र्णेमनसिसंपूर्णंजगत्सर्वंसुधाद्रवैः ॥ उपानद्गूढपादस्यननुचर्मास्तृतैवभूः ॥ ५ ॥ वैराग्यात्पूर्ण
तामेतिमनोनाशावशानुगम् ॥ आशयारिक्ततामेतिशरदीवसरोजलम् ॥ ६ ॥ हृदयंशून्यता
मेतिप्रकटीकृतकोटरम् ॥ अगस्त्यपीतार्णववदाशाविवशचेतसाम् ॥ ७ ॥ नतथाभातिपूर्णे
दुर्नपूर्णःक्षीरसागरः ॥ नलक्ष्मीवदनंकांतंस्पृहाहीनंयथामनः ॥ ८ ॥ यथाभ्रलेखाशशिनंसु
धालेपंमषीयथा ॥ दूषयत्येवमेवांतर्नरमाशापिशाचिका ॥९॥ प्रशमितसकलैषणोमहात्माभव
भवबंधमपास्यमुक्तचित्तः ॥ मनसिनिगडरज्जवःकदाशाःपरिगलितासुचतासुकोनमुक्तः ॥१०॥

नामुपभोगेनशाम्यति । हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धते । इति ॥ ६ ॥ हृदयस्यप्रकटीकृतकोटरत्वंनामतृष्णातिशयप्रकाशनम् ॥ ७ ॥ नेति ॥ पूर्णेंदुप्रभृतीनांक्षयवृद्धिसंभवादनित्याशोभा निस्पृहस्यतुमनसःकदाचिदपिहर्षविषादाभावान्नित्याशोभेतितात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥ य थेति ॥ अभ्रलेखामेघपंक्तिः । सुधालेपंचूर्णादिद्रव्यलेपम् ॥ ९ ॥ प्रशमितेति ॥ प्रशमितसकलैषणःसन्भवबंधमपास्यमुक्तचित्तोभव । य

तःकारणान्मनसिवर्तमानाः कदाशाःपुत्रकलत्रैषणादिरूपाःकुत्सिताआशाः निगडरज्जवःश्रृंखलारज्जुवद्बंधनहेतवः अतःकारणात्तासुपरिग लितासुकोनमुक्तः सर्वोऽपिमुच्यतइत्यर्थः ॥ १० ॥ इतिश्रीसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणउपशमप्रकरणेपुण्यपावनोपाख्यानंनामविंशः सर्गः ॥ २० ॥ पूर्वमतीतानेकजन्मानुस्मरणद्वारास्वरूपज्ञानेनचित्तोपशांतिरुक्ता इदानींपुण्यप्रकर्षात्कुत्रचिद्वैषयिकमपिसुखं चित्तोप

इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणेपुण्यपावनोपाख्यानंनामविंशःसर्गः ॥ २० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथवारघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर ॥ बलिवद्बुद्धिभेदेनज्ञानमासादयामलम् ॥ १ ॥ श्रीरामउवाच ॥ बलिवज्ज्ञानसंप्राप्तिंपुनर्मद्बोधवृद्धये ॥ विभोकथयखिद्यंतेसंतोनावनतंप्रति ॥ २ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अस्त्यस्मिन्जगतःकोशेकस्मिंश्चिद्दिङ्निकुंजके ॥ पातालमितिविख्यातोलोकोभूमेरधःस्थितः ॥ ३ ॥ तस्मिन्नसुरदोःस्तंभधार्यमाणमहाभरे ॥ बभूवदानवोराजाविरोचनसुतोबलिः ॥ ४ ॥ लीलानिर्जितनिःशेषभुवनाभोगभूषणः ॥ दशकोटीःसवर्षाणांदैत्यराज्यंचकारह ॥ ५ ॥ अथगच्छत्स्वनल्पेषुयुगेष्वावर्तवृत्तिषु ॥ सुरासुरमहौघेषुप्रोत्पतत्सुपतत्सुच ॥ ६ ॥ अजस्रमुपभुक्तेषुत्रैलोक्योदरवर्तिषु ॥ भोगेष्वभजदुद्वेगंबलिर्दानवनायकः ॥ ७ ॥

शांतयेभवतीतिबल्युपाख्यानेननिरूप्यते । तत्रचिरोपभोगाद्भोगेष्वरुचिरुत्पन्नेत्याह । अथेत्यादिनाश्लोकद्वयेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आवर्तवृत्तिषु । स्यादावर्तोऽम्भसांभ्रमः । तस्यवृत्तिरिववृत्तिर्येषांतेषु ॥ ६ ॥ उद्वेगमरुचिम् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ पुनरिति ॥ लज्जायै महतामुच्छिष्टस्यपुनर्भोगानर्हत्वादितिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुनरिति ॥ पुनःपुनरहंमन्येइतियेषां पुनःपुनःप्रवृत्तिः इयंप्राज्ञस्यविडंबनेतिअहंमन्येइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ कृतयेति ॥ कृतकार्ययाकृतप्रयोजनयाप्यनयाक्रियययानित्यंकृतयाताद्दशःकोऽर्थःस्यात् येनार्थेनपुनःकर्मनविद्यते कृतकृत्यताहेतुःकापिक्रियानास्तीत्यर्थः ॥१३॥ भोगादिति ॥ भोगादृतेभोगरूपं विषयसुखं

एकदाचिंतयामासप्रासादशिखरस्थितः ॥ महताममराज्येनत्रैलोक्याद्भुतकारिणा ॥ ८ ॥
किंवाभवतिभुक्तेनभूरिभोगातिभारिणा ॥ आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयम् ॥ भोगोप
भोगमात्रंमेकिंनामेदंसुखावहम् ॥ ९ ॥ पुनरालिंग्यतेकांतापुनरेवचभुज्यते ॥ सेयंशिशुजन
क्रीडालज्जायैमहतामिह ॥ १० ॥ तमेवभुक्तविरसंव्यापारौघंपुनःपुनः ॥ दिवसेदिवसेकुर्व
न्प्राज्ञःकस्मान्नलज्जते ॥ ११ ॥ पुनर्दिनंपुनारात्रिःपुनःकार्यपरंपरा ॥ पुनःपुनरहंमन्येप्रा
ज्ञस्येयंविडंबना ॥ १२ ॥ कृतयाप्यनयानित्यंक्रिययाकृतकार्यया ॥ कोऽर्थःस्यात्ताद्दशोयेन
पुनःकर्मनविद्यते ॥ १३ ॥ भोगादृतेकिमन्यत्तत्स्याद्द्रव्यमविनाशियत् ॥ एतत्संचिंतयाम्या
शुदध्यौमत्वेत्यसौबलिः ॥ १४ ॥ अथाभ्युवाचासुरराट्आःसंस्मृतमितिक्षणात् ॥ स्वात्मन्ये
वमनस्यर्थंसभ्रूभंगंनिवेशयन् ॥ १५ ॥

मुक्त्वा यदन्यदविनाशिद्रव्यंतत्किंस्यादितिएतद्वस्तुसंचिंतयामीतिमत्वानिश्चित्य बलिर्दध्यावित्यन्वयः ॥ १४ ॥ अथेति ॥ अथानंतरमसुरराट्बलिर्मनसिविचारितमर्थं सभ्रूभंगंस्वात्मन्येवस्वबुद्धावेवनिवेशयन्स्थापयन्क्षणात्क्षणादुपरि आःसंस्मृतमित्यभ्युवाच। सभ्रूभंगमितिवि

चारदृष्ट्यभिनयः । आःइतिस्मृतिद्योतकमव्ययम् ॥ १५ ॥ स्मृतमनुवदति । पुरेत्यादिना ॥ दृष्टलोकपरावरः । परंपर्यवसानहेतुः अवरमादिकारणम् ॥ १६ ॥ स्वप्रश्नप्रकारमनुवदति । पितरिति ॥ हेपितःसकलदुःखानांसुखानांचवैषयिकाणांसीमांतःपरमावधिःकोऽसावुच्यताम् ॥ १७ ॥ सर्वभ्रमाणांशांतिमेवप्रपंचयति । क्वेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । यत्रवस्तुनिविरागरहितंअरुचिविनिर्मुक्तंचिरंविश्रमणंविश्रां

पुराकिलेहभगवान्पृष्टोऽभूत्सविरोचनः ॥ पितामयात्मतत्त्वज्ञोदृष्टलोकपरावरः ॥ १६ ॥ पि
तःसकलदुःखानांसुखानांचमहामते ॥ यत्रसर्वेभ्रमाःशांताःकोऽसौसीमांतउच्यताम् ॥ १७ ॥
क्वोपशांतोमनोमोहःक्वातीताःसकलैषणाः ॥ विरागरहितंकुत्रतातविश्रमणंचिरम् ॥ १८ ॥
यत्रातिविततानंदसुंदरंकिंचिदेवमे ॥ तादृक्कथयतत्रस्थश्चिरंविश्रांतिमेम्यहम् ॥ १९ ॥ म
त्पितोवाच ॥ अस्तिपुत्रातिविततोदेशोविपुलकोटरः ॥ त्रैलोक्यानांसहस्राणियत्रमांतिबहू
न्यपि ॥ २० ॥ यत्रपृथ्वीननाकाशंसागरानचनाद्रयः ॥ नवनानिनतीर्थानिननद्योनसरांसिच
॥ २१ ॥ एकएवास्तिसुमहांस्तत्रराजामहाद्युतिः ॥ सर्वकृत्सर्वगःसर्वःसचतूष्णींव्यवस्थितः
॥ २२ ॥ तेनसंकल्पितोमंत्रीसर्वतोमंत्रणोन्मुखम् ॥ अघटंघटयत्याशुघटंविघटयत्यलम् ॥ २३ ॥

तिसुखंसंभवति यत्रवस्तुनिमेमदीयंरूपंअतिविततानंदसुंदरंसत्किंचिदेवअव्यपदेश्यमेवभवति । तादृग्वस्तुकथय । तत्रस्थोऽहंचिरंविश्रांतिमेमीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वपितुरुत्तरमनुभाषते । मत्पितेत्यादिना ॥ देशोमोक्षःराजाआत्मामंत्रीमनइति ॥ २० ॥ २१ ॥ बलिप्रश्नानंतरंविरोचनएववक्ष्यति ॥ २२ ॥ तेनेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । तेनराज्ञासंकल्पितःसऐक्षतलोकान्नुसृजाइतीति सिसृक्षामा

त्रकल्पितोमंत्रीमंत्रणोन्मुखं विचारपूर्वकंतत्सर्वंराजकार्यमघटंदुर्घटमपिघटयति घटंसुघटितमपिकार्यमनभिमतंचेद्विघटयतिनाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किंचिदपिभोक्तुंनशक्नोति किंचननचजानाति मनसःअचेतनत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

भोक्तुंनकिंचिच्छक्नोतिनचजानातिकिंचन ॥ राजार्थंकेवलंसर्वंकरोत्यविरतोदयम् ॥ २४ ॥ सएवसर्वकार्यैककर्तातस्यमहीपतेः ॥ राजाकेवलमेकांतेस्वस्थएवावतिष्ठति ॥ २५ ॥ बलिरुवाच ॥ आधिव्याधिविनिर्मुक्तःकःसदेशोमहामते ॥ कथमासाद्यतेवापिकेनवाधिगतःप्रभो ॥ २६ ॥ कःसताद्दग्विधोमंत्रीराजावापिमहाबलः ॥ हेलाल्लूनजगज्जालैर्योऽस्माभिरपिनोजितः ॥ २७ ॥ विरोचनउवाच ॥ सतत्रमंत्रीबलवान्देवासुरगणैःस्तुत ॥ समेतैर्लक्षगुणितैरपिनाक्रम्यतेमनाक् ॥ २८ ॥ तत्रासिमुशलप्रासवज्रचक्रगदादयः ॥ हेतयःकुंठतांयांतिद्दषदीवोत्पलाहतिः ॥ २९ ॥ समंत्रीकेवलंतत्रतेनैवप्रभुणायदि ॥ जीयतेतत्सुजेयोऽसावन्यथात्वचलाचलः ॥ ३० ॥ पुत्रयुक्तयागृहीतोऽसौक्षणादायातिवश्यताम् ॥ युक्तिंविनादहत्येषआशीविषइवोद्धतः ॥ ३१ ॥ शृणुयःपुत्रदेशोऽसौपूर्वंप्रकटयामिते ॥ देशनाम्नामयोक्तस्तेमोक्षःसकलदुःखहा ॥ ३२ ॥ राजातुतत्रभगवानात्मासर्वपदातिगः ॥ तेनमंत्रीकृतःप्राज्ञोमनोनाममहामते ॥ ३३ ॥ विषयान्प्रतिभोःपुत्रसर्वानेवहिसर्वथा ॥ अनास्थापरमाह्येषासायुक्तिर्मनसोजये ॥ ३४ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ चित्तजयक्रमंअधिकारिभेदेनत्रिभिःश्लोकैराह । चित्तस्येति ॥ चित्तस्यव्यवहारकालंचतुर्धाविभज्यसक्रमेज्ञानाभ्यासेअव्यु
त्पन्नस्याशिक्षितस्यचित्तस्यप्रथमंभोगैर्विषयभोगैर्द्वौभागौपूरयेत्कालद्वयंनयेदित्यर्थः ॥ शास्त्रेणअध्यात्मशास्त्रेणैकंभागंपूरयेत् । गुरुशुश्रू
षयाचतुर्थंभागंपूरयेत् ॥ ३६ ॥ किंचिदिति ॥ किंचिद्व्युत्पत्तियुक्तस्यभोगैरेकंकालंगुरुशुश्रूषयाकालद्वयंशास्त्रार्थचिंतयाचतुर्थंकालंनये
दित्यर्थः ॥ ३७ ॥ व्युत्पत्तिमिति ॥ सम्यग्व्युत्पन्नस्यचित्तस्यद्वौव्यवहारकालौ शास्त्रवैराग्यैरध्यात्मशास्त्रविचारैर्विषयाणांहेयत्वविचारैश्च

एषैवपरमायुक्तिरनयैवमहामदः ॥ स्वमनोमत्तमातंगोद्रागित्येवविदम्यते ॥ ३५ ॥ चित्तस्यभो
गैर्द्वौभागौशास्त्रेणैकंप्रपूरयेत् ॥ गुरुशुश्रूषयाभागमव्युत्पन्नस्यसत्क्रमे ॥ ३६ ॥ किंचिद्व्युत्पत्ति
युक्तस्यभागंभोगैःप्रपूरयेत् ॥ गुरुशुश्रूषयाभागौभागंशास्त्रार्थचिंतया ॥ ३७ ॥ व्युत्पत्तिमनुया
तस्यपूरयेच्चेतसोऽन्वहम् ॥ द्वौभागौशास्त्रवैराग्यैर्द्वौध्यानगुरुपूजया ॥ ३८॥ प्रज्ञाविचारवशतः
शममेवसदासुत ॥ आत्मावलोकनंतृष्णासंत्यागंचसमाहरेत् ॥ ३९ ॥ विचारोभोगगर्हातोवि
चाराद्भोगगर्हणम् ॥ अन्योन्यमेतेपूर्यतेसमुद्रजलदाविव ॥ ४० ॥

द्वौचकालौध्यानसहितयागुरुपूजयाच पूरयेत् ॥ ३८ ॥ प्रज्ञेति ॥ इत्थंप्रज्ञाविचारवशतः प्रज्ञावशाद्विचारवशाच्च शमंचित्तोपशमंतृष्णा
याःसंत्यागमात्मावलोकनंच समाहरेत्संपादयेत् ॥ ३९ ॥ विचारइति ॥ भोगगर्हातःविषयसुखानांदोषदर्शनात्पुरुषार्थविचारःपूर्यते पु
रुषार्थविचाराच्चभोगानांगर्हणं अपुरुषार्थत्वात्कुत्सितार्थत्वंच पूर्यतइत्येवमेते विचारभोगगर्हणे अन्योन्यंपूर्येते यथासमुद्रोजलदाद्वृष्टिद्वा
गपूर्यते समुद्रोदकाच्चजलदास्तद्वदित्यर्थः ॥ ४० ॥

देशेति ॥ अल्पविगर्हणेनस्वल्पदोषेण देशक्रमेणदेशाचारक्रमेणधनमर्जय । तेनचधनेनमानपूर्वंसत्कारपूर्वकंसाधुजनमर्जय । तत्संगमोत्थ विषयाद्यवहेलनेन साधुसंगमसंजातविषयवैराग्येण सम्यग्विचारविभवेनचतवआत्मलाभोभविष्यतीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ एतदिति ॥ पित्रामेपूर्वंकथितमेतत् । इदानींसंस्मृतमित्यन्वयः ॥ ४२ ॥ दिष्ट्येत्यव्ययमानंदे ॥ ४३ ॥ अहोइति ॥ शमभूःशमदशा ॥ ४४ ॥ कोऽह

देशक्रमेणधनमल्पविगर्हणेनतेनांगसाधुजनमर्जयमानपूर्वम् ॥ तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेनसम्यग्विचारविभवेनतवात्मलाभः ॥ ४१ ॥ बलिरुवाच ॥ एतन्मेकथितंपूर्वंपित्राचारुविचारिणा ॥ इदानींसंस्मृतंदिष्ट्यासंप्रबोधमहंगतः ॥ ४२ ॥ अद्येयंममसंजाताभोगान्प्रत्यरतिः स्फुटम् ॥ दिष्ट्याशमसुखंस्वस्थंविशाम्यमृतशीतलम् ॥ ४३ ॥ अहोनुखलुरम्येयंशमभूःशीतलांतरा ॥ सर्वाएवसमंयांतिसुखदुःखदृशःशमे ॥ ४४ ॥ कोऽहंतावदयंकिंस्यादात्मेत्यात्मावलोकिनम् ॥ पृच्छाम्युशनसंनाथंनूनमज्ञानशांतये ॥ ४५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिसंचिंत्यबलवान्बलिरामीलितेक्षणः ॥ दध्यौकमलपत्राक्षःशुक्रमाकाशमंदिरम् ॥ ४६ ॥ अथसर्वगतानंतचिदात्माभार्गवःप्रभुः ॥ आनिनायसदेहंस्वंरत्नवातायनंबलेः ॥ ४७ ॥ अथरत्नार्घदानेनमंदारकुसुमोत्करैः ॥ पादाभिवंदनेनैनंपूजयामासभार्गवम् ॥ ४८ ॥

मिति ॥ आत्मावलोकिनमुशनसंनाथंगुरुं कोऽहंअयमात्माकिंस्यादित्यहंशब्दार्थमात्मस्वरूपंचपृच्छामीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अथेति ॥ अथसभार्गवःस्वंदेहंबलेरवस्थानप्रदेशभूतंरत्नवातायनमानिनाय । तत्राजगामेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥४९॥ ५० ॥५१॥ चिदिति ॥ चिन्मात्रंचिद्रूपंचिन्मयंचित्प्रकृतिकम् चिद्व्यतिरेकेणनकिंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ चिदिति ॥

बलिरुवाच ॥ भार्गवत्वत्प्रसादोत्थाप्रतिभेयंपुरस्तव ॥ नियोजयतिमांवक्तुंकार्यंकर्तुमिवार्कभाः
॥ ४९ ॥ किमिहास्तिकियन्मात्रमिदंकिमयमेववा ॥ कोऽहंकस्त्वंकिमेतेवालोकाइतिवदाशुमे
॥ ५० ॥ शुक्रउवाच ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनखंगंतुंयत्नवानहम् ॥ सर्वंदानवराजेंद्रसारंसंक्षेपतः
शृणु ॥ ५१ ॥ चिदिहास्तिहिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच ॥ चित्त्वंचिदहमेतेचलोकाश्चिदिति
संग्रहः ॥ ५२ ॥ भव्योऽसिचेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषिनिश्चयात् ॥ नोचेत्तद्बह्वपिप्रोक्तंत्वयिभ
स्मनिहूयते ॥ ५३ ॥ चिच्चेत्यकलिताबंधस्तन्मुक्तामुक्तिरुच्यते ॥ चिदचेत्याकिलात्मेतिसर्वसि
द्धांतसंग्रहः ॥ ५४ ॥ एवंनिश्चयमादायविलोकयधियेद्धया ॥ स्वयमेवात्मनात्मानमनंतपदमा
प्स्यसि ॥ ५५ ॥ खंव्रजाम्यहमत्रैतेमुनयःसप्तसंगताः ॥ केनापिसुरकार्येणवस्तव्यंतत्रवैमया
॥ ५६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वाभगवाञ्छुक्रआरुरोहनभस्तलम् ॥ बलिस्तुचिंतयामासचि
दात्मकमिदंजगत् ॥ ५७ ॥ बलिरुवाच ॥ युक्तमुक्तंभगवताचिदेवेदंजगत्त्रयम् ॥ चिदहंचिदि
मेलोकाचिदाशाश्चिदियंक्रिया ॥ ५८ ॥

चेत्यकलिताचिदेवबंधउच्यते चेत्यंमुक्त्वातुचिन्मुक्तिरिति। अचेत्याचेत्यासंस्पृष्टाचिदेवात्मेतिसंग्रहः ॥५४॥५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

दृश्येति ॥ दृश्यदर्शननिर्मुक्तः दृश्यानिभूतानिभौतिकानिच दर्शनानिज्ञानसाधनानि तेभ्योनिर्मुक्तोव्यतिरिक्तः अतश्चकेवलामलरूपवान् नित्योदितोनित्यप्रकाशः निराभासोभासकांतरनिरपेक्षः द्रष्टासर्वसाक्षीपरमेश्वरोऽस्मीति ॥ ५९ ॥ चेत्येति ॥ चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विशुद्धचिदात्मकंविष्वगंतर्बहिश्चसर्वतोविश्वावपूरकं संशांतसर्वसंवेद्यं उपरतसर्वविषयवासनं महत्परिपूर्णं संविन्मात्रमहमस्मि ॥ ६० ॥

दृश्यदर्शननिर्मुक्तःकेवलामलरूपवान् ॥ नित्योदितोनिराभासोद्रष्टास्मिपरमेश्वरः ॥ ५९ ॥
चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपंविष्वग्विश्वावपूरकम् ॥ संशांतसर्वसंवेद्यंसंविन्मात्रमहंमहत् ॥ ६० ॥ इतिसं
चिंतयन्नेवबलिःपरमकोविदः ॥ ॐकारादर्धमात्रार्थंभावयन्ध्यानमास्थितः ॥ ६१ ॥ संशांत
सर्वसंकल्पःप्रशांतकलनागणः ॥ निःशंकमतिदूरास्तचेत्यचिंतकचिंतनः ॥ ६२ ॥ ध्यातृध्ये
यध्यानहीनोनिर्मनाःशान्तवासनः ॥ बभूवावातदीपाभोबलिःप्राप्तमहापदः ॥ ६३ ॥ प्रश
मितैषणयापरिपूर्णयामननदोषदशोज्झितयैतया ॥ बलिरराजतनिर्मलसत्तयाविघनमच्छत
येवशरन्नभः ॥ ६४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथतेदानवास्तत्रबलेरनुचरास्तदा ॥ तद्गृहंस्फाटि
कंसौधमुच्चैरारुरुहुःक्षणात् ॥ ६५ ॥ निर्विकल्पसमाधानेस्थित्वाचिरमुदारधीः ॥ व्यबुध्यत
बलिस्तत्रपुरस्तेषांमहामते ॥ ६६ ॥

इतीति ॥ ॐकारादर्धमात्रार्थं प्रणवान्निष्कृष्यअर्धमात्रार्थमेवपरब्रह्मरूपंभावयन्ध्यानमास्थितः ॥ ६१ ॥ संशांतेति श्लोकद्वयंवाक्यम् । निःशंकंयथातथाअतिदूरेअस्तंक्षिप्तंचेत्यंचिंतकंचिंतनंचेति त्रयंयेनेत्यनेन बहिर्मुखविक्षेपराहित्यमुक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ध्यातृध्यानध्येयहीनइत्यनेनअंतर्मुखोऽपिनविक्षेपइत्याह ॥ अथेति ॥ ध्येयत्यागमयात्मना अहंममतादिवासनात्यागोध्येयत्यागः तन्मयस्वरूपेणमनसा । इत्थंभूतोराजकार्याणिसंव्यधात् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ऊहेति ॥ इष्टसाधनोत्प्रेक्षणमूहः अनिष्टनिरासोत्प्रेक्षणमपोहः तेषांसहस्राणिपदार्थानांभावाभावशतानिच बलिनापरिदृष्टानितथापिअसौबलिःक्वासमाश्वासं विश्वासमेति नक्कापीत्यर्थः । असक्तएव राज्यंचकारेतियावत् ॥ ६९ ॥ श्रीरामंप्रतिहितमुपदिशति ॥ धावमानमिति ॥ इहास्मिन्लोकेअमुत्रपरलोकेचधावमानंविषयसुखवांछया

अथवैरोचनिस्तत्रध्येयत्यागमयात्मना ॥ मनसासकलान्येवराजकार्याणिसंव्यधात् ॥ ६७ ॥ आपदं संपदंदृष्ट्यासमयैवसपश्यति ॥ नास्तमेतिनवोदेतितत्प्रज्ञासुखदुःखयोः ॥ ६८ ॥ ऊहापोहसहस्राणिभावाभावशतानिच ॥ बलिनापरिदृष्टानिक्कसमाश्वासमेत्यसौ ॥ ६९ ॥ धावमानमिहामुत्रलुठितंलोकवृत्तिषु ॥ संस्थापयनिरुध्यैतन्मनोहृदयकोटरे ॥ ७० ॥ येषुयेषुप्रदेशेषुमनोमज्जतिबालवत् ॥ तेभ्यस्तेभ्यःसमुद्धृत्यतद्धितत्त्वेनियोजयेत् ॥ ७१ ॥ एवमभ्यसताभ्यासंमनोमत्तमतंगजम् ॥ निबध्यसर्वभावेन परंश्रेयोऽधिगम्यते ॥७२॥ इतिश्रीमोक्षोपायउपशमप्रकरणेबल्युपाख्यानंनामएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

वसिष्ठउवाच॥अथेमंपरमंरामविज्ञानाधिगमक्रमम् ॥श्रृणुदैत्येश्वरःसिद्धःप्रह्लादःस्वात्मनायथा ॥ १ ॥

वेगेनगच्छत् लोकवृत्तिषुअर्थार्जनादिषुलौकिकव्यापारेषुलुठितमासक्तं एतच्चेतोनिरुध्य विवेकवैराग्यादिभिःनिरुध्य हृदयकोटरेहृत्पुंडरीकसंस्थापय । आत्मानुसंधानतत्परंकुर्वित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इतिश्रीसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणेउपशमप्रकरणेबल्युपाख्यानंनामएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ पूर्वंपुण्यप्रकर्षात् वैषयिकमपिसुखंकचिच्चित्तोपशांतयेभवतीत्युक्तम् । इदानीमीश्वरानुग्रहादेवकदाचिदात्मतत्त्वावबोधोभवतीतिप्रह्लादाख्यानेनप्रतिपाद्यते ॥ तत्रप्रह्लादवृत्तांतंतावत्प्रस्तौति अथेत्यादिना ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रवपुषइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । परावरः परेब्रह्मादयोऽप्यवरेअधमाय

हतेत्रिदशवृंदानांहिरण्यकशिपौरिपौ ॥ प्रह्लादश्चिंतयामासशोकसंविग्नमानसः ॥ २ ॥ एते
तातादयःसर्वेविष्णुनासुरसत्तमाः ॥ घातिताःक्षुब्धकल्पांतवातेनेवकुलाचलाः ॥ ३ ॥ अभ्य
स्ताबहवस्तेनमिथःप्रेरितपर्वताः ॥ भीमाःसमरसंरंभाःसममस्मात्पितामहैः ॥ ४ ॥ तासुतास्व
तिघोरासुविततास्वसुराजिषु ॥ योनभीतइदानींसभयमेष्यतिकाकथा ॥ ५ ॥ तस्मात्तस्याति
वीरस्यहरेराक्रमणेस्फुटम् ॥ मन्येतद्व्यतिरेकेणविद्यतेनप्रतिक्रिया ॥ ६ ॥ सर्वात्मनासर्वधि
यासर्वसंरंभरंहसा ॥ सएवशरणंदेवोगतिरस्तीहनान्यथा ॥ ७ ॥ अस्मान्निमेषादारभ्यनाराय
णमजंसदा ॥ संप्रपन्नोऽस्मिसर्वत्रनारायणमयोह्यहम् ॥ ८ ॥ नमोनारायणायेतिमंत्रःसर्वार्थसा
धकः ॥ नापैतिममहृत्कोशादाकाशादिवमारुतः ॥ ९ ॥ अविष्णुःपूजयन्विष्णुंनपूजाफल
भाग्भवेत् ॥ विष्णुर्भूत्वायजेद्विष्णुमयंविष्णुरहंस्थितः ॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रह्लादइ
त्थंसंचिंत्यकृत्वानारायणींतनुम् ॥ पुनःसंचिंतयामासपूजार्थमसुरद्विषम् ॥ ११ ॥ वपुषोवैष्ण
वादस्मान्मरुन्मूर्तिःपरावरः ॥ अयंप्राणप्रवाहेणबहिर्विष्णुःस्थितोऽपरः ॥ १२ ॥ तमेनंपूज
याम्याशुपरिवारसमन्वितम् ॥ सपर्ययामनोमय्यासर्वसंभाररम्यया ॥ १३ ॥

स्मातसोऽयंविष्णुः वैष्णवादस्माद्वपुषोबहिः प्राणप्रवाहेणवायोर्निःसरणेन मरुन्मूर्तिर्वायुरूपोयोऽपरःस्थितः ॥ १२ ॥ तमेनंवायुस्वरूपेवर्त

मानंविष्णुंपूजयामीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ प्रह्लादइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ संभारभरभारिणा संभारःपूजोपकरणानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथे

प्रह्लादइतिसंचिंत्यसंभारभरभारिणा ॥ मनसापूजयामासमाधवंकमलाधवम् ॥ १४ ॥ रत्नार्घ
पात्रपटलैश्चंदनादिविलेपनैः ॥ धूपैर्दीपैःपवित्रैश्चनानाविभवभूषणैः ॥ १५ ॥ अथदेवगृहेतस्मि
न्बाह्यार्थैःपरिपूर्णया ॥ पूजयापूजयामासदानवेन्द्रोजनार्दनम् ॥ १६ ॥ ततस्ततःप्रभृत्येवप्र
ह्लादःपरमेश्वरम् ॥ तथैवप्रत्यहंभक्त्यापूजयामासपूर्णया ॥ १७ ॥ अथतस्मिन्पुरेदैत्यास्त
तःप्रभृतिवैष्णवाः ॥ सर्वएवाभवन्भक्त्याराजाह्याचारकारणम् ॥ १८ ॥ जगामवार्तागगनंदेव
लोकमथारिहन् ॥ विष्णोर्द्वेषंपरित्यज्यभक्त्यादैत्याःश्रिताइति ॥ १९ ॥ देवाविस्मयमाजग्मुःश
क्राद्याःसमरुद्गणाः ॥ गृहीतावैष्णवीभक्तिर्दैत्यैःकिमितिराघव ॥ २० ॥ क्षीरोदेभोगिभोगस्थं
विबुधाविस्मयाकुलाः ॥ जग्मुरंबरमुत्सृज्यहरिमाहवशालिनम् ॥ २१ ॥ देवाऊचुः ॥ किमेत
द्भगवन्दैत्याविरुद्धायेसदैवते ॥ तेहित्वन्मयतांयाताविस्मयोनोविजृंभते ॥ २२ ॥ क्वकिलात्यं
तदुर्वृत्तादानवादलिताद्रयः ॥ क्वपाश्चात्त्यमहाजन्मलभ्याभक्तिर्जनार्दने ॥ २३ ॥ प्राकृतोगुण
वाञ्जातइत्येषाभगवन्कथा ॥ अकालपुष्पमालेवासुखायोद्वेजनायच ॥ २४ ॥ क्वाधमःप्राकृतारं
भोहीनकर्ममतिःसदा ॥ वराकोदानवस्तुच्छजातिर्भक्तिःक्ववैष्णवी ॥ २५ ॥

ति ॥ पूजयापूजाविधिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्वेति ॥ वराकःशोच्यः ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मीयानीति ॥ प्राह्लादीप्रह्लादसंबंधिनी गुणितागुणवत्तोद्भवोत्कृष्टप्रभावा ॥ २८ ॥ इतीति ॥ तापिच्छगुच्छवत्त मालपुष्पस्तबकवत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्राह्लादीमिति ॥ क्षीरोदमंदिरात्क्षीरोदमंदिरेस्थित्वैवसर्वगतयाधियाविवेदे

श्रीभगवानुवाच ॥ विबुधामाविषण्णाःस्थप्रह्लादोभक्तिमानिति ॥ पाश्चात्यंजन्मतस्येदंमोक्षा
र्होऽसावरिंदमाः ॥ २६ ॥ गुणवान्निर्गुणोजातइत्यनर्थक्रमंविदुः ॥ निर्गुणोगुणवान्जातइत्या
हुःसिद्धिदंक्रमम् ॥ २७ ॥ आत्मीयानिविचित्राणिभुवनान्यमरोत्तमाः ॥ प्रयातनासुखायैषाप्रा
ह्लादीगुणितोद्भवा ॥२८॥ इत्युक्त्वाभगवांस्तत्रक्षीरोदार्णववीचिषु ॥ अंतर्धानंययौदेवस्तटता
पिच्छगुच्छवत् ॥ २९ ॥ सोऽपिसंपूजितहरिःसुरौघोऽव्रजदंवरम् ॥ प्रह्लादंप्रतिगीर्वाणास्ततः
स्निग्धत्वमाययुः ॥ ३० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रत्यहंपूजयामासदेवदेवंजनार्दनम् ॥ मनसाकर्मणा
वाचाप्रह्लादोभक्तिमानिति ॥ ३१ ॥ अथपूजापरस्यास्यदृश्येस्थलइवाब्जिनी ॥ नविश्रामचे
तोऽस्यभोगत्यागानुरंगतः ॥ ३२ ॥ त्यक्तभोगादिकलनंविश्रांतिमनुपागतम् ॥ चेतःकेवलम
स्यासीद्दोलायामिवयोजितम् ॥ ३३ ॥ प्राह्लादींतांस्थितिंकृष्णोदेवःक्षीरोदमंदिरात् ॥ विवेद
सर्वगतयाधियापरमकांतया ॥ ३४ ॥ अथपातालमार्गेणविष्णुराह्लादिताग्रगः ॥ देवपूजागृहं
तस्यप्रह्लादस्यसमाययौ ॥ ३५ ॥

त्यन्वयः । मंदिरादित्यधिकरणेचोपसंख्यानमितिल्यब्लोपेपंचमी ॥ ३४ ॥ अथेति ॥ विष्णुःपातालमार्गेणतस्यदेवपूजागृहंसमाययौ ।

क्षीरोदेनिमज्यतस्यदेवपूजागृहादुन्ममज्जेत्यर्थः । आह्लादिताग्रगः भक्तानुग्रहव्यग्रतयापरितोषितपरिवारइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अथाष्टभिःश्लोकैःप्रह्लादोविष्णुंस्तौति । त्रिभुवनेति ॥ त्रिभुवनमेवभवनंतस्याभिरामःकोशोऽर्थौघइव सर्वैरुपजीव्यत्वात्तादृशम् ॥ ३८ ॥ कुवलयेति ॥ कुवलयदलानांशैलःशैलाकारोराशिस्तत्संनिकाशं भ्रमरतिमिरकज्जलांजनाभं कज्जलरूपमंजनं अंजनस्यनयनप्रसादहेतोः

विज्ञायाभ्यागतंदेवंपूजयाद्विगुणेद्धया ॥ दैत्येंद्रःपुंडरीकाक्षमादरात्प्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ पूजा
गृहगतंदेवंप्रत्यक्षावस्थितंहरिम् ॥ प्रह्लादःसुपरिप्रीतोगिरातुष्टावपुष्टया ॥ ३७ ॥ प्रह्लादउवा
च ॥ त्रिभुवनभवनाभिरामकोशंसकलकलंकहरंपरंचकास्ति ॥ अशरणशरणंशरण्यमीशंहरिम
जमच्युतमीश्वरंप्रपद्ये ॥३८॥ कुवलयदलशैलसंनिकाशंशरदमलांबरकोटरोपमानम् ॥ भ्रमरति
मिरकज्जलांजनाभंसरसिजचक्रगदाधरंप्रपद्ये ॥ ३९ ॥ विमलमलिकलापकोमलांगंसितदलपंक
जकुड्मलाभशंखम् ॥ श्रुतिरणितविरिंचिचंचरीकंस्वहृदयपद्मजलाशयंप्रपद्ये ॥ ४० ॥ सि
तनखतरतारकावकीर्णस्मितधवलाननपीवरेंदुबिंबम् ॥ हृदयमणिमरीचिजालगंगंहरिशरदंब
रमानतंप्रपद्ये ॥ ४१ ॥

द्रव्यन्यवहुविधत्वाद्विशेषणोपादानम् ॥ ३९ ॥ विमलेति ॥ श्रुतिभिर्वेदैरणितोमुखरितोविरिंचिरेवचंचरीकोभ्रमरोयस्मिंस्तं स्वहृदयस्य प्रह्लादहृदयस्यैवपद्मस्यजलाशयमिवाश्रयभूतम् ॥ ४० ॥ सितेति ॥ हृदयमणिमरीचिजालगंगं वक्षसिस्थितानांमुक्तामणीनांमरीचिजालमेवगंगामंदाकिनीयस्यतम् ॥ ४१ ॥

त्रिभुवनेति ॥ त्रिभुवनमेवनलिनीसरसीतस्यांसितारविंदं सितत्वंचनरसिंहाद्यवताराभिप्रायेण । तिमिरसमानविमोहदीपं ज्ञानप्रतिबंधकत्वात् तिमिरसमानस्यमोहस्यदीपमिवनिवर्तकम् ॥ ४२ ॥ नवेति ॥ नवविकसितपद्मरेणुवद्गौरेणकमलायावक्षःस्थलस्थितायाःश्रियो वपुषाउपभूषितानिअंगानियस्य दिनशमसमयःसंध्यातद्वदरुणोंऽगरागोयस्य ॥ ४३ ॥ अविरतेति ॥ अत्रअविरतकृतविश्वसर्गलीलस्य सततमजातत्वं अवर्धनस्यविशालत्वंजरठस्यअभिजातदेहत्वंअर्भकत्वंच विरुद्धमितिविरोधाभासःप्रतीयते । अवर्धनंविशालं असत्येववर्धने

त्रिभुवननलिनीसितारविंदंतिमिरसमानविमोहदीपमग्र्यम् ॥ स्फुटतरमजडंचिदात्मतत्त्वंजगदखिलातिहरंहरिंप्रपद्ये ॥ ४२ ॥ नवविकसितपद्मरेणुगौरस्फुटकमलावपुषोपभूषितांगम् ॥ दिनशमसमयारुणांगरागंकनकनिभांबरसुंदरंप्रपद्ये ॥ ४३ ॥ अविरतकृतविश्वसर्गलीलंसततमजातमवर्धनंविशालम् ॥ युगशतजरठाभिजातदेहंतरुदलशायिनमर्भकंप्रपद्ये ॥ ४४ ॥ दितिसुतनलिनीतुषारपातंसुरनलिनीसततोदितार्कबिंबम् ॥ कमलजनलिनीजलावपूरंहृदिनलिनीनिलयंविभुंप्रपद्ये ॥ ४५ ॥ इतिगुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौहरिरसुरविनाशी श्रीनिषण्णांसदेशः ॥ जलदइवमयूरेप्रीतिमान्प्रीयमाणंकुवलयदलनीलःप्रत्युवाचासुरेंद्रम् ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरंकुलनिधेदैत्यकुलानर्घ्यमहामणे ॥ गृहाणाभिमतंभूयोजन्मदुःखोपशांतये ॥ ४७ ॥

विपुलं स्वभावतएवव्यापकत्वात् । युगशतजरठाभिजातदेहं युगशतेषुजरठोजीर्णोऽप्यभिजातोरम्योदेहोयस्यतं तरुदलशायिनंवटपत्रशायिनम् ॥४४॥ दितिसुतेति ॥ दितिसुताएवनलिन्यःतासांतुषारपातःसंहारहेतुत्वात् । कमलजोब्रह्मा सएवनलिनी अनेकमुखपद्मयुक्तत्वात् तस्याजलावपूरोजलाशयःतंहृदिनलिनीनिलयं नलिनीशब्दोऽत्रपद्ममात्रवाची । हृदिवक्षसियानलिनीयत्पुंडरीकंतन्निलयम् ॥४५॥४६॥४७॥

॥४८॥ ४९ ॥५० ॥ विष्णाविति ॥ पाश्चात्यंपश्चाद्भवं उद्वासनांगभूतमित्यर्थः । मणिरत्नपरिष्कृतं मणिश्रेष्ठैरलंकृतम् ॥५१॥ पद्मेति ॥ प द्मासनंतु । ऊर्वोरुपरिविन्यस्तपादतलेउभे । पद्मासनंभवेदेतत्सर्वेषामपिपूजितम् ॥ इत्युक्तलक्षणंस्तोत्रपाठविधावत्रपूर्वोक्तस्तोत्रविप

प्रह्लादउवाच ॥ सर्वसंकल्पफलदःसर्वलोकांतरस्थितः ॥ यदुदारतमंवेत्सितदेवादिशमेविभो ॥ ४८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सर्वसंभ्रमसंशांत्यैपरमायफलायच ॥ ब्रह्मविश्रांतिपर्यंतोविचारोऽस्तुतवानघ ॥ ४९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वादितिपुत्रेंद्रंविष्णुरंतरधीयत ॥ कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरंगस्तोयधेरिव ॥ ५० ॥ विष्णावंतर्हितेदेवेपूजायैकुसुमांजलिम् ॥ पाश्चात्यंदानवस्त्यक्त्वामणिरत्नपरिष्कृतम् ॥ ५१ ॥ पद्मासनस्थोऽपिमुदाह्युपविष्टोऽधरासने ॥ स्तोत्रपाठविधिप्रांतेचिंतयामासचिंतया ॥ ५२ ॥ विचारवानेवभवान्भवत्वितिभवारिणा ॥ देवेनोक्तोऽस्मितेनांतःकरोम्यात्मविचारणम् ॥ ५३ ॥ किमहंतावदेवस्यांयोऽस्मिन्भुवनडंबरे ॥ वच्मिगच्छामितिष्ठामिप्रयतेविहरामिच ॥ ५४ ॥ जगत्तावदिदंनाहंसवृक्षतृणवीरुधम् ॥ यद्बाह्यंजडमत्यंततत्स्यांकथमहंकिल ॥ ५५ ॥ असन्नभ्युत्थितोमूकःपवनेनैवविस्फुरन् ॥ कालेनाल्पेनविलयीदेहोनाहमचेतनः ॥ ५६ ॥

ये ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमिति ॥ वच्मीत्यादि सर्वेन्द्रियव्यापारोपलक्षणम् । वच्मीत्यादिरूपेणसर्वेन्द्रियव्यापाराभिमानीअहंकिंस्यामि तिविचारोपक्रमः ॥ ५४ ॥ इदंजगदहंन। बाह्यत्वाज्जडत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ असन्निति॥ वस्तुतोऽसन्नेवाभ्युत्थितःकल्पितःभूतेंद्रियसंघातस्य

देहव्यपदेशाद्देहोनाहं अचेतनत्वाज्जडत्वात् कुतश्चाचेतनत्वं असदभ्युत्थत्वान्मूकत्वात्पवनप्रेर्यत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ५६॥ जडयेति॥शून्याकृतिःअ मूर्तत्वात्।शून्यभवःआकाशप्रभवत्वात्। अत्रापिपूर्ववत्साध्यसाधनभावोयोज्यः ॥ ५७ ॥ त्वचेति ॥ त्वचात्वगिंद्रियेणप्राप्यः प्रकारांतरे णत्वप्राप्यत्वात् चित्प्रसादेनइंद्रियप्रवर्तकतयाबहिःप्रसृतेन उपलब्धात्माप्रकाशितस्वरूपः ॥ ५८ ॥ लब्धेति ॥ लोलाक्षणिकासत्तायस्या स्तया ॥ ५९ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यंघटादिदर्शनंचक्षुस्तयोर्लीनंसमवेतं केवलेद्रष्टरिक्षीणमविद्यमानम् केवलग्रहणमुपहितनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६० ॥

जडयाकर्णशष्कुल्याकल्पमानःक्षणस्थया ॥ शून्याकृतिःशून्यभवःशब्दोनाहमचेतनः ॥५७॥
त्वचाक्षणविनाशिन्याप्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ॥ चित्प्रसादोपलब्धात्मास्पर्शोनाहमचेतनः
॥ ५८ ॥ लब्धात्माजिह्वयातुच्छोलोलक्षणिकसत्तया ॥ स्वल्पस्पंदोद्रव्यनिष्ठोरसोनाहमचे
तनः ॥ ५९ ॥ दृश्यदर्शनयोर्लीनंक्षयिक्षणविनाशिनोः ॥ केवलेद्रष्टरिक्षीणंरूपंनाहमचेतन
म् ॥ ६० ॥ नासयागंधजडयाक्षयिणापरिकल्पितः ॥ पेलवोऽनियताकारोगंधोनाहमचेतनः
॥६१॥ निर्ममोऽमननःशांतोगतपंचेंद्रियभ्रमः ॥ शुद्धचेतनएवाहंकलाकलनवर्जितः ॥ ६२ ॥
चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेवावभासकः ॥ सबाह्याभ्यंतरव्यापीनिष्कलामलसन्मयः ॥ ६३ ॥

नासयेति ॥ गंधजडया गंधवत्याजडयाचेत्यर्थः । पेलवोविरलः अनियताकारः क्षणांतरेगंधांतरस्यप्रादुर्भावात् ॥ ६१ ॥ तर्हिकस्त्वमित्य त्राह । निर्ममइति ॥ तत्रगतपंचेंद्रियभ्रमः इत्यनेनचक्षुरादींद्रियतादात्म्यंवारयति ॥ अमननइति ॥ मनोरूपता मननंहिमनोव्यापा रः निर्ममइत्यनहंकारत्वं ममेत्यव्ययं निर्गतोममेत्यभिमानोयस्मात् । कलाकलनवर्जितइतिमायासंबंधरहितइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ जीवभावं चवारयति ॥ चेत्येति ॥ निष्कलामलसन्मयःनिष्कलंनिरंशंअमलंचयत्सद्वस्तुतद्रूपः ॥ ६३ ॥

आइति ॥ आइतिस्मृतिद्योतकमव्ययम् । सत्यमखिलंसर्वात्मकंचैतद्रूपंमयास्मृतमित्यन्वयः । तदेवरूपंनिर्विकल्पेत्यादिनादर्शयति ॥ ६४ ॥ मयैवेति ॥ मयैवदीपेनचेतनेनेमेघटपटादयःसूर्यांताअवभांसते । तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः ॥ ६५ ॥ मयैवेति ॥ एताविचित्राइंद्रियवृत्तयोऽपि अंतःप्रकाशमानेनमयैवतेजसास्फुरंति अंतर्गताग्नयःकाष्ठशलाकाइवेति ॥ ६६ ॥ विरिंचीति ॥ मेरूपंचैतन्यं विरिंचिसदनात्सत्यलोकात्परतोऽपिकल्पांतेऽपिपदंस्थानमाहरत्संपादयत् प्रसरत्येव। अद्यापिननिवर्तते। देशकालाभ्यामपरिच्छि

आइदानींस्मृतंसत्यमेतत्तदखिलंमया ॥ निर्विकल्पचिदाभासएषआत्मास्मिसर्वगः ॥ ६४ ॥
मयैवचेतनेनेमेसर्वेघटपटादयः ॥ सूर्यांताअवभासंतेदीपेनोत्तमतेजसा ॥ ६५ ॥ मयैवैताः
स्फुरंतीहविचित्रेंद्रियवृत्तयः ॥ तेजसांतःप्रकाशेनयथाग्निकणपंक्तयः ॥ ६६ ॥ विरिंचिसदना
त्पारेकल्पांतेऽप्याहरत्पदम् ॥ प्रसरत्येवमेरूपमद्यापिननिवर्तते ॥ ६७ ॥ अयंनामाहमित्यंतः
कुतोनिरवलंबनः ॥ अपर्यंताकृतेरेषाकिलासीत्स्वल्पताभम ॥ ६८ ॥ अनंतानंदसंभोगापरोप
शमशालिनी ॥ शुद्धेयंचिन्मयीदृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥ ६९ ॥ सर्वभावांतरस्थायचेत्यमुक्त
चिदात्मने ॥ प्रत्यक्चेतनरूपायमह्यमेवनमोनमः ॥ ७० ॥

न्नत्वात्सर्वत्रपरिपूर्णमेस्वरूपमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ अयमिति ॥ अपरिच्छिन्नस्यात्मनोऽयमिति परिच्छेदोनिरालंबोनिर्हेतुकश्चेत्यर्थः ॥ ६८॥ अनंतेति ॥ प्रकृष्टोपशमशालिनीइयंमदीयादृष्टिः अखिलदृष्टिषुसमस्तवस्तुदर्शनेषुअनंतमानंदमनुभवंतीचिन्मयीजयतीत्यन्वयः ॥ ६९ ॥ सर्वेति ॥ आत्मैवदेवताःसर्वाइतिश्रुतेः आत्मनश्चाद्वितीयत्वात् स्वस्यैवनमस्कारोयुज्यते । सर्वपदार्थांतर्यामिणेविषयासंस्पृष्टसद्रूपाय प्रत्यगात्मनेमह्यंनमः ॥ ७० ॥

विचित्रेति ॥ स्वच्छयासमयानिर्विकारयाचपरया चितैवकलंकमलमुक्तया विचित्राः शक्तयोजगत्सृष्ट्याद्यनुकूलाब्रह्मादिरूपामूर्तयः क्रियंते ॥ ७१ ॥ कालेति ॥ अतीतमनागतंवर्तमानंचकालमुपेक्षतेनानुसंधत्ते याचित्साचेत्यबंधनैः हर्षविषादादिभिः हीयते । तस्या श्चेत्यंदृश्यभेदमुपेक्षमाणायाश्चितः समतैवपूर्णतैवावशिष्यते । उपेक्षित्र्याइति तृन्नंताद्नेभ्योङीबितिङीपिरूपम् ॥ ७२॥ साहीति । सा हिसमतामापन्नाचिद्वाचामगम्यत्वादव्यपदेश्यत्वात् शाश्वतींसमतामुपगतेवनैरात्म्यसिद्धांतदशां शून्यवादिसिद्धांतावस्थांशून्यरूपतामुप

विचित्राःशक्तयःस्वच्छासमयानिर्विकारया ॥ चिताक्रियंतेपरयाकलंकमलमुक्तया ॥ ७१ ॥ का
लत्रयमुपेक्षिण्याहीनायाश्चेत्यबंधनैः ॥ चितश्चेत्यमुपेक्षित्र्याःसमतैवावशिष्यते ॥ ७२ ॥ सा
हिवाचामगम्यत्वादसत्तामिवशाश्वतीम् ॥ नैरात्म्यसिद्धांतदशामुपयातेवतिष्ठति ॥ ७३ ॥ ई
हानीहमयैरंतर्याचिदावलितामलैः ॥ साहिनोत्पतितुंशक्तापाशबद्धेवपक्षिणी ॥ ७४ ॥ इच्छाद्वे
षसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनजंतवः ॥ धराविवरलग्नानांकीटानांसमातांगताः ॥ ७५ ॥ आत्मनेस्तुन
मोमह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ॥ लोकालोकमणेदेवचिरेणाधिगतोऽस्म्यहम् ॥ ७६ ॥ परामृष्टो
ऽसिलब्धोऽसिप्रोदितोऽस्यचिरायच ॥ उद्धृतोऽसिविकल्पेभ्योयोऽसिसोऽसिनमोऽस्तुते ॥७७॥

यातेवावशिष्यते ॥ ७३॥ ईहेति ॥ ईहानीहमयैःरागद्वेषमूलैर्मलैःमनोदोषैर्याचिदावलितावेष्टिताभवति साचित्पाशबद्धापक्षिणीव उत्पति तुंमुक्ताभवितुंनशक्ता ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ आत्मनइति ॥ लोकालोकमणे लोकानालोकयतिप्रकाशयतीति लोकालोकःसचासौमणिश्चतस्या मंत्रणम् ॥ ७६ ॥ परामृष्टइति ॥ परामृष्टःश्रुत्याचार्यवाक्यैःसम्यग्विचारितोऽसि ततोविकल्पेभ्यःकल्पिताकारेभ्यःउद्धृतोऽसि ततश्चप्रो दितोऽसिकृष्टेनसत्यज्ञानानंदादिलक्षणेनस्वरूपेणप्रादुर्भूतोऽसि ततश्चलब्धोऽसिऐक्येनसोऽहमित्यपरोक्षमनुभूतोऽसि इत्थंपूर्वंयोऽसियद्रू

पोऽसि तद्रूपएवेदानींअसि कल्पिताकारनिवृत्त्यास्वरूपेणैवावस्थितोऽसि तथाभूतायतेनमोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ ७७ ॥ मह्यमिति ॥ जीव परमात्मनोरैक्यान्मह्यंमद्रूपायतुभ्यंनमः । तुभ्यंत्वद्रूपायमह्यंनमः । देवानामधिदेवायपरायपरमात्मनेनमः ॥ ७८ ॥ गतेति ॥ गतकल नावरणंनिवृत्ताविद्यावरणम् । अतश्चगतघनंपूर्णमिंदुबिंबमिवस्थितं मुदितेआनंदात्मकेस्ववपुषिस्वरूपे नपुनःस्वव्यतिरिक्तआधारे स्वयमा त्मनैव नकारणांतरेण स्वसंस्थंस्वस्वरूपभूतंनतुक्रियारूपासंस्थास्थितिर्यस्यतं स्वयमेवउदितंआविर्भूतंस्ववशंअनन्याधीनंस्वमेवरूपंनमामि ॥ ७९ ॥ तिष्ठन्निति ॥ निष्क्रियत्वात्तिष्ठन्नपिआसीनोनभवति । अवस्थितदेहानभिमानात् । गच्छन्नपिदेशांतरंव्याप्नुवन्नपिनगच्छति ।

मह्यंतुभ्यमनंतायतुभ्यंमह्यंशिवात्मने ॥ नमोदेवाधिदेवायपरायपरमात्मने ॥ ७८ ॥ गतघ नमिवपूर्णमिंदुबिंबंगतकलनावरणंस्वमेवरूपम् ॥ स्ववपुषिमुदितेस्वयंस्वसंस्थंस्वयमुदितंस्वव शंस्वयंनमामि ॥ ७९ ॥ तिष्ठन्नपिहिनासीनोगच्छन्नपिनगच्छति ॥ शांतोऽपिव्यवहारस्थःकुर्व न्नपिनलिप्यते ॥ ८० ॥ मनांसिक्षोभयत्येषपल्लवानीवमारुतः ॥ वाहयत्यक्षपंक्तिंस्वामश्वाली मिवसारथिः ॥ ८१ ॥ एषएवसदान्वेष्यःस्तुत्योध्यातव्यएवच ॥ जरामरणसंमोहादनेनोत्ती र्यगम्यते ॥ ८२ ॥

गमनक्रियायादेहनिष्ठत्वात् । आत्मनश्चतद्व्यतिरिक्तत्वात् । शांतोऽपिनिर्विकारचित्तोऽपिव्यवहारस्थः । सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वात् । इत्थंकुर्व न्नपिव्यवहरन्नपिआत्मानलिप्यते पुण्यपापैर्नश्लिष्यते अहंकारस्यनिवृत्तत्वात् ॥ ८० ॥ मनांसीति ॥ मनांसिमनोबुद्ध्यादीन्यंतःकरणानि अक्षपंक्तिंवाह्येन्द्रियगणम् ॥ ८१ ॥ एषइति ॥ एषआत्मैवसदान्वेष्यः । सोऽन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यइतिश्रुतेः । एवंचसतिअनेनात्म नाजरामरणसंमोहात्संसारादुत्तीर्यस्वरूपंगम्यते ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ एतावंतमिति ॥ एकांतंपरैरविज्ञातंयथातथा अवपोथितोहिंसितः ॥ ८५ ॥ मनसेति ॥ मनसाशास्त्रसंस्कृतेनमनोवृत्ति विशेषेण मनसिसंसारवासितेचेतसिछिन्नेनिरहंकारतांगतेसतिभावेनब्रह्माद्वैतविषयेणतात्पर्येण संसारालंबिनिभावेगलितेसति केवलःस्व च्छःतिष्ठामि ॥ ८६ ॥ निर्भावमिति ॥ निर्भावमित्यादितिष्ठतिक्रियाविशेषणम् भावःसंसारवासना ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ जयेति

सुलभश्चायमत्यंतंसुजेयश्चाप्तबंधुवत् ॥ शरीरपद्मकुहरेसर्वेषामिवषट्पदः ॥ ८३ ॥ नमेभोग स्थितौवांछानमेभोगविवर्जने ॥ यदायातितदायातुयत्प्रयातिप्रयातुतत् ॥ ८४ ॥ एतावंतम हंकालमज्ञानरिपुनामुना ॥ हृत्वाविवेकसर्वस्वमेकांतमवपोथितः ॥ ८५ ॥ मनसामनसिछिन्ने निरहंकारतांगते ॥ भावेनगलितेभावेस्वस्थस्तिष्ठामिकेवलः ॥ ८६ ॥ निर्भावंनिरहंकारंनिर्मन स्कमनीहितम् ॥ केवलास्पंदशुद्धात्मन्यवतिष्ठातिमेवपुः ॥ ८७ ॥ तृष्णारज्जुगणंछित्वामच्छ रीरकपंजरात् ॥ नजानेक्कगतोडीयदुरहंकृतिपक्षिणी ॥ ८८ ॥ विद्यमानापिवस्तुश्रीर्नस्थितात्व यिनस्थिरे॥वनितारूपलावण्यसत्त्वेवगतचक्षुषः ॥ ८९ ॥ जयप्रोड्डामराकारजयशांतिपरायण ॥ जयसर्वागमातीतजयसर्वागमास्पद ॥ ९० ॥ जयजातजयाजातजयक्षतजयाक्षत॥ जयभावज याभावजयजेयजयाजय ॥ ९१ ॥

श्लोकद्वयेनात्मानंस्तौति ॥ प्रोड्डामरोभयंकरोभैरवाद्याकारोयस्यसर्वागमातीतनामजाताद्यभावात् । सर्वागमास्पद सर्वोपनिषत्समन्व यगम्यत्वात् सर्वात्मकत्वात् जाताजातादिरूपत्वम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ एतावतेति ॥ तीक्ष्णंहिंसाभूयिष्ठं । मात्स्यन्यायोनामबलवताद्दुर्बलस्यबाधः । मत्स्याहिमहांतःस्वल्पान्मत्स्यान्गिलंति ॥ ९४ ॥ अथेति ॥ अखिलानांजगतांजालस्यतत्क्रमस्यवर्णाश्रमधर्ममर्यादायाश्रपालनायदेहवान् ॥९५॥ अष्टभिःश्लोकैर्भगवतश्चिंता । इत्थंचचिंतायाःक्रमःप्रह्लादस्यस्वपदविश्रांतत्वात् पातालेगतनायकेसतितत्रत्यानामनाथतयाक्षये ॥ ९६ ॥ सुरश्रेणीविजिगीषांविहायो

वसिष्ठउवाच ॥ इतिसंचिंतयन्नेवप्रह्लादःपरवीरहा ॥ निर्विकल्पपरानंदसमाधिंसमुपाययौ ॥ ९२ ॥
निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पितइवाबभौ ॥ पंचवर्षसहस्राणिपीनांसोऽतिष्ठदेकदृक् ॥ ९३ ॥ एताव
ताचकालेनतद्रसातलमंडलम् ॥ बभूवाराजकंतीक्ष्णंमात्स्यन्यायकदर्थितम् ॥ ९४ ॥ अथाखिलज
गज्जालक्रमपालनदेहवान् ॥ क्षीरोदसागरेशेषशय्यासनगतोहरिः ॥९५॥ इदंसंचिंतयामासत्रैलोक्यां
भोरुहांशुमान् ॥ प्रह्लादेपदविश्रांतेपातालेगतनायके ॥ ९६ ॥ कष्टंसृष्टिरियंप्रायोनिर्दैत्यत्वमुपागता ॥
दैत्याभावेसुरश्रेणीनिर्जिगीषुपदंगता ॥ शममेष्यत्यपद्वंद्वंमोक्षाख्यंपदमाप्स्यति ॥९७॥ देवौघेशांति
मायातेभुवियज्ञतपःक्रियाः ॥ भविष्यंत्यफलाःसर्वाःशममेष्यंत्यसंशयम् ॥ ९८ ॥ क्रियास्वथोपशांता
सुभूर्लोकोऽस्तमुपेष्यति ॥ असंसारप्रसंगोऽथशेषेऽप्यर्थैभविष्यति ॥ ९९ ॥ ततोऽहमपिशून्येऽस्मिन्न
ष्टचंद्रार्कतारके ॥ चेतःप्रशांतिमाधायस्थितिमेष्यामितत्पदे ॥ १०० ॥

पशांतासतीमुमुक्षेत ॥ ९७ ॥ ततस्तद्भोगभूमेःस्वर्गस्याभावाद्भुवियज्ञतपःप्रमुखानि स्वर्गफलानिसत्कर्माण्युच्छिद्येरन् ॥ ९८ ॥ ततो धर्मस्याप्रवृत्तेःभूलोकस्याप्युपरतौअसंसारप्रसंगेसतिपालनीयस्याभावात् ॥ ९९ ॥ अहमपिस्वपदेविश्राम्येयम् ॥ १०० ॥

ततश्चाकांडएवप्रलयःस्यादितिदानवानांजीवनमेववरंमन्ये ॥ १ ॥ ततोदैत्योद्योगेनविबुधानांविजिगीषायांयज्ञादिक्रियाप्रवृत्तौसंसार
स्यस्थितिर्नान्यथेति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ महतेति ॥ वैष्णवप्राणजन्मना विष्णुसंबंधप्राणवायुजनितेन ॥ ७ ॥ ब्रह्मरंध्रेति ॥
अथप्रबोधानंतरंप्राणशक्तिश्चैतन्यशक्तिःब्रह्मरंध्रकृतोत्थाना पूर्वंसमाधिसमयेतत्रैवब्रह्मरंध्रेस्थितेति ततउत्थितासतीसर्वाभ्योनाडीभ्यःशनैर

अकांडएवमेवंहिजगत्युपशमंगते ॥ नेहश्रेयोनुपश्यामिमन्येजीवंतुदानवाः ॥ १ ॥ दैत्यो
द्योगेनविबुधास्ततोयज्ञतपःक्रियाः ॥ तेनसंसारसंस्थानमसंसारक्रमोऽन्यथा ॥ २ ॥ आकल्प
मिहवस्तव्यंदेहेनानेनतेनच ॥ एवंहिनियतिर्देवीनिश्चितापारमेश्वरी ॥ ३ ॥ इतिसंचिंत्यसर्वा
त्मानिर्गत्यक्षीरसागरात् ॥ प्रह्लादनगरंप्राप्यप्रासादतलमाविशत् ॥ ४ ॥ वैनतेयासनस्थो
ऽसौलक्ष्मीविधुतचामरः ॥ स्वायुधादिपरीवारोदेवर्षिमुनिवंदितः ॥ ५ ॥ महात्मन्संप्रबुध्यस्वे
त्येवंविष्णुरुदाहरन् ॥ पांचजन्यंप्रदध्मानोध्वनयन्ककुभांगणम् ॥ ६ ॥ महतातेनशब्देन
वैष्णवप्राणजन्मना ॥ बभूवसप्रबुद्धात्मादानवेशःशनैःशनैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मरंध्रकृतोत्थानाप्राण
शक्तिरथासुरम् ॥ शनैराक्रमयामासनाडीभ्यःसर्वतोमुखम् ॥ ८ ॥ प्राणेषुरंध्रवक्रेषुप्रवृत्तेष्व
थतस्यचित् ॥ चेत्योन्मुखीबभूवांतःप्राणदर्पणबिंबिता ॥ ९ ॥

सुरमाक्रमयामासव्याप्तवती ॥ ८ ॥ प्राणेष्विति ॥ रंध्रवक्रेषुनवकेषुनवसुरंध्रेषुप्राणेष्विन्द्रियेषुप्रवृत्तेषुसत्सुतस्य चित्अंतःप्राणदर्पणबिंबि
ता अंतःप्राणेअंतरिन्द्रियएवदर्पणेप्रतिबिंबिताचेत्योन्मुखीबभूव ॥ ९ ॥

चेतनीयेति ॥ चेतनीयंचेत्यंदृश्यमितिपर्यायः चेतनीयोन्मुखीचेत्यचित्अंतःकरणप्रतिबिंबितत्वाच्चेत्यभूतासाचित् मनस्तांमनोरूपतामुपाययौ मुखश्रीर्मुखशोभामुकुरसंक्रांतादर्पणप्रतिफलिताद्वित्वंरूपांतरमिवेति ॥ १० ॥ ११ ॥ प्राणेति ॥ प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः प्राणापानाभ्यांपरामृष्टाप्रबोधितानाडीविवरेषुसंविच्चेतनायस्यतस्य वातेरितपद्मस्येवस्पंदःसमजायतेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

चेतनीयोन्मुखीचेत्यचिन्मनस्तामुपाययौ ॥ द्वित्वंमुकुरसंक्रांतामुखश्रीरिवराघव ॥ १० ॥
किंचिदंकुरितेचित्रेनेत्रेविकसनोन्मुखे ॥ शनैर्बभूवतुस्तस्यप्रांतनीलेयथोत्पले ॥ ११ ॥ प्राणा
पानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः ॥ वातार्तस्येवपद्मस्यस्पंदोऽस्यसमजायत ॥ १२ ॥ निमेषांतर
मात्रेणमनःपीवरतांययौ ॥ अथासौविकसन्नेत्रमनःप्राणवपुर्बभौ ॥ १३ ॥ प्रफुल्लनयनंजातमा
नसंपीवरस्मृतिम् ॥ उवाचैनंत्रिलोकेशःपर्जन्यइवबर्हिणम् ॥ १४ ॥ साधोस्मरमहालक्ष्मीमा
त्मीयांस्मरचाकृतिम् ॥ अकांडएवकिंदेहविरामःक्रियतेत्वया ॥ १५ ॥ हेयोपादेयसंकल्पवि
हीनस्यशरीरगैः ॥ भावाभावैस्तवानर्थःकस्तिष्ठोत्तिष्ठसंप्रति ॥ १६ ॥ जीवन्मुक्तेनभवतारा
ज्यएवहितिष्ठता ॥ क्षेपणीयागतोद्वेगमाकल्पांतमियंतनुः ॥ १७ ॥ नोदिताद्वादशादित्यानवि
लीनाःशिलोच्चयाः ॥ नजगज्ज्वलितंसाधोतनुंत्यजसिवैमुधा ॥ १८ ॥

हेयेति ॥ हेयोपादेयविषयसंकल्पविहीनस्यतवशरीरगैर्भावाभावैःइष्टानिष्टैःकोऽनर्थःकाहानिः । तस्माज्जीवन्मुक्तपदेतिष्ठसमाधेरुत्तिष्ठ । ॥ १६ ॥ जीवन्निति ॥ क्षेपणीयाप्रवर्तनीया गतोद्वेगंविगतभयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कृशइति ॥ दारिद्र्यादिदुःखवासनाविलुप्तधैर्यस्यैवमरणंशोभतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ आशेति ॥ अंतः अंतःकरणे आशापाशनिबद्धत्वातविलोलमनोवृत्त्यापशुवदितस्ततोनीयमानस्यसुखलेशाभावान्मरणमेववरमित्यर्थः ॥ २० ॥ जीवन्मुक्तस्यतुजीवितमेवशोभतइत्याहत्रिभिः यस्येति ॥ यस्यभावोऽन्तःकरणवृत्तिःनाहंकृतः देहादावहंममाभिमानशून्यः बुद्धिश्चहर्षविषादादिभिःनलिप्यतेनस्पृश्यते यश्चसर्वभूतेषुसमः

कृशोऽतिदुःखीमूढोऽहमेताश्चान्याश्चभावनाः ॥ मतिंयस्यावलुंपंतिमरणंतस्यराजते॥ १९ ॥
आशापाशनिबद्धोंऽतरितश्चेतश्चनीयते ॥ योविलोलमनोवृत्त्यामरणंतस्यराजते ॥ २० ॥ यस्य
नाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ यःसमःसर्वभूतेषुजीवितंतस्यशोभते॥ २१ ॥ योंऽतःशी
तलयाबुद्ध्यारागद्वेषविमुक्तया ॥ साक्षिवत्पश्यतीदंहिजीवितंतस्यशोभते ॥ २२ ॥ येनस
म्यक्परिज्ञायहेयोपादेयमुक्तताः ॥ चित्तस्यांतेऽर्पितंचित्तंजीवितंतस्यशोभते ॥ २३ ॥ ग्राह्यग्रा
हकसंबंधेक्षीणशांतिरुदेत्यलम् ॥ स्थितिमभ्यागताशांतिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥ २४ ॥ तदु
त्तिष्ठासुराधीशसिंहासनमुपाश्रय ॥ यावदाश्वभिषेकंतेस्वयमेवददाम्यहम् ॥ २५ ॥ पांचज
न्यरवंश्रुत्वायइमेसमुपागताः ॥ सिद्धाःसाध्याःसुरौघाश्चकुर्वंतुतवमंगलम् ॥ २६ ॥

समदर्शीतस्यजीवितंशोभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ येनेति ॥ सम्यक्परिज्ञाय आत्मतत्वमितिशेषः । चित्तस्यांतेचित्तलयस्थाने स्वात्मन्येव चित्तमर्पितंतदायत्तंकृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ग्राह्येति ॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेक्षीणे ग्राह्यादिभेदप्रतीतौनिवृत्तायां याशांतिःचित्तस्यनिर्विकारताउदेतिसैवस्थितिमभ्यागतासतीमोक्षइत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥ परेपदइति ॥ परेपदेब्रह्मणिपरिणतंतादात्म्यमापन्नम् ॥३१॥ भ्रष्टेति॥ भ्रष्टबीजोपमा अतएवभूयोजन्मरूपेणांकुरेणविवर्जिता शुद्धावासनाजीवन्मुक्तानांहृदिवसति ॥ ३२ ॥ तामेवविशिनष्टि॥ पावनीति ॥ पावनीपापलेपाभावात्। परमोदारा केवल्यसुखप्रदत्वात्। शुद्धसत्वानुपातिनीरजस्तमोभ्यामसंभिन्नंसत्वगुणमेवानुवर्तमाना आत्मध्यानमयीसाशुद्धवासनाजीवन्मुक्तेसुषुप्तस्थ

अथैनंहरिराहूतैःक्षीरोदाद्यैर्महाब्धिभिः ॥ गंगादिभिःसरित्पूरैःसर्वतीर्थजलैस्तथा ॥ २७ ॥
सुरासुरैःस्तूयमानंस्तूयमानःसुरासुरैः ॥ अभिषिक्तमुवाचेदंप्रह्लादंमधुसूदनः ॥ २८ ॥ याव
न्मेरुर्धरायावद्यावच्चंद्रार्कमंडलम् ॥ अखंडितगुणश्लाघीतावद्राजाभवानघ ॥ २९ ॥ वसिष्ठ
उवाच॥ इत्युक्त्वापुंडरीकाक्षःसनरामरकिंनरः ॥ द्वितीयइवसंहारस्तत्रैवांतर्धिमाययौ ॥ ३० ॥
रामउवाच ॥ परेपदेपरिणतंपांचजन्यस्वनैर्मनः ॥ कथंप्रबुद्धंभगवन्प्रह्लादस्यमहात्मनः ॥
॥ ३१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ भ्रष्टबीजोपमाभूयोजन्मांकुरविवर्जिता ॥ हृदिजीवद्विमुक्तानांशु
द्धावसतिवासना ॥ ३२ ॥ पावनीपरमोदाराशुद्धसत्वानुपातिनी ॥ आत्मध्यानमयीनित्यं
सुषुप्तस्थेवतिष्ठति ॥ ३३ ॥ अपिवर्षसहस्रांतेतयैवांतरवस्थया ॥ सतिदेहेप्रबुध्यंतेकुतोऽप्यु
च्छूनयाशनैः ॥ ३४ ॥

वासनावन्निलीनातिष्ठति ॥ ३३ ॥ अपीति ॥ अंतरवस्थया अंतरवस्थायस्यास्तयाकुतोऽपिकारणात्शनैरुच्छूनयाप्रवृद्धयातयैववासनयादेहसतिवर्षसहस्रांतेऽपिप्रबुध्यंते ॥ ३४ ॥

इतिसंसारतरिणिनाम्निवासिष्ठविवरणउपशमप्रकरणेप्रह्लादोपाख्यानंनामद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ पूर्वमीश्वरानुग्रहादेवात्मतत्त्वावबोधेनसंसाराख्योपशांतिरुक्ता इदानींचित्तजयमंतरेणजगन्मायानोपशाम्यतीतिदर्शयितुंमायावैचित्र्यप्रतिपादनाय लवणवृत्तांतवद्गाधिवृत्तांतो

इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणेप्रह्लादोपाख्यानंनामद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ रामापर्यवसानेयंमायासंसृतिनामिका ॥ आत्मचित्तजयेनैववश्यमायातिनान्यथा
॥ १ ॥ जगन्मायाप्रपंचस्यवैचित्र्यप्रतिपत्तये ॥ इतिहासमहंवक्ष्येशृणुष्वावहितोऽनघ ॥ २ ॥
अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेकोसलोनाममंडलम् ॥ तत्राभूद्ब्राह्मणःकश्चिद्गुणीगाधिरितिश्रुतः ॥ ३ ॥
किमप्यधिगतंकार्यंविनिधायसचेतसि ॥ बंधुवृंदाद्विनिष्क्रम्यतपस्तद्भुवनंययौ ॥ ४ ॥ उत्फु
ल्लकमलंप्रापसरस्तत्रसविप्रराट् ॥ आकंठमंबुनिर्मग्नस्तपस्तत्रचकारसः ॥ ५ ॥ ययौमासाष्टकं
तस्यमग्नस्यसरसोऽम्भसि ॥ अथैनंतपसातप्तमाजगामैकदाहरिः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
विप्रोत्तिष्ठपयोमध्याद्गृहाणाभिमतंवरम् ॥ अभीप्सितफलोपेतोजातस्तेनियमक्रमः ॥ ७ ॥
गाधिरुवाच ॥ असंख्येयजगद्भूतहृत्पद्मकुहरालिने ॥ जगत्त्रयैकनलिनीसरसेविष्णवेनमः ॥ ८ ॥
मायामिमांत्वद्रचितांभगवन्पारमात्मिकीम् ॥ द्रष्टुमिच्छामिसंसारनाम्नीमाश्चर्यकारिणीम् ॥ ९ ॥

निरूप्यते ॥ रामेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ असंख्येयेति ॥ सर्वभूतांतर्यामिणेसर्वजगदधिष्ठानायचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ मायामिति ॥ पारमात्मिकींपरमात्मसंबंधिनीम् ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एकदेति ॥ मानसेमानसाख्येसरसिमहर्षिरिव ॥ १३ ॥ जलस्येति ॥ तस्मिन्विधौस्नानविधौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आवृत्तमिति ॥ नवव्यंजनलांछिते नवयौवनेनप्रत्यग्रश्मश्रुचिह्नितेचिबुकेवक्रस्याधोभागेवात्सल्यान्मात्रागृहीतमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

वसिष्ठउवाच ॥ इमांद्रक्ष्यसिमायांत्वंततस्त्यजसिचेत्त्यज ॥ इत्युक्त्वातंर्दधेविष्णुर्गांधर्वमिव पत्तनम् ॥ १० ॥ गतेविष्णौसमुत्तस्थौजलात्सब्राह्मणेश्वरः ॥ बभूवपरितुष्टात्मादर्शनेनजगत्पतेः ॥ ११ ॥ अथास्यकतिचित्तस्मिन्दिवसानिययुर्वने ॥ हरिसंदर्शनानंदवतोब्राह्मणकर्मणा ॥ १२ ॥ एकदारब्धवान्स्नानंसरस्युदितपंकजे ॥ चिंतयन्वैष्णवंवाक्यंमहर्षिरिवमानसे ॥ १३ ॥ जलस्यांतेविधावंतर्जलमेषचचारह ॥ अंतर्जलविधौतस्मिन्विस्मृतध्यानमंत्रधीः ॥ १४ ॥ मृतमात्मानमात्मीयेसदनेऽपश्यदातुरः ॥ प्राणापानप्रवाहेनमुक्तमंतर्धिमागतम् ॥ १५ ॥ आवृतंबंधुभिःखिन्नैर्भार्ययापादयोःश्रितम् ॥ मात्रागृहीतंचिबुकेनवव्यंजनलांछिते ॥ १६ ॥ अथतत्कालकल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः ॥ नीतंश्मशानमास्थानंवसापंककलंकितम् ॥ तत्रतेज्वलनेदीप्तेचक्रुस्तंभस्मसाच्छवम् ॥ १७ ॥ अथापश्यदसौगाधिःस्वाधिपीवरयाधिया ॥ हूणमंडलपर्यंतग्रामोपांतनिवासिनाम् ॥ १८ ॥ श्वपचानांस्त्रियोगर्भेस्थितमात्मानमाकुलम् ॥ शनैःपुक्कसयाकालेप्रसूतंमेचकच्छविम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ अष्टभिःश्लोकैःगर्भप्रवेशमारभ्यगाधेरुत्तरोत्तरावस्थानदर्शनम् ॥ १७ ॥ अथेति ॥ स्वाधिपीवरयास्वमनोदुःखस्थूलया ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

संपन्नंश्वपचागारेशिशुंश्वपचवल्लभम् ॥ द्वादशाब्दिकतांत्यक्त्वासंस्थितंषोडशाब्दिकम् ॥२०॥
पीवरांगमुदारांसंपयोदमिवमेदुरम् ॥ तमालतयेवाथवृतंश्वपचकांतया ॥ २१ ॥ स्तनस्तब
कशालिन्यानवपल्लवहस्तया ॥ विश्रांतंवनकुंजेषुसुप्तंगिरिदरीषुच ॥ २२ ॥ निलीनंपत्रकुंजेषु
गुल्मकेषुकृतालयम् ॥ प्रसूतमथशैलेषुपुत्रान्निजकुलांकुरान् ॥ २३ ॥ कलत्रवंतंसंपन्नंस्थितंप्रक्षी
णयौवनम् ॥ संस्थितंमठिकांपर्णैःकृत्वादूरेमुनींद्रवत ॥ २४ ॥ जराजरठतांयांतंस्वदेहमनुपु
त्रकम् ॥ अथापश्यदसौगाधिर्यावत्तस्यकलत्रिणः ॥ २५ ॥ तत्कलत्रमशेषेणनीतमाहृत्यमृत्यु
ना ॥ ततःशोकपरीतात्माप्रलापविकलाननः ॥ २६ ॥ तंविहायनिजंदेशंविगतःसाश्रुलोचनः ॥
विजहारबहून्देशान्दुःखितश्चितयान्वितः ॥ २७ ॥ एकदाप्रापकीराणांमंडलेश्रीमतींपुरीम् ॥
सामंतैर्ललनाभिश्चनागरैश्चनिरंतरम् ॥ २८ ॥ स्वर्गमार्गोपमंराजमार्गमस्यामवापसः ॥ मणिर
त्नकृतद्वारंतत्रमंगलहस्तिनम् ॥ २९ ॥ ददर्शामलशैलेंद्रमिवसंसारचंचलम् ॥ मृतेराजनिराजा
र्थंविहरंतमितस्ततः ॥ ३० ॥ आलोकयंतमादायतंकरेणसुचारुणा ॥ स्वकंठेयोजयन्मेरुतटेऽर्क
मिवसादरम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कंठगतेनेदुर्जयदुंदुभयोऽभितः ॥ पूरिताशोऽवनौराजाजयतीति
जनस्वनः ॥ उद्ययौसंप्रबुद्धानांविहगानामिवारवः ॥ ३२ ॥

॥३३॥ ३४ ॥ परीति ॥ परिविसृतनृपौजाः सर्वतःप्रसृतराजतेजाः कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः कतिपयैरल्पैरेवदिवसैरीहासिद्धास्वे
च्छामात्रेणैवसिद्धादेशव्यवस्थादेशमर्यादायस्यसः प्रकृतिभिरमात्यादिभिः ऊढोऽशेषोराज्यत्वस्यराज्यस्यभारोयस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७ ॥

तंतत्रवरयामासुर्मंडनार्थंवरांगनाः ॥ तादृशंतमुपाजग्मुःसर्वाःप्रकृतयस्ततः ॥ ३३ ॥ एवं
सश्वपचोराज्यंप्रापकीरपुरांतरे ॥ कीरीकरतलांभोजप्रमृष्टचरणांबुजः ॥ ३४ ॥ परिविसृतनृपौ
जाःसर्वदिक्संस्थिताज्ञःकतिपयादिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः ॥ प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजत्वभा
रःसगवलइतिनाम्नातत्रराजाबभूव ॥ ३५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ विलासिनीभिर्वलितोमंत्रिमंडल
पूजितः ॥ वंदितःसर्वसामंतैश्छत्रचामरशोभितः ॥ ३६ ॥ कीरेषुश्वपचोराज्यंवर्षाण्यष्टौचका
रह ॥ यदृच्छयैकदायोऽसावतिष्ठत्त्यक्तभूषणः ॥ ३७ ॥ एकएवाजिरंबाह्यंतादृग्वेषःसनिर्य
यौ ॥ तत्रापश्यद्घनश्यामंपीनंश्वपचपेटकम् ॥ ३८ ॥ धुनानंवल्लरींतंत्रींकरपल्लवलीलया ॥
एकस्तस्मात्समुत्तस्थौजरावान्रक्तलोचनः ॥ ३९ ॥ भोकटंजेतिसहसावदन्कीरमहीपतिम् ॥
उवाचेदंसकीरेशंहेबंधोभोकटंजक ॥ ४० ॥ क्वनुस्थितोऽसिदिष्ट्याद्यदृष्टोऽसिचिरबांधव ॥ क्का
सिविश्रांतवान्कालमेतावंतंवनांतरे ॥ ४१ ॥ श्वपचोऽग्रेवदत्येवंराजायावत्तयातया ॥ चका
रतत्कालतयाचेष्टयैवावधीरणम् ॥ ४२ ॥

तत्रेति ॥ श्वपचपेटकःश्वपचसमूहः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तावद्वातायनगताःकांताःप्रकृतयस्तथा ॥ श्वपचोऽयमितिज्ञात्वाम्लानतामलमाययुः ॥ ४३ ॥
सत्वरंप्रविवेशांतःपुरमाम्लानमानवम् ॥ मंत्रिणोनागरानार्यस्ततस्त्वेनंमहीपतिम् ॥ ४४ ॥
नास्प्राक्षुरपितिष्ठंतंगृहएवशवंयथा ॥ एकएवबभूवासौजनमध्यगतोऽपिसन् ॥ ४५ ॥ सार्था
दिगणनिर्मुक्तःपरदेशइवाध्वगः ॥ अथसर्वेवयंदीर्घकालंश्वपचदूषिताः ॥ ४६ ॥ प्रायश्चित्तैर्नशु
द्ध्यामःप्रविशामोहुताशनम् ॥ इतिनिर्णीयनगरेनागरामंत्रिणस्तथा ॥ ४७ ॥ अभितोज्वाल
यित्वाग्निंविविशुःसहबंधुभिः ॥ राजासज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीः ॥ ४८ ॥ एकलश्चितया
मासशोकव्याकुलचेतनः ॥ मदर्थमित्यनर्थोऽयंदेशेऽस्मिन्स्थितिमागतः ॥ ४९ ॥ किंमेजीवित
दुःखेनमरणंमेमहोत्सवः ॥ इतिनिश्चित्यगवलोज्वलितेज्वलनेपुरः ॥ ५० ॥ पतङ्गवदनुद्वेगम
करोदाहुतिंवपुः ॥ अत्रांतरेऽनलक्षुब्धोगाधिर्मोहादबुध्यत ॥ ५१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ मुहूर्तद्वि
तयेनासौगाधिरासीद्गतभ्रमः ॥ कोऽहंकिमिवपश्यामिकिमकार्षमहंकिल ॥ ५२ ॥ एवंविचार
यंश्चित्रमुदस्थादुदकांतरात् ॥ नित्यमेवमनंतासुभ्रमदृष्टिषुदेहिनाम् ॥ ५३ ॥ चेतोभ्रमतिशा
र्दूलोवनराजिष्विवोन्मदः ॥ अवधार्येतितंचित्तमोहंगाधिर्निनायसः ॥ ५४ ॥ दिनानिकतिचि
त्तस्मिन्स्वकएवाश्रमेतदा ॥ एकदागाधिमागच्छत्कश्चित्प्रियतरोऽतिथिः ॥ ५५ ॥

परमांतृप्तिमानीतःफलपुष्परसाशनैः ॥ अथवंदितसंध्यौतौकृतजप्यावुभावपि ॥ ५६ ॥ क्रमा
च्छयनमासाद्यचक्रतुःपावनीःकथाः ॥ संप्रयच्छातिथिंगाधिःप्रसंगापतितंवचः ॥ ५७ ॥ किंव्रह्म
न्संकृशांगस्त्वंकिमितिश्रमवानसि ॥ ५८ ॥ अतिथिरुवाच ॥ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेउत्तरा
शानिकुंजके ॥ कीरोनामेतिविख्यातःश्रीमाञ्जनपदोमहान् ॥ ५९ ॥ तत्राहमवसंमासंपूज्यमा
नःपुरेजनैः ॥ एकदैकेनतत्रोक्तेकथाप्रस्तावतःक्वचित् ॥ ६० ॥ इहाभूच्छ्वपचोराजावर्षाण्यष्टौ
द्विजेतिमे ॥ सएवांतेपरिज्ञातःप्रविष्टोज्वलनंजवात् ॥ ६१ ॥ ततोद्विजशतानीहप्रविष्टानिहु
ताशनम् ॥ इतितस्यमुखाच्छ्रुत्वातस्मान्निर्गत्यमंडलात् ॥ ६२ ॥ प्रयागेस्नानजप्यादिप्राय
श्चित्तमहंद्विज ॥ कृत्वाचांद्रायणस्यांतेतृतीयस्याद्यपारणम् ॥ ६३ ॥ इहाहमागतस्तेनश्रांतो
ऽस्म्यतिकृशोऽस्मिच ॥ ६४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिविप्रमुखाच्छ्रुत्वाविस्मयोद्धरयाधिया ॥
गाधिःसंचिंतयामासमद्वृत्तांतोऽयमीदृशः ॥ ६५ ॥ तदात्मश्वपचोदंतंद्रष्टुंगच्छाम्यखिन्नधीः ॥
निर्गत्याथमहाबुद्धिर्देशानुल्लंघ्यभूरिशः ॥ ६६ ॥ तत्तादृशसमाचारंहूणमंडलमासदत् ॥ तेनै
वसंनिवेशेननिजंश्वपचमंदिरम् ॥ ६७ ॥ तथापश्यदथान्यांश्चसंनिवेशानितस्ततः ॥ एवंजा
ताःस्मरन्गाधिःप्राक्तनीःश्वपचक्रियाः ॥ ६८ ॥

॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५ ॥७६ ॥७७॥ विप्रेति ॥ पृथ्व्यादिपृथिव्यादिरूपंजगच्चित्तस्थं चित्तस्यैवजगन्निदानत्वात्तत्रैवतिष्ठतिनबहिःस्थं बहिस्तुवस्तुतोनास्तीत्यर्थः । अयंचार्थःस्वप्नाद्यवस्थासुसर्वैरनुभूयतएव स्वप्नादिषुचित्तगतस्यैवप्रपंचस्यपरिस्फुरणात् ॥७८॥

विस्मयोत्कंपितशिराधातुश्चेष्टांपरामृशत् ॥ हूणमंडलमुत्सृज्यकीरमंडलमाययौ ॥ ६९ ॥
अथात्मनानुभूतानिदृष्टान्यासेवितानिच ॥ स्थानानिनगरेऽपश्यज्जनेभ्यःश्रुतवांस्तथा ॥७०॥
एषाहिमायामहतीतेनमेचक्रधारिणा ॥ दर्शितेत्यधुनासाधुमयास्मृतमखंडितम् ॥ ७१ ॥ इति
संचिंत्यनिर्गत्यतस्माद्वाधिर्जनास्पदात् ॥ कंदरांप्राप्यशैलस्यतस्थौतत्रचसिंहवत् ॥ ७२ ॥
तत्रसंवत्सरंसार्धंअपश्चुलुकभोजनः ॥ तपश्चक्रेमहातेजास्तुष्टयेशार्ङ्गधन्वनः ॥ ७३ ॥ अथाज
गामशैलेंद्रकंदरेद्विजमंदिरे ॥ पयोधरवदच्छात्मछविश्चक्रगदाधरः ॥ ७४ ॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ विप्रवर्यत्वयादृष्टामायाममगरीयसी ॥ तपोगिरितटेकुर्वन्किमन्यदभिवांछसि ॥ ७५ ॥
दत्तार्घंकीर्णकुसुमंप्रणम्यांगप्रदक्षिणैः ॥ विष्णुमाहद्विजोवाक्यमंभोदमिवचातकः ॥ ७६ ॥
देवएषात्वयामायादर्शिताततिमोमयी ॥ तस्याममर्मनजानामिभ्रमःसत्योऽभवत्कथम् ॥ ७७ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ विप्रपृथ्व्यादिचित्तस्थंनबहिस्थंकदाचन ॥ स्वप्नभ्रमपदार्थेषुसर्वैरेवानुभूयते
॥७८॥ यत्रानंतजगज्जालंसंस्थितंतेनचेतसा ॥ श्वपचत्वंप्रकटितंयदितद्विस्मयोऽत्रकिम् ॥७९॥

यत्रेति ॥ यत्रचेतसिअनंतजगज्जालंसंस्थितं तेनसर्वप्रपंचपरिधारिणाचेतसाश्वपचत्वमेकंचेत्प्रकटितंकोनामात्रविस्मयः ॥ ७९ ॥

अवबुद्धेति ॥ प्रतिभासवशात्भ्रांतिवशाच्छ्वपचतायथावबुद्धा तथैवातिथिरायातइति अहमखिलंभ्रमंदृष्टवानितिच प्रतिभासवशादे वावबुद्धमित्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ काकेति ॥ यथात्वचेतसिश्वपचस्थितिस्तथायदृच्छयासर्वेषांहूणकीराणांचेतस्यपिश्वपचस्थि

अवबुद्धाश्वपचताप्रतिभासवशाद्यथा ॥ तथैवातिथिरायातोदृष्टवानसिसंभ्रमे ॥ ८० ॥ तथैवो त्थायगच्छामिप्राप्तोऽहंहूणमंडलम् ॥ तथैवेदंकटंजस्यप्राक्तनंसंचितंगृहम् ॥ ८१ ॥ तथैवकीर नगरंप्राप्तोऽसिकाथितंचमे ॥ कीरेश्वपचराजत्वंदृष्टवान्विगतभ्रमम् ॥ ८२ ॥ काकतालीययोगे नचेतसिश्वपचस्थितिः ॥ सर्वेषांहूणकीराणांतथैवप्रतिबिंबिता ॥ ८३ ॥ कदाचित्प्रतिभैकैवब हूनामपिजायते ॥ काकतालीयस्थितिवद्विचित्राहिमनोगतिः ॥ ८४ ॥ योऽसौकटंजकोनाम श्वपचोहूणमंडले ॥ तेनैवसन्निवेशेनसतथैवाभवत्पुरा ॥ ८५ ॥ तथैवविधिवैधुर्यंप्राप्यदेशांतरं गतः ॥ बभूवकीरनृपतिःप्रविवेशानलंततः ॥ ८६ ॥ तवाभूत्केवलंचित्तेस्वसंबंधितयातदा ॥ प्रतिभायातथाभूताकटंजाचारसंस्थितिः ॥ ८७ ॥ अयंसोऽहमिदंतन्मइतिमज्जत्यनात्मवान् ॥ सर्वमेवाहमेवेतितत्त्वज्ञोनावसीदति ॥ ८८ ॥ विप्रापर्यवसानेयंमायासंसृतिनामिका ॥ आ त्मचिंतनयैवेयंक्षयमायातिनान्यथा ॥ ८९ ॥

तिःप्रतिबिंबिता भ्रांतेर्विचित्रत्वादितिभावः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अयमिति ॥ अयमहंसोऽहंइदमेतन्मइतिभेदंभावय न्अनात्मवाननात्मज्ञोमज्जति संसारसागरेमग्नोभवति। तत्त्वज्ञस्तुसर्वमेवाहंअहमेवसर्वमितिअद्वैतंभावयन्संसारेनावसीदति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

नेति ॥ यस्मात्तत्त्वज्ञःपदार्थेषु विभागानर्थभावनां विभागविषयामनर्थहेतुंभावनांनगृह्णातितेनहेतुनाअसौतत्त्वज्ञोभ्रमहेतुषुमोहेष्वज्ञानेषुना वसीदति ॥९०॥ ज्ञानस्येति ॥ ज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानस्यापरिपूर्णत्वात् परिच्छिन्नविषयत्वात् मनोभ्रमंविनिवारयितुंनशक्नोषितेनैवहेतुनातेनै वमनोभ्रमेणाक्रम्यसेपरिभूयसे ॥९१॥ चित्तमिति ॥ अस्यजगद्रूपस्यमायाचक्रस्यचक्रमिवभ्रमणहेतोर्मायाप्रपंचस्यचित्तमेवनाभिर्मध्यगत

नगृह्णातिपदार्थेषुविभागानर्थभावनाम् ॥ तेनासौभ्रममोहेषुतत्त्वज्ञोनावसीदति ॥ ९० ॥ ज्ञा
नस्यापरिपूर्णत्वान्नशक्नोषिमनोभ्रमम् ॥ विनिवारयितुंतेनतेनैवाक्रम्यसेक्षणात् ॥ ९१ ॥ चि
त्तंनाभिःकिलास्येहमायाचक्रस्यसर्वतः ॥ स्थीयतेचेत्तदाक्रम्यतन्नकिंचित्प्रबाधते ॥ ९२ ॥
त्वमुत्तिष्ठगिरेःकुंजेदशवर्षाणिखिन्नधीः ॥ तपःकुरुततोज्ञानमनंतंसमवाप्स्यसि ॥ ९३ ॥ इत्यु
क्त्वापुंडरीकाक्षस्तत्रैवांतरधीयत ॥ गाधिर्विवेकवशजंवैराग्यंपरमंगतः ॥ ९४ ॥ जगामकरुणा
द्रात्मानियमायावनीधरम् ॥ निरस्ताशेषसंकल्पस्तीव्रंतत्राकरोत्तपः ॥ ९५ ॥ दशवर्षाणि
तेनासावात्मज्ञानमवापह ॥९६॥ अरमततदनुस्वांप्राप्यसत्तांमहात्माव्यपगतभयशोकोभोगभू
मावनिच्छः ॥ सततविततजीवन्मुक्तरूपःप्रशान्तःसकलइवशशांकोऽघूर्णितापूर्णचेताः ॥ ९७ ॥

विवरंकिलप्रसिद्धं चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वात् तत्तादृशंमायाचक्रनाभिभूतंचित्तंकर्म सर्वतःसर्वत्राक्रम्यनिरुध्यस्थीयतेचेन्निर्विकारमवस्थीयतेचेत्तर्हि तन्मायाचक्रंकर्तृ किंचिदपीषदपिनावबाधते ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अरमतेति ॥ स्वांपरिपूर्णांसत्तांमहासत्तांप्राप्यअ रमत आत्मन्येवेतिशेषः । अघूर्णितापूर्णचेताःअघूर्णितमभ्रांतम् ॥ ९७ ॥

इतिश्रीसंसारतरणिनाम्निवासिष्ठविवरणउपशमप्रकरणेगाध्युपाख्यानंनामत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ पूर्वंचित्तोपशांतयेमायावैचित्र्यमुक्तम् । इदानींदृढभूमेर्योगाभ्यासाच्चंचलमपिचित्तमुपशाम्यतीतिउद्दालकोपाख्यानेननिरूप्यते । एवमित्यादिना ॥ पारमात्मिकीपरमात्मसंबंधिनी तच्छक्तिरूपत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्तमानमिति ॥ क्रमायातं वर्णाश्रमक्रमवशादागतं वर्तमानमेवकार्यंबाह्यधियाअनादरयाबुद्ध्याक्षणमात्रमनुसंदधत् भूतंभविष्यच्चकार्यमभजत् । अननुसंदधानंचित्तमचित्ततांनिर्विकल्पतांयाति ॥ ४ ॥ संकल्पेति ॥ एवमेवकरि

इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणेगाधिवृत्तांतकथनंनामत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥

वसिष्ठउवाच ॥ एवमेषातिविततादुर्ज्ञानारघुनंदन ॥ महामोहकरीमायाविषमापारमात्मिकी ॥ १ ॥ अतोवच्मिमहाबाहोमायेयंविषमान्वहम् ॥ असावधानमनसंसंयोजयतिसंकटे ॥ २ ॥ चित्ताक्रमणमात्रात्तुपरमादौषधादृते ॥ प्रयत्नेनापिसंसारमहारोगोनशाम्यति ॥ ३ ॥ वर्तमानंक्रमायातंभजद्बाह्यधियाक्षणम् ॥ भूतंभविष्यदभजद्याातिचित्तमचित्तताम् ॥ ४ ॥ संकल्पाशानुसंधानवर्जनंचेत्प्रतिक्षणम् ॥ करोषितदचित्तत्वंप्राप्तएवासिपावनम् ॥ ५ ॥ चेतनंचित्तरिक्तंहिप्रत्यक्चेतनमुच्यते ॥ निर्मनस्कस्वभावंतुनतत्रकलनामलः ॥ ६ ॥ सासत्यतासाशिवतासावस्थापारमात्मिकी ॥ सर्वज्ञतासासातृप्तिर्ननुयत्रमनःक्षतम् ॥ ७ ॥

ष्यामीतिमानसंकर्मसंकल्पः । इदंमेस्यादितिप्रार्थनमाशा अतीतानुस्मरणमनुसंधानम् ॥ ५ ॥ चेतनमिति ॥ चित्तरिक्तंविकल्पविहीनंचेतनंचैतन्यंप्रत्यक्चेतनंप्रत्यगात्मस्वरूपचैतन्यमुच्यते । तत्रप्रत्यक्चैतन्येनिर्मनस्कस्वभावत्वात्कलनामलःअविद्याकृतःकलंकोनास्ति ॥ ६ ॥ सेति ॥ यत्रयस्यांदशायांमनःक्षतंविनष्टंसैवदशासत्यतानिर्विकारताजीवन्मुक्ततेतियावत् । सैवशिवताविदेहमुक्ततासैवपारमात्मिकीअव

स्था सैवचसर्वज्ञता सैवतृप्तिः आनंदरूपताचेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अविवेकादिति ॥ सोद्यमनिश्चयैःउद्यमउत्साहःतत्सहितैर्निश्चयैःआत्मानात्मविवेकहेतुभिःप्रमाणतर्कैश्चेतःकर्म अविवेकादात्मनोदेहादावभिमानादुपाहृत्यउद्धृत्यबलात्कारेणपुरुषप्रयत्नेनशास्त्रसत्पुरुषक्रमैरध्यात्मशास्त्रैरात्मविदामाचारक्रमैश्चसंयोज्यम् ॥ ८ ॥ अथपंचभिःश्लोकैरात्मानुसंधानमुपदिशति ॥ प्रलपन्निति ॥ प्रलापादिषुसंनिधिमात्रेणतत्प्रवर्तकेसर्वसाक्षिणिनिर्विकल्पेअनंतेसंविन्मात्रएवतात्पर्यवान्भव ॥ ९ ॥ ममेति ॥ इदंममजन्मसोऽहंअयमहमितिभेदवासनाःसंत्यज्यएकनिष्ठत

अविवेकादुपाहृत्यचेतःसोद्यमनिश्चयैः ॥ बलात्कारेणसंयोज्यंशास्त्रसत्पुरुषक्रमैः ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ निरस्तमननानंतेसंविन्मात्रपरोभव ॥ ९ ॥ ममे
दंतदयंसोऽहमितिसंत्यज्यवासनाः ॥ एकनिष्ठतयांतस्थसंविन्मात्रपरोभव ॥ १० ॥ मलंसं
वेद्यमुत्सृज्यमनोनिर्मलयन्परम् ॥ आशापाशानलंछित्वास्वसंवित्तिमयोभव ॥ ११ ॥ अशु
भाशुभसंकेतःसंशांताशाविषूचिकः ॥ नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वंसंवित्सारपरोभव ॥ १२ ॥ आत्म
तापरतेत्यक्त्वानिर्विभावोजगत्स्थितौ ॥ यज्ञस्तंभवदात्मानमवलंब्यस्थिरोभव ॥ १३ ॥
तदासंक्षीयतेमोहःसंसारभ्रमकारणम् ॥ निर्मलायांनिराशायांस्वसंवित्तौयदास्थितिः ॥ १४ ॥

यासर्वाधिष्ठानमेकमेवब्रह्मेतिनिश्चयेन अंतस्थेसंविन्मात्रेतात्पर्यवान्भव ॥ १० ॥ मलमिति ॥ आशारूपान्पाशानलंछित्वासंवेद्यंदृश्यमेवमलमुत्सृज्यमनःपरंनिर्मलयन्स्वसंवित्तिपरोभव ॥ ११ ॥ अशुभेति ॥ अशुभाशुभसंकेतःअविद्यमानःशुभमशुभमितिचसंकेतोभेदोल्लेखोयस्य संशांताआशारूपाविषूचिकायस्य नष्टाइष्टदृष्टिःअनिष्टदृष्टिश्चयस्य तादृशस्त्वंसंवित्सारपरोभव ॥ १२ ॥ आत्मतेति ॥ चेतनाचेतनात्मकेप्रपंचेभेदभावनांपरित्यज्यात्मानमेवकेवलमनुसंदधानोयज्ञस्तंभवत्स्थिरोनिर्विकल्पोभव ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्वभावमिति ॥ स्वभावमात्मस्वरूपमवलोकयतःसाक्षात्कुर्वतः अतएवानंदमयीसंस्थितिर्यस्यतस्य पुंसः स्वादुमधुरमपिरसायनंरसवद्वस्तु प्रतिविषायतेप्रतिकूलंविषमिवभवति। एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः॥ १५ ॥ दूरादिति॥ चित्तेपीवरतांसंसारवासनाभिःस्थूलतांगतेसति आत्मज्ञतादूराद्याति। अभितोमहामेघउत्थितेआलोकलक्ष्मीःप्रकाशसंविदिवेत्यन्वयः॥ १६ ॥ चित्तस्यकथंपीवरत्वमित्याकांक्षायांपंचभिःश्लोकैःपीनतामाह ॥ अनात्मनीत्यादिना ॥ अनात्मनिदेहादावात्मभावेनहेतुनादेहमात्रेआस्थाआदरोयस्यास्त

स्वभावमालोकयतःस्वानंदमयसंस्थितेः ॥ रसायनमपिस्वादुरामप्रतिविषायते ॥ १५ ॥ दूरादात्मज्ञतायातिचित्तेपीवरतांगते ॥ आलोकलक्ष्मीरभितोमहामेघइवोत्थिते ॥ १६ ॥ अनात्मन्यात्मभावेनदेहमात्रास्थयाधिया ॥ पुत्रदारकुटुंबैश्चचेतोगच्छतिपीनताम् ॥ १७ ॥ अहंकारविकारेणममतामललीलया ॥ इदंममेतिभावेनचेतोगच्छतिपीनताम् ॥ १८ ॥ आधिव्याधिविलासेनसमाश्वासेनसंस्तौ ॥ हेयादेयविभागेनचेतोगच्छतिपीनताम् ॥ १९ ॥ स्नेहेनधनलोभेनलाभेनमणियोषिताम् ॥ आपातरमणीयेनचेतोगच्छतिपीनताम् ॥ २० ॥ दुराशाक्षीरपानेनभोगानिलबलेनच ॥ आस्थादानेनचारेणचित्ताहिर्यातिपीनताम् ॥ २१ ॥

याधिया पुत्रदारादिभिःकुटुंबैःपोष्यवर्गैश्चेतःपीनतांस्थूलतांगच्छति ॥ १७ ॥ अहंकारेति ॥ अहंकाररूपविकारेणइदंममेत्येवंरूपेणभावेन प्रवृत्तायाममतारूपस्यमलस्यलीलाहेलातयाचेतःपीनतांगच्छति ॥ १८ ॥ आधीति ॥ समाश्वासेनशुभनिश्चयेन॥ १९॥ स्नेहेनेति ॥ पुत्रदारादिस्नेहेनआपातरमणीयेनअविचारितरम्येण मणियोषितांलाभेनप्रवृत्तोयोधनलोभस्तेनचचेतःपीनतांगच्छति ॥ २० ॥ दुराशेति ॥ अहिःक्षीरपानेनअनिलप्रचारबलेनसम्यक्करोषीत्याश्वासनेन स्वैरचारेणपीनतांयातितद्वच्चित्तंदुराशादिभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

उद्दालकवदिति ॥ आलूनंविशीर्णंआसमंताल्लूनंछिन्नंचतद्विशीर्णंविक्षिप्तंचेतितथा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

उद्दालकवदालूनंविशीर्णंपंचभूतकम् ॥ कृत्वाकृत्वाधियाधीरधीरयांतर्विचारय ॥ २२ ॥
श्रीरामउवाच ॥ केनक्रमेणभगवन्मुनिनोद्दालकेनतत् ॥ भूतपंचकमालूनंकृत्वांतःप्रविचारि
तम् ॥ २३ वसिष्ठउवाच ॥ शृणुरामयथापूर्वंभूतवृंदविचारणात् ॥ उद्दालकेनसंप्राप्तापरमा
दृष्टिरक्षता ॥ २४ ॥ गंधमादनशैलेंद्रनाम्नःकाचित्किलस्थली ॥ विद्यतेकीर्णकुसुमाकर्पूरद्रुम
धूसरा ॥ २५ ॥ तत्रकस्मिंश्चिदुचितेसानौसफलपादपे ॥ उद्दालकोनाममुनिरासीदुद्दामता
पसः ॥ २६ ॥ प्रथमंतुबभूवासावल्पप्रज्ञोविचारवान् ॥ ततःक्रमेणतपसाशास्त्रार्थैर्नियमैर्यमैः
॥ २७ ॥ विवेकमाजगामैनमथेदंसमचिंतयत् ॥ किंतत्प्राप्यंप्रधानंस्याद्यद्विश्रांतोनशोचति
॥ २८ ॥ कदाहंत्यक्तमननेपदेपरमपावने ॥ चिरंविश्रांतिमेष्यामिमेरुशृंगइवांबुदः ॥ २९ ॥
कदाशममुपेष्यंतिममांतर्भोगसंविदः ॥ इदंकृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्यमितिचंचलाः ॥ ३० ॥ क
दाहंबहुकल्लोलांनावापरमयाधिया ॥ परितीर्णोभविष्यामिमत्तांतृष्णातरंगिणीम् ॥ ३१ ॥
ईहितानीहितैर्मुक्तोहेयोपादेयवर्जितः ॥ कदाहंस्वस्तिमेष्यामिस्वप्रकाशपदेस्थितः ॥ ३२ ॥
कदोपशांतमननोधरणीधरकंदरे ॥ समेष्यामिशिलासाम्यंनिर्विकल्पसमाधिना ॥ ३३ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

निरंशेति ॥ निरंशध्यानविश्रांतमूकस्य निरंशध्यानंनिर्विकल्पकसमाधिः । तार्णंतृणमयंकुलायंनीडंवनपुत्रिकावनपतंगिकाः यत्कृतंमधुपौत्रिकमुच्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कदाचिदिति ॥ स्पृशंतीतिस्पर्शाविषयाः बाह्यस्पर्शपरित्यागाद्बाह्यविषयपरित्यागादांतरस्पर्शसं

निरंशध्यानविश्रांतमूकस्यममसूर्धनि ॥ कदातार्णंकरिष्यंतिकुलायंवनपुत्रिकाः ॥ ३४ ॥ इति
चिंतापरवशोवनउद्दालकोद्विजः ॥ पुनःपुनस्तूपविश्यध्यानाभ्यासंचकारह ॥ ३५ ॥ विषयै
र्नीयमानेतुचित्तेमर्कटचंचले ॥ नसलेभेसमाधानप्रतिष्ठांप्रीतिदायिनीम् ॥ ३६ ॥ कदाचि
द्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरम् ॥ तस्यागच्छच्चित्तकपिरांतरस्पर्शसंचयान् ॥ ३७ ॥ कदा
चिदांतरस्पर्शाद्बाह्यंविषयमाददे ॥ तस्योड्डीयमनोयातिकदाचित्त्रस्तपक्षिवत् ॥ ३८ ॥ कदा
चिदुदितार्काभंतेजःपश्यतिविस्तृतम् ॥ कदाचित्केवलंव्योमकदाचिन्निबिडंतमः ॥ ३९ ॥
इतिपर्याकुलंस्वांतःसलुठन्ध्यानवृत्तिषु ॥ अतिपर्याकुलमनाविजहाराररतिर्गिरौ ॥ ४० ॥ स
मग्रजनदुःप्रापामेकदाप्राप्यकंदराम् ॥ संशांतसर्वसंचारांमुनिर्मोक्षदशामिव ॥ ४१ ॥ सतां
विवेशधर्मात्मागंधमादनकंदराम् ॥ चकारासनमम्लानैःपत्रैरंतस्थगुच्छकम् ॥ ४२ ॥ तस्य
प्रस्तारयामासपृष्ठेचारुमृगाजिनम् ॥ तत्रोपाविशदावेशाच्चेतःसतनुतांनयन् ॥ ४३ ॥

चयान्मनोरथपरिकल्पितान्विषयचयान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कदाचिदिति ॥ रजसउद्रेकेउदितार्काभंविस्तृतंतेजःपश्यति सत्वोद्रेकेतुकेवलंव्योम तमसउद्रेकेतुनिबिडंतमइतिविवेकः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

बुधवदिति ॥ इदमत्रपद्मासनमभिप्रेतम् । यदुक्तमगस्त्यसंहितायाम् । पादद्वयंसमंसम्यगंकमूलद्वयोपरि ॥ कृतंपद्मासनंह्येतत्प्रशस्तंसर्वकर्मसु ॥ इति । अतएवपार्ष्णिभ्यांपादपृष्ठभागाभ्यांवृषणौधृत्वानियम्येत्येतदुपपद्यते । चकारब्राह्ममंजलिमिति ब्रह्मांजलिर्नामब्रह्मानुध्यानसमयेपरस्पराभिमुखयोरुत्तानयोःपाण्योःसंनिवेशःसचास्यपद्मासनस्यांगम् । यदुक्तमागमांतरे । उत्तानंवामचरणंदक्षिणोरुणिविन्यसेत् । उत्तानंसव्यचरणंवामोरुणिनिवेशयेत् ॥ तन्मध्यऊर्ध्वगोत्तानौवामवामेतरौकरौ । निवेशयेदित्यनुषंगः । स्थित्वानिश्चलदृष्टिभ्यांनासाग्रम

बुधवत्सुदृढंबध्वापद्मासनमुदङ्मुखः ॥ पार्ष्णिभ्यांवृषणौधृत्वाचकारब्राह्ममंजलिम् ॥ ४४ ॥ वासनाभ्यःसमुद्धृत्यमनोमृगमुपप्लुतम् ॥ निर्विकल्पसमाध्यर्थंचकारेमांविचारणाम् ॥ ४५ ॥ अपिमूर्खमनःकोऽर्थस्तवसंसारवृत्तिभिः ॥ धीमंतोननिषेवंतेपर्यंतेदुःखदांक्रियाम् ॥ ४६ ॥ अनुधावतियोभोगांस्त्यक्त्वाशमरसायनम् ॥ संत्यक्तमंदारवनःप्रयातिविषजांगलम् ॥४७॥ यदियासिमहीरंध्रंब्रह्मलोकमथापिवा ॥ तन्ननिर्वृतिमाप्नोषिविनोपशमनामृतम् ॥४८॥ इमाविचित्राःकलनाभावाभावमयात्मिकाः ॥ दुःखायैवभयोग्रायनसुखायकदाचन ॥ ४९ ॥ शब्दादिगाभिरेताभिःकिंमूर्खहतवृत्तिभिः ॥ यस्मात्किंचिदवाप्नोषियस्मिन्वहसिनिर्वृतिम् ॥ तस्मिंश्चित्तशमेमूर्खनानुधावसिकिंपदम् ॥ ५० ॥

वलोकयेत् । इदंपद्मासनंप्राहुर्मुख्यंध्यानादिकर्मस्विति । तथाचकालिदासः । "पर्यंकबंधस्थिरपूर्वकायमृज्वायतंसन्नमितोभयांसम् ॥ उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवांकमध्ये इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अनुधावतीति ॥ विषजांगलंविषवृक्षभूयिष्ठमरण्यम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इमाइति ॥ कलनाःकल्पनाःभावाभावमयात्मिकाःसदसद्वस्तुविषयत्वाद्भावमयःअभावमयश्चात्मास्वरूपंयासांताः भयोग्रायभयेनोग्राय ॥ ४९ ॥ शब्दादीति ॥ शब्दादिगाभिःशब्दादीन्विषयान्गच्छंतीतिशब्दादिगाःताभिः ॥ यस्मादिति ॥ यस्माच्छमा

त्किंचित्प्रयोजनंकैवल्यरूपंअवाप्नोषि । यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्शमेसतिनिर्वृतिंस्वरूपसुखंवहसिप्राप्नोषितस्मिन्शमेकिमितिपदंनानुधाव सिनानुबध्नासि ॥ ५० ॥ आगत्येति ॥ शब्दानुसारिण्याश्रवणेच्छयाशब्दमनुसरंत्याधियाबुद्धिवृत्त्याव्यर्थोतथानोपबृंहितांनिःप्रयोजनंनै वोद्यमेनवर्धितांश्रोत्रतांश्रवणेंद्रियत्वमागत्यमृगवल्लुब्धकगीतासक्तमृगवत्संक्षयंमाव्रज ॥ ५१ ॥ त्वक्त्वमिति ॥ तयाताद्दश्यास्पर्शोन्मुखत यास्पर्शार्हसुखानुभवेच्छयादुःखायकेवलंत्वक्त्वंत्वगिंद्रियत्वमागत्य गजीलुब्धगजेंद्रवद्बध्यतांमाएहि ॥ ५२ ॥ रसनेति ॥ दुरंधसांदुर

आगत्यश्रोत्रतांमूर्खव्यर्थोतथानोपबृंहिताम् ॥ धियाशब्दानुसारिण्यामृगवन्माक्षयंव्रज ॥५१॥
त्वक्त्वमागत्यदुःखायस्पर्शोन्मुखतयातया ॥ मूर्खमाबध्यतामेहिगजीलुब्धगजेंद्रवत् ॥ ५२ ॥
रसनाभावमागत्यगर्धेनांधदुरंधसाम् ॥ मानाशमेहिबडिशापिंडीलंपटमत्स्यवत् ॥ ५३ ॥
चाक्षुषींवृत्तिमाश्रित्यप्रभारूपचयोन्मुखीम् ॥ मागच्छदग्धतांमूर्खकांतिलुब्धपतंगवत् ॥५४॥
घ्राणमार्गमुपाश्रित्यशरीरांभोजकोटरे ॥ गंधोन्मुखतयाबंधंमासमाश्रयभृंगवत् ॥ ५५ ॥
कुरंगालिपतंगेभमीनास्त्वेकैकशोहताः ॥ सर्वैरेतैरनर्थैस्तैर्व्याप्तस्याज्ञकुतःसुखम् ॥ ५६ ॥
हेचित्तवासनाजालंबंधायभवतोऽभितः ॥ यदिशाम्यसितत्त्यक्त्वातदनंतोजयस्तव ॥ ५७ ॥

न्नानांगर्धेनआस्वादनाकांक्षयारसनेंद्रियत्वमागत्य बडिशपिंडीलंपटमत्स्यवन्मानाशमेहि । बडिशंमत्स्यवेधनं पिंडीतद्गतोऽल्पोमांसपिंडः ॥ ५३ ॥ चाक्षुषीमिति ॥ प्रभारूपचयोन्मुखींप्रभावतोलावण्ययुक्तस्वरूपस्य चयेग्रहणेउन्मुखींसावधानाम् ॥ ५४ ॥ घ्राणेति ॥ गंधो न्मुखतयाघ्राणमार्गमुपाश्रित्यशरीरांभोजकोटरेबंधंमासमाश्रयेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ कुरंगेति ॥ एकैकशःएकैकेनशब्दादिविषयेण ॥ ५६ ॥ हेचित्तेति ॥ हेचित्त भवतोबंधायैवाभितोवासनाजालंप्रवर्तते । तद्वासनाजालंत्यक्त्वायदिशाम्यसितत्तर्हितवअनंतोनिरवधिकोजयो

विजयः ॥ ५७ ॥ करोमीति ॥ विचारणावतःआत्मव्यतिरेकेणचित्तंनामकिमितिविचारयतःपुंसःचित्तमेवनास्ति अविचारसिद्धत्वादिदंतयानस्फुरतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अनंतस्येति ॥ यथाहिदंतिनोबिल्वफलाभ्यंतरवासित्वंनसंभवतितथादेशकालादिभिरपरिच्छिन्नस्यात्मतत्त्वस्यसूक्ष्मेमनसिस्थितिर्नसंभवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ पादेति ॥ पादांगुष्ठमारभ्यशिरःपर्यंतंकणशोमयाप्रविचारितम् । तत्रपादादिकेशांतेदेहे अहंशब्दार्थःनलब्धः । अहमितिस्थितःपदार्थःकःस्यादितिचित्तंप्रतिविचारः ॥ ६० ॥ भरितेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यस्यवस्तुनःइयत्ताद

करोम्येषकिमर्थंवातवैतदनुशासनम् ॥ विचारणावतःपुंसश्चित्तत्वमपिनास्तियत् ॥ ५८ ॥
अनंतस्यात्मतत्त्वस्यतन्वीमनसिसंस्थितिः ॥ नसंभवतिबिल्वांतर्वासितादंतिनोयथा ॥ ५९ ॥
पादांगुष्ठाच्छिरोयावत्कणशःप्रविचारितम् ॥ नलब्धोऽसावहंनामकःस्यादहमितिस्थितः ॥६०॥
भरिताशेषदिक्कुंजंपश्याम्येकंजगत्रये ॥ संवेदनमसंवेद्यंसर्वत्रविततात्मकम् ॥ ६१ ॥ दृश्यते
यस्यनेयत्ताननामपरिकल्पना ॥ नैकतानचनानातास्थूलतानचनाणुता ॥ ६२ ॥ वेदनत्वा
त्सुसंवेद्येमयित्वंदुःखकारणम् ॥ विवेकजेनबोधेनतादिदंहन्यसेमया ॥ ६३ ॥ इदंमांसमिदंर
क्तमिमान्यस्थीनिदेहके ॥ इमेतेश्वासमरुतःकोऽसावहमितिस्थितिः ॥ ६४ ॥

योनदृश्यंतेतादृशमसंवेद्यंप्रकाशांतराप्रकाश्यंसंवेदनमेकमेवभरिताशेषदिक्कुंजंपश्यामीत्यन्वयः ॥६१॥ इयत्तापरिच्छिन्नत्वम् । एकताएकत्वसंख्यायोगः । नानाताभेदः । स्थूलतामहत्तापरिमाणभेदः ॥६२॥ वेदनत्वादिति ॥ वेदनत्वाज्ज्ञानरूपत्वात्स्वसंवेद्येस्वयंप्रकाशेमयि हे चित्त त्वंदुःखकारणंजायसे तत्तस्मात्कारणादिदंत्वंविवेकजेनबोधेनमयाहन्यसे ॥ ६३ ॥ इदमिति ॥ इदंतयागृह्यमाणेषुमांसादिषुकोऽसावहंशब्दार्थःनकोऽपि । इदंताहंतयोर्विरोधादिति ॥ ६४ ॥

मासमिति ॥ मांसादीनामात्मनोऽन्यत्वेनप्रतीयमानत्वादहंतानोपपद्यतइत्यर्थः । तत्रबोधोज्ञानेंद्रियव्यापारः ॥ ६५ ॥ इदमिति ॥ प्राणादीन्यपीदंतयाप्रतीयमानत्वान्नाहंशब्दार्थइत्यर्थः । तत्रस्पंदोनामक्रियाहेतुःकर्मेंद्रियगणः ॥ ६६ ॥ अहमिति ॥ इहजगतिसर्वत्रप्रतीयमानोऽहमेवेतिवाइहप्रतीयमानंकिंचिदपिअहंनेतिवायादृष्टिःसैवसन्मयीवास्तवी । इतरक्रमःपरिच्छिन्नविषयाहंप्रत्ययरूपोनविद्यते । नवास्तवइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ चिरमिति ॥ इत्येवमज्ञाननाम्नाधूर्तेनचिरमहंतयापरिच्छिन्नाहंकारेणपोथितोऽस्मिहिंसितोऽस्मि । दृप्तेनवृकेनअटव्यां

मांसमन्यदसृक्चान्यदस्थीन्यन्यानिचित्तहे ॥ बोधोऽन्यःस्पंदनंचान्यत्कोऽसावहमितिस्थितिः
॥ ६५ ॥ इदंघ्राणमियंजिह्वात्वगियंश्रवणेइमे ॥ इदंचक्षुरयंस्पंदःकोऽसावहमितिस्थितिः ॥६६॥
अहमेवहिसर्वत्रनाहंकिंचिदपीहवा ॥ इत्येवंसन्मयीदृष्टिर्नेतरोविद्यतेक्रमः ॥ ६७ ॥ चिरम
ज्ञानधूर्तेनपोथितोऽस्मीत्यहंतया ॥ वृकेणदृप्तेनाटव्यांपशुपोतोयथातथा ॥ ६८ ॥ दिष्ट्ये
दानींपरिज्ञातोमयैषोऽज्ञानतस्करः ॥ पुनर्नसंश्रयाम्येनंस्वरूपार्थापहारिणम् ॥ ६९ ॥ वास
नाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियंस्वतः ॥ प्रवर्ततेबहिःस्वार्थेवासनानात्रकारणम् ॥ ७० ॥ तस्मा
न्मूर्खाणींद्रियाणित्यक्त्वांतर्वासनांनिजाम् ॥ कुरुध्वंकर्महेसर्वेनदुःखंसमवाप्स्यथ ॥ ७१ ॥
तृष्णयैवविनष्टाःस्थव्यर्थमिंद्रियबालकाः ॥ कोशकाराःकृकमयस्तंतुनेवस्वयंभुवा ॥ ७२ ॥

पशुपोतोगवादेःपशोःशिशुर्यथातथा तद्वदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ दिष्ट्येति ॥ इदानींममैषोऽज्ञानरूपस्तस्करःपरिज्ञातोदिष्ट्या फलितंभाग्येनेत्यर्थः । स्वरूपार्थापहारिणं स्वरूपमेवार्थःतदपहारिणंएनमज्ञानतस्करंपुनर्नसंश्रयामि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तृष्णयैवेति । स्वयंभुवास्वोत्पन्नेनैवतंतुनाकोशकारकृमयइव स्वयंभुवातृष्णयैवव्यर्थंविनष्टाःस्थ ॥ ७२ ॥

हेचित्तेति ॥ सर्वेंद्रियकोश सर्वैश्चक्षुरादिभिःकोशवदुपजीव्य हेचित्त तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोः सर्वेंद्रियैःऐक्यमुपेत्य आत्मानंस्वीयंरूपंअस त्स्वरूपंअविद्यमानस्वभावमालोक्यविचार्य एकामलबोधं एकःकेवलःअमलश्चबोधोयथास्यात्तथानिर्वाणमुपरतव्यापारमास्वतिष्ठ ॥ ७३ ॥ विषयेति ॥ हेचित्त अनंतांविषयविषविषूचिकांविषयरूपांविषयजन्यविषूचिकांअहंस्थितिवासनांच अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्या इष्टवस्तु परित्यागरूपमंत्रयोगेन निपुणमपास्य विभवोविगतसंसारोभियांभयानामभूमिःभगवान्भव ॥ ७४ ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पाएवपादपाय स्मिंस्तृष्णाएवलतायस्मिंस्तन्मनोवनंछित्वा विततांभुवंचिदाकाशरूपामासाद्य यथासुखंविहरामि ॥ ७५ ॥ पदमिति ॥ यतःकेवलोऽस्मि

हेचित्तसर्वेंद्रियकोशतस्मात्सर्वेंद्रियैरैक्यमुपेत्यनूनम् ॥ आलोक्यचात्मानमसत्स्वरूपंनिर्वा
णमेकामलबोधमास्व ॥ ७३ ॥ विषयविषविषूचिकामनंतांनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य ॥
अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः ॥७४॥ उद्दालकउवाच ॥ संकल्प
पादपंतृष्णालतंछित्वामनोवनम् ॥ विततांभुवमासाद्यविहरामियथासुखम् ॥ ७५॥ पदंतदनु
यातोऽस्मिकेवलोऽस्मिजयाम्यहम् ॥ निर्वाणोऽस्मिनिरंशोऽस्मिनिरीहोऽस्मिनिरीप्सितः॥७६॥
स्वच्छतोर्जिततासत्ताहृद्यतासत्यताज्ञता ॥ आनंदितोपशमितामानितामुदितोदिता ॥ ७७ ॥

निर्मनस्कत्वात्अतस्तत्पदंब्रह्मभावमनुयातोऽस्मि अतस्तापत्रयशांत्यानिर्वाणोऽस्मिपरिपूर्णत्वान्निरंशोऽस्मि अतश्चावाप्तकामत्वान्निरीप्सि तोऽस्मि ततोनिरीहोऽस्मि ततोजयामीतिसंबंधः ॥ ७६ ॥ स्वच्छतेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ स्वच्छतादयःकांताममहृदयवल्लभाःव्युत्थान दशायांहृदयंविनोदयंतीत्यर्थः । तत्रस्वच्छतामनोमलराहित्यं ऊर्जिततादैन्याभावः सत्तासद्रूपता हृद्यतासर्वप्रियत्वं सत्यताअबाध्यत्वं ज्ञ ताज्ञानिता आनंदिताआनंदस्वरूपता उपशमितानिर्विकारता सदोदितामुदिताच पुण्यकर्मसुप्रीतिः पूर्णताव्याप्तता सत्यावास्तव्युदा

रता उत्कृष्टता कांतिमत्ताब्रह्मचित्ताभिव्यंजिकामुखकांतिः मतासंमता एकताभेदाभावः सर्वैकतासर्वात्मकत्वं निर्भयताविश्रंभः क्षीण द्वित्वविकल्पिता द्वित्वादिविकल्पाभावः ॥ ७७ ॥७८ ॥७९ ॥ ८०॥ ओंकारमिति ॥ सम्यगाहततांडितंलांगूलंमध्यलंबिदंडोयस्य अतएवआरवंआसमंताद्रवोयस्यताहृशंघंटाकुंडमिवकुंडवन्मंडलाकारांघंटामिवतारस्वरमोंकारमूर्ध्वगतध्वनिंब्रह्मरंध्रव्याप्तंनादमकरोत् ॥८१॥ ओमितिश्लोकत्रयंवाक्यम् । ओमित्युच्चारयतस्तस्योद्दालकस्यसंवित्तत्त्वेस्वरूपचैतन्येतदुन्मुखेओंकारानुसारिणियावदोंकारंओंकारानुवृत्तिपर्यं

पूर्णतोदारतासत्याकांतिमत्तैकतामता ॥ सर्वैकतानिर्भयताक्षीणद्वित्वविकल्पिता ॥ ७८ ॥
एतानित्योदिताःस्वस्थाःसुंदर्यःसुभगोदयाः ॥ ममैकात्मरतेर्नित्यंकांताहृदयवल्लभाः ॥ ७९ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ इतिनिर्णीयसतयाधियाधवलयामुनिः ॥ बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलित
लोचनः ॥ ८० ॥ ओंकारमकरोत्तारस्वरमूर्ध्वगतध्वनिम् ॥ सम्यगाहतलांगूलंघंटाकुंडमिवा
रवम् ॥ ८१ ॥ ओमुच्चारयतस्तस्यसंवित्तत्त्वेतदुन्मुखे ॥ यावदोंकारमूर्ध्वस्थेविततेविमलात्म
नि ॥ ८२ ॥ सार्धअंशात्ममात्रस्यप्रथमेंऽशेस्फुटारवे ॥ प्रणवस्यसमाक्षुब्धप्राणेरणितदेहके
॥ ८३ ॥ रेचकाख्योऽखिलंकायंप्राणनिष्क्रमणक्रमः ॥ रिक्तीचकारपीतांबुरगस्त्यइवसागरम् ॥ ८४ ॥

तंऊर्ध्वस्थेऊर्ध्वमुखेविमलात्मनिवितते व्याप्तेसति ॥ ८२ ॥ सार्धअंशात्ममात्रस्य अर्धेनसहितास्त्रयोंऽशाआत्मास्वरूपंयासांताःसार्धअंशात्मानःतामात्रायस्यताहृशस्य अर्धमात्राधिकत्रिमात्रस्येत्यर्थः । प्रणवस्यओंकारस्यसमाक्षुब्धप्राणे समःएकप्रकारःअक्षुब्धश्चप्राणःप्राणवायुर्यस्मिंस्ताहृशेप्रथमेंऽशे अकारात्मकेप्रथमभागेस्फुटारवेव्यक्तध्वनौ रणितदेहकेमुखरितशरीरकेसति ॥ ८३ ॥ रेचकेति ॥ रेचकाख्यःप्राणनिष्क्रमणक्रमःपीतांबुरगस्त्यःसागरमिवाखिलंकायंरिक्तीचकार एतच्चप्रणवस्यसार्धत्रिमात्रत्वंअथर्वशिखायांउपनिषदि । चतुष्पादिदमक्षरं

परंब्रह्मेत्यादिना प्रपंचितम् । वर्णत्रयात्मिकाह्येतेरेचकपूरककुंभकाइतियाज्ञवल्क्यवचनात् रेचकादीनांप्रणवांशभूताकारोकारमकारात्म नांप्रवृत्तिर्युक्तेत्यनुसंधेयम् ॥ ८४ ॥ अतिष्ठदिति ॥ चिद्रसेनचैतन्येनापूरितांबरेप्राणपवनःअतिष्ठत् रेचकेनरेचितःप्राणोऽबरेनिरुद्धस्तथैवा तिष्ठदित्यर्थः । हृदयाग्निश्चरेचकेनसंधुक्षितोज्वलज्ज्वालःसन्मलिनंपापरूपंवपुर्ददाह ॥ ८५ ॥ यावदिति ॥ एषाप्रणवस्यप्राणायामस्यप्रथ मेक्रमेऽवस्थारेचकरूपायावदिच्छंइच्छानुवृत्तियावत्तावदेवबभूव । नतुहठाद्बलात्कारादेव । कुतः । हियस्मात्कारणाद्धठयोगोदुःखदः हठयो गोनाममहामुद्रादिभिर्बलात्प्राणनिरोधद्वारामनोनिरोधः ॥ ८६ ॥ अथेति ॥ अथप्राणपवनस्यचिद्रसापूरितांबरनिरोधानंतरं समास्थितौ

अतिष्ठत्प्राणपवनश्चिद्रसापूरितांबरे ॥ हृदयाग्निर्ज्वलज्ज्वालोददाहमलिनंवपुः ॥ ८५ ॥ याव
दिच्छमवस्थैषाप्रणवप्रथमेक्रमे ॥ बभूवनहठादेवहठयोगोहिदुःखदः ॥ ८६ ॥ अथेतरांशाव
सरेप्रणवस्यसमास्थितौ ॥ निष्पंदःकुंभकोनामप्राणानामभवत्क्रमः ॥ ८७ ॥ नबहिर्नांतरेना
धोनोर्ध्वनाशासुतत्रते ॥ संक्षोभमगमन्प्राणाइवसंस्तंभिताहृतौ ॥ ८८ ॥ दग्धदेहपुरोवह्निः
शशामाशनिवत्क्षणात् ॥ अदृश्यतसितंभस्मशारीरंहिमपांडुरम् ॥ ८९ ॥

समाचित्तस्यस्थितिर्यस्मात्तस्मिन्प्रणवस्यइतरांशावसरेउकारात्मनोद्वितीयांशस्यमूर्तिध्यानावसरे ओमुच्चारयतस्तस्योद्दालकस्यनिष्पंदो निष्कंपःकुंभकःप्राणानांक्रमोऽभवत् । पूर्वंचिद्रसापूरितेंऽबरेनिरुद्धस्यप्राणवायोःतत्रैवांतरेतत्प्रयत्नवशात्कुंभकरूपःक्रमोऽभवदित्यर्थः । अत्र चप्रणवस्यअकारादिवर्णत्रयात्मकत्वाच्चतेषांब्रह्मविष्णुरुद्ररूपत्वात्तत्तन्मूर्तिध्यानपूर्वकंप्रणवजपेनरेचकादिः प्राणायामक्रमःप्रतिपाद्यतइत्यनु संधेयम् ॥ ८७ ॥ तदेवकुंभकस्यनिष्पंदत्वमाह ॥ नेति ॥ बहिःशरीराद्बहिरभ्यंतरेशरीराभ्यंतरे अधऊर्ध्वमिति । यस्मिन्नाकाशदेशेप्रा णनिरोधस्तस्मादधऊर्ध्वंचेत्यर्थः । तत्रकुंभकेहृतौचर्मभस्त्रिकायाम् ॥ ८८ ॥ दग्धेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ दग्धंदेहरूपंपुरंयेनसवह्निःक्षणाद

शनिवच्छशाम ॥ ८९ ॥ यत्रसितेभस्मनिकर्पूरशय्यायांसुखोचितंसुप्तानीवशरीरास्थीनिदृश्यंते तादृशंशरीरंभस्मेवादृश्यतेत्यन्वयः ॥९०॥ तदिति ॥ तदस्थिमद्भस्म चंडपवनेनोर्ध्वंनीतंसत्शरदिअभ्रमिहिकेव प्रालेययुतोमेघइवगगनमावृत्यक्षणात्क्वापिययौ ॥ ९१ ॥ यावदिति ॥ प्रणवस्यप्रणवात्मकस्यप्राणायामस्यापरेकुंभकरूपेक्रमेएषावस्था यावदिच्छमेवबभूव ॥ ९२ ॥ ततइति ॥ ततःकुंभकानंतरंउपशांतिदेचित्तस्योपशांतिहेतौ प्रणवस्यओंकारस्यतृतीयावसरेमकारात्मकस्यतृतीयांशस्यमूर्तिध्यानावसरेओमुच्चारयतस्तस्यपूरणाद्धेतोःपूरको

यत्रकर्पूरशय्यायांसुप्तानीवसुखोचितम् ॥ शरीरास्थीनिदृश्यंतेनिष्पंदानिसितानिच ॥ ९० ॥
तद्भस्मवायुनानीतंसास्थिवायुरयोजयत् ॥ तच्चंडपवनोद्धूतमावृत्यगगनंक्षणात् ॥ शरदीवा
भ्रमिहिकाक्वापिभस्मास्थिवाययौ ॥ ९१ ॥ यावदिच्छमवस्थैषाप्रणवस्यापरेक्रमे ॥ बभूवन
हठादेवहठयोगोहिदुःखदः ॥ ९२ ॥ ततस्तृतीयावसरेप्रणवस्योपशांतिदे ॥ पूरणात्पूरकोना
मप्राणानामभवत्क्रमः ॥ ९३ ॥ तस्मिन्नवसरेप्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः ॥ व्योम्निशीतलतामी
युर्हिमसंस्पर्शसुंदरीम् ॥ ९४ ॥ क्रमाद्गगनमध्यस्थाश्चंद्रमंडलतांययुः ॥ धूमागगनकोशस्थाः
शीतलांबुदतामिव ॥ ९५ ॥ कलाकलापसंपूर्णेतेतस्मिंश्चंद्रमंडले ॥ रसायनमहाधाराःसंपन्नाः
प्राणवायवः ॥ ९६ ॥

नामप्राणानांक्रमोऽभवत् ॥ ९३ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नवसरेपूरकावसरेप्राणाःप्राणवायवोव्योम्निचेतनामृतमध्यगाःचेतनैवामृतंतस्यमध्यगताःसंतोहिमसंस्पर्शेनसुंदरींशीतलतामीयुर्गतवंतः ॥ ९४ ॥ क्रमादिति ॥ गगनमध्यस्थास्तेप्राणाःक्रमाच्चंद्रमंडलतांययुः धूमागगनकोशस्थाःशीतलांबुदतामिव ॥ ९५ ॥ कलेति ॥ तेप्राणवायवोरसायनस्यामृतस्यमहत्योधाराःसंपन्नाःसुधाधारारूपतांप्राप्ताइत्यर्थः।

धारयाएकत्वेऽपिप्रकृतिभूतप्राणप्राधान्यविवक्षयासंघीभवंतिब्राह्मणाइतिवत्संपन्नाइतिबहुवचनम् ॥ ९६ ॥ सेति ॥ रसायनीअमृतमयीधाराअंबरात्पुरापूर्वंहरशिरःपतिताआपगाभागीरथीव शेषेअवशिष्टेशारीरभस्मनि पपात ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ सौम्यतेति ॥ मौनीसन्मुखेप्राणापानजवंउच्छ्वासनिश्वासरूपंसौम्यतांप्रशांतत्वमनयत् । इंद्रियार्थेभ्यःइंद्रियाणिपृथक्चक्रे प्रत्याज

सापपातांबराद्धाराशेषेशारीरभस्मनि ॥ रसायनीहरशिरःपतितेवपुरापगा ॥ ९७ ॥ उदभूदिंदुबिंबाभंचतुर्बाहुधरंशुभम् ॥ उद्दालकशरीरंतन्नारायणतयोदितम् ॥ ९८ ॥ रसायनमयाः प्राणास्तच्छरीरमपूरयन् ॥ ततःकुंडलिनीमंतःपूरयामासुराद्दताः ॥ ९९ ॥ अथपद्मासनगतः कृत्वादेहस्थितिंदृढाम् ॥ आलानमिवमातंगंनिबद्धेंद्रियपंचकम् ॥ १०० ॥ चिंतयाहृदयांभोजेचेतोभ्रमरचंचलम् ॥ बलात्संरोधयामाससेतुर्जलमिवद्रुतम् ॥ १ ॥ निमिमीलदृशावर्धपरिपक्ष्मलपक्ष्मके ॥ निष्पंदतारामधुरेसंध्याकालइवांबुजे ॥ २ ॥ सौम्यतामनयन्मौनीप्राणापानजवंमुखे ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यःपृथक्चक्रेप्रयत्नतः ॥ ३ ॥ बाह्यान्स्पर्शानशेषेणजहौद्रेसधीरधीः ॥ विलीनानांतरांश्चक्रेस्पर्शानुज्झितदर्शनात् ॥ ४ ॥ रुरोधगुदसंकोचान्नवद्वारानिलानथ ॥ मुखसंस्थगितःकुंभोरंध्रकोशानिवेतरान् ॥ ५ ॥

हारेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बाह्येति ॥ स्पर्शान्विषयान् । दर्शनंवृत्तिज्ञानम् ॥ ४ ॥ रुरोधेति ॥ अथगुदसंकोचाद्वज्रासनादिनामूलाधारनिरोधात् नवद्वारानिलान्रुरोध ॥ मुखेति ॥ मुखेसंस्थगितआवृतःकुंभःइतरान्रंध्रकोशानिव। मुखेस्थगितेकुंभस्यसूक्ष्मरंध्रेषुवायुर्यथानिरुध्यतेतद्वदि

त्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ बभारेति ॥ संयमंशिक्षामागतंप्राप्तंमनःहृदयाकाशेदहराख्येबभारदधार । युक्तिभिरुपायैर्वशीकृतमुन्मत्तंगजंविंध्यस्य खातेबिलइव ॥ ७ ॥ शरदिवद्बुधावनिरस्तवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विकल्पेति ॥ तमोविकल्पहेतुभूतमज्ञानंलोलकज्जलवन्मर्दितमषीवन्मेचकंमलिनवर्णम् ॥ ११० ॥ तदपीति ॥ तत्तमोऽपिस्वान्तःकरणगतविवेकतउत्सादयामास । ततस्तमस्युपरते तेजःप्रकाशरूपांसत्वगुणवृत्तिंदद

आत्मतत्त्वप्रकाशाढ्यांस्पष्टांकुसुमलांछनाम् ॥ दधारकंधरांवीरोमेरुशृंगशिखामिव ॥ ६ ॥
बभारहृदयाकाशेमनःसंयममागतम् ॥ विंध्यखातेइवोन्मत्तगजंयुक्तिवशीकृतम् ॥ ७ ॥ शरन्न
भोवदासाद्यविमलामतिसौम्यताम् ॥ दुधावाथविकल्पौघान्प्रतिभासमुपेयुषः ॥ ८ ॥ आग
च्छतोयथाकामंप्रतिभासान्पुनःपुनः ॥ अच्छिनन्मनसाशूरःखड्गेनेवरणेरिपून् ॥ ९ ॥ विक
ल्पौघेपरेलूनेसोऽपश्यद्धृदयांतरे ॥ तमश्छन्नविवेकार्कंलोलकज्जलमेचकम् ॥ ११० ॥ तदप्युच्छे
दयामाससम्यक्स्वांतविवस्वता ॥ तमस्युपरतेकांतंतेजःपुंजंददर्शसः ॥ तल्लुलावस्थलाज्जाना
वनंबालइवद्विपः ॥ ११ ॥ तेजस्युपरतेतस्यघूर्णमानंमनोमुनेः ॥ निशाब्जवदगान्निद्रांतामप्या
शुलुलावसः ॥ १२ ॥

र्श । दृष्ट्वाचतदपितेजोलुलावचिच्छेद ॥ ११ ॥ तेजसीति ॥ तेजसिसत्ववृत्तावुपरतेतस्यमनोघूर्णमानंविश्रांतिमलभमानंपुनरपिनिद्रांतामसींवृत्तिमगात् । सत्वादिगुणानांपरस्पराभिभवेनपरिणममाणत्वात् । यदुक्तंसांख्ये । प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाइति ॥ १२ ॥

निद्रेति ॥ व्योमसंविच्छून्याकारा । संविन्मूढंअप्रतिपत्तिजडम् ॥ १३ ॥ ततइति ॥ तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितां तेजःप्रभृतीनांस त्वादिगुणपरिणामिरूपत्वात्तद्रहितांकामप्यवस्थांनिर्विकल्पांसमाध्यवस्थामासाद्य मनोविशश्रामआत्मनितस्थौ ॥ १४ ॥ विश्राम्येति ॥ विश्वरूपिणींसर्वात्मिकांअंगसंविदंस्वस्वरूपचैतन्यपूर्णां ब्रह्मात्मैक्यसंविदमित्यर्थः । सेतुनारुद्धंसरोवारि प्रतीपंप्रत्यावृत्तंसत्स्वमास्पदंमूल स्थानभूतंसरइव ॥ १५ ॥ चिरेति ॥ चिरंस्वरूपानुसंधानवशात्स्वसंविदःस्वरूपानंदसंविदःस्वादनादास्वादनाच्च हेमनूपुरतामिवमनश्चि

निद्राव्युपगमेतस्यव्योमसंवित्समुद्ययौ ॥ व्योमसंविदिनष्टायांमूढंतस्याभवन्मनः ॥ मूढम प्येषमनसस्तंममार्जमहाशयः ॥ १३ ॥ ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जिताम् ॥ कामप्य वस्थामासाद्यविशश्राममनःक्षणम् ॥ १४ ॥ विश्राम्याशुपपातांगसंविदंविश्वरूपिणीम् ॥ सेतु रुद्धंसरोवारिप्रतीपंस्वमिवास्पदम् ॥ १५ ॥ चिरानुसंधानवशात्स्वादनाच्चस्वसंविदः ॥ मन श्चिन्मयतामागाद्धेमनूपुरतामिव ॥ १६ ॥ चित्तत्वमथसंत्यज्यचित्तंचित्तत्त्वमागतम् ॥ अन्य देवबभूवाशुपंकःकुंभस्थितोयथा ॥ १७ ॥ चेत्यंसंत्यज्यचिच्छुद्धाचित्सामान्यमथाययौ ॥ त्यक्तवीच्यादिभेदोऽब्धिर्वाःसमान्यमिवैकधीः ॥ १८ ॥

न्मयतामागात् ॥ १६ ॥ चित्तत्वमिति ॥ अथानंतरंचित्तंकर्तृ चित्तत्वंचित्तरूपतांसंत्यज्य चित्तत्त्वंचितःपारमार्थिकंरूपंआगतंसत् अन्य देवबभूव चिदेवबभूवेत्यर्थः । कुंभस्थितःपंकोयथा कालातिक्रमाज्जलविलयेसतिपंकरूपंपरित्यज्यकुंभाकारांलोष्टतांयातितद्वदिति ॥ १७ ॥ चेत्यमिति ॥ चित्कर्त्री चेत्यंसंत्यज्यशुद्धासतीचित्सामान्यंसर्वानुवृत्तिचिन्मात्ररूपमाययौ त्यक्तवीच्यादिभेदत्वात् । एकधीरेकाकारबुद्धि गोचरःसन्नब्धिः वाःसामान्यंशुद्धजलभावमिव ॥ १८ ॥

त्यक्तेति ॥ बोधंस्वरूपसाक्षात्कारंआगतः त्यक्तभोगौघमननं संत्यक्तबाह्यांतरिंद्रियवृत्तिकंविश्वंभरंशुद्धं महच्चिदाकाशमभवत् ॥ १९ ॥ तत्रेति ॥ तत्रचिदाकाशेरसायनममृतरूपमर्णवमिवदृश्यदर्शनवर्जितमुत्तमास्वादमनंतमानंदंप्रापत् ॥ २० ॥ शरीरादिति ॥ शरीरात्समतीतःजीवभावादुत्तीर्णः कामप्यवनिंचिदाकाशरूपाम् ॥२१॥ द्विजेति ॥ द्विजचेतनहंसःपरमात्महंसभावमापन्नउद्दालकद्विजरूपश्चेतनइ

त्यक्तभोगौघमननंततोविश्वंभरंमहत् ॥ चिदाकाशंततःशुद्धंसोऽभवद्बोधमागतः ॥ १९ ॥ तत्र
प्रापदथानंदंदृश्यदर्शनवर्जितम् ॥ अनंतमुत्तमास्वादंरसायनमिवार्णवम् ॥ २० ॥ शरीरात्स
मतीतोऽसौकामप्यवनिमागतः ॥ सत्तासामान्यरूपात्माबभूवानंदसागरः ॥ २१ ॥ द्विजचेतनहं
सोऽसावानंदसरसिस्थिरः ॥ अतिष्ठच्छरदच्छेखेकलापूर्णइवोडुपः ॥ २२ ॥ बभूवावातदीपाभो
लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ अवीच्यंबुनिधिप्रख्योवृष्टमूकांबुदस्थितिः ॥ २३ ॥ अथैतस्मिन्महा
लोकेऽतिष्ठदुद्दालकश्चिरम् ॥ अपश्यद्व्योमगान्सिद्धानमरानपिभूरिशः ॥ २४ ॥ आगतानि
विचित्राणिसिद्धिजालानिचाभितः ॥ तानिनादरयांचक्रेसिद्धिवृंदानिसद्द्विजः ॥ २५ ॥ सिद्धि
सार्थमनादृत्यतस्मिन्स्वानंदमंदिरे ॥ अतिष्ठदथषण्मासानद्रिकूटइवोत्तरे ॥ २६ ॥ जीवन्मु
क्तपदंतत्तुयत्ससंप्राप्तवान्द्विजः ॥ तत्रसिद्धाःसुराःसाध्याःस्थिताब्रह्महरादयः ॥ २७ ॥

त्यर्थः । उडुपश्चंद्रमाः ॥ २२ ॥ बभूवेति ॥ वृष्टमूकांबुदस्थितिःवृष्टोमुक्तवर्षोमूकोनिःशब्दश्चयोंऽबुदस्तस्येवस्थितिर्यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

आनंदेति ॥ यतःकारणात्सउद्दालकःआनंदपरिणामित्वादानंदरूपेणपरिणतत्वात् अनानंदपदंस्वरूपव्यतिरिक्तानंदरहितंपदंगतस्ततः कारणात्तत्संवित्उद्दालकस्यसंविन्निरानंदेआनंदविषयानाबभौनभातिस्म । स्वरूपातिरिक्तस्यानंदस्याभावात् निरानंदेनिरानंदवस्तुविषया चनाबभौ । स्वरूपस्यैवानंदात्मनासर्वत्रावभासमानत्वात् ॥ २८ ॥ तत्पदमिति ॥ तत्पदंजीवन्मुक्तिरूपम् ॥ २९ ॥ दृश्येति ॥ पुनर्भव

आनंदपरिणामित्वादनानंदपदंगतः ॥ आनंदेननिरानंदेततस्तत्संविदाबभौ ॥ २८ ॥ तत्प
दंसागतिःशंभोस्तच्छ्रेयःशाश्वतंशिवम् ॥ तत्पदंसाधवःप्राप्यक्षणंवर्षशतंचवा ॥ २९ ॥ दृ
श्यदृष्टिंसमायांतिनपुनर्भवकारिणीम् ॥ ३० ॥ उद्दालकोऽत्रषण्मासान्दूरोत्सारितसिद्धिभूः ॥
उषित्वोन्मिषितोऽपश्यत्सिद्धांश्चंद्रवपुर्धरान् ॥ ३१ ॥ विद्याधरीभिर्वलितान्विद्याधरपतीन
पि ॥ तेतमूचुर्महात्मानमुद्दालकमुनिंतदा ॥ ३२ ॥ प्रसादेनप्रणामान्तेभगवन्नवलोकय ॥ आ
रुह्येदंविमानंत्वमेहित्रैविष्टपंपुरम् ॥ ३३ ॥ स्वर्गएवहिसीमांतोजगत्संभोगसंपदाम् ॥ आ
कल्पमुचितान्भुंक्ष्वभोगानभिमतान्विभो ॥ ३४ ॥ एवंकथयतःसिद्धानतिथींनित्यसौमुनिः ॥
परिपूज्ययथान्यायमतिष्ठद्गतसंभ्रमम् ॥ ३५ ॥ नाभ्यनंदततत्याजतांविभूतिंसधीरधीः ॥
भोःसिद्धाव्रजतेत्युक्त्वास्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ३६ ॥

कारिणींसंसारहेतुंदृश्यदृष्टिंप्रपंचस्फुरणाम् ॥ ३० ॥ उद्दालकइति ॥ अत्रसमाधौदूरोत्सारितसिद्धिभूः दूरमुत्सारितानिरस्तासिद्धिभूःस्व र्गादिर्येनचंद्रवपुर्धरांश्चंद्रवन्मनोहरान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥३८॥३९॥ चित्तत्त्वेति॥ चित्तत्वैकघनाभ्यासात्चित्तत्त्वस्यएकस्यैवघनोनिरंतरोयोऽभ्यासोऽनुसंधानंतस्मान्महाचित्त्वंपरिपूर्णचि तोभावंचिदितिसत्तासामान्यंरामप्रश्नानंतरंस्वयमेववक्ष्यति ॥४० ॥ समेति ॥ समरसंपदंजीवन्मुक्तिपदम् ॥४१॥४२॥ यदेति ॥ अभावा त्यंतभावनात् अनुसंधानात्कालत्रयेऽपिदृश्यंवस्तुतोनास्तीतिश्रुतियुक्त्यनुभवैःनिरंतरमनुसंधानाद्धेतोःयदाचित्तंसम्यक्क्षीयतेविलीयतेतदा

अथस्वकर्मनिरतंभोगेष्वरतिमागतम् ॥ तमुपास्यंययुःसिद्धादिनैःकतिपयैःस्वयम् ॥ ३७ ॥
जीवन्मुक्तःसचमुनिर्विजहारयथासुखम् ॥ यावदिच्छंवनांतेषुमुनीनामाश्रमेषुच ॥ ३८ ॥
कदाचिदह्नामासेनकदाविद्वत्सरेणच ॥ कदाचिद्वत्सरौघेणध्यानासक्तोव्यबुध्यत ॥ ३९ ॥
चित्तत्त्वैकघनाभ्यासान्महाचित्त्वमुपेत्यसः ॥ चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमाययौ
॥ ४० ॥ समरसपदलाभप्राप्तिसंशांतचेतागलितजनप्रलापःक्षीणसंदेहदोलः ॥ शरदिनमिवशां
तंव्याततंचोर्जितंचस्फुटममलमचेतस्तद्वपुस्त्वंबभार ॥ ४१ ॥ श्रीरामउवाच ॥ आत्मज्ञानादि
नैकार्कमत्संशयतृणानल ॥ अज्ञानदाहशीतांशोसत्तासामान्यमीशकिम् ॥ ४२ ॥ वसिष्ठउ
वाच ॥ यदासंक्षीयतेचित्तमभावात्यंतभावनात् ॥ चित्सामान्यस्वरूपस्यसत्तासामान्यतातदा
॥ ४३ ॥ नूनंचेत्यांशरहिताचिद्यदात्मनिलीयते ॥ असद्रूपवदत्यच्छासत्तासामान्यतातदा ॥ ४४ ॥

चित्सामान्यस्वरूपस्यात्मनःसत्तासामान्यतासंपद्यते। विक्षेपहेतोश्चित्तस्याभावादात्मनःस्वरूपसत्तैवावशिष्यतइत्यर्थः॥ ४३ ॥ नूनमिति ॥ यदामनोविलयेसति चिच्चित्तवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यंचेत्यांशरहिता घटकस्यचित्तस्याभावात्चेत्यसंबंधरहितासती अत्यच्छाअसद्रूपवदवि

द्यमानरूपवदात्मनिलीयते तदाआत्मनोघनीभूतचितःसत्तासामान्यतासंपद्यते ॥ ४४ ॥ यदेति ॥ सबाह्याभ्यंतरात्मकंइदंसर्वंकिंचिद
पिअपलप्यनिर्हत्य नास्तीतिनिश्चित्येत्यर्थः । चेतःकर्तृ यदाआत्मनिवसेत्लीयतेतदासत्तासामान्यता ॥ ४५ ॥ कूर्मेति ॥ दृश्यानिचि
त्तस्यांतर्मुखत्वादभावितान्येवअननुसंहितान्येवसंति । यदाकूर्मोंगानीवआत्मनिस्वात्मनैवप्रयत्नंविनैवलीयंतेतदासत्तासामान्यता ॥४६॥
दृष्टिरिति ॥ तुर्यातीतपदाभिधाएषापरमादृष्टिर्ज्ञानावस्था सादेहादेहयोर्मुक्तयोःसंभवत्येव । जाग्रदाद्यवस्थात्रयेऽनुवृत्तंसाक्षिचैतन्यंतुर्यंविश्व

यदासर्वमिदंकिंचित्सबाह्याभ्यंतरात्मकम् ॥ अपलप्यवसेच्चेतःसत्तासामान्यतातदा ॥ ४५ ॥
कूर्मोऽगानीवदृश्यानिलीयंतेस्वात्मनात्मनि ॥ अभावितान्येवयदासत्तासामान्यतातदा ॥४६॥
दृष्टिरेषाहिपरमासदेहादेहयोःसदा ॥ मुक्तयोःसंभवत्येवतुर्यातीतपदाभिधा ॥ ४७ ॥ व्युत्थि
तस्यभवत्येषासमाधिस्थस्यचानघ ॥ ज्ञस्यकेवलमज्ञस्यनभवत्येवबोधजा ॥ ४८ ॥ अस्यां
दृष्टौस्थिताःसर्वेभुविमुक्तामहारसाः ॥ अस्मत्प्रभृतयःसर्वेनारदाद्याश्चराघव ॥ ४९ ॥ ब्रह्मवि
ष्णवीश्वराद्याश्चदृष्टावस्यांव्यवस्थिताः ॥ एतामालंब्यपदवींसमस्तभयनाशिनीम् ॥ ५० ॥ उद्दा
लकोऽसाववसद्यावदिच्छंजगद्गृहे ॥ अथकालेनमहताबुद्धिस्तस्यबभूवह ॥ ५१ ॥ विदेहमुक्त
स्तिष्ठामिदेहंत्यक्त्वेतिनिश्चला ॥ एवंचिंतितवानद्रेर्गुहायांपल्लवासने ॥ ५२ ॥

तैजसप्राज्ञरूपजाग्रदाद्यभिमानिचैतन्यापेक्षयाचतुर्थमित्यर्थः । इयंतुज्ञानदशा तच्चतुष्टयातीतत्वात्तुर्यातीतशब्दवाच्या ॥ ४७ ॥ व्युत्थित
स्येति ॥ एषापूर्वोक्ताअवबोधजास्वरूपज्ञानजनितादृष्टिर्ज्ञस्यव्युत्थितस्यसमाधिस्थस्यचकेवलंभवति अज्ञस्यतुनभवत्येव ॥ ४८ ॥ अस्या
मिति ॥ भुविरसाःषड्रसाइव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ संयम्येतिसार्धश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् । मात्रास्पर्शान् मीयंतेआभिर्विषयाइतिमात्राइंद्रियाणि स्पृशंतइतिस्पर्शाविपयाः मात्राश्च स्पर्शाश्चतानिंद्रियाणिविषयांश्चविचिन्वानःप्रत्याहरन् भावितस्वात्मचिद्धनःभावितःस्वात्मास्वस्वरूपभूतःचिद्धनोयेन ॥ ५४ ॥ समसंस्थानकंधरः सममकुटिलंसंस्थानंसंनिवेशोयस्यास्तादृशीकंधराग्रीवायस्य तालुमूलांतरालग्नजिह्वामूलःतालुमूलयोःकाकुदमूलदेशयोःआंतरेलग्नं आलग्नंजिह्वामूलंयस्येत्यनेननभोमुद्रादर्शिता । याहिखेचरीत्युच्यते । तदुक्तंविवेकमार्तंडे । महामुद्रांनभोमुद्रामुड्डीयानंजलंधरम् ॥ मूलबंधंचयोवेत्तिसयोगीसिद्धिभाजनमित्युपक्रम्य । कपालकुहरेजिह्वाप्रविष्टाविपरीतगा । भ्रुवोरंतरगादृष्टिर्मुद्राभवतिखेचरीति ॥ ५५ ॥ न

बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः ॥ ५३ ॥ संयम्यगुदसंरोधाद्द्वाराणिनवचेतसा ॥ मा
त्रास्पर्शान्विचिन्वानोभावितस्वात्मचिद्धनः ॥ ५४ ॥ संरुद्धप्राणपवनःसमसंस्थानकंधरः ॥
तालुमूलांतरालग्नजिह्वामूलोल्लसन्मुखः ॥ ५५ ॥ नबहिर्नांतरेनाधोनोर्ध्वमर्थेनशून्यके ॥ सं
योजितमनोदृष्टिर्दंतैर्दंतानसंस्पृशन् ॥ ५६ ॥ प्राणप्रवाहसंरोधसमस्वच्छाननच्छविः ॥ ५७ ॥
अंगचित्संविदुत्थानरोमकंटकितांगभूः ॥ अंगचित्संविदाभ्यासाच्चित्सामान्यमुपाददे ॥ ५८ ॥
तदभ्यासादवापांतरानंदस्पंदमुत्तमम् ॥ तदास्वादनतोलीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ॥ ५९ ॥

वहिरिति ॥ विपयांतरेणसंयोजितेमनोदृष्टीयेनतादृशःसन्नर्थेभाविरूपेशून्येअभावरूपेच दंतैर्दंतानसंस्पृशन्नित्यपिखेचर्याआनुगुण्यमुक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अंगचित्संविदुत्थानरोमकंटकितांगभूः अंगचित्स्वरूपचैतन्यंतस्याःसंवित्साक्षात्कारःतस्याउत्थानमुदयस्तेनरोमकंटकितासंजातहर्षाअंगभूःशरीरंयस्य स्वस्वरूपसाक्षात्कारहर्षेणरोमांचितगात्रइत्यर्थः । अंगचित्संविदाभ्यासात्स्वरूपानुसंधाननैरंतर्याच्चित्सामान्यंसर्वानुवृत्तंचिन्मात्रमुपाददे ॥ ५८ ॥ तदित्यर्धवाक्यम् ॥ तदाभ्यासाच्चित्साम्यानुसंधानात् ॥ तदेति ॥ तदास्वादनतःपरानंदानुभ

वात् लीनचित्सामान्यदशाक्रमं विलीनचिद्वृत्तिस्फुरणम् ॥ ५९ ॥ विश्वंभरंपरिपूर्णंअनंतात्माऽपरिच्छिन्नंसत्तासामान्यमाययौ ॥ ६० ॥ तस्थाविति ॥ अर्धमेकंवाक्यम् । समशमाभोगःएकाकारशमविस्तारः ॥ ६१ ॥ अनानंदेतिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अनानंदशमानंदमुग्धमुग्धमुखद्युतिःअनानंदस्यनिरानंदस्यवस्तुनःशमाद्रुचिता आनंदमुग्धाआनंदमयीमुग्धामनोहरामुखच्छविर्यस्य । आनंदजामुखच्छविरपि रोमहर्षाद्यानंदविकाराभावादानंदजन्येतिनज्ञायतइत्यर्थः । सानंदमपिसुखंनिर्विकारतयानिरानंदमिवाभूदितियावत् । लिपिकर्मा

विश्वंभरमनंतात्मसत्तासामान्यमाययौ ॥ शुद्धचित्संविदभ्यासाच्चित्सामान्यमुपाययौ ॥६०॥
तस्थौसमशमाभोगःपरांविश्रांतिमागतः ॥ ६१ ॥ अनानंदशमानंदमुग्धमुग्धमुखद्युतिः ॥
संशांतानंदपुलकःपदंप्राप्यामलंतदा ॥ ६२ ॥ चिरकालपरिक्षीणमननादिभवभ्रमः ॥ बभूव
समहासत्वोलिपिकर्मार्पितोपमः ॥ ६३ ॥ उपशशामशनैर्दिवसैरसौकतिपयैःस्वपदेविमलात्मनि ॥ तरुरसःशरदंतइवामलेरविकरौजसिजन्मदशातिगः ॥ ६४ ॥ गतसकलविकल्पो
निर्विकाराभिरामोनिखिलभयविनाशोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः ॥ विगलितमुखमाद्यंतत्सुखंप्रापयस्मिंस्तृणमिवजलराशावूह्यतेशक्रलक्ष्मीः ॥ ६५ ॥

र्पितोपमइतिनिर्विकारत्वेदृष्टांतः । शरदिंदुनासमइतितुप्रकाशानंदमयत्वे ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ उपशशामेति ॥ असौउद्दालकःजन्मदशातिगःसंसारदशामतिक्रांतःसन् विमलात्मनिस्वपदेस्वस्वरूपएवोपशशाम । शरदंतेशरत्कालावसाने तरुरसःअमलेरविकरौजसीवसूर्यतेजसीव । आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मरणात् । तरुरसस्यआदित्यतेजसिस्वकारणेलयोयुज्यते ॥ ६४ ॥ गतेति ॥ यस्मिन्सुखेशक्रलक्ष्मीरपि जलराशौतृणमिवतुच्छत्वेनोह्यतेउत्प्रेक्षतेतदाद्यंसुखंप्राप ॥ ६५ ॥

अपरिमितेति ॥ पूर्वश्लोकेसुखंप्रापेतिभेदप्रतीतेरपरितोषातइहश्लोकेसब्रह्मणःपूर्णसुखंबभूवेत्यभेदःप्रतिपाद्यते ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमोक्षो
पायउपशमप्रकरणेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ पूर्वंयोगाभ्यासदार्ढ्येनचित्तविश्रांतिःस्यात्सैवसमाधेरुत्तमावस्थेत्युक्तम् । इदानींसैवचित्तवि
श्रांतिःजीवन्मुक्तिसीमेतिसुरघूपाख्यानेनप्रतिपाद्यते । तत्रतावद्धितमुपदिशति ॥ क्रमेणेत्यादिना ॥ अनेनक्रमेणपूर्वोक्तेनोद्दालकसमा
चारक्रमेण ॥ १ ॥ २ ॥ वैराग्येति ॥ वैराग्यंवैतृष्ण्यं अभ्यासःसर्वदृश्यक्षयानुसंधानं शास्त्रार्थःअध्यात्मशास्त्रतत्त्वज्ञानं प्रज्ञात्रैकालिकीव

अपरिमितनभोऽतर्व्यापिदिग्व्यापिपूर्णभुवनभरणशीलंभूरिभव्योपसेव्यम् ॥ कथितगुणम
तीतंसत्यमानंदमाद्यंसुखममृतमनंतंब्रह्मणोऽसौबभूव ॥ ६६ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपाय
उपशमप्रकरणउद्दालकोपाख्यानंनामचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ क्रमेणानेनवि
हरन्विचार्यात्मानमात्मना ॥ विश्रांतिमेहिविततेपदेपद्मदलेक्षण ॥ १ ॥ शास्त्रार्थगुरुचेतो
भिस्तावत्तावद्विचार्यते ॥ सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यतेपदम् ॥ २ ॥ वैराग्याभ्यासशा
स्त्रार्थप्रज्ञागुरुयमक्रमैः ॥ पदमासाद्यतेपुण्यंप्रज्ञयैवैकयाथवा ॥ ३ ॥ संप्रबोधवतीतीक्ष्णाकलं
करहितामतिः ॥ सर्वसामग्र्यहीनापिप्राप्यंप्राप्नोतिशाश्वतम् ॥ ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भग
वन्भूतभव्यज्ञकश्चिज्जातसमाधिकः ॥ प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोऽपिसन् ॥ ५ ॥

स्तुतत्त्वपरीक्षा गुरुर्गुरूपदेशः यमक्रमःयमनियमादिक्रमःतैः । प्रज्ञयैवैति । परिपक्वांतःकरणेनप्रज्ञयैकयापरंपदमासाद्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥
प्रज्ञयैवेत्येतदुपपादयितुमाह ॥ संप्रबोधेति ॥ तीक्ष्णावस्तुस्वरूपपरिच्छेदिका सर्वसामग्र्यंनामपूर्वोक्तंवैराग्यादिकम् ॥ ४ ॥ भगवन्निति
श्लोकद्वयेनप्रश्नः । कश्चिन्मुमुक्षुःजातसमाधिकःकदाचित्प्राप्तसमाधिसुखःप्रबुद्धइवसुप्तो स्थितइवव्यवहारपरोऽपिसन् विश्रांतःस्वात्मन्येवा

भिरमते ॥ ५ ॥ कश्चित्पुनरेकांतमाश्रित्यसमाधौनियमस्थितःतयोर्मध्येकतरःश्रेयानित्येतद्वद ॥ ६ ॥ इममिति ॥ गुणसमाहारंसत्वा दिगुणसमुदायरूपं इमंप्रपंचमनात्मत्वेनपश्यतःपुरुषस्ययांतःशीतलता अमृतसागरनिमग्नस्येवयासंतापनिवृत्तिःअसौसमाधिरितिकथ्यते ॥ ७ ॥ दृश्यैरितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यस्मात्कारणादंतःशीतलतैवानंतस्यतपसःफलं तस्मादंतःशीतलत्वेसतिद्वयोःसामान्यमेवेतिपूर्वेणे

कश्चिदेकांतमाश्रित्यसमाधिनियमस्थितः ॥ तयोस्तुकतरःश्रेयानितिमेभगवन्वद ॥ ६ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ इमंगुणसमाहारमनात्मत्वेनपश्यतः ॥ अंतःशीतलतायासौसमाधिरितिक
थ्यते ॥ ७ ॥ दृश्यैर्ममनसंबंधइतिनिश्चित्यशीतलः ॥ व्यवहारेस्थितःकश्चित्कश्चिद्ध्यानव्यव
स्थितः ॥ ८ ॥ द्वावेतौरामसुखिनावंतश्चेत्परिशीतलौ ॥ अंतःशीतलतायास्यात्तदनंततपःफल
म् ॥ ९ ॥ समाधिस्थानसंस्थस्यचेतश्चेद्वृत्तिचंचलम् ॥ तत्तस्ययत्समाधानंसममुन्मत्ततांडवैः
॥ १० ॥ उन्मत्ततांडवस्थस्यचेतश्चेत्क्षीणवासनम् ॥ तदस्योन्मत्तनृत्यंतुसमंबुद्धसमाधिना
॥ ११ ॥ व्यवहारीप्रबुद्धोयःप्रबुद्धोयोवनेस्थितः ॥ द्वावेतौसुसमौनूनमसंदेहपदंगतौ ॥ १२ ॥
अकर्तृकुर्वदप्येतच्चेतःप्रतनुवासनम् ॥ दूरंगतमनाजंतुःकथासंश्रवणेयथा ॥ १३ ॥

वान्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्तविश्रांतेरेवशीतलतारूपायाःप्राधान्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यांश्लोकद्वयेनाह । समाधीति ॥ वृत्तिचंचलंहर्षविषा दादिभिःक्षुभितंतत्तर्हि । यदुक्तंभगवता । कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यतइति ॥१०॥११॥ व्यवहारीति ॥ प्रबुद्धःअवगतात्मतत्त्वः असंदेहपदंअसंदिग्धमात्मतत्त्वम् । छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेः ॥१२॥ अकर्तृइति ॥

चेतःप्रतनुवासनंचेत्कुर्वदपिशरीरेंद्रियाणिप्रवर्तयदपिअकर्त्रैव । कथासंश्रवणेदूरंगतमनाजंतुर्यथा सहिपुराणकथामासन्नतयाशृण्वन्नपिनशृणोत्येव ॥ १३ ॥ अकुर्वदिति ॥ चेतःप्रघनवासनंचेदकुर्वदपिकर्त्रैव । यथास्वप्नेश्वभ्रपातस्थितौश्वभ्रेपुराणकूपादौपतामीत्येवंप्रतीतौ निष्पंदांगमपि शरीरेक्रियामनुत्पादयदपिचेतःकर्त्रैव भयकंपादिहेतुत्वात्तद्वदिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चेतइति ॥ चेतएवाचंचलत्वेनध्यानदृशःकारणं चंचलत्वेनाध्यानदृशःकारणमित्यर्थः । पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिन्यायात् । अनंकुरंनिर्वासनम् ॥ १६ ॥ अवासनमिति ॥ शां

अकुर्वदपिकर्त्रैवचेतःप्रघनवासनम् ॥ निष्पंदांगमपिस्वप्नेश्वभ्रपातस्थिताविव ॥ १४ ॥
चेतसोयदकर्तृत्वंतत्समाधानमुत्तमम् ॥ तंविद्धिकेवलीभावंसाशुभानिर्वृतिःपरा ॥ १५ ॥
चेतश्चलाचलत्वेनपरमंकारणंस्मृतम् ॥ ध्यानाध्यानदृशोस्तेनतदेवानंकुरंकुरु ॥ १६ ॥ अवा
सनंस्थिरंप्रोक्तंमनोध्यानंतदेवच ॥ सएवकेवलीभावःशांततैवचतत्सदा ॥ १७ ॥ तनुवास
नमत्युच्चैःपदायोद्यतमुच्यते ॥ अवासनंमनःकर्तुंपदंतस्मादवाप्यते ॥ १८ ॥ घनवासनमेत
त्तुचेतःकर्तृत्वभावनम् ॥ सर्वदुःखप्रदंतस्माद्वासनांतनुतांनयेत् ॥ १९ ॥ चेतसासंपरित्यज्य
सर्वभावात्मभावनाम् ॥ यथातिष्ठसितिष्ठत्वंतथाशैलेगृहेऽथवा ॥ २० ॥ गृहमेवगृहस्थानां
सुसमाहितचेतसाम् ॥ शांताहंकृतिदोषाणांविजनावनभूमयः ॥ २१ ॥

तैवचतत्सदा तदेवस्थिरंमनःशांतताचेत्यर्थः । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयंतिसर्वनामानिपर्यायेणतल्लिंगभांजिभवतीतिन्यायेनसएवकेवलीभावइत्यत्र विधेयलिंगोपादानंतदेवशांततेत्यत्रोद्देश्यलिंगोपादानमितिद्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ तनुवासनमितिश्लोकद्वयेन । वासनातानवंचित्तकर्तृत्वभावंकर्तृत्वंभावयत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ चेतसेति ॥ सर्वभावात्मभावनांसर्वभावात्मिकांवासनाम् ॥२०॥२१॥

यथेति ॥ विपणिगाःपण्यवीथिगताःलोकाजनाःविहरंतोऽपिदेशांतरादागतस्यपांथस्ययथा असत्समाःअसंतइवनोपकुर्वंति । कुतःअसंबंधात्तैःसहसंबंधाभावात् । तथा ज्ञस्यज्ञानिनोग्रामोऽपिविपिनोपमःअरण्यमिव नविक्षेपहेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ अंतरितिसार्धश्लोकोवाक्यम् ॥ यस्मादंतर्मुखस्थितेःसर्वमाकाशतामेतितस्मादसौपुरादिकंसर्वमरण्यमिवपश्यतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अंतरिति ॥ चित्तेशीतलेजगच्छीतलंतप्तेऽनुतप्तत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवोपपादयितुमाह ॥ भवतीतिअर्धत्रयमेकंवाक्यम् । यस्मादखिलजंतूनांअंतर्यद्वर्ततेतदेवबहिः

यथाविपणिगालोकाविहरंतोऽप्यसत्समाः ॥ असंबंधात्तथाज्ञस्यग्रामोऽपिविपिनोपमः ॥ २२ ॥
अंतर्मुखमनानित्यंसुप्तोबुद्धोव्रजन्नटन् ॥ पुरंजनपदंग्राममरण्यमिवपश्यति ॥ सर्वमाकाशता
मेतिनित्यमंतर्मुखस्थितेः ॥ २३ ॥ अंतःशीतलतायांतुलब्धायांशीतलंजगत् ॥ अंतस्तृ
ष्णोपतप्तानांदावदाहमयंजगत् ॥ २४ ॥ भवत्यखिलजंतूनांयदंतस्तद्बहिःस्थितम् ॥ द्यौःक्ष
मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ अंतःकरणतत्त्वस्यभागाबहिरिवस्थिताः ॥ २५ ॥ य
स्त्वात्मरतिरेवांतःकुर्वन्कर्मेंद्रियैःक्रियाः ॥ नवशोहर्षशोकाभ्यांससमाहितउच्यते ॥ २६ ॥
आत्मवत्सर्वभूतानिपरद्रव्याणिलोष्टवत् ॥ स्वभावादेवनभयाद्यःपश्यतिसपश्यति ॥ २७ ॥
अद्यैवमृतिरायातुकल्पांतानिचयेनवा ॥ नासौकलंकमाप्नोतिहेमपंकगतंयथा ॥ २८ ॥

स्थितंभवति । द्यौरित्यादयोऽपिअंतःकरणतत्त्वस्यभागाएवबहिरवस्थिताः । तस्मादंतःकरणवृत्तिरेवप्रधानमित्यर्थः । द्यौःस्वर्लोकःआकाशमंतरिक्षम् ॥ २५ ॥ यस्त्विति ॥ यस्तुइंद्रियैःकर्मकुर्वन्नपि आत्मरतिरात्मनिष्ठएव हर्षशोकाभ्यांहेतुभ्यांनवशस्तत्साधनाधीनोनभवति ससमाहितइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्वमिति ॥ आभास्वरंसर्वत्रप्रकाशमानं स्वदनमात्रंसर्वरसास्वादहेतुः । पूर्वार्धविशेषणैर्बहुभिरभिसंबंधात्अद्वैतभंगमाशंक्याह । सर्वप्रशांत मित्यादिभिर्विशेषणैर्याभेदोल्लेखिनीशब्दमयीदृष्टिःसाबोधार्थमेवकल्पिताहि । ततोहेतोर्मुधैव तत्तस्मादिदंसर्वमोमित्येववक्तव्यं ओंकारस्यै वपरब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ किमर्थमिति ॥ एवंलोकेयंत्रमिवतैलाकर्षणायकल्पितंतिलयंत्रमिव ॥३४॥

सर्वप्रशांतमजमेकमनादिमध्यमाभास्वरंस्वदनमात्रमचिंत्यचित्तम् ॥ सर्वप्रशांतमितिशब्द
मयीतुदृष्टिर्बोधार्थमेवहिमुधैवतदोमितीदम् ॥ २९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममि
तिहासंपुरातनम् ॥ किरातेशस्यसुरघोर्वृत्तांतंविस्मयास्पदम् ॥ ३० ॥ हिमाद्रेःशृंगमस्तीह
कैलासोनामपर्वतः ॥ तस्यहेमजटानामकिराताःसंस्थितास्तले ॥ ३१ ॥ आसीत्तेषामुदारा
त्माराजापरपुरंजयः ॥ सुरघुर्नामबलवान्सुरयोधादिदर्पहा ॥ ३२ ॥ सचक्रेराजकार्याणिनि
ग्रहानुग्रहक्रमैः ॥ तज्जाभ्यांसुखदुःखाभ्यांमतिस्तस्याभ्यभूयत ॥ ३३ ॥ किमर्थंपीडयाम्ये
वंतिलान्यंत्रमिवौजसा ॥ सर्वेषामेवभूतानांममैषार्तिःप्रजायते ॥ ३४ ॥ अथवानिग्रहंप्राप्तं
करोम्येतेनवैविना ॥ वर्ततेनप्रजाचेयंविनावारिसरिद्यथा ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथवाप्राप्तंनिग्रहंकरोमि यस्ययोदंडोधर्मशास्त्रेयोग्यतयानिरूपितः तस्यतंदंडंकरोमीत्यर्थः । यस्माद्धेतोरनेननिग्रहेणविना स रिद्धाकर्त्री वारिविनेवप्रजास्वमार्गेनवर्तते कामक्रोधादिभिःपरस्परबाधार्थंप्रवृत्तत्वात् । यदाहकामंदकः । जगदेतन्निरानंदंकामलोभादि भिर्बलात् ॥ निमज्यमानंनिरयेराज्ञादंडेनधार्यतइति ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यावदिति ॥ अखिलंदृश्यंयावद्यावदल्प

इतिदोलायितंचेतोनविशश्रामभूपतेः ॥ अथैकदागृहंतस्यमांडव्योमुनिराययौ ॥ ३६ ॥ तम
सौपूजयामासपप्रच्छचमहामुनिम् ॥ भवदागमनेनास्मिमुनेनिर्वृतिमागतः ॥ ३७ ॥ अद्य
तिष्ठाम्यहंनाथधन्यानांधुरिधर्मतः ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचिरंविश्रांतवानसि ॥ ३८ ॥ तदमुं
संशयंछिंधिममार्कस्तिमिरंयथा ॥ महतांसंगमेनार्तिःकस्यनामननश्यति ॥ ३९ ॥ संदेहं
तुपरामार्तिमाहुरार्तिविदोजनाः ॥ सन्निग्रहानुग्रहजामकृत्यवपुषिस्थिताः ॥ ४० ॥ कर्षं
तिमामलंचिंतागजंहरिनखाइव ॥ तद्यथासमतोदेतिसूर्यांशुरिवसर्वगः ॥ ४१ ॥ त्वत्तोम
ममुनेमान्योनान्योऽस्तिकरुणांकुरु ॥ ४२ ॥ मांडव्यउवाच ॥ स्वयत्नेनस्वसंस्थेनस्वेनो
पायेनभूपते ॥ एषामनःपेलवताहिमवत्प्रविलीयते ॥ ४३ ॥ स्वविचारणयैवाशुशाम्यत्यं
तर्मनोमलम् ॥ कोऽहंकथमिदंकिंवाकथंमरणजन्मनी ॥ ४४ ॥ विचारयांतरेवत्वंमहतामल
मेष्यसि ॥ विचारेणपरिज्ञातस्वभावस्यसतस्तव ॥ ४५ ॥ मनःस्वरूपमुत्सृज्यशममेष्य
तिविज्वरम् ॥ तिष्ठदेवमनोरूपंपरित्यक्ष्यातितेऽनघ ॥ ४६ ॥ कृपणंहिमनोराजन्पेलवेऽपिनि
मज्जति ॥ कार्येगोष्पदतोयेऽपिजीर्णांगोमशकोयथा ॥ ४७ ॥ यावद्यावत्परालोकःपरमात्मैवशि
ष्यते ॥ तावत्तावन्महाबाहोस्वयंसंत्यज्यतेऽखिलम् ॥ ४८ ॥

मनल्पंवा स्वयंसंत्यज्यतेअन्यबुद्ध्यास्वयमेवोपेक्ष्यतेतावत्तावत्परित्यक्तदृश्यानुरूपंयथातथापरालोकःप्रकृष्टप्रकाशःपरमात्मैवशिष्यते ॥४८॥ दृश्यपरित्यागेदृगेवपरिशिष्यतइतिभावः ॥ ४९ ॥ यावदिति ॥ अन्यद्वस्तुयावन्नसंत्यक्तंतावत्सामान्यमेवसाधारणमपि रत्नसुवर्णरजतादिकमपिवस्तुनआसाद्यते । हियस्माद्धेतोःस्वात्मलाभेतुकाकथा अन्यद्वस्तुसंत्यक्तव्यमितिकिमुच्यतइत्यर्थः । नह्यन्यपरत्वे सिसाधयि

यावत्सर्वंनसंत्यक्तंतावदात्मानलभ्यते ॥ सर्ववस्तुपरित्यागेशेषआत्मेतिकथ्यते ॥ ४९ ॥
यावदन्यन्नसंत्यक्तंतावत्सामान्यमेवहि ॥ वस्तुनासाद्यतेसाधोस्वात्मलाभेतुकाकथा ॥ ५० ॥
आत्मावलोकनार्थंतुतस्मात्सर्वंपरित्यजेत् ॥ सर्वंह्येतत्परित्यज्ययावच्छिष्टंपरंपदम् ॥ ५१ ॥
सकलकारणकार्यपरंपरामपिजगद्गतवस्तुविजृंभितम् ॥ अलमपास्यमनःस्ववपुस्ततःपरिविधू
यचयच्छुभमस्तुतत् ॥ ५२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वाभगवानेनंसुरघुंरघुनंदन ॥ ययौ
स्वमेवरुचिरंमांडव्योमौनमंडलम् ॥ ५३ ॥ गतेवरमुनौराजागत्वैकांतमनिंदितम् ॥ धिया
संचिंतयामासकोनामाहमितिस्वयम् ॥ ५४ ॥ देहमात्रमहंमन्येहस्तपादादिसंयुतम् ॥ नमेत
त्तावदाश्वंतरलमालोकयाम्यहम् ॥ ५५ ॥ तदत्रतावन्मांसास्थिनाहमेतदचेतनम् ॥ कर्मेंद्रि
याणिनैवाहंनचकर्मेंद्रियाणिमे ॥ ५६ ॥

पितंवस्तुकिंचिदपिसिध्यतीतिभावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सकलेति ॥ कार्यकारणात्मजगद्वस्तुवासितंमनःअपास्य अनात्मत्वेननिरस्य ततःस्ववपुःपरिधूय अनात्मतयापरिच्छिद्य यच्छुभंवस्त्ववस्थाप्यतेतदेवास्तु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥५९॥ ६० ॥ सर्वमिति ॥ जगतिदृश्यमानंसर्वमपिचिन्निष्पंदांशमात्रं चितोनिष्पंदःस्फूर्तिःतदंशएव अन्यच्छाश्वतंकिंचन वस्तुनास्ति ॥ ६१ ॥ विगतेति ॥ विगतरंजननिर्विषयस्थितिः रज्यतेयेनतद्रंजनंवासनाजालं विगतंरंजनंयस्मात्सःअतएवनिर्विषयाविषयेभ्योनिर्गतास्थितिर्यस्य विगतरंजनश्चासौनिर्विषयस्थितिश्चेतितथा । स्थिरसुषुप्तकलाभिगतोगाढसुषुप्तदशांप्राप्तः शमेनसममात्मनि

जडान्यतत्स्वरूपाणिनचबुद्धींद्रियाण्यहम् ॥ नाहमेवंशरीरादिशिष्टमालोकयाम्यहम् ॥ ५७ ॥ शेषो विकल्परहितोविशुद्धश्चिदहंततः ॥ ब्रह्मांडेचयथावायुःसर्वभूतगणेतथा ॥ ५८ ॥ सएवभगवानात्मा तंतुमुक्तास्विवस्थितः ॥ चिच्छक्तिरमलासैषाचेत्यामयविवर्जिता ॥ भरिताशेषदिक्कुंभाभैरवाकारधारिणी ॥ ५९ ॥ सर्वभावगतासूक्ष्माभावाभावविवर्जिता ॥ आब्रह्मभुवनांतःस्थासर्वशक्तिसमुद्गिका ॥ ॥ ६० ॥ सर्वंकिंचिदिदंदृश्यंदृश्यतेयज्जगद्गतम् ॥ चिन्निष्पंदांशमात्रंतन्नान्यत्किंचनशाश्वतम् ॥ ६१ ॥ विगतरंजननिर्विषयास्थितिर्गतभवभ्रमईहितवर्जितः ॥ स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततःशमसमंनिवसाम्यहमात्मनि ॥ ६२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिहेमजटाधीशोलेभेपदमनुत्तमम् ॥ विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिवगाधिजः ॥ ६३ ॥ सुषुप्तपदधर्मिण्याचित्तवृत्त्याव्यराजत ॥ ६४ ॥ ननिर्घृणोदयावान्नो नद्वंद्वीनाप्यमत्सरी ॥ नसुधीर्नासुधीर्नार्थीनानर्थीसबभूवह ॥ ६५ ॥

स्वरूपेणनिवसामि ॥ ६२ ॥ इतीति ॥ गाधिजोविश्वामित्रः सहिवसिष्ठेनस्पर्धमानःतपोभिर्ब्रह्मर्षित्वमेवलब्धवानितिरामायणादौप्रपंचितम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सुषुप्तदशावन्निर्विकारयाचित्तवृत्त्याव्यराजतेत्युक्तम् तदेवनिर्विकारत्वमाह ॥ नेति ॥ सःसुरघुःनिर्घृणःक्रूरोनच

बभूव दयावांश्चनदयायाःपरदुःखप्रहारणेच्छारूपत्वात्तस्यचरागादिरहितत्वात् । अतएवामत्सरःद्वेषरहितःसुधीरसुधीश्चन शुभाशुभसर्वबु द्धिरहितत्वात् अर्थीनानर्थीचन रागद्वेषयोरसत्वात् अतोद्वंद्वहीनोबभूवेतियोज्यम् ॥६५॥६६॥ बभूवेति ॥ परिघःस्यंदनेयथापरिघोनामा

शृणुतस्याथसुरघोःप्रबुद्धस्यसतस्तदा ॥ पर्णादस्यचराजर्षेःसंवादमिममद्भुतम् ॥ ६६ ॥ बभूव पारसीकानांपार्थिवःपरवीरहा ॥ परिघोनामविख्यातःपरिघःस्यंदनेयथा ॥ ६७ ॥ सबभूवपरं मित्रंसुरघोरघुनंदन ॥ कदाचित्परिघस्यासीदकांडमंडलंमहत् ॥ ६८ ॥ विनेशुर्जनतास्तत्रब क्वयःक्षुत्क्षतजीविताः ॥ तद्दुःखंपरिघोदृष्ट्वाप्रतीकारेष्वशक्तिमान् ॥ ६९ ॥ सतत्याजाखिलंराज्यं जगामतपसेवनम् ॥ तपश्चरन्शांतमतिःशुष्कपर्णान्यभक्षयत् ॥ ७० ॥ ततःप्रभृतिपर्णादइति ख्यातिमसौययौ ॥ ततोवर्षसहस्रेणतपसादारुणात्मना ॥ ७१ ॥ प्रापदभ्यासवशतोज्ञानमा त्मप्रसादजम् ॥ बभूवविगतद्वंद्वोनीरुजःसमदर्शनः ॥ ७२ ॥ विजहारयथाकामंत्रिलोकीमठि कामिमाम् ॥ एकदातस्यसदनंहेमचूडापतिर्ययौ ॥ ७३ ॥ तेतत्रप्राक्तनेमित्रेअन्योन्यमिदमूच तुः ॥ परमानंदमायातंचेतस्त्वद्दर्शनेनमे ॥ अहोनुबतकल्याणैःफलितंममपावनैः ॥७४॥ परिघ उवाच ॥ ज्ञानमेतन्मयाप्राप्तंत्वयाज्ञानंयथानघ ॥ कच्चित्करोषिसुधियासुप्रसन्नगभीरया ॥७५॥

युधविशेषः परितोहन्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या यथास्यंदनेरथेपरान्वीरान्हंतीतिविख्यातस्तद्वदसावपीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ यइति ॥ यःपुमानज्ञःआत्मज्ञोनभवतिसोऽसौतूष्णींतिष्ठन्व्यवहरंश्चवा कदासमाहितचित्तोभवति नकदापी त्यर्थः । अज्ञस्यसमाधिरेवनसंभवतीतिभावः । असमाहितचित्तइतिपाठेयोऽज्ञइत्यत्रज्ञइतिपदच्छेदः । ज्ञःकदाअसमाहितचित्तोभवति न कदापीत्यर्थः । ज्ञानिनःसर्वदासमाधिरेवेतिभावः ॥ ७९ ॥ एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ नित्येत्यादिना ॥ आत्मैकतत्त्वत न्निष्ठाःआत्मनास्वात्मनाएकमैक्यापन्नंतत्त्वंयस्यताद्दशेतच्छब्दप्रतिपाद्येब्रह्मणि निष्ठायेषांते । ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृत इ

दृष्ट्वासुभगकार्याणिकर्माण्येवनराधिप ॥ आधिव्याधिविहीनेयंकच्चित्कायलतातव ॥ ७६ ॥
आपातरमणीयेतुकच्चिद्भोगेनमज्जसि ॥ कच्चित्संकल्परहितंपरविश्रमणास्पदम् ॥ ७७ ॥
परमोपशमंश्रेयःसमाधिमनुतिष्ठसि ॥ ७८ ॥ सुरघुरुवाच ॥ योऽज्ञोमहात्मन्सततंतूष्णींव्यव
हरंश्चवा ॥ असमाहितचित्तोऽसौकदाभवतिमेवद ॥ ७९ ॥ नित्यप्रबुद्धचित्तत्वात्कुर्वतोऽपिज
गत्क्रियाः ॥ आत्मैकतत्त्वतन्निष्ठाःसदैवसुसमाधयः ॥ ८० ॥ बद्धपद्मासनस्यापिकृतब्रह्मांजले
रपि ॥ अविश्रांतस्वभावस्यकःसमाधिःकथंचवा ॥ ८१ ॥ तत्त्वावबोधोभगवन्सर्वाशातृणपा
वकः ॥ प्रोक्तःसमाधिशब्देननचतूष्णीमवस्थितिः ॥ ८२ ॥ समाहितानित्यतृप्तायथाभूतार्थद
र्शिनी ॥ साधोसमाधिशब्देनपराप्रज्ञोच्यतेबुधैः ॥ ८३ ॥

तिगीतोक्तेः ॥ ८० ॥ बद्धेति ॥ बद्धपद्मासनस्यापि बद्धंपद्मासनंयेनतस्यापि । बद्धपद्मासनस्थस्येतिपाठेकृतब्रह्मांजलेरपीतिनसंगच्छेत् । ब द्धपद्मासनस्यहस्तयोरंगुष्ठग्रहणेविनियोगात् । यथाहयाज्ञवल्क्यः । ऊर्वोरुपरिविप्रेंद्रकृत्वापादतलेउभे ॥ अंगुष्ठौचनिबध्नीयाद्धस्ताभ्यांव्युत्क मेणतु । पद्मासनंभवेदेतत्सर्वेषामपिपूजितम् इति । केवलपद्मासनस्यब्रह्मांजलेश्चलक्षणमुक्तंपुरस्तात् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

३२ पत्राधो उद्दालकोपाख्याने.

अक्षुब्धेति ॥ मेरोरितिपंचम्यंतं तत्रापिस्थिरतरायाचेतनस्यस्थितिःसैवसमाधिरितिप्रोक्ता ॥ ८४ ॥ निश्चिंतेति ॥ मनोगतिःहेयोपादेयवर्जिता इदंहेयंइदमुपादेयमितिभेदभावनारहिता अतएवविगताभीष्टाअतश्चनिश्चिंतासैवपरिपूर्णामनोगतिःसमाधिः ॥ ८५ ॥ नेति ॥ कालोयथा कलागतिंकलाकाष्ठादिरूपांस्वगतिंनविस्मरति तथाप्राज्ञधीरपिस्वात्मानंस्वस्वरूपंनविस्मरति ॥ ८६ ॥ नेति ॥ सततगोवा

अक्षुब्धानिरहंकाराद्वंद्वेष्वननुपातिनी ॥ प्रोक्तासमाधिशब्देनमेरोःस्थिरतरास्थितिः ॥ ८४ ॥
निश्चिताविगताभीष्टाहेयोपादेयवर्जिता ॥ प्रोक्तासमाधिशब्देनपरिपूर्णामनोगतिः ॥ ८५ ॥
नविस्मरत्यविरतंयथाकालःकलागतिम् ॥ नविस्मरत्यविरतंस्वात्मानंप्राज्ञधीस्तथा ॥ ८६ ॥
नविस्मरतिसर्वत्रयथासततगोगतिम् ॥ नविस्मरतिनिश्चित्यचिन्मात्रंप्राज्ञधीस्तथा ॥ ८७ ॥
नित्यंसमाहितधियःसुसमामहांतस्तिष्ठंतिकार्यपरिणामविभागमुक्ताः ॥ तेनासमाहितसमाहितभेदभंग्यामिथ्योदितःक्वनुसउत्तमवाक्प्रपंचः ॥ ८८ ॥ परिघउवाच ॥ राजन्नूनंप्रबुद्धोऽसिप्राप्तवानसितत्पदम् ॥ संशीतलांतःकरणोगंभीरप्रकटाशयः ॥ ८९ ॥ निर्मलोविततःपूर्णोगताहंकारविक्लवः ॥ सर्वत्रलक्ष्यसेस्वस्थोराजन्सर्वत्रराजसे ॥ ९० ॥

युः ॥ ८७ ॥ नित्यमिति ॥ महांतःपरिपूर्णज्ञानरूपाः कार्यपरिणामविभागमुक्ताःकार्याणांपरिणामःसुखदुःखादिरूपोविकारःतेनयोविभागोभेदभावनातेनमुक्ताः अतःसुसमाः सर्वत्रसमदृशःअतोनित्यंसमाहितधियस्तिष्ठंति । तेनहेतुनाअसमाहितसमाहितभेदभंग्याअसमाहिताःसमाहिताइतियाभेदभंगिःभेदकलनातयामिथ्यैवोदितःसवाक्प्रपंचःक्वनुनक्वापीत्यर्थः। उत्तमेतिपरिघसंबोधनम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अलमिति ॥ इयमित्यंतपद्येनिरूप्यमाणा । मनःकर्तृ उपशमितरसंनिवृत्तविषयौत्सुक्यं अतएवसमंसमरसंसदंतःस्वात्मसुखेयदिमुदितंतृप्तं तत्तर्हीयमंतर्मुखीदृष्टिरेकासुखायोदितोक्ता । इयमेवचदृष्टिरनुत्तमासर्वोत्तमाप्रतिष्ठा जीवन्मुक्तिरपीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणउपशमप्रकरणेसुरघूपाख्यानंनामपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ पूर्वंचित्तविश्रांतिरेवजीवन्मुक्तिसीमेत्युक्तम् । इदानींविश्रांत्यभावेबहुविधःप्रयास इतिभासविलाससंवादोनिरूप्यते ॥ १ ॥ यइति ॥ अध्यात्ममयः आत्मन्यधिअध्यात्मंअध्यात्मशास्त्रंतन्मयस्तदनुसंधानपरः ॥ २ ॥

अलमतिविततैर्वचःप्रपंचैरियमुदितेहसुखायदृष्टिरेका ॥ उपशमितरसंसमंमनोऽतर्यदिमुदितं तदनुत्तमाप्रतिष्ठा ॥ ९१ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणेसुरघूपाख्यानंनामपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ सुरघुःपरिघश्चैवविचार्येतिजगत्क्रमम् ॥ मिथःप्रपूजितौतुष्टौस्वव्यापारपरौगतौ ॥ १ ॥ योनित्यमध्यात्ममयोनित्यमंतर्मुखःसुखी ॥ नित्यंचिदनुसंधानःसनशोकेनबाध्यते ॥ २ ॥ आशापाशशतैर्बद्धंभोगोलपसुलालसम् ॥ व्यूढदुःखमहाभारंमोहपल्वलशायिनम् ॥ ३ ॥ रोगदंशावलीदष्टंकृष्टंतृष्णावरत्रया ॥ कुकर्मकर्दमालिप्तंसंसारारण्यचारिणम् ॥ ४ ॥ अलब्धशीतलच्छायंगमागमपिपासितम् ॥ रामजीवबलीवर्दमिमं संसारपल्वलात् ॥ ५ ॥

आशेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ भोगोलपसुलालसं भुज्यंतइतिभोगाविषयाःतएवोलपानिप्रतानवंतितृणानितेषुसुलालसंसमुत्सुकम् । रोगाएवदंशावलीतयादष्टं तृष्णावरत्रयातृष्णैववरत्राचर्ममयीरज्जुः तयाकृष्टमाकृष्टं कुकर्मपापंतदेवकर्दमःपंकस्तेनलिप्तं मोहपल्वलशायिनं मुह्यत्यस्मिन्नितिमोहःसंसारःसएवपल्वलंअल्पंसरःतच्छायिनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अलब्धशीतलच्छायंअप्राप्तविश्रांतिस्थानं इमंजीवरूपंबलीवर्दंअनड्वाहं

ओघादिगुणयोगात्परमंयत्नंपूर्वोक्तमास्थाय संसारपल्वलादुत्तारयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नेति ॥ मग्नस्वात्मसमुद्धृतौ संसारेनिमग्नस्य स्वात्मनःसमुद्धरणे देहेंद्रियादौतादात्म्यमापन्नस्यस्वरूपस्यविविक्ततयानिश्चये धनादीनिनोपकुर्वंति ॥ ८ ॥ किंतर्ह्युपकरोतीत्यत्राह ॥ मनोमात्रेणेति ॥ किंचित्परामृश्य कोऽहमित्यादिविचार्यात्मासमुद्धृतोभवति ॥ ९ ॥ एतावतेति ॥ देहस्यकाष्ठादिवदनात्मत्वनिश्चयेनैवात्मनःपरमात्मत्वमवगम्यतइत्यर्थः ॥ १० ॥ परीति ॥ नोपमानमुपादत्ते । नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइतिश्रुतेः । नानुधावतिरंजनं रंजकंसंस्कारकंवस्तुनापेक्षते ॥ ११ ॥ किंचित्सादृश्यादुपमानमपिसंभवतीत्याह ॥ केवलमितिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ मनोहंकारविलयेसति सर्वभावांतरस्थिता परानंदापारमेश्वरीयातनुःस्वरूपंसमुदेतिसातनुः चित्प्रकाशांशकलिताचितश्चैतन्यस्यप्रकाशरूपेणैवांशेनकलिता प्रकाशस्यलक्षणेनांशांतरेणकलितास्थिरतांगतातुर्यादृष्टिःप्राप्यतेचेत् तत्तर्हितयादृष्ट्याउपमीयते । गगनश्रीरिवआतता भरिताकारापूर्णाकारासापरमात्मभावदशा सुषुप्तावस्थयाअदूरगतसादृश्यान्निर्विकारचिन्मात्रतयाईषत्सादृश्यादुपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

परमंयत्नमास्थायचिरमुत्तारयेद्बलात् ॥ महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने ॥ ६ ॥ युक्तिःसंप्राप्यतेरामस्फुटानौरिवनाविकात् ॥ यस्मिन्देशेगिरौतज्ज्ञोनास्तिसज्जनपादपः ॥ सफलःशीतलच्छायोनतत्रनिवसेद्बुधः ॥ ७ ॥ नधनानिनमित्राणिनशास्त्राणिनबांधवाः ॥ नराणामुपकुर्वंतिमग्नस्वात्मसमुद्धृतौ ॥ ८ ॥ मनोमात्रेणसुहृदासदैवसहवासिना ॥ सहकिंचित्परामृश्य भवत्यात्मासमुद्धृतः ॥ ९ ॥ एतावतैवदेवेशःपरमात्मावगम्यते ॥ काष्ठलोष्टसमत्वेनदेहोयदवलोक्यते ॥१०॥ परिपूर्णार्णवप्रख्योनवाग्गोचरमेतिसः ॥ नोपमानमुपादत्तेनानुधावतिरंजनम् ॥११॥ केवलंचित्प्रकाशांशकलितास्थिरतांगता ॥ तुर्याचेत्प्राप्यतेदृष्टिस्तत्तयासोपमीयते ॥१२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ सेति ॥ साप्रूर्वोक्तापरमात्मदशा योगेनसमाधिनासंसिद्धा सुषुप्ताऽदूरभाविता सुषुप्तावस्थयाअदूरत्वेनसादृश्येनभाविता हृद्येवानुभूयते वचसांनगम्या ॥ १५ ॥ अखिलमिति ॥ अखिलंजगदनंतमात्मतत्त्वं आत्मस्वरूपमेव यस्मात्कारणाद्दृढपरिणामिनि वासनाभूयिष्ठतयाप्रगाढविचित्रविकारेचेतसिसमाधिवशात्प्रशमितेसति अंतःस्थितःसर्वांतयामितयास्थितोदेवदेवोबहिरपिचराचरात्मास्वयमनुभूयतएव स्वयंप्रकाशतएव परिच्छेदकस्यचेतसोविलयादिति ॥ १६ ॥ तदनुअंतर्बहिश्चपरमात्मदृष्ट्यनंतरंविषयवासनानांविषयसंस्कारा

अदूरगतसादृश्यासुषुप्तिःसोपलक्ष्यते ॥ सावस्थाभरिताकारागगनश्रीरिवातता ॥ १३ ॥ मनोहंकारविलयेसर्वभावांतरस्थिता ॥ समुदेतिपरानंदायातनुःपारमेश्वरी ॥ १४ ॥ सास्वयंयोगसंसिद्धासुषुप्तादूरभाविता ॥ नगम्यावचसांरामहृद्येवेहानुभूयते ॥ १५ ॥ अखिलमिदमनंतमात्मतत्त्वंदृढपरिणामिनिचेतसिस्थितोऽतः ॥ बहिरुपशमितेचराचरात्मास्वयमनुभूयतएवदेवदेवः ॥ १६ ॥ तदनुविषयवासनाविनाशस्तदनुशुभःपरमस्फुटप्रकाशः ॥ तदनुचसमतावशात्स्वरूपेपरिणमनंमहतामचिंत्यरूपम् ॥ १७ ॥ मनसैवमनश्छित्वायद्यात्मानावलोक्यते ॥ तन्ननश्येज्जगद्दुःखंमनश्छेदेसुखात्मधीः ॥ १८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ संवादंसुहृदोःसह्यसानोभासविलासयोः ॥ १९ ॥

णांविनाशः । तदनुविषयवासनाविनाशानंतरंशुभः परमस्यपरमात्मनःस्फुटंयथातथाप्रकाशस्तदनुचसमतावशात्स्वरूपेअचिंत्यरूपेपरिणमनं स्वस्यैवपरमात्मभावात्स्वरूपनिष्ठतैवसंपद्यतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ मनसेति ॥ मनसैवशास्त्रसंस्कृतेनविवेकिना मनसैवमनःसंसारसक्तंचित्तंछित्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

अत्युत्सेधेति ॥ उत्सेधःऔन्नत्यंजितंव्याप्तं। पीठंनामभूमेरुपरितनोविस्तीर्णःपर्वतप्रदेशःयेनभूतलंव्याप्नोति। तलंनामभूम्यांनिमग्नःपर्वतमूल
भागः सह्योनामकुलभागःसह्योनामकुलाचलः। तदुक्तंवैष्णवे। महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षपर्वतः। विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तात्रकुलपर्व

अत्युत्सेधजिताकाशःपीठेनजितभूतलः ॥ तलेनजितपातालःसह्योलोकोत्तरोगिरिः ॥ २० ॥
तत्रोत्तरनदेसानावानमत्फलपादपे ॥ अत्रेरस्त्याश्रमःश्रीमान्सिद्धश्रमहरोमहान् ॥ २१ ॥
महत्यत्र्याश्रमेतस्मिंस्तापसौद्वौबभूवतुः ॥ कौचिदेवनभोमार्गइवशुक्रबृहस्पती ॥ २२ ॥ तयो
रथैकास्पदयोस्तत्राभूतांसुतावुभौ ॥ विलासभासनामानौवृद्धिमाययतुःक्रमात् ॥ २३ ॥ आ
स्तामन्योन्यसुस्निग्धौसुरक्ताविवदंपती ॥ एकंद्वित्वमिवापन्नंसममासीत्तयोर्मनः ॥ २४ ॥ ज
ग्मतुर्देहमुत्सृज्यततस्तुपितरौतयोः ॥ तत्रौर्ध्वदैहिकंकृत्वाचक्रातेपरिदेवनम् ॥ २५ ॥ विर
क्तौविपिनेकालंक्षपयामासतुःपृथक् ॥ तपसाशुष्कसर्वांगावनास्थामागतौपराम् ॥ २६ ॥ ज
ग्मुर्दिनानिमासाश्चवर्षाण्यपितयोस्तथा ॥ तावेकदासंघटिताविदमन्योन्यमूचतुः ॥ २७ ॥
विलासउवाच ॥ जीविताग्र्यद्रुमफलहृदाश्वासामृतांबुधे ॥ जगत्यस्मिन्महाबंधोभासस्वागत
मस्तुते ॥ २८ ॥ एतावंतोदिनानल्पामद्वियोगवतात्वया ॥ वदक्क्षपिताःसाधोकच्चित्तेसफलंतपः ॥ २९ ॥

ताइति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ जगतीति ॥ जगतिसतिमहाबंधोविश्रामसहाय ॥ २८ ॥
एतावंतइति ॥ दिनानल्पाःदिनैरनल्पाभूयिष्ठाःएतावंतोवत्सराःक्क्षपिताइत्यर्थः । जग्मुर्दिनानिमासाश्चवर्षाण्येवामितवत्सरपर्यंतस्यका

लस्यप्रस्तुतत्वात्प्रश्नस्यदिनविषयत्वेतुदिनानल्पाइतिनोपपद्यते । दिनशब्दस्यनपुंसकत्वात् पुंस्त्वाभ्युपगमेऽपिसंहितायाअयोगात्॥२९॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आशाइति ॥ वीरुधःप्रतानिन्योलताः अत्रकिलचित्रम् ॥ ३३ ॥ यावदिति ॥ ज्ञानंशास्त्रजन्यं परोक्षंविज्ञानं

कच्चित्तेविज्वराबुद्धिःकच्चिज्ज्ञातस्त्वमात्मवान् ॥ कच्चित्फलितविद्यस्त्वंकच्चित्कुशलवानसि ॥ ३० ॥ भासउवाच ॥ साधोस्वागतमद्यांगदिष्ट्यादृष्टोऽसिमानद ॥ कुशलंचकुतोऽस्माकंसंसारेतिष्ठतामिह ॥ ३१ ॥ यावन्नाधिगतंज्ञेयंयावत्क्षीणानचित्तभूः ॥ यावत्तीर्णोनसंसारस्तावन्नःकुशलंकुतः ॥ ३२ ॥ आशायावदशेषेणनलूनाश्चित्तसंभवाः ॥ वीरुधोदात्रकेणेवतावन्नःकुशलंकुतः ॥ ३३ ॥ यावन्नाधिगतंज्ञानंयावन्नसमतोदिता ॥ यावन्नाभ्युदितोबोधस्तावन्नःकुशलंकुतः ॥ ३४ ॥ आत्मलाभंविनासाधोविनाज्ञानमहौषधम् ॥ उदेतिपुनरेवेयंदुःसंसृतिविषूचिका ॥ ३५ ॥ बहुविधसुखदुःखमध्यपातीविततजरामरणप्रपातभग्नः ॥ जगदुदरगिरौलुठन्जनोऽयंगतरसपर्णवदेतिजर्जरत्वम् ॥ ३६ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणेभासविलाससंवादोनामषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवंतौकुशलप्रश्नंकृतवंतौपरस्परम् ॥ कालेनासाद्यविमलंज्ञानंमोक्षमवापतुः ॥ १ ॥

बोधःसाक्षात्कारः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ बह्विति ॥ विततेषुजरामरणदुःखेष्वेवप्रपातेषुभृगुषुभग्नः भंगंप्राप्तवान् जगदुदरएवगिरौलुठन्परिभ्रमन्गतरसपर्णवच्छुष्कपर्णवत् ॥ ३६ ॥ इत्युपशमप्रकरणेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ पूर्वंचित्तविश्रांत्यभावेबहुविधःप्रयासइत्युक्तम् । इदानीं

चित्तविश्रांतिसिद्ध्यैसंगत्यागःप्राणनिरोधःसमाध्यभ्यासश्चकर्तव्यइतिवीतहव्योपाख्यानेननिरूप्यते ॥ १ ॥ २ ॥ तत्रसंगत्यागंप्रस्तौति ॥ असक्तमिति ॥ संगासंगौवक्ष्यमाणलक्षणौ ॥ ३ ॥ अंतरिति ॥ मधुरवृत्तिमान् मधुपुष्परसंरातिआदत्तइतिमधुरोमधुकरःतस्यवृत्तिमान् । सहिपुष्पेषुयथालाभंमधुगृह्णन्असक्तएवसुखंविहरतितद्वद्वृत्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ देहेति ॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेन कोदेहः

अतोवच्मिमहाबाहोयथाज्ञानेतरागतिः ॥ नास्तिसंसारतरणेसंगबद्धस्यचेतसः ॥ २ ॥ असक्तंनिर्मलंचित्तंमुक्तंसंसार्यपिस्फुटम् ॥ सक्तंतुदीर्घतपसायुक्तमप्यतिबंधवत् ॥ ३ ॥ अंतःसंसक्तिनिर्मुक्तोजीवोमधुरवृत्तिमान् ॥ बहिःकुर्वन्नकुर्वन्वाकर्ताभोक्तानहिक्वचित ॥ ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ कीदृशोभगवन्संगःकश्चबंधायवान्नृणाम् ॥ कश्चमोक्षायकथितःकथंचैषचिकित्स्यते ॥ ५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेनभावनात् ॥ देहमात्रेतुविश्वासःसंगोबंधार्हउच्यते ॥ ६ ॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्यसपर्यंतत्वनिश्चये ॥ यःसुखार्थित्वमंतःससंगोबंधार्हउच्यते ॥ ७ ॥ सर्वमात्मेदमखिलंकिंगृह्णामित्यजामिकिम् ॥ इत्यसंगस्थितिंविद्धिजीवन्मुक्तत्वमुत्थिम् ॥ ८ ॥

कोवादेहीतिविवेकमेकंपरित्यज्येत्यर्थः । देहमात्रेतुविश्वासःदेहएवाहंममाभिमानःसंगः । सचबंधार्हउच्यते ॥६॥ अनंतस्यदेशकालादिभिरपरिच्छिन्नस्य आत्मतत्त्वस्यसपर्यंतत्वनिश्चयेदेहपरिमितत्वनिश्चयेसति अंतःअंतःकरणेयत्सुखार्थित्वंवैषयिकसुखेच्छासंगःसचबंधार्होबंधहेतुरुच्यते ॥७॥ सर्वमिति ॥ इदंजगदहंचसर्वमात्मैव तथासति किंवांछामिकिंवात्यजामिइत्येवहेयोपादेयमुक्ततयास्थितिर्नेसंगस्थितिः सात्र

जीवन्मुक्तेषुतिष्ठतीत्यर्थः ॥८॥ नेति ॥ नाहमस्ति अहंशब्दवाच्यंवस्तुनास्ति आत्मनोऽपरिच्छिन्नत्वात्। अहंतायाश्चपरिच्छिन्नविषयत्वात्। नचान्योऽस्ति आत्मातिरिक्तस्यवस्तुनोऽसत्त्वात्। अतःकारणात् सुखानिमाभवंतुभवंतुवेत्येवमंतरसक्तोमुक्तिभाक्कथ्यते ॥ ९ ॥ नेति ॥ नैष्कर्म्यंकर्मत्यागं सुसमःसिद्ध्यसिद्ध्योःसुष्ठुसमः फलत्यागीकर्मफलनिःस्पृहः ॥ १० ॥ सर्वेति ॥ सर्वकर्मफलादीनां कर्माणिज्योतिष्टोमादीनिफलानिस्वर्गादीनि आदिशब्देनोपासनाफलानांयमाद्यष्टांगावांतरफलानां तत्संनिधौवैरत्यागइत्यादीनांचग्रहणम्। तेषांसर्वेषांकर्मफलादीनांमनसैवयोनिपुणःपरित्यागो नकर्मणा सःअसक्तइतिस्मृतः। परितस्त्यागोयस्येतिव्युत्पत्त्यापरित्यागशब्देनतद्वान्पुरुषोऽभिधी

नाहमस्तिनचान्योऽस्तिमाभवंतुभवंतुवा ॥ सुखान्यसक्तइत्यंतःकथ्यतेमुक्तिभाङ्नरः ॥ ९ ॥
नाभिनंदतिनैष्कर्म्यंनकर्मस्वनुरुध्यते ॥ सुसमोयःफलत्यागीसोऽसंसक्तइतिस्मृतः ॥ १० ॥
सर्वकर्मफलादीनांमनसैवनकर्मणा ॥ निपुणोयःपरित्यागःसोऽसंसक्तइतिस्मृतः ॥ ११ ॥ असंसंगेनसकलाश्चेष्टानानाविजृंभिताः ॥ चिकित्सिताभवंत्यंगश्रेयःसंपादयंतिच ॥ १२ ॥ कृमिकीटत्वमायांतिजायमानाःपुनःपुनः ॥ यदिमाजनताजीर्णास्तत्संसक्तिविजृंभितम् ॥ १३ ॥
भूतानियदनंतानितरंगिणितरंगवत् ॥ उत्पद्योत्पद्यलीयंतेतत्संसक्तिविजृंभणम् ॥ १४ ॥

यते अन्यथाअसंसक्तशब्देनसामानाधिकरण्यासंभवात्तत्रमनसापरित्यागोनामफलाभिसंधिराहित्यंकर्मणामपिपरित्यागस्तुफलसाधनभूतस्यकर्मणोऽननुष्ठानादितिद्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ असंसंगेनेति ॥ नानाविजृंभिताःनानाप्रकारंविजृंभितंविलासोयासांताः सकलाश्चेष्टाअसंसंगेनपूर्वोक्तेनचिकित्सिताभवंति श्रेयःकैवल्यंसंपादयंति ॥ १२ ॥ संगस्यबंधहेतुत्वमुदाहृत्यदर्शयतिद्वाभ्यां ॥ कृमीति ॥ जनताःजनसमूहाः संसक्तिःसंगः ॥ १३ ॥ तरंगिणिसमुद्रे। पूर्वंबंधहेतुरेवसंगोनिरूपितः ॥ १४ ॥

इदानींमोक्षहेतुंसंगंनिरूपयितुमाह ॥ संसक्तिरिति ॥ वंध्यानिष्फला वंद्यामुक्तिप्रदत्वात्स्तुत्या ॥ १५ ॥ तत्रपूर्वोक्तोबंधार्हःसंगएववंध्या सक्तिरुच्यते । तस्याःस्वरूपंनिरूपितमपिभंग्यंतरेणाह ॥ आत्मेति ॥ दृढाचिरकालभाविता ॥ १६ ॥ आत्मेति ॥ आत्मतत्त्वावबोधेन आत्मस्वरूपनिश्चयेनहेतुना विवेकजाआत्मानात्मविवेकेसतिजातासत्यभूता सत्यमबाध्यमात्मतत्त्वंतद्भूताप्राप्ता तद्विषयेतियावत् । भूप्रा प्तावित्यस्यस्वरूपम् । एवंविधाभूयःसंसारवर्जितासक्तिर्वंद्येतिकथ्यते ॥ १७ ॥ देहारामतावंध्यासक्तिः आत्मारामतातुवंद्येतिविवेकः । प्र

संसक्तिर्द्विविधाप्रोक्तावंध्यावंद्याचराघव ॥ वंध्यासर्वत्रमूढानांवंद्यातत्त्वविदांनिजा ॥ १५ ॥
आत्मतत्त्वावबोधेनहीनादेहादिवस्तुजा ॥ भूयःसंसारदासक्तिर्दृढावंध्येतिकथ्यते ॥ १६ ॥ आ
त्मतत्त्वावबोधेनसत्यभूताविवेकजा ॥ वंद्याहिकथ्यतेसक्तिर्भूयःसंसारवर्जिता ॥ १७ ॥ शंख
चक्रगदाहस्तोदेहोविविधयेहया ॥ वंद्यसंसक्तिवशतःपरिपातिजगत्त्रयम् ॥ १८ ॥ विज्ञानगतयः
सिद्धालोकपालास्तथैवच ॥ वंद्यसंसक्तिवशतस्तिष्ठंतिजगतांगणे ॥ १९ ॥ मनःपततिभोगेषुगृ
ध्रोमांसलवेष्विव ॥ वंध्यसंसक्तिवशतोऽव्यर्थयारम्यशंकया ॥ २० ॥ वंध्यसक्तिमतामेतारम्यां
तःपुरभूमयः ॥ रचितारौरवावीचीकालसूत्रादिनामिकाः ॥ २१ ॥

त्यासत्त्यावंद्यसंसक्तिंतावदुदाहरति । शंखेति ॥ शंखचक्रगदाहस्तोदेहोनामश्रीविष्णुमूर्तिः । विविधयाईहया मत्स्याद्यवतारप्रवर्तितयाचे ष्टया ॥ १८ ॥ विज्ञानेति ॥ विज्ञानगतयःविज्ञानात्मकंब्रह्मैवगतिर्निष्ठाविश्रांतिपदंयेषांते । जगतांगणेतिष्ठंतीत्यनेनसर्वेष्वपिजगत्स्वप्रतिह तागतिर्येषांते ॥ १९ ॥ अथवंध्यसंसक्तिमुदाहरति ॥ मनइति ॥ भोगेषुविषयेषुरम्यशंकयारम्याइत्युत्प्रेक्षया । रम्यत्वकल्पनयेतियावत् ॥ २० ॥ वंध्येति ॥ रौरवंअवीचिःकालसूत्रमितिनरकभेदाः । देहारामाणांनरकाएवविश्रांतिभूमयइत्यर्थः ॥ २१ ॥

वंध्येति ॥ वंध्यसक्तिंवंध्यासक्तिर्यस्यतंजनं नरकाग्नीनांइंधनसंचयंविद्धि । यस्मात्तेनरकाग्नयःतेनेंधनेनज्वलंति ॥ २२ ॥ विद्येति ॥ विद्यादृशि ब्रह्मविद्याविषये प्रोदयमागतेनप्रबुद्धेन अविद्याविषयेप्रपंचेक्षयंगतेनअनुसंधानरहितेन अतएवसर्वत्रदृश्यवस्तुनिसंसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसाइत्थंभूतोयस्तिष्ठति । तदुक्तंगीतासु । यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेरिति ॥ २३ ॥ सर्वदेत्यष्टभिःश्लोकैर्वाक्यम् ॥ विजानताज्ञानिनापुरुषेण सर्वसंस्थेनसर्वाःसंस्थाःशयनाशनादयोऽवस्थायस्यतेन सर्वेणज्ञानिनामूर्खेणवा सहतिष्ठतासर्वकर्मकरेणापिनित्यनैमित्तिकादिकंसर्वंकर्मकुर्वतापि सतामनश्रेष्टादिषुविविधेषुविषयेषुसक्तंनकार्यं किंतु

वंध्यसक्तिंजनंदुःखशुष्कमिंधनसंचयम् ॥ ज्वलतांनरकाग्नीनांविद्धितेनज्वलंतिते ॥ २२ ॥ विद्यादृशिप्रोदयमागतेनक्षयंत्वविद्याविषयेगतेन ॥ सर्वत्रसंसक्तिविवर्जितेनस्वचेतसातिष्ठतियः समुक्तः ॥ २३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ सर्वदासर्वसंस्थेनसर्वेणसहतिष्ठता ॥ सर्वकर्मकरेणापिमनःकार्यं विजानता ॥ २४ ॥ नसक्तमिहचेष्टासुनचिंतासुनवस्तुषु ॥ नाकाशेनाप्यधोनोर्ध्वंनदिक्षुविततासुच ॥ २५ ॥ नबहिर्विपुलाभोगेनचैवेंद्रियवृत्तिषु ॥ नाभ्यंतरेनचप्राणेनमूर्धनिनतालुनि ॥ २६ ॥ नभ्रूमध्येननासांतेनमुखेनचतारके ॥ नांधकारेनचाभासेनचास्मिन्हृदयांबरे ॥ २७ ॥

किंचिदीषच्चेत्यावलंब्यपितन्मनः केवलंचितिचिन्मात्रेविश्रम्य सर्वत्रवस्तुनिनीरसंततआत्मरसस्वरूपानंदास्वादतृप्तंतिष्ठतु । यद्येवंतिष्ठति तथाकार्यमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ तत्रनवस्तुष्वित्येतस्यैवविवरणंनाकाशइत्यादि ॥ २५ ॥ अभ्यंतरंशरीराभ्यंतरं तस्यैवप्रपंचोनचप्राणइत्यादिना ॥ २६ ॥ तारकेअक्षणि । तारकाकनीनिकाअस्यास्तीति अर्शआदिभ्योच्इत्यचि तारकशब्दोऽक्षिपर्यायः । अन्यथाकनीनिकायांतारकशब्दस्यस्त्रीलिंगत्वात्तारकेइतिनोपपद्येत आभासेचित्प्रतिबिंबे ॥ २७ ॥

निर्मलेशुद्धेवस्तुनि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत्रेति ॥ तत्रस्थआत्मनिष्ठः अजीवत्वंजीवन्मुक्ततामागतः व्यवहारंसर्वमाकरोतु करोतुवा । करणाकरणयोर्नास्तिविशेषइत्यर्थः ॥३२॥ विशेषाभावमाह ॥ अकुर्वन्निति ॥ क्रियाःविहितनिषिद्धरूपाः क्रियाफलैःस्वर्गनरकादिभिः ॥ ३३ ॥ अथवेति ॥ तमपिचेत्यांशंकिंचिच्चेत्यावलंब्यपीति पूर्वमभ्युपगतमपिचेत्यसंबंधमित्यर्थः । शांतचिद्घनःनिर्विकारचि

नजाग्रतिनचस्वप्नेनसुप्तेनचनिर्मले ॥ नासितेनचवापीतेरक्तादौशबलेनच ॥ २८ ॥ नचलेन स्थिरेनादौनमध्येनेतरत्रच ॥ नदूरेनांतिकेनाग्रेनपदार्थेनचात्मनि ॥ २९ ॥ नशब्दस्पर्शरूपे पुनर्मोहमदवृत्तिषु ॥ नगमागमचेष्टासुनकालकलनासुच ॥ ३० ॥ केवलंचितिविश्रम्यकिंचि च्चेत्यावलंब्यपि ॥ सर्वत्रनीरसमिवतिष्ठत्वात्मरसंमनः ॥ ३१ ॥ तत्रस्थोविगतासंगोजीवोऽजी वत्वमागतः ॥ व्यवहारमिमंसर्वंनकरोतुकरोतुवा ॥ ३२ ॥ अकुर्वन्नपिकुर्वन्वाजीवःस्वात्म रतिःक्रियाः ॥ क्रियाफलैर्नसंबंधमायातिखमिवांबुदैः ॥ ३३ ॥ अथवातमपित्यक्त्वाचेत्यांशं शांतचिद्घनः ॥ जीवस्तिष्ठतुसंशांतोज्वलन्मणिरिवात्मनि ॥ ३४ ॥ आत्मारामामहात्मानः प्रबुद्धाःपरमोदयाः ॥ बहिःपिच्छाग्रतरलाअंतर्मेरुरिवाचलाः ॥ ३५ ॥ चित्तेचेत्यदशाहीनेया स्थितिःक्षीणचेतसाम् ॥ सोच्यतेशांतकलनाजाग्रत्येवसुषुप्तता ॥ ३६ ॥

द्रूपः ॥ ३४ ॥ आत्मारामाइति ॥ आत्मन्येवारमंतिविश्राम्यंतीत्यात्मारामाःतादृशामहात्मानः । बहिःबाह्येंद्रियव्यापारे पिच्छाग्रवत्तरला लक्ष्यंते । अंतःअंतःकरणेतुमेरुरिवाचलाः आत्मनिष्ठत्वात् ॥ ३५ ॥ चित्तइति ॥ चित्तेचेत्यदशाहीने चेत्यसंबंधिनीभिर्वृत्तिभीरिक्तेसति

क्षीणचेतसांक्षीणवृत्तीनांयास्थितिःशांतकलनाप्रशांतवासनासैवस्थितिःजाग्रत्येवसुषुप्ततोच्यते ॥ ३६ ॥ एषेति ॥ एषैवसौषुप्तीस्थितिःअ
भ्यासयोगात्प्रौढासती तुरीयावस्थेतिकथिता । जाग्रदादिविलक्षणत्वेनतत्त्रितयापेक्षयातुर्यत्वात् ॥ ३७ ॥ अस्यामितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥
अस्यांपूर्वोक्तायांतुर्यावस्थायां अविनाशिनींनिरपायांस्थितिंप्राप्य आनंदैकांतशीलत्वात् आनंदएवएकांतंनियतंशीलंस्वभावोयस्य आनं
दमेवैकांतंशीलयतिअभ्यस्यतिवा यःतस्यभावात् निरंतरमानंदात्मकत्वात्अनानंदपदंस्वस्वरूपानंदरहितंपदंब्रह्मभावंगतःसन् ॥ ३८ ॥
ततोऽनंतरं अनानंदमहानंदकलातीतः अनानंदोब्रह्मानंदानुभवरहितः महानंदः तद्वद्उभयकक्षामतिक्रांतः निर्विकल्पकतयाब्रह्मानंदेसम

एषैवरामसौषुप्तीस्थितिरभ्यासयोगतः ॥ प्रौढासतीतुर्यमितिकथितातत्त्वकोविदैः ॥ ३७ ॥ अ
स्यांतुतुर्यावस्थायांस्थितिंप्राप्याविनाशिनीम् ॥ आनंदैकांतशीलत्वादनानंदपदंगतः ॥ ३८ ॥
अनानंदमहानंदकलातीतस्ततोऽपिहि ॥ मुक्तइत्युच्यतेयोगीतुर्यातीतपदंगतः ॥ ३९ ॥ परिग
लितसमस्तजन्मपाशःसकलविलीनतमोमयाभिमानः ॥ परमरसमयींप्रयातिसत्तांजलगतसैं
धवखंडवन्महात्मा ॥ ४० ॥

रसीभावात् । तस्मात्तादृशोयोगीतुर्यातीतपदंगतोमुक्तइत्युच्यते । तुर्यातीतोमुक्तइत्युच्यतइत्यर्थः । तुर्यस्तुर्यातीतइतिचसविकल्पकनिर्वि
कल्पकसमाधिभाजोर्जीवन्मुक्तयोर्नामनी तत्रजाग्रदाद्यवस्थात्रयंतदभिमानिनश्चविश्वतैजसप्राज्ञरूपान्जीवान् स्वव्यतिरिक्ततयापश्यं
स्तत्साक्षिणि चित्त्वमेवात्मस्वरूपंअनुसंदधानस्तुर्यउच्यते । तद्विकल्परहितस्तुचिन्मात्ररूपस्तुर्यातीतइति ॥ ३९ ॥ परिगलितइति ॥ प
रिगलिताःसमस्ताजन्महेतवःपाशाःमलकर्मादयोयस्मात् सकलाविलीनास्तमोमयाअज्ञानजनिताअभिमानादेहेंद्रियादिष्वहंममाभिमा
नायस्मिन्सहात्मा परमरसमयींपरमानंदरूपांसत्तांप्रयाति जलगतसैंधवखंडवत् । सहिसैंधवोलवणघनोजलस्यांतर्निहितःसन्परमामुक्त

ष्टांरसमयींद्रवरूपांसत्तांस्वरूपसत्तांप्रयातितद्वदिति ॥ ४० ॥ जडेति ॥ जडाजडदृशोः इदमितिदृश्यविषयासंवितजडदृष्टिः अहमिति द्रष्टृविषयासंविदजडदृष्टिः तयोर्मध्येयत्तत्त्वमस्ति इदंतयाअहंतयावातदुभयानुवृत्तंयच्चिन्मात्ररूपंवस्तुप्रकाशते तदेवपारमात्मिकं परमात्म संबंधितत्त्वंस्वरूपमितिबृहदारण्यकादिषूपनिषत्सुबहुशःप्रोक्तम् ॥ ४१ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यानांरम्यवस्तूनां दर्शनेनवृत्तिज्ञानेनसंबंधेसति यत्पारमार्थिकंपरमार्थेस्वात्मनिसंभूतमनुभूतिमयंअनुभवात्मकंस्वतएवानुभूयमानंसुखमस्ति तदेवसारंसुखंब्रह्मेतिकथ्यते । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोःपूर्वमानंदात्मकस्यचिन्मात्रस्यैवपरमात्मस्वरूपत्वेनाभिधानादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तर्हिविषयसुखस्यापिस्वात्मरूपत्वेबंधमोक्षवि

वसिष्ठउवाच ॥ जडाजडदृशोर्मध्येयत्तत्त्वंपारमात्मिकम् ॥ तदेवबहुशःप्रोक्तंबृहदारण्यकादिषु
॥ ४१ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखंपारमार्थिकम् ॥ अनुभूतिमयंतस्मात्सारंब्रह्मेतिकथ्यते ॥ ४२ ॥
दृश्यदर्शनसंबंधेसुखसंविदनुत्तमा ॥ दृश्यसंवलिताबंधस्तन्मुक्तामुक्तिरुच्यते ॥ ४३ ॥ दृश्य
दर्शनसंबंधेयानुभूतिरनामया ॥ तामवष्टभ्यतिष्ठत्वंसौषुप्तींभजतेस्थितिम् ॥ ४४ ॥ सैवतुर्य
त्वमायातितस्यांदृष्टौतुराघव ॥ नात्मास्थूलोनचैवाणुर्नप्रत्यक्षोनचेतरः ॥ ४५ ॥

भागोनस्यादित्यतआह ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबंधे दृश्यदर्शनयोःसंबंधे याअनुत्तमासुखसंवित्सादृश्यसंवलिताचेत् दृश्योपहिताचेद्बंध इत्युच्यते । तन्मुक्तादृश्यासंस्पृष्टातत्सुखसंविन्मुक्तिरिति ॥ ४३ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबंधे अनामयानिरुपद्रवासुखमयानुभूतिःतामेवानुभूतिमवष्टभ्यावलंब्यतिष्ठ तस्यामेवानुभूतौविश्रांतोभव सौषुप्तींपूर्वोक्तांतेस्थितिंभज ॥ ४४ ॥ सैवेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ सैवसौषुप्तीस्थितिरेवतु यत्रतुर्यावस्थात्वमायाति तस्यांतुर्यात्मिकायांदृष्टौतु । आत्मास्थूलोनअमूर्तत्वात् अणुश्चनपरिपूर्णत्वात् प्रत्यक्षोनइंद्रियागम्यत्वात् इतरःपरोक्षश्चन अपरोक्षतयाप्रकाशमानत्वात् ॥ ४५ ॥

चेतनोनचैतन्याश्रयत्वात् स्वयमेवचैतन्यरूपत्वात्। चैतन्याश्रयोहिचेतनउच्यते शौक्लयाश्रयःशुक्लइतिवत्। नहिवेदांतिनांमतेचैतन्याद्भिन्नमात्मनःस्वरूपमस्ति। जडश्चन सर्वप्रकाशकत्वात् असन्नसद्रूपत्वात् सन्मयोनअस्तीतिप्रतीत्यविषयत्वात् अहंशब्दवाच्योनदेहेंद्रियादिभिरपरिच्छिन्नत्वात् अन्योनसर्वात्मकत्वात् एकःएकत्वसंख्याश्रयोननिर्गुणत्वात् संख्यायाश्चगुणरूपत्वात्अनेकश्चन ॥ ४६ ॥ यदिति ॥ मनःषष्ठेंद्रियाश्रयं मनःषष्ठंयेषामिंद्रियाणांचक्षुरादीनांतेषामाश्रयंविषयभूतंदृश्यतांप्राप्तं यदिदंजगत्तज्जगदतीतंअतिक्रांतंतद्विलक्षणं यस्मात् तत्पदमात्मतत्त्वं तत्तस्मात्कारणात्तदात्मतत्त्वंइहजगतिकिंचिदिवनभवतिकेनापिनोपमीयतइत्यर्थः ॥४७॥ नेति ॥ बंधनिवृत्तिर्हिमोक्षोनाम

नचेतनोनचजडोनचैषोऽसन्नसन्मयः ॥ नाहंनान्योनचैवैकोनवानेकोऽपिराघव ॥ ४६ ॥ यदिदंदृश्यतांप्राप्तंमनःषष्ठेंद्रियाश्रयम् ॥ सर्वातीतंपदंरामयन्नकिंचिदिवेहतत् ॥ ४७ ॥ नमोक्षोनभसःपृष्ठेनपातालेनभूतले ॥ सर्वाशासंक्षयेचेतःक्षयोमोक्षइतीष्यते ॥ ४८ ॥ मोक्षोमेऽस्त्विवतिचिंतांतर्जाताचेदुत्थितंमनः ॥ मननोत्थेमनस्युच्चैर्बंधःसांसारिकोदृढः ॥ ४९ ॥ आत्मन्यतीतेसर्वस्मात्सर्वरूपेऽथवाततेे ॥ कोबंधःकश्चवामोक्षोनिर्मूलंमननंकुरु ॥ ५० ॥ अध्यात्ममतिराशांतःपूर्णःपावनमानसः ॥ निर्मृष्टकामपंकांकच्छिन्नबंधनिजभ्रमः ॥ ५१ ॥

सचचेतसोबंधरूपत्वात् तन्निवृत्तिरूपमेवेतिभावः ॥ ४८ ॥ मोक्षइति ॥ मोक्षोमेऽस्तुभूयादितिचिंताअंतर्जाताचेन्मनउत्थितंस्यात् मनसिचमननेनसंकल्पेनोत्थितेसति सांसारिकःसंसारहेतुर्बंधोदृढःस्यात् ॥ ४९ ॥ आत्मनीति ॥ आत्मनिसर्वस्मादतीतेविश्वविलक्षणे अथवासर्वरूपेसर्वात्मकेततेव्याप्तेवासति कोबंधःकश्चमोक्षः । प्रपंचातीतत्वेप्रपंचात्मकत्वेवाबंधमोक्षयोरभावात् । तस्मान्मननंसंकल्पंनिर्मूलंकुरु ॥ ५० ॥ मननस्यमूलनाशेसतितस्यांगंप्रस्तौतित्रिभिःश्लोकैः ॥ अध्यात्मेति ॥ अध्यात्ममात्मनिरतिर्यस्य आशांतःप्रशांतःपूर्णःपरिपूर्णदृ

ष्टिः पावनमानसःपावनमात्मज्ञाननिर्धूतपापत्वाद्विशुद्धंमानसंयस्य ॥ ५१ ॥ प्राप्ताअनुत्तमाआत्मनिविश्रांतिर्यस्यसताद्दशोनकिंचिदभि
वांछति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आपदिति ॥ पुष्पगुच्छंपुष्पस्तबकम् ॥ ५४ ॥ गोःपदमिति ॥ आशादिशः समुद्गिकाःसंपुटिकाः ॥ ५५ ॥ नै
राश्येऽप्यात्मानुसंधानमेवहेतुरित्याह ॥ शरीरादिति ॥ ज्ञंचेतनमात्मानं विकर्तितांगकस्यविकृतावयवस्यशरीरातिरिक्तेसुखस्वरूपेस्वात्म
निविज्ञातेसति शरीरेऽपिकिलानादरः किमुतबाह्यार्थेष्वितिभावः ॥ ५६ ॥ अनुभूतइति ॥ स्वादुर्गुडोऽनुभूतःसन्दाहविकर्तनैरपिदेहसं

द्वंद्वदोषभयान्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ॥ प्राप्तानुत्तमविश्रांतिर्लब्धालभ्यपदस्यहि ॥ ५२ ॥ अ
निवृत्तपदंप्राप्तःकर्मणामनसागिरा ॥ सर्वाप्तिर्वांछितारंभोनकिंचिदभिवांछति ॥ ५३ ॥ आप
त्करंजपरशुंपरायानिर्वृतेःपदम् ॥ पुष्पगुच्छंशमतरोरालंबस्वनिराशताम् ॥ ५४ ॥ गोःपदंपृथि
वीमेरुःस्थाणुराशाःसमुद्गिकाः ॥ तृणंत्रिभुवनंरामनैराश्यालंकृताकृतेः ॥ ५५ ॥ शरीराद्व्यतिरि
क्तंज्ञंपश्यतःप्रविवेकिनः ॥ विकर्तितांगकस्यापिनकिंचित्प्रविकर्तितम् ॥ ५६ ॥ अनुभूतोगुडः
स्वादुरपिदाहविकर्तनैः ॥ नशक्यतेऽन्यथाकर्तुंतत्त्वालोकस्तथात्मनः ॥ ५७ ॥ परव्यसनिनीना
रीव्यग्रापिगृहकर्मणि ॥ तदेवास्वादयत्यंतर्नवसंगरसायनम् ॥ ५८ ॥

तापनच्छेदनादिभिरपिदुःखसाधनैरन्यथाकर्तुंयथानशक्यते अनुभूतस्यगुडस्यस्वादुतयेवानुसंधीयमानत्वात् तथाआत्मनःस्वत्त्वावलोकोऽप्य
नुभूतोऽन्यथाकर्तुंनशक्यते स्वरूपसुखस्यविस्मर्तुमशक्यत्वात् । अतिशयितस्यचसुखांतरस्याभावात् । यदाहसर्वज्ञयोगी । यत्संगिसंगतिप
रंपरयापिलोकःप्रेमास्पदीभवतिसातिशयोपयोगात् । निर्हेतुकानतिशयानवधिस्वधामकिंवर्ण्यतेममनिजंतदखंडसौख्यमिति ॥ ५७ ॥
एतदेवदृष्टांतंसमुपपादयन्नाह ॥ परेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यथाहिपरव्यसनिनीपरपुरुषासक्ता स्वैरिणीनारीगृहकर्मणिस्वीयेगृहकार्येव्यग्रा

पिव्यासक्तापि तदेवपूर्वानुभूतमेवनवसंगरसायनंनूतनसंभोगसौख्यंआस्वादयतिअनुसंधत्ते ॥ ५८ ॥ एवंपरेतत्त्वेविश्रांतिमागतोधीरोऽपि
बहिर्देहाद्व्यवहरन्नपिव्यवहारयुक्तोऽपिअंतश्चित्तेतदेवपरंतत्त्वमास्वादयति । तत्त्वनिष्ठस्यबहिर्व्यवहारोनसमाधिभंगायेतिभावः ॥ ५९ ॥
असंसर्गादिति ॥ पदार्थानामसंसर्गाद्धेतोःअंतःशांतिःचित्तस्यात्मनिलयएवमुक्तता । साचदेहेसत्यसत्यपिवाअनघाकृतेःनिष्पापस्यैवसं
भवति ॥ ६० ॥ यइति ॥ योगतस्नेहोबाह्यवस्तुन्यनासक्तःस्वात्मरतिरेवजीवति सजीवन्मुक्तउच्यते । सस्नेहजीवितोबाह्यवस्तुनिष्ठस्तुबद्ध

एवंतत्त्वेपरेशुद्धेधीरोविश्रांतिमागतः ॥ तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ ५९ ॥ असंसर्गा
त्पदार्थानामंतःशांतिर्विमुक्तता ॥ सत्यसत्यपिदेहेसासंभवत्यनघाकृतेः ॥ ६० ॥ योजीवतिग
तस्नेहःसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ सस्नेहजीवितोबद्धोमुक्तएवतृतीयकः ॥ ६१ ॥ नापीक्षतेभविष्यच्च
वर्तमानेनतिष्ठति ॥ नसंस्मरत्यतीतंचसर्वमेवकरोतिच ॥ ६२ ॥ अनुबंधपरेजंतावसंसक्तमनाः
सदा ॥ भक्तेभक्तिसमाचारःशठेशठइवस्थितः ॥ ६३ ॥ बालोबालेषुवृद्धेषुवृद्धोधीरेषुधैर्यवान् ॥
युवायौवनवृत्तेषुदुःखितेषुसदुःखधीः ॥ ६४ ॥ धीरधीरुदितानंदःपेशलःपुण्यकीर्तनः ॥ प्राज्ञः
प्रसन्नमधुरोदैन्यादपगताशयः ॥६५॥ अपिशीतरुचावर्केसुतप्तेपींदुमंडले ॥ अप्यधःप्रसरत्यग्नौ
जीवन्मुक्तोनविस्मयी ॥ ६६ ॥

उच्यते । तृतीयकःयोगतस्नेहजीवितोनभवतिसस्नेहजीवितश्चन विगतस्नेहत्वाद्विदेहत्वाच्च । सतुमुक्तएवनिरुपपदेनैवमुक्तशब्देनोच्यतइत्यर्थः
॥ ६१ ॥ नेतिश्लोकषट्कमेकंवाक्यम् ॥ भाविभवद्भूतेषुअनासक्तोव्यवहरन्भक्तशठबालवृद्धादिषुतत्तच्चेष्टामनुकुर्वन्धैर्यादिगुणयुक्तोजीवन्मु
क्तोऽर्भकादिष्वविपरीतस्वभावेष्वपिविस्मयादिविकारंनप्राप्नोति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

कस्मात्कारणात् इमाश्चिदात्मनःशक्तयइत्थंबहुधास्फुरंतीतिचिच्छक्तिविलासमनुसंदधतोऽस्यजीवन्मुक्तस्य आश्चर्यजालेषुकुतूहलंनाभ्युदेतीतिसंबंधः ॥ ६७ ॥ यथेति ॥ जलस्यपरिस्पंदात्परितःचलनाद्धेतोर्वर्तुलआवर्तोऽभसोव्यतिरिक्तइवदृश्यते ॥ ६८ ॥ तथाचित्तस्यस्पंदाच्चिदाकाशेजगदसत्यमपिसदिवदृश्यते ॥ ६९ ॥ यनेति ॥ चित्तंयेनकारणेनस्पंदतेयेनवानस्पंदतेतत्स्पंदकारणमस्पंदकारणंचमेब्रूहि । येनत्वदुक्तेनप्रकारेणतदेवचित्तंचिकित्सेयंस्पंदरहितंविदध्याम् ॥ ७० ॥ चित्तस्पंदनिवृत्त्युपायमुपदिदिक्षुःचित्तस्पंदनिवृत्तिरेवचित्तनाशइति

चिदात्मनइमाइत्थंप्रसरंतीहशक्तयः ॥ इत्यस्याश्चर्यजालेषुनाभ्युदेतिकुतूहलम् ॥ ६७ ॥ यथाजलपरिस्पंदाद्व्यतिरिक्तइवांभसः ॥ दृश्यतेवर्तुलावर्तश्चित्तस्पंदात्तथाजगत् ॥ ६८ ॥ यथाव्योम्नीक्षणस्पंदात्पिच्छमौक्तिकमंडलम् ॥ दृश्यतेसदिवासत्यंचित्तस्पंदात्तथाजगत् ॥ ६९ ॥ श्रीरामउवाच ॥ येनप्रस्पंदतेचित्तंयेननस्पंदतेऽथवा ॥ तद्ब्रह्मन्ब्रूहिमेयेनचिकित्सेयंतदेवहि ॥७०॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथाशौक्ल्यंहिमेरामतिलेतैललवोयथा ॥ दृष्टौराघवसंस्पृष्टौचित्तस्पंदौतथैवहि ॥ ७१ ॥ द्वौक्रमौचित्तनाशाययोगोज्ञानंचराघव ॥ योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणम् ॥ ७२ ॥ चित्तंप्राणपरिस्पंदमाहुरागमभूषणाः ॥ तस्मिन्संरोधितेनूनमुपशांतंभवेन्मनः ॥ ७३ ॥ मनस्पंदोपशांत्यायंसंसारःप्रविलीयते ॥ सूर्यालोकपरिस्पंदशांतौव्यवहृतिर्यथा ॥ ७४ ॥

दर्शयितुंचित्तस्पंदयोरभेदमाह ॥ यथेति ॥ हिमशौक्ल्ययोरिवतिलतैलयोरिवच चित्तस्पंदयोरपिविभागोनदृश्यतइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ द्वाविति ॥ क्रमाद्बुपायौतद्वृत्तिरोधश्चित्तवृत्तिनिरोधः । यथाचपातंजलंसूत्रम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति ॥ ७२ ॥ चित्तमितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ प्राणपरिस्पंदंप्राणेनपरिस्पंदोयस्यतत्प्राणाधीनस्पंदमित्यर्थः । तस्मिन्प्राणवायौ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अनिशमिति ॥ गहनगामिनांदुर्बोधगमनानाम् । प्राणादीनामित्यादिशब्देनप्राणापानादिसंग्रहः ॥ ७५ ॥ तथैकादशभिःश्लोकैःप्राणस्पंद निरोधप्रकारोनिरूप्यते ॥ शास्त्रेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ शास्त्रंअध्यात्मशास्त्रं सज्जनसंपर्कोब्रह्मवित्संगः वैराग्यंविषयेष्वरतिः अभ्यासःसमाध्यभ्यासः तएवयोगाउपायाः तेभ्योहेतुभ्यःपूर्वंप्रथमंसंसारवृत्तिषुसांसारिकव्यवहारेषु अनास्थायामनादरेकृतास्थायांदृढायांसत्याम् ॥७६॥ चिरमेकतयोदितात्एकप्रकारतयाउद्भतात् यथाभिवांछितध्यानात् अभिवांछितमभिवांछा तामनतिक्रम्यध्यानात् । यत्रयत्रसरसवाहिन्यभिवांछातस्यतस्यध्यानाद्धेतोःयएकतत्त्वघनाभ्यासः एकस्यैववस्तुस्वरूपस्यनिरंतरंपुनःपुनरनुसंधानं तस्मादुपायात्प्राणस्पंदःप्राणवायोश्चां

श्रीरामउवाच ॥ अनिशंचरतांदेहगेहेगहनगामिनाम् ॥ प्राणादीनांपरिस्पंदोवायुनारोध्यतेकथम् ॥ ७५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ॥ अनास्थायांकृतास्थायांपूर्वंसंसारवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ यथाभिवांछितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ७७ ॥ पूरकाद्यनिलायामादृढाभ्यासादखेदजात् ॥ एकांतध्यानयोगाच्चप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ७८ ॥ ओंकारोच्चारणप्रांतशब्दतत्त्वानुभावनात् ॥ सुषुप्तेसंविदोजाते प्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ७९ ॥

चल्यंनिरुध्यते ॥ ७७ ॥ पूरकेति ॥ दृढाभ्यासाद्दृढंयथातथापुनःपुनःपरिशीलनाद्धेतोः । अखेदतोऽप्रयासजन्यःकेवलकुंभकसिद्धिपर्यंतो यःपूरकाद्यनिलायामःपूरककुंभकरेचकप्रकारःप्राणायामः तस्माद्धेतोरेकांतध्यानयोगाच्च विविक्तप्रवर्तितध्यानयोगाच्चप्राणस्पंदोनिरुध्यते । यथाचयाज्ञवल्क्यः केवलंकुंभकंप्रक्रम्याह । एषप्राणजयोऽपापःसर्वमृत्यूपघातकः इति ॥ ७८ ॥ ओंकारस्येति ॥ प्रणवोच्चारणेसति प्रांतेपर्यंतेयच्छब्दतत्त्वंतस्यानुसंभावनात् अनुसंधानाद्धेतोः संविदोबहिर्मुखायाश्चित्तवृत्तेः सुषुप्तेनिलीनेजातेसति प्राणस्पंदोनिरुध्ये ।

अत्रतुनादानुसंधानस्यमनोलयहेतुत्वात्तद्द्वारेणप्राणलयहेतुत्वमुक्तंहठप्रदीपिकायाम् । नासनंसिद्धसदृशंनकुंभःकेवलोपमः । नखेचरीसमामुद्राननादसदृशोलयइति । काष्ठेप्रवर्तितोवह्निःकाष्ठेनसहशाम्यति । नादेप्रवर्तितंचित्तंनादेनसहलीयते । विस्मृत्यसकलंबाह्यंनादेदुग्धांबुवन्मनः । एकीभूयाथसहसाचिदाकाशेविलीयते । इति ॥ ७९ ॥ तालुमूलेति ॥ जिह्वामूलस्योपरितनौवक्रांतर्भागौतालुनी तयोर्मूलंमध्यभागः तद्गतांतत्रस्थितांघंटिकांलंबिकांसूक्ष्मजिह्वारूपेणलंबमानंमांसखंडं यत्नात्प्रयत्नविशेषात् जिह्वयासाधनभूतयाआक्रम्यप्राणेऊर्ध्वरंध्रंगतेऊर्ध्वरंध्रंकपालकुहरं यद्विसुषुम्नायाउपरितनंद्वारमुच्यते ॥ यदाहश्रुतिः ॥ अंतरेणतालुकेयएषस्तनइवावलंबतेसेंद्रयोनिः यत्रासौकेशांतोविवर्ततेव्यपोह्यशीर्षकपाले । इति । तादृशमूर्ध्वरंध्रंगतेसतिप्राणस्पंदोनिरुध्यते । अनेनच लंबिकायोगःप्रदर्शितः । यःखेचरीतिनभोमुद्रेतिचोच्य

तालुमूलगतांयत्नाज्जिह्वयाक्रम्यघंटिकाम् ॥ ऊर्ध्वरंध्रगतेप्राणेप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८० ॥ द्वादशांगुलपर्यंतेनासाग्रेविमलांबरे ॥ संविद्दृशिप्रशाम्यंत्यांप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८१ ॥

ते । तदुक्तंविवेकमार्तंडे । कपालकुहरेजिह्वाप्रविष्टाविपरीतगा । भ्रुवोरंतरगादृष्टिर्मुद्राभवतिखेचरी । इति । अत्रचप्रयत्नादित्यनेनजिह्वायादैर्घ्यसिद्धयेचालनदोहनादिरूपोयत्नविशेषउक्तः । तदुक्तंहठप्रदीपिकायाम् । छेदनचालनदोहैःकलांक्रमेणप्रवर्धयेत्तावत् । सायावद्भ्रूमध्यंस्पृशतितदानींहिखेचरीसिद्धिरिति । कलाजिह्वातस्याश्छेदनंनामऊर्ध्वगमनप्रतिबंधकस्याधोभागस्थितस्यचर्मणश्छेदः । चालनंपुनरार्द्रवस्त्रखंडवेष्टितायाःजिह्वायाःपाणिभ्यांदृढंगृहीत्वासव्यापसव्यंभ्रमणम् । दोहनंतुपाणिभ्यांपर्यायेणशनैःशनैराकर्षणम् ॥ ८० ॥ द्वादशेति ॥ नासाग्रेनासिकायाअग्रभागेद्वादशांगुलपर्यंते नासाग्रमारभ्यद्वादशांगुलपरिमितेविमलांबरेनिर्मलनभोभागे दृशोर्लक्ष्यभूतेसंविद्दृशिवृत्तिज्ञाने प्रशाम्यंत्यांलीयमानायांसत्यां प्राणस्पंदोनिरुध्यते । तथाचयाज्ञवल्क्यः । नासाग्रेधारणंगार्गिवायोर्विजयकारणमिति ॥ ८१ ॥

अभ्यासादिति ॥ अभ्यासाद्योगशास्त्रेषुनिरूपितात्पवननिरोधाभ्यासात् । उर्ध्वरंध्रेणसुषुम्नामार्गेणप्राणेप्राणवायौताल्वूर्ध्वद्वादशांतगे । तालुशब्देनषोडशारंविशुद्ध्याख्यंचक्रमुच्यते । ऊर्ध्वशब्देनब्रह्मरंध्रं द्वादशांतमित्यनाहताख्यंद्वादशारंचक्रं तथाचतालुगेऊर्ध्वगेद्वादशांतगेवासति गलितसंवित्तौविगलितबहिर्मुखसंविदिसति प्राणस्पंदोनिरुध्यते । तत्रचऊर्ध्वरंध्रेणकपालकुहरेणप्राणेताल्वूर्ध्वद्वादशांतगेतालुस्थानादूर्ध्वंद्वादशांगुलपर्यंतंब्रह्मरंध्रंगतेसतीतिव्याख्यानम् । तालुमूलगतामित्यादिनापूर्वोक्तेनखेचरीयोगेनपुनरुक्तमित्युपेक्षितम् । अत्रचताल्वादीनांप्राणमर्मस्थानत्वात्तद्गतस्यप्राणस्यतत्रलयोयुज्यतइत्यनुसंधेयम् । यदाहयाज्ञवल्क्यः । पादांगुष्ठौचगुल्फौचजंघामध्यौतथैवच । स्फिजोर्मूलेचजानूचमध्यावूरुद्वयस्यच ॥ पायुमूलंततःपश्चान्मध्यौदेहस्यमेढ्रकम् । नाभिश्चहृदयंगार्गिकंठकूपंतथैवच ॥ तालुमूलंचनासायामूलंचाक्ष्णोश्चमंडले । भ्रुवोर्मध्यंललाटंचमूर्धाचमुनिसत्तमे ॥ मर्मस्थानानिचैतानीति । अत्रचाभ्यासशब्देनजितेंद्रियस्यविविक्तदेशवर्तिनो हितमितमे

> अभ्यासादूर्ध्वरंध्रेणताल्वूर्ध्वद्वादशांतगे ॥ प्राणेगलितसंवित्तौप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८२ ॥
> भ्रूमध्येतारकालोकशांतावंतमुपागते ॥ चेतनेकेतनेबद्धेप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८३ ॥

ध्याशिनोगुरूपदिष्टमार्गेण धौतबस्तिप्रमुखैर्मूर्धाधःशोधनैःकरणैर्विशुद्धदेहस्य आसनप्राणायामाभ्यांशोधितनाडीकस्य सुषुम्नायांप्राणसंचारहेतुर्महामुद्राद्यभ्यासोविवक्षितः । ताश्चमहामुद्रादयोदशमुद्राः । तदुक्तंहठप्रदीपिकायाम् । महामुद्रामहाबंधोमहावेधश्चखेचरी ॥ उड्डीयानंमूलबंधोबंधोजालंधराभिधः । करणीविपरीताख्यावज्रोलीशक्तिचालनम् ॥ मुद्राणांदशकंचेदंगोपनीयंप्रयत्नतइति । खिलापिमध्यमानाडीदृढाभ्यासेनयोगिनाम् ॥ आसनप्राणसंयाममुद्राभिःसरलाभवेदितिच । महामुद्रादिलक्षणंतुग्रंथविस्तारभयान्नेहलिखितंतद्ग्रंथांतराद्बोध्यम् ॥ ८२ ॥ भ्रूमध्यइति ॥ भ्रुवोर्मध्येद्व्यसंव्योमचक्रंतद्धिचिन्मयस्यज्योतिषउपलब्धिस्थानम् । तदुक्तम् । भ्रूयुगमध्यगतंसच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भाति । केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलतिचिन्मयंज्योतिरिति ॥ तद्यदालक्षणंविधीयतेतदातत्रैवतारकालोकशांतौ । तार

काक्षणःकनीनिका। तारकयोरालोकोदर्शनव्यापारःतस्यशांतावुपरतौसत्यां केतने केतनंसंकेतः अस्यशब्दस्यायमर्थइतिपुरुषकल्पितोवा स्यवाचकनियमः तत्रबद्धंतदनुसारियच्चेतनंविकल्पज्ञानमितियावत् तस्मिन्नंतमुपागतेसतिप्राणस्पंदोनिरुध्यते । बुद्धइतिपाठेतु केतनेश ब्दार्थसंबंधे प्रबुद्धंयच्चेतनंशब्दार्थसंबंधानुसंदधद्विकल्पकंविज्ञानंतस्मिन्नंतमुपागतइतिव्याख्येयम् ॥ ८३ ॥ झटितीति ॥ अत्रज्ञानंझटित्ये वउद्भूतं असत्यामेवजिज्ञासायामकस्मादेवसमुत्पन्नं वासनावशाद्विषयसंनिधानाद्वा तस्मिन्ज्ञानेदृढायितेदृढीकृते तथैवदृढंभाविते असं स्पृष्टविकल्पांशेविगलितविकल्पभागेसति प्राणस्पंदोनिरुध्यते। यदासमुत्पन्नंवृत्तिज्ञानमेवदृढंभाव्यमानंविगलितविषयांशंसन्मात्रंसंपद्यते तदापिप्राणस्पंदनिरोधइतिभावः ॥ ८४ ॥ चिरकालमिति ॥ चिरकालंमुनेर्मौनव्रतनिष्ठस्ययोगिनोहृदाचित्तेन एकांतव्योमसंवेदनात्

झटित्येवयदुद्भूतंज्ञानंतस्मिन्दृढायिते ॥ असंस्पृष्टविकल्पांशेप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८४ ॥ चिरकालंहृदैकांतव्योमसंवेदनान्मुनेः ॥ अवासनमनोध्यानात्प्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८५ ॥ एभिःक्रमैस्तथान्यैश्चनानासंकल्पकल्पितैः ॥ नानादेशिकवक्त्रस्थैःप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८६ ॥

एकांतंनियतंयद्व्योमसंवेदनमाकाशभावनंतस्मात्संभूतंयदवासनमनोध्यानं विषयवासनाविनिर्मुक्तंचित्तनिर्वृत्तंयद्ध्यानं तस्मादपिप्राणस्पं दोनिरुध्यते । तत्रचहठंविनाराजयोगोराजयोगंविनाहठोनसिध्यति । ततोयुग्ममानिष्पतेःसमभ्यसेदितिन्यायान्मारुतस्यविधिंसम्यग्म नोयुक्तंसमभ्यसेत्। इतरत्रनकर्तव्यामनोवृत्तिर्मनीषिणेतिवचनाच्च मनोनिरोधेनसहैवप्राणनिरोधोऽभ्यसनीयइति। तत्रतत्रसुषुप्तेसंविदो जातेसंविद्दृशिप्रशाम्यंत्यामित्यादिनाप्रतिपादितमित्यनुसंधेयम् ॥ ८५ ॥ एभिरिति ॥ एभिःपूर्वोक्तैःक्रमैरुपायैः तथानानासंकल्पकल्पि तैःनानादेशिकवक्त्रैर्नानाविधाचार्यप्रोक्तैरन्यैश्चक्रमैः प्राणस्पंदोनिरुध्यते। तत्रचान्यैरित्यनेनस्थानांतरावलंबिनोयेप्राणनिरोधोपायाः ये चचित्तलयोपायाःपूर्वाचार्यैःप्रदर्शिताःतेसर्वेसंगृह्यंते। चित्तलयोपायानांचप्राणलयोपायत्वात्। तदुक्तंहठप्रदीपिकायाम् । पवनोबध्यते

येनमनस्तेनैवबध्यते । मनश्चबध्यतेयेनपवनस्तेनबध्यतइति ॥ तेचचित्तलयोपायाआनंत्यान्नप्रदर्शयितुंशक्यंते । तदुक्तंहठप्रदीपिकायाम् । तेचादिनाथेनसपादकोटिलयप्रकाराःकथिताःसंतीति ॥ ८६ ॥ अभ्यासेनेति ॥ भव्यस्यभाग्यवतोयोगिनः ॥ ८७ ॥ अभ्यासेनेति ॥ निर्वाणंकैवल्यरूपमात्मतत्त्वम् ॥ ८८ ॥ योगेति ॥ द्वौक्रमौचित्तनाशस्य योगोज्ञानंचेत्युक्तयोर्योगज्ञानयोर्मध्ये योगलक्षणोपायवतःपुरु

अभ्यासेननिराबाधमेतास्तायोगयुक्तयः ॥ उपायतामुपायांतिभव्यस्यभवभेदने ॥ ८७ ॥ अभ्यासेनपरिस्पंदेप्राणानांक्षयमागते ॥ मनःप्रशममायातिनिर्वाणमवशिष्यते ॥ ८८ ॥ श्रीराम उवाच ॥ योगयुक्तस्यचित्तस्यशमएवंनिरूपितः ॥ सम्यग्ज्ञानमिदानींमेकथयानुग्रहात्प्रभो ॥ ८९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथाभूतार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ॥ यदात्मैवजगत्सर्वमितिनिश्चित्यपूर्णता ॥ ९० ॥ अभ्यासाद्दृढतांयातोवैराग्यपरिलांछितः ॥ यथावासनमायामःप्राणानांसफलःस्मृतः ॥ ९१ ॥ विकल्पसंक्षयाज्जंतोःपदंतदवशिष्यते ॥ यतोवाचोनिवर्ततेसमग्रकलनान्विताः ॥९२॥ इमाघटपटाकारपदार्थशतशक्तयः ॥ आत्मैवनान्यदस्तीतिनिश्चयःसम्यगीक्षणम् ॥९३॥अनाद्यंतावभासात्मापरमात्मेहविद्यते॥ इत्येपनिश्चयःस्फारःसम्यग्ज्ञानंविदुर्बुधाः॥९४॥

षस्य एवंपूर्वोक्तप्रकारेणचित्तस्यशमोनाशोदर्शितइत्यर्थः ॥ ८९ ॥ यथेति ॥ जगत्सर्वमात्मैवेतिनिश्चित्यपूर्णतापरिपूर्णरूपत्वमितियत् एतावदेवयथाभूतार्थदर्शित्वंपरमार्थदर्शित्वम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ इमाइति ॥ घटपटाकारपदार्थशतशक्तयःघटपटाद्याकाराणियानि पदार्थशतानियाश्चतेषांशक्तयः तत्सर्वमात्मैव अन्यद्वस्तुनास्तीतिनिश्चयःसम्यग्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

सर्वमिति ॥ दृश्यंसर्वमात्मैव तत्रभावाभावौकौनिर्दिष्टौनिरूपितौ सर्वस्यात्मरूपत्वेअयंभावःअयमभावःइतिचभेदोनिरूपयितुमशक्यइ त्यर्थः । क्ववास्थितावित्यनेनभावाभावयोराश्रयोऽपिनिरूपयितुमशक्यइत्याह । किमन्यद्रामशोच्यते । बंधमोक्षयोरप्यभावान्नशोकावसर इत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ब्रह्मेति ॥ बृहद्बृहदितिमहीमहीधरादिरूपेणस्थूलंस्थूलतममवस्थितम् । अतःकारणात्त्वंआत्मनैवस्वयमेवात्मा भव परिपूर्णःपरमात्माभव ॥ ९७ ॥ सम्यगिति ॥ काष्ठपाषाणवाससांरूपेस्वरूपेसम्यगालोकितेविचारितेसति मनागपिईषदपिभेदोना

सर्वमात्मैवनिर्दिष्टौभावाभावौक्ववास्थितौ ॥ क्वबंधमोक्षकलनेकिमन्यद्रामशोच्यते ॥ ९५ ॥
नचेत्यमन्यन्नोचित्तंब्रह्मैवेदंविजृंभते ॥ सर्वमेकंपरंब्रह्मकोमोक्षःकाचबंधता ॥ ९६ ॥ ब्रह्मेदंप्रहि
ताकारंबृहद्बृहदवस्थितम् ॥ दूरादस्तमितद्वित्वंभवात्मैवत्वमात्मना ॥ ९७ ॥ सम्यगालोकिते
रूपेकाष्ठपाषाणवाससाम् ॥ मनागपिनभेदोऽस्तिकासिसंकल्पनोन्मुखः ॥ ९८ ॥ आदावंते
चसंशांतंस्वरूपमविनाशियत् ॥ वस्तूनामात्मनश्चैतत्तन्मयोभवराघव ॥ ९९ ॥ द्वैताद्वैतसमु
द्भेदाजरामरणविभ्रमैः ॥ स्फुरत्यात्मभिरात्मैवचित्तैरब्धिवद्वीचिभिः ॥ १०० ॥ शुद्धमात्मान
मालिंग्यनित्यमंतःस्थयाधिया ॥ यःस्थितस्तंकमात्मेहंभोगोबंधयितुंक्षमः ॥ १ ॥

स्ति दृश्यभेदस्यदृगायत्तत्वात् दृशःस्वरूपेणाभिन्नत्वात् । तस्मादात्मातिरिक्तस्यवस्तुनोऽभावातक्ववावस्तुनिसंकल्पोन्मुखोऽसि ॥ ९८ ॥ आदाविति ॥ आदावुत्पत्तेःपूर्वं अंतेविनाशानंतरंच वस्तूनामिदंतयाप्रतीयमानानांभावानामात्मनश्चअहंतास्पदस्य यदेतत्संशांतंअविना शिचस्वरूपंचिन्मात्रंत्वंतन्मयोभव ॥ ९९ ॥ द्वैतेति ॥ जरामरणविभ्रमैःजरामरणादिविलासैःयेद्वैताद्वैतसमुद्भेदाःभेदाभेदोन्मेषाःतैरुपल क्षितानियानिचित्तानितैरेवात्मभिःस्वरूपैःआत्मैववीचिभिःअब्धिवद्बहुधास्फुरति ॥ १०० ॥ शुद्धमिति ॥ नित्यंसर्वदाअंतःस्थयाअंत

मुखयाधियाशुद्धंनिरुपाधिकंआत्मानमालिंग्यतादात्म्यमापद्ययःस्थितःतमात्मेहं आत्मारामंकंनामभोगोबंधयितुंक्षमः नकमपीत्यर्थः॥ १॥ ॥ २ ॥ नानात्वमिति ॥ कलनासुविकल्पबुद्धिषुअंतरभ्यंतरेवस्तुनोनानात्वंनास्ति सरसीषुजलादिवेतिएकनिश्चयमयःपुरुषोविमुक्तइत्युच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्रेति ॥ पाष्ण्योंःपादपश्चिमभागयोः पद्मासनवशात्अंकयोरुपरिवर्तमानयोःअधिकरांगुलिःउपरि

कृतस्फारविचारस्यमनोभोगादयोऽरयः ॥ मनागपिनभिंदंतिशैलंमंदानिलाइव ॥ २ ॥ नानात्वमस्तिकलनासुनवस्तुनोंऽतर्नानाविधासुसरसीषुजलादिवान्यत् ॥ इत्येकनिश्चयमयःपुरुषोविमुक्तइत्युच्यतेसमवलोकितसम्यगर्थः ॥ ३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथेमामपरांरामश्रृणुदृष्टिंपदप्रदाम् ॥ मुनिनावीतहव्येनयथास्थितमशंकितम् ॥ ४ ॥ वीतहव्योमुनिर्नामविंध्यकाननकंदरे ॥ उषित्वासुचिरंकालंक्रियाकांडपरायणः ॥५॥ आत्मक्रियाक्रमाद्धोरसंसारभ्रमदायिनः ॥ आधिव्याधिमयाकारात्कालेनोद्वेगमाययौ ॥६॥ निर्विकल्पसमाध्यर्थंसंत्यज्यसकलाःक्रियाः ॥ विवेशरंभारचितंनिजपर्णोटजांतरम् ॥ ७ ॥ तत्रासनेसमेशुद्धेस्वास्तीर्णहरिणाजिने ॥ बद्धपद्मासनस्तस्थौपाष्ण्योंरधिकरांगुलिः ॥ ८ ॥ संजहारांजसालोकंदिग्विकीर्णमनःशनैः ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैवस्पर्शान्परिहरन्क्रमात् ॥ ९ ॥

स्थितोत्तानकरांगुलिः ॥ ८ ॥ संजहारेति ॥ स्पर्शान्विषयान् परिहरन्शनैर्दिग्विकीर्णमनःसंजहारेतिसंबंधः । उपहरदितिपाठेमनसो विशेषणम् ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेनेति ॥ निर्ज्ञाताः निःशब्दोबहिरर्थेवर्तते । आत्मनोबहिर्भावेनज्ञाताश्चक्षुरादयस्तेनात्मनामनागपिनसंबद्धाः पातालद्युतलादिवत् । पातालंदिवस्तलंचयथापरस्परंनसंबध्यतेतद्वदित्यर्थः ॥१३॥ चित्तेति ॥ चारणदेशांतरसंचरणशील चार्वाकपरलोकपराङ्मुख चतुर्दिक्कुक्षिभिक्षुकचतसृणांदिशांकुक्षिष्वभ्यंतरेषुभिक्षणशीलहेचित्त व्यर्थंखेदमनास्थायइदंजगन्नविहरमासंचर ॥१४॥ अहमिति ॥ हे

ततःस्वमनसःस्थैर्यंवांछमानस्तदामुनिः ॥ इदमालोकयामासमनसाविगतैनसा ॥ १० ॥ वीतहव्यउवाच ॥ अहोनचंचलमिदंप्रत्याहृतमपिक्षणात् ॥ मनःस्थैर्यंततोनैतितरंगप्रौढपर्णवत ॥ ११ ॥ घटात्पटमुपायातिपटाच्छकटमुत्कटम् ॥ चित्तमर्थेषुचलतिपादपेष्विवमर्कटः ॥ पंचद्वाराणिमनसश्चक्षुरादीन्यमून्यलम् ॥ १२ ॥ तेनात्मनाबहुज्ञेननिर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः ॥ मनागपिनसंबद्धाःपातालद्युतलादिवत ॥ १३ ॥ चित्तचारणचार्वाकचतुर्दिक्कुक्षिभिक्षुक ॥ व्यर्थंखेदमनास्थायनेदंविहरहेजगत् ॥ १४ ॥ अहंचेतनमित्येवमसत्यातववासना ॥ अत्यंतभिन्नयोरैक्यंनास्तिचिन्मनसोःशठ ॥ १५ ॥ जीवःसोऽस्म्यहमित्येषाव्यर्थाहंकारदुर्मतिः ॥ अहंकारादयंसोऽस्मीत्येतांसंरब्धतांत्यज ॥ मिथ्यैवजाताद्‌ःखायनसत्यासत्यवर्जिता ॥ १६ ॥ एतावदेवतेरूपंसाधोयदविचारणम् ॥ विचारेणोपशांतंत्वमालोकेनतमोयथा ॥ १७ ॥

चित्तअहमेवचेतनमितियातेवासनासाअसत्या । हेशठअत्यंतभिन्नयोश्चिन्मनसोरैक्यंनास्ति अत्यंतंभेदश्चमनसोदृश्यत्वजडत्वादिनेतिद्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ जीवइति ॥ हेचित्त जीवोह्यहमितिअहंकारदुर्मतिर्व्यर्था अहंकारात्सोऽस्मिअयमस्मीति यातेसंरब्धतासंभ्रमःतांत्यज ॥ १६ ॥ एतावदिति ॥ हेचित्तअविचारणमिति यत्तेरूपंएतावदेव अविद्यात्मकत्वाच्चित्तस्येतिभावः । विचारेणपुनस्त्वमुपशांतंभव

सि आलोकेनतमोयथा ॥१७॥ नित्यमिति ॥ कालत्रयेऽप्यसद्रूपायतेस्वस्ति इतःपरंमाबाधस्वेत्यर्थः । स्वमनइतिसंबोधनम् ॥१८॥ परीति ॥ परिनिर्वामिपरितउपरमामि ॥१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ घ्राणेति ॥ भ्रूमध्येयोजितत्वात्घ्राणप्रांतंगतःअल्पाल्पःसमालोको

नित्यंपूर्वमभूतायनास्तिरूपायसंप्रति ॥ भविष्यतेचनोदर्केस्वमनःस्वस्तितेस्थितिः ॥ १८ ॥ परिनिर्वामिशांतोऽस्मिदिष्ट्यास्मिविगतज्वरः ॥ स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहंतुर्यरूपपदेस्थितः ॥१९॥ चिदात्माभगवान्सर्वसाक्षित्वेनकरोत्यजः ॥ हंतेंद्रियगणायूयंकिंनिरर्थकमाकुलाः ॥ २० ॥ भीतःपान्थइवाहिभ्यःपुक्कसेभ्यइवद्विजः ॥ दूरेतिष्ठतिचिन्मात्रमिंद्रियेभ्योह्यनामयम् ॥२१॥ संकल्पोन्मुखतासेयंदुःखदासंविदःस्मृतिः ॥ कलनारहितेदेवेदेहेमनसिवाजडे ॥ संवित्संवेद्यनिर्मुक्तासारस्तन्नामनेतरत् ॥२२॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिनिर्णीयसमुनिर्वीतहव्योविवासनः ॥ बलाच्चित्तंसमाधायतस्थावस्पंदितेंद्रियः ॥ २३ ॥ अंतरेवशशामास्यक्रमेणप्राणसंततिः ॥ ज्वालाजालपरिस्पंदोदग्धेंधनइवानलः ॥ २४ ॥ घ्राणप्रांतगताल्पाल्पसमालोकइवेक्षणे ॥ अर्धकुड्मलितैःपद्मैःश्रियमाययतुःसमम् ॥ २५ ॥ समकायशिरोग्रीवस्थानकःसमहामतिः ॥ आसीच्छैलादिवोत्कीर्णश्चित्रार्पितइवाथवा ॥ २६ ॥ तथैवतिष्ठतस्तस्यसंवत्सरशतत्रयम् ॥ कोटरेविंध्यकक्षस्ययथावर्धमुहूर्तवत् ॥ २७ ॥

ययोस्तेइव ॥२५॥ समेति ॥ समकायशिरोग्रीवस्थानकः समंकायशिरोग्रीवंयस्मिन्स्थानकेआसनबंधेतादृशंस्थानकंयस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८॥२९ ॥३० ॥ उत्पत्तीति ॥ यस्यस्वमनोरूपिणीकलनाकल्पनाद्धृदयांतरेहृत्पुंडरीकमध्येउत्पत्तिप्रौढिंउत्पत्तयोजन्मांतराणितद्विषयांप्र
गल्भतामासाद्यहृद्येवतत्रैवहृदयेअखिलंजन्मांतरवृत्तांतमन्वभूत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अथेतिसार्धश्लो

तत्रकेनापिकालेनकायस्तस्यमहामुनेः ॥ प्रावृडोघविनुन्नेनपंकेनोर्वीतलेकृतः ॥ २८ ॥ वर्ष
त्रयशतेनैवंसोऽबुद्ध्यतमहाद्युतिः ॥ देहोनैवचचालास्यधराकोटरपीडितः ॥ २९ ॥ संविदेवास्य
तंदेहंजग्राहोर्वीनिपीडितम् ॥ नतुप्राणमयस्पंदःप्राणसंयमनंविना ॥ नाभूत्प्राणपरिस्पंदःसर्व
च्छिद्रावरोधतः ॥ ३० ॥ उत्पत्तिप्रौढिमासाद्यकलनाहृदयांतरे ॥ स्वमनोरूपिणीयस्यहृद्येवानु
बभूवसा ॥ ३१ ॥ कैलासकाननेकांतेकदंबस्यतरोस्तले ॥ मुनित्वंशतमब्दानांजीन्मुक्तात्मनि
र्मलम् ॥ ३२ ॥ विद्याधरत्वंवर्षाणांशतमाधिविवर्जितम् ॥ युगपंचकमिंद्रत्वंप्रणतंसुरचारणैः
॥ ३३ ॥ कल्पमेकंगणत्वंसचंद्रमौलेश्चकारह ॥ प्रतिभासवशादेतद्वीतहव्योऽनुभूतवान् ॥ ३४ ॥
अनंतरमनंतात्मवीतहव्याभिधंमनः ॥ इच्छांकदाचित्सकलप्राग्जन्मालोकनेऽकरोत ॥ ३५ ॥
अशेषान्संददर्शाथनष्टानष्टान्स्वदेहकान् ॥ अनष्टांतामपश्यन्नुवीतहव्याभिधांतनुम् ॥ ३६ ॥
तादृद्दिक्षयैवोद्धर्तुमग्नदेहेऽभवन्मतिः ॥ ३७ ॥ अथैवंचिंतयामासकायोऽयंपंकपीडितः ॥ एतदुद्ध
रणायाहंप्रविशामिरविंप्रभुम् ॥ ३८ ॥

कद्वयंवाक्यम् ॥ तदीयःसूर्यस्यपार्श्ववर्तीपरिजनः। माठरःपिंगलोदंडश्चंडाशोःपारिपार्श्वकाइत्यभिधानादसौमुनिःपुर्यष्टकवपुर्भूत्वा अहंकारक

लायुक्तमित्यादिनापूर्वोक्तंसूक्ष्मदेहमालंब्य अनिलरूपधृक्प्राणवायौसर्वेंद्रियशक्तीरंतर्भाव्य तद्रूपःसन् भस्त्रापिंडमनिलइवादित्यंविवेशे
त्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भानुनेति ॥ अथवीतहव्याभिधंमनःवीतहव्यपदेशांतंपुर्यष्टकंवीतहव्यस्यपुर्यष्टकरूपेणप्रविष्टत्वात्तस्य

तदीयःपिंगलोदेहमुद्धरिष्यतिमेततः ॥ इत्यसौमुनिरादित्यंविवेशानिलरूपधृक् ॥ पुर्यष्टकवपु
र्भूत्वाभस्त्रापिंडमिवानिलः ॥ ३९ ॥ भगवान्रविरप्येनंहृद्गतंमुनिनायकम् ॥ दृष्ट्वापिंगलमग्रस्थ
मादिदेशाशुकार्यवित् ॥ ४० ॥ भानुनाथाभ्यनुज्ञातंवीतहव्याभिधंमनः ॥ विवेशपिंगलाकारं
विंध्यकंदरगामिनम् ॥ ४१ ॥ पिंगलोऽसौनभस्त्यक्त्वाकुंजकंदरसुंदरम् ॥ प्रापविंध्यवनंप्रा
वृण्णताभ्रांबरभास्वरम् ॥ ४२ ॥ ददर्शमुनिदेहंतंतांगत्वाविंध्यकंदराम् ॥ उद्दधारधराकोशा
न्नखनिष्कृष्टभूतलः ॥ ४३ ॥ कलेवरंमुनेःकांतंमृणालमिवसारसः ॥ ४४ ॥ मौनंपुर्यष्टकमथस्वं
विवेशकलेवरम् ॥ जगामपिंगलोव्योममुनिश्चविमलंसरः ॥ ४५ ॥ वीतहव्योममज्जाशुसरस्यु
च्छिन्नपंकजे ॥ तत्रस्नात्वाजपंकृत्वापूजयित्वादिवाकरम् ॥ ४६ ॥ मनोभूषितयातन्वापूर्ववत्पु
नराबभौ ॥ ४७ ॥ मैत्र्यातयासमतयापरयाचशक्त्यासत्प्रज्ञयामुदितयाकृपयाश्रियाच ॥ युक्तो
मुनिःसकलसंगविमुक्तचेताविंध्येसरित्तटगतोदिवसानिरेमे ॥ ४८ ॥

चपुर्यष्टकस्यमनःप्रधानत्वात्तादृशंमनो गच्छेतिभानुनाअनुज्ञातंसत्विंध्यकंदरगामिनंपिंगलंदेहंविवेश ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मौ
नमिति ॥ मौनंमुनिसंबंधि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ अस्तिनास्तीति ॥ सत्वासत्वोल्लेखिनींकलनांभेददृष्टिंमृद्वींलतामिवभंक्त्वाभग्नांकृत्वा शेषेअव्यपदेश्येचिन्मात्रेअनुबद्धसंधानःअचलशृंगवत्तिष्ठामि ॥ ५१ ॥ उदितइति ॥ उदितोऽस्तंगतइव प्रकाशमानत्वेऽपिनिष्क्रियत्वात् । अस्तंगतउदितइव इंद्रियागोचरत्वेऽपिसर्वसाक्षित्वात् । समःएकरूपःसमरसाभासःइष्टानिष्टादिषुसमरसएकप्रकारास्वादआभासोऽवभासोयस्यतादृशःसन् स्वच्छतांग

वसिष्ठउवाच ॥ कदाचिच्छममाधातुंपुनरेवमनोमुनिः ॥ चेतसाकलयामासदृष्टलोकपरावरः ॥ ४९ ॥ पूर्वमेवेंद्रियगणोमयापरिहृतःस्फुटम् ॥ इदानींचिंतयानार्थःपुनश्चिंतितयामम ॥ ५० ॥ अस्तिनास्तीतिकलनांभंक्त्वामृद्वींलतामिव ॥ शेषेनुबद्धसंधानस्तिष्ठाम्यचलशृंगवत् ॥ ५१ ॥ उदितोऽस्तंगतइवअस्तंगतइवोदितः ॥ समःसमरसाभासस्तिष्ठामिस्वच्छतांगतः ॥ ५२ ॥ प्रबुद्धोऽपिसुषुप्तस्थःसुषुप्तस्थःप्रबुद्धवान् ॥ तुर्यमालंब्यकायांतस्तिष्ठामिस्तंभितस्थितिः ॥५३॥ इतिसंचिंत्यसंधानेपुनस्तस्थौदिनानिषट् ॥ ततःप्रबोधमापन्नःक्षणंसुप्तइवाध्वगः ॥ ५४ ॥ ततःसिद्धःसभगवान्वीतहव्योमहातपाः ॥ विजहारचिरंकालंजीवन्मुक्ततयातया ॥ ५५ ॥ हेयादेयसमासंगत्यागादानदृशोःक्षये ॥ वीतहव्यमुनेरासीदिच्छानिच्छातिगंमनः ॥ ५६ ॥

तोनिष्कलंकस्तिष्ठामि ॥ ५२ ॥ प्रबुद्धइति ॥ प्रबुद्धोऽपींद्रियैरर्थानुपलभमानोऽपिसुषुप्तस्थोहर्षविषादादिरहितःसुषुप्तस्थःसमाधिनिष्ठतयाबहिरनुसंधानाभावात्सुषुप्तिदशापन्नः प्रबुद्धवान्स्वस्वरूपेनित्यजागरितवान् तुर्यंअवस्थात्रयानुवृत्तिचिन्मात्रमालंब्य कायांतर्हृदयेस्तंभितस्थितिर्नियमितचित्तवृत्तिस्तिष्ठामि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ हेयेति ॥ हेयमादेयमितियःसमासंगोऽभिमानःतस्यत्यक्ष्यामिआदा

स्यामीतियेद्दशौतयोश्चक्षयेसति वीतहव्यमुनेर्मनःइच्छानिच्छातिगं इच्छानिच्छारहितंनिर्विकल्पमासीत् ॥ ५६ ॥ विदेहेति ॥ जन्मकर्मणांसीमांतेपरमावधौ संसारसंगानांसम्यक्त्यागरूपेविदेहकैवल्ये अतिशायिनींवांछामापप्राप्तवान् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ रागेत्यादिनाश्लोकाष्टकेनरागादीन्पूर्वसंबंधिनःसप्रार्थनमुद्वासयति । हेरागत्वंनीरागतांगच्छ मद्विषयंरागंमुंचेत्यर्थः । मोक्षमाणंमांविसृजेतियावत् । द्वेष त्वं निर्द्वेषतांनिर्द्वेषत्वंव्रज त्वांविसृज्यगच्छंतंमांप्रतिद्वेषंमाकार्षीरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इमामिति ॥ येनविषयसुखेन अहंइमामपिनिरति

विदेहकेवलीभावेसीमांतेजन्मकर्मणाम् ॥ संसारसंगसंत्यागेवांछामापातिशायिनीम् ॥ ५७ ॥
एकदासमुनीशानोविवेशगिरिकंदरम् ॥ बद्धपद्मासनःस्थित्वातत्रोवाचात्मनात्मनि ॥ ५८ ॥
रागनीरागतांगच्छद्वेषनिर्द्वेषतांव्रज ॥ भवद्भ्यांसुचिरंकालमिहप्रक्रीडितंमया ॥ ५९ ॥ भोगा
नमोऽस्तुयुष्मभ्यंजन्मकोटिशतान्यहम् ॥ भवद्भिर्लालितोलोकेलालकैरिवबालकः ॥ ६० ॥ इ
मामपिपरांपुण्यांनिर्वाणपदवीमहम् ॥ येनविस्मारितस्तस्मैसुखायास्तुनमोनमः ॥ ६१ ॥
त्वद्दुत्तप्तेनहेदुःखमयात्मान्विष्टआदरात् ॥ तस्मात्त्वदुपदिष्टोऽयंममामार्गोनमोस्तुते ॥ ६२ ॥
कार्यमित्रमयाद्यत्वंत्यज्यसेचिरबांधवः ॥ अधिगम्यात्मविज्ञानंस्वस्यनाशःकृतस्त्वया ॥ ६३ ॥

शयानंदरूपांपरांनिर्वाणपदवींविस्मारितोऽस्मि तस्मैसुखायनमोऽस्तु । नमस्कारावृत्तिर्वंचकत्वातिशयंद्योतयितुम् ॥ ६१ ॥ त्वदिति ॥ हे दुःखत्वद्दुत्तप्तेनमया दुःखशांतयेआत्माऽऽदरादन्विष्टः । तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः । तत्कारणादयंमोक्षमार्गोममत्वदुपदिष्टः त्वयैववैराग्यहेतुनाबोधितः अतस्तेगुरुतुल्यायनमोऽस्तु ॥ ६२ ॥ कार्यमित्रेति ॥ हेकार्यमित्रधर्मादिसाधनत्वात्मयाआत्मविज्ञानमधिगम्य अद्य त्यज्यसे त्वयैवस्वस्यनाशःकृतः । मोक्षार्थमुद्यमंकुर्वतात्वयैवायमपराधःकृतइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

एकाकिन्येति मातरिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ वियोगदुःखितांदुहितरमिवोपसांत्वयन्नाह ॥ नमइति ॥ हेसुकृतभवतेदेवायनमोऽस्तु ॥ ६६ ॥ एतइति ॥ अद्यक्रमेणपर्यायेणउत्कृताः उत्क्रांताःकृताइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ एवमितिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ प्रशांतानिमननानिसंकल्पाएषणाःपुत्रैषणादयश्चयस्य तारंउच्चतरंश्रुतिम् । प्राप्ताभूमिकायोगभूमिकायेन ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ प्रणवपर्यंतदीर्घनिस्वनतंतुनासहइंद्रियाणांतन्मा

एकाकिन्याविशुष्यंत्याप्रशांतेमयिदीनया ॥ त्वयादुःखंनकर्तव्यंमातस्तृष्णेनमोऽस्तुते ॥६४॥
क्षंतव्याःकामभगवन्विपरीतापराधजाः ॥ दोषाउपशमैकांतंव्रजाम्यादिशमंगलम् ॥ ६५ ॥
नमःसुकृतदेवायभवतेऽस्तुत्वयापुरा ॥ नरकेभ्यःसमुत्तार्यस्वर्गेऽहमभियोजितः ॥ ६६ ॥ एते
भवंतःसहजाःप्राक्तनाःसुहृदोमया ॥ क्रमेणाद्योत्कृताःप्राणाःस्वस्तिवोऽस्तुव्रजाम्यहम् ॥ ६७ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ एवंकलितवानंतःप्रशांतमननैषणः ॥ शनैरुच्चारयंस्तारंप्रणवंप्राप्तभूमिकः ॥६८॥
सबाह्याभ्यंतरान्भावान्स्थूलान्सूक्ष्मतरानपि ॥ त्रैलोक्यसंभवांस्त्यक्त्वासंकल्पैकविकल्पिता
न् ॥ ६९ ॥ सहप्रणवपर्यंतदीर्घनिःस्वनतंतुना ॥ जहाविंद्रियतन्मात्रजालंगंधमिवानिलः ॥ ७० ॥
ततोजहौतमोमात्रंप्रतिभातमिवांबरे ॥ उत्तिष्ठत्प्रस्फुरद्रूपंप्राज्ञःकोपलवंयथा ॥ ७१ ॥ प्रतिभा
तंततस्तेजोनिमेषार्धंविचार्यसः ॥ जहौबभूवचतदानतमोनप्रकाशनम् ॥ ७२ ॥

त्राणांचशब्दादीनांजालंजहौ । प्रणवस्यपर्यंतनादेनसहैवइंद्रियविषयजालमुपररामेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ततइति ॥ तमोमात्रंगुणत्रयात्मिकायाअपिअविद्यायास्तामसंवृत्तिविशेषम् । अंबरेचिदाकाशे ॥ ७१ ॥ प्रतिभातमिति ॥ तेजःसात्विकंवृत्तिविशेषं नतमोनप्रकाशनंबभूवेति

गुणत्रयातीतोबभूवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तामिति ॥ तामवस्थांनिस्त्रैगुण्यावस्थाम् ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ अंगसंविदंस्वरूपचैतन्यं सद्योजातशिशुज्ञानसमानांनिर्वासनामित्यर्थः ॥ ७४ ॥ चेत्यदशांनिर्विकल्पांचिन्मात्राम् ॥ ७५ ॥ पश्यंतीशब्दवाच्यंततःपरंसत्तामात्रात्मकंसुषुप्तपदमालंब्यगिरिरिवाचलस्तस्थौ ॥ ७६ ॥ सुषुप्तइति ॥ ससुषुप्तेनिर्विकल्पसमाधौस्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपंअवस्थात्रयातीतंरूपमुपाययौ तस्यांदशायांसमुनिःनिरानंदःसानंदश्चबभूव । अपिशब्दःसमुच्चये । तत्रनिरानंदत्वंस्वरूपातिरिक्तस्यानंदस्याभावात् सानंदत्वंचानंदानुभ

तामवस्थामथासाद्यमनसातन्मनस्तृणम् ॥ मनागपिप्रस्फुरितंनिमेषार्धादथापतत् ॥ ७३ ॥
ततोंऽगसंविदंस्वच्छांप्रतिभासमुपागताम् ॥ सद्योजातशिशुज्ञानसमानकलनामलाम् ॥ ७४ ॥
निमेषार्धार्धभागेनकालेनकलितांप्रभुः ॥ जहौचितश्चेत्यदशांस्पंदशक्तिमिवानिलः ॥ ७५ ॥
पश्यंतीपदमासाद्यसत्तामात्रात्मकंततः ॥ सुषुप्तपदमालंब्यतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ ७६ ॥ सुषु
प्तेस्थैर्यमासाद्यतुर्यरूपमुपाययौ ॥ निरानंदोऽपिसानंदःसच्चासच्चापितत्रसः ॥ अचिन्मयश्चि
न्मयश्चनेतिनेतियदुच्यते ॥ ७७ ॥ ततस्तत्संबभूवासौयद्गिरामप्यगोचरम् ॥ यच्छून्यवादि
नांशून्यंब्रह्मब्रह्मविदांतथा ॥ ७८ ॥ विज्ञानमात्रंविज्ञानविदांयदमलास्पदम् ॥ पुरुषःसांख्यदृ
ष्टीनामीश्वरोयोगवादिनाम् ॥ ७९ ॥

वात् तथासद्रूपत्वात्सच्चबभूव सर्वव्यवहारनिवृत्तेरसच्चबभूव ॥ ७७ ॥ ततइतिसार्धश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ ततोऽनंतरंअसौमुनिःयद्वस्तुगिरामगोचरंअभिधावृत्त्याप्रतिपादयितुंनशक्यते । अथचसर्वैरपिवादिभिःस्वस्वमतानुसारेणशून्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते तत्परमात्मस्वरूपंबभूवेत्यन्वयः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुसर्वेषांशास्त्राणांसिद्धांतः तथापूर्वंप्रतिपादितत्वात् । सर्वहृदयानुगं अंतर्यामित्वात् सर्वंसर्वात्मकंसर्वगं व्यापकत्वात् सार्वं सर्वसंबंधिअंतर्यामित्वात् यच्छब्दवाच्यंतत्तादृशंवस्तुभूत्वाअसौस्थितः ॥ ८२ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुअनुत्तमनिष्पंदंअत्यंत निश्चलंतेजसांसूर्यादीनामपिदीपकम् ॥ ज्योतिषांज्योतिरितिश्रुतेः । स्वानुभूतिरेवैकंमानंप्रमाणंयस्य ॥ ८३ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुएकंच वस्तुतोऽद्वितीयत्वात् अनेकंचमायावशात् सांजनंचश्रुत्यानिश्चलं आचार्यवाक्यावगम्यत्वात् निरंजनंस्वयंप्रकाशत्वात् अंजनंव्यंजकंप्र

शिवःशैवमतस्थानांकालःकालैकवादिनाम् ॥ आत्मात्मकस्तद्विदुषांनैरात्म्यंतादृशात्मनाम्
॥ ८० ॥ मध्यंमाध्यमिकानांचसर्वंसुसमचेतसाम् ॥ ८१ ॥ यत्सर्वशास्त्रसिद्धांतोयत्सर्वहृदया
नुगम् ॥ यत्सर्वंसर्वगंसार्वंयत्तत्तत्सदसौस्थितः ॥ ८२ ॥ यदनुत्तमनिष्पंदंदीपकंतेजसामपि ॥
स्वानुभूत्येकमानंचयत्तत्तत्सदसौस्थितः ॥ ८३ ॥ यदेकंचाप्यनेकंचसांजनंचनिरंजनम् ॥ य
त्सर्वंचाप्यसर्वंचयद्यत्तत्सदसौस्थितः ॥ ८४ ॥ अजममरमनाद्यमाद्यमेकंपदममलंसकलंचनि
ष्कलंच ॥ स्थितइतिसतदानभःस्वरूपादपिविमलस्थितिरीश्वरोबभूव ॥ ८५ ॥ त्रिंशद्वर्षसह
स्राणिस्फुरित्वासयथासुखम् ॥ वीतहव्यःशशामैवमपुनर्मनसेमुनिः ॥ ८६ ॥ इतिश्रीवाल्मी
कीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणेवीतहव्योपाख्यानंनामसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥

काशकमितिपर्यायः । सर्वंसर्वात्मकत्वात् असर्वंसर्वप्रपंचातीतत्वात् ॥ ८४ ॥ अजमिति ॥ समुनिःअजममरमनाद्यमादिरहितं आद्यं आदौभवंसकलंचनिष्कलंचरूपद्वयेनवर्तमानंअमलंपरंवस्तुभूत्वास्थितइतिहेतोः नभःस्वरूपादपिविमलस्थितिरीश्वरोबभूवेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ त्रिंशदिति ॥ अपुनर्मनसे पुनःमनःसत्वाभावाय जन्मांतराभावायेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणउपशमप्रकरणेवीतहव्योपाख्या

नंनामसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ पूर्वंचित्तविश्रांतिसिद्धयेसंगत्यागप्राणनिरोधसमाध्यभ्यासादर्शिताः । इदानींजीवन्मुक्तस्याकाशगत्य भावादिनिरूपणमुखेन चित्तस्योपशमप्राप्तिमुपसंहरति ॥ जीवन्मुक्तेति ॥ आकाशगमनादिकाः आकाशेगम्यतेययाशक्त्यासाआका शगमना साआदिर्यासांताः ॥ १ ॥ अनात्मविदिति ॥ द्रव्यंरसायनादि मंत्रस्त्रैपुरादिः क्रियादृढाभ्यासादिरूपा कालश्चिराभ्यासकालः

श्रीरामउवाच ॥ जीवन्मुक्तशरीराणांकथमात्मविदांवर ॥ शक्तयोनेहदृश्यंतेआकाशगमनादिकाः ॥ १ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अनात्मविदमुक्तोऽपिनभोविहरणादिकम् ॥ द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्त्याप्नोत्येवराघव ॥ २ ॥ नात्मज्ञस्यैषविषयआत्मज्ञोह्यात्मदृक्स्वयम् ॥ आत्मनात्मनिसंतृप्तोनाविद्यामनुधावति ॥ ३ ॥ आत्मवानिहसर्वस्मादतीतोविगतैषणः ॥ आत्मन्येवहिसंतुष्टोनकरोतिनचेहते ॥ ४ ॥ येकेचनजगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥ कथंतेषुकिलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्योनिमज्जति ॥ ५ ॥ यस्तुवाभावितात्मापिसिद्धिजालानिवांछति ॥ ससिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानिसाधयतिक्रमात् ॥ ६ ॥ द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्तयःसाधुसिद्धिदाः ॥ परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्चन ॥ ७ ॥ आत्मज्ञस्यतुपूर्णस्यनेच्छासंभवतिक्कचित् ॥ यस्येच्छाविद्यतेकाचित्ससिद्धिंसाधयत्यलम् ॥ ८ ॥

तेषांशक्त्या ॥ २ ॥ नेति ॥ आत्मज्ञस्यएषआकाशगमनादिर्विषयःसाध्यत्वेनबुद्धिगोचरोनभवति । हियस्मात्कारणादात्मज्ञःसदाआत्म दृक्आत्मज्ञानमनुसंदधत्स्वात्मानंदतृप्ततया अविद्यामयींआकाशगमनादिसिद्धिंनानुधावति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ प्राणानामिति ॥ प्राणानांप्राणादिवायूनांस्पंदनाच्चलनाद्देहस्यस्पंदश्चलनमस्थिरत्वमितियावत् तच्छान्तौप्राणस्पंदनिवृत्तौ निरुद्धप्राणयोगिनो दृषत्समाःशिलावच्चिरकालस्थायिनःयोगिनोयतोधारणायांप्राणनिरोधाभ्यासेस्थितास्तस्मात्कारणान्ननश्यंति ॥ ११ ॥ सबाह्येति ॥ यस्ययोगिनःसबाह्याभ्यंतरोबाह्यश्चाभ्यंतरश्च चित्तजोवातजोवास्पंदोनविद्यते तस्यनिरुद्धचित्तप्राणस्यविकृतिक्षयौजरामर

सर्वेच्छाजालसंशांतावात्मलाभोदयोहियः ॥ सकथंसिद्धिवांछायांमग्नचित्तेनलभ्यते ॥ ९ ॥
श्रीरामउवाच ॥ ब्रह्मन्नतिचिरंकालंकथंजीवंतियोगिनः ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिसर्वब्रह्मविदांवर
॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्राणानांस्पंदनात्स्पंदस्तच्छांतौतेदृषत्समाः ॥ यतःस्थिताधारणा
यांतन्ननश्यंतियोगिनः ॥ ११ ॥ सबाह्याभ्यंतरःस्पंदश्चित्तजोवातजोऽथवा ॥ नयस्यविद्यतेत
स्यदूरस्थौविकृतिक्षयौ ॥ १२ ॥ सबाह्याभ्यंतरेशांतेस्पंदेपवनचेतसोः ॥ धातवःसंस्थितिंदेहेन
त्यजंतिकदाचन ॥ १३ ॥ येहिविज्ञातविषयावीतरागामहाधियः ॥ विच्छिन्नग्रंथयःसर्वेतेस्वतं
त्रास्तनौस्थिताः ॥ १४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंऽतर्हितेमुनेः ॥ मैत्र्यादयो
गुणाःकुत्रजायंतेयोगिनांवद ॥ १५ ॥

णौदूरस्थौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ येहीति ॥ विच्छिन्नग्रंथयःप्राणनिरोधात्सुषुम्नासुखभेदनेसति भिन्नब्रह्मविष्णुरुद्रग्रंथयइत्यर्थः । प्राणधारणायाःप्रकृतत्वात् तेसर्वेयोगिनःतनौदेहेस्वतंत्राःस्थिताः । स्वेच्छयैवत्यजंतिगृह्णंतिचेत्यर्थः ॥ १४ ॥ विवेकेति ॥ मैत्र्यादयःकुत्रजायंतेआत्मनोनिर्गुणत्वात्चित्तस्यचविलीनत्वात् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७॥ प्राकृतमिति ॥ प्राकृतंगुणसंभारंसत्वादिगुणसमुदायंममेतियच्चित्तमतज्ज्ञत्वात्बहुमन्यते दुःखितंसंसारदुःखभाजनंतच्चित्तंजीवउच्यते ॥ १८ ॥ सुखेति ॥ यन्मनःसुखदुःखादिभिरवष्टब्धमाश्रितं अस्मीत्येवसुख्यहंदुःख्यहमस्मीत्येवनिश्चलंदृढाभिमानं संसारद्रुमदोहदंसंसारवृक्षस्यपल्लवकुसुमफलोत्पादकंमनोविद्यमानंविद्धि ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखेति ॥ यंधीरंज्ञानिनंसुखदुःखदशाःसाम्यान्नप्रोद्धरंतिनचा

वसिष्ठउवाच ॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्तिस्वरूपोऽरूपएवच ॥ जीवन्मुक्तौस्वरूपःस्यादरूपोदेहमुक्तिजः ॥ १६ ॥ चित्तसत्तेहदुःखायचित्तनाशःसुखायतु ॥ चित्तसत्तांक्षयंनीत्वाचित्तनाशमुपानयेत् ॥ १७॥ प्राकृतंगुणसंभारंममेतिबहुमन्यते ॥ यत्तुचित्तमतत्त्वज्ञंदुःखितंजीवउच्यते ॥१८॥ सुखदुःखाद्यवष्टब्धमस्मीत्येवविनिश्चलम् ॥ विद्यमानंमनोविद्धिसंसारद्रुमदोहदम् ॥१९॥ चेतसःकथितासत्तामयारघुकुलोद्वह ॥ तस्यनाशमिदानींत्वंश्रृणुप्रश्नविदांवर ॥ २० ॥ सुखदुःखदशाधीरंसाम्यान्नप्रोद्धरंतियम् ॥ निःश्वासाइवशैलेंद्रंचित्तंतस्यमृतंविदुः ॥ २१ ॥ आपत्कार्पण्यमुत्साहोमदोमांद्यंमहोत्सवः ॥ यंनयंतिनवैरूप्यंतस्यनष्टंमनोविदुः ॥ २२ ॥ मनस्तांमूढतांविद्धियदानश्यतिराघव ॥ चित्तनाशाभिधानंहितदासत्वमुदेत्यलम् ॥ २३ ॥

लयंति । निःश्वासवायवःशैलेंद्रमिव तस्यधीरस्यचित्तंमृतंविदुः ॥२१॥ अस्यैवविवरणम् आपदिति ॥ आपत्पुत्रादिविपत्तिः कार्पण्यंदारिद्र्यं उत्साहःपुत्रोत्पत्त्यादिजन्योहर्षः मदःप्रसिद्धः मांद्यमपाटवं महोत्सवोविवाहादिःवैरूप्यं विकारताम् ॥२२॥ मनस्तामिति ॥ मनस्तामनःसत्ता तामेवमूढतांविद्धि सामनःसत्तायदानश्यतितदाचित्तनाशरूपंसत्वंज्ञानमुदेति । गुणत्रयात्मकेमनसि रजस्तमोमयीमूढतायदावि

नश्यति तदाज्ञानिनोमनःशुद्धसत्वात्मकंसंपद्यतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ मैत्रीति ॥ तदेवसत्वंमैत्र्यादियुक्तंविशुद्धवासनंजीवन्मुक्तस्यमनोभवति ॥२४॥ सरूपइति ॥ समानरूपः । आत्मस्वरूपंमनसाभिन्नंस्फुरतीत्यर्थः ॥ २५॥ अरूपइति ॥ निष्कलात्मकःनिरंशस्वरूपः सत्वांशस्यापिविनष्टत्वात् ॥ २६ ॥ समग्राग्र्येतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ यस्मात्कारणाद्विदेहमुक्तरूपेपरमपावनेपदे समग्राणामग्र्यगुणानांमैत्र्यादिश्रे

मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तंभवत्युत्तमवासनम् ॥ भूयोजन्मविनिर्मुक्तंजीवन्मुक्तस्यतन्मनः ॥ २४ ॥
सरूपोऽसौमनोनाशोजीवन्मुक्तस्यतत्रहि ॥ वसंतइवमंजर्योभांतिमैत्र्यादयोगुणाः ॥ २५ ॥
अरूपस्तुमनोनाशोयोमयोक्तोरघूद्वह ॥ विदेहमुक्तएवासौविद्यतेनिष्कलात्मकः ॥ २६ ॥ स
मग्राग्र्यगुणाधारमपिसत्वंप्रलीयते ॥ विदेहमुक्तेविमलेपदेपरमपावने ॥ २७ ॥ विदेहमुक्ति
विषयेतस्मिंश्चित्तलयात्मके ॥ चित्तनाशेविरूपाख्येनकिंचिदपिविद्यते ॥ २८ ॥ नगुणानागुणा
स्तत्रनश्रीर्नाश्रीर्नलोलता ॥ नचोदयोनास्तमयोनहर्षामर्षसंविदः ॥ २९ ॥ नतेजोनतमःकिंचि
न्नसंध्यादिर्नरात्रयः ॥ नसत्तानापिवासत्तानचमध्यंहितत्पदम् ॥ ३० ॥ येहिपारंगताबुद्धेःसंसा
राडंबरस्यच ॥ तेषांतदास्पदंस्फारंपवनानामिवांबरम् ॥ ३१ ॥

ष्ठगुणानांआधारभूतंसत्वमपिप्रलीयते ॥२७॥ तस्माद्विदेहमुक्तिविषयेसत्वक्षयरूपे तस्मिन्विरूपेचित्तनाशेगुणदोषादिकंकिंचिदपिनविद्यते ॥२८॥ गुणामैत्र्यादयः अगुणाःमनोदोषाः श्रीर्गुणानांसमृद्धिः अश्रीर्दोषाणांसंपत् ॥२९॥ नसत्तावाप्यसत्ताच अस्तिनास्तिव्यवहारयोरभावात् तत्पदंविदेहमुक्तिरूपंमध्यंचन सदसदात्मकंअनुभवरूपंवानभवतिसत्त्वासत्त्वयोर्विरोधात् ॥ ३० ॥ येहीति ॥ ततविदेहकैवल्यं

स्फारमास्पदंविश्रांतिस्थानम् ॥ ३१ ॥ संशांतेति ॥ एकसुप्तंएकंसुषुप्तमेवयस्मिन् सर्वदाचित्तस्यलीनत्वात् । आनंदमंथरंब्रह्मानंदनिर्भरं एवंविधंयत्परंविदेहमुक्तिरूपंतस्मिन्पदेआकाशकोशवत्तनवःसूक्ष्माः । स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकदेहत्रयाभावात् अतनवःगलितचित्तलवाः विगलितसत्वरूपचित्तांशाःमहांतोवसंतिविश्राम्यंति ॥३२॥ ब्रह्मन्नितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ मृद्वीकाद्राक्षालता ॥३३॥३४॥ अंतरिति ॥ अंतर्लीनसमारंभशुभाशुभमहांकुरं अंतर्गतोद्यमपुण्यपापरूपमहांकुरं शरीरमेवसंसृतिव्रततेर्बीजं संसारस्यशरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायक

संशांतदुःखमजडात्मकमेकसुप्तमानंदमंथरमपेतरजस्तमोयत् ॥ आकाशकोशतनवोऽतनवोम
हांतस्तस्मिन्पदेगलितचित्तलवावसंति ॥ ३२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ब्रह्मन्संसृतिमृद्वीकालता
याविततताकृतेः ॥ किंबीजमथबीजस्यतस्यकिंबीजमुच्यते ॥ ३३ ॥ अथतस्यापिकिंबीजंबीजं
तस्यापिकिंभवेत् ॥ सर्वमेतत्समासेनपुनर्बोधविवृद्धये ॥ सिद्धयेज्ञानसारस्यवदमेवदतांवर
॥ ३४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अंतर्लीनसमारंभशुभाशुभमहांकुरम् ॥ संसृतिव्रततेर्बीजंशरीरंविद्धि
राघव ॥ ३५ ॥ भावाभावदशाकोशंदुःखरत्नसमुद्गकम् ॥ बीजमस्यशरीरस्यचित्तमाशावशा
नुगम् ॥ ३६ ॥ चित्तादिदमुदेत्युच्चैःसदसच्चांगजालकम् ॥ यथाचैतत्स्वयंस्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते
॥ ३७ ॥ द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यवृत्तिव्रततिधारिणः ॥ एकंप्राणपरिस्पंदोद्वितीयंदृढवासना ॥ ३८ ॥

त्वात् ॥३५॥ भावेति ॥ भावाभावदशाकोशंभावाभावदशानांजन्ममरणाद्यवस्थानांकोशवदाश्रयभूतम् ॥३६॥ चित्तस्यशरीरबीजत्वमुपपादयति ॥ चित्तादिति ॥ इदंसदसच्चविद्यमानमविद्यमानंवांगजालकमवयवसमष्टिरूपंशरीरंचित्तादेवोदेति । एतच्चार्थस्वरूपंयथायेनप्रकारेणसप्रकारस्स्वप्नसंभ्रमेषुस्वयमेवानुभूयते चित्तस्यशरीरपरिकल्पनाहेतुत्वंस्वप्नेषुस्वानुभवसिद्धमित्यर्थः ॥३७॥ द्वेइति ॥ वृत्तिव्रततिधारिणः

वृत्तयः सत्वादिगुणपरिणामरूपाः ताएवव्रततयःशाखास्तद्धारिणः ॥ ३८ ॥ प्राणस्पंदोवासनाचचित्तस्यबीजमित्युक्तम् तत्रप्राणस्पंदस्य बीजत्वमाह ॥ यदेति ॥ प्राणोयदानाडीसंस्पर्शनोद्यतः । शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यइतिश्रुतेः । यानाड्योमनोवहाःतासुसंचारणोद्युक्तः सत्प्रस्पंदतेतदाचित्तमाशुसंवेदनमयंवृत्तिज्ञानप्रचुरंसंजायते ॥ ३९ ॥ सतीति ॥ सर्वगतासतीसंवित्प्राणस्पंदेनबोध्यते विक्षोभ्यते । तस्मात्संविदोबहिर्मुखायाःसंरोधनमेवपरमंश्रेयोविद्धि ॥ ४० ॥ संविदिति ॥ संवित्समुदिताबोधिताविक्षोभितैवाशुसंवेद्यंयाति ततःसंवेदनात्संवेद्यानुसंधानात्चेतसोऽनंतानिदुःखानिसंभवंति ॥ ४१ ॥ सुप्तेति ॥ यदासंवित्पुनरबोधाय पुनरनुत्थानाय सुप्तासंतिष्ठतेस्वरूपए

यदाप्रस्पंदतेप्राणोनाडीसंस्पर्शनोद्यतः ॥ तदासंवेदनमयंचित्तमाशुप्रजायते ॥ ३९ ॥ सतीस
र्वगतासंवित्प्राणस्पंदेनबोध्यते ॥ संवित्संरोधनंश्रेयःपरमंविद्धिराघव ॥ ४० ॥ संवित्समुदि
तैवाशुयातिसंवेद्यमादरात् ॥ संवेदनादनंतानिततोदुःखानिचेतसः ॥ ४१ ॥ सुप्तापुनरबोधा
यसंवित्संतिष्ठतेयदा ॥ लब्धंभवतिलब्धव्यंतदातदमलंपदम् ॥ ४२ ॥ तस्मात्प्राणपरिस्पंदै
र्वासनाचोदनैस्तथा ॥ नोचेत्संविदमुच्छूनांकरोषितदजोभवान् ॥ ४३ ॥ संविदुच्छूनतांवि
द्धिचित्तंतेनेदमाततम् ॥ अनर्थजालमालूनविशीर्णजनजीवकम् ॥ ४४ ॥

वविश्राम्यति तदालब्धव्यंतदमलंपदंलब्धंभवति ॥ ४२ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोःप्राणस्पंदैःवासनाचोदनैश्चसंविदमुच्छूनांसंवेद्यगर्भतयास्थूलांनोकरोषिचेत्तर्हिभवानजोजन्मादिरहितोभविष्यसि ॥ ४३ ॥ संविदिति ॥ संविदःउच्छूनताविक्षुब्धतैवचित्तं तेनचित्तेनैव इदमालूनविशीर्णजनजीवकं आलूनाःआसमंताच्छिन्नाःविशीर्णाःक्षयंप्रापिताश्चजनानांजीवाःप्राणायेनतादृशमिदमनर्थजालंसंसाररूपमाततंप्रपंचितम् ॥ ४४ ॥

योगिनइति ॥ युक्तिकल्पितैः । योगशास्त्रनिरूपितैःप्रयोगैर्महामुद्रादिभिः ॥ ४५ ॥ चित्तेति ॥ प्राणसंरोधनमेवचित्तोपशांतिफलदं साम्यावस्थाकारणंसंविदःस्वास्थ्यंचविदुः ॥ ४६ ॥ ज्ञानेति ॥ पूर्वंप्राणस्पंदकल्पिताचित्तस्योत्पत्तिरुक्ता इदानींवासनाकल्पितामपरां चित्तस्योत्पत्तिंशृणु ॥ ४७ ॥ दृढेति ॥ त्यक्तपूर्वापरविचारणं पूर्वंनियतपूर्वभाविकारणं अपरंनियतपश्चाद्भाविकार्यं त्यक्तंपूर्वापरयोर्विचारणंयस्मिन् । किमस्यकारणंकार्यंवेतिविचारंविनैवपदार्थस्यआदानमुपादानं यद्यस्मात्कारणाद्दृढभावनयैव दीर्घकालंनैरंतर्यपरिशीलनयैवभवति तस्मात्सैवदृढभावनावासनेतिप्रकीर्तिता । सद्योजातस्यसुप्तोत्थितस्यवा सहसाप्रवृत्तौहेतुर्वासनेत्यर्थः । यद्वापूर्वंचिरपरिशीलन

योगिनश्चित्तशांत्यर्थंकुर्वंतिप्राणरोधनम् ॥ प्राणायामैस्तथाध्यानैःप्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥ ४५ ॥
चित्तोपशांतिफलदंपरमंसाम्यकारणम् ॥ सुभगंसंविदःस्वास्थ्यंप्राणसंरोधनंविदुः ॥४६॥ ज्ञानवद्भिःप्रकटितामनुभूतांचराघव ॥ चित्तस्योत्पत्तिमपरांवासनाजनितांशृणु ॥ ४७ ॥ दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणम् ॥ यदादानंपदार्थस्यवासनासाप्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥ भावितंतीव्रसंवेगादात्मनायत्तदेवसः ॥ भवत्याशुमहाबाहोविगतेतरसंस्मृतिः ॥ ४९ ॥ तादृग्रूपोहिपुरुषोवासनाविवशीकृतः ॥ प्रपश्यतियदेवैतत्सद्वस्त्विवतिविमुह्यति ॥ ५० ॥

यासंप्रतित्यक्तपूर्वापरविचारणं परिशीलितसजातीयपदार्थादानं यतःसंस्काराद्भवतिसावासनाप्रकीर्तिता संस्कारोवासनेत्यर्थः॥४८॥ भावितमिति ॥ यद्वस्तुतीव्रसंवेगाद्दृढाभ्यासादात्मनाचित्तेनभावितंवासितंभवति सभावितपुरुषोविगतेतरसंस्मृतिःवस्त्वंतरमचिंतयन्आशु तदेववस्तुभवति ॥ ४९ ॥ तादृगिति ॥ वासनाविवशीकृतःतादृग्रूपःपुरुषोयदेववस्तुप्रपश्यतिभावयति तदेवसद्वस्तुप्रामाणिकंवस्त्विवति विमुह्यति ॥ ५० ॥

वासनेति ॥ दुर्दृष्टिः दुर्वासनादूषितदृष्टिःपुरुषो वासनावेगवैवश्यात् तत्प्रसिद्धंवस्तुस्वरूपंप्रजहाति नगृह्णातीत्यर्थः । मदवशादिवमदपारवश्यादिव सर्वंवस्तुभ्रांतमन्यथाभूतमेवपश्यति ॥ ५१ ॥ असम्यगिति ॥ यच्छब्दत्रयमव्ययंहेत्वर्थे । असम्यग्दर्शनेअनात्मन्यात्मभावनेअवस्तुनिवस्तुत्वसंकल्पनेचयत्कारणं तदेवान्यथाज्ञाननिमित्तंचित्तमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दृढेति ॥ पदार्थैकभावनात् दृढाभ्यासमतिचंचलंचित्तंजन्मादिकारणंसंजायते ॥ ५३ ॥ यदेति ॥ यत्हेयोपादेयरूपि तद्वस्तुकिंचिदपियदानभाव्यते किंतर्हिसकलंत्यक्त्वातूष्णींस्थीयतेत

वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपंप्रजहातितत ॥ भ्रांतंपश्यतिदुर्दृष्टिःसर्वंमदवशादिव ॥ ५१ ॥ असम्यग्दर्शनेयद्यदनात्मन्यात्मभावने ॥ यदवस्तुनिवस्तुत्वंतच्चित्तंविद्धिराघव ॥५२॥ दृढाभ्यासंपदार्थैकभावनादतिचंचलम् ॥ चित्तंसंजायतेजन्मजरामरणकारणम् ॥ ५३ ॥ यदानभाव्यतेकिंचिद्धेयोपादेयरूपियत् ॥ स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंनजायते ॥ ५४ ॥ अवासनत्वात्सततंयदानमनुतेमनः ॥ अमनस्तातदोदेतिपरमोपशमप्रदा ॥ ५५ ॥ यदानभाव्यतेभावःक्वचिज्जगतिवस्तुनि ॥ तदाहृदंबरेशून्येकथंचित्तंप्रजायते ॥ ५६ ॥ एतावन्मात्रकंमन्येरूपंचित्तस्यराघव ॥ यद्भावनंवस्तुनोऽतर्वस्तुत्वेनरसेनच ॥५७॥ नकिंचित्कलनायोग्यंदृश्यंभावयतःस्वतः ॥ आकाशकोशस्वच्छस्यकुतश्चित्तोदयोभवेत् ॥ ५८ ॥

दाचित्तंनजायते ॥ ५४ ॥ अवासनत्वादिति ॥ मनःकर्तृनमनुतेनसंकल्पयति ॥ ५५ ॥ यदेति ॥ जगतिवस्तुनिचक्वचिदपिभावःसत्ता यदानभाव्यते तदानिर्वासनत्वात्शून्येहृदंबरेकथंचित्तंप्रजायते ॥ ५६ ॥ एतावदिति ॥ वस्तुनःपदार्थस्य अंतःअंतःकरणेवस्तुत्वेनवस्तुस्वरूपेणरसेनआदरेणच यद्भावनंएतावन्मात्रकमेवचित्तस्यस्वरूपंमन्ये ॥ ५७ ॥ नकिंचिदिति ॥ कलनायोग्यंसंकल्पादिविषयंदृश्यंकिं

चिद्रपिस्वतोनभावयतःअतएवाकाशवत्स्वच्छस्य चित्तोदयःकुतोभवेत् ॥ ५८ ॥ यदिति ॥ आस्थायआदृत्यदृश्यस्ययदभावनंअनादर वीक्षणमित्यर्थः । अभावस्यदृश्यस्यनास्तित्वस्यवायद्भावनंयथावस्तुदर्शित्वं ब्रह्मैवेदंसर्वमितियथार्थवस्तुदर्शित्वंचयावत् तत्सर्वमचित्तत्वमुच्य ते । त्रेधापिचित्तस्यनिर्वासनत्वात् ॥ ५९ ॥ सर्वमिति ॥ शीतलंशीतलत्वंब्रह्मैवेदंसर्वमाशयवर्ति निवृत्तरागद्वेषतयाशीतलेनाभिप्रायेणव र्तमानं वृत्तिस्थमपिवृत्तिमदपि ॥ ६० ॥ घनेति ॥ चक्रभ्रमवत् यथाहिकुलालचक्रस्यभ्रमणंकुलालव्यापारनिवृत्तावपियावत्संस्कारमनुवर्तते तद्वज्जीवन्मुक्तशरीरमविद्यानिवृत्तावपितत्संस्कारशेषात्प्रारब्धभोगपर्यंतमवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ ६१ ॥ भ्रष्टेति ॥ रसनिर्हीना रसोविषयेष्वाद

यदभावनमास्थाययदभावस्यभावनम् ॥ यद्यथावस्तुदर्शित्वंतदचित्तत्वमुच्यते ॥ ५९ ॥ सर्व
मंतःपरित्यज्यशीतलाशयवर्तियत् ॥ वृत्तिस्थमपितच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ६० ॥ घनानवा
सनायस्यपुनर्जननकारिणी ॥ जीवन्मुक्तःसतत्त्वस्थश्चक्रभ्रमवदास्थितः ॥ ६१ ॥ भ्रष्टबीजोप
मायेषांपुनर्जननवर्जिता ॥ वासनारसनिर्हीनाजीवन्मुक्ताहितेस्मृताः ॥ ६२ ॥ सत्वरूपपरिप्रा
प्तचित्तास्तेज्ञानपारगाः ॥ अचित्ताइतिकथ्यंतेदेहांतेव्योमरूपिणः ॥ ६३ ॥ द्वेबीजेरामचित्तस्य
प्राणस्पंदनवासने ॥ एकस्मिंश्चतयोःक्षीणेक्षिप्रंद्वेअपिनश्यतः ॥ ६४ ॥

रातिशयःतद्रहिता ॥ ६२ ॥ सत्वेति ॥ सत्वरूपपरिप्राप्तचित्ताः रजस्तमोभागयोर्निवृत्तत्वात् सत्वरूपमेवप्राप्तंचित्तंयेषांतेजीवन्मुक्ताअ चित्ताःकथ्यंते । अचित्तत्वादेवदेहस्यांतेव्योमरूपिणःचिदाकाशरूपाभवंति ॥ ६३ ॥ द्वेबीजेइति ॥ वासनाप्राणस्पंदयोःचित्तबीजत्व मुपपाद्य इदानींबीजांकुरतयोःपरस्परहेतुत्वादन्यतरनाशेऽपिद्वयोर्नाशइतिश्लोकद्वयेनोच्यते । चित्तबीजस्य चित्तस्यबीजभूतयोर्वासना प्राणस्पंदयोरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ वासनेति ॥ संवेद्यंदृश्यं यतःकरणात्तौवासनाप्राणस्पंदौ ततःसंवेद्यात्स्फुरतःप्रवर्तेते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ संविदमिति ॥ धीरेति संबोधनम् । तयासंविदा ॥ ६८ ॥ नबहिरिति ॥ संवित्कल्पितत्वात्संवेद्यस्यसंविदेवबीजमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतदेवसदृष्टांतमुपपादयति ॥ स्वप्नइति ॥ यथास्वप्नेस्वचमत्कारयोगेनस्वस्यैवभावनावशात् असद्भूतमपिस्वमरणंदेशांतरस्थितिश्चप्रतीयते तथासंविद्वशात्संवेद्यमित्यर्थः

वासनावशतःप्राणस्पंदस्तेनचवासना ॥ जायतेचित्तबीजस्यतेनबीजांकुरक्रमः ॥ ६५ ॥ वासनाप्राणपवनस्पंदयोरनयोर्द्वयोः ॥ संवेद्यंबीजमित्युक्तंस्फुरतस्तौयतस्ततः ॥ ६६ ॥ संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पंदनवासने ॥ समूलंनश्यतःक्षिप्रंमूलच्छेदादिवद्रुमः ॥ ६७ ॥ संविदंविद्धिसंवेद्यबीजंधीरतयाविना ॥ नसंभवतिसंवेद्यंतैलहीनस्तिलोयथा ॥ ६८ ॥ नबहिर्नांतरेकिंचित्संवेद्यंविद्यतेपृथक् ॥ संवित्स्फुरतिसंकल्प्यसंवेद्यंपश्यतिस्वतः ॥ ६९ ॥ स्वप्नेयथात्ममरणंतथादेशांतरस्थितिः ॥ स्वचमत्कारयोगेनसंवेद्यंसंविदस्तथा ॥ ७० ॥ पूर्वदृष्टमदृष्टंवायदस्याःप्रतिभासते ॥ संविदस्तत्प्रयत्नेनमार्जनीयंविजानता ॥ ७१ ॥ तदमार्जनमात्रंहिमहासंसारतांगतम् ॥ तत्प्रमार्जनमात्रंतुमोक्षइत्यनुभूयते ॥ ७२ ॥ संवेदनमनंतायदुःखायजननात्मने ॥ असंवित्तिरजाड्यस्थासुखायाजननात्मने ॥ ७३ ॥

॥ ७० ॥ पूर्वेति ॥ यद्वस्तुपूर्वदृष्टमदृष्टंवा अस्याःसंविदःसकाशात्प्रतिभासते तत्संवेद्यंवस्तु विजानतापुरुषेणप्रयत्नेनमार्जनीयंनिरसनीयम् ॥ ७१ ॥ तदिति ॥ तदमार्जनमात्रं तस्यसंवेद्यस्याविस्मरणमेवमहान्संसारःतत्प्रमार्जनमात्रंदृश्यविस्मरणमेवमोक्षः ॥ ७२ ॥ संवेदनमिति ॥ संवेदनंसंवेद्यानुसंधानं अनंतायजननात्मनेसंसाररूपाय दुःखायभवति । अजाड्यस्थाजाड्यसंबंधरहितायाअसंवित्तिःसंवेद्याननु

संधानंसा अजननात्मनेमोक्षरूपायसुखायभवति ॥७३॥ अजडइति ॥ हेरघूद्वहत्वंअजडोजाडयरहितःविगलितानंदरूपचित्तपरिणामः त्यक्तसंवेदनःहीनसंवेद्यानुसंधानश्चभव । यःअसंवेद्य संवेद्यमननुसंधाय प्रबुद्धात्माप्रकाशमानस्वरूपः सएवपरमात्मैवत्वंसत्यं नात्रसंदेहइत्यर्थः ॥ ७४ ॥ असंवित्तिरिति ॥ असंवित्तौसंवित्त्यभावेतज्जाडयंकथंनिवार्यतेअसंवित्तेर्जाडयाविनाभूतत्वस्य अचेतनेषुदृष्टत्वात् ॥ ७५ ॥ यइति ॥ योजीवःसर्वत्रसर्वेषुदृश्येषुअनवस्थास्थोऽस्थिरादरः कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपिदृश्येविश्रांतास्थोनभवति अतश्चकिंचिदपिसंवेद्यंचित्ते न

अजडोगलितानंदस्त्यक्तसंवेदनोभव ॥ असंवेद्यप्रबुद्धात्मायस्तुसत्वंरघूद्वह ॥ ७४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ असंवित्तिरजाडयस्थाकीदृशीभवतिप्रभो ॥ असंवित्तौचजाडयंतत्कथंवाविनिवार्यते ॥ ७५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यःसर्वत्रानवस्थास्थोविश्रांतास्थोनकुत्रचित् ॥ जीवोनविंदते किंचिदसंविदजडोहिसः ॥ ७६ ॥ संविद्वस्तुदशालंबःसयस्येहनविद्यते ॥ सोऽसंविदजडःप्रोक्तःकुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ७७ ॥ संवेद्येनहृदाकाशंमनागपिनलिप्यते ॥ यस्यासावजडोऽसंविज्जीवन्मुक्तःसउच्यते ॥ ७८ ॥ यदानभाव्यतेकिंचिन्निर्वासनतयात्मनि ॥ बालमूकादिविज्ञानमिवचस्थीयतेस्थिरम् ॥ ७९ ॥

विंदतेनानुसंधत्ते सजीवः असंवित्संवेद्याननुसंधानात् अजडश्चेतनत्वात् ॥ ७६ ॥ संविदिति ॥ वस्तुदशालंबःचैतन्यस्यतदिदमितिभूतादिवस्त्ववस्थानुसंधानंसंविदित्युच्यते । सातादृशीसंविद्यस्यनविद्यतेसकार्यशतान्यपिकुर्वन्नसंविदजडःप्रोक्तः ॥ ७७ ॥ संवेद्येनेति ॥ हृदाकाशंचित्ताकाशंनलिप्यतेनिर्वासनत्वात्नश्लिष्यते ॥७८॥ यदेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यदानिर्वासनतयाकिंचिदप्यात्मनिनभाव्यतेनानुसंधीयते बालमूकादीनांविज्ञानमिवचनिर्विकल्पतयास्थिरंस्थीयते स्वरूपेणेतिशेषः। बालादिवन्निर्विकल्पज्ञानस्वरूपतयास्थीयतइत्यर्थः ॥७९॥

तदाजाड्यविनिर्मुक्तंअसंवेदनंआश्रितंभवति । यस्मादसंवेदनाश्रयणात्भूयोनलिप्यते पुण्यपापवासनाभिर्नसंबध्यते ॥ ८० ॥ समस्तेति ॥ समस्तांवासनांत्यक्त्वायोनिर्विकल्पःसमाधिःसंभूतःतस्माद्धेतोःखेआकाशेनीलत्वमिवकलितंस्फारमानंदित्वंप्रवर्तते ॥ ८१ ॥ योगिनइति ॥ तत्रनिर्विकल्पसमाधौलीनस्य अतएवनिःसंवेदना संवेद्यानुसंधानरहितासंविद्यस्यतादृशस्ययोगिनः तन्मयत्वात् ध्येयेन वस्तुनासामरस्याद्धेतोरनाद्यंते अंतःस्वरूपे तदपिआनंदित्वमपिविलीयते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ एतामिति ॥ एतांदृष्टिंजाड्यरहितांसंवित्तिरू

तदाजाड्यविनिर्मुक्तमसंवेदनमाततम् ॥ आश्रितंभवतिप्राज्ञयस्माद्भूयोनलिप्यते ॥ ८० ॥ समस्तवासनांत्यक्त्वानिर्विकल्पसमाधितः ॥ नीलत्वमिवखेस्फारमानंदित्वंप्रवर्तते ॥ ८१ ॥ योगिनस्तत्रलीनस्यनिःसंवेदनसंविदः ॥ तन्मयत्वादनाद्यंतेतदप्यंतर्विलीयते ॥ ८२ ॥ गच्छंस्तिष्ठन्स्पृशन्जिघ्रन्नपितेनसउच्यते ॥ अजडोगलितानंदस्त्यक्तसंवेदनःसुखी ॥ ८३ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यकष्टयायत्नचेष्टया ॥ तरेद्दुःखांबुधेःपारमपारगुणसागरम् ॥ ८४ ॥ अथास्यांसंविदोरामसन्मात्रंबीजमुच्यते ॥ सन्मात्राद्यदुदेत्येषाप्राकाश्यमिवतेजसः ॥ ८५ ॥ द्वेरूपेतत्रसत्तायाएकंनानाकृतिस्थितम् ॥ द्वितीयमेकरूपंतुविभागोऽयंतयोःशृणु ॥ ८६ ॥ घटतापटतातत्तात्वत्तामत्तेतिकथ्यते ॥ सत्तारूपंविभागेनयत्तत्रानाकृतिस्मृतम् ॥ ८७ ॥

पांदृष्टिम् ॥ ८४ ॥ अथेति ॥ याहिसंवित्संवेद्यस्यबीजंअस्याःसंविदःसन्मात्रंअविच्छिन्नंचित्स्वरूपंबीजमुच्यते । यद्यस्मात्कारणादेषासंवित्तेजसस्तेजोद्रव्यात्प्रदीपादेः प्राकाश्यमिवप्रकाशइवसन्मात्रादेवोदेति ॥ ८५ ॥ द्वेइति ॥ सत्तायाःस्वरूपसत्तायाःद्वेरूपेस्तः । तत्रतयोर्मध्येएकंरूपंनानाकृति नानाप्रकारवत्स्थितं एकरूपमविक्षिप्तंतुरूपंद्वितीयम् ॥ ८६ ॥ घटेति ॥ यत्सत्तारूपंघटतापटतातत्तात्वत्ता

मत्तेतिविभागेनकथ्यते तत्सत्तायारूपंनानाकृतीतिस्मृम् । तदुक्तंहरिणा । संबंधिभेदात्सत्तैवभिद्यमानागवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यांसर्वेशब्दाव्यवस्थिताइति ॥ ८७ ॥ विशेषमिति ॥ विशेषंनामजात्यादिभेदंपरित्यज्य यत्सन्मात्रमलेपकंनिर्दोषंरूपमस्तितत्सत्तायामहारूपंपदंएकरूपमितिविदुः ॥ ८८ ॥ कालेति ॥ कालसत्ता कालकृताभूतभवद्भाविभेदभिन्नासत्ता कलासत्ता कलाअंशः तद्भेदकृता स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वादिरूपासत्ता वस्तुस्वरूपभेदकृताघटपटादिरूपासत्ता । इयंकालसत्ताइयंकलासत्ताइयंच वस्तुसत्तेत्यपिविभागकलनांभेदभावनांत्यक्त्वासन्मात्रैकपरोभव ॥ ८९ ॥ कालेति ॥ कालसत्तास्वसत्तास्वरूपसत्ता चकारात्कलासत्ताप्रोन्मुक्तकलना परित्यक्त

विशेषंसंपरित्यज्यसन्मात्रंयदलेपकम् ॥ एकरूपंमहारूपंसत्तायास्तत्पदंविदुः ॥८८॥ कालसत्ता
कलासत्तावस्तुसत्तेयमित्यपि ॥ विभागकलनांत्यक्त्वासन्मात्रैकपरोभव ॥ ८९ ॥ कालसत्तास्व
सत्ताचप्रोन्मुक्तकलनासती ॥ यद्यप्युत्तमसद्रूपातथाप्येषानवास्तवी ॥ ९० ॥ विभागकलनायत्र
विभिन्नपददायिनी ॥ नानात्वकारणंदृष्ट्वातत्कथंपावनंभवेत् ॥ ९१ ॥ सत्तासामान्यमेवैकंभा
वयन्केवलंविभुम् ॥ परिपूर्णपरानंदीतिष्ठापूरितादिग्भरः ॥ ९२ ॥ सत्तासामान्यमात्रस्यया
कोटिःकोविदेश्वर ॥ सैवास्यबीजतांयाताततएतत्प्रवर्तते ॥ ९३ ॥

विकल्पांशासती यद्यपिउत्तमसद्रूपातथापिएषाकालादिसत्तावास्तवीअविकल्पितानभवति ॥ ९० ॥ विभागेति ॥ यत्रकालसत्तादौनानात्वकारणंभेदहेतुमुपाधिंदृष्ट्वा विभागकलना विभिन्नपददायिनी वस्तुस्वरूपभेदबोधिनीभवति तत्कालसत्तादिकेसत्तारूपंकथंनामपावनंशुद्धंभवेत् । औपाधिकत्वादितिभावः ॥ ९१ ॥ सत्तेति ॥ विभुंव्यापकंसत्तासामान्यमेवैकंवस्तु केवलंभावयन् परिपूर्णपरानंदीआपूरितदिग्भरस्तिष्ठ ॥ ९२ ॥ सत्तेति ॥ सत्तासामान्यमात्रस्ययाकोटिरुत्कर्षः अविकृतरूपैव अस्यजगतोबीजतांयाताततएतज्जगत्पूर्वोक्त

क्रमेणप्रवर्ततेअयंक्रमः । सत्तासामान्यात्संवित्प्रवर्तते । संविदःसंवेद्यं संवेद्यात्प्राणस्पंदवासने ततश्चित्तं ततोदेहः ततःसंसारइति ॥ ९३ ॥ सत्तेति ॥ सत्तासामान्यस्यपर्यंतेकोटौयत्प्रसिद्धंकलनयोज्झितं आद्यमनाद्यंतंचपदंतस्यवस्तुनोबीजंनविद्यते ॥ ९४ ॥ तत्रेति ॥ तत्रसर्वबीजपूर्वोक्तपदेतिष्ठति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तत्पूर्वोक्तंसत्तासामान्यकोटिस्थंपदम् । अवगतंविततमेकंतत्स्वरूपंयेनतादृशस्त्वंभव ।

सत्तासामान्यपर्यंतेयत्तत्कलनयोज्झितम् ॥ पदमाद्यमनाद्यंतंतस्यबीजंनविद्यते ॥ ९४ ॥ तत्रसत्तालयंयातिनिर्विकारंचतिष्ठति ॥ भूयोनावर्ततेदुःखंतत्रलब्धपदःपुनः ॥ ९५ ॥ तद्धेतुःसर्वहेतूनांतस्यहेतुर्नविद्यते ॥ ससारःसर्वसाराणांतस्मात्सारोनविद्यते ॥ ९६ ॥ तस्मिंश्चिद्दर्पणेस्फारेसमस्तावस्तुदृष्टयः ॥ इमास्ताःप्रतिबिंबंतिसरसीवतटद्रुमाः ॥ ९७ ॥ तदमलमजरंतदात्मतत्त्वंतदवगताद्युपशांतिमेतिचेतः ॥ अवगतविततैकतत्स्वरूपोभवभयमुक्तपदोऽसितच्चिराय ॥ ९८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ एतानितानिप्रोक्तानित्वयाबीजानिमानद ॥ कतमस्यप्रयोगेणशीघ्रमासाद्यतेपदम् ॥ ९९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एतेषांदुःखबीजानांप्रोक्तंयद्यन्मयोत्तरम् ॥ तस्यतस्यप्रयोगेणशीघ्रमासाद्यतेपदम् ॥ १०० ॥ सत्तासामान्यकोटिस्थेद्रागित्येवपदेयदि ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनबलात्संत्यज्यवासनाः ॥ १ ॥

भयेनसंसारभयेनमुक्तं पदंस्वरूपंयस्यसोऽसि सम्यगेवतत्संविन्मात्रमात्मतत्त्वं चिरायचिरम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ एतेषामिति ॥ तस्यतस्यउत्तरोत्तरबीजस्यप्रयोगेणभावनया ॥ १०० ॥ सत्तेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । सत्तासामान्यकोटिस्थेपरेपदेक्षणमपिस्थितिंसमाधिंबभ्रा

सिचेत्तस्मिन्नेवक्षणेतत्पदमासादयसीत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ सत्तेति ॥ सत्तासामान्यनिष्ठायांतु ततोऽपिप्रयत्नविशेषःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥ संविदिति ॥ संवित्तत्त्वसमाधौतु ततोऽप्यधिकोयत्नविशेषइत्यर्थः ॥ ४ ॥ संवेद्यइति ॥ केवलेसंवेद्येध्यानमेवनसंभवति अस्याःसंवित्तेरेव सर्वत्रसर्वदासंभवात् कैवल्यस्यसंवेद्यस्यासंभवादितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पूर्वेभ्यइति ॥ श्लोकषट्कंवाक्यम् । अयंवासनात्यागविष

स्थितिंबध्नासितत्त्वज्ञक्षणमप्यक्षयात्मिकाम् ॥ क्षणेऽस्मिन्नेवतत्साधुपदमासादयस्यलम् ॥ २ ॥
सत्तासामान्यरूपेवाकरोषिस्थितिमंगचेत् ॥ तत्किंचिदधिकेनेहयत्नेनाप्नोषितत्पदम् ॥ ३ ॥
संवित्तत्त्वेकृतध्यानोयदितिष्ठसिराघव ॥ तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसितत्पदम् ॥ ४ ॥ संवेद्ये
केवलेध्यानंनकार्यंरघुनंदन ॥ संवेद्येवासनात्यागःसुमेरून्मूलनादपि ॥ ५ ॥ यावद्विलीनंनमनो
नतावद्वासनाक्षयः ॥ नक्षीणावासनाध्यानंनसंभवतिराघव ॥ ६ ॥ सर्वत्रसंभवादस्याःसंवित्तेरे
वसर्वदा ॥ वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरोषिवा ॥ ७ ॥ तत्तेशिथिलतांयांतिसर्वाधिव्याधयः
क्षणात् ॥ ८ ॥ पूर्वेभ्यस्तुप्रयत्नेभ्योविषमोऽयंहिसंस्मृतः ॥ दुःसाध्योवासनात्यागःसुमेरून्मूल
नादपि ॥ ९ ॥ यावद्विलीनंनमनोनतावद्वासनाक्षयः ॥ नक्षीणावासनायावत्तावच्चित्तंनशाम्य
ति ॥ १० ॥ यावन्नतत्त्वविज्ञानंनतावच्चित्तसंक्षयः ॥ यावन्नचित्तोपशमोनतावत्तत्त्ववेदनम् ॥ ११ ॥

यःप्रयत्नः वासनाक्षयमनोनाशतत्त्वज्ञानानामन्योन्यसापेक्षत्वात् एकैकशःसाधयितुंअशक्यत्वात् त्रयमपिसममेवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एकैकशइति ॥ मंत्राःसंकीर्तिताइव शिवशक्तिमंत्राणांपरस्परसापेक्षाणामेकैकशःपुरश्चरणंयथानफलदंतद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वासनेति ॥ वासनाप्राणस्पंदयोर्मिलित्वाचित्तबीजत्वात् वासनात्यागेनसमंप्राण

यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्त्वागमःकुतः॥ यावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः ॥१२॥ तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच॥ मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितान्यतः ॥१३॥ तस्माद्राघवयत्नेनपौरुषेणविवेकतः॥ भोगेच्छांदूरतःकृत्वात्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ १४ ॥ त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः ॥ तावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैः ॥ १५ ॥ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशामहामते ॥ समकालंसमभ्यस्ताभवंतिफलदामुने: ॥ १६ ॥ एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलम् ॥ तन्नसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राःसंकीर्तिताइव ॥ १७ ॥ त्रिभिरेभिश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः ॥ निःशंकमेवत्रुटयंतिबिसच्छेदाद्गुणाइव ॥ १८ ॥ जन्मांतरशताभ्यस्तारामसंसारसंस्थितिः ॥ साचिराभ्यासयोगेनविनानक्षीयतेक्वचित् ॥ १९ ॥ वासनासंपरित्यागसमंप्राणनिरोधनम् ॥ विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवंसमाहरेत् ॥ २० ॥ वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचित्तताम् ॥ प्राणस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छसितथाकुरु ॥ २१ ॥

निरोधनंविदुः । तस्मात्कारणात्तदपिप्राणनिरोधनमपि एवंवासनात्यागादित्रयेणसममेवसमाहरेत्समभ्यसेत् ॥ २० ॥ वासनेति ॥ चित्तनाशेवासनात्यागःप्राणनिरोधोवाहेतुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रप्राणनिरोधोपायमाह ॥ प्राणेति ॥ युक्त्यापूर्वोक्तेनयोगेन आसनाशनयोगेन आसनंपद्मादि अशनंशरीरादि तदेवयोगउपायस्ते न ॥ २२ ॥ वासनाक्षयेउपायमाह ॥ निःसंगेति ॥ भवभावनवर्जनात्भवभावनानिसंसारहेतवोमलिनवासनाः तद्वर्जनात् ॥ २३ ॥

प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया ॥ आसनाशनयोगेनप्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ २२ ॥ निःसंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ॥ शरीरनाशदर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते ॥ २३ ॥ वासनाभिभवेनष्टेनचित्तंसंप्रवर्तते ॥ संशांतपवनस्पंदेयथापांशुर्नभःस्थले ॥ २४ ॥ यःप्राणपवनस्पंदश्चित्तस्पंदःसएवहि ॥ प्राणस्पंदजयेयत्नःकर्तव्योधीमतोच्चकैः ॥ २५ ॥ उपविश्योपविश्यैकचित्तकेनमुहुर्मुहुः ॥ नशक्यतेमनोजेतुंविनायुक्तिमनिंदिताम् ॥ २६ ॥ अंकुशेनविनामत्तोयथादुष्टमतंगजः ॥ २७ ॥ अध्यात्मविद्याधिगमःसाधुसंगमएवच ॥ वासनासंपरित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनम् ॥ २८ ॥ एतास्तुयुक्तयःपुष्टाःसंतिचित्तजयेकिल ॥ आभिस्तज्जीयतेक्षिप्रंधाराभिरिवभूरजः ॥ २९ ॥ सतीषुयुक्तिष्वेतासुहठान्नियमयंतिये ॥ चेतस्तेदीपमुत्सृज्यविनिघ्नंतितमोऽञ्जनैः ॥ ३० ॥ विमूढाःकर्तुमुद्युक्तायेहठाच्चेतसोजयम् ॥ तेनिबध्नंतिनागेंद्रमुन्मत्तंबिसतंतुभिः ॥ ३१ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ चित्तनाशोपायमाह ॥ अध्यात्मेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ २८ ॥ आभिर्युक्तिभिःतच्चित्तम् ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मतिरिति ॥ यदीयाहठयोगसंबंधिनी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आगृहीतेति ॥ आगृहीतंआसमंतात्स्वीकृतं महापीठंमहतीप्रतिष्ठायेनतं रूढमूलमित्यर्थः । अतएवस्थिरस्थितिसुस्थितं स्थिरप्रतिष्ठत्वादचलंविचाररूपंकुसुमद्रुमंचिंतावात्यानविधुन्वं

मतिराल्ूनशीर्णांगीयदीयापेलवांगिका ॥ नक्वचिद्यातिविश्वासंमृगीग्राममगतायथा ॥ ३२ ॥
कालंयज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनभ्रमैः ॥ चिरमाधिशतोपेताःक्षपयंतिमृगाइव ॥ ३३ ॥ तस्मादे
तांपरित्यज्यदुर्दृष्टिंरघुनंदन ॥ शुद्धांसंविदमाश्रित्यवीतरागःस्थिरोभव ॥ ३४ ॥ संवेद्यव
र्जितमनुत्तममाद्यमेकंसंवित्पदंविकलनंकलयन्महात्मन् ॥ हृद्येवनिष्ठकलनारहितःक्रियांतुकुर्व
न्नकर्तृपदमेत्यशमोदितश्रीः ॥ ३५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ मनागपिविचारेणचेतसःस्वस्यनिग्रहः ॥
मनागपिकृतोयेनतेनाप्तंजन्मनःफलम् ॥ ३६ ॥ विचारकणिकायैषाहृदिस्फुरतिपेलवा ॥
एषैवाभ्यासयोगेनप्रयातिशतशाखताम् ॥ ३७ ॥ आगृहीतंमहापीठंविचारकुसुमद्रुमम् ॥ चिं
तावात्याविधुन्वंतिनास्थिरस्थितिसुस्थितम् ॥ ३८ ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोऽपि
वा ॥ नविचारपरंचेतोयस्यासौमृतएवसः ॥ ३९ ॥ किमिदंस्याज्जगत्किंस्यादहमित्यनिशंशनैः ॥
विचारयाध्यात्मदृशास्वयंवासज्जनैःसह ॥ ४० ॥ विचारोऽध्यात्मविद्यानांज्ञानमंगविदुर्बुधाः ॥
ज्ञेयंतस्यांतरेवास्तिमाधुर्यंपयसोयथा ॥ ४१ ॥

नि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सम्यगितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ सम्यग्ज्ञानेनसमालोकःसमदृष्टिः ज्ञेयसमःज्ञेयेनवस्तुनासमः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अपवित्रमिति ॥ मृष्टव
दपवित्रादिकंभुक्त्वाक्षिप्रंजरयति । समदृष्टितयानिःसंगत्वादितिभावः । तत्र अपवित्रंउच्छिष्टादि अपथ्यंवैद्यशास्त्रविरुद्धं क्लिन्नंचिरपर्युषि
तत्वात् । आर्द्राक्लिष्टमितिपाठेक्लिष्टमितिपक्षनष्टंस्वस्वरूपेणनष्टंरूपांतरापन्नमित्यर्थः । मृष्टंनिर्दोषंगुणवच्च । मृजशौचालंकारयोरितिधातुः

सम्यग्ज्ञानसमालोकःपुंसोज्ञेयसमःस्वयम् ॥ नबिभेतिनचादत्तेवैवश्यंनचदीनताम् ॥ ४२ ॥
भवत्यापीतमैरेयःसदामदमयोयथा ॥ समंचिद्रूपममलंज्ञेयंब्रह्मपरांवदुः ॥ ज्ञानाभिगममात्रेण
तत्स्वयंसंप्रसीदति ॥ ४३ ॥ अपवित्रमपथ्यंचविषासिक्तंमलाद्यपि ॥ भुक्त्वाजरयतिक्षिप्रंक्लिन्नंन
ष्टंचमृष्टवत् ॥ ४४ ॥ विषप्रतिविषाकल्कक्षीरेषुसलिलेऽधसि ॥ असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञोभवत्यास्वा
दनेसमः ॥ ४५ ॥ जीवितस्यापिहर्तारंदातारंचैकरूपया ॥ दृशाप्रसादमाधुर्यशालिन्यापरिप
श्यति ॥ ४६ ॥ सकस्यचिन्नोकदाचिदक्षस्यविषयस्थितौ ॥ ददातिप्रसरंसाधुराधिप्रोज्झित
याधिया ॥ ४७ ॥ अतत्त्वज्ञमविश्रांतमलब्धात्मानमस्थितिम् ॥ निगिरंतींद्रियाण्याशुहरि
णाइवपल्लवम् ॥ ४८ ॥ संगःकारणमर्थानांसंगःसंसारकारणम् ॥ संगःकारणमाशानांसंगःका
रणमापदाम् ॥ ४९ ॥

॥ ४४ ॥ विषेति ॥ विषंप्रसिद्धं प्रतिविषंविषनिवर्तकं प्रतिविषाधिकारेनिरूपितंद्रव्यांतरं अकल्कंअकल्मषंयत्क्षीरंतत्रच । अंधसिअन्ने
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सइति ॥ सःसमदृष्टिःअक्षस्यइंद्रियस्यप्रसरंआसक्तिम् ॥ ४७ ॥ अतत्त्वज्ञमिति ॥ निगिरंतिग्रसंति ॥ ४८ ॥ निःसंग
व्यहारित्वादित्यादौप्रस्तुतत्वात् । संगनिरूपणायतंसंगमवश्यहेयत्वेनप्रस्तौति ॥ संगइत्यादिना ॥ ४९ ॥

|| ५० || रामप्रश्नानंतरंचमलिनवासनैवसंगइतितत्स्वरूपंचनिरूपयिष्यति || ५१ || ५२ || ५३ || ५४ || ५५ || ५६ || ५७ || ५८ ||

संगत्यागंविदुर्मोक्षंसंगत्यागादजन्मता ॥ संगंत्यजत्वंभावानांजीवन्मुक्तोभवानघ ॥ ५० ॥
श्रीरामउवाच ॥ सर्वसंशयनीहारशरन्मारुतहेमुने ॥ संगःकिमुच्यतेब्रूहिसमासेनममप्रभो
॥ ५१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ भावाभावपदार्थानांहर्षामर्षविकारदा ॥ मलिनावासनायैषासासंगइ
तिकथ्यते ॥ ५२ ॥ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी ॥ मुक्ताहर्षविषादाभ्यांशुद्धाभव
तिवासना ॥ ५३ ॥ अजीवन्मुक्तरूपाणांदीनानामूढचेतसाम् ॥ कथ्यतेसंगशब्देनवासनाभ
वकारिणी ॥ ५४ ॥ हर्षामर्षविषादानांयदिगच्छसिवश्यताम् ॥ ततोहर्षविषादाभ्यांबंधनीवा
सनाभवेत् ॥ ५५ ॥ मुक्तोहर्षविषादाभ्यांयदिगच्छसिनान्यताम् ॥ वीतरागभयक्रोधस्तदसं
गोऽसिराघव ॥ ५६ ॥ दुःखैर्नग्लानिमायासियदिहृष्यसिनोसुखैः ॥ आशावैवश्यमुत्सृज्यतद
संगोऽसिराघव ॥ ५७ ॥ संपद्विपदिचैवात्मायदितेलक्ष्यतेसमः ॥ यथाप्राप्तानुवर्तीचतदसंगो
सिराघाव ॥ ५८ ॥ सदासमस्तेऽपिहिवस्तुजातेसमाशयोह्यंतरदीनसत्वः ॥ यदेवकिंचित्प्रकृतं
तदेवकुर्वन्नसंगःसुखमास्वराम ॥ ५९ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायउपशमप्रकरणआकाश
गत्यभावादिनिरूपणंनामाष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ समाप्तमिदमुपशमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

|| ५९ || इतिश्रीवासिष्ठविवरणउपशमप्रकरणआकाशगत्यभावादिनिरूपणंनामाष्टाविंशःसर्गःसमाप्तः || २८ || ||

॥ इति लघुयोगवासिष्ठे उपशमप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ लघुयोगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

ॐश्रीगणेशायनमः ॥ अथनिर्वाणप्रकरणंनिरूप्यते ॥ तत्रपंचदशाख्यानानि । भुशुंडःदेवपूजाबिल्वफलंशिला अर्जुनःशतरुद्राःवेतालःभ
गीरथःकिरातचिंतामणिगजाख्योपाख्यानत्रयगर्भःशिखिध्वजःकचःमिथ्याभृंगीइक्ष्वाकुःव्याधःभूमिकाश्चेति । तत्रप्राणवृत्त्यनुसंधानात्
चित्तविश्रांत्यानिर्वाणमिति भुशुंडोपाख्यानेननिरूप्यते हितमुपदिशति ॥ दिक्कालेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अहंदिगादिभिरनवच्छिन्नमा
द्यंतरहितंचिन्मात्रंब्रह्मैवास्मि इतरद्देहादिकंनास्तीत्यंतर्मत्वानिश्चित्य मुक्तामुक्तवपुः अभिमानपरित्यागान्मुक्तं प्रारब्धवशादमुक्तंचवपुर्येन
तादृशः सन्स्वात्मसुखः आत्मारामोभव। अस्तिमुक्त्वेतिपाठेएकंब्रह्मैवास्ति इतरन्नेतिमत्वाअंतरहमित्यहंतांमुक्त्वाअमुक्तवपुर्जीवन्नेवस्वात्म

ॐ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ॥ चिन्मात्रमक्षयंशांतमेकंब्र
ह्मास्मिनेतरत् ॥ १ ॥ इतिमत्वाहमित्यंतर्मुक्तामुक्तवपुर्महान् ॥ एकरूपःप्रशांतात्मामौनीस्वा
त्मसुखोभव ॥ २ ॥ यावदज्ञानकलनायावदब्रह्मभावना ॥ यावदास्थाजगज्जालेतावच्चित्तादिक
ल्पना ॥ ३ ॥ नास्तिचित्तंनचाविद्यानमनोनास्तिजीवकः ॥ एताश्चकलनारामकृताब्रह्मणएव
ताः ॥ ब्रह्मैवैकमनाद्यंतमब्धिवत्प्रतिजृंभते ॥ ४ ॥ देहेयावदहंभावोदृश्येऽस्मिन्यावदात्मता ॥
यावन्ममेदमित्यास्थातावच्चित्तादिविभ्रमः ॥ ५ ॥

सुखोभवेतियोजना ॥ १ ॥ २ ॥ अन्यथासंसारोननिवर्ततइत्याह ॥ यावदिति ॥ ब्रह्मभावनाब्रह्मैवेदंसर्वमितिभावनाया अभावोयावदनुव
र्तते अतएवाज्ञानकलनाऽज्ञानमयोबंधश्चयावदनुवर्तते अतश्चजगज्जालेआस्थायावत्तावदेवचित्तादिकल्पना चित्तंजीवोविद्येत्यादिभेदकल्प
नाप्रवर्तते ॥ ३ ॥ वस्तुतस्तुनकाचिद्भेदकल्पनेत्याह ॥ नास्तीति ॥ चित्तंशुद्धसत्वप्रधानमंतःकरणं मनस्तुरजोगुणप्रचुरं संकल्पविकल्पा
त्मकमंतःकरणम् ॥ ४ ॥ देहइति ॥ पूर्वोक्तस्यैवप्रपंचः दृश्येपरकीयदेहादौआत्मताचेतनत्वबुद्धिः । यद्वा । दृश्येप्रतिमादौआत्मतापर

मात्मभावोदेवताबुद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्तादिकल्पनायानिवृत्त्युपायमाह ॥ अंतरिति ॥ अंतर्मुखतयासर्वात्मकोऽहमिति परिपूर्णात्म भावनया त्रिजगत्तृणंतृणवदुपेक्षणीयं दृश्यं चिद्वह्नौसर्वप्रपंचाधिष्ठानभूतेस्वात्मचैतन्येजुह्वतः दृग्व्यतिरेकेणदृश्यस्याभावात् विलापयतो मुनेश्चित्तादिविभ्रमानिवर्तंते ॥ ६ ॥ कैषाअंतर्मुखतेत्याकांक्षायांचित्स्वरूपमाह ॥ चिदात्मेति ॥ पारावारविवर्जितःपूर्वोत्तरावधिरहितो निरंशश्चिदात्मास्मीतिनिजंस्फारंव्याप्तंरूपंस्मरअनुसंधत्स्व । इयमेवांतर्मुखतेतिभावः । अस्मृत्यानिजस्वरूपविस्मरणेनसंमितः परिच्छिन्नो माभव । असीतिपाठे यतश्चिदात्मासिअतोनिजंस्फाररूपंस्मरेतियोजना ॥ ७ ॥ यइति ॥ यःअतितरांशत्रुःसत्वरंमारणोद्यतश्च तमेवतथा

अंतर्मुखतयासर्वंचिद्वह्नौत्रिजगत्तृणम् ॥ जुह्वतोंऽतर्निवर्तंतेमुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ६ ॥ चिदात्मास्मिनिरंशोऽस्मिपारावारविवर्जितः ॥ रूपंस्मरनिजंस्फारंमाऽस्मृत्यासंमितोभव ॥ ७ ॥ यएवातितरांशत्रुःसत्वरंमारणोद्यतः ॥ तमेवाकृत्रिमंमित्रंयःपश्यतिसपश्यति ॥ ८ ॥ समूलकाषंकषतिनदीतटइवद्रुमम् ॥ यःसौहृदंमत्सरंचसहर्षामर्षदोषहा ॥ ९ ॥ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणतृष्णाविषविषूचिका ॥ क्षीयतेभावितेनांतःशरदामिहिकायथा ॥ १० ॥ यत्रोपादेयवाक्यत्वंभावितंस्वेनचेतसा ॥ तद्वचोंऽतर्विशत्युच्चैस्तप्तेक्षेत्रेयथापयः ॥ ११ ॥

विधमेवशत्रुंयोरागद्वेषरहिततयाअकृत्रिमंमित्रंपश्यति सशत्रुमित्रयोःसमदर्शीपुमान्पश्यति । जानात्यात्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ समूलेति ॥ यःसौहृदंमत्सरंचरागंद्वेषंच समूलकाषंकषतिसवासनंपरित्यजतिसपुमान्हर्षामर्षादिदोषान्हंति ॥९॥ अध्यात्मेति ॥ अंतःअंतःकरणेभाविते नचिरंवासितेन अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणतृष्णाविषविषूचिकातृष्णारूपाविषजन्याविषूचिकाक्षीयते शरदामिहिकायथा शरत्कालेन हिममिव ॥ १० ॥ अध्यात्मशास्त्रमध्यात्मविन्मुखादेवश्रुतंचित्तेलगतिनान्यथेत्याह ॥ यत्रेति ॥ यत्रयस्मिन्पुरुषेउपादेयवाक्यत्वं आप्तत्वेनस्वचे

तसा भावितंनिश्चितंतद्वचस्तस्यैवाप्तस्यवाक्यं उच्चैःप्रकर्षेणअंतः अंतःकरणे विशतिप्रविशति । तप्तक्षेत्रेपयोजलमिव ॥ ११ ॥ गुरुमुखे नस्वानुभवेनचविचाराभावेसंशयएवपर्यवस्यतीत्याह ॥ अपर्यालोचितेति ॥ अपर्यालोचितात्मार्थाः आत्मैवार्थःप्रतिपाद्योयस्मिन्शास्त्रेतदात्मार्थमध्यात्मशास्त्रं तदपर्यालोचितमविचारितंयैस्ते अपरामृष्टसंविदःअविचारितस्वरूपसंविदश्चमूढबुद्धयःसर्वेतृणवत्स्पंदंते । इतस्ततश्चलंति संदिहंतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननुसर्वेषामपिजीवानांचिद्रूपत्वात्कथंकेषांचित्संदेहइत्यत्राह ॥ सर्वेषामिति ॥ सत्यंसर्वेषामेवैतेषां जीवानामव्ययाचिदेषास्थितैवस्वरूपत्वेनावस्थितैव । किंत्वस्याःस्वरूपत्वेनावस्थितायाश्चितःअबोधवशात् अनाद्यविद्यामहिम्नाअननु

अपर्यालोचितात्मार्थाअपरामृष्टसंविदः ॥ स्पंदंतेचेतनोन्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः ॥ १२ ॥ सर्वेषामेवचैतेषांस्थितैवैषाचिदव्यया ॥ किंत्वबोधवशादस्याःपरांक्रपणतांगताः ॥ १३ ॥ तर्जनंगर्जनंमूढाद्धनुर्दंडगुणादिव ॥ श्रूयतेमरणायैवचिद्बोधपरिवर्जितम् ॥ १४ ॥ तस्मिन्यदधमेदत्तंतत्त्यक्तंसांद्रकर्दमे ॥ तेनसार्धंकथायासाकौलेयाक्रानमंबरे ॥ १५ ॥ अज्ञत्वमापदांनिष्ठाकाहिनापदजानतः ॥ इयंसंसारसरणिर्वहत्यज्ञप्रसादतः ॥ १६ ॥

संधानवशात् परांनिरवधिकांक्रपणतांक्षुद्रतांगताः ॥ १३ ॥ तामेवक्रपणतांदूषयन्नाह ॥ तर्जनमिति ॥ धनुर्दंडगुणादिव धनुष्यारोपितायाःमौर्व्याइवमूढादज्ञाज्जनात् चिद्बोधपरिवर्जितं स्वरूपचितोऽवबोधरहितंतर्जनंभर्त्सनंगर्जनंकंठकोलाहलश्चमरणायैवभूतद्रोहायैवश्रूयते । धनुर्गुणवन्मूढोहिस्वनन्परेषांनाशायैवकल्पते । अतोनतस्मात्किंचिदपिश्रोतव्यमितिभावः ॥ १४ ॥ समूढोदानसन्मानादिकंकिंचिदपि नार्हतीत्याह । तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नात्मावबोधविधुरेअधमेदत्तंधनंकर्दमेक्षारे उप्तमिवतेनसहसंकथापिअंबरेनिरावरणप्रदेशे ॥ १५ ॥ कौलेयकबाधायाअपरिहार्यत्वंदर्शयति । तस्मात्सर्वापदांसंसारसरणेश्चाज्ञानमेवमूलमित्याह ॥ अज्ञत्वमिति ॥ अज्ञत्वंअज्ञानं आपदांज

रामरणादीनांनिष्ठानिष्पत्तिहेतुःकुतः। हियस्मात्कारणात् अजानतःपुरुषस्यकाआपन्नस्यात् सर्वाप्यापत्स्यादेव। इयंचसंसारसरणिरज्ञानामेवप्रसादतोवहति प्रवर्तते। संसारप्रवृत्तेरज्ञप्रवृत्तिमूलत्वात् ॥ १६ ॥ यदिति ॥ ज्ञधियःज्ञानिनोबुद्धेर्यदेवजगद्गोष्पदाकारंगोष्पदमिवपेलवमल्पमवभासतेतदेवजगत्अमहात्मनोऽज्ञस्यअगाधमपारपर्यंतंचप्रतीयते। दुस्तरंभवतीत्यर्थः ॥१७॥ इत्थमात्मज्ञादेवगुरोःश्रोतव्यमित्युक्त्वात त्त्वंबोधयितुमाह संवेद्येनेति ॥ संवेद्येनविषयेणापरामृष्टंअसंश्लिष्टंशांतंसर्वात्मकंचयद्वस्तुसच्चिदानंदमयंकलनोज्झितंनिष्कलंतदेववस्तुतोऽस्ति ॥१८॥ समुदेतीति ॥ तस्मात्परब्रह्मणःसकाशात्कलनरूपिणीबंधनस्वभावाकलाअविद्या स्वतएवनतुपरेच्छयावासमुदेति साचकलना

यदेवगोष्पदाकारंज्ञधियःपेलवंजगत् ॥ तदेवापारपर्यंतमगाधममहात्मनः ॥ १७ ॥ संवेद्येना
परामृष्टंशांतंसर्वात्मकंचयत् ॥ तत्सच्चिदानंदमयमस्तीहकलनोज्झितम् ॥ १८ ॥ समुदेति
स्वतस्तस्मात्कलाकलनरूपिणी ॥ सूक्ष्मामध्यातथास्थूलाचेतिसाकल्प्यतेत्रिधा ॥ १९ ॥ स
त्वंरजस्तमइतिचैषैवप्रकृतिःस्मृता ॥ एषैवसंसृतिर्जंतोरस्याःपारंपरंपदम् ॥ २० ॥ अत्रयेतुत्रयः
प्रोक्तागुणास्तेऽपित्रिधास्मृताः ॥ नवधैवविभक्तेयमविद्यागुणरूपिणी ॥ २१ ॥ ऋषयोमुनयः
सिद्धानागाविद्याधराःसुराः ॥ इतिभागमविद्यायाःसात्विकंविद्धिराघव ॥ २२ ॥

सूक्ष्मादिभेदात्त्रिधाकल्प्यते ॥१९॥ सत्वमिति ॥ एषासूक्ष्मादिभेदभिन्नाकलैवसत्वादिगुणत्रयात्मिकाप्रकृतिःस्मृता एषैवगुणत्रयात्मकप्रकृतिरूपाकलैवजंतोःसंसृतिर्बंधहेतुः अस्याएवपारंनिवृत्तिः परंपदंकैवल्यम् ॥ २० ॥ अत्रेति ॥ अस्यांप्रकृतौगुणाःतेप्रत्येकंत्रिधास्मृताः सत्वादीनांगुणांतरैःसहव्यामिश्रितत्वात्। तथाहि सत्वंशुद्धंरजोमिश्रंतमोमिश्रंचेतित्रिविधं इत्थंरजस्तमसीचेति। एवंगुणत्रयात्मिकेयमविद्याकलाशब्दवाच्यानवधाविभक्ता ॥ २१ ॥ ऋषयइति ॥ अत्रमंत्रद्रष्टारोवसिष्ठविश्वामित्रादयऋषयः। मौननिष्ठामुनयः। ऋष्यादयोमि

लित्वाअविद्यायाःसात्विकोभागइत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्रावांतरविभागमाह । सात्विकस्येति ॥ सात्विकस्यास्यभागस्यमध्येनागावासुकित क्षकप्रमुखाःफणींद्राःविद्याधराःखड्गलांगुलिकांजनादिविद्याधारिणोजीमूतकेतुप्रभृतयश्च तमःतमोमिश्रसत्वांशाः मोहभूयिष्ठत्वात् । मुनयः सिद्धाश्चरजःरजोमिश्रःसत्वांशः तपोनिष्ठतयाप्रवृत्तिभूयिष्ठत्वात् । हरादयोदेवाःसत्वंसात्विकभागः सत्वांशज्ञानभूयिष्ठत्वात् ॥ २३ ॥ भागइति ॥ अविद्यायामध्येअविद्याप्रभेदानांनवानांमध्येएषभागः सात्विकभागस्यसत्वांशोविद्यात्वंविद्याशब्दवाच्यत्वमागतः यस्मात्कारणात् शुद्धंसत्वं शुद्धसत्वरूपोविद्याभागएवविद्येतिकथ्यते ॥ २४ ॥ उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति ॥ राजसीति ॥ एवमुक्तप्रकारेणराजसीता

सात्विकस्यास्यभागस्यनागाविद्याधरास्तमः ॥ रजस्तुमुनयःसिद्धाःसत्वंदेवाहरादयः ॥ २३ ॥
भागएषत्वविद्यायाएवंविद्यात्वमागतः ॥ शुद्धंसत्वंह्यविद्याया भागोऽविद्येतिकथ्यते ॥ २४ ॥ रा
जसीतामसीचेतिसृष्टिरेवंत्रिधात्रिधा ॥ मौर्ख्यपिंडःस्थावरादिःप्राप्तस्तामससीमताम् ॥ २५ ॥
श्रीरामउवाच ॥ मौर्ख्यमत्यंतघनतामागतंसमुपस्थितम् ॥ स्थावरादितनुंप्राप्तंकीदृशंभवति
प्रभो ॥ २६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अमनस्त्वमसंप्राप्तंमनस्त्वादपिविच्युतम् ॥ तटस्थंरूपमाश्रित्य
स्थितैपास्थावरेषुचित् ॥ २७ ॥

मसीचसृष्टिस्त्रिविधोक्ता । तथाहि । मनुष्याणामपिसर्वेषांराजसत्वेज्ञानप्रधानाब्राह्मणाःसत्वांशः युद्धादिप्रवृत्तिप्रधानाःक्षत्रियादयोरजोंऽशो मोहबहुलाःमच्छूद्रादयस्तमोंऽशः । एवंतामसेषुतिर्यक्ष्वपिप्रकाशप्रवृत्तिमोहबाहुल्याद्गवादिषुत्रैविध्यंवेदितव्यम् । मौर्ख्यपिंडःपिंडीभूताज्ञानरूपःस्थावरादिः सर्गविशेषः । तामससीमतांतामससृष्टेःपरमावधित्वंप्राप्तः ॥२५॥ मौर्ख्यमिति ॥ अत्यंतघनतामतिसांद्रतामागतंमौर्ख्यमज्ञानं स्थावरादितनुंप्राप्तंसत्कीदृशंसमुपस्थितंभवति केनप्रकारेणावस्थितंभवति ॥ २६ ॥ अमनस्त्वमिति ॥ अमनस्त्वंपाषाणादिवन्निर्मनस्क

तांअसंप्राप्तं हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थायाःप्रवृत्तेरसंभवात्। मनस्त्वादपिमनोव्यापारादपिविच्युतंच्युतंस्मरणाद्यभावात्। इत्थंतटस्थंमनस्त्वा मनस्त्वमध्यवर्तियन्मौर्ख्यंताद्दशंरूपमाश्रित्यचिदेषास्थावरेषुस्थिता ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुप्तेति ॥ यत्रस्थावरेषुचिच्चैतन्यंसुप्तपुर्यष्टका अहंकारकलायुक्तंबुद्धिबीजसमन्वितं तत्पुर्यष्टकमित्युक्तम् । शैवागमेतु स्यात्पुर्यष्टकमंतःकरणंधीकर्मकरणादीत्यतउक्तं ताद्दशंपुर्यष्टकमिंद्रिय समष्टिरूपं सुप्तंनिलीनंयस्यांसाताद्दशीसतीसुखदायिनीसुषुप्ताविवसुखाविर्भावहेतुःस्थिता । तत्रस्थावरेषुमूकांधजडेष्विवचित्सत्तामात्रेण तिष्ठतिनपुनःप्रकटतयाप्रकाशते ॥ २९ ॥ सत्तेति ॥ यत्रस्थावरेषुसत्ताचित्सत्ताद्वैततयासत्तयासहाभिन्नतया सत्तामात्ररूपतयेतियावत्।

श्रीरामउवाच ॥ मनस्त्वाद्विच्युतायत्रसंस्थितास्थावरेषुचित् ॥ तत्रादूरस्थितांमुक्तिंमन्येवेद विदांवर ॥ २८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ सुप्तपुर्यष्टकायत्रचितिस्थितासुखदायिनी ॥ मूकांधजडवत्तत्र सत्तामात्रेणतिष्ठति ॥ २९ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सत्ताद्वैततयायत्रसंस्थितास्थावरेषुचित् ॥ तत्रा दूरस्थितांमुक्तिंमन्येवेदविदांवर ॥ ३० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ बुद्धिपूर्वंविचार्येदंयथावस्त्ववलोकना त् ॥ सत्तासामान्यबोधोयःसमोक्षःस्यादनंतकः ॥ ३१ ॥ परिज्ञायपरित्यागोवासनानांयउत्तमः ॥ सत्तासामान्यरूपत्वात्तत्कैवल्यपदंविदुः ॥ ३२ ॥

संस्थिता संकल्पविकल्पाद्यभावात् । तत्रस्थावरेषुमुक्तिमदूरस्थितांसंनिहितांमन्ये समाध्यवस्थासादृश्यादितिभावः ॥ ३० ॥ बुद्धीति ॥ इदं जगद्विचार्य श्रुतियुक्तिविद्वदनुभवैःपर्यालोच्य यथावस्त्ववलोकनात् परमार्थनिश्चयात् बुद्धिपूर्वंयःसत्तासामान्यबोधः सत्तामात्रपर्यवसितोबोधः सएवानंतःपुनरावृत्तिरहितोमोक्षःस्यात् अन्यथामहापातकैरेवकायिकैःस्थावरत्वसिद्धेर्मोक्षस्यसुलभत्वात् मोक्षशास्त्राणांवैयर्थ्यं स्यादितिभावः ॥ ३१ ॥ एतदेवाह ॥ परीति ॥ परिज्ञायविचार्य हेयत्वाद्वासनानांसंसारहेतूनांयःउत्तमःपरित्यागःसंसारप्राप्तिरहितः

रित्यागःकुतः सत्तासामान्यरूपत्वात् चैतन्यस्यसर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात् तदेवकैवल्यरूपंविदुः॥ ३२॥ विचार्येति॥ पूर्वोक्तस्येवप्रपंचः। शास्त्राण्यध्यात्मशास्त्राणि आलोक्यगुरुमुखादवधार्य आर्यैःसहब्रह्मवादिभिःसहविचार्य युक्तिभिःअनुचिंत्य अध्यात्मभावनात्स्वचित्तेऽनुसंधानात् यत्सत्तासामान्यनिष्ठत्वंतदेवपरंब्रह्मविदुः ॥ ३३ ॥ अंतरिति ॥ यत्रयस्यांस्थावरदशायांवासनाबीजांकुरइवअंतरंतःकरणेसुप्तानिलीनामंदास्थितातत्सुषुप्तत्वं गाढनिद्रासादृश्यात्। तत्पुनर्जन्मप्रदंविद्धि वासनायानिक्षिप्तधनवन्निगूढमवस्थानात्॥ ३४॥ अंतरिति॥ अंतःअभ्यंतरेसंलीनमननंनिलीनमनोव्यापारं परितःसुप्तवासनंचयत् सुषुप्तं सुषुप्तसदृशीदशातज्जडधर्मत्वात् जडेष्वेववर्तमानत्वात् जन्मदुःखश

विचार्यार्यैःसहालोक्यशास्त्राण्यध्यात्मभावनात्॥सत्तासामान्यनिष्ठत्वंयत्तद्ब्रह्मपरंविदुः॥३३॥
अंतःसुप्तास्थितामंदायत्रबीजइवांकुरः ॥ वासनातत्सुषुप्तत्वंविद्धिजन्मप्रदंपुनः ॥ ३४ ॥ अं
तःसंलीनमननंपरितःसुप्तवासनम् ॥ सुषुप्तंजडधर्मत्वाज्जन्मदुःखशतप्रदम् ॥ ३५ ॥ स्थाव
रादयएतेहिसमस्ताजडधर्मिणः ॥ सुषुप्तपदमारूढाजन्मयोग्याःपुनःपुनः॥ ३६ ॥ यथाबीजेषु
पुष्पाणिमृदोराशौघटायथा ॥ तथांतःसंस्थिताःसाधोस्थावरेषुस्ववासनाः ॥ ३७ ॥ यत्रास्ति
वासनाबीजंतत्सुषुप्तंनसिद्धये ॥ निर्बीजावासनायत्रतत्तुर्यंसिद्धिदंस्मृतम् ॥ ३८ ॥

तप्रदंजन्मनांदुःखशतानांचहेतुः॥ ३५ ॥ स्थावरादयइति॥ अंतःकरणादेतेस्थावरादयोजडधर्मिणः समस्ताःसुषुप्तपदमारूढाइतिकृत्वापुनःपुनःजन्मयोग्याः। सुषुप्ताहिपुनःपुनःसंसरंति ॥ ३६ ॥ यथेति ॥ बीजेषुचूतादिबीजेषुयथाअंतःपुष्पाणिसूक्ष्मरूपतयासंस्थितानि। पुष्पग्रहणमुपलक्षणंफलादीनाम्। यथाचमृदोराशौमृत्तिकासमूहेघटाःसंस्थिताः। घटग्रहणंचशरावोदंचनादीनामुपलक्षणम्। तथास्थावरेषुस्ववासनाःस्वीयाःपुण्यापुण्यसंस्काररूपाजन्मांतरहेतवअंतःस्थिताः॥ ३७॥ यत्रेति ॥ यत्रस्थावरदशायांवासनाचतद्बीजमज्ञानंचसंसारका

रणमस्ति तत्सुषुप्तत्वमेवनतुर्यावस्था । तच्चसिद्धयेकैवल्यायनभवति । यत्रयस्मिन्जीवन्मुक्तपदे निर्बीजानिर्गतंबीजमज्ञानरूपंयस्याः सा शुद्धवासनाप्रवर्तते तत्तुर्यंपदंसिद्धिदंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ वासनायाइति ॥ वह्न्यादीनामिववासनायाःशेषःस्वल्पोऽपिबाधतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ निर्दग्धेति ॥ निर्दग्धवासनाबीजः निर्दग्धावासनातद्बीजमज्ञानंचयेनताद‍ृशः सत्तासामान्यनिष्ठत्वात् तद्रूपवान्पुरुषः सत्यसतिवादेहेभूयो दुःखभाङ्भवेत् ॥ ४० ॥ चिच्छक्तिरिति ॥ याखलुचिच्छक्तिः ब्रह्मचैतन्यरूपायाश्रितः शक्तिः वासनाबीजरूपिणीवासनारूपातद्बीजा ज्ञानरूपाचस्वापधर्मिणीनिद्राहेतुश्चविद्यते । यत् अस्याश्चिच्छक्तेर्हेतोश्रितः स्वरूपस्यतत्प्रसिद्धमदर्शनं अप्रतीतिः साआवरणशक्तिरविद्येत्यु

वासनायास्तथावह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपि ॥ स्नेहवैरिविषाणांचशेषःस्वल्पोऽपिबाधते ॥ ३९ ॥
निर्दग्धवासनाबीजःसत्तासामान्यरूपवान् ॥ सदेहोऽपिविदेहोवानभूयोदुःखभाग्भवेत् ॥४०॥
चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणीसर्वदेहिनाम् ॥ अस्यास्त्वदर्शनंयत्तदविद्येत्युच्यतेबुधैः ॥ ४१ ॥
अविद्यायास्तुभागेनप्रधानेनेतरंदहेत् ॥ तावद्यावन्मिथोघर्षाद्द्वयंशाम्येच्छिवंभवेत् ॥ ४२ ॥
एतावदेवाविद्यात्वंनेदंब्रह्मेतिनिश्चयः ॥ एषएवक्षयोऽस्यायद्ब्रह्मेदमितिनिश्चयः ॥ ४३ ॥

च्यते । यत्तदविद्येतिपाठे तद्दर्शनकारणमविद्येत्युद्देश्यगतलिंगोपादानान्नपुंसकत्वम् ॥ ४१ ॥ अविद्यायाइति ॥ अविद्यायाउक्तलक्षणायाः गुणत्रयात्मकत्वाद्गुणानांचप्रत्येकंत्रिविधत्वान्नवधाविभक्तायाः प्रधानभूतोयोभागः शुद्धसत्वरूपः तेनविद्याशब्दवाच्येनभागेनइतरम विद्याभागंतावद्दहेत् । यावद्भागद्वयंविद्याविद्यारूपंमिथोघर्षात् परस्पराभिभवाद्दृढंसम्यक् शाम्येत् विद्ययाअविद्यानिवर्त्यमानाविद्यामपि निवर्तयति अंत्यशब्देनोपांत्यशब्दइवेतिभावः ॥ ४२ ॥ एतावदिति ॥ इदंजगद्ब्रह्मन ब्रह्मात्मकंनभवति किंतर्हिवियदादिरूपमेवेतियो निश्चयः एतावदेवाविद्यात्वंअविद्यापारः इदंब्रह्मेतियोनिश्चयः एषएवतस्याअविद्यायाः क्षयइतिसंक्षेपः ॥ ४३ ॥

प्रकृतमनुसरति ॥ निश्चयइति ॥ हरादीनांदेवतानांनारदादीनामृषीणांचहृदिनिर्मलोयोनिश्चयोवर्तते सनिश्चयस्तेभवतु त्वमपितमेवजीवन्मु
क्तमार्गमवलंबस्वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ येनेति ॥ एतेहरादयोयेननिश्चयेनविशोकाजीवन्मुक्ताःसंस्थिताःतंनिश्चयंतत्त्वतोमेब्रूहि ॥ ४५ ॥ यदि
ति ॥ प्रतीयमानंदृश्यमखिलंब्रह्मैवेतिहरादीनांनिश्चयइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेवप्रपंचयति । ब्रह्मेति ॥ प्रकाशिकाचित् प्रकाश्यंचचेतनाचेत
नात्मकंब्रह्मेत्यर्थः । भूतपरंपराबियदादिमहाभूतसमूहः । अहमितिमच्छत्रुरितिच हरादीनांनिश्चयःस्वरूपाभिनयः ॥ ४७ ॥ नन्वेकमेवेदं

निश्चयोयोहरादीनांहृदितिष्ठतिनिर्मलः ॥ ऋषीणांनारदादीनांसतेभवतुराघव ॥ ४४ ॥ श्रीरा
मउवाच ॥ येनैतेभगवन्धीरानिश्चयेनमहाधियः ॥ विशोकाःसंस्थितास्तन्मेब्रह्मन्प्रब्रूहितत्त्व
तः ॥ ४५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यदिदंकिंचिदाभोगिजगज्जालंप्रदृश्यते ॥ तत्सर्वममलंब्रह्मवृं
हदेतद्व्यवस्थितम् ॥ ४६ ॥ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनंब्रह्मभूतपरंपरा ॥ ब्रह्माहंब्रह्मच्छत्रुर्ब्रह्ममन्मित्रबां
धवाः ॥ ४७ ॥ अज्ञस्यदुःखौघमयंज्ञस्यानंदमयंजगत् ॥ अंधंभुवनमंधस्यप्रकाशंतुसुचक्षुषः
॥ ४८ ॥ सर्वमेवहिब्रह्मेतिभाविते ब्रह्मवैपुमान् ॥ पीतेऽमृतेऽमृतमयःकोनामनभवेत्किल ॥ ४९ ॥
आभासमात्रममलंसर्वभूतावबोधकम् ॥ सर्वत्रावस्थितंशांतंचिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ ५० ॥ असं
स्तुताध्वगालोकेमनस्यन्यत्रसंस्थिते ॥ याप्रतीतिरनागस्कातच्चिद्ब्रह्मास्मिसर्वगः ॥ ५१ ॥

जगत्तत्कथंकस्यचिद्दुःखायकस्यचित्सुखायचस्यादित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयन्नाह । अज्ञस्येति ॥ ज्ञानाज्ञानकृतोऽयंविशेषइत्यर्थः ॥ ४८ ॥
ज्ञानप्रकारमेवसदृष्टांतमाह ॥ सर्वमिति ॥ ब्रह्मैवेतिभाविते निश्चिते ॥ ४९ ॥ आभासमात्रमिति ॥ आभासमात्रंविषयासंस्पृष्टज्ञानरूपंय
द्वस्तुनचिद्ब्रह्मेतिचिद्रूपंपरंब्रह्मेत्यनुभूयते । चिद्ग्रहणंशब्दब्रह्मणोनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५० ॥ एतदेवोदाहरणेनस्पष्टयन्नाह ॥ असंस्तुतेति ॥ असं

स्तुतस्यपूर्वमपरिचितस्याध्वगस्यालोकेदर्शनेसति मनसिचान्यत्रवस्त्वंतरेस्वाभिमतेसंस्थितेसति अनागस्का निखिलविकल्पनिर्मुक्तायाप्रतीतिरस्ति तत्सर्वगंचिद्ब्रह्मास्मि । अत्रासंस्तुतेत्यनेनपूर्वानुभवजनितसंस्कारमहिम्नाविकल्पानांनोदयइत्युक्तम् । अध्वगेत्यनेनकालविलंबाभावात् विकल्पोदयस्यावकाशोनास्तीतिदर्शितम् । मनसोऽन्यत्रावस्थानकथनात्तात्कालिकविकल्पकल्पनापिनसंभवतीतिसूचितमित्यनुसंधेयम् । नचप्रतीतिरेवनोदेतीतिवक्तुंबाह्येंद्रियप्रनाडिकयाबहिर्मुखायाःसंविदःप्रकाशकत्वाव्यभिचारात् । अन्यथानिर्विकल्पकाभावे तन्मूलस्यसविकल्पस्याप्यनुदयप्रसंगात् कालांतरेकिमत्रकश्चिदागतइतिपृष्टस्यतद्विषयस्मरणसंभवाच्च । तस्मान्निर्विकल्पतयाविषयदोषनिर्मुक्ता

सर्वसंकल्पफलदंसर्वतेजःप्रकाशकम् ॥ सर्वोपादेयसीमांतंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ५२ ॥ प्रशांतसर्वसंकल्पंविगताखिलकौतुकम् ॥ विगताशेषसंरंभंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ५३ ॥ इतिनिश्चयवंतस्तेमहांतोविगतैनसः ॥ सत्याःसत्येपदेशांतेसमेसुखमवस्थिताः ॥ ५४ ॥ इतिपूर्णधियोधीराःसमनीरागचेतसः ॥ ननंदंतिननिंदंतिजीवितंमरणंतथा ॥ ५५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सम्यग्ज्ञानविलासेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नूनंविश्रांतवानहम् ॥ ५६ ॥

निर्मलाप्रतीतिरस्तीत्यभ्युपगंतव्यम् ॥ ५१ ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषांसंकल्पानांफलदंजगत्स्वामित्वात्तादृशंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतीति ॥ इतिनिश्चयवंतःपूर्वोक्तप्रकारनिश्चययुक्ताः अतएवविगतैनसःनिष्पापाः सत्याःसतिसद्रूपेब्रह्मणिसाधवः तेनारदादयोमहांतः समेएकरूपेशांतेनिर्विकारेसत्येअबाध्यस्वरूपेपरेब्रह्मणिसुखंयथातथाअवस्थिताः ॥ सत्यासत्यइतिपाठेदृग्रूपत्वात्सत्ये दृश्यरूपत्वात्असत्यइतिव्याख्येयम् ॥ ५४ ॥ इतीति ॥ इतिअनेनप्रकारेणपूर्णधियःपरिपूर्णबुद्धयःब्रह्मनिष्ठत्वात् । अतएवसमंनीरागंचचेतोयेषांतेधीराजीवितंननंदंति आत्मारामत्वात ॥ ५५ ॥ सम्यगिति ॥ सम्यग्ज्ञानस्यविलासेनमहिम्नाप्राणनिरोधेनवा कथंकेनप्रकारेणवासनाविलयेसतिजीव

न्मुक्तौविश्रम्यते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ संसारेति ॥ संसारस्योत्तरणेयायुक्तिःउपायःसएवयोगः सचआत्मज्ञानंप्राणनिरोधनमितिद्विविधः ॥ ५८ ॥ प्रकाराविति ॥ प्रकारद्वयसाधारणोऽपियोगशब्दःप्राणनिरोधेभृशंरूढइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तदितिअर्धवाक्यम् ॥ तत्संसारोत्तरणसाधनंज्ञानंभवतेपूर्वमेवप्रोक्तम् । अतःपरंयोगक्रमंप्राणनिरोधस्योपायभावंशृणु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मेरोरिति ॥ पद्मराग

प्राणस्पंदनिरोधेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्वदविश्रम्यतेकथम् ॥ ५७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ संसारोत्तरणेयुक्तिर्योगशब्देनकथ्यते ॥ आत्मज्ञानप्रकारोऽस्यप्राणानांसंयमस्तथा ॥ ५८ ॥ प्रकारौद्वावपिप्रोक्तौयोगशब्देनयद्यपि ॥ तथापिरूढमायातःप्राणयुक्तावसौभृशम् ॥ ५९ ॥ असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ॥ प्रकारौद्वौततोदेवोजगादपरमःशिवः ॥ ६० ॥ तत्प्रोक्तंभवतेज्ञानंयोगक्रममथशृणु ॥ अत्रतेकथयिष्यामिवृत्तांतंपरमाद्भुतम् ॥ ६१ ॥ अहंकदाचिदास्थानेस्वर्गेऽतिष्ठंशतक्रतोः ॥ श्रुतवान्नारदादिभ्यःकथास्ताश्चिरजीविनाम् ॥ ६२ ॥ कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिदथतत्राभ्युवाचह ॥ शातातपोनाममुनिःप्रस्तावेचिरजीविनाम् ॥ ६३ ॥ मेरोरीशानकोणस्थेपद्मरागमयोद्भिदि ॥ अस्तिकल्पतरुःश्रीमान्शृंगेसर्वमनोरमे ॥ ६४ ॥ तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षिणेस्कंधकोटरे ॥ कलधौतलताप्रोतेविद्यतेविमलाशयः ॥ ६५ ॥

मयोद्भिदिपद्मरागमणिमयाउद्भिदः तरुगुल्मादयोयस्मिंस्तस्मिन्मेरोःशृंगेकल्पतरुरस्तीतिसंबंधः । पद्मरागमयेदिवीतिपाठे । पद्मरागमये मेरोःशृंगेयाद्यौःस्वर्गस्तत्रकल्पतरुरस्तीतियोजना । एकविंशाअमीस्वर्गानिविष्टामेरुमूर्धनीतिस्वर्गाणांबाहुल्यश्रवणात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्विहगालये भुशुंडोनाम भुवनेषुसर्वेष्वपिसुखंडयतेविहरतीतिभुशुंडइतिप्रसिद्धः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ तस्येति ॥ कच्छाःजलप्रायाः कोटरप्रदेशाः । कुंजाः लतादिभिःपिहितप्रदेशाः । लताःशाखाः पत्राणिपलाशानि पर्वाणिग्रंथयस्ते ष्वालयान्विधाय तत्रसंलीनान्विहगान्दृष्टवान् । भुशुंडान्वेषणार्थमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ निशानाथेतिचतुर्भिःश्लोकैर्वाक्यम् ॥ विरिंचिरथहंस

तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायसः ॥ वीतरागोबृहत्कोशोब्रह्मेवनिजपंजरे ॥ ६६ ॥ स
यथाजगतांकोशेजीवतीहसुराश्चिरम् ॥ चिरंजीवीतथास्वर्गेनभूतोनभविष्यति ॥ ६७ ॥ सदी
र्घायुःसनीरोगःसश्रीमान्समहामतिः ॥ सविश्रांतमतिःशांतःसकांतःकालकोविदः ॥ ६८ ॥ इ
तितेनभुशुंडोऽसौभूयःप्रष्टेनवर्णितः ॥ यथाचदेवदेवानांसभायांसत्यमुक्तवान् ॥ ६९ ॥ कथाव
सरसंशांतावथयातेसुरव्रजे ॥ भुशुंडंविहगंद्रष्टुमहंयातःकुतूहलात् ॥ ७० ॥ भुशुंडःसंस्थितोय
त्रमेरोःशृंगोत्तमोत्तमे ॥ कल्पद्रुमस्थमद्राक्षंशाखाचक्रमिवस्थितम् ॥ ७१ ॥ तस्यकच्छेषुकुंजेषु
लतापत्रेषुपर्वसु ॥ पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम् ॥ ७२ ॥ निशानाथकलाखंडमृ
णालशकलैधितान् ॥ विरिंचिरथहंसानांपोतकान्सामगायिनः ॥ ७३ ॥

पोतकादीन्पक्षिणोयावत्पश्यामितावदेकत्रस्कंधकोटरेसभायांवायसाअपरिक्षुभिताकाराःस्थिताइत्यन्वयः । अपरिक्षुभितत्वंचगुरुसंनिधौ चापलानौचित्यात्अंतर्मुखत्वाद्वेतिवेदितव्यम् । हंसादीनांसामगायनमंत्रोच्चारणशैवागमविज्ञानादिकंब्रह्मलोकादौमहर्षिभिःसामगाना दौसहवासादितिद्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ संकल्पेति ॥ सत्यसंकल्पतयासंकल्पमात्रेणकरौप्रादुर्भूतावित्यर्थः । हे

उद्गीर्णमंत्रनिचयान्स्वाहाकारनिभस्वनान् ॥ शुकान्काकान्कोकिलांश्चपक्षिणोऽन्याननेकशः ॥ ७४ ॥ गौरीकबरबर्हौघान्कौमारान्वरबर्हिणः ॥ स्कंदोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् ॥ ७५ ॥ तत्रपश्याम्यहंयावदेकांतेस्कंधकोटरे ॥ अपरिक्षुभिताकाराःसभायांवायसाःस्थिताः ॥ ७६ ॥ तेषांमध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःप्रोन्नताकृतिः ॥ परिपूर्णमनामौनीसमःसर्वांगसुंदरः ॥ ७७ ॥ प्राणस्पंदावधानेननित्यमंतर्मुखःसुखी ॥ प्रसन्नगंभीरमनाःपेशलःस्निग्धवाक्सुधीः ॥ ७८ ॥ अथतस्याहमपतंदीप्यमानवपुःपुरः ॥ चुक्षोभवायसंस्थानंनीलोत्पलसरःक्षणम् ॥ ७९ ॥ अशंकितमपिप्राप्तंददर्शमामनंतरम् ॥ भुशुंडस्तुवसिष्ठोऽयंप्राप्तइत्यवबुद्धवान् ॥ ८० ॥ पत्रपुंजात्समुत्तस्थौमेघशावइवाचलात् ॥ हेमुनेस्वागतमितिप्रोवाचमधुराक्षरम् ॥ मामुवाचमहातेजाःसौहार्दान्मधुराक्षरम् ॥ ८१ ॥ संकल्पमात्रजाताभ्यांकराभ्यांकुसुमांजलिम् ॥ मह्यमाशुतदैवादान्मेघोहैममिवोत्करम् ॥ ८२ ॥ इदमासनमित्युक्त्वानवंकल्पतरुच्छदम् ॥ उपानिन्येमहाबुद्धिःस्वयमेवखगाधिपः ॥ ८३ ॥ समंतात्खगवृंदेषुदर्शनोन्मुखदृष्टिषु ॥ तस्मिन्कल्पलतापुंजेह्युपविष्टोऽहमासने ॥ ८४ ॥ अर्घ्यपाद्यादिसंपाद्यभुशुंडस्तुष्टमानसः ॥ मामुवाचमहातेजाःसौहार्दमधुराक्षरम् ॥ ८५ ॥

मसुत्करमिवसौवर्णपुष्पप्रकरमिव ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ज्ञातेति ॥ ज्ञातत्वदागमोऽपिअवगतत्वदागमननिमित्तोऽपि एवमनेनप्रकारेणत्वां यद्यस्मात्कारणात्पृच्छामि सेयंकारणभूताभवद्वाक्यामृतास्वादवांछैवमयिजृंभते । भवद्वाक्यश्रवणवांछयैवभवदागमननिमित्तंजानन्नपिपृच्छामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

भुशुंडउवाच ॥ अहोभगवतास्माकंप्रसादोदर्शितश्चिरात् ॥ दर्शनामृतमेघेनयत्सिक्ताःसद्रुमावयम् ॥ ८६ ॥ किमर्थमद्यागमनंक्लेशेनात्माकदर्थितः ॥ वचनश्रवणोत्कानामाज्ञांनोदातुमर्हसि ॥ ८७ ॥ त्वत्पाददर्शनादेवसर्वंज्ञातंमयामुने ॥ चिरजीवितचर्चाभिर्वयंवःस्मृतिमागताः ॥ ८८ ॥ ज्ञातत्वदागमोऽप्येवंयत्त्वांपृच्छाम्यहंमुने ॥ भवद्वाक्यामृतास्वादवांछैवमयिजृंभते ॥ ८९ ॥ इत्युक्तवानसौ पक्षीभुशुंडश्चिरजीवितः ॥ त्रिकालामलसंवेदीतत्रप्रोक्तमिदंमया ॥ ९० ॥ विहंगममहाराजसत्यमेतत्त्वयोच्यते ॥ द्रष्टुमभ्यागतोऽस्म्यद्यत्वामेवचिरजीविनम् ॥ ९१ ॥ तदेवंसंशयंछिंधिभगवन्मम तत्त्वतः ॥ कस्मिन्कुलेभवान्जातोज्ञातज्ञेयःकथंभवान् ॥ ९२ ॥ कियदायुश्चतेसाधोवृत्तंस्मरसिकिंचवा ॥ केनायंवानिवासस्तेनिर्दिष्टोदीर्घदर्शिना ॥ ९३ ॥ अथरामभुशुंडोऽसौनप्रहृष्टोनवक्रधीः ॥ यत्पृच्छसिमुनेसर्वंशृणुतत्कथयाम्यहम् ॥ ९४ ॥ भवादृशामिमामाज्ञांकोविलंघयितुंक्षमः ॥ इत्युक्त्वाविहगाधीशःसर्वंकथितवानिदम् ॥ ९५ ॥ भुशुंडउवाच ॥ अस्त्यस्मिन्जगतिश्रेष्ठःसर्वनाकनिवासिनाम् ॥ देवदेवोहरोनामदेवदेवाभिवंदितः ॥ ९६ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

शिरःखुराइति ॥ शिरसिखुराःशफानियेषांते खुरेषुकरायेषांतेखुरकराः खुराकाराःकरायेषांतेवा करदंताः करस्थादंतायेषांतेच मुखोदराः मुखान्युदरेषुयेषांतेच । ऋक्षोष्ट्राजेभवक्त्राश्च ऋक्षाःभल्लूकाःउष्ट्राःक्रमेलकाःअजाःछागाःइभागजाःतेषांवक्त्राणीववक्त्राणियेषांतेतादृशाश्च ।

शिरःखुराःखुरकराःकरदंतामुखोदराः ॥ ऋक्षोष्ट्राजेभवक्त्राश्चप्रमथायस्यलालकाः ॥ ९७ ॥ यथागणा स्तथैवान्याःपरिवाराहिमातरः ॥ नृत्यंतिमातरस्तस्यपुरोभूतगणानताः ॥ ९८ ॥ वसंतिगिरिकूटे षुव्योम्निलोकांतरेषुच ॥ अवटेषुश्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनाम् ॥ ९९ ॥ जयाचविजयाचैवजयंती चापराजिता ॥ सिद्धारक्ताऽलंबुषाचउत्पलाचेतिदेवताः ॥ १०० ॥ सर्वासामेवमातृणामष्टावेतास्तु नायिकाः ॥ आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताःपराः ॥ १ ॥ तासांमध्येमहार्हाणांमातृणांमु निनायक ॥ अलंबुषेतिविख्यातामातामानदविद्यते ॥ २ ॥ वज्रास्थितुंडश्चंडाख्यइंद्रनीलाचलो पमः ॥ तस्यास्तुवाहनःकाकोवैष्णव्यागरुडोयथा ॥ ३ ॥ इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रचेष्टिताः ॥ कदाचिन्मिलिताव्योम्निसर्वाःकेनापिहेतुना ॥ ४ ॥ उत्सवंपरमंचक्रुःपरमार्थप्रकाशकम् ॥ जहसु र्ननृतुश्चैवपपुरुच्चैर्जगुस्तथा ॥ ५ ॥ इत्युत्सवेवर्तमानेतासांवाहास्तथोत्तमाः ॥ तथैवमत्ताजहसुर्न नृतुःपपुरासवम् ॥ ६ ॥

नानारूपाःप्रमथायस्यदेवस्यलालकाःक्रीडाहेतवः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ वज्रेति ॥ वज्रास्थितुंडः वज्रंवज्रवत्कठि नंअस्थितुंडंअस्थिमयंमुखंयस्यसः चंडाख्यः चंडइत्याख्यायस्यतादृशःकाकः तस्याअलंबुषायावाहनमस्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तत्रैकत्रासवोन्मत्ताःक्वचिन्ननृतुरंबरे ॥ रथहंस्यःस्थिताब्राह्म्यःकाकश्चालंबुषारथः ॥ ७ ॥ संजातरत
यस्तत्रसर्वाहंस्योमदाकुलाः ॥ रेमिरेसहकाकेनचंडकेनाथतास्तदा ॥ ८ ॥ अथतागर्भधारिण्योबभू
वुरतितोषिताः ॥ देव्यश्चकृतनृत्यास्ताःप्रशांतमदतांयुः ॥ ९ ॥ ततोदेव्योहरश्चैवपरिवारसमन्वि
ताः ॥ सर्वाःसंतुष्टमनसःस्वांस्वामुपययुर्दिशम् ॥ १० ॥ अंतर्वत्न्योबभूवुस्ताब्राह्म्योहंस्योमुनीश्वर ॥
वृत्तांतंकथयामासुर्ब्राह्म्यादेव्यायथास्थितम् ॥ ११ ॥ हेवत्स्यःसांप्रतंवत्सवत्योमेरथकर्मणि ॥ नसम
र्थाभवंत्योहिस्वैरंचरतसांप्रतम् ॥ १२ ॥ इतिगर्भालसाहंसीरुक्त्वादेवीदयापरा ॥ निर्विकल्पसमा
धानेब्राह्मीतस्थौयथासुखम् ॥ १३ ॥ हंस्योऽपिपक्वगर्भास्ताःसुवतेस्मयथाक्रमम् ॥ वैरंचेसरसि
स्फारेतनयानेकविंशतिः ॥ १४ ॥ एवंताभ्यस्तुहंसीभ्योजातावयमिमेमुने ॥ भ्रातरश्चंडतनयावा
यसाएकविंशतिः ॥ १५ ॥ मातृभिःसहहंसीभिर्ब्राह्मीभगवतीततः ॥ चिरमाराधितास्माभिःसमा
धिविरतासती ॥ १६ ॥ प्रसादपरयाकालेभगवत्याततःस्वयम् ॥ तथैवानुगृहीताःस्मोयथामुक्तावयं
स्थिताः ॥१७॥ संतृप्तमनसःशांतास्त्वेकांतेध्यानसंस्थितौ ॥ तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वंवयंगताः
॥ १८ ॥ वंदित्वापितरंतत्रनत्वादेवीमलंबुषाम् ॥ तयादृष्टाःप्रसादेनप्रोक्तवंतस्तदावयम् ॥ १९ ॥
तातज्ञातमलंज्ञेयंब्राह्म्यादेव्याःप्रसादतः ॥ किंत्वेकांतस्थितेःस्थानमभिवांछामउत्तमम् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रसायनेति ॥ रसायनमयी रागादिदोषनिवर्तकत्वात् । शांता तापत्रयापाकरणात् परमानंददायिनी ज्ञानोपदेशहेतुत्वात् । इत्थंभूतासासाधूनांसंगतिरूपाचंद्रिका कंनामनानंदयति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेनायंसर्वबाधानामगम्यःकल्पपादपः ॥ कथितंस्थानमस्माकंज्ञानिनासर्वदर्शिना ॥ २१ ॥ ततःकृ
तनमस्कारास्तस्माद्देशाद्विनिर्गताः ॥ इमंकल्पतरुंप्राप्यतिष्ठामोविगतज्वराः ॥ २२ ॥ अद्यमेफलि
तंपुण्यैश्चिरकालोपसंभृतैः ॥ निर्विघ्नमेवपश्यामियद्भवंतंमुनीश्वरम् ॥ २३ ॥ रसायनमयीशांतापर
मानंददायिनी ॥ नानंदयतिकंनामसाधुसंगतिचंद्रिका ॥ २४ ॥ नातःपरतरंकिंचिन्मन्येकुशलमात्म
नः ॥ संतोयदनुगम्यंतेसंत्यक्तसकलैषणाः ॥ २५ ॥ अधिगतपरमात्मनोऽपिमन्येभवदवलोकनशान्त
दुष्कृतस्य ॥ ममसफलमिहाद्यजन्मसाधोसकलभयापहरोहिसाधुसंगः ॥ २६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्यु
क्त्वार्घ्यंचपाद्यंचभूयोदत्तवतिस्वयम् ॥ भुशुंडविहगेतस्मिन्निदंरामाहमुक्तवान् ॥ २७ ॥ भ्रातरस्ते
विहंगेशताद्दक्तत्त्वामहाधियः ॥ इहकस्मान्नदृश्यंतेत्वमेवैकोहिदृश्यते ॥ २८ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ति
ष्ठतामिहनःकालोभूयानतिगतोमुने ॥ युगानांपंक्तयःक्षीणाःकल्पानांचमहामते ॥ २९ ॥ एतावताच
कालेनसर्वएवममानुजाः ॥ तनूस्तृणमिवत्यक्त्वाशिवेपरिणताःपदे ॥ ३० ॥ दीर्घायुषोमहांतोऽपिसं
तोऽपिबलिनोऽपिवा ॥ सर्वएवनिर्गीर्यंतेकालेनाकलितात्मना ॥ ३१ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आकाशइति ॥ स्तब्धप्रकृतिसर्वांगः स्तब्धानिश्चलाप्रकृतिःशरीरंसर्वांगानिसर्वावयवाश्रयस्यतादृशःसन् निर्वासनंमनइववासनाविहीनंजीवन्मुक्तचित्तमिवविगताखिलकल्पनं विगताअखिलाःकल्पनायस्मिन्कर्मणितत्सर्वकल्पनारहितंयथातथातिष्ठामि । दग्धप्रकृतिसर्वांगमितिपाठे ज्ञानाग्निनादग्धाप्रकृतिरविद्यासर्वांगानिचकामसंकल्पविचिकित्सादीनियस्येतिमनोविशेषणंवेदितव्यम् ॥ ३४ ॥ प्रतपंतीति ॥ यदाप्रलयसमये आदित्याद्वादशापियुगपदेवोदिताःप्रतपंति तदाव्योमांगणेगतोऽहं वारुणींवरुणसंबंधि

अहमुवाच ॥ कल्पांतेषुमहाबुद्धेवहत्स्वग्न्यम्बुवायुषु ॥ प्रतपत्सुतथार्केषुकथंतिष्ठसिविज्वरः
॥ ३२ ॥ भुशुंडउवाच ॥ यदाशाम्यतिकल्पांतेव्यवहारोजगद्गतः ॥ कृतघ्नइवमन्मित्रंतदानी
डंत्यजाम्यहम् ॥ ३३ ॥ आकाशएवतिष्ठामिविगताखिलकल्पनम् ॥ स्तब्धप्रकृतिसर्वांगोम
नोनिर्वासनंयथा ॥ ३४ ॥ प्रतपंतियदादित्याव्योमाङ्गणगतोऽह्यहम् ॥ वारुणींधारणांबध्वात
दातिष्ठामिधीरधीः ॥ ३५ ॥ यदाशकलिताद्रींद्रावांतिप्रलयवायवः ॥ पार्वतींधारणांबध्वाखे
तिष्ठाम्यचलंतदा ॥ ३६ ॥ जगद्गलतिमेर्वादियात्येकार्णवतांयदा ॥ वायवींधारणांबध्वासंप्ल
वेऽचलधीस्तदा ॥ ३७ ॥

नींधारणांभावनांचबध्वा धीरधीर्निश्चयबुद्धिस्तिष्ठामि । वरुणोयथाअपांमध्यमध्यासीनोबाह्यमातपसंतापंनावगच्छति तद्वद्भुशुंडोऽपिवरुणभावनयातन्मयत्वमासाद्य तद्वदेवबाह्यंसंतापंनानुभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदेति ॥ यदाप्रलयवायवः शकलिताद्रींद्रावांति तदापार्वतीं धारणांबध्वा आकाशेअचलंतिष्ठामि । भूमिष्ठानामेवपर्वतानांसंहार्यत्वेनतत्रैवप्रलयवायुसंरंभात् तत्संरंभाविषयेब्रह्मांडबहिराकाशेसाधारणवायुसंक्षोभाभावायपार्वतींधारणामालंब्यसुखंतिष्ठामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ जगदिति ॥ एकार्णवसमयेऽपिवायुधारणायाःसंप्लवेउपर्येवतरा

मि ॥ ३७ ॥ ब्रह्मांडेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ प्रलयेसतिब्रह्मांडस्यपारंबहिर्भागमासाद्य तत्त्वांतेब्रह्मांडावरणभूतानांभूम्यप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्प्रकृतिरूपाणांसप्तानांतत्त्वानामंतेविमलेपदेसुषुप्तावस्थयासमाध्यवस्थयातावत्तिष्ठामि । यावत्कमलजःपुनःसृष्टिकर्मणि तिष्ठति तदापुनःसृष्टौब्रह्मांडंप्रविश्यविहगालयेतिष्ठामि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ नियतिर्नियमनात्मिका

ब्रह्मांडपारमासाद्यतत्त्वांतेविमलेपदे ॥ सुषुप्तावस्थयातावत्तिष्ठाम्यचलरूपया ॥ ३८ ॥ यावत्पुनःकमलजःसृष्टिकर्मणितिष्ठति ॥ तत्रप्रविश्यब्रह्मांडंतिष्ठामिविहगालये ॥ ३९ ॥ मत्संकल्पवशेनैवकल्पेकल्पेपुनःपुनः ॥ अस्मिन्नेवगिरेःशृंगेतरुरित्थंभवत्ययम् ॥ ४० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथातिष्ठसिपक्षीन्द्रधारणाभिरखंडितः ॥ कल्पांतेषुतथाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिनः ॥ ४१ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ब्रह्मन्नियतिरेषाहिदुर्लंघ्यापारमेश्वरी ॥ मयेदृशेनवैभाव्यंभाव्यमन्यैश्चतादृशैः ॥ ४२ ॥ नशक्यतेचालयितुमवश्यंभवितव्यता ॥ यद्यथातत्तथैतद्धिस्वभावस्यैषनिश्चयः ॥ ४३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ज्ञानविज्ञानवान्वीरोयोगयोग्यमनोगतिः ॥ किंकिंस्मरसिकल्याणचित्रमस्मिन्जगत्त्रये ॥ ४४ ॥ भुशुंडउवाच ॥ बृहत्तरशिलावृक्षामजाततृणवीरुधम् ॥ अशैलवनवृक्षौघांस्मरामीमांधरामधः ॥ ४५ ॥

पारमेश्वरीशक्तिः ॥ ४२ ॥ नेति ॥ विचालयितुंविलंघयितुं भवितव्यतादैवगतिः । नियतिरितिईश्वरवादे भवितव्यतेतिनिरीश्वरवादे स्वभावस्यैषनिश्चयइतिस्वभाववादइति मतभेदेनोक्तमुररीकृतमित्यनुसंधेयम् ॥ ४३ ॥ ज्ञानेति ॥ तत्रज्ञानंमोक्षहेतुस्तत्त्वज्ञानं लौकिकनिखिलकलाशास्त्रादिविशेषज्ञानं चित्रमाश्चर्यम् ॥ ४४ ॥ बृहत्तरेति ॥ अधःअतीतेकल्पांते ॥ ४५ ॥

दशवर्षेति ॥ शोषणदहनानंतरं विलंबितायामतिसृष्टावेकादशसहस्रवर्षाणि भस्मभारपरिपूर्णैवधरास्थितेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ चतुर्युगांतमिति श्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अपरांकल्पांतरगतां जगत्कुटींजगदाधारभूतांधरां चतुर्युगांतएकस्मिंश्चतुर्युगेवनपादपैः नीरंध्रांसंस्मरामि । अन्यस्मिंश्चतुर्युगेनीरंध्रैरचलैर्वृतांसंस्मरामि अन्यस्मिंश्चतुर्युगेअगस्त्येनमहर्षिणाशून्यामतएवचनियामकाभावादेकविंध्यपर्वततांगतांविंध्येनैवैकेनव्याप्तांसंस्मरामि ॥ ४७॥४८ ॥ सुरापेति ॥ सुरापाब्राह्मणायस्मिन् निषिद्धसुरावर्जितसुरापानाःशूद्रायस्मिन् स्वैरवृत्तयःस्वेच्छाचारिण्यः

दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ भस्मभारभरापूर्णांसंस्मरामिधरामधः ॥ ४६ ॥ चतुर्युगांतमपरांनीरंध्रांवनपादपैः ॥ चतुर्युगांतमपरांनीरंध्रैरचलैर्वृताम् ॥ ४७ ॥ अनगस्त्यामिमामेकविंध्यपर्वततांगताम् ॥ चतुर्युगांतमपरांसंस्मरामिजगत्कुटीम् ॥ ४८ ॥ सुरापब्राह्मणंतातनिषिद्धसुरशूद्रकम् ॥ स्वैरवृत्तिसतीकंचकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ॥ ४९ ॥ जन्मेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिम् ॥ हिरण्याक्षापहरणंवाराहोद्धरणंक्षितेः ॥ ५० ॥ कल्पनंपार्थिवानांचवेदानयनमेवच ॥ मंदरोन्मूलनंचाब्धेरमृतार्थेचमंथनम् ॥ ५१ ॥ अजातपक्षोगरुडःसागराणांसमुद्भवः ॥ इत्यादिकायाःस्मृतयःस्वल्पातीतजगत्क्रमाः ॥ ५२ ॥

सत्यःकुलांगनायस्मिन् तादृशं कंचित्सर्गंसृष्टिंस्मरामि ॥ ४९ ॥ जन्मेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ इंदुभास्करादीनांजन्मउत्पत्तिं इंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिंइंद्रस्योपेंद्रस्यचमर्यादांक्षितेर्हिरण्याक्षेणापहरणंवाराहेणचोद्धरणम् ॥ ५० ॥ पार्थिवानांमन्वंतराधिपतीनांकल्पनं वेदानांसोमकेनसुरारिणापहृतानांमत्स्यावतारेणानयनं मंदरस्यमंथानत्वपरिकल्पनायसुरासुरैरुन्मूलनं अमृतार्थमब्धेर्मंथनंचतृतीयास्मृतिरस्ति । इत्यादिकाएवमादयः स्वल्पातीताजगत्क्रमायासुताः स्मृतयःस्मर्तव्यार्थाः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

बालैरपीति ॥ बालैरपिस्मर्यंते अतःकारणात्तासुस्मृतिषुकोग्रहःकोवाआदरः । मांप्रत्येतादृशोवृत्तांतोनप्रष्टव्यइतिभावः ॥ ५३ ॥ ततइति सार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ युष्मदादिषु भरद्वाजादिषु सनत्कुमारादिषु तथाद्यतनसर्गेषुचयत्स्मरणंतत्रस्मरणेकागणनाकोवाआदरः॥५४॥ ॥ ५५ ॥ मुनेइति ॥ ब्रह्मपुत्रस्यब्रह्मणोमानसपुत्रस्यते इदंजन्मअष्टमंकिल अष्टमेजन्मनिब्रह्मपुत्रस्त्वंजातइत्यर्थः । तस्मिन्नष्टमेसर्गेजन्मनि

बालैरपिहितास्तातस्मर्यंतेतासुकोग्रहः ॥ ५३ ॥ ततोजगतिजातेषुभगवन्युष्मदादिषु ॥ भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु ॥ ५४ ॥ सनत्कुमारभृग्वीशस्कंदेभवदनादिषु ॥ गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासुभूरिषु ॥ तथाद्यतनसर्गेषुस्मरणेगणनैवका ॥ ५५ ॥ मुनेतेब्रह्मपुत्रस्यजन्माष्टममिदंकिल ॥ संस्मराम्यष्टमेसर्गेतस्मिंस्त्वंममसंगतः ॥ ५६ ॥ कदाचिज्जायसेव्योम्नःकदाचिज्जायसेजलात् ॥ कदाचिज्जायसेशैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् ॥५७॥ अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता ॥ मुनेपंचसुसर्गेषुकूर्मेणैवपयोदधेः ॥ ५८ ॥ स्मरामिद्वादशंचेदममृतांभोधिमंथनम्॥वारत्रयंहिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामधः ॥ ५९ ॥ रेणुकाजन्मतांयातःषष्ठवारमयंहरिः ॥ शतंकलियुगानांचहरेर्बुद्धदशाशतम् ॥ ६० ॥ त्रिंशत्त्रिपुरविक्षोभान्द्वौदक्षाध्वरसंक्षयौ ॥ दशशक्रविघातांश्चचंद्रमौलेःस्मराम्यहम् ॥ बाणार्थमष्टौसंग्रामानध्वरप्रमथत्रयम् ॥ ६१ ॥

तेमेचसंगतिमिदानींवर्तमानामपिपूर्वमेवस्मरामि ॥ ५६ ॥ जन्मांतरेषुकुतोजातइत्यत्राह ॥ कदाचिदिति ॥ कदाचित्कस्मिंश्चिन्मन्वंतरे ॥ ५७ ॥ अंतरिति ॥ अंतर्धानंएकार्णवजलेतिरोधानंकूर्मेणैवनतुवराहादिना ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ त्रिंशदिति ॥ केनचिदविनयेन

क्षुब्धाच्चंद्रमौलेःसकाशाद्दशानांशक्राणांविघातान्पूर्वमनुभूतान् इदानींस्मरामि ॥ ६१ ॥ युगमिति ॥ युगंप्रति युगापेक्षया पुंसांधियां पुरुषबुद्धीनांन्यूनतयाअधिकतयाच क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान् । क्रियावेदोक्तकर्मानुष्ठानं अंगानिव्याकरणादीनि पाठोऽध्ययनप्रकारः क्रियावैचित्र्येणपाठवैचित्र्येणयुक्तान्वेदान्स्मरामि । द्वापरेकलौचधर्महासात्पुरुषबुद्धीनांह्रासेसति तदनुसारेणवेदानांक्रियांगपाठह्रासो भवति त्रेतायांकृतेचधर्मवृद्ध्यापुरुषबुद्धिप्रवृद्धौसत्यां क्रियादिवृद्धिरितिवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ एकार्थानीति ॥ निवृत्तानिसंप्रदायाभावा द्युगांतेनिवृत्तानि युगंप्रतिभारतादियुगापेक्षया पुरुषबुद्धिवैचित्र्यादेकार्थानिसमानार्थान्येवबहुपाठानिपुराणानिपुनरपिप्रवर्तंते ॥ ६३ ॥ इ

युगंप्रतिधियांपुंसांन्यूनाधिकतयामुने ॥ क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मराम्यहम् ॥ ६२ ॥
एकार्थानिसमग्राणिबहुपाठानिचानघ ॥ पुराणानिप्रवर्तंतेनिवृत्तानियुगंप्रति ॥ ६३ ॥ इति
हासंमहाश्चर्यमन्यद्रामायणाभिधम् ॥ ग्रंथंलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्मराम्यहम् ॥ ६४ ॥ वा
ल्मीकिनाम्नाजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतच्चद्वादशंवारंक्रियतेविस्मृतिंगतम् ॥ ६५ ॥
द्वितीयमेतस्यसमंभारतंनामनामतः ॥ स्मरामिप्राक्तनंव्यासकृतंजगतिविस्मृतम् ॥ ६६ ॥

तिहासमिति ॥ महाश्चर्यमहांत्याश्चर्याणियस्मिंस्ताद्दशंज्ञानशास्त्रंमोक्षोपायनिरूपणपरं अतएवहेतोःअन्यद्रावणवधार्थात्प्रसिद्धाद्रामायणाद्भि न्नंरामायणाभिधंग्रंथंलक्षप्रमाणमितिसंस्मरामि । अन्यदितिज्ञानशास्त्रापेक्षयानपुंसकनिर्देशः ॥ ६४ ॥ वाल्मीकीति ॥ तेनैवयःप्रसिद्धस्य रामायणस्यप्रणेतातेनैव अन्येनतस्मादन्येनवाल्मीकिनाम्नाजीवेनकृतमेतच्चज्ञानशास्त्ररूपंरामायणं युगांतेविस्मृतिंगतमितिकृत्वाद्वादशंवार मधुनाक्रियते । यःपूर्वंरावणवधार्थानांज्ञानशास्त्ररूपाणांचरामायणानांप्रणेतासएववाल्मीकिः संप्रदायप्रवृत्तयेपरमेश्वराज्ञयापुनःपुनःआवि र्भवति अन्योवाकश्चिज्जीवः । तपोमहिम्नावाल्मीकिभावमासाद्यरामायणसंप्रदायंप्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ द्वितीयमिति ॥ एतस्यरामायण

स्यसमंलक्षप्रमाणं भारतंनामप्राक्तनंपूर्वकल्पातीतंव्यासकृतंद्वितीयमितिहासं जगतिविस्मृतिंगतमपिस्मरामि । गतान्यपिभारतानिस्म रामीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ व्यासेति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ६७ ॥ राक्षसेति ॥ रामावतारात्प्रागेवरामायणप्रवृत्तेरवतरिष्यतो भविष्यतीतिचभा वितयानिर्देशः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ जगदिति ॥ जगद्रूपाभ्रांतिरियंकदाचित्कल्पांतेनैवविद्यते । कदाचित्तुस्थितिकालेविद्यते अतोजलबुद्बु दवत्स्थिता ॥ ७० ॥ दृश्येति ॥ इयमनिष्ठानियता अतिविचित्रत्वात् । अनष्टेतिपाठेनाशरहितापुनरपिप्रादुर्भावात् । दृश्यभ्रांतिरात्म

व्यासाभिधेनजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतच्चसप्तमंवारंक्रियतेविस्मृतिंगतम् ॥ ६७ ॥
राक्षसक्षतयेविष्णोर्महीमवतरिष्यतः ॥ अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्यति ॥ ६८ ॥ वसु
देवगृहेविष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये ॥ अधुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ॥ ६९ ॥ जगन्मयी
भ्रांतिरियंनकदाचनविद्यते ॥ विद्यतेतुकदाचिच्चजलबुद्बुदवत्स्थिता ॥ ७० ॥ दृश्यभ्रांतिरनिष्ठे
यमंतस्थासंविदात्मनः ॥ जायतेलीयतेचाशुलोलावीचिरिवांभसि ॥ ७१ ॥ नेहाभूदुत्तरापूर्व
ककुन्नायंचभूधरः ॥ दिगुत्तराभूदन्यत्रपूर्वमेषमहीधरः ॥ ७२ ॥ अर्कादिऋक्षसंचारान्मेर्वादि
स्थानकाद्दिशाम् ॥ संस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयांतिदिशोऽन्यथा ॥ ७३ ॥

नोंऽतस्थासंविदेव । अतोवीचिरंभसीवलोलाजायतेलीयतेच ॥ ७१ ॥ नेहेति ॥ पूर्वमतीतेकल्पांतरेइहास्मिन्प्रदेशेउत्तराककुन्नाभूत् । अयंमेरुश्चनाभूत् । अन्यत्रोत्तरादिगभूत् । अयंमहीधरश्चान्यत्राभूत् ॥ ७२ ॥ अर्केति ॥ अर्कादिऋक्षसंचारात्सूर्यादिग्रहसंचारात् मेर्वादि स्थानकात् । मेरुप्रभृतिमर्यादापर्वतसंस्थानाच्चदिशांसंस्थानं संनिवेशस्तस्मिन्मेर्वादिसंस्थाने अन्यथास्थितेसति । दिशोऽन्यथाप्रकारांतरं यांति । दिशामादित्यादिग्रहसंचारंमेर्वादिसंनिवेशंच अपेक्ष्यंकल्पितत्वात् तदन्यथाभावेदिशामपिअन्यथात्वंभवतीतिभावः ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तथापीति ॥ तथापिजानन्नपियद्यस्मान्मांपृच्छसि । तत्तस्मात्तेप्रकथयामि । सतांविदुषामाज्ञाचरणमेवआ ज्ञापितार्थानुष्ठानमेवाराधनमाहुः ॥ ७८ ॥ दोषेति ॥ दोषैरागद्वेषादिभिरेवमुक्ताफलैः प्रोतावासनारूपातंतुसंततिर्यस्यहृदिनग्रथिता । तंमृत्युर्नजिघांसतिहंतुंनेच्छति ॥ ७९ ॥ विश्वासेति ॥ विश्वासवृक्षक्रकचाः विश्वासानांपुत्रमित्रादिविषयाणांविश्रंभाणामेववृक्षाणांक्रक

कलौकृतयुगाचारान्कृतेकलियुगास्थितिम् ॥ त्रेतायांद्वापरेचैवविपर्यासंस्मराम्यहम् ॥ ७४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथासौवायसःश्रेष्ठोजिज्ञासार्थमिदंमया ॥ भूयःपृष्टोमहाबाहोकल्पवृक्षलताग्रके ॥ ७५ ॥ चरतांजगतःकोशेव्यवहारवतामपि ॥ कथंविहगराजेंद्रदेहंमृत्युर्नबाधते ॥ ७६ ॥ भुशुंडउवाच ॥ जानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मजिज्ञासयैवमाम् ॥ पृच्छसिप्रभवोनित्यंभृत्यंवाचालयंतिहि ॥ ७७ ॥ तथापियत्पृच्छसिमांतत्तेप्रकटयाम्यहम् ॥ आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनंसताम् ॥ ७८ ॥ दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः ॥ हृदिनग्रथितायस्यमृत्युस्तंनजिघांसति ॥ ७९ ॥ विश्वासवृक्षक्रकचाःसर्वदेहलताघुणाः ॥ आधयोयंनभिंदंतिमृत्युस्तंनजिघांसति ॥८०॥ शरीरतरुसर्पौघाश्रितार्पितशिरःफटाः ॥ आशायंनदहत्यंतर्मृत्युस्तंनजिघांसति ॥८१॥

चाः विदारणसाधनानिक्रकचपत्राणि । सर्वदेहानामेवलतानांघुणाः विलेखनपटवः कृमयः यत्कृतेविलेखनेघुणाक्षरमितिप्रसिद्धिः । आधयोमानसदुःखानि ॥ ८० ॥ शरीरेति ॥ शरीराणामेवतरूणांसर्पौघाः सर्पसमूहवत्तापहेतवः । आशास्तृष्णाविशेषाश्रितार्पितशिरःफटाः चिंताभिरर्पिताः शिरसिफटायासांताः आशारूपाणांसर्पाणांचिंताएवशिरोभागस्थिताः फणाइत्यर्थः ॥ ८१ ॥

रागेति ॥ लोभव्यालःलोभरूपःसर्पः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ यंत्रमिति ॥ कठिनंदार्वादिमयत्वाद्दृढंतिलानांयंत्रंतिलेभ्यस्तैलनिष्पीडनार्थंयंत्रंक र्तृउग्रंउन्नतत्वाद्भीषणम् ॥ ८४ ॥ एकस्मिन्निति ॥ संश्रितासंप्राप्ता तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ ८५ ॥ मृत्युःकंवानबाधतइतिपृष्टे यस्याशय दोषानसंतितंनबाधतइत्युक्तम् । तत्राशयदोषनिवृत्तिःकथमित्याकांक्षायामिदानींतन्निवृत्त्युपायमाह ॥ एतइति ॥ संसारव्याधिहेतवःए तेपूर्वोक्तामहादोषाएकसमाहितंएकस्मिंस्तत्त्वेसमाधियुक्तंचित्तं मनागपिनलुंपंति ॥ ८६ ॥ आधीति ॥ महाभ्रमैःपुत्रकलत्रादिविषय

रागद्वेषविषाघूर्णःस्वमनोबिलमंदिरः ॥ लोभव्यालोनभुंक्तेयंमृत्युस्तंनजिघांसति ॥ ८२ ॥ पीताशेषविवेकांबुःशरीरांभोधिवाडवः ॥ ननिर्दहतियंकोपस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ ८३ ॥ यंत्रंतिलानांकठिनंराशिमुग्रमिवाकुलम् ॥ यंपीडयतिनानंगस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥८४॥ एकस्मिन्निर्मलेयेनपदेपरमपावने ॥ संश्रिताचित्तविश्रांतिस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ ८५ ॥ एतेब्रह्मन्महादोषाःसंसारव्याधिहेतवः ॥ मनागपिनलुंपंतिचित्तमेकसमाहितम् ॥ ८६ ॥ आधिव्याधिसमुत्थानिचलितानिमहाभ्रमैः ॥ नविलुंपंतिदुःखानिचित्तमेकसमाहितम् ॥ ८७ ॥ अंधीकृतहृदाकाशाःकामकोपविकारजाः ॥ चिंतानपरिहिंसंतिचित्तमेकसमाहितम् ॥ ८८ ॥ येदुरर्थादुरारंभादुर्गुणादुरुदाहृताः ॥ दुष्क्रमास्तेनकृंततिचित्तमेकसमाहितम् ॥ ८९ ॥

व्यामोहैश्चलितानिप्रवृत्तानि ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ यइति ॥ अर्थाःसांसारिककार्यासिद्धिहेतवःसंपदः । आरंभास्तदर्थमुद्यमा गुणास्तदनुकूलाःशौर्यादयउदाहृताः । त्यागभोगादिपरितृप्तैःपामरजनैरुदीरिताःकीर्तितायेदुष्क्रमाःपरचित्तरंजनक्रमानीतिशास्त्रोक्तास्तेषांदुःखत्वंदुःखभूयिष्ठत्वंपर्यंतविरसत्वानित्यत्वादिनापूर्वमेववैराग्यप्रकरणेनिरूपितम् । तेदुरर्थादयःएकसमाहितंचित्तंनहिंसंतिकिंतर्हिविक्षिप्तंचित्तमेवसं

सारिणमिति ॥ ८९ ॥ एकसमाहितमित्युक्तं कुत्रवासमाहितमित्याकांक्षायांचित्तसमाधेर्विषयंदर्शयितुमाह यदिति ॥ यद्वस्तुउदर्कहितं उत्तरकालेबंधमोक्षहेतुगतभ्रमं निवृत्ताविद्यं अतश्चअनुपाध्युपाधिरहितंअतएवदुरीहितदशायाःसंसारदशायाउन्मुक्तं अतश्चसत्यमबाध्यं तिष्ठति । मनःकर्मतत्परंतादृक्परब्रह्मनिष्ठंकारयेत् तथासतिनमनोदोषाः असतिचदोषकालुष्येनमृत्युभयमितिपूर्वोक्तनिर्वाहः ॥ ९० ॥ यदिति ॥ चिरंवैधुर्यदायिनाचिरकालंविरोधहेतुना अशुद्धेनअप्रामाणिकेनअनेकत्वपिशाचेनभेदभ्रमेण यद्वस्तुअमृष्टमस्पृष्टम् । एकमेवा

यदुदर्कहितंसत्यमनुपाधिगतभ्रमम् ॥ दुरीहितदशोन्मुक्तंतत्परंकारयेन्मनः ॥ ९० ॥ यदमृष्टमशुद्धेनचिरवैधुर्यदायिना ॥ अनेकत्वपिशाचेनतत्परंकारयेन्मनः ॥ ९१ ॥ आत्मचिंतासमस्तानांदुःखानामंतकारिणी ॥ युष्मदादिषुसुप्रापादुष्प्रापाचास्मदादिषु ॥ ९२ ॥ समस्तकलनातीतंपरांकोटिमुपाश्रितम् ॥ पदमासादयंत्येतत्कथंसामान्यबुद्धयः ॥ ९३ ॥ आत्मचिंतासमानानांविविधानांमुनीश्वर ॥ आत्मचिंतावयस्यानांमध्यादेकतमामया ॥ ९४ ॥ सर्वदुःखक्षयकरीसर्वसौभाग्यवर्धिनी ॥ कारणंजीवितस्येहप्राणचिंतासमाश्रिता ॥ ९५ ॥ इत्युक्तवंतंविहगंभुशुंडंपुनरप्यहम् ॥ जानन्नपीदमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनिः ॥ ९६ ॥

द्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः । मनस्तादृग्ब्रह्मपरंकारयेद्भेदस्यविरोधहेतुत्वंविशदयितुमेवश्रुत्याभेदभावनायांभयंप्रतिपाद्यते ॥ यदाह्येवैषएतस्मिन् उदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रुतिः ॥ ९१ ॥ आत्मेति ॥ अस्मदादिष्वितिमंदबुद्ध्युपलक्षणम् ॥ ९२ ॥ मंदानांदुष्प्रापत्वमेवाह ॥ समस्तेति ॥ सामान्यबुद्धयोमंदबुद्धयः ॥ ९३ ॥ आत्मचिंतायादुष्प्रापत्वादेवतत्समानाप्राणचिंतामयाश्रितेत्याहश्लोकद्वयेन ॥ आत्मेति आत्मचिंतासमानत्वादेवंविधानामुपासनांतराणांतद्वयस्यालम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ शृण्वितिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ प्राणसमाधानंप्राणगत्यनुसंधानमित्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ शीतेतिश्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ शीतोष्णवपुषोः शीतवपुरपानःउष्णवपुःप्राणः । हृदाकाशार्कशशिनोः प्राणोऽर्कःअपानःशशी ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सहस्रेति ॥ सहस्रविनिकृत्तांगात् सहस्रंविनिकृत्तान्यंगानियस्यतस्मात् । सहस्रधाछिन्नादित्यर्थः बिसतंतुलवादपि तयोःप्राणापानयोर्ग

सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यंतचिरजिवित ॥ यथार्थंब्रूहिमेसाधोप्राणचिंताकिमुच्यते ॥ ९७ ॥ भुशुंडउवाच ॥ शृणुप्राणसमाधानंवक्ष्यमाणमिदंमया ॥ यस्येदंभगवन्सर्वंदेहगेहंमनोरमम् ॥ ९८ ॥ तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौप्रसृतावनिलौमुने ॥ देहस्यमध्येहृत्पद्मंतत्रैतौसमवस्थितौ ॥ ९९ ॥ प्राणापानावितिख्यातौ प्रकटौतौवरानिलौ ॥ तयोरनुसरन्नित्यंमुनेगतिरहंस्थितः ॥ १०० ॥ शीतोष्णवपुषोर्नित्यंनित्यमंबरपांथयोः ॥ कलेवरमहायंत्रवाहयोःश्रमहीनयोः ॥ १ ॥ हृदाकाशार्कशशिनोरग्नीषोमस्वरूपयोः ॥ तयोर्ममानुसरतःप्राणापानाभिधानयोः ॥ २ ॥ गतिःशरीरमरुतोःसशरीरमरुद्धयोः ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयोः ॥ सुषुप्तसंस्थितस्येवब्रह्मवांछंतिवासनाः ॥ ३ ॥ सहस्रविनिकृत्तांगाद्बिसतंतुलवादपि ॥ दुर्लक्ष्याविद्यमानापिगतिःसूक्ष्मतरानयोः ॥ ४ ॥ प्राणोऽयमनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्तिःसदागतिः ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेप्राणोऽयमूर्ध्वगःस्थितः ॥ ५ ॥

तिःसूक्ष्मतरादुर्लक्ष्याच ॥ ४ ॥ प्राणइति ॥ अयंप्राणःअनिशंस्पंदशक्तिःस्पंदरूपाचलनात्मिकाशक्तिर्यस्य सदागतिर्यस्यतादृशस्तिष्ठति । अयंचप्राणऊर्ध्वगःसन्सबाह्याभ्यंतरेद्वादशांगुलपर्यंतंबहिर्निःसरणात् बाह्यनिःसरणात्बाह्यसहितंदेहेयदभ्यंतरंतत्रउर्ध्वगःस्थितःपूर्वो

त्तरार्धयोर्भिन्नत्वात्प्राणशब्दस्यापौनरुक्त्यम् ॥ ५ ॥ अपानइति ॥ अयमपानस्तुअवाक् अधोगमनस्वभावःस्थितइत्ययमेवविशेषः । अन्यत्तुप्राणवदेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ जाग्रतइति ॥ योऽयमुत्तमःप्राणायामोऽभिज्ञस्यप्राणापानगतिज्ञस्यजाग्रतःस्वपतश्चैवप्रवर्तते तंप्राणायामं तावच्छ्रेयसेशृणु ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वादशेति ॥ द्वादशांगुलपर्यंतंबाह्यप्रदेशमाक्रमतांप्राणानांप्राणवृत्तीनां ततोविस्तृतोयोंऽगसंस्पर्शःप्राणावयवानांपरस्परसंश्लेषःसपूरकोबाह्यरूपउच्यते । शरीरापेक्षयाबाह्यस्यद्वादशांगुलपरिमितस्यप्रदेशस्यपूरणात् । स्वतइतिपाठेस्वतएवबाह्य

अपानोऽप्यनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्तिःसदागतिः ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेत्वपानोऽयमवाक्स्थितः ॥ ६ ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैवप्राणायामोऽयमुत्तमः ॥ प्रवर्ततेयोऽभिज्ञस्यतंतावच्छ्रेयसेशृणु ॥ ७ ॥ बाह्योन्मुखत्वंप्राणानांयद्धृदंबुजकोटरात् ॥ स्वरसेनास्तयत्नानामंतस्थंरेचकंविदुः ॥ ८ ॥ द्वादशांगुलपर्यंतंबाह्यमाक्रमतांततः ॥ प्राणानामंगसंस्पर्शोयःसपूरकउच्यते ॥ ९ ॥ बाह्यात्परापतत्यंतरपानेयत्नवर्जितः ॥ योंऽगप्रपूरणस्पर्शोंविदुस्तमपिपूरकम् ॥ १० ॥ अपानेऽस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि ॥ तावत्साकुंभकावस्थायोगिभिर्यानुभूयते ॥ ११ ॥ रेचकःपूरकश्चैवकुंभकश्चत्रिधास्थितः ॥ मृदंतरस्थानिष्पन्नघटवद्यास्थितिर्बहिः ॥ १२ ॥

माक्रमतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ बाह्यादिति ॥ अपानेवायौबाह्यात्प्रदेशादंतःपरापततिसति शरीराभ्यंतरंप्रविशतिसति यत्नवर्जितःअयत्नसिद्धःअंगप्रपूरणःशरीरप्रपूरणोयःस्पर्शस्तमपिपूरकंविदुः अंतःपूरकंविदुरित्यर्थः । शरीरांतःपूरणात् ॥ १० ॥ अपानइति ॥ अपानवायावस्तंगतेसति हृदिप्राणोयावन्नाभ्युदितःतावत्सावायोर्निश्चलारतिःकुंभकावस्थोच्यते । यायोगिभिरनुभूयतेअयमवस्थाविशेषोंऽतःकुंभकइत्यर्थःशरीरस्यांतरेचवायोःकुंभितत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ बाह्येति ॥ बाह्योन्मुखस्यप्राणवायोः यानासिकाग्रावधिर्गतिरस्ति तंगतिविशेषंआद्यंबाह्यपूरकंविदुः अपरस्यापिबाह्यपूरकस्य वक्ष्यमाणत्वादाद्यव्यपदेशः । नासिकाग्रलक्षणबाह्यदेशस्यपूरणाद्बाह्यपूरकत्वम् ॥ १४ ॥ नासेति ॥ नासाग्रादपिनिर्गत्यवायोर्याद्वाद शांतावधिर्गतिरस्ति तंगतिविशेषमपरंबाह्यपूरकंविदुः ॥ १५ ॥ बहिरिति ॥ प्राणेबहिरस्तंगतेसति यावदपानोवायुरंतराकर्षणशीलोनो

द्वादशांगुलपर्यंतेनासाग्रसमसंमुखे ॥ व्योम्निनित्यमपानस्यतंविदुःकुंभकंबुधाः ॥ १३ ॥ बा ह्योन्मुखस्यवायोर्यानासिकाग्रावधिर्गतिः ॥ तंबाह्यपूरकंत्वाद्यंविदुर्योगविदोजनाः ॥ १४ ॥ ना साग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः ॥ यावायोस्तंविदुर्धीराअपरंबाह्यपूरकम् ॥ १५ ॥ बहिर स्तंगतेप्राणेयावन्नापानउद्गतः ॥ तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुः ॥ १६ ॥ अंतर्मुखत्वंवा योर्यदपानोदयरूपकम् ॥ तंबाह्यरेचकंविद्याच्चिंत्यमानंविमुक्तिदम् ॥ १७ ॥ द्वादशांतात्समु त्थायरूपपीवरतापरा ॥ अपानस्यबहिष्ठंतमपरंपूरकंविदुः ॥ १८ ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैवकुंभ कादीननारतम् ॥ प्राणापानस्वभावांस्तान्बुध्वाभूयोनजायते ॥ १९ ॥ अष्टावेतेमहाबुद्धेरा त्रिंदिवमनुस्मृताः ॥ स्वभावादेहवायूनांकथितामुक्तिदामया ॥ २० ॥

द्गतःतावत्पूर्णसमावस्थंपूर्णकुंभतुल्यमवस्थाविशेषंबहिष्ठंकुंभकंविदुःशरीराद्बहिरेववायोःकुंभितत्वात् ॥ १६ ॥ अंतरिति ॥ वायोरपानोद यरूपकंयदंतर्मुखत्वंतंबाह्यरेचकंविद्यात् । बहिःकुंभितस्यवायोःअंतर्मुखतयारेचनात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अष्टाविति ॥ बाह्याःपूरका द्यास्त्रयः आंतराश्चत्रयःअतिरिक्तौतौद्वौबाह्यपूरकावित्यष्टविधत्वं तत्राद्यश्लोकद्वयेनस्थूलांप्राणापानगतिमाश्रित्यभेदद्वयमुक्तम् । अनंतर

श्लोकषट्केनसूक्ष्मांगतिमाश्रित्यषड्भेदानिरूपिताइतिविवेकः ॥ २० ॥ २१ ॥ एतदिति ॥ श्वदृतौशुनकचर्मनिर्मितायांभस्त्रिकायाम् ॥२२॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्राणस्येति ॥ हृदिस्थितात्पद्मयंत्रात्प्राणस्याभ्युदयउद्गमनं अयंप्राणोबहिर्द्वादशांगुलपर्यंतेअस्तंयाति ॥ २५ ॥ अपानस्येति ॥ यत्रप्राणस्यलयःतस्माद्द्वादशांतात्अपानस्योदयः । यतश्चप्राणस्योदयःतत्रहृत्पद्मेऽपानस्यलयइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अपानइति ॥ अपानश्चंद्ररूपत्वाद्देहंद्वादशांतररूपाद्बाह्यतआगत्योत्थापयति । आप्याययतिपुष्णाति । प्राणस्तुसूर्याग्निरूपत्वादिदंवपुःपाकयुक्तंकरोति

अव्यग्रमस्मिन्व्यापारेबाह्यंपरिजहन्मनः ॥ दिनैःकतिपयैरेवपदमाप्नोतिकेवलम् ॥ २१ ॥ एतदभ्यसतःपुंसोबहिर्विषयवृत्तिषु ॥ नबध्नातिरतिंचेतःश्वदृतौब्राह्मणोयथा ॥ २२ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्ययेस्थिताःस्थिरबुद्धयः ॥ प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंतैरखिन्नास्तएवहि ॥ २३ ॥ तिष्ठतागच्छता नित्यंजाग्रतास्वपताथवा ॥ एषाचेत्क्रियतेदृष्टिस्तन्नबंधनमाप्यते ॥ २४ ॥ प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्पद्मयंत्राद्धृदिस्थितात् ॥ द्वादशांगुलपर्यंतेप्राणोऽस्तंयात्ययंबहिः ॥ २५ ॥ अपानस्योदयो बाह्याद्द्वादशांतान्महामुने ॥ अस्तंगतिरथांभोजमध्येहृदयसंस्थिते ॥ २६ ॥ अपानश्चंद्रमादेहमाप्याययतिबाह्यतः ॥ प्राणःसूर्योऽग्निरथवापचत्यंतरिदंवपुः ॥ २७ ॥ अपानशशिनोऽतःस्था कलाप्राणविवस्वता ॥ यत्रग्रस्तातदासाद्यनभूयोजन्मभाङ्नरः ॥ २८ ॥

॥ २७ ॥ इत्थंप्राणापानगतेःप्राणायामरूपेणानुसंधानप्रकारमभिधायेदानींप्राणगत्यनुसंधानमुखेनात्मानुसंधानप्रकारमाह ॥ अपानेति ॥ अपानशशिनः अपानरूपस्यचंद्रस्यअंतःस्थाशरीरांतर्गता कलाएकदेशः प्राणविवस्वताप्राणाख्येनसूर्येणयत्रयस्मिन्नात्मतत्त्वेग्रस्ता यस्यआत्मनःप्रयत्नेनसंगता तत्पदंतदात्मतत्त्वमासाद्यानुसंधाय भूयःपुनर्नशोच्यते ॥ २८ ॥

प्राणेति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयं प्राणापानयोः परस्परोपरोधोयत्प्रयत्नवशाद्भवति तदेवात्मतत्त्वमनुसंधायमुच्यतइत्यर्थः । प्राणार्कस्यअंतःस्था कलेतिसंबंधः ॥ २९ ॥ प्राणेति ॥ इत्थमपानेप्राणभक्षोन्मुखेसति प्राणेअपानभक्षकेसति यत्तत्त्वमुभयोःप्राणापानयोरंतरालस्थंमध्यस्थंसाक्षितयाप्रवर्तते तत्पदंतदात्मतत्त्वमासाद्य नरोभूयोनजायतइत्यनुवृत्त्यासंबंधः ॥ ३० ॥ प्राणेति ॥ खलुचिद्रूपआत्मा प्राणक्षयसमीपस्थः प्राणस्यद्वादशांतरेक्षयेसति स्वयंसमीपेतिष्ठतिसाक्षितयासंनिधत्तेनतुस्वयंक्षीयते । अपानोदयेचकोटिगःसमीपगःसाक्षीनतुस्वयमुदेति । इत्थमपानप्राणयोर्मध्यंसाक्षिणंचिदात्मानमुपास्महे अनुसंदध्महे ॥ ३१ ॥ एतदेवविवृणोति ॥ अपानइति ॥ कलाकलंकरहितंअविद्यासंबंधरहितम् ॥ ३२ ॥ नापानइति ॥ यत्रचित्तत्वेप्राणोऽस्तमुपागतः अपानश्चनाभ्युदितः नासाग्रगगनावर्तं नासिकायाअग्रभागेयद्गगनंद्वादशांतरूपंतत्रावर्तमानंप्राणापानप्रवर्तकतयागमनागमनेकुर्वाणं तत्तादृशंचित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ३३ ॥ यदिति ॥ तत्पदंअखिलकलनाकलंकहीनं परमात्मस्वरूपत्वात् कलागणेनअविद्याव्यूहेनपरिकलितंचपरितोव्याप्तंच जीवरूपत्वात् । अनुभवविभवं स्वानुभवैकप्रमाणं तदग्र्यंपरंपदंप्रपद्ये ॥ ३४ ॥

प्राणार्कस्यतथांतस्थायत्रापानसितांशुना ॥ ग्रस्तातत्पदमासाद्यनभूयोजन्मभाङ्नरः ॥ प्राणोगतागतीकुर्वन्संधत्तेसूर्यचंद्रताम् ॥ २९ ॥ प्राणभक्षोन्मुखेऽपानेप्राणेवाऽपानभक्षके ॥ उभयोरंतरालस्थंनभूयोजायतेनरः ॥ ३० ॥ प्राणक्षयसमीपस्थअपानोदयकोटिगः ॥ अपानप्राणयोर्मध्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ३१ ॥ अपानोऽस्तंगतोयत्रप्राणोनाभ्युदितःक्षणम् ॥ कलाकलंकरहितंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ३२ ॥ नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चास्तमुपागतः ॥ नासाग्रगगनावर्तंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ३३ ॥ यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिकलितंचसदाकलागणेन ॥ अनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये ॥ ३४ ॥

एषेति ॥ अनेनपूर्वोक्तेन क्रमेणएषाचिति चिद्रूपेआत्मनि विश्रांतिर्मयाप्राप्तेतिसंबंधः ॥ ३५ ॥ नेति ॥ भूतंभविष्यच्चनचिंतयामि वर्तमानामेवदृष्टिमालंब्यात्मनास्वरूपेणैवतिष्ठामि ॥ ३६ ॥ चिरंजीवित्वहेतुमात्मनःचित्तवृत्तिप्रकारमेवप्रपंचयितुमाहनवभिःश्लोकैः ॥ इदमिति ॥ सुंदरंअभिनवंवस्तु ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परममिति ॥ परमंत्यागं त्यज्यतेऽनेनेतित्यागोवैराग्यं प्रकृष्टवैराग्यमित्यर्थः ॥४०॥

भुशुंडउवाच ॥ एषाहिचितिविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना ॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्मले ॥ ३५ ॥ नभूतंनभविष्यच्चचिंतयामिकदाचन ॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्तमानामिहात्मना ॥ ३६ ॥ इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्यामिसुंदरम् ॥ इतिचिंतानमेतेनचिरंजीवाम्यनामयः ॥ ३७ ॥ नस्तौमि नचनिंदामिक्वाचित्किंचित्कदाचन ॥ आत्मनोऽन्यस्यवासाधोतेनजीवाम्यनामयः ॥ ३८ ॥ नतुष्यतिशुभप्राप्तौनाशुभेष्वपिखिद्यते ॥ मनोममसमंनित्यंतेनजीवाम्यनामयः ॥ ३९ ॥ परमंत्यागमालंब्यसर्वमेवसदैवहि ॥ जीवितादिमयात्यक्तंतेनजीवाम्यनामयः ॥ ४० ॥ प्रशांतचालनंवीतशोकमस्तसमीहितम् ॥ मनोममुनेशांतंतेनजीवाम्यनामयः ॥ ४१ ॥ अयंबंधुःपरश्चायंममायमयमन्यथा ॥ इतिब्रह्मन्नजानामितेनास्मिचिरजीवितः ॥ ४२ ॥ आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेःसमाहितः ॥ संस्पर्शंनददाम्यंतस्तेनजीवाम्यनामयः ॥ ४३ ॥

प्रशांतेति ॥ तत्रचालनंनामवर्तमानेष्टवस्तुदर्शनकौतूहलम् । तदुक्तम् । कुतूहलंरम्यदृष्टौचालनंपरिकीर्तितमिति । शोकोनष्टेष्टवस्तुविषयः । समीहितंभविष्यदिष्टवस्तुवांछितम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आशेति ॥ आशापाशपरवशायाःचित्तवृत्तेरंतःसंस्पर्शं यन्नददामि समाहितत्वात्

तेनजीवामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आपदीति ॥ आपदिआपत्प्राप्तिसमयेअचलवद्धीरोऽस्मि संपत्प्राप्तौजगतःसर्वस्यमित्रंच सर्वदाजगतःस
र्वस्योपकारणात् भावाभावेषुनैवास्मि एतेभावाभावरूपाइतिपदार्थगतंभेदंनानुसंदधामीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अनुव्र

सुखितोऽस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने ॥ सर्वस्यप्रियमित्रंचतेनजीवाम्यनामयः ॥ ४४ ॥ आप
द्यचलधीरोऽस्मिजगन्मित्रंचसंपदि ॥ भावाभावेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः ॥ ४५ ॥ एतत्तेकथि
तंब्रह्मन्यथास्मिचिरजीवितः ॥ त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थंधाष्टर्येनज्ञानपारग ॥ ४६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥
अहोनुचित्रंभवताकथितंभूषणंश्रुतेः ॥ आत्मोदंतःप्रकथितःपरंविस्मयकारणम् ॥ ४७ ॥ तदस्तु
तवकल्याणंप्रविशात्मगुहांशुभाम् ॥ मध्याह्नसमयोऽयंमेव्रजामिसुरमंदिरम् ॥ ४८ ॥ अनुव्रज्याकदर्थे
नखगेंद्रालमितिब्रुवन् ॥ विष्टरादहमुत्थायनभःखगवदाप्लुतः ॥ ४९ ॥ व्योम्नियोजनमात्रेतुमदनुव्रज्य
योगतः ॥ मयानिवारितःकृच्छ्राद्बुस्त्यजासंगतिःसताम् ॥ ५० ॥ यातेकृतयुगस्यादौपुनस्तेनास्मि
संगतः ॥ संगतोऽहंभुशुंडेनमेरोःशृंगद्रुमेऽभवम् ॥ ५१ ॥ अथरामकृतेक्षीणेत्रेतासंप्रतिवर्तते ॥ मध्ये
त्रेतायुगस्यास्यजातस्त्वंरिपुसूदन ॥ ५२ ॥ पुनरप्यष्टमेवर्षेतत्रैवोपरिभूभृतः ॥ मिलितोभूद्भुशुंडोमे
तथैवाजररूपवान् ॥ ५३ ॥ इतिसंकथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमम् ॥ श्रुत्वाविचार्यचैवांतर्यद्युक्तं
तत्समाचर ॥ ५४ ॥

ति ॥ अनुव्रज्याकदर्थेन अनुव्रजनक्लेशेनअलमनुव्रज्यांमाकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतीति ॥ यदुक्तंतत्स

माचार पूर्वोक्ताख्यानेषुभुशुंडवृत्तांतेच यद्युक्तंयथाप्रतीयतेतत्समाचरेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेभुशुंडोपाख्या नंनामएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ पूर्वंप्राणवृत्त्यनुसंधानाच्चित्तविश्रांत्यानिर्वाणमुक्तम् । इदानींतद्वद्देवदेवपूजयापिचित्तविश्रांतिलक्षणं निर्वाणंभवतीत्युच्यते । तत्रतावद्देहाभिमानस्यसर्वनिर्वाणोपायप्रतिबंधकत्वात्तन्निवृत्तयेहितंकिंचिदुपदिशति ॥ आभासमात्रमिति ॥ इदंशरीरंवस्तुतआभासमात्रं प्रतीतिमात्रसिद्धमपिसंप्रतिअविचारदशायामित्थं अयमित्यहमितिचात्मनोभेदेनाभेदेनचाभिमानविषयत यांतरंतःकरणेभासते । विचार्यमाणंपुनरसदेवमिथ्यैव कल्पितत्वात् ॥ १ ॥ मांसेति ॥ मांसास्थिमयंनिर्माणंयस्यताहृशोदेहोऽहमिति

इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेभुशुंडोपाख्यानंनामएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ आभासमात्रमेवेदमित्थंसंप्रतिभासते ॥ अयंनामाहमित्यंतरसदेवशरीरक म् ॥ १ ॥ मांसास्थिमयनिर्माणदेहोऽहमितिविभ्रमम् ॥ त्यजसंकल्पनिर्माणदेहाःसंतिसहस्रशः ॥ २ ॥ सुखतल्पगतोयेनस्वप्नदेहेनदिक्तटान् ॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ ३ ॥ जागरायांमनोराज्येयेनस्वर्गपुरांतरम् ॥ परिभ्रमसिमेरुंवासदेहस्तेक्वसंस्थितः ॥ ४ ॥ दीर्घ स्वप्नमिमंविद्धिदीर्घंवाचित्तविभ्रमम् ॥ दीर्घंवापिमनोराज्यंसंसारंरघुनंदन ॥ ५ ॥

योविभ्रमःतंत्यज । एवंविधानांसंकल्पकल्पितानांदेहानांसहस्रशोविद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥ देहासत्यत्वमेवाह ॥ सुखेति ॥ सुखतल्प गतस्यतेदिक्तटभ्रमणहेतवोयेस्वप्नदेहास्तेषामसत्यत्वंत्वयाभ्युपगतमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ जागरायामिति ॥ जाग्रद्दशायामपिमनोरथपथेनप्रवह तश्चित्तस्य देहविस्मरणपर्यवसितंयत्पारवश्यंतन्मनोराज्यम् । तत्रापिमिथ्यादेहेनैवदेशांतरभ्रमणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ दीर्घेति ॥ दीर्घंवाचित्त विभ्रमं नीलंनभइतिवत्चिरकालानुवृत्तांभ्रांतिम् ॥ ५ ॥

अभ्यासमात्रमिति ॥ जगत्त्रयंसन्न बाध्यत्वात् । असन्न प्रतीयमानत्वात् । अतःआभासमात्रंप्रतिभासमात्रमेवनवास्तवमित्यन्यकलनात्यागमेवसम्यगालोकनंविदुः ॥ ६ ॥ अवश्यमिति ॥ मरणस्यजननेनैवआवश्यकत्वनिश्चयात्तत्प्राप्तौपरितापोव्यर्थइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवश्यमिति ॥ जातेनजीवतापुरुषेणसुविभवादिकंकिंचिच्छ्रेयःप्राप्तव्यमितिनिश्चयादर्थलाभेषुमदोऽपिनोचितइत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रविभागमिति ॥ पदार्थपटलव्रजे पदार्थवर्गसमुदायात्मकेप्रपंचे प्रविभागंभेदबुद्धिंपरित्यज्य इदमाभासमात्रमेवसामान्यंसर्वानुवृत्तंसच्चिन्मात्रमेवालो

आभासमात्रमेवेदंनसन्नासज्जगत्त्रयम् ॥ इत्यन्यकलनात्यागंसम्यगालोकनंविदुः ॥ ६ ॥
अवश्यमेवहिमयामर्तव्यमितिनिश्चयः ॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौकिंमुधापरितप्यते ॥ ७ ॥ अव
श्यमेवजातेनकिंचित्सुविभवादिकम् ॥ प्राप्तव्यंपुरुषेणेतिलाभेष्वर्थेषुकोमदः ॥ ८ ॥ प्रवि
भागंपरित्यज्यपदार्थपटलव्रजे ॥ आभासमात्रेसामान्यमिदमालोकयानघ ॥ ९ ॥ आभास
मात्रमखिलंवित्तामर्शकलंकितम् ॥ ततस्तदपिसंत्यज्यनिराभासोभवोत्तम ॥ १० ॥ रागोद्वेष
श्चसर्पौद्वौनविलीनौमनोबिले ॥ यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किंनामांगनलभ्यते ॥ ११ ॥ येप्रज्ञाग
र्वमापन्नाविदग्धाःशास्त्रशालिनः ॥ रागद्वेषमयामान्यगर्दभास्तेधिगस्तुतान् ॥ १२ ॥

कयअनुसंधत्स्व ॥ ९ ॥ आभासेति ॥ यतःकारणादाभासमात्रमपि चित्तामर्शकलंकितं चित्तसंबंधदूषितंततःकारणादपिआभासमात्रमपिसंत्यज्यनिराभासोभवनिर्विकल्पोभव ॥ १० ॥ रागइति ॥ रागद्वेषाख्यौद्वौसर्पौमनोबिलेनविलीनौनतावास्थितौ किंतु निर्गतौस एवकल्पतरुः सर्वपुरुषार्थसाधकत्वात् । तस्माद्रागादिरहितात्पुंसःसकाशाल्लोकेकिंनामश्रेयोनलभ्यते सर्वमपिश्रेयोलभ्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ यइति ॥ येपुनःशास्त्रशालिनोविदग्धाःलौकिकवैदिकव्यवहारनिपुणाअपि प्रज्ञागर्वंप्रज्ञावंतोवयमेवेत्यहंकारमापन्नाःसंतो रागद्वेषमयाः

रागद्वेषभूयिष्ठाभवंति तेमान्यगर्दभाःदूरभारवहनक्षमत्वात् बहुमूल्यायेगर्दभास्तत्तुल्याःतान्नधिगस्तु तेनस्प्रष्टव्याइत्यर्थः ॥ १२ ॥ इदमिति ॥ संसारोजननमरणादिप्रवाहः सएवचक्रं भ्रमणशीलत्वात् तस्यसंकल्पात्मकंचित्तमेवनाभिः प्रवर्तकत्वात् । अतश्चित्तनिरोधेसंसारोनिरुध्यते ॥ १३ ॥ क्षोभितायामिति ॥ मनसिक्षोभितेसंसारःप्रवहत्येव नतुप्रकारांतरेणरोद्धुंशक्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रज्ञेति ॥ प्रज्ञाप्रतिभा सौजन्यंशमादिसंपत् शास्त्रंअध्यात्मविद्या पौरुषंपुरुषस्यकर्म ॥ १६ ॥ भयेति ॥ मनोविकारेपरित्यक्तेस्वरूपमेवावशिष्यतइ

इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रकम् ॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते ॥ १३ ॥ क्षोभितायां
मनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकम् ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ १४ ॥ परंपौरुषमाश्रित्य
बलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ नाभिंसंसारचक्रस्यचित्तमेवनिरोधयेत् ॥ १५ ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंव
लितेनच ॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते ॥ १६ ॥ भयप्रदमकल्याणंधैर्यसर्वस्वहारिणम् ॥
मनःपिशाचमुत्सृज्ययोऽसिसोऽसिस्थिरोभव ॥ १७ ॥ चित्तयक्षदृढक्रांतंनशास्त्राणिनबांधवाः ॥ श
क्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमानवम् ॥ १८ ॥ संशांतचित्तवेतालंगुरुशास्त्रार्थबांधवाः ॥ शक्नुवंतिसमु
द्धर्तुंस्वल्पपंकान्मृगंयथा ॥ १९ ॥ भोगाभोगाबहिष्कार्याआर्यस्यानुसरेत्पदम् ॥ प्रविचार्यमहार्थं
स्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ॥ २० ॥

त्यर्थः ॥ १७ ॥ चित्तेति ॥ मनःपिशाचपरवशस्तु केनापिपरित्रातुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ भोगेति ॥ भोगाभोगाविषयविस्ताराः आर्यस्यजीवन्मुक्तस्यमहार्थंपरमार्थसिद्धमात्मानमेकमाश्रयेत् । अहार्यत्वमितिपाठेस्वात्मनएवमहार्यत्वंप्रविचार्य तमेवात्मानमाश्रयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

अत्रेति ॥ अपरांदृष्टिंअन्यंआत्मज्ञानोपायम् ॥ २१ ॥ अस्तीति ॥ दिवःस्वर्गादपिपरमउत्कृष्टः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कदाचिदितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ २४ ॥ स्यूतपुटिकः पुटिकापूजापुष्पनिक्षेपयोग्यापुटिकासास्यूताप्रोतायेनसतथा । पुस्तकव्यूहसंग्रही ज्ञानशास्त्रविषयाणांपुस्तकानांयःसमूहस्तत्संग्रहशीलः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथेतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ कदाचित्तुबहुलस्यश्रावणपक्षस्य गतेअतीतेअष्ट

अत्रेमामपरांदृष्टिंमहामोहविनाशिनीम् ॥ शृणुयाकथितापूर्वंममकैलासकंदरे ॥ संसारदुःखशांत्यर्थंदेवेनार्धेंदुमौलिना ॥ २१ ॥ अस्तींदुकरसंभारभासुरःपरमोदिवः ॥ कैलासोनामशैलेंद्रोगौरीरमणमंदिरम् ॥ २२ ॥ तत्रास्तेभगवान्देवोहरश्चंद्रकलाधरः ॥ तंपूजयन्महादेवंतस्मिन्नेवगिरौपुरा ॥ २३ ॥ कदाचिदवसंगंगातटेविरचिताश्रमः ॥ तपोऽर्थंतापसाचोरचिरायरचितस्थितिः ॥ २४ ॥ सिद्धसंघातवलितःकृतशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ पुष्पार्थंस्यूतपुटिकःपुस्तकव्यूहसंग्रही ॥ २५ ॥ एवंगुणविशिष्टस्यकैलासवनकुंजके ॥ तपःप्रचरतोरामसमकालोऽस्यवर्तत ॥ २६ ॥ अथैकःसकदाचित्तुबहुलस्याष्टमेदिने ॥ गतेश्रावणपक्षस्यरात्र्यग्रेक्षयमागते ॥ २७ ॥ दिक्षुसंशांतरूपासुकाष्ठमौनस्थितास्विव ॥ खङ्गच्छेद्यांधकारेषुकुंजेषुगहनेषुच ॥ २८ ॥ एतस्मिन्समयेतत्रयामार्धेप्रथमेगते ॥ समाधितनुतांनीत्वास्थितोऽहंबाह्यमग्नदृक् ॥ २९ ॥ अपश्यंकाननेतेजोझगित्येवसमुत्थितम् ॥ शुभ्राभ्रशतसंकाशंचंचदिंदुगणोपमम् ॥ ३० ॥

मेदिनेरात्रेरग्रभागेक्षयमागतेसति सएकोऽहंसमाधितनुतांनीत्वाबाह्यमग्नदृक्स्थितः सन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ काननेझगित्येवसमुत्थितंशुभ्राभ्रशतसंकाशं । चंचदिंदुगणोपमंतेजोऽपश्यमित्यन्वयः । झटित्यर्थेझगितीतिशाकटायनःपपाठ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शिष्यानिति ॥ शिष्यानुद्बोध्यसमाधेर्व्युत्थाप्य तस्यपरमेश्वरस्यदृष्टिपूतंपुरोभागमगमम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
मंदारेति ॥ नानाविधैस्तत्रनमस्काराणांअष्टांगपंचांगादिभेदेनस्तोत्राणांच लौकिकवैदिकभेदेनभिन्नत्वान्नानाविधत्वम् ॥ ३७ ॥ तत

प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात् ॥ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्याविलोकितम् ॥ ३१ ॥
यावत्पश्यामितंसानुंप्राप्तश्चंद्रकलाधरः ॥ गौरीकरार्पितकरोनंदिप्रोत्सारिताग्रगः ॥ ३२ ॥ शिष्यानु
द्बोध्यतत्रस्थान्गृहीत्वार्घ्यंसुसंयतः ॥ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः ॥ ३३ ॥ तत्रपुष्पांजलिंद
त्वाद्दूरादेवत्रिलोचनः ॥ दत्वार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवंदितः ॥ ३४ ॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याऋद्ध्या
शीतलयातया ॥ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्म्यास्पदीकृतः ॥ ३५ ॥ पुष्पसानूपविष्टायतस्मैत्रैलोक्य
साक्षिणे ॥ अर्घंपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया ॥ ३६ ॥ मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णाबहवःपुनः ॥ ना
नाविधैर्नमस्कारैस्तोत्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः ॥ ३७ ॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया ॥ संपूजितास
खीयुक्तागणमंडलिकातथा ॥ ३८ ॥ पूजांतेपूर्णशीतांशुरश्मिशीतलयागिरा ॥ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमा
मर्धेंदुकलाधरः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांतयःपरे ॥ कच्चित्कल्याणकारिण्यःसंविद
स्तेस्थिराःपदे ॥ ४० ॥

इति ॥ तादृश्यैव यादृशीशिवस्यविहितातादृश्येव गणमंडलिकाप्रमथसमूहः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ परेपदेप्राप्तविश्रांतयःतेसंविदः
स्थिराःकच्चित् योगांतरायानसंतिकच्चिदित्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ त्वदिति ॥ त्वदनुस्मरणजनितानंदेनपरिपूरितचेतसांत्वद्भक्तानां पुरःपुरोभागेयेनप्रणमंतितेजगत्कोशेनसंति ॥ ४४ ॥ तेदेशाइति ॥ देशाःअंगवंगकलिंगादयः जनपदाग्रामाः । त्वद्भक्तनिवासाएवदेशादयःश्लाघ्याइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ फलमिति ॥

कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्तते ॥ कच्चित्प्राप्यंमनःप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः ॥ ४१ ॥ एवंवा
दिनिदेवेशेसर्वलोकैककारणे ॥ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तंरघुनंदन ॥ ४२ ॥ त्वदनुस्मृतकल्याणव
तामिहमहेश्वर ॥ नचकिंचनदुष्प्रापंनचकाश्चनभीतयः ॥ ४३ ॥ त्वदनुस्मरणानंदपरिपूरितचेतसा
म् ॥ नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेपुरः ॥ ४४ ॥ तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः ॥ त्वदनु
स्मरणैकांतधियोयत्रस्थिताजनाः ॥ ४५ ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ॥ तनोतिचैष्य
तोबीजंत्वदनुस्मरणंविभो ॥ ४६ ॥ ज्ञानामृतैककलशोधूतिज्योत्स्नानिशाकरः ॥ अपवर्गपुरद्वारंत्व
दनुस्मरणंप्रभो ॥ ४७ ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया ॥ सर्वासामापदांमूर्ध्निदत्तंभूतप
तेपदम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वासुप्रसन्नंतंभगवंतंमहेश्वरम् ॥ अवोचंप्रणतोभूत्वायद्रामतदिदंशृणु ॥ ४९ ॥
भगवंस्त्वत्प्रसादेनपूर्णामेसकलादिशः ॥ किंनुपृच्छामिदेवेशसंदेहंतत्रनिर्णयम् ॥ ५० ॥ ब्रूहिप्रसन्न
याबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ सर्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्धनम् ॥ ५१ ॥

त्वदनुस्मरणं भूतस्यपुण्यस्य पुराकृतस्यसुकृतस्यफलं अपुण्यस्यासंभवात् । वर्तमानस्यपुण्यस्यसेचनंतनोति पुण्यंसंवर्धयतीत्यर्थः । ईश्वरानुस्मरणेनपुण्यस्यसाद्गुण्यात् एष्यतोभविष्यतःपुण्यस्यबीजं ईश्वरस्मरणपूतचेतसःपुण्यकरणेच्छाप्रवृत्तेः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ नेति ॥ सार्धत्रयंवाक्यम् । साकारस्यवस्तुनःपरिच्छिन्नत्वात् नश्वरत्वाच्चाकृत्रिममनाद्यंतंदेवनं चिन्मात्रमेवदेवशब्दार्थः ॥ ५३ ॥ आकारेति ॥ आकारादिभिःपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनि देवत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वेसति तदकृत्रिमत्वादिदेवलक्षणंकुतःसंभवेत् । तस्मादकृत्रिमत्वादिलक्षणंदेवनमेवचिच्छिवं चिद्रूपंशिवंविदुः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अज्ञातेति ॥ अज्ञातशिवतत्त्वानां ईदृशंचिच्छिवमजानताम् ॥ ५६ ॥ चिदिति ॥ पारावारविवर्जितं उत्तरपूर्वावधिरहितं असंभवच्चेत्यंदृश्यासंस्पृष्टंयद्वस्तुकल्पांतेषुचशिष्यतेतदेवचिद्व्योमसर्वत्रास्ति ॥ ५७ ॥ बोधइति ॥ बोधस्तत्त्वज्ञानं साम्यंतस्यपूर्णतादृष्टिः शमोनिर्विकारचित्ततेति । तस्यचिच्छिवस्यअग्र्याणिश्रेष्ठानिपुष्पाणितैःशिवंपूज्यंविदुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

देवार्चनविधानंतत्कीदृशंभवतिप्रभो ॥ महेश्वरउवाच ॥ शृणुब्रह्मविदांश्रेष्ठदेवार्चनमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ नदेवःपुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रिलोचनः ॥ नदेवोदेहरूपोहिनदेवश्चित्तरूपकः ॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते ॥ ५३ ॥ आकारादिपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनितत्कुतः ॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंचिच्छिवंविदुः ॥ ५४ ॥ देवःकःस्यादितित्वेतत्प्रथमंतावदुच्यते ॥ तदेवदेवशब्देनकथ्यतेतत्प्रपूजयेत ॥ ५५ ॥ अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंकृतम् ॥ योजनाध्वन्यशक्तस्यक्रोशाध्वापरिकथ्यते ॥ ५६ ॥ चिद्व्योमैवकिलास्तीहपारावारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासंभवच्चेत्यंकल्पांतेषुचशिष्यते ॥ ५७ ॥ बोधःसाम्यंशमश्चेतिपुष्पाण्यग्र्याणितस्यतैः ॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यंपूजाविदोविदुः ॥ ५८ ॥ शमबोधादिभिःपुष्पैर्देवआत्मायदर्च्यते ॥ तत्तुदेवार्चनंविद्धिनाकारार्चनमर्चनम् ॥ ५९ ॥

अकृत्रिममिति ॥ अबहिःसाधनासाध्यं बहिःसाधनादिभिर्बाह्यप्रयत्नैःअसाध्यंकैवल्यंसुखंतस्मात्पूर्वोक्तादेवार्चनादवाप्यते ॥ ६० ॥ देवपूजायाबाह्याभ्यंतरभेदेनद्वैविध्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् बाह्यपूजांवक्तुंतदुचितांदेवतामाह ॥ संविदिति ॥ सर्वकलातीता निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशांतिशांत्यतीताख्यपंचकलातीता पंचभूतात्मप्रपंचातीतेत्यर्थः । यदुक्तमंबास्तवे । भूमौनिवृत्तिरुदितापयसिप्रतिष्ठाविद्यानलेमरुतिशांतिरतीतशांतिः । व्योम्नीतियःकिलकलाःकलयंतितत्त्वंतासांहिदूरतममंबपदंत्वदीयमिति ॥ सदसतोःकारणकार्ययोर्भावाभावयोर्वामध्ये सत्तासामान्यरूपिणीसंविन्महासत्तात्मतांप्राप्ता अंतर्बहिश्चसर्वत्रपरिपूर्णतयामहासत्ताशब्दवाच्यासती देवशब्देनकथ्यते ॥ ६१ ॥ विकल्पे

अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितम् ॥ अबहिःसाधनासाध्यंसुखंतस्मादवाप्यते ॥ ६० ॥ संवित्सर्वकलातीतासर्वभावांतरस्थिता ॥ नित्यंसदसतोर्मध्येसत्तासामान्यरूपिणी ॥ महासत्तात्मतांप्राप्तादेवशब्देनकथ्यते ॥ ६१ ॥ विकल्पकलितासैवचित्स्वरूपपरिच्युता ॥ जाड्यंक्रमाद्भावयंतीप्रयातिकलनास्पदम् ॥ ६२ ॥ देशकालादिशक्तीनामुल्लासैर्वलिताक्रमात् ॥ जीवोभूत्वाभवत्याशुबुद्धिःपश्चादहंमनः ॥ ६३ ॥ मनस्त्वंसमुपायातासंसारमवलंबते ॥ चंडालोऽस्मीतिमननाच्चंडालत्वमिवद्विजः ॥ ६४ ॥ इयमस्मीतिबोधेनदेहस्थापरिपातिनी ॥ मग्नामोहमहापंकेदुःखाद्दुःखंव्रजत्यसौ ॥ ६५ ॥

ति ॥ सैवसंविद्विकल्पकलिताजाड्यंभावयंतीक्रमाच्चित्स्वरूपात्परिच्युतासती कलनापदंदृश्यभावंप्रयाति ॥ ६२ ॥ एतदेवविवृणोति ॥ देशेति ॥ देशकालादिशक्तीनामुल्लासैःप्रभावैर्वलिताक्षुभितासती क्रमाज्जीवोभूत्वाआशुबुद्धिर्भवति पश्चादहंकारोभवति पश्चान्मनोभवति ॥ ॥ ६३ ॥ मनस्त्वमिति ॥ संसारमवलंबते मनोमूलत्वात्तस्य । यथाहिकश्चिद्द्विजोबाल्यएवदेशांतरेनीतोऽपिविमोहाच्चंडालैःसहचिरमुषित्वा तदीयान्नपानदूषितब्राह्मण्यः पश्चात्कथंचित्प्रबुध्याहंचंडालोऽस्मिसततंतत्संबंधादितिमन्यमानश्चंडालत्वमवलंबतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ इयमिति ॥

असौसंविदियमहमस्मीतिपरिच्छिन्नभावेनदेहस्थासतीपरिपातिनीदेहाभिमानेनतदपायवतीदुःखाद्दुःखंव्रजति ॥ ६५ ॥ पुष्टमिति ॥ इदंसं सारदुःखंयस्मात्कारणात्संकल्पमात्रेणैवागतंतेनैवपुष्टंसंवर्धितंच तत्तस्मात्कारणात् असंकल्पनमात्रेण संकल्पाभावेनैव क्षयिक्षीयते । अतोऽत्रसंसारेकाकदर्थिता नकाचिदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सर्वेति ॥ आत्मासर्वशक्तिमयत्वाच्छक्तिमंडलस्यतांडवैरुल्लासैः संसारंतन्निवृत्तिंचसर्वमासादयति ॥ ७० ॥ शक्तयःकाइत्याशंक्याह ॥ इच्छेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ इच्छादीनांसत्ताहेतुत्वात् अभेदोप

पुष्टंसंकल्पमात्रेणयदिदंदुःखमागतम् ॥ तदसंकल्पमात्रेणक्षयिकात्रकदर्थिता ॥ ६६ ॥ यत्किंचिदपि संकल्प्यनरोदुःखेनिमज्जति ॥ नकिंचिदपिसंकल्प्यसुखमव्ययमश्नुते ॥ ६७ ॥ स्वविवेकानिलैःकृत्वा संकल्पजलदक्षयम् ॥ परांनिर्मलतामेहिशरदीवनभोंतरम् ॥ ६८ ॥ स्वसंकल्पनकालुष्यंविनिवार्या त्मनात्मनः ॥ परंप्रसादमासाद्यपरमानंदवान्भव ॥ ६९ ॥ सर्वशक्तिमयोह्यात्माशक्तिमंडलतांडवैः ॥ संसारंतन्निवृत्तिंचसर्वमासादयत्यलम् ॥ समचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्यानाकृतेरपि ॥ ७० ॥ इच्छास त्ताव्योमसत्ताकालसत्तातथैवच ॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत ॥ ७१ ॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाश क्तिःकर्तृताऽकर्तृतापिच ॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिपरात्मनः ॥ ७२ ॥

चारेणेच्छैवसत्तेत्येवंसामानाधिकरण्यनिर्देशः । तथाहि कस्यचिद्वस्तुनःइच्छामात्रेणैवसत्तासंपद्यते यथासुखादेः । कस्यचित्तुव्योम्नायथाश ब्दादेः । कस्यचित्तुकालेनयथापल्लवकुसुमादेः । कस्यचिन्नियत्यायथाद्वीपांतरएव । केषांचिद्वस्तूनांमहासत्तापुनःसर्वत्रास्तिप्रत्ययहेतुःआ त्मनःस्वरूपसत्ता ॥ ७१ ॥ ज्ञानशक्तिः ज्ञानहेतुःशक्तिरित्थंक्रियाशक्तिःकर्तृताक्रियासमवायहेतुःसत्ताशक्तिःअकर्तृतातद्विपरीता इत्या दीनांपरात्मशक्तीनामंतोनास्ति ॥ ७२ ॥

उल्लासेति ॥ संसारोज्जृंभणहेतुःउल्लासशक्तिःतन्निवृत्तिहेतुःनिरोधशक्तिरित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तस्मादितिश्लोकपंचकंवा
क्यम् ॥ यस्मादस्यदेवस्यध्यानमेवपूजनं तस्मादित्थंत्रिभुवनाधारंदेवंध्यानेननित्यंपूजयेदित्यन्वयः । समस्ताभासभासनंसर्वेषांप्रकाश
कानांसूर्यादीनामपिप्रकाशकं अंतस्थचित्प्रकाशंशरीरांतःस्फुरच्चित्प्रकाशरूपं स्वंसर्वेषांस्वरूपभूतं आशयेहृदयेयाअहंताअहंभावःतस्यां
सारं चिदचिदात्मकेऽहंकारेचिद्रूपस्यैवसारभूतत्वात्। तदुक्तंप्रेक्षणके। अहमित्यग्रिमबोधेचिदचिद्रूपेयदस्तिचिद्रूपम्। यत्तत्साक्षादपरोक्षंसूक्ष्मं

उल्लासशक्त्यासंसारःसर्वतःसंप्रवर्तते ॥ निरोधशक्त्यानिःशेषमयमायातिसंक्षयम् ॥ ७३ ॥ पू
जाक्रमेषुसर्वेषुदेहदाहेपवित्रकम् ॥ त्याज्यदेहावबोधात्मग्राह्यंयत्नात्पवित्रकम् ॥ ७४ ॥ एषदे
वःसपरमःपूज्यएषसदासताम् ॥ पूजनंध्यानमेवांतर्नान्यदस्त्यस्यपूजनम् ॥ ७५ ॥ तस्मात्त्रिभु
वनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ॥ चिद्रूपंसूर्यलक्षाभंसमस्ताभासभासनम् ॥ ७६ ॥ अंतस्थचि
त्प्रकाशंस्वंमहतांसारमाशये ॥ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥ ७७ ॥ अनंताधस्तना
काशकोशपादसरोरुहम् ॥ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितम् ॥ ७८ ॥ नानाविधमहालोक
गृहीतपरमायुधम् ॥ हृत्कोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरम् ॥ ७९ ॥ प्रकाशपरमाकाशपार
गापारविग्रहम् ॥ अधऊर्ध्वंचतुर्दिक्षुविदिक्षुचनिरंतरम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मास्तिसूक्ष्मदृग्वेद्यमिति । अपारस्यपरमाकाशस्ययोविपुलआभोगोविस्तारःसएवकंधराकंठदेशोयस्य । अनंतस्याधस्तनाकाशस्य यः
कोशोऽभ्यंतरविस्तारःसएवपादसरोरुहंयस्य ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ नानाविधायेमहांतोलोकाभूरादयः तएवगृहीतानिस्वहस्तस्वीकृ
तानिपरमान्यायुधानियस्य हृत्कोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरमिति सिसृक्षितभाविब्रह्मांडाभिप्रायेणेतिवेदितव्यम् ॥ ७९ ॥ प्रकाशस्य

परमाकाशस्यपारगःस्वयमपारश्चविग्रहोयस्येति ॥ ८० ॥ ब्रह्मेति ॥ भूतपरंपरातस्यदेवस्यरोमालिरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ विविधेति ॥ त्रिजगदेवयंत्रकल्पितंसंस्थानंपराधीनक्रियंद्रव्यंतस्यरज्जवःप्रवृत्तिहेतवः । इत्थंभूताइच्छाद्याःपूर्वोक्ताःशक्तयःतस्यशरीरगाश्चिंतनीयाः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ अनंतइति ॥ अनंतःनिरवधिकः पराधारःपरमात्मनःशक्तिरूपत्वात्तदाश्रयः सत्तामात्रैकविग्रहःतद्रूपत्वात् विवर्तितजगज्जालः विविधंप्रवर्तितंजगज्जालंयेन कानिचिज्जगंतिबहिर्निःसारयति । कानिचित्त्वंतःप्रवेशयति । कानिचित्तुतथैवस्थापयतीतिकृत्वा सोऽयंप्रसि

ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमंडितम् ॥ इमांभूतश्रियंतस्यरोमालिंप्रविचिंतयेत् ॥ ८१ ॥ विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगद्यंत्ररज्जवः ॥ इच्छाद्याःशक्तयस्तस्यचिंतनीयाःशरीरगाः ॥ ८२ ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएवसदासताम् ॥ चिन्मात्रोह्यनुभूतात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ ८३ ॥ अनंतःसपराधारःसत्तामात्रैकविग्रहः ॥ विवर्तितजगज्जालःकालोऽस्यद्वारपालकः ॥ ८४ ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यंसर्वतोघ्राणशक्तिकम् ॥ सर्वतःस्पर्शनमयंसर्वतोरसनान्वितम् ॥ ८५ ॥ सर्वत्रश्रवणाकीर्णंसर्वत्रमननान्वितम् ॥ सर्वतोमननातीतंसर्वत्रपरमंशिवम् ॥ इतिसंचिंत्यदेवेशमर्चयेद्विधिवत्ततः ॥८६॥ स्वसंविदात्मादेवोऽयंनोपहारेणपूज्यते॥नित्यमक्लेशलभ्येनशीतलेनाविनाशिना ॥ एकेनैवामृतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते॥८७॥

द्धःकालोऽस्यदेवस्यद्वारपालकःद्वाःस्थइवईश्वरेच्छानुसारेणजगतांप्रवर्तनात् ॥ ८४ ॥ सर्वत्रेतिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः । सर्वत्रसर्वेंद्रियशक्तियुक्तं सर्वतोमननातीतंमनोव्यापारागम्यं सर्वत्रपरमशिवरूपं देवेशमेवंपूर्वोक्तप्रकारेणसंचिंत्यविधिवदर्चयेत् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पूजाविधौविशेषंदर्शयितुमाह ॥ स्वसंविदितिसार्धश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ अयंस्वसंविदात्मादेवोबाह्योपहारेणनपूज्यतेकिंत्वक्लेशलभ्येनशीतलेनचिंतासंतापरहितेनअविनाशिनाएकेनैवबोधामृतेनपूज्यते ॥ ८७ ॥

नकेवलंबोधामृतमुपहारएवअपितुपूजापितदेवेत्याह ॥ एतदिति ॥ अनारतमविच्छिन्नंअंतःस्थस्यशुद्धस्यचिन्मात्रस्यवेदनमनुसंधानंय दस्तिएतदेवध्यानंएषैवपरमापूजा ॥ ८८ ॥ अनारतानुसंधानप्रकारमेवाह ॥ पश्यन्निति ॥ स्वसंनिधानमात्रेणसूर्यवत्सर्वेंद्रियव्यापारा न् प्रवर्तयन्यःसर्वस्यसाक्षीसविशुद्धसंविन्मात्ररूपोऽहमिति सर्वदानुसंदध्यादित्यर्थः। तदुक्तंहस्तामलके । निमित्तंमनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौनि

एतदेवपरंध्यानंपूजैषैवपरास्मृता ॥ यदनारतमंतःस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम् ॥ ८८ ॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृ
शन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत् ॥८९॥ ध्यानोपहारए
वात्माध्यानमस्यमहार्चनम् ॥ विनातेनेतरेणायमात्मालभ्यतएवनो ॥ ९० ॥ ध्यानेनानेनसुमतेनि
मेषांस्तुत्रयोदश ॥ मूढोऽपिपूजयित्वेशंगोप्रदानफलंलभेत् ॥ ९१ ॥ पूजयित्वानिमेषाणांशतमेकमि
तिप्रभुम् ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ९२ ॥ पूजयित्वास्वमात्मानंघटिकार्धंत्वितिप्र
भुम् ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ९३ ॥ ध्यानबल्युपहारेणस्वयमात्मानमात्मना ॥ घ
टिकांपूजयेद्यस्तुराजसूयंलभेतसः ॥ ९४ ॥ मध्याह्नपूजनादित्थंराजसूयैकलक्षभाक् ॥ दिवसंपूजयित्वै
वंपरेधाम्निवसेन्नरः ॥ ९५ ॥ एषोऽसौपरमोयोगइयंसापरमाक्रिया ॥ बाह्यसंपूजनंप्रोक्तमेतदुत्तममात्म
नः ॥ इदानींसंप्रवक्ष्येऽहमंतःपूजनमात्मनः ॥ ९६ ॥

रस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः । रविर्लोकचेष्टानिमित्तंयथायःसनित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मेति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ध्यानकालातिशयेनफलातिशयंनिरूप्यबाह्यपूजामुपसंहरन् आभ्यंतरपूजामुपचक्रमते ॥ एषइति ॥ सार्धत्रयं

वाक्यम् ॥ परमाक्रियापरमंतपः ॥ ९६ ॥ नित्यमितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ शरीरस्थंदेहाभिमानिनंजाग्रदाद्यवस्थासुबहुधाव्यापृतमिम मेवजीवंपरंशिवंध्यायेदित्यन्वयः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ प्रवाहेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ प्रवाहपतितार्थस्थस्वबोधस्नानशुद्धिमान् प्रवाहोऽत्रब हिर्मुखश्चित्तवृत्तिप्रवाहः तत्पतितस्तद्विषयोऽर्थोघटादिः तत्स्थंतत्रप्रतिफलितंतच्चतत्स्थंचस्वरूपचैतन्यंचघटाद्याकारायांचित्तवृत्तौप्रतिबिंबित मात्मचैतन्यमित्यर्थः । तस्यबोधोऽनुसंधानम् । तदेवस्नानंहिप्रवाहपतितार्थस्थितस्यस्वरूपस्यावबोधः तेनशुद्धिमान्शुद्धःसन्मनोमनन शक्तिस्थंमनसोयामननशक्तिःतत्स्थंतत्प्रवर्तकं प्राणापानयोरंतरेउदितंतयोःप्रवर्तकत्वात् । तदुक्तंसांबेन । प्राणापानौवहतिचसमौयोमि

नित्यमेवशरीरस्थमिमंध्यायेत्परंशिवम् ॥ शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ ९७ ॥
स्पृशंतमभितःस्पृश्यंत्यजंतमथवाभितः ॥ भुंजानंसंत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥ ९८ ॥
प्रवाहपतितार्थस्थस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ९९ ॥
मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानांतरोदितम् ॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् ॥ षट्त्रिं
शत्पदकोटिस्थमुन्मन्यंतदशातिगम् ॥ १०० ॥ सहस्रपादावयवःसकेशनखदंतकः ॥ स्वदेहे
संविदाभासोदेवोऽयमितिभावयेत् ॥ १ ॥

थोग्रासस्सक्तौदेहस्थंतंसपदिपरमादित्यमाद्यंप्रपद्येइति । हृत्कंठतालुमध्यस्थं हृन्मध्येकंठमध्येतालुमध्येचस्थितं हृदादीनांमर्मस्थानतयात त्रविशेषेणाभिव्यक्तं भ्रूनासापुटपीठगंभ्रूमध्येनासाग्रेचोपास्यं इत्थंभूतंबोधरूपंलिंगं नित्यावबोधार्हणयानिरंतरानुसंधानरूपयापूजयाप्रपूज येत् । लिंगंहिशक्त्यायुक्तंहिपिंडिकांतरेउदितंमध्यस्थंपीठगंचभवतितद्वदिदमितिभावः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ सहस्रेतिश्लोकपंचकंवाक्य म् ॥ हस्तपादादिसर्वावयवप्राप्तचैतन्यः स्वदेहेवर्तमानोयश्चिदाभासःअहंकारप्रतिबिंबितचैतन्यरूपोजीवःअहमितिप्रतीयते अयमेवदेवः

बिंबप्रतिबिंबयोरभेदात् ॥ १ ॥ मनोदृशांबाह्येंद्रियाणां मनसोबाह्यार्थग्रहणसाधनत्वात् मनएवदृग्येषामिति बहुव्रीहिर्वा । मनोविनाबाह्येंद्रियाणांस्वस्वविषयग्रहणासामर्थ्यात तेषांमनोदृशांनानाचाराःपृथग्भूतव्यापारा अतएवविचित्राबह्वयःशक्तयोरूपादिग्रहणसामर्थ्यरूपाः पत्न्यः कांतंस्ववल्लभमिवमांसर्वेंद्रियशक्तिप्राणप्रदंजीवात्मरूपंदेवमनिशमुपासते ॥ २ ॥ इत्थंभूतस्यदेवस्यमे निवेदितजगत्त्रयं विज्ञापितविश्ववृत्तांतंमनएवद्वारपालः इत्थंबाह्यार्थविषयाचिंतैवमेद्वारस्थाशुद्धरूपिणीविश्वसनीयाप्रतीहारीअंतःपुरस्था ॥ ३ ॥ विचित्राणिविविधवस्तुविषयाणिज्ञानानिचमेअंगानिअवयवगतानिभूषणानि स्वरूपशोभाहेतुत्वात् । कर्मेंद्रियाणिवागादीनिबुद्धींद्रियगणैः

विचित्राःशक्तयोबह्व्योनानाचारामनोदृशाम् ॥ उपासतेमामनिशंपत्न्यःकांतमिवोत्तमम् ॥ २ ॥
मनोमेद्वारपालोऽयंनिवेदितजगत्त्रयम् ॥ चिंतेयंमेप्रतीहारीद्वारस्थाशुद्धरूपिणी ॥ ३ ॥ ज्ञानानि
चविचित्राणिभूषणान्यंगगानिमे ॥ कर्मेंद्रियाणिद्वाराणिबुद्धींद्रियगणैःसह ॥ ४ ॥ अयंसोऽह
मनंतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृतिः ॥ तिष्ठामिभरितैकात्मापूर्णःसर्वावपूरकः ॥ ५ ॥ समःसमर
साचारःसमाभासःसमाकृतिः ॥ सौम्यतामलमायातिपूजयित्वैवमव्ययम् ॥ ६ ॥

सहमेद्वाराणि बहिर्विहारहेतुत्वात् । अत्रचबुद्धींद्रियाण्येवगणाःविचित्ररूपत्वाच्चिच्छिवोपासकत्वाच्च ॥ ४ ॥ अयमपरोक्षतयाप्रतीयमानः सोऽहंशिवरूपोऽहं व्यवच्छेदोज्झिताकृतिःपरिच्छेदरहितस्वरूपत्वादनंतात्मानिरवधिकात्मा पूर्णःसर्वैःपूरितः मयिसमस्तवस्तुसंभवात् । सर्वावपूरकःअंतर्यामितयासर्ववस्तुपूरणात् । इत्थंभरितैकात्माअखंडाद्वितीयरूपस्तिष्ठामिइत्येवंभावयेदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ समइति ॥ समःपूर्णत्वात्समरसाचारःरागद्वेषरहितत्वादेकप्रकारव्यवहारः समाभासःसर्वप्राणिनांचित्तेषुममैवायंप्रियइत्येकरूपतयावभासमानः समाकृतिःसर्वदा निर्विकारत्वादित्थंभूतःसन् अव्ययमात्मानमेवंपूर्वोक्तेनप्रकारेणपूजयित्वाअलंसम्यक्सौम्यतांजीवन्मुक्ततामायाति ॥ ६ ॥

समयेति ॥ देववित्पूर्वोक्तदेवस्वरूपज्ञःचिन्मात्रंपरंदेवं समयारागादिरहितयासर्वयासर्वैंद्रियजन्ययाबुद्ध्या यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसमुचितव्यापा रसिद्धेनसर्वार्थेनचसमर्चयेत् ॥ ७ ॥ मनागिति ॥ अत्रपूजाविधौमनागपिईषदपि अपूर्ववस्तुनिदुर्लभवस्तुनि लाभाययत्नोनकर्तव्यः। किंतर्हिकामसंवेदनेनइष्टवस्तुनिवेदनेन चेतनरूपंशिवंपूजयेत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतदेवविवृणोति ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना। कांतैर्मनोहरैरन्नैः पानैःसंभोगसंभारैःस्रक्चंदनादिभिरादिशब्दग्राह्यैरन्यैश्चसुखसाधनैर्विलासिनासर्वरूपेणसर्वप्रकारेण सुखेनात्मानंसंबुध्यस

समयासर्वयाबुद्ध्याचिन्मात्रंदेववित्परम् ॥ यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ ७ ॥ मनागपिनकर्तव्योयत्नोऽत्रापूर्ववस्तुनि ॥ कामसंवेदनेनाथपूजयेच्चेतनंशिवम् ॥ ८ ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्राप्तेनचार्चयेत् ॥ ९ ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुध्यात्मानमर्चयेत् ॥ १० ॥ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ११ ॥ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहपतितात्मना ॥ विचित्रचेष्टापुष्पेणशुद्धात्मानंप्रपूजयेत् ॥ १२ ॥ भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनचाथरागेणस्वात्मानंबुद्धमर्चयेत् ॥ १३ ॥

म्यक्शिवरूपंबुद्ध्वार्चयेत् ॥ १० ॥ आधीति ॥ अत्रदुःखस्यपापरूपकालुष्यनिर्वर्तकत्वादुद्वर्तनादिकल्कद्रव्यवत्आत्मोपयोगित्वात्पूजासाधनत्वंद्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ दारिद्र्येणेति ॥ प्रवाहपतितात्मनावासनाप्रवाहादागतेन विचित्रचेष्टापुष्पेण हितेनविचित्रचेष्टाबुद्धिहेतुना दारिद्र्येणराज्येनवा शुद्धात्मानंदेहादिव्यतिरिक्तमात्मानंसमर्चयेत् ॥ १२ ॥ भोगानामिति ॥ अनिषिद्धानांरागेणनिषिद्धानांत्यागेनचेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

नष्टमिति ॥ एतन्नष्टोपेक्षणंप्राप्तोपादानंचेत्यर्थः । निर्विकारतयाहर्षविषादादिविकारनिवृत्तिहेतुतया ॥ १४ ॥ आपातेति ॥ आपातरमणीयंप्राथमिकदृष्टावुपादेयमिवप्रतीयमानंसुखंतत्साधनंवायदस्ति तथाआपातसुदुःसहंप्रतिकूलतयाप्रतीयमानंदुःखंतत्साधनंचयत् एतदुभयमपिनित्यात्मार्चापरोनरःआत्ममयंआत्मसमर्पणेनतद्रूपंकुर्यात् ॥ १५ ॥ सर्वदेति ॥ सर्वदासर्वस्मिन्काले सर्वरूपेणनानारूपेण सर्वत्रअंतर्बहिर्दिक्षुचयद्वस्तुस्थितंतत्सर्वंब्रह्मैवेतिनिश्चित्यनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् । प्रतीतस्यसर्वस्यात्मार्पणेनब्रह्मभावनिश्चयएवात्मार्चनव्रतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ नेति ॥ ज्ञेनज्ञानिना अप्राप्तंअवांछताप्राप्तंचनत्यजतास्वभावतःप्राप्ताभोगभूतयःसागरेणसरितइवभोक्तव्याः । तदुक्तंगीतासु । आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् । तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामीति ॥ १७ ॥ उद्वेगइति ॥ तुच्छातुच्छासुदृष्टिषुशून्याशून्यरूपासुपदार्थप्रतिपत्तिषु तेनउद्वेगश्चित्तविकारोनानुगंतव्यः । चित्रेषुनानारूपेषुपक्षिमृगादिषुपदार्थेषु पतितेषुअपतितेषुवा व्योम्नायथा उद्वेगःविकृतिर्नानुगम्यतेतद्वत् ॥ १८ ॥ देशेति ॥ देशकालकर्मवशात् शुभमशुभंवायद्वस्तुसमुपैति अविकारगृहीतेननिर्विकारस्वीकृतेनतेनैवशुभाशुभरूपेणवस्तुनाआत्मानमर्चयेत् ॥ १९ ॥

नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयैतद्धिपरमार्चनमात्मनः ॥ १४ ॥ आपातरमणीयंयत्तथापातसुदुःसहम् ॥ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्मार्चापरोनरः ॥१५॥ सर्वदासर्वरूपेणयत्सर्वत्रस्थितंहितम् ॥ सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ॥ १६ ॥ नवांछतानत्यजताज्ञेनप्राप्ताःस्वभावतः ॥ सरितःसागरेणेवभोक्तव्याभोगभूतयः ॥ १७ ॥ उद्वेगोनानुगंतव्यस्तुच्छातुच्छासुदृष्टिषु ॥ व्योम्नाचित्रपदार्थेषुपतितापतितेष्विव ॥ १८ ॥ देशकालक्रियायोगाद्यदुपैति शुभाशुभम् ॥ अविकारगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ १९ ॥

निर्विकारचित्ततारूपंशमंप्रशंसन्नाह ॥ आत्मेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अस्मिन्नात्मार्चनविधाने याःशुभाशुभरूपाद्रव्यश्रियःपदार्थसंपदःप्रोक्ताः ताश्चित्रैरसैर्दिग्धाःउपचिताअपिएकेनैवशमेनरसेनभाविताबासिताःसत्यो रसांतरंअम्लकटुतिक्तकषायादिकंपरित्यज्यमधुराएवभवंतिकिल मार्धुयमिहरम्यता ॥२०॥२१॥ समतेति ॥ समतारूपामधुरत्वात् रस्यास्वादनीयायारसक्तिः रसरूपाशक्तिरस्तितयारसशक्त्याभावितंयच्चेत्यंदृश्यं तत्सर्वंक्षणादेवामृतंमधुरमेवभवेत् ॥२२॥ समतेति ॥ इंदोश्र्युतममृतमिवपरंमाधुर्यमायातीत्यन्वयः ॥२३॥ पूर्णेति ॥ ज्ञेनज्ञा

आत्मार्चनविधानेऽस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुयाः ॥ एकेनैवसमेनैतारसेनपरिभाविताः ॥ २० ॥
नाम्लानकट्वयोनोतिक्तानकषायाश्चकाश्चन ॥ चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराएवताःकिल ॥ २१ ॥
समतामधुरारस्यारसशक्तिरतींद्रिया ॥ तयायद्भावितंचेत्थममृतंतत्क्षणाद्भवेत् ॥ २२ ॥ सम
तामृतरूपेणयद्यन्नामविभाव्यते ॥ तत्तदायातिमाधुर्यंपरमिंदोरिवच्युतम् ॥ २३ ॥ पूर्णेंदुनेवपू
र्णेनभाव्यंसमसमत्विषा ॥ स्वच्छेनचिद्घनैकेनज्ञेनाप्युपलरूपिणा ॥ २४ ॥ देशकालकरणक्रमो
दितैःसर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चितशरीरनायकस्तिष्ठशांतसकलेच्छयाधिया ॥ २५॥
ईश्वरउवाच॥अविद्यांश्रेष्ठयाश्रेष्ठःक्षालयन्नेवतिष्ठति॥मलंमलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा ॥२६॥

निनासमेनसमत्विषाएकरूपचित्तवृत्तिनाअतश्चपूर्णेंदुनेवपूर्णेनस्वच्छेनचिद्घनैकेनब्रह्मणासहएकीभूतेन उपलरूपिणापाषाणवन्निर्विकाररूपेणभाव्यम् ॥ २४ ॥ देशेति ॥ देशकालौप्रसिद्धौ करणंपुरुषव्यापारः तेषांक्रमेणपरिपाट्योदितैः सर्वेषांवस्तूनांसुखदुःखरूपैर्विभ्रमैर्विलासैर्नित्यमर्चितः शरीरनायकआत्मायेनसतादृशःसन्शांतसकलेच्छयाधियोपलक्षितस्तिष्ठ ॥ २५ ॥ आत्मार्चनेऽत्रज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तत्सिद्धयेअविद्यामलक्षालनोपायमाह ॥ अविद्यामिति ॥ श्रेष्ठः प्राज्ञःपुमान् श्रेष्ठयाशुद्धसत्वजन्यत्वादुत्कृष्टयाविमलवासनारूपयाअवि

द्ययैवअविद्यांमलवासनारूपांक्षालयन्नेवतिष्ठति । यथाहि युक्तिज्ञउपायवित्रजकोवस्त्राणामलंऊषरादिनामलेनैवापहरतितद्वत् ॥ २६ ॥ अहेतवइति ॥ वस्तुतःअहेतवोऽपिगुरूपदेशाद्याः श्रेष्ठाः अविद्यांशाः क्रमात्कुतश्चिदुपायादात्मज्ञानस्यसिद्धयेकारणतांगताः ॥ २७ ॥ एतदेवस्पष्टीकर्तुमाह ॥ क्रमइति ॥ गुरूपदेशानांक्रमेशिष्यस्यबोधनेप्रवृत्तेसति अनिर्देश्योगुरुणाशब्दैःप्रतिपादयितुमशक्योऽपि विशेषेणचित्तवृत्त्याअदृश्योऽपि साक्षात्कर्तुमशक्योऽपि आत्मास्वयमेवप्रसीदतिप्रकाशते । तदुक्तंसूतसंहितायाम् । स्वच्छवृत्तिमनुप्राप्यवृत्तेःसाक्षित

अहेतवोऽप्यविद्यांशाःश्रेष्ठाःकारणतांगताः ॥ क्रमाद्गुरूपदेशाद्याआत्मज्ञानस्यसिद्धये ॥ २७ ॥
क्रमेगुरूपदेशानांप्रवृत्तेशिष्यबोधनेम् ॥ अनिर्देश्योऽप्यदृश्योऽपिस्वयमात्माप्रसीदति ॥ २८ ॥
शास्त्रार्थैर्बुध्यतेनात्मागुरोर्वचनतोनच ॥ बुध्यतेस्वयमेवैषस्वबोधवशतःस्वतः ॥ २९ ॥ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विनाचात्मानबुध्यते ॥ एतत्संयोगसत्तैवस्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ ३० ॥ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणाचिरसंयोगसत्तया ॥ अहनीवजनाचारआत्मज्ञानंप्रवर्तते ॥ ३१ ॥ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक ॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्प्रयातिपरंपदम् ॥ ३२ ॥

यास्थितः ॥ वृत्त्यानिवर्त्यमज्ञानंग्रसतेस्वेनतेजसेति ॥ २८ ॥ आत्माशास्त्रैर्गुरुवाक्यैश्चइदंतयानावबुध्यते किंतर्हिस्वबोधवशतः स्वरूपानुसंधानमहिम्नास्वतएवबुध्यते ॥ २९ ॥ यदिस्वतएवात्माबुध्यतेतर्हिगुरुशास्त्रादिभिःकिमित्याशंक्यतदुपयोगिप्रकारमाह ॥ गुरूपदेशेति ॥ एतत्संयोगसत्तैव तेषांगुरुशास्त्रार्थशिष्याणांसंनिधिसत्तैव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ ३० ॥ गुर्विति ॥ अहनिसूर्यसंनिधौजनाचारोलोकव्यवहारइव ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ अस्मदादयोहरिहरादयोऽपियत्रयस्मिन्परब्रह्मपदेभृत्याः भृत्यवन्निकृष्टावर्ततइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

आत्मार्चनंसर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्मार्चाव्रतंचरेदित्युक्तंतत्रजगतश्चिन्मयत्वेनब्रह्मभावंप्रतिपादयितुंचिद्विवर्तप्रक्रियांप्रस्तौति॥अविद्यमा
नमिति ॥ आभासमात्रंचिन्मात्रमेव ॥ ३३ ॥ यइति ॥ यः प्रसिद्धः असौपरोक्षतयाप्रतीयमानोब्रह्मादिशब्दार्थः ब्रह्मपरमात्मापरंज्यो
तिरित्यादिशब्दानामर्थः प्रतिपाद्यंवस्त्वस्ति तांकेवलांविशुद्धांचितिंविद्धि । सैवचिद्वेद्यंगच्छंतीवसतीनामयोग्यतांयाति ॥ ३४ ॥ क्षणा
दिति ॥ सैवचिद्भावितवेद्यत्वाद्भावितंवेद्यंदृश्यंययातस्याभावःतत्त्वंतस्माद्वेद्यतादात्म्यभावनाद्धेतोरहंतामहंकाररूपतामनुगच्छति । पु
मान्स्वप्नेवारणभावनयावारणतामिव ॥ ३५ ॥ अस्याइति ॥ अहंतारूपायाअहंकाररूपंप्राप्ताया अस्याश्रितोनानारूपास्ताएवशक्तयोदे

अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमिवस्थितम् ॥ आभासमात्रंत्रिजगन्नान्यदस्तिमुनीश्वर ॥ ३३ ॥ यो
ऽसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्धिकेवलाम् ॥ सावेद्यमिवगच्छंतीयातिचिन्नामयोग्यताम् ॥ ३४ ॥
क्षणाद्भावितवेद्यत्वादहंतामनुगच्छति ॥ पुमान्भावनयास्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३५ ॥ अस्या
अहंतारूपायादेशतांकालतांगताः । संपद्यंतेस्वयंशून्यरूपिण्यःसख्यएवताः ॥ ३६ ॥ ताभिःसं
वलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भूत्वाबुद्धित्वमायातिनित्यमज्ञपदेस्थिता ॥ ३७ ॥ जीव
शक्तिस्तथाभूतानिश्चयैकविलासिनी ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानशक्त्यानुगम्यते ॥ ३८ ॥

शकालतांदेशकालादिरूपतांगताःसत्यःस्वयमेवसख्यःसंपद्यंते । सहायभावंप्रतिपद्यंतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ताभिरिति ॥ सैवचिन्मयीसत्ताता
भिर्देशकालादिभिःशक्तिभिःसंवलितावेष्टितासती जीवाभिधानिकाजीवरूपाभूत्वाअज्ञपदेस्थितासती बुद्धित्वंबुद्धिरूपतामायाति॥ ३७॥
जीवेति ॥ जीवशक्तिः जीवरूपाचिच्छक्तिः तथाभूताबुद्धित्वंप्राप्ता अतश्चनिश्चयैकविलासिनीबुद्धेर्निश्चयात्मकत्वान्निश्चयेनैकेनैवविलसंती
शब्दशक्त्यादिभिरनुगम्यते । तत्रशब्दव्यवहारहेतुः शब्दशक्तिः । एवंज्ञानव्यवहारस्यक्रियाव्यवहारस्यचहेतूज्ञानक्रियाशक्ती ॥ ३८ ॥

मिलित्वेति ॥ एषगणः पूर्वोक्तोऽहंकारादिसमूहः शब्दशक्त्याद्यनुगतः स्मृतिंस्मरणशक्तिंसमनुकल्पयन्संकल्पशाखिनोबीजभूतंशुद्धात्म स्वच्छंमनोभवति । शून्यात्मेतिपाठेमायाकल्पिताकारमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ आतिवाहिकेतिसार्धेन ॥ तदेवमनः आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनं आतिवाहिकदेहइत्युक्तेरपिविषयंविदुः मनएवआतिवाहिकदेह इत्यर्थः । तदेवमनः सृष्टिप्रकरणोक्तप्रकारेणव्योमादिरूपतामेत्य नानारूपंसज्जगत्तयाविभाति ॥ ४० ॥ शून्यइति ॥ यथाहिवेतालः कल्पितत्वात् शून्यएवनपरमार्थः इत्थमनेनैवप्रकारेणचित्तवासनैवजग

मिलित्वैषगणःक्षिप्रंस्मृतिंसमनुकल्पयन् ॥ मनोभवतिशुद्धात्मबीजंसंकल्पशाखिनः ॥ ३९ ॥
आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनंतद्विदुर्बुधाः ॥ परामर्शैकरूपिण्योह्यनंतास्तस्यशक्तयः ॥ व्योमादि
रूपतामेत्यजगन्नानाविभातितत् ॥ ४० ॥ शून्यएवहिवेतालइवेत्थंचित्तवासना ॥ उदितेयंज
गन्नाम्नीतच्छांतौशांतिरक्षता ॥४१॥ अहंतायांजगतिचमृगतृष्णाजलेचयः ॥ सास्थस्तंधिग्घत
नरंनोपदेश्यस्त्वसाविह ॥ ४२ ॥ जीवंविवेकिनमिहोपदिशंतितज्ज्ञानोबालमुद्भ्रममसन्मयमार्य
मुक्तम्॥अज्ञंप्रशास्तिकिलयःकनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति ॥४३॥ ईश्वरउवाच ॥
यथाप्टष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिकल्याणमस्तुते ॥ देशंप्रयामोऽभिमतमागच्छोत्तिष्ठपार्वति ॥ ४४ ॥

न्नाम्नीजगद्रूपाउदिता अतस्तस्याश्चित्तवासनायाःशांतौसत्यांअक्षताजगतःशांतिः कैवल्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अहंतायामिति ॥ योनरः अहंतादिषुसास्थः परमार्थबुद्धियुक्तः तंहतनरंधिक् । असाविहब्रह्मविद्यायांनोपदेशार्हः ॥ ४२ ॥ जीवमिति ॥ इहतज्ज्ञाः ब्रह्मविदः विवेकिनमधिकारिणमेवमुपदिशंतिबोधयंति । उद्भ्रमंउद्भूतविपरीतज्ञानम् । अतएवार्यैः सभ्यैः अन्यैर्मुक्तंपरित्यक्तंअसन्मयंअविद्यमानकल्पंबालंमूर्खंनोपदिशंति । यस्माद्धेतोरयोग्यमीदृशंप्रशास्तिसगुरुः स्वप्नदृष्टपुरुषायकन्यकाप्रदानमिवव्यर्थमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अनेनेति ॥ इमाः संसारवासनाः अखिन्नेनेव विक्षेपरहितेनेव । मयाअतिवाह्यंतेनीयंते ॥ ४७ ॥ यथेति ॥ यथा प्राप्तक्रियाणामाचारानुष्ठानानि तैरेवकुसुमैरात्मार्चनंविच्छिन्नमपि लौकिकदृष्ट्याविच्छिन्नतयाप्रतीयमानमपि । मेनिरंतरानुसंधानवतः अहर्निशंकदाचिदपिनव्युच्छिन्नंभवति ॥ ४८ ॥ नन्वेतादृशमेवात्मार्चनंसर्वसुलभमेवेत्याशंक्ययोगिनोविशेषमाह ॥ ग्राह्येति ॥ सर्वेषामपि देहिनांग्राह्यग्राहकसंबंधः सामान्यएव तथापिपामराबहिर्मुखतयाबुभुक्षापिपासादिभिः पीडिताविचित्रमन्नपानादिकंभोक्ष्यामहेपास्याम

वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वानीलकंठोऽसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि ॥ ततारपरिवारेणसममंबरकोटरम् ॥ ४५ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रः कुर्वन्नहमवस्थितः ॥ ४६ ॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमारामवासनाः ॥ अखिन्नेनेववाह्यंतेव्यवहारपराअपि ॥ ४७ ॥ यथाप्राप्तक्रियाचारकुसुमैरात्मनोऽर्चनम् ॥ व्युच्छिन्नमव्युच्छिन्नंमेनकदाचिदहर्निशम् ॥ ४८ ॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधःसामान्यःसर्वजंतुषु ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्चनमात्मनः ॥ ४९ ॥ दृष्टयानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥ संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥ ५० ॥ श्रीरामउवाच ॥ इदानींसंशयोब्रह्मन्विनिवृत्तोविशेषतः ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंजातातृप्तिरकृत्रिमा ॥ ५१ ॥ परामभेद्यामपरैर्दलिताशामतंगजाम् । संसारसमरेसम्यग्धीरतामागतंमनः ॥ ५२ ॥

इतिव्याकुलाभवंति । योगीतुपूर्वोक्तप्रकारेणात्मैवदेवताइयंचविचित्राभोगसंपदस्यैवपूजेतिसावधानोवर्ततइतिविशेषः । तस्मादनुसंधानमेवपूर्वोक्तमात्मार्चनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ परामिति ॥ दलिताशामतंगजांविदलितदिग्गजांनिवर्तितमनोरूपमतंगजामितिच ॥ ५२ ॥

परीति ॥ मेमनः विकल्परहितंगलितवांछं । अदीनंदैन्यरहितंअतएवसारसत्वंउत्कृष्टज्ञानं । प्रसन्नरूपंप्रमुदितंचसदनुत्तमंसर्वोत्तमंव र्ततइत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमदल्लालसूरिसूनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृश्वनाश्रीमुम्मडिदेवविद्वदाचार्येणविरचितेसंसारतरणिना म्निवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेदेवपूजोपाख्यानंनामत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ पूर्वमपूर्वेणदेवपूजाविधानेनचित्तस्यांतर्मुखतयानिर्वाणमि त्युक्तम् । इदानीमद्वितीयंब्रह्मैवांतर्भावितसर्वार्थंव्याप्यस्थितमित्यत्र बिल्वफलंनिदर्शयन्नाख्यानांतमरभते ॥ तत्रचित्तसमाधयेप्रका

परिगलितविकल्पनामुपेतंप्रशमितवांछमदीनसारसत्वम् ॥ त्रिजगतियदतिप्रसन्नरूपंप्रमुदि तमंतरनुत्तमंमनोमे ॥ ५३ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेदेवपूजोपाख्यानं नामत्रिंशःसर्गः ॥३०॥ श्रीरामउवाच ॥ तववाक्यसुधासेकैर्नतृप्तिरुपजायते ॥ भूयःकथयमेब्रह्म न्कांचित्तत्त्वमयींकथाम् ॥ १ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रथमंतुष्टयेतथा ॥ नप्राप्त्ये कक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान् ॥ २ ॥ वांछाकालेयथावस्तुतुष्टयेनान्यदातदा ॥ तस्मात्क्षण सुखेसक्तिंबालोबध्नातिनेतरः ॥ ३ ॥ वांछाक्षणेतुयातुष्टिस्तत्रवांछैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वतुष्टिप र्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज ॥ ४ ॥

रांतेरणबोधयितुमुपक्रमते ॥ १ ॥ यथेति ॥ वांछितंवस्तुप्रथमंप्राप्तिक्षणेयथातुष्टयेभवतितथाप्राप्त्येकक्षणात्प्राप्तिसंबंधिनएकस्मात्क्षणा दूर्ध्वंतुष्टयेनभवतीतिकोनानुभूतवान् । अयमर्थःसर्वैरेवानुभूयतइत्यर्थः ॥ २ ॥ तस्मादस्मिन्क्षणसुखेबालएवासक्तिंबध्नातिनेतरः प्रेक्षा वान् ॥ ३ ॥ तदपिक्षणसुखंकल्पितमेवनवास्तवमित्याह ॥ वांछेति ॥ वांछाक्षणेतुयातुष्टिरुत्पद्यते तत्रतस्यांतुष्टौवांछैवकारणम् । वांछा न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तुष्टेः साकल्पितापितुष्टिरतुष्टिपर्यंताअतुष्टौपर्यवस्यति । तस्मादनर्थपर्यवसितांक्षणसुखहेतुंवांछांपरित्यज ॥ ४ ॥

आशेति ॥ अतश्चअसंगेनविषयेष्वनास्थयाजीवतोऽव्यवहारवतस्तवआशा भविष्यदिष्टवस्तुवांछा निराशत्वंनिरुद्यमत्वंयातु । भावनाविषयवासनाचअभावंयातु । मनश्चनिर्वासनंसत्अमनस्त्वंनिर्विकल्पतांयातु ॥ ५ ॥ वासनेति ॥ अतश्चत्वंवासनारहितैरिंद्रियैश्चक्षुरादिभिः क्रियामाहरन्अनुतिष्ठन्नप्यंतरंतःकरणेविकारंनाप्नोषि । क्षोभशतैर्वातवर्षादिभिःविक्षोभशतैरपि खमाकाशंयथाविकारंनावाप्नोति तद्वत् ॥ ६ ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्योन्मेषनिमेषाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेवसंसारप्रलयोदयौभवतः । तस्मात्तदेवमनोवासनासंरोधात्प्राणसंरोधाद्वापूर्वोक्तादनिमेषंविलीनंकुरु ॥ ७ ॥ प्राणेति ॥ प्राणस्पंदस्यापिचित्तस्फुरणहेतुत्वात्संसृतिहेतुत्वमतस्तमपिप्राणमभ्यासप्र

आशायातुनिराशत्वमभावंयातुभावना ॥ अमनस्त्वंमनोयातुतवासंगेनजीवतः ॥ ५ ॥ वासनारहितैरंतरिंद्रियैराहरन्क्रियाम् ॥ नविक्रियामवाप्नोषिखवत्क्षोभशतैरपि ॥ ६ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रलयोदयौ ॥ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु ॥ ७ ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितंकुरु ॥ ८ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ ॥ तद्विलीनंकुरुबलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ ९ ॥ असंवित्स्पंदमात्रेणयाति चित्तमचित्तताम् ॥ प्राणानांवानिरोधेनतदेवपरमंपदम् ॥ १० ॥

योगाभ्यां पवननिरोधाभ्यासात्प्रकृष्टोद्योगात्मनोनिरोधाद्वाऽनिमेषमस्पंदंकुरु । मनश्चबध्यतेयेनपवनस्तेनबध्यतइतिमनोनिरोधस्यापिप्राणनिरोधहेतुत्वात् ॥ ८ ॥ मौर्ख्येति ॥ मौर्ख्यमज्ञानंतदपिकर्मद्वारासंसारहेतुः । तथाहि । अज्ञानादन्यथाज्ञानंतस्माद्रागद्वेषौताभ्यांपुण्यापुण्यरूपाप्रवृत्तिः । ततोजन्मादिदुःखमयः संसार इति । तन्मौर्ख्यंगुरुशास्त्रार्थसंयमैः । गुरूपदेशात्शास्त्रार्थानुसंधानात्संयमाच्चबलात्पुरुषप्रयत्नाद्विलीनंप्रनष्टंकुरु ॥ ९ ॥ असंविदिति ॥ चित्तंकर्तृअसंवित्स्पंदमात्रेण संविदः स्पंदोबहिर्मुखतयास्फूर्तिस्तदभावोऽसंवि

त्स्पंदः तन्मात्रेणवा । प्राणनिरोधेनवाअचित्ततांनिर्विकल्पत्वंयातितदेवोचितत्वमेवपरंपदंमुक्तिः ॥ १० ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबंधे अभिमतविषयाणांइंद्रियैः संबंधेसति यत्पारमार्थिकंपरमार्थभूतंस्वात्मनिसंभूतंसुखमाविर्भवति तदंतैकांतसंवित्त्या । अंतशब्दः स्वरूपवाची तस्यपारमार्थिकसुखस्यांतःस्वरूपं तस्यैवएकांतसंवित्त्या निरंतरानुसंधानेन । ब्रह्मसंवित्त्यास्वरूपसुखसंवित्तिरेवब्रह्मदृष्टिरित्यर्थः । अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतेः । तथा ब्रह्मदृष्ट्यामनसःक्षयोलयः स्यात् ॥ ११ ॥ चित्तलयेसतितदेवस्वरूपसुखंकैवल्यसुखंसंपद्यतइत्याह ॥ यत्रेति ॥ यत्रयस्मिन्सुखेचित्तंनाभ्युदितंचित्तवृत्तयः संकल्पविकल्पादयोनोद्यंति तदेवाकृत्रिमंसुखंनिजानंदः । कैवल्यसुखमितियावत् । तच्चक्षयातिशयनिर्मुक्तंनित्यंनिरतिशयंचेतिकृत्वा नोदेतिनचशाम्यति ॥ १२ ॥ ननुज्ञानिनश्चित्तलयाभावात्कथंजीवतोमुक्तिरित्यत्राह ॥

दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखंपारमार्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंवित्त्याब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयः ॥ ११ ॥ यत्र नाभ्युदितंचित्तंतद्वैसुखमनुत्तमम् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति ॥ १२ ॥ ज्ञस्यचित्तंनचित्ताख्यंज्ञचित्तंसत्यमुच्यते ॥ नानार्थान्यत्वभाक्चित्तंबोधात्ताम्रंसुवर्णवत् ॥ १३ ॥ चित्तं चित्तत्वमायातिकिंचित्कालंजगत्स्थितौ ॥ विहृत्यतुर्यावस्थायांतुर्यातीतंभवत्युत ॥ १४ ॥

ज्ञस्येति ॥ ज्ञस्यचित्तंनचित्ताख्यं चित्तमितिनाख्यायते । किंतर्हितु ज्ञचित्तंसत्यमुच्यतेब्रह्मैवेत्यर्थः । यस्मात्कारणान्नानार्थान्यत्वभाक् नानारूपैःकामसंकल्पादिभिरर्थैरन्यत्वभाक् ब्रह्मणःसकाशाद्भेदभागेवचित्तंचित्तशब्दार्थः । ज्ञस्यतुचित्तंबोधात्परिपूर्णब्रह्मबोधात् तदभिन्नंसत्संपद्यते । यथाताम्रंयुक्तिवशात्सुवर्णभावमापद्यतेतद्वत् ॥ १३ ॥ चित्तमित्ति ॥ चित्तंकर्तृ जगत्स्थितौकिंचित्कालंविहृत्य तुर्यावस्थायांश्रवणमननादिक्रमात्समाध्यवस्थायां सिद्धायां चित्तत्वंचित्स्वरूपमायाति । अतःपरं तुर्यातीतंभवति जाग्रदादित्रयेसतितदपेक्षयासमाध्यवस्थायांतुर्यत्वंसर्वदासमाधौजाग्रदाद्यभावात्तुर्यत्वमपिनास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति ॥ सर्वात्मकंब्रह्मैकमेवभूरिभुवनभ्रमविभ्रमोच्चैर्भूरिभुवनभ्रांतिविलासपरंपराभिः । इत्थंवियदादिप्रकारेणानेकतयासमंयुगपदेव स्थितम् । इतरच्चित्तादिकंकिंचिदत्रनास्ति । संनिवेशः संस्थानंचव्योमादीनांप्रतीयमानंनास्ति । ननुप्रतीतस्यमिथ्यात्वंकदृष्टमित्यत्राह । हृदीवेति । यथास्वप्नदशायांहृदिचित्तेप्रतीयमानंवस्तुतत्संनिवेशश्चनास्तितद्वत् ॥१५॥१६॥ योजनानामितिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ चिद्घनमंत र्गतसर्वार्थंचब्रह्मैवापूर्वबिल्वफलत्वेननिरूप्यते । अजरद्रूपंब्रह्मणोजरादिविकाररहितत्वात् ॥ १७ ॥ पुराणमपिबालेंदुशकलवन्मार्दवेनसुं

ब्रह्मैवभूरिभुवनभ्रमविभ्रमोच्चैरित्थंस्थितंसममनेकतयैकमेव ॥ सर्वात्मकंभवतिनेतरदंगकिंचिच्चित्ता दिकंचनहृदीवहिसंनिवेशः ॥ १५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अत्रेमामवबोधायविस्मयोल्लासशालिनीम् ॥ अपूर्वांचैवसंक्षेपाद्रामरम्यांकथांशृणु ॥ १६ ॥ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलंस्फुटम् ॥ युगैरप्य जरद्रूपमस्तिबिल्वफलंमहत् ॥ १७ ॥ पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम् ॥ महाकल्पांतवात्यायाअपि वेगैरचालितम् ॥ १८ ॥ योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यंमूलमाद्यंजगत्स्थि तेः ॥ १९ तस्यबिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानिसमीपतः ॥ हरंतिलीलांशैलाधोराजिकाकणपद्धतेः ॥ २० ॥ नकदाचनपाकेनपातांतेनसमेतितत् ॥ सदैवपक्वमप्यंगजरसायन्नबाध्यते ॥ २१ ॥

दरंआनंदमयत्वात् । अचालितंनिष्कर्मत्वात् ॥ १८ ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यंअनंतत्वात् । जगत्स्थितेराद्यंमूलं उपादानत्वात् इत्थंभूतंमह द्बिल्वफलमस्ति ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ तस्यबिल्वफलस्यसमीपतः उच्चैर्ब्रह्मांडान्यपिशैलाधः स्थितानांराजिकाकणानांपद्धतेर्लीलांहरंति किंवर्ण्यतेतन्महत्त्वमित्यर्थः । राजिकाकृष्णसर्षपः ॥ २० ॥ नेति ॥ तत्फलंकदाचनपातपर्यंतेनपाकेननसमेतिनसंयुज्यते नित्यत्वात् ॥ २१ ॥

समस्तेति ॥ समस्तफलसारस्यपरमपुरुषार्थरूपत्वात् । अस्यप्रकृतस्यसंविच्छक्तिचमत्कृतिः चिच्छक्तिस्फूर्तिरेवअंतर्मज्जत्वंअंतःस्थितसारत्वमायाति ब्रह्मणःसंवित्सारत्वात् ॥ २२ ॥ संविदिति ॥ ततः बिल्वफलस्यानंततयातरलरूपया बहुविधपरिणामतयास्फुरद्रूपया संविच्छक्त्यासमेनिजएवरूपे । इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेणदृक्सिसृक्षापूर्विकादृष्टिः संप्रसारिताप्रवर्तिता ॥ २३ ॥ तमेवप्रकारमाह ॥ इदमितिद्वाभ्यां ॥ उद्युक्ता जगंतिनियंतुमुद्यता नियतिरियं स्पंदरूपिणीचलनस्वभावाक्रियारूपाशक्तिरियम् । निजमज्जाचमत्कृतिः निजा

मसस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः ॥ अंतर्मज्जत्वमायातिसंविच्छक्तिचमत्कृतिः ॥ २२ ॥ संविच्छक्त्यातयातत्रततस्तरलरूपया ॥ निजएवसमेरूपेदृगित्थंसंप्रसारिता ॥ २३ ॥ इदंव्योममहानंतमियंकालमयीकला ॥ इयंनियतिरुद्युक्ताक्रियेयंस्पंदरूपिणी ॥ २४ ॥ ब्रह्माडमंडपमिदमिमाआशाःक्रमोह्ययम् ॥ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाचमत्कृतिः ॥ २५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैषाबिल्वरूपिणी ॥ महाचिद्घनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम ॥ २६ ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादीदमाततम् ॥ नमनागपिभेदोऽस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २७ ॥ यथाब्रह्मांडकूष्मांडमज्जामेर्वादिसंस्थितिः ॥ तथाचिद्बिल्वमज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ॥ २८ ॥

इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेबिल्वोपाख्यानंनामैकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

याः संविच्छक्तेः स्फूर्तिः । सर्वस्यापिप्रपंचस्यसंविद्विलासरूपत्वात् ॥२४॥२५॥ भगवन्निति ॥ महाचिद्घनसत्ता महतीचिद्घनस्यब्रह्मणः सत्ता ॥२६॥ चिदिति ॥ अहंतादिअहंकारप्रकृतिमहदादिभिराततंविस्तीर्णमिदमखिलंजगच्चिन्मज्जारूपम् । अतश्चमनागपितद्वैतैक्यकलनात्मकोभेदाभेदविचाररूपोभेदोभेददृष्टिर्नास्ति ॥२७॥२८॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेबिल्वोपाख्यानंनामैकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

पूर्वमंतर्भावितसर्वार्थमद्वितीयमेवचैतन्यंबिल्वफलत्वेननिरूपितम् । इदानींतुविचित्रजगच्चित्रतापिअखंडैकरसानिर्विकल्पाघनीभूतासैवचिन्महाशिलात्वेननिरूप्यते ॥ अथेत्यादिना ॥ चित्रामश्रुतपूर्वां अतश्चविस्मयकारिणीम् ॥ १ ॥ स्निग्धेति ॥ स्निग्धाचित्तप्रेमास्पदत्वात् । स्पष्टास्वयमेवप्रकाशमानत्वात् । मृदुस्पर्शासुखहेतुत्वात् । महाविस्तारशालिनीनिरवधित्वात् । निबिडासंततत्वात् । नित्यनीरंध्राविजातीयवस्त्वमिश्रितत्वात् । इत्थंभूतामहाशिलाक्वचिदस्ति । स्वव्यतिरिक्तस्याधारस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात् क्वचिदित्युक्तम् । सभगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठितइति । स्वेमहिम्नीतिश्रुतेः ॥ २ ॥ तस्यामिति सार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् । अत्रपद्मानीत्यनेनभुवनादिविवक्षितानिसंकोचविकासयोगित्वात् । जीवभ्रमराश्रयत्वाच्च ॥ ३ ॥ तानिकानिचिदन्योन्यप्रोतपत्राणि । परस्परसंबंधवंति । कानिचित्तुमिथोविघटितानिसंबंधरहितानि । तेषांचमध्येकानिचिदूर्ध्वमूलानि । अमरादिभुवनानामुपरिस्थितध्रुवमंडलाश्रयत्वात् । कानिचिदधोमूलानि । पातालानांभूलोकस्यबाह्यस्थितकूर्माश्रयत्वात् । कानिचिदमूलानि । शिवविष्णुलोकादीनांनित्यत्वात् । इतराणिचेत्यनेनतिर्यङ्मूलान्युच्यंते । तिर्यग्गमनस्वभावेनवायुनैवकेषांचिद्भुवनानामवष्टब्धत्वात् । इत्थंभूतानिपद्मानितस्यांशिलायामंतः संतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ तेषामिति ॥ तेषांचपद्मानांनिकटेशतसहस्रशः शंखाः संति । शंखशब्देननक्षत्रग्रहतारारूपाणिज्योतिर्मंडलान्युच्यंते । समुद्रवन्नीलेनभसिशंखसंघव

वसिष्ठउवाच॥अथेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीम् ॥ वर्ण्यमानांमयारम्यामन्यामाख्यायिकांशृणु ॥ १ ॥ स्निग्धास्पष्टामृदुस्पर्शामहाविस्तारशालिनी ॥ निबिडानित्यनीरंध्राक्वचिदस्तिमहाशिला ॥ २ ॥ तस्यामंतःप्रफुल्लानिपद्मानिसुबहून्यपि ॥ सरस्यामिवरम्याणिसंत्यनंतानिराघव ॥ ३ ॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणिमिथोविघटितानिच ॥ मिथश्चोपरिरूढानिगूढानिप्रकटानिच ॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच ॥४॥ तेषांचनिकटेसंतिशंखाःशतसहस्रशः ॥ चक्रौघाश्चमहाकाराःपद्मवत्संनिवेशिनः ॥५॥

द्भासमानत्वात् । चक्रशब्देनमंडलाकाराणिद्वीपानि । तेषांचक्रधारावदाभासमानैः समुद्रैरुपलक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ चिदिति ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशात् घनत्वंनिबिडत्वम् । एकात्मकत्वमेकरूपत्वम् । आदिशब्दाद्विभुत्वादीनि । तद्वशात्तत्सामर्थ्यादेषाचित्तशिलैव तत्सदृशत्वात् ॥ ७ ॥ अपीति ॥ घनायानीरंध्रायाअपितस्याः शिलायाअंतः जगद्वृंदंविद्यते । जगद्वृंदस्यतदभिन्नत्वेनघनत्वनीरंध्रत्वयोर्विरोधाभावात ॥ ८ ॥ द्यौरिति ॥ साचमनागपिसुषिरासरंध्रानभवति । द्युप्रभृतीनांतदभिन्नत्वात् ॥ ९ ॥ शंखेति ॥ शंखपद्मादिलेखने

श्रीरामउवाच ॥ सत्यमेतन्मयादृष्टाताहशीसामहाशिला ॥ शालग्रामेहरेर्मूर्ध्निविद्यतेतादृशीशिला ॥ ६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगत्स्थितिः ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥ ७ ॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विद्यतेंऽतर्जगद्वृंदंव्योम्नीवविपुलोऽनिलः ॥ ८ ॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलासाचसुषिरानमनागपि ॥ ९ ॥ शंखपद्मादिकंलोकेपाषाणेलिप्यतेतथा ॥ भूतंभवद्भविष्यच्चचिच्छिलाशालभंजिका ॥ १० ॥ उपलोंऽतःसंनिवेशोनानात्माप्येकपिंडताम् ॥ तथाचिद्विश्वगर्भाऽपिनमुंचत्येकपिंडताम् ॥ ११ ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नःसर्वदैवहि ॥ १२ ॥

ऽपिपाषाणः यथानकिंचिद्भिद्यते। तथाभूतभवद्भविष्यद्रूपापिचिच्छिलामयीशालभंजिका । बहुविधचित्रविचित्रिताप्रकृतिरेवनभिद्यतइत्यर्थः ॥ १० ॥ उपलइति ॥ यथाअंतः संनिवेशः अंतःस्थितः शंखपद्मादिसंनिवेशउपलो नानात्मकतयाप्रतीयमानोऽपि वस्तुतः एकपिंडकस्तथा चिद्विश्वगर्भापिजगद्गर्भगतापिएकपिंडतांनमुंचति ॥ ११ ॥ यथेति ॥ शिलायांकल्पितः पद्मः तद्वपुर्मयः शिलामयत्वाच्छिलाकोशाद्यथाअभिन्नः । तथाचितिकल्पितः सर्गोऽपिचिद्रूपादभिन्नः ॥ १२ ॥

शिलेति ॥ शिलायांकल्पितापद्मलेखाली । मरीचांतश्चमत्कृतिर्मरीचस्यांतः स्थिताचमत्कारहेतुः कटुरसस्फूर्तिश्चयथानोदेति स्वाभाविकत्वात् । नास्तमायाति यावद्द्रव्यमविनाशात् । तथाचितौसर्गस्थितिः ॥ १३ ॥ यथेति ॥ पुरंध्र्यांगुर्विण्यांमर्त्योगर्भरूपोयथांतर्वर्तते । मज्जासारभूतोंऽशोयथाबिल्वगाबिल्वफलांतर्गतावर्तते । तथैवअनंतविकाराढ्याब्रह्मांडमंडलीचितावंतर्वर्तते ॥ १४ ॥ सुषुप्तेति ॥ चक्रपद्मरूपालेखाः शिलोदरेयथा सुषुप्तावस्थयासुषुप्तवन्निश्चलावस्थयास्थिताः ॥ १५ ॥ यथेति ॥ सर्वात्मकंब्रह्मयत्रयस्मिन्देशेयदाकारंयद्रूपंय

शिलांतःपद्मलेखालीमरीचांतश्चमत्कृतिः ॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ १३ ॥
यथापुरंन्ध्र्यांमर्त्योऽन्तर्मज्जावाबिल्वगायथा ॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ १४ ॥
सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥ यथास्थिताश्चितेरंतःस्थितेयंजगदावली ॥ १५ ॥ यथा
यत्रयदाकारंतथातत्रतदेवहि ॥ ब्रह्मसर्वात्मकंसर्वंसुषुप्तस्थमिवस्थितम् ॥ १६ ॥ भूरिभावविका
राढ्योयोऽयंजगदुरुभ्रमः ॥ सुषुप्तमेवतद्विद्धिशिलांतःपंकजादिवत् ॥ १७ ॥ नित्यंसुषुप्तपदमेव
जगद्विलासःसम्यक्प्रशांतसमचिद्घनआत्मनीदृक् ॥ पद्मंशिलांतइवसर्गदशास्त्वसाराद्दृष्टान
देहमुपयातिकदाचिदेव ॥ १८ ॥

त्यथाप्रवर्तते । तत्रतदेववस्तुतथातेनैवप्रकारेणोपलक्षितंभवति । अतः सर्वंब्रह्मैवसुषुप्तस्थमिवसुषुप्तावस्थापन्नमिवनिर्विकारंस्थितम् । ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्च । स्वसंकल्पानुसारेणनानारूपतयावस्थानंयुक्तमितिभावः ॥ १६ ॥ भूरीति ॥ भूरिभिर्भावविकारैः जन्मादिभिराढ्योयोऽयंजगद्रूपः उरुभ्रमस्तच्छिलांतः पंकजादिवत्सुषुप्तंब्रह्मैवविद्धि ॥ १७ ॥ नित्यमिति ॥ प्रशांतेसमेचिद्घनेचात्मनि ईदृक्प्रतीयमानोजगद्विलासः शिलांतःपद्ममिवसुषुप्तपदमिवब्रह्मणः सुषुप्तावस्थयावस्थानमेव । दृष्टास्तुसर्गदशाः सर्गाद्यवस्थाः अ

सारानिःप्रमाणाः अतः कदाचिदेवदेहंवास्तवंस्वरूपंनोपयांति ॥ १८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेशिलोपाख्यानंनामद्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ पूर्वंविचित्राप्यखंडैकरसाचिच्छिलात्वेननिरूपिता । इदानींतुसर्वंब्रह्मेतिविवेकिनोयुद्धादिरपिचित्तविश्रांतिबाधकोनभवतीतिदर्शयितुंअर्जुनाख्यायिकावर्ण्यते ॥ १ ॥ जगदिति ॥ जगतांसहस्रस्यनिर्माणंमहिमायस्यतस्यदर्पणवन्निर्मलस्यपुर्यष्टकस्यरूपंकीदृशंतत्कथय ॥ २ ॥ अनाद्यंतमिति श्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ जगद्बीजंब्रह्मैवकलनायुक्तमविद्यायुक्तंसत्जीवइतिस्मृतः ॥ ३ ॥ नुर्जीवस्यवस्तुतः कलामायातस्याः

इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेशिलोपाख्यानंनामद्वात्रिंशःसर्गः ॥३२॥ श्रीरामउवाच ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम् ॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये ॥ १ ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यतु ॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम् ॥ २ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अनाद्यंतंजगद्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम् ॥ तदेवकलनायुक्तमत्रजीवइतिस्मृतः ॥ ३ ॥ नृरूपं शुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम् ॥ कलनोन्मुखतांयातमत्रजीवइतिस्मृतः ॥ ४ ॥ सजीवःखलुदेहेऽस्मिश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम् ॥ अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते ॥ ५ ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः ॥ एषएवस्वभावात्माजनैः पुर्यष्टकंस्मृतः ॥ ६ ॥

कलनंग्रासः तेनवर्जितम् । यदास्वयमेवाऽविद्योन्मुखतांयातंगतं अत्रचिन्मात्रात्मस्वरूपविस्मरणेज्ञातेअहंभावादहमित्यभिमानादहंकारः स्मृतः । मननात्संकल्पादिरूपान्मनउच्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ बोधस्यनिश्चयरूपाद्व्यापाराद्बुद्धिरुच्यते । तथाइंद्रदृष्टेः इंद्रआत्मातेनदृष्टत्वात्तत्कर्मोपार्जितत्वादिंद्रियमुच्यते । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमित्यादिनासूत्रेणेंद्रियशब्दस्यइंद्रदृष्टमित्यर्थेनिपातितत्वात् । देहरूपभावनयादेहो

भवति । घटाकारभावनयाघटोभवति । एवंस्वभावात्माएवंप्रकारस्वभावस्वरूपएषएवात्मातज्ज्ञैर्जनैःपुर्यष्टकमितिस्मृतः । तल्लक्षणंतु । अहंकारकलायुक्तंबुद्धिजीवसमन्वितम् । तत्पुर्यष्टकमित्युक्तंभूतहृत्पद्मषट्पदइतिपूर्वमुक्तम् ॥ ६ ॥ इदानींप्रकारांतरेणलक्षणमाह ॥ ज्ञत्वेति ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ज्ञोऽहंकर्ताहंभोक्ताहंसाक्ष्यहंइत्याद्यभिमानवती यासंविज्जीवइत्युक्ता तदेवसंवित्स्वरूपंपुर्यष्टकंविदुः अंतःकरणमणिप्रतिबिंबिताकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानवतीसंविदेवजीवःपुर्यष्टकंचेत्यर्थः ॥ ७ ॥ पुर्यष्टकेति ॥ यथाज

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासंविज्जीवइत्युक्तातद्धिपुर्यष्टकंविदुः ॥ ७ ॥
पुर्यष्टकवशेनैवस्वप्नात्स्वप्नांतरंयथा ॥ असत्यमेवपश्यंतिजनास्तद्वदिदंजगत् ॥ ८ ॥ वसिष्ठउ
वाच ॥ पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामसंसक्तिमतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तमनामु
निः ॥ ९ ॥ पांडोःसुतोऽर्जुनोनामसुखंजीवितमात्मनः ॥ क्षपयिष्यतिनिर्दुःखंतथाक्षपयजीवि
तम् ॥ १० ॥ श्रीरामउवाच ॥ भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोऽर्जुनःपांडुनंदनः ॥ कीदृशींचहरिस्तस्यक
थयिष्यत्यसक्तताम् ॥ ११ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यमःकदाचिद्भगवान्गतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तपःप्रकुरुते
भूतदलनात्पापशंकया ॥ १२ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्तापि
कदाचित्षोडशापिवा ॥ १३ ॥

नाःपुर्यष्टकवशेनैवस्वप्नात्स्वप्नांतरमसत्यमेवपश्यंति तद्वदिदंजगदपिपश्यंति ॥ ८ ॥ इत्थंस्वप्नवत्प्रपंचस्यमिथ्यात्वंविनिश्चित्यार्जुनवत्संगेनव्यवहर्तव्यमितितत्कथांप्रस्तौति ॥ पुंडरीकाक्षेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यमइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ भगवान्यमः किलगतेषु चतुर्युगेषुकदाचिद्भूतद्रोहात्पापमाशंकमानस्तन्निवृत्तयेतपश्चरन् ॥ १२ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणितपःकुरुतेकिल कदाचिद्दश कदाचिद्द्वा

दश कदाचित्पंच कदाचित्सप्त कदाचित्षोडशवर्षाणिइत्येवंचबहुधातपः कुरुते ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेनेति ॥ तेनमृत्योर्हिंसायामप्रवृत्त्या हेतुनाप्रावृषिमदवशात्स्वेदीकुंजरोमशकैरिवभूतलंनीरंध्रभूतौघंसत् निःसंचारंसंचरितुमशक्यंभवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वैव

उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थिते ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १४ ॥ तेननीरंध्रभूतौघंनिःसंचारंमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरोमशकैरिव ॥ १५ ॥ अथतानि विचित्राणिभूतानिबहुयुक्तिभिः ॥ क्षपयंतिसुरारामभुवोभारनिवृत्तये ॥ १६ ॥ एवंयुगसहस्राणि व्यवहारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगंतिच ॥ १७ ॥ वैवस्वतोनामयमोयएषपि तृनायकः ॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेषुकेषुचित् ॥ १८ ॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वाद शात्मनि ॥ व्रतचर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा ॥ १९ ॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः ॥ दीनाप्रघनगुल्मैवभारभूतैर्भविष्यति ॥ २० ॥ भूभारपरिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति ॥ हरिर्देहद्व येनाथमहीमवतरिष्यति ॥ २१ ॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः ॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयः पांडुनंदनः ॥ २२ ॥ धृतराष्ट्रसुतैःसार्धंसंग्रामेऽत्यंतदारुणे ॥ उपेष्यंत्यर्जुनेनैतेयोद्धुंतद्बांधवोऽखिलाः ॥ २३ ॥

स्वतइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ विवस्वतः सूर्यस्यपुत्रेणापियमेनतथैवाघविघातायतथैवद्वादशवर्षाणिदूरास्तजनकर्षणा दूरपरिहृतजनमारणाव्रतचर्यातपश्चर्याकर्तव्या ॥ १९ ॥ तेनेति ॥ प्रघनगुल्मा प्रघनानिरंतरागुल्माःस्तंबायस्यांसातथा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ तमिति ॥ बुद्धेनदेहेनबोधवताकृष्णावताररूपेण ॥ २५ ॥ अनंतमिति ॥ राजसिंहेति शोकवैक्लव्यनिरासायसंबोधनम् । देहादि व्यतिरिक्तमनंतादिलक्षणमात्मानमेवालोकयविचारय । यतस्त्वमजोऽसि अतएवनित्योऽसिनिरामयोऽसि तत्रसंविद्वपुःस्फारमित्येकंपदम् । संविद्रूपेणवपुषास्फारमभिवृद्धं व्याप्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ नेति ॥ अयंदेहादिव्यतिरिक्तआत्माकदाचिदपिनजायतेनम्रियतेवा । जननमरण योर्देहधर्मत्वात् । अयमात्माभूत्वाभवनक्रियामनुभूय भूयःपुनर्नभविता भवनक्रियारहितोनभवति । अयमात्मानभूत्वाभवनरहितः पुनर्भवितावानभवतीत्युभयथावापियोजनीयम् यतोऽयंभूत्वापुनर्घटादिवन्नभविता । अतोनम्रियते यतश्चपूर्वंनभूत्वापुनःकालांतरेभविता

अर्जुनःस्वजनान्दृष्ट्वातान्सर्वान्मरणोन्मुखान् ॥ विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति ॥ २४ ॥ तमर्जुनाभिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये ॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतियुक्तिभिः ॥ २५ ॥ अनंतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोकयराजसिंह ॥ संविद्वपुःस्फारमलब्धदोषमजोऽसिनित्योऽसि निरामयोऽसि ॥ २६ ॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥ २७॥ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ ब्रह्मार्पितसमाचारोब्रह्मैवभवसिक्षणात् ॥ २८ ॥

वानभवति । अजोनजायतइत्युक्तार्थोपपादनम् । इत्थमजोनित्यश्चनित्यशब्देनकादाचित्कसत्तारूपोऽपिविकारोनिरस्यते । शाश्वतः अपक्षयरहितः पुराणः वृद्धिरहितः नूतनंहिवस्तुवर्धते । अयमात्माशरीरेहन्यमानेऽपिस्वयंनहन्यते नविपरिणम्यतइतिषड्भावविकाररराहित्यमुक्तम् ॥ २७॥ योगस्थइति ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वंयोगः तन्निष्ठःसन्संगंईश्वरोमेतुष्यत्वित्यपिफलाकांक्षांत्यक्त्वाकर्माणिईश्वराराधनार्थंकुरु इत्थंब्रह्मार्पितसमाचारः ब्रह्मार्पितसत्कर्मात्वंब्रह्मैवभवसि ॥ २८ ॥

ईश्वरार्पितसर्वार्थःईश्वरार्पिताःसर्वेअर्थाःशुभाशुभरूपायेनतादृशः सन्नीश्वरात्माईश्वरेअर्पितआत्मायेनतथाभूतश्चनिरामयःसर्वभूतात्माभूषि
तभूतलईश्वरोभव ॥ २९ ॥ संन्यस्तेति ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा । कर्मफलत्यागःसंन्यासयोगः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषांसं
कल्पानांसंशांतौसत्यां प्रशांतघनवासनंनिर्वासनमतश्चनकिंचिद्भावनाकारंनविद्यते किंचिदपिभावनायोग्यंरूपंयस्यतादृशंविशुद्धंचिन्मात्रं

ईश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामयः॥ ईश्वरःसर्वभूतात्माभवभूषितभूतलः ॥ २९ ॥ संन्यस्त
सर्वसंकल्पःसमःशांतमनामुनिः॥ संन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ ३० ॥ अर्जुनउवा
च ॥ संगत्यागस्यभगवंस्तथाब्रह्मार्पणस्यच ॥ ईश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वशः ॥ ३१ ॥ त
थाज्ञानस्ययोगस्यविभागःकीदृशःप्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मेमहामोहनिवृत्तये ॥ ३२ ॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचिद्भावनाकारंतद्ब्रह्मपरमंवि
दुः ॥ ३३ ॥ तदुद्योगंविदुर्ज्ञानंयोगंचकृतबुद्धयः ॥ ब्रह्मसर्वंजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदुः ॥ ३४ ॥ क
र्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंगइतिकथ्यते ॥ ३५ ॥ सम
स्तकलनाजालस्येश्वरैकत्वभावनम् ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥ ३६ ॥ मन्मनाभ
वमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३७ ॥

यदस्तितदेवपरंब्रह्मविदुः ॥ ३३ ॥ तदिति ॥ तदर्थमुद्योगस्तदुद्योगस्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समस्तेति ॥ समस्तकलनाजालस्यसर्व
स्यापिसंकल्पविकल्पजालस्यगलितद्वैतनिर्भासंभेदावभासरहितंयथातथाईश्वरैकत्वभावनं ईश्वरएवसर्वांतर्यामीतथाप्रवर्तयति तद्विलासो
ऽयंसर्वोव्यवहारइति यत्तन्मयत्वभावनं एतदेवसर्वव्यवहारस्यतन्निवेदनमेवईश्वरार्पणम् ॥ ३६ ॥ मन्मनाइति ॥ एवमनेनप्रकारेणआत्मा

नंचित्तंयुक्त्वामयिसंयोज्यमत्परायणःमत्परःसन्मामेवैष्यसि ॥ ३७ ॥ समान्यमितिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ साकारंनिराकारंचमेद्वेरूपे तत्रा प्रबुद्धदशायांशंखचक्रगदापद्मधराकारंरूपंउपास्यं तदुपासनयाचक्रमाच्चित्तवृत्तिद्वाराचपरंब्रह्मरूपंद्वितीयरूपंज्ञातंकैवल्यपर्यवसितंसिद्धय तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ निर्मानेति ॥ निर्मानमोहाःमानोऽभिमानोऽहंकारइतियावत् मोहस्तन्निमित्तमज्ञानंताभ्यांनि ष्क्रांता जितौसंगदोषौयैस्ते अध्यात्मनित्याआत्मानुसंधाननिरताःअतश्च विनिवृत्तकामाःसुखदुःखसंज्ञैर्द्वंद्वैर्विमुक्ताअमूढाः विद्वांसः तत्पदं

सामान्यंपरमंचेतिद्वेरूपेविद्धिमेऽनघ ॥ पाण्यादियुक्तंसामान्यंशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३८ ॥ परं
रूपमनाद्यंतंयन्ममैकमनामयम् ॥ ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३९ ॥ यावदप्रतिबुद्ध
स्त्वमनात्मज्ञतयास्थितः ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरोभव ॥ ४० ॥ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वंत
तोज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनाद्यंतंयेनभूयोनजायसे ॥ ४१ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअ
ध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥ ४२ ॥
यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः॥ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ४३ ॥ निर्द्वंद्वो
नित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथाप्राप्तानुवर्तीचभवभूषितभूतलः ॥४४॥ अपिस्फुट
तिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले ॥ गुरुशास्त्रानुगोमार्गःपरित्याज्योनधीमता ॥ ४५ ॥

गच्छंति द्वंद्वानुसंधानरहिताः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ नित्यंस्वगुणनिष्ठोनिर्योगक्षेमः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरुदासीनः आत्मवानप्रमत्तचित्त श्चत्वंयथाप्राप्तमनुवर्तमानोभूषितभूतलोभव भूषितभूतलःभूयाः ॥ ४४ ॥ अपीति ॥ महत्यामप्यापदिगुरूपदिष्टःशास्त्रमार्गोधीमता नपरित्याज्यः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ इतीति ॥ वचनमुपेष्यतिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ परीति ॥ दिनपतिनाअब्जिनीवत्रिलोकभर्तुस्तववचनेनपरिबोधितामममतिः परिगलितसमस्तशोकभारासतीपरमुदयंप्रकाशंगता ॥ ४८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेऽर्जुनोपाख्यानंनामत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ पूर्वंविवेकिनोयुद्धादिरपिचित्तविश्रांतिबाधकोनेतिदर्शयितुमर्जुनाख्यायिकावर्णिता । इदानीमेषाजन्मपरंपरास्वसंकल्परूपभ्रांति

अज्ञानादात्मनःसाधोसत्तामायातिवासना ॥ आत्मज्ञानेमहाबोधाद्विलयंयातिवासना ॥ ४६ ॥
इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात् ॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवच
नमुपेष्यतितत्रपांडुपुत्रः ॥४७॥ अर्जुनउवाच ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगव
न्मतिर्गतेयम् ॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपतिनापरिबोधिताब्जिनीव ॥ ४८ ॥ इतिश्रीनि
र्वाणप्रकरणेअर्जुनोपाख्यानंनामत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथराघव
वक्ष्येऽहमितिहासमिमंशृणु ॥ यद्वृत्तंकस्यचिद्भिक्षोःकिंचिन्मननशालिनः ॥ १ ॥ आसीत्कश्चि
न्महाभिक्षुःसमाध्यभ्यासतत्परः ॥ नित्यंस्वव्यवहारेणक्षपयत्यखिलंदिनम् ॥ २ ॥ समाध्य
भ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत् ॥ चिंतयत्याशुयद्भावंगच्छत्यंबुवीचिताम् ॥ ३ ॥ कदाचि
च्चसमाधानविरतोऽतिष्ठदेकधीः ॥ कंचित्संचिंतयामासस्वासनस्थःक्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥

परंपरामात्रसिद्धेतिदर्शयितुंदृष्टांततयाशतरुद्राख्यायिकानिरूप्यते ॥ १ ॥ असीदिति ॥ महाभिक्षुःमहान्परिव्राट्व्यवहारेणसमाध्यभ्यासप्रभृतिना ॥ २ ॥ समाधीति ॥ समाध्यभ्यासेनशुद्धंनिर्मलंतस्यभिक्षोश्चित्तंयच्चिंतयतिभावयतिआशुतस्यवस्तुनोभावंस्वरूपंगच्छति तद्रूपंभवति अंबुवीचितामिव ॥ ३ ॥ कदाचिदिति ॥ समाधानविरतःसमाधेर्व्युत्थितः क्रियाक्रमंव्यवहारप्रकारम् ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ चिंतयतस्तस्यलीलार्थंविनोदार्थं सामान्यजनवृत्तितां सामान्यजनःसाधारणजनःपामरजनइत्यर्थः । तद्वृत्तितांभावयामीतिस्वतए वेयंप्रतिभाप्रतिज्ञाविशेषोजातः ॥५॥ इतीति ॥ इतिपूर्वोक्तप्रकारेणसंचिंत्यतस्यचेतस्तदाचिंतानुसारेणनरांतरंपुरुषांतरमभूत् । तथाहिचेत श्चिंतावशात्स्पंदसंत्यागमात्रेणस्पंदश्चलनं संस्थानसंत्यागःपूर्वसंनिवेशत्यागः पूर्ववासनात्यागइत्यर्थः । तन्मात्रेणावर्ततेनरांतरंप्रतिपद्यते अंब्विवयथाहिजलंवायुवशाच्चलितंसत्पूर्वसंस्थानत्यागेनतरंगादिरूपतामापद्यतेतद्वत् ॥ ६ ॥ तेनेति ॥ तेनचिंतानरेणचिंताकल्पितपुरुषे

तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः ॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनवृत्तिताम् ॥ ५ ॥
इतिसंचिंत्यचेतोऽस्यस्थितंकिंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्ततेंऽब्विव ॥ ६ ॥ ते
नचिंतानरेणाथकृतंनामात्मवांछया ॥ जीवटोऽस्मीतिसहसाकाकतालीयवांछितम् ॥ ७ ॥ जीव
टोविजहाराथसस्वप्नपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणनगरेकस्मिंश्चित्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥ तत्रपानंपपौ
मत्तोमदनिद्रामवापच ॥ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिमत् ॥ ९ ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नंचित्ते
देशांतराप्तिवत् ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ १० ॥ सुष्वापांतर्व्यवहतिर्बीजा
वस्थामिवद्रुमः ॥ द्विजोऽपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि ॥ ११ ॥

णस्वयमेवास्मीति जीवटोऽस्मीति काकतालीयवांछितंयदृच्छयाभिमतंनपुनरभिजनविद्यावृत्तादिनाप्राप्तंनामकृतं स्वेनैवकाचिदुत्पन्नासं ज्ञाकल्पितेत्यर्थः ॥७॥ जीवटइत्यादि ॥ इयमिहजीवटप्रभृतिरुद्रपर्यंताभिक्षोःस्वप्नपरंपरा ॥८॥ जीवटःस्वप्नेपाठानुष्ठानतुष्टिमत् वेदशास्त्रपाठे नतदुक्ताचरणेनचतुष्टिमत्कृतकृत्यम् ॥ ९ ॥ प्रतिभासमात्रेणैवसंपन्नंविप्रत्वंददर्श चित्तेदेशांतराप्तिवत् । तथाहि चित्तेदेशाद्देशांतरमापद्यतेत द्वत् सचद्विजश्रेष्ठःकदाचिदहर्व्यापारनिष्ठयादिवसव्यापारभरेणश्रांतिहेतुनाबीजरूपतांपादपइव ॥ १० ॥ ११ ॥

घननिद्रामागतःस्वप्नेआत्मनिपताकायुक्तहस्त्यश्वादिसेनयैवजलदमालयायुक्तंसामंतत्वंमंडलेश्वरत्वमपश्यत् सचसामंतःस्वप्नेककुब्वलयपालिनींनिखिलदिङ्मंडलपालनसमर्थांराजतांचक्रवर्तितामपश्यत् ॥ १२ ॥ सचनृपःसुरस्त्रीत्वम् ॥ १३ ॥ साचसुरस्त्रीमृगीत्वम् ॥ १४ ॥ सामृगीवल्लीत्वम् ॥ १५ ॥ ततस्तिर्यंचोऽपीत्यर्थांतरन्यासः यतोदृष्टानांश्रुतानांचचेतोऽक्षतमनुपहतंस्मरणंस्मृतिःततोहेतोःसंस्कारवशात्तिर्यंचोऽपिस्वप्नंपश्यंति ॥ १६ ॥ साचलतावनदेवीनांवनक्रीडासुलतागृहवद्विलसंतीबभूव ॥ १७ ॥ साचलताबीजांतःस्थांकुराकारसमज्ञे

ससामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया ॥ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलयपालिनीम् ॥ १२ ॥ स
कदाचिन्नृपःस्वस्थःसुष्वापास्तामितेहितः ॥ अपश्यत्स्वात्मनिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ १३ ॥
सासुरस्त्रीरतिश्रांतानिद्रांगाढामुपागता ॥ अपश्यदात्मनिस्वप्नेमृगीत्वमतिचंचलम् ॥ १४ ॥
सामृगीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयायुता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वंस्वाभ्यासाद्रूढमात्मनि ॥ १५ ॥
तिर्यंचोऽपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तेस्वभावतः ॥ दृष्टानांचश्रुतानांचचेतःस्मरणमक्षतम् ॥ १६ ॥
साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनक्रीडालतागृहविलासिनी ॥ १७ ॥ बीजांतः
स्थांकुराकारसमज्ञेयाधिरूढया ॥ सापश्यदंतःसंवित्त्यास्फुटंलंबनमात्मनः ॥ १८ ॥ कंचित्का
लंसुषुप्तस्थकलयाजडतांघनाम् ॥ अनुभूयददर्शाथस्वात्मानंभ्रमरंस्थितम् ॥ १९ ॥

याधिरूढया बीजांतर्गतस्यांकुरस्ययआकारःतत्समेननिगूढेनज्ञेयवस्तुनाअधिरूढयाआश्रितया अंतःसंवित्त्याआत्मनोलतादेहधारिणोलंबनेलताभावोचितंवृक्षादौक्वचिल्लंबनमपश्यदितिलतायास्तादृग्दशादर्शिता ॥ १८ ॥ अथसैवलतासुषुप्तस्थकलयासुषुप्तस्थस्ययादृशीकलासंवित्तिःतादृश्यैवकलयाघनांजडतांनिद्रारूपंजाड्यमनुभूयस्वप्नेस्वात्मानंभ्रमरंस्थितंददर्श ॥ १९ ॥

सचभ्रमरः सरोजिन्यांव्यसनीआसक्तःसन्बिसनालगोबभूव तथाहि जडमतेरपिरसानभिज्ञस्यकृमिकीटादेरपिचेतः क्वचिदेवस्त्रीव्यक्तौरतिं याति ॥ २० ॥ २१ ॥ सचभ्रमरस्तयानलिन्यासार्धंगजेनचूर्ण्यमानस्तद्रूपालोकभावनया ॥ २२ ॥ आत्मानमामोदमत्तहस्तितयाआमोदेनगंधविशेषेणमत्तोयोहस्तीतद्भावेनोदितंददर्श । सचगजःकेनचिद्राज्ञाखातेगर्तेनिपात्य ॥ २३ ॥ बद्धःशिक्षितश्चराजवल्लभोभूत्वाक्वचि

सबभूवसरोजिन्यांव्यसनीबिसनालगः ॥ क्वचिदेवरतिंयातिचेतोजडमतेरपि ॥ २० ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगजः ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांज़ृंभतेपदम् ॥ २१ ॥ नलिन्यासतयासार्धंतत्रचूर्णत्वमाययौ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावनात् ॥ २२ ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ शुष्कसागरगंभीरेगजःखातेपपातह ॥२३॥ बभूववल्लभोराज्ञोबध्वातेनाशुशिक्षितः ॥ क्वचित्समरसंमर्देघातितोऽस्तमुपाययौ ॥ २४ ॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोऽप्यभूदलिः ॥ पुनःकरिखुराक्रांत्यापद्मिन्याचूर्णतांययौ ॥ २५ ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंसकः ॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन् ॥ २६ ॥ यदृच्छयाकदाचित्तुजातःपद्मजसारसः ॥ ब्रह्मसारसतांयातोविजहारससारसः ॥ २७ ॥ सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः ॥ तत्रबुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोऽहमितिनिश्चिता ॥ २८ ॥

त्समरेहन्यमानः ॥ २४ ॥ गंडस्थलगतभ्रमरभावनयापुनर्भ्रमरोऽभूत् सचभ्रमरःकरिपदाक्रांत्याचूर्णितः ॥ २५ ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याकलहंसोबभूव सचकलहंसोयोन्यंतरेषुलुठन् ॥ २६ ॥ यदृच्छयापद्मजस्यब्रह्मणःसारसोहंसोजातः ॥ २७ ॥ सचखगोहंसःकदाचिच्चब्रह्मणोरु

द्रपुरागमनेरुद्रंदृष्ट्वातद्भावनयारुद्रोऽहमितिसंस्कारवशान्निश्चितबुद्धिरभूत् ॥ २८ ॥ रुद्रेति ॥ तत्ररुद्रपुरेवपुःरुद्राकारवपुरयंहंसोगणगोष्ठीवि लासिभिः प्रमथपरिषत्संभूतैस्तैःप्रसिद्धैःशिवपुराचारैःरुद्रलोकव्यवहारैःशिवमाहात्म्यवर्णनादिभिःयथेच्छयाविजहार ॥ २९ ॥ रुद्रइति ॥ सरुद्रःअनुत्तमज्ञानविलासिन्यासर्वोत्तमज्ञानविस्तारयाधियाप्राक्तनंपूर्वजन्मसंभूतमशेषतस्तमुदंतंवृत्तांतमपश्यत् ॥३०॥ निरावरणेति ॥ निरावरणंजन्मांतरैरप्यावरणरहितंविज्ञानमेववपुर्यस्यसभगवान्हरः स्वस्वप्रशतविस्मितः स्वीयेनस्वप्रशतेनविस्मितः सन्नेकांतेस्वयमेवैवमुवाच

रुद्रभूतवपुस्तत्रविजहारयथेच्छया ॥ तैस्तैःशिवपुराचारैर्गणगोष्ठीविलासिभिः ॥ २९ ॥ रुद्र
स्त्वनुत्तमज्ञानविलासिन्यातयाततः ॥ स्वमशेषमुदंतंतमपश्यत्प्राक्तनंधिया ॥ ३० ॥ नि
रावरणविज्ञानवपुःसभगवान्हरः ॥ उवाचस्वयमेकांतेस्वस्वप्रशतविस्मितः ॥ ३१ ॥ अ
होविचित्रंमायेयंबतविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपासुदृढामरुवारिवत् ॥ ३२ ॥ एवम
त्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बह्वीष्वहमितिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ ३३ ॥ कस्मि
श्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः ॥ ३४ ॥ हंसः
पद्मवनेभूत्वाविंध्यकक्षेचवारणः ॥ एवंयोनिशतंगच्छन्यातोऽहमितिरुद्रताम् ॥ ३५ ॥ अत्रव
र्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिदिनानुचरितानिच ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ अहोइति ॥ इयंमायाअसत्यैवापिमिथ्याभूतापिमरुवारिवत्सुदृढासतीसद्रूपाविश्वंविमोहयति । बतेतिखेदे ॥ ३२ ॥ एवमिति श्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ अत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषुबह्वीषुभ्रांतोऽहंसुमनोमात्रकल्पनादनेकेषुमार्गेषुजीवटादिरूपेणयोनिशतंगच्छन्नितिदेहानांरुद्रतांयातः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अत्रेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ असौरुद्रःअत्रजन्मांतरेषुवर्षसहस्रादिभूयानकालोगतः ॥ ३६ ॥

तस्मात्तांस्तान्नानारूपान्स्वसंसारानुत्थायगत्वा आलोकयामितेभ्यश्चसम्यगालोकदानेनसम्यग्ज्ञानप्रदानेनतान्मयासहएकीकरोमि ॥३७॥ इत्येवंसंचिंत्ययत्रसर्गेभिक्षुर्विहारस्थःमठेस्थितः। विहरंत्यस्मिन्भिक्षवइतिविहारोमठउच्यते। सुप्तः शववदास्तेतंसर्गंप्रजगाम ॥३८॥ बोधयित्वेति ॥ अथतंभिक्षुंबोधयित्वातंबोध्यचेतसाचित्तेनचेतनेनज्ञानेनचयोजयामास भिक्षुरप्यात्मनोभ्रमंसस्मार ॥ ३९ ॥ रुद्रमिति ॥ सभिक्षुरात्मानंरुद्रमालोक्यतथाजीवटादिमयंचात्मानमालोक्यबोधात्परमार्थावगमात् अविस्मयार्होऽपिमायामहिम्नाविस्मयंययौ ॥४०॥ अथेत्यादि

तांस्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएवकरोम्यहम् ॥
॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोऽसौतंसर्गंप्रजगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्थःसुप्तःशवइवस्थितः ॥३८॥
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ द्योतयामाससस्माररभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रु
द्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंतथा ॥ बोधादिविस्मयार्होऽपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अ
थरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशैककोणगम् ॥ ४१ ॥ तंप्र
बोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ बोधयंतस्त्रयोऽप्यासन्विस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ ४२ ॥
एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रभिक्षुकजीवटाः ॥ जग्मुर्विप्रादिसंसारांस्तैश्चसंमिलितास्तथा ॥ ४३ ॥
दिव्यज्ञानाविरेजुस्तेरुद्रांशाःशतमुत्तमम् ॥ रुद्रेणप्रेषिताःसर्वेतेप्रतिस्वंस्वमालयम् ॥ ४४ ॥

ना ॥ अथरुद्रेणभिक्षुवज्जीवटादीनामपिप्रबोधनेसतितेसर्वेपिरुद्रवद्दिव्यज्ञानतयारुद्रांशाः संतोविरेजिरे ततोभिक्षोर्जन्मशतोपभोग्यंप्रारब्धशेषमनुसंधायपरमार्थरुद्रेणप्रेषिताःसंतोजीवटादिसंक्रांतारुद्रांशाःस्वंस्वमालयंप्रापुः रुद्राणांतत्स्थानानांचबहुत्वात् । स्वंस्वमितिवीप्सयानिर्देशः। तेऽपिजीवटब्राह्मणादयःस्वंस्वमास्पदंप्राप्यस्वकलत्रादिभिःसहस्थित्वादेहांतेरुद्रमाप्नुवन्नितिसार्धश्लोकषट्कार्थः ॥४१॥४२॥ ४३ ॥ ४४॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सर्वमिति ॥ चितःकोशेकोशवत्समस्तवस्तुनिधौस्वरूपेसर्वंवस्त्विति ॥ ४७ ॥ अतःसर्वात्मत्वादसौचित् यथा येनप्रकारेणतदात्मकंतद्रूपंतत्सर्वकालंविद्यते सर्वस्यापिसंविद्विवर्तत्वात् ॥ ४८ ॥ यदिविद्यतेतर्हितत्प्राप्यतइत्यत्राह ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पस्वप्नगंसंकल्पगतंवस्तुययादशयाप्राप्यते सैवसिद्धदशाअभ्यासयोगाभ्यांवायुनिरोधेनचविनानलभ्यते ॥ ४९ ॥ येषामिति ॥

तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्यतथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंसंप्रेषिताःपुनः ॥ ४५ ॥ प्रययुःस्वास्पदंतेऽपिजीवटब्राह्मणादयः ॥ स्वकलत्रैःसमंदेहंक्षपयित्वाथकालतः ॥ रुद्रेणसहते सर्वेदेहांतेरुद्रमाप्नुवन् ॥ ४६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ सर्वमस्तिचितःकोशेयद्यथालोकयत्यसौ ॥ चित्तथातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादसंशयम् ॥ ४७ ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथा विद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मकम् ॥ ४८ ॥ संकल्पस्वप्नगंवस्तुययाचदशयाप्यते ॥ परमाभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ ४९ ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टयःफलिताःस्थिताः ॥ सर्वंसर्वत्रपश्यंतितएतेशंकरादयः ॥ ५० ॥ सर्वंह्यभिमतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति ॥ दक्षिणांककुभंपश्यन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम् ॥ ५१ ॥

येषांतुसिद्धानांयोगविज्ञानदृष्टयः योगःसमाधिर्विज्ञानमध्यात्मशास्त्रज्ञानंतज्जन्यादृष्टयोदर्शनानिफलिताःफलवत्यःस्थिताः तएतेशंकरादयःस्वसंकल्पानुसारेणसर्वंवस्तुसर्वत्रदेशेकालेचपश्यंति ॥ ५० ॥ अभिमतंसर्वंकार्यमपिएकनिष्ठस्यतदेकनिष्ठस्यैवसिद्ध्यति । दक्षिणांककुभंपश्यन्कोनामोत्तरांदिशंप्राप्नोति ॥ ५१

संकल्पेति ॥ संकल्पार्थतत्परैरेवावगम्यते अग्रसंस्थितार्थः अग्रेष्वग्रगेषुसंस्थितोऽप्यर्थःअग्रस्थार्थपरैःपुरोवर्तिवस्तुतत्परैरेवावगम्यते ॥ ५२ ॥ अग्रस्थेइति ॥ योमूढःअग्रस्थेवस्तुनिबुद्धिसंस्थितेबुद्धौस्थितेसतिसंकल्पेसंकल्पितार्थंप्राप्तुमिच्छति तदाअविवेकीएकनिष्ठत्वाभावादेकत्र तात्पर्याभावात् तद्वयंअग्रस्थंकल्पितंचोभयंनाश्रयेत् यद्बुद्धिस्थंनतुप्राप्तुमिच्छतिनतद्बुद्धिस्थमित्युभयोरप्यसिद्धेर्विनाशः ॥ ५३ ॥ इहेति ॥ अहंइहदेशेकालेसंकल्पार्थंचविद्याधरःस्यामितिवाअहमिहवैदिकःस्यामितिवा यदेकध्यानसाफल्यंएकवस्तुविषयस्यध्यानस्यफलसंबंधः स

संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोऽवगम्यते ॥ अग्रस्थार्थपरैरेवअग्रस्थार्थोऽवगम्यते ॥ ५२ ॥ अ
ग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति ॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम् ॥ ५३ ॥ इह
विद्याधरोऽहंस्यामहंस्यामिहवैदिकः ॥ इत्येकज्ञानसाफल्यंदृष्टांतस्त्वर्थसिद्धये ॥ ५४ ॥ तस्मा
देकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम् ॥ प्राप्यरुद्रात्मनालब्धासंकल्पार्थस्यसत्यता ॥ ५५ ॥ भि
क्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतत्पृथग्जगत् ॥ पश्यंतिरुद्ररूपत्वात्प्राप्ताःसर्वेचसत्यताम् ॥ ५६ ॥
एवंतेभिक्षुसंकल्पाज्जीवटब्राह्मणादयः ॥ रुद्रविज्ञानवशतःस्वसंकल्पपुरीर्गताः ॥ ५७ ॥ ततो
रुद्रेणसंगत्यविविशुस्तत्परंपदम् ॥ ५८ ॥

एवकार्यसिद्धयेदृष्टांतः ॥ ५४ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोरेकार्थनिष्ठत्वात् संकल्पार्थैकनिष्ठत्वात् भिक्षुरूपेणजीवेनरुद्रतांप्राप्य तेनरुद्रात्मनासंकल्पार्थस्यसत्यताप्राप्ता ॥ ५५ ॥ भिक्ष्विति ॥ तेभिक्षुसंकल्पसिद्धाजीवारुद्ररूपत्वात् संकल्पानांसत्यतांसाफल्यंप्राप्ता स्ततः प्रत्येकंतज्जगत्पृथग्विलक्षणंपश्यंति स्वतंत्रत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चेतिभावः ॥ ५६ ॥ एवमिति ॥ तेपूर्वोक्ताभिक्षुसंकल्पकल्पिताजी वटब्राह्मणादयःरुद्रस्यमहिम्नास्वसंकल्पपुरीःस्वसंकल्पकल्पितानिस्थानानिगताःप्राप्ताः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेशतरुद्रोपाख्यानंनामचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ पूर्वमेषाजन्मपरंपरास्वसंकल्परूपभ्रांतिसिद्धेतिनिदर्शयितुंशतरुद्राख्यानमुक्तं इदानींसौषुप्तमौनसंपादकंकर्कटीप्रश्नसंघवद्बहुर्घटोवेतालप्रश्नसंघोनिरूप्यते ॥ सुषुप्तेति ॥ चित्तविलासितांसंकल्पादिरूपंचित्तविलासंत्यक्त्वाकलनामलनिर्मुक्तः वासनारूपमलरहितःसुषुप्तमौनवान् वक्ष्यमाणलक्षणसुषुप्तमौ

श्रीरामउवाच ॥ एवंतेभिक्षुसंकल्पाज्जीवटब्राह्मणादयः ॥ कथंसत्यत्वमायाताःसंकल्पार्थैकसत्यता
॥५९॥ वसिष्ठउवाच ॥ एकःसहस्रंभवतियथाचैषजनार्दनः ॥ अंशावतारलीलाभिःकुरुतेजागतींस्थिति
म् ॥६०॥ एवंतेभिक्षुसंकल्पाज्जीवटब्राह्मणादयः ॥ संशुद्धसंविदेकांशाःसत्याइवकिलस्थिताः ॥६१॥ इ
तिश्रीयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेशतरुद्रोपाख्यानंनामचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥१॥
श्रीरामउवाच ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवेद्म्यम् ॥ सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ द्विविधःप्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एकःकाष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ॥ ३॥
अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चयः ॥ हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनिःस्यात्काष्ठतापसः ॥ ४ ॥

नयुक्तोभूत्वा अवष्टब्धतत्पदःअवलंबितब्रह्मभावस्तिष्ठ ॥ १ ॥ वागिति ॥ वाङ्मौनादीनांलक्षणंवक्ष्यते मौनेश मुनीनांसमूहोमौनंतस्येशमुनिश्रेष्ठेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अभावितायांब्रह्मभावनारहितायांअतश्चशुष्कायांनीरसायांक्रियायांप्राणायामादिरूपायांबद्धनिश्चयःसन्हठयोगाज्जितेंद्रियग्रामोमुनिःकाष्ठतापसःस्यात् ॥ ४ ॥

यथेति ॥ योमुनिःइदंजगद्यथाभूतंतथाबुद्ध्वाब्रह्मैवेदंसर्वमितिनिश्चित्य भावितात्माब्रह्मैवाहमितिनिश्चितात्मतत्त्वः आत्मनिस्थितःस्वरूपमेवानुसंदधानोव्यवहारमात्रेणलोकोपमोऽपि अंतःस्वरूपसुखानुभवात्तृप्तस्तिष्ठतिसमुनिर्जीवन्मुक्तःस्मृतः ॥ ५ ॥ उभयानुगतंसामान्यलक्षणमाह ॥ एतयोरिति ॥ शांतयोर्निर्विकारचित्तयोरेतयोःप्रकृतयोःप्रवृत्तयोर्मुनिनाथयोःचित्तनिश्चयरूपात्मा योगेनतत्त्वज्ञानेनवा यश्चित्तस्यनिश्चयएकनिष्ठतातद्रूपआत्मास्वभावोयस्यतादृशोभावोऽभिप्रायोमौनशब्देनकथ्यते ॥ ६ ॥ सुषुप्तमौननिरूपणायप्रथमंमौनांतराणिलक्षयन्नाह ॥ वागिति ॥ वचसांनिरोधाज्जातंवाङ्मौनंबलाद्धठयोगवशाच्चक्षुरादींद्रियनिग्रहोऽक्षमौनं तद्वशादेवचेष्टानांशरीरतदवयव

यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थितः ॥ लोकोपमोऽपितृप्तोंऽतर्यःसमुक्तोमुनिःस्मृतः ॥ ५ ॥
एतयोर्योऽभवद्भावःशांतयोर्मुनिनाथयोः ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनकथ्यते ॥ ६ ॥ वा
ङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रहः ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥ ७ ॥ प्रस्फुर
च्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्थितम् ॥ एतेषांहठमौनानांविषयःकाष्ठतापसः ॥ ८ ॥ अविभागम
नायासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैवसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ ९ ॥

क्रियाणांपरित्यागःकाष्ठमौनम् ॥ ७ ॥ प्रस्फुरदिति ॥ एतत्पूर्वोक्तंमौनत्रयंप्रस्फुरच्चित्तकलनंविलसच्चित्तवासनंस्थितं अतएतेषांहठमौनानांकाष्ठतापसएवविषयआश्रयोनजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथचतुर्भिःश्लोकैःसुषुप्तमौनमाह ॥ अविभागमिति ॥ ध्यायतोऽध्यायतोवाअंतर्मुखस्यबहिर्मुखस्यवामुनेरविभागं अविद्यमानजाग्रदादिविभागं अनायासंअविद्यमानकर्मेंद्रियनिरोधक्लेशंअनाद्यंतंउपक्रमोपसंहाररहितंयदास्थितंब्रह्मनिष्ठत्वं एतत्सौषुप्तंसुषुप्तिसंभवंमौनंउच्यते । महायोगएवसुषुप्तमौनमित्यर्थः । यदाहसर्वज्ञयोगी । प्रपंचस्यभानेऽप्यभानेसमंयन्नवाविद्ययाविद्ययालिंगितांगम् । तदात्मस्वरूपंतदानंदसांद्रंपरंब्रह्मभावंमहायोगमाहुः इति । यथाचशैवे । शिवःस्वभावएवै

कश्चित्यतेनिरुपाधिकः । ययासैवमनोवृत्तिर्महायोगइहोच्यतेइति ॥ ९ ॥ यथेति ॥ नानात्वविभ्रमंनानात्वेनपरिभ्रांतमिदंजगद्यथाभूतंये नप्रकारेणनिष्पन्नंतंप्रकारंबुद्ध्वाब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्तदात्मकंनिश्चित्य असंदेहंनिर्विकल्पंयद्ब्रह्मभावेनास्थितंतत्त्वसौषुप्तंमौनमेव । क्वचित्तुसौषुप्तं मौनसंगतमितिपाठः । तत्रमौनसंगतंमौनसंस्थानं मौनस्यप्रकारमित्यर्थः ॥१०॥ अनेकेति ॥ इदंजगत्अनेकसंविद्रूपात्मअनेकसंविद्रूपाआ त्मानःस्वभावायस्यतादृशमाततंव्याप्तंशिवंब्रह्मैवेतियदनंतंनिरवधिकमास्थितंब्रह्मनिष्ठत्वंतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ ११ ॥ आकाशमिति ॥ सर्वं जगत्आकाशंचिदाकाशविवर्तत्वादाकाशंनैव मूर्तिमत्त्वात् तथास्तिचअधिष्ठानसत्तायाःसद्रूपेणप्रतीतेःनास्तिचकल्पितत्वात् इतिजगतो

यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यदास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १० ॥ अ
नेकसंविद्रूपात्मशिवमेवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ ११ ॥ आका
शंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिस्थितंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ १२ ॥ सुषुप्तमौनं
योगीशैर्द्विविधैःप्राप्यतेखलु ॥ सांख्ययोगिनएकेस्युरपरेयोगयोगिनः ॥ १३ ॥ सम्यग्ज्ञानाव
बोधेनसुसिद्धैकसमाधिनः ॥ संख्ययैवावबुद्ध्येयुस्तेसांख्यायोगिनःस्मृताः ॥ १४ ॥ प्राणा
द्यनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागताः ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगिनः ॥ १५ ॥

ब्रह्मव्यतिरेकेणनास्तित्वंनिश्चित्यसममेकाकारंशांतंनिर्विकारंयत्स्थितंयानिष्ठातत्सुषुप्तवन्मौनं सुषुप्ततुल्यंमौनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सुषुप्तेति ॥ सांख्ययोगिनोयोगयोगिनश्चवक्ष्यंते ॥ १३ ॥ सम्यगिति ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेनतत्त्वज्ञानोदयेनसुसिद्धोयएकसमाधिःएकस्मिन्नद्वि तीयेब्रह्मणिचित्तविश्रांतिस्तदुपलक्षितायेयोगिनः तेसंख्ययैवसम्यग्ज्ञानेनैवावबुद्धाइतिकृत्वा सांख्ययोगिनःस्मृताः ॥ १४ ॥ प्राणादी ति ॥ येतुयुक्त्याअष्टांगयोगेनप्राणादीनामनिलानांसंशांतौसत्यांअनामयमनाद्यंतंचपदमागतास्तेयोगयोगिनः स्मृताः ॥ १५ ॥

उपादेयमिति ॥ शांतमकृत्रिमंपदमेवसर्वेषांयोगिनामुपादेयं अतोहेतोःसांख्यैर्योगिभिर्यत्स्थानंप्राप्यतेयोगैरपितत्परंस्थानंप्राप्यते ॥ १६ ॥ किंतत्पदमित्यत्राह ॥ यत्रेति ॥ यत्रयस्मिन्पदे वासनावागुराक्रांता वासनैववागुराबंधकत्वात् तयाआक्रांताव्याप्ताप्राणमनसोर्वृत्तिर्व्यापारःअत्यंतंसम्यङ्नोपलभ्यतेतदेवात्मस्वरूपंपरमंपदंविद्धि परब्रह्मस्वरूपंविद्धि ॥ १७ ॥ मनइति ॥ मनस्तावद्वस्तुतोअसदेव अनवेक्षणादविचारान्मुधैवस्वप्नेमरणप्रत्ययवदुत्थितं अतःप्रेक्षमाणंविचार्यमाणंसन्नविद्यते । अविचारसिद्धस्यविचारेणनिवृत्तिर्युक्तैवेतिभा

उपादेयंतुसर्वेषांशांतंपदमकृत्रिमम् ॥ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि ॥ १६ ॥ यत्र
प्राणमनोवृत्तिरत्यंतंनोपलभ्यते ॥ वासनावागुराक्रांतातद्विद्धिपरमंपदम् ॥ १७ ॥ मनोमुधै
वाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्षमाणंनविद्यते ॥ १८ ॥ एकतत्त्वघना
भ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ १९ ॥ एकार्थाभ्यस
नप्राणरोधचित्तपरिक्षयाः ॥ एकस्मिन्नेवसंसिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ २० ॥ अविनाभावि
नीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलइवस्थिते ॥ २१ ॥ आधाराधेयवच्चै
वएकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ २२ ॥

वः ॥ १८ ॥ एकेति ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासः एकस्यैवस्वाभिमतस्यतत्त्वस्यनिरंतरमनुसंधानं तथाप्राणानांविलयः मनोनिग्रहश्चेति त्रितयमेवमोक्षशब्दस्यसंग्रहः । अतएतावदेवमोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एकेति ॥ एकतत्त्वाभ्यासादीनांत्रयाणांमध्येएकस्मिन्नपिसिद्धे इतरेअपिसिद्ध्यंतीत्यर्थः ॥२०॥ अविनाभाविनीइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ जंतूनांप्राणचेतसीकर्तृणीअविनाभावित्वात्तिलतैलवत् । कुसुमामोदवदाधाराधेयवच्चमिश्रेपरस्परसंगतेएवस्थिते ॥ २१ ॥ अतोहेतोरेकस्याभावेद्वेअपिनश्यतः स्वनाशेनकारणेनमोक्षाख्यमुत्तमंकार्यं

कुरुतश्च ॥ २२ ॥ एकस्मिन्निति ॥ सुदृढेप्रामाणिकेएकस्मिंस्तत्त्वेतावद्भावंचित्तवृत्तिंविभावयेत् । यावत्स्वाभ्यासाद्धेतोराततंभावत्वंभाव्यमानस्वरूपत्वमायाति ॥ २३ ॥ यदिति ॥ चेतःचित्तंयदेकतानंयस्मिन्वस्तुनिएकाग्रंभवति चिराभ्यासस्वभावतःचिरकालानुसंधानवशात् शांताशेषविशेषौघंनिवृत्तनिखिलभेदंसत्क्षणात्तदेववस्तुभवति ॥२४॥२५॥ अस्तीति ॥ मंडलंदेशं जिघांसयाभक्षणेच्छया ॥२६॥

एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयेत्॥ भावोभावत्वमायातिस्वाभ्यासाद्यावदाततम् ॥२३॥
यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात् ॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः ॥ २४ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान् ॥ २५ ॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यांवेतालोविपुलाकृतिः ॥ सकंचिन्मंडलंगर्वादाजगामजिघांसया ॥ २६ ॥ सवेतालोऽवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्पदे ॥ बहुबल्युपहारेणनित्यतृप्ततयासुखी ॥ २७ ॥ निर्निमित्तंनिरागस्कंपुरोऽप्यभ्यागतंनसः ॥ क्षुधितोऽपिनरंहंतिसंतोहिन्यायदर्शकाः ॥ २८ ॥ सकालेनाटवीगेहोजगामनगरांतरम् ॥ न्याययुक्त्यानरंभोक्तुंक्षुधासमभिनोदितः ॥२९॥ तत्रप्रापसभूपालंरात्रिचर्याविनिर्गतम्॥तमाहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचरः ॥३०॥

बहुबल्युपहारेणमांसादिकल्पितबहुविधबलिसमर्पणेन ॥२७॥ निर्निमित्तमिति ॥ सवेतालःक्षुधितोऽपिनिरपराधंनरंपुरोऽभ्यागतमपिनिर्निमित्तंनहंति । हियस्मात्कारणात्संतोविद्वांसःन्यायदर्शकान्यायस्यप्रवर्तकाः । वेतालोब्रह्मवित्तयाअन्यायेननहंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रेति ॥ रात्रिचर्याविनिर्गतम् । राजानोहिराज्यस्थितिंविचारयितुमेकाकिनःप्रच्छन्नवेषेणरात्रावटंति । तयारात्रिचर्ययाविनिर्गतम् ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२॥३३॥ ममेति ॥ संभवार्थासंभवदर्थाम् ॥ ३४ ॥ अथश्लोकपंचकेनवेतालप्रश्नाः ॥ कस्येति ॥ तेचषडप्युत्तरावसरेस्पष्टीभवंति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत्रब्रह्मांडानिकस्यसूर्यस्यरश्मीनांक्वशाणवःसूक्ष्मालेशाःइतिप्रश्नोत्तरंश्लोकद्वयेनाह ॥ ए

वेतालउवाच ॥ राजन्लब्धोऽसिभीमेनवेतालेनमयाधुना ॥ क्वगच्छसिविनष्टोऽसिभवभोजनमद्यमे ॥ ३१ ॥ राजोवाच ॥ भोरात्रिंचरनिर्न्यायंमांचेदत्सिबलादिह ॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः ॥ ३२ ॥ वेतालउवाच ॥ नत्वामद्म्यहमन्यायंन्यायोऽयंहिमयोच्यते ॥ राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ॥ ३३ ॥ ममैतामर्थनांराजन्संभवार्थांप्रपूरयन् ॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंसम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ ३४ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडानिक्वशाणवः ॥ कस्मिंस्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः ॥ ३५ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरंगच्छन्शतशोऽथसहस्रशः ॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम् ॥ ३६ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवपुनःपुनः ॥ अंतरंतस्तथांतश्चतथाकोऽणुःसएवहि ॥ ३७ ॥ ब्रह्मांडाकारभूतौचसूर्यमंडलमेरवः ॥ अपरित्यजतोऽणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः ॥ ३८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेः ॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपामज्जाजगत्त्रयी ॥ ३९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः ॥ उवाचवचनंराजादंतांशुधवलांबरम् ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ एषचित्सूर्यउदितःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥ विज्ञानात्मैषपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ ४१ ॥

षइति ॥ कस्यःसूर्यस्येतिपृष्टःसूर्यःचित्सूर्यएवेतिभंग्यंतरेणत्वयोक्तः । यतोऽसौचित्सूर्यएवैतत्पूर्वंजगत्तपतिप्रकाशयति । तस्यभासासर्व

मिदंविभातीति श्रुतेः । एषचित्सूर्यउदितइतिक्वचित्पाठः । तत्रउदितःत्वयोक्तइत्ययमेवार्थः । तस्यप्रसिद्धसूर्यवैलक्षण्यमाह । एषविज्ञानात्माभाविताशयः जीवरूपेणसर्वांतःकरणप्रवर्तकःपरमोभास्करः । भास्करादीनामपितत्तेजोलेशत्वात् । तदुक्तंगीतासु ॥ यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥ इति ॥ ४१ ॥ इमेभुवनाभोगास्तस्यैवविज्ञानपरमार्कस्यत्रसरेणुतुल्या अंशाः तस्यैवभासाभवंतिच उत्पद्यंतेप्रतीयंतेच ॥ ४२ ॥ कस्मिन्पवनेमहागगनादयोरेणवःस्फुरंतीतिद्वितीयप्रश्नंश्लोकद्वयेनविवृणोति ॥ कालेति ॥ कालसत्ताकालरूपायाःशक्तेःस्फूर्तिः इत्थंनभस्फूर्तिःनभःसत्तास्पंदसत्तास्पंदस्वभावस्यवायोःसत्ता अथचिन्मयीशुद्धचे

इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ ४२ ॥ कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताथचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ ४३ ॥ परमात्ममयेवायोरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ ४४ ॥ जगदाख्येमहास्वप्नेस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजन् ॥ रूपंत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतंत्वबृंहितम् ॥ ४५ ॥

तनसत्ताचकेवलचेतनसृष्टिश्चइत्यादिचेतनाचेतनात्मकंपावनंचिद्बिंबितंरूपम् ॥ ४३ ॥ चंचलंपंचभूतानिरजःकुसुमांगेकुसुमावयवेष्वामोदवद्परमात्ममयेवायौ तदतद्रूपमरूपंचस्वतःस्फुरतितत्रतद्रूपत्वंस्वरूपत्वात् भासमानत्वात् केनचिदाकारेणप्रतीतिहेतुत्वाच्च । अतद्रूपंत्वविकारित्वजडत्वदुःखमयत्वादिभिरितिद्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरंशतसहस्रशोगच्छन्पूर्वस्वप्नान्त्यजन्नपिस्वच्छंसुभासुरंचस्वरूपंनत्यजतीतितृतीयप्रश्नंश्लोकेनविवृणोति ॥ जगदिति ॥ जगदेवमहास्वप्नःमायामयत्वात् तत्रजन्मानिक्षुद्रस्वप्नाःतादृशान्स्वप्नाननुभवन्नप्यात्मा शांतत्वबृंहितंब्रह्मणोनिर्विकारस्वरूपेकल्पितंशांतंरूपंनत्यजति संसरन्नपिजीवोब्रह्मभावंनत्यजति संसारस्यकल्पितत्वादितिभावः ॥ ४५ ॥

चतुर्थस्योत्तरमाह ॥ रंभास्तंभेति ॥ रंभास्तंभःकदलीस्तंभः सयथाअंतरंतर्विविच्यदृश्यमानः पुनःपुनःपत्रमात्रमेव तथाविवर्त्यपिविचित्र तयावर्तमानमपिविश्वमिदमंतर्विचार्यमाणंब्रह्मैव ॥ ४६ ॥ ब्रह्मांडादयोमहांतोऽपिभावाअणुत्वमपरित्यजंतएवकस्याणोः परमाणवइतिपंच मंप्रश्नं सार्धेनश्लोकेनविवृणोति ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ परमात्मासूक्ष्मत्वादिदंतयाग्रहीतुमशक्यत्वादलभ्यत्वात् प्राप्तुमशक्यत्वाच्चपरोऽणुकः परमाणुतुल्यः । असावेवपरमात्माअनंतत्वाद्देशकालादिभिरपरिच्छिन्नत्वान्मेर्वादिमूलतांपरिच्छिन्नस्यमेर्वादेर्मूलतामुपादानत्वंप्राप्तः ॥ ४७ ॥ तच्चमेर्वादिवस्तुतस्यपरमात्मनःपुरतः परमाणुवदाभाति । परमात्ममहत्त्वापेक्षयामेर्वादीनामतिसूक्ष्मत्वात् ॥ ४८ ॥ अनवयवस्यपरमाणु

रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवोत्तरात्तरेम् ॥ अंतरंतस्तथैवेदंविश्वंब्रह्मविवर्त्यपि ॥ ४६ ॥ सूक्ष्म
त्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापरोऽणुकः ॥ अनंतत्वादसावेवप्राप्तोमेर्वादिमूलताम् ॥ ४७ ॥ पर
माणुवदाभातिमेर्वादिपुरतोऽस्यतत् ॥ ४८ ॥ परोऽणुरेषोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरिः ॥
सर्वावयवरूपोऽपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ४९ ॥ विज्ञप्तिमात्रसारत्वात्सर्वाधिष्ठानरूपिणः ॥
अस्यविज्ञप्तिमात्रस्यमज्जामात्रंजगत्त्रयम् ॥ विज्ञानमात्रमध्यंहिविद्धिसाधोजगत्त्रयम् ॥ ५० ॥

रूपस्यमहागिरेरियंजगत्त्रयीशिलांतर्गतानिबिडैकांतरूपाकठिनैकस्वभावामज्जासारभूतोंऽशइतिषष्ठंप्रश्नंसार्धश्लोकद्वयेनविवृणोति ॥ परइ ति ॥ एषपुमानलभ्यत्वादप्राप्यत्वात्परमाणुशब्दवाच्योऽपिशब्दपूरकत्वात् व्यापकत्वान्महागिरिरपिसर्वावयवरूपोऽपि स्थूलप्रपंचाकार तयादृश्यमानोऽपिवस्तुतोऽपिनिरस्तावयवः ॥ ४९ ॥ सर्वप्रपंचाधिष्ठानरूपिणोऽस्यविज्ञप्तिमात्रसारत्वात् विज्ञानमात्रमेवसारोंऽशइतिकृ त्वाविज्ञप्तिमात्रस्यास्यपुंसोजगत्त्रयंमज्जामात्रंघनीभूतःसारोंऽशएव । हियस्मात्कारणाज्जगत्त्रयंविज्ञानमात्रस्यमध्यंमध्येवर्तते अतोमध्यवर्ति त्वान्मज्जारूपत्वंयुज्यतइतिभावः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेवेतालोपाख्यानंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ पूर्वंसौषुप्तमौनसंपादकविवेकप्रदर्शनायवेतालप्रश्नानिरूपिताः । इदानींतुदुर्लभापिचित्तविश्रांतिः स्वप्रयत्नेनैवलभ्यतइतिदर्शयितुंभगीरथकथाकथ्यते ॥ संहृत्येति ॥ सर्वतोबाह्यविषयाच्चित्तंसंहृत्यप्रत्याहृत्य स्तिमितेनस्वरूपनिष्ठेनअंतरात्मनांतःकरणेनोपलक्षितःप्रवाहपतितमाचारक्रमप्राप्तंकर्मकुर्वन्निरिच्छः शां

इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोत्थितयातया ॥ ५१ ॥ उपशांतवपुर्भूत्वागत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविरलध्यानीविस्मृत्यविरलांक्षुधाम् ॥ ५२ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेवेतालोपाख्यानंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ प्रवाहपतितंकुर्वन्निरिच्छस्तिष्ठशांतधीः ॥ १ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुनिः ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ २ ॥ स्थिरबुद्धेरमूढस्ययथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयवैप्रभो ॥ ४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ ५ ॥ संकल्पानंतरंप्रापुर्यथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनाद्यस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ६ ॥

तधीस्तिष्ठ ॥ १ ॥ आकाशेति ॥ मनसैवविचारतत्परेणस्वचित्तेनैव ॥ २ ॥ ३ ॥ यथेति ॥ चित्तचमत्कृत्याआश्चर्यकारिणीचित्तवृत्तिःचित्तचमत्कृतिस्तया ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ यौवनइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ सुविरागचमत्कारःशोभनोविरागचमत्कारोवैराग्यनिश्चयोयस्यांसाविचारकणिकासूक्ष्मोविचारः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एकांतइति ॥ असमंजससंकुलांअसमंजसमन्याय्यंतेनसंकुलांव्याकुलाम् ॥ १० ॥ पुनरिति ॥ श्यामारात्रिः कर्मसांसारिकंव्यापारं शुष्कंविरसंनीरसंविपरीतरसंवादानादानशतंलभ्यते त्यागभोगशतंप्राप्यते ॥ ११ ॥ येनेति ॥ येनवस्तुनाप्राप्तेनसताअप्राप्तं

गंगासोपानपद्धत्यायेनपातालवासिनः ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेबांधवालोकबंधुना ॥ ७ ॥ यौवनेवर्तमानस्यतस्यभूमीपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपर्याकुलामिमाम् ॥ ८ ॥ सुविरागचमत्कारविचारकणिकोदभूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्वल्लीमराविव ॥ ९ ॥ एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसावथ ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजससंकुलाम् ॥ १० ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥ तदेवशुष्कंविरसंलभ्यतेकर्मकुर्वता ॥ ११ ॥ येनप्राप्तेनलोकेऽस्मिन्नाप्राप्तमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतंमन्येशेषंकर्मविषूचिका ॥ १२ ॥ पुनःपुनःपर्युषितंकर्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरमूढस्तुकिंकुर्यात्किलबालवत् ॥ १३ ॥ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचिन्नितुलंगुरुम् ॥ एकांतेसंस्तृतेर्भीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १४ ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभयकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ १५ ॥

वांछितंकिंचिदपिनावशिष्यते । तदेवकृतंसुकृतंमन्ये शेषमन्यत्कर्मविषूचिकैव । पुनःपुनःप्रवृत्तिहेतुत्वात् । बंधनिवृत्तिहेतुरेवसत्कर्मेत्यर्थः । यदाहप्रह्लादः । तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये ॥ आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

चिरेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ चिरसाम्यात्मनाचिरंसाम्यरूपेणसर्वावगताकारेण । यदुत्थितःयदुदितः तेननिर्विभागविलासिनानिर्विशेषंस्फुरता पूर्णेनअखंडेनभरितात्मनाव्याप्तेनज्ञेयावबोधेन ज्ञेयस्यपरतत्त्वस्यसाक्षात्कारेणसर्वदुःखानिक्षीयंतेग्रंथयोबंधहेतवःअहंकारादयस्त्रुटयंति छिद्यंते । संशयाः कैवल्यमस्तिनवा आत्मापरमानंदरूपोभवतिनवेत्येवमादयःशममायांति । सर्वकर्माणिपुण्यापुण्यरूपाणिसर्वाण्यपिकर्माणिशममायांति । भिद्यतेहृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतेः ॥ १६ ॥ १७ ॥ किंतज्ज्ञेयमित्यतआह ॥ ज्ञेयमिति ॥ ज्ञानस्वरूपोनित्यःसर्वगतश्चविशुद्धआत्मैवज्ञेयइत्यर्थः ॥ १८ ॥ चिन्मात्रमितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ शांतत्वादिलक्षणंचिन्मात्ररूपंनिर्गुणंब्रह्मैवास्ति । इतरदात्मव्यति

त्रितुलउवाच ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ १६ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुटयंतिग्रंथयोऽभितः ॥ संशयाविलयंयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ १७ ॥ ज्ञेयंतुविदुरात्मानंसंशुद्धज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोदयम् ॥ १८ ॥ भगीरथ उवाच ॥ चिन्मात्रंसर्वगंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनेतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ १९ ॥ किंत्वत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनप्रभो ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंसर्वदाकथम् ॥ २० ॥ त्रितुलउवाच ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेतिचेतोहृदंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २१ ॥

रिक्तंदेहादिरूपंवस्तुकिंचिदपिवस्तुतोनास्तीतिवेद्मि ॥ १९ ॥ किंतु अत्रास्मिन्नर्थेप्रतिपत्तिःज्ञानंस्थिरप्रतिष्ठांनेति अतःएतावन्मात्रसंवित्तिःचिन्मात्रानुसंधानमयःकथंकेनप्रकारेणस्यां तंप्रकारंनिरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानेनवक्ष्यमाणलक्षणेनज्ञानसाधनेनचेतोयदाहृदंबरेहृदयाकाशेज्ञेयनिष्ठत्वंस्वरूपनिष्ठत्वमेति । ततस्तदाजीवः सर्ववपुर्भूत्वासर्वात्मकोभूत्वाभूयोनजायते । अंतर्मुखतयास्वरूपनिष्ठत्वेस्वयमेवसर्वात्मकंब्रह्मभूत्वापुनर्जीवभावंनैतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

किंतज्ज्ञानमित्यत्राह ॥ असक्तिर्विषयेष्वनासक्तिः पुत्रदारगृहादिषुअनभिष्वंगःममताराहित्यंइष्टानिष्टोपपत्तिषुप्रियाप्रियेषुनित्यंसमचित्तत्वंहर्षविषादराहित्यम् ॥ २२ ॥ अनन्ययोगेनअभेदभावनयाआत्मनःस्वरूपस्यअनारतमविच्छिन्नंतद्भावनंब्रह्मभावनंब्रह्मैवाहमित्यनुसंधानं विविक्तदेशसेवित्वंविविक्तःपूतोनिर्जनश्चयोदेशःतत्सेवनशीलत्वं जनसंसदिपामरजनसभायांअरतिरनवस्थानम् ॥ २३ ॥ अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वंआत्मविषयकज्ञानतत्परत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनंतत्त्वज्ञानप्रयोजनस्यात्यंतिकदुःखोपरमस्यानुसंधानम् । एतत्पूर्वोक्तंज्ञानसाधन

असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २२ ॥ आत्मनोऽनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ २३ ॥ अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंस्यादितोऽन्यथा ॥२४॥ रागद्वेषक्षयकरंसंसारव्याधिभेषजम् ॥ अहंकारोपशांतौतद्राजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ २५ ॥ भगीरथउवाच ॥ शरीरेऽस्मिंश्चिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यते कथम् ॥ २६ ॥ त्रितुलउवाच ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकसितां सत्तामहंकारलयंव्रजेत् ॥ २७ ॥

त्वात् ज्ञानमितिप्रोक्तम् । इतोऽन्यथाउक्तसाधनविपरीतंविषयासक्त्यादिकमज्ञानंसंसारहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ रागेति ॥ देहादावहंकारभावत्वस्यात्मज्ञानप्रतिबंधकत्वात् तदुपशांतावेवात्मनःस्वरूपमवगम्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ शरीरइति ॥ संसारस्यानादित्वात्तन्मूलत्वभूतस्याहंकारस्यरूढमूलतयात्यागोदुष्करइतिभावः ॥ २६ ॥ पौरुषेणेति ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनवासनाक्षयहेतुः सम्यग्ज्ञानसमाध्यभ्यासादिरूपः पौरुषःप्रयत्नः तेनभोगौघभावनांविषयवासनांत्यक्त्वा । विकसितांपरिपूर्णांसत्तांगत्वा आश्रित्यअहंकारलयंव्रजेत्साधयेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

यंत्राणामिति ॥ लज्जादिअनुचितेकर्मणिचेतसःसंकोचोलज्जा आदिशब्दाज्जातिकुलाभिमानादिग्रहणम् । तदुक्तम् । घृणाशंकास्पृहालज्जाजुगुप्साचेतिपंचमी । कुलंशीलंतथाजातिरष्टौपाशाःप्रकीर्तिताइति । तादृशंलज्जादिरूपंयंत्राणांपंजरंअकिंचनत्वशेषेणस्वरूपातिरिक्तंकिंचिदपियस्यनास्तिसोऽकिंचनः तद्भावमात्रशेषेणयावदखिलंनभग्नंनत्यक्तंतावदहंकृतिःस्फुटाननिवर्ततइत्यर्थः ॥२८॥ सर्वमिति ॥ एतत्सर्वंलज्जाभिमानादिकंसर्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ शांतेति ॥ शांतान्यशेषविशेषणानिब्राह्मणोऽहंगृहस्थोऽहमित्यादीनियस्य विगताभीर्भयहेतुःयस्मात्सं

यंत्राणांपंजरंयावद्भग्नंलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृतिः ॥ २८ ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चलः ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमंपदम् ॥ २९ ॥ शांताशेषविशेषणोविगतभीःसंत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिषुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलंयदिभवस्युच्चैस्तदुच्चैरसि ॥ ३० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथतस्यगुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्यभगीरथः ॥ मनस्याहितकर्तव्यःस्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः ॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ ३२ ॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः ॥ द्विजदेवार्तबंधुभ्योगुण्यागुण्यंविचारयन् ॥ ३३ ॥

त्यक्ताःसर्वाएषणाःपुत्रकलत्रादिवांछायेनसतादृशःसन् अरिषुसमग्रांश्रियंत्यक्त्वा अकिंचनत्वमेवगत्वाआश्रित्य शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवारिषुभिक्षामटन्मामपरित्याज्यंगुरुमपिअलंसम्यगुज्झितवान्यदिभवसितत्तर्हिउच्चैरस्युच्चैरसि उन्नतादप्युन्नतोऽसि सर्वोत्कृष्टंब्रह्मैवासीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अथेति ॥ मनस्याहितकर्तव्यःगुरूपदिष्टंकर्तव्यंचित्तेनिधायेत्यर्थः । स्वव्यापारपरःराज्यचिंतास्वव्यापारः तत्रतात्पर्यवानिवाभूत् ॥ ३१ ॥ ततइति ॥ सर्वत्यागैकसिद्धयेसर्वधनत्यागावसरसंपादनायेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ अथेति ॥ अथभगीरथःसर्वार्थरिक्तंसर्वधनशून्यं खिन्नप्रकृतिपौरकंखिन्नाःदीनाःप्रकृतयोऽमात्यादयःपौराःपुरजनाश्चयस्मिंस्त त्स्वंस्वीयंराज्यंतृणमिवसीमांतिनेसीमांतेवर्तमानायअरयेददौ । सामंतिनइतिपाठे सामंताः समंतसंभवादेशास्तद्वते समीपदेशाधिपतय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आक्रांतइति ॥ द्विषताराज्येराज्यभवेसद्मनिस्वगृहेमंडलेस्वराष्ट्रेचआक्रांतेसति असौभगीरथः अधोवासोऽवशेषःपरि

दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ स्ववस्त्रमात्रशेषोऽसावासीद्राजाभगीरथः ॥ ३४ ॥ अथ सर्वार्थरिक्तंतुखिन्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥ ३५ ॥ आक्रांते द्विषताराज्येमुनिसद्मनिमंडले ॥ अधोवासोऽवशेषोऽसौनिर्जगामस्वमंडलात् ॥ ३६ ॥ यत्रनज्ञा यतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात् ॥ तत्रग्रामेअरण्येषुपुरेषूवासधैर्यवान् ॥ ३७ ॥ इत्यल्पेनैवकाले नप्रशांतसकलैषणः ॥ परमेणशमेनासौप्रापविश्रांतिमात्मनि ॥ ३८ ॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठेक दाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रुणाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ॥ ३९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्र वाहपतितांश्चतान् ॥ पौराणांमंत्रिणांचैवशनैर्भिक्षामयाचत ॥ ४० ॥ विविदुस्तंनृपंपौरामंत्रि णश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविषादंसपर्यया ॥ ४१ ॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोऽप्य रिणामुनिः ॥ नाददेनादृताशेषंतृणमप्यशनादृते ॥ ४२ ॥

धानमात्रशेषोमुनिः मौननिष्ठः स्वमंडलान्निर्जगाम ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भ्रमन्निति ॥ अवशः स्वस्यगंतव्यदेशाभावात्पथिकानुसारी शत्रुणाआक्रांतंस्वयमेवतत्पुरंकदाचित्प्रापेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ नानेति ॥ प्रवाहपतितान्मनःप्रवाहानुसारेणप्राप्तान् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्वमिति ॥ स्वमेवस्वागतंकृत्वा स्वोचितंस्वागतादिसत्कारंकृत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ समतामिति ॥ देहधारणंविषादंदुःखहेतुम् ॥ ४६ ॥ किमितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ आनंदंआनंद्यतेयेनतंसुखहेतुंननंदतुःनाभ्यनंदतां दुःखंदुःखहेतुं मध्यमंअनुभवहेतुम् ॥ ४७ ॥

कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोऽयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः ॥ ४३ ॥ अथान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामःकदाचिच्चसप्रापत्रितुलंगुरुम् ॥ ४४ ॥ स्वमेव स्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः ॥ किंचित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने ॥ ४५ ॥ समतामुपयातौतौ गुरुशिष्यौसमौस्थितौ ॥ कलयामासतुःस्वस्थौविषादंदेहधारणे ॥ ४६ ॥ किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः ॥ यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम् ॥ ४७ ॥ इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ ननंदतुरानंदंनदुःखंनचमध्यमम् ॥ ४८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ ४९ ॥ अथैकदापुरश्रेष्ठेकस्मिंश्चिन्मंडलांतरे ॥ अनपत्यंनृपंमृत्युरहरत्स्वामिवामिषम् ॥ ५० ॥ तत्रप्रकृतयःखिन्नानष्टदेशक्रमान्नृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसंयुक्तंगुणलक्ष्म्याविशालया ॥ ५१ ॥ तंभगीरथमासाद्यस्थितंभिक्षाचरंमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्येचक्रुर्महीपतिम् ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ धनानीति ॥ धनानिप्रसिद्धानि वाजिविभवोवाजिसंपत्तिस्तदादियद्राज्ञामैश्वर्यंतच्चतदप्यष्टधोदितं अणिमादिकंतच्चसिद्धैरष्टमहासिद्धिमद्भिःदेवयोनिभेदैस्तुष्टैः प्रीतैरप्यर्पितमपिजर्जरंजीर्णंमेनाते अंतरायधियेतिभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतीति ॥ तत्तादृशंतद्वचः तासांप्रकृतीनांवचः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अथेति ॥ पितामहाः सगर तनयाः तेषामुत्तारणार्थंनरकादुद्धरणार्थम् ॥ ६० ॥ भगीरथइति ॥ यशःप्रचारवीथिकाभगीरथस्यकीर्तिसंचारमार्गः तदादिसभगीरथः

भगीरथःक्षणेनैवप्रावृषीवांबुनासरः ॥ वलितःसेनयागुर्व्यासमारोहन्मतंगजम् ॥ ५३ ॥ भगी
रथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवैः ॥ नीरंध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहाः ॥ ५४ ॥ तत्रतत्पा
लयंतंतंराज्यंराजानमादृताः ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतयःप्राहुरित्थंमृताधिपाः ॥ ५५ ॥ राजन्नस्मा
कमधिपोयस्त्वयासपुराकृतः ॥ मृत्युनाविनिगीर्णोऽसौमत्स्येनेवामिषंमृदु ॥ ५६ ॥ तत्त्वंपा
लयितुंराज्यंप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानांत्यागोऽर्थानांचनोचितः ॥ ५७ ॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वचः ॥ सप्तसागरचिह्नायाःसबभूवभुवःपतिः ॥५८॥
समःशांतमनामौनीवीतरागोविमत्सरः ॥ प्राप्तकार्यैककरणरतिराहितविस्मयः ॥ ५९ ॥ अथ
वर्षसहस्राणितपस्तप्त्वासुदारुणम् ॥ स्वपितामहोत्तारणेभुविगंगामयोजयत् ॥ ६० ॥ भगीर
थेमहीपतौयशःप्रचारवीथिका ॥ तदादिमार्गगातुसामहीतलंबभूवह ॥ ६१ ॥ इतिश्रीलघुयोग
वासिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेभागीरथोपाख्याननामषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

आदिर्यस्मिन्कर्मणितद्यथाभवति तथेति महीतलंभवनक्रियाविशेषणम् ॥ ६१ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेभगीरथोपाख्याननामषट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

पूर्वंदुर्लभापिचित्तविश्रांतिःस्वप्रयत्नेनैवलभ्यतइतिदर्शयितुंभगीरथकथाकथिता । इदानींतुप्रतिबंधकपापसंचयक्षयाभावेदुर्लभमपिस्वात्मज्ञानमाचार्यस्यप्रश्नातिशयाल्लभ्यतइतिदर्शयितुमनेकोपाख्यानगर्भंशिखिध्वजोपाख्यानंप्रारभ्यते ॥ इदमिति ॥ पूर्वमिदंविश्वंपरित्यज्यप्रपंचदृष्टिंतद्वासनांचत्यक्त्वा मनःखगंपक्षिवत्परिभ्रमणशीलंमनःक्रोडीकृत्यएकनिष्ठंकृत्वा शांतःसन्शिखिध्वजइवात्मन्यचलस्तिष्ठ ॥ १ ॥

वसिष्ठउवाच ॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम् ॥ शांतआत्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाच
लः ॥ १ ॥ श्रीरामउवाच ॥ कोऽसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम् ॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयो
बोधविवृद्धये ॥ २ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ द्वापरेपूर्वमभवदतीतेसप्तमेमनौ ॥ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखि
ध्वजइतीश्वरः ॥ ३ ॥ धैर्यौदार्यदयासत्यक्षमादमशमान्वितः ॥ शूरःशुभसमाचारोमानीगुणगणाक
रः ॥ ४ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांचूडालांनामनामतः ॥ उपयेमेसतीमात्मसदृशींसशिखिध्वजः ॥ ५ ॥
अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः ॥ नित्यमेवाभियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ६ ॥ मिथः
कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतुः ॥ स्वरूपमेवमेवैतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ७ ॥ एवंबहूनिवर्षाणिमि
थुनंनिर्भरस्पृहम् ॥ रेमेयौवनलीलाभिरनंताभिर्दिनेदिने ॥ ८ ॥ अथयातेषुबहुषुवर्षेष्वावृतिशालिषु ॥
शनैर्गलतितारुण्येभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ ९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवर्धतेति ॥ चेष्टितस्यपरस्परालोकनसंभाषणादिरूपस्यप्रियत्वादभिमतत्वाच्चतयोः प्रीतिरवर्धतेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ मिथइति ॥ कलाकलापस्यगीतवादित्रनृत्यादिरूपस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथेतिश्लोकषट्कंवाक्यम् ॥ अथबहुषुवर्षेषुयातेषु ततः चूडालाशि

खिध्वजयोर्युग्मं इतितारुण्येशनैर्गलतिजरावनिपतितोन्मुखीत्यादिनाप्रकारेणसंसारासारतांनिर्णीय संसारव्याधिभेषजमध्यात्मशास्त्रंचिरं विचारयामासेत्यन्वयः । तत्रतुंबीलता अलाबूः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तच्चित्ताविति ॥ तदित्यात्मज्ञानंपरा मृश्यते । तद्गतप्राणौचित्तस्यतद्गतत्वाच्चित्तप्राणयोश्चाविनाभावात् तन्निष्ठौतत्रैवात्मज्ञानेनिष्ठानियमोययोस्तौ तद्विधाश्रयौतद्विधाःआत्म

पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतितोन्मुखी ॥ १० ॥ आयुर्गलत्य विरतंजलंकरतलादिव ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ ११ ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौ वनम् ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ १२ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविरागदः ॥ तदि हस्यान्नसंसारेतादृक्षमतिशोभनम् ॥ १३ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविद्रूयते ॥ १४ ॥ इतिनि र्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ १५ ॥ आत्मज्ञा नैकमंत्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ १६ ॥ तच्चित्तौ तद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विधाश्रयौ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ १७ ॥ तत्रैवातिघनाभ्या सौबोधयंतौपरस्परम् ॥ तत्प्रीतौतत्समारंभौचिरारंभौबभूवतुः ॥ १८ ॥ अथसाविरतंरामरमणीय पदक्रमात् ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ १९ ॥

ज्ञाननिष्ठाः तेआश्रयाः आश्रयणीयाः ययोस्तौतदर्चनपरौआत्मवित्पूजनपरौ तदीहौतदुचितचेष्टायुक्तौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथेतिश्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ अव्यापृतातूष्णीमासीनाव्यापृतावासमुचितंव्यापारंकुर्वाणापि धियास्वमात्मानमित्थंवक्ष्यमाणप्रकारेणविचारयामास ॥ १९ ॥

॥२०॥२१॥ देहइति॥देहस्तावज्जडः तत्रहेतुः मूढःविचित्तः नाहमित्येवनिश्चयः कर्मेंद्रियगणश्चअस्माद्देहादभिन्नइतिजडएव॥२२॥बुद्धीति॥ बुद्धींद्रियगणोऽपियष्ट्यालोकेलोष्टकइवमनसायस्मात्प्रेर्यतेतस्माज्जडएवेतिदृश्यतेनिश्चीयते॥२३॥मनइति॥संकल्पात्मकशक्तिमनश्चक्षेपणैःपाषाणइवबुद्धिकृतैर्निश्चयैः प्रेर्यतइतिजडंमन्ये। क्षिप्यंतेएभिरिति क्षेपणानिरज्जुदार्वादिमयायंत्रविशेषाः॥२४॥बुद्धिरिति॥ निश्चयरूपाबुद्धिश्च खातेनखननजनितश्वभ्रेणसरिदिवअहंकारेणचाल्यतेप्रेर्यतइतिजडैवेतिनिश्चयः॥२५॥अहंकारइति॥ निःसारःविपरीतज्ञानरूपत्वान्निःसत्वः चे

इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ अव्याप्टताव्याप्टतावाधियाधवलयेद्धया ॥ २० ॥
चूडालोवाच ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्यु
दितःक्वा ॥ २१ ॥ देहस्तावज्जडोमूढोनाहमित्येवनिश्चयः ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नोजड
एवसः ॥ २२ ॥ बुद्धींद्रियगणोऽप्येवंजडएवेतिदृश्यते ॥ प्रेर्यतेमनसायस्माद्यष्टयेवभुविलोष्टकः
॥२३॥ मनस्त्वेवंजडंमन्येसंकल्पात्मकशक्तिमत् ॥ क्षेपणैरिवपाषाणःप्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयैः ॥२४॥
बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडासत्येवनिश्चयः ॥ खातेनेवसरित्कूलमहंकारेणचाल्यते ॥ २५ ॥ अहं
कारोऽपिनिःसारोजडएवशवात्मकः ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मकः ॥ २६ ॥ जीव
श्चकलनाकारोवातात्माहृदयेस्थितः ॥ सुकुमारोंऽतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ २७ ॥

ष्टारहितत्वाच्छवात्मकोऽहंकारोऽपिबालेनभ्रमात्मकोयक्षइवजीवेनजन्यतेकल्प्यतइति। जडएवअवशात्मकइतिपाठेपरवशस्वभावइत्यर्थः२६ जीवइति ॥ हृदयेस्थितःअंतःकरणप्रतिफलितचैतन्यरूपत्वाद्धृदयेवर्तमानः। अतएवकलनाकारः कल्पितस्वभावः वातात्माप्राणमयत्वात्सुकुमारः अध्रुवः प्रत्यहंसुषुप्तावात्मनिलीयमानत्वात् एवंविधोजीवश्चअंतःस्थेनस्वस्याऽप्यंतरनुप्रविष्टेनकेनाप्यव्यपदेश्येनप्राणप्रदायिनापुरु

षेणानुप्राणितः परिजीवति । अतोजीवोऽपिपारमार्थिकमात्मस्वरूपंनभवतीत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । यथाघटाद्युपाध्यवच्छिन्नोऽनवच्छिन्न श्चाकाशोऽस्तितथासर्वप्राणिनांहृदिजीवईश्वरश्चास्ति । तथाचव्याससूत्रम् । गुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनादिति ॥ तत्रचमायाविधेयोजीवः विधेयमायईश्वरइतिभेदः । तदुक्तंगौडपादाचार्यैः । कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः । कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥ इति ॥ २७ ॥ आअहोइति ॥ आइतिस्मृतिद्योतकमव्ययं अहोइत्याश्चर्ये । अहोमयाज्ञातमेतत्किंतदित्यत्राह । अयंजीवश्चेत्योल्लेखो दृश्यसंबंधः तेनकलंकिनाप्रतिबिंबरूपकलंकवताजीर्णेनअनादिनाआत्मरूपिणासर्वेषामात्मभूतेनचिद्रूपेणचित्स्वरूपेणैवजीवति प्राणान्

आअहोज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखकलंकिना ॥ जीवोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ २८ ॥
चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ आमोदःपवनेनेवखातेनेवसरिद्रयः ॥ २९ ॥ असत्य
जडचेत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ महाजलगतोह्यग्निरिवरूपंसमुज्झति ॥ ३० ॥ एवंचिद्रूपम
प्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ जडंशून्यमसत्कल्पंचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ ३१ ॥ इदानीमहमी
क्षेऽहंकेनैषाचित्प्रचेत्यते ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३२ ॥

धारयति ॥ २८ ॥ एतदेवसदृष्टांतमाह ॥ चेत्येति ॥ चेत्यभ्रमवताचेत्येषुप्रतिफलनात्तैस्तादात्म्याभिमानवता ॥ २९ ॥ असत्येति ॥ चिद्वपुःचित्स्वरूपंअसत्यजडचेत्यांशचयनात् असत्याजडाश्रयेचेत्यांशाः तेषांचयनादुपचयाद्धेतोः जडंसन्महाजलगतोऽग्निरिवस्वरूपंचित्स्वभावमुज्झतिअपाकरोति ॥ ३० ॥ एतच्चिद्रूपंएवंपूर्वोक्तप्रकारेणचेत्योन्मुखतयादृश्यभावनयास्वयमेवजडंजाड्ययुक्तंशून्यसमंअसत्कल्पंचभूत्वापिपुनश्चैतन्येनअनुप्रविष्टचैतन्येनप्रबोध्यते । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् ॥ इतिश्रुतेः ॥ ३१ ॥ इदानीमिति अर्धमेकंवाक्यम् । एषा चित्केनहेतुनाप्रचेत्यते । मनोबुद्ध्यादिरूपेणप्रवर्त्यते इत्येतदिदानीमहमीक्षेविचारये । अहोइति ॥ अर्धमेकंवाक्यम् । ज्ञेयंज्ञातंयज्जिज्ञासितं

चिद्विवर्तनिमितंज्ञातव्यं तज्ज्ञातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतेहीति ॥ चिद्विलासांताः जडेषुवस्तुषुचैतन्यफलनंचिद्विलासः तदंतास्तत्पर्यंताः एतेमनोबुद्धींद्रियादयः सर्वएववस्तुतोऽसंतोऽपिअवधानंविनाऐकाग्र्यमवधानंतेनविनातद्भावेनउदिताःप्रादुर्भूताःआत्मनःस्वरूपनिष्ठत्वाभावरूपेणप्रमादेनोदिताः अनवधानमेवचितोनानारूपत्वविवर्तहेतुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ महाचिदिति श्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ महासत्तापरपर्यायानिःकलंका यामहाचिदस्तिसैवब्रह्मपरमात्मादिनामभिर्गीयतेइत्यर्थः । समेति । द्विरूपादीयते तयोरेकः समशब्दःसर्वशब्दपर्यायः ।

एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ असंतःसर्वएवाहोअवधानंविनोत्थिताः ॥ ३३ ॥ म
हाचिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ ३४ ॥ सकृद्वि
भातिविमलानित्योदयवतीसमा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३५ ॥ वसिष्ठउवा
च ॥ दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातथा ॥ नित्यमंतर्मुखतयाबभूवप्रकृतिस्थिता ॥ ३६ ॥
नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता ॥ नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी ॥ ३७ ॥ पर
मात्ममहालाभपरिपूर्णांतरांतरा ॥ सर्वोत्तमातीततयाजगामाव्यपदेश्यताम् ॥ ३८ ॥ स्वविवे
कधनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा ॥ शुशुभेशोभनापुष्पलतेवाभिनवोद्गता ॥ ३९ ॥ अथतामन
वद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः ॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह ॥ ४० ॥

समा सर्वात्मकेत्यर्थः । अन्यस्त्ववैषम्यवाचीसमैकरूपेतिनपौनरुक्त्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनंपूर्वभाविअनुदिनंपश्चाद्भाविदिनंचानुदिनंचदिनानुदिनंसर्वेष्वपिदिनेष्वित्यर्थः । एषाचूडाला ॥ ३६ ॥ नीरागेति ॥ रागइच्छाउपासंगःआसक्तिः द्वंद्वमिष्टानिष्टबुद्धिः समीहितमुद्योगःनजहातिद्वेषाभावात् नचादत्तेरागाभावात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अथाष्टभिःश्लोकैःचूडालास्वानुभवंभर्त्रेनिवेदयति ॥ नकिंचिदिति ॥ नकिंचिज्जगत्तावत्संभवति । नेहनाना स्तीति बाध्यमानत्वान्नाप्यसत् प्रतीयमानत्वात्। असतश्चसत्तयावाव्यवहर्तुमयोग्यं अतएवकिंचिदाकारंमहासत्तात्मनाकेनचिदाकारेणो पलक्षितंपरंब्रह्म येनहेतुनाआगताप्राप्तानकिंचिदाकारंब्रह्मभावमापन्नेतियावत् तेनअस्मिअहंश्रीमतीकांतिमतीस्थिताअस्मीत्यहमर्थेऽव्य यंश्रीरिहब्रह्मविद्याप्रभावंसद्भूतमतिलोकंचदिव्यंतेजः ॥ ४४ ॥ एतदेवाह ॥ इदमिति ॥ इदंजगत्सर्वंपरित्यज्यअन्यद्विश्वविलक्षणंसर्वंसर्वात्म

भूयोयौवनयुक्तेवमंडितेवपुनःपुनः ॥ अधिकंराजसेतन्विकांत्याविमलयातनोः ॥ ४१ ॥ प्रपी

तामृतसारेवलब्धालब्धपदेवच ॥ आनंदामृतपूर्णेवराजसेनितरांप्रिये ॥ ४२ ॥ अभोगकृपणंशां

तमूर्जितंसमतांगतम् ॥ गंभीरंचप्रसन्नंचचेतःपश्यामितेप्रिये ॥ ४३ ॥ चूडालोवाच ॥ नकिंचि

त्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता ॥ नकिंचित्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥४४॥ इदं

सर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ ४५ ॥ य

त्किंचिद्यन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ यथोदयंयथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥४६॥

भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तैरिवसुदूरगैः ॥ नहृष्यामिनकुप्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ४७ ॥

कंसत्यंअबाध्यंअसत्यंचअसतिकल्पितेजगत्यनुप्रविष्टंब्रह्मयद्यस्मादाश्रितंतेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ४५ ॥ यत्किंचिदिति ॥ यद्वस्तुकिंचितम हासत्तारूपत्वात्नकिंचिच्चविश्वविलक्षणत्वात् । तद्वस्तुयथास्थितंयथोदयंयथानाशंचजानामिसृष्ट्यादिषुयथायथावर्ततेतत्सर्वंजानामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ भोगैरिति ॥ भुक्तैरिवपूर्वमुपभुक्तैरिवसुदूरगैर्विप्रकृष्टैरभुक्तैरपिभोगैस्तुष्यामि भुक्तानांचविप्रकृष्टत्वाविशेषात्पक्षपातेहेत्वभावा दितिभावः । नहृष्यामिनकुप्यामिरागद्वेषयोरभावात् ॥ ४७ ॥

एकेति ॥ आकाशसंकाशेआकाशवत्परिपूर्णेकेवलेविशुद्धेहृदयेहृदयवत् सर्वांतरेस्वात्मनिएकैवरमे राजलीलासुराज्ञांलीलासुगीतवाद्यनृत्यादिषुनरमे ॥ ४८ ॥ जगतामिति ॥ नकिंचिन्मात्ररूपिणीयद्धिब्रह्मनकिंचित्किंचिदपिनभवति सर्वविलक्षणत्वात्तन्मात्ररूपिणीअस्मि । अहंजगतांप्रभुरेवसर्वाणिभूतानियोऽतरेवयमयतीतिसर्वनियामकत्वादित्यनेनप्रकारेणात्मन्येवतुष्यामि ॥ ४९ ॥ तन्विति ॥ तनुविद्वेषरागाभिःतन्वूकृशौविद्वेषरागौयासुताभिः शास्त्रदृष्टिषुप्रज्ञाभिः वीतरागकथाभिरित्यर्थः । ताभिर्वयस्याभिःसखीभिःसहरमेविनोदया

एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे ॥ नरमेराजलीलासुतेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ४८ ॥ जगतांप्रभुरेवास्मिनकिंचिन्मात्ररूपिणी ॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ४९ ॥ तनुविद्वेषरागाभिः प्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिषु ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ५० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्तेनवेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथविनोदयामि ॥ ५१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवरागनाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥ ५२ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ असंबद्धप्रलापासिबालासिवरवर्णिनि ॥ रमसेराजलीलाभिरहमेवंनृपात्मजे ॥ ५३ ॥

मि ॥ ५० ॥ पश्यामीति ॥ यद्वस्तुदूरस्थत्वान्नयनरश्मिभिः पश्यामियच्चसंनिहितत्वात्त्वगादिभिरिंद्रियैःपश्यामियच्चातीतमनागतंवाचित्तेनपश्यामि तत्सर्वंकिंचिदपिनपश्यामिनानुसंदधामितद्विरहितंदृश्यव्यतिरिक्तंतन्नकिंचिद्धि श्वविलक्षणंपरंवस्तुसम्यगंतः पश्यामिइत्यनेनहेतुनाविनोदयामि॥५१॥५२॥असंबद्धेति ॥ रमसेराजलीलाभिः अहमेवंनृपात्मजे यथाहंरमे एवंत्वमपिरमसे नरमइतिब्रुवाणात्वसंबद्धप्रलापासीत्यन्वयः। राजलीलाभीरमस्वावनिपालात्मजेतिपाठे यथेदानींरमसेएवमुत्तरकालमपिरमस्वनरमेइतितुमिथ्याप्रलापिनीमाभूरित्यर्थः ५३

नकिंचित्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वेतियदुक्तंतत्परिहसति ॥ किंचिदिति ॥ यत्प्रत्यक्षसंस्थितंकिंचित्पृथिव्यादिरूपंवस्तुत्यक्त्वानकिंचिद्व्यपदे श्यंवस्तुगतः प्राप्तःत्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपः त्यक्तंप्रत्यक्षंवस्तुयेनसकथंशोभते प्रामाणिकस्यपरित्यागादप्रामाणिकस्यचस्वीकारादितिभावः ॥५४॥ भोगैरभुक्तैरितियदुक्तंतत्परिहसति ॥ भोगैरिति ॥ योमूढःअभुक्तैरेवभोगैस्तुष्टइतिमन्यमानःप्राप्तानपिभोगान्जहाति समूढः प्राप्तभोगतया गाढदरिद्रवद्दुर्भगोभाग्यहीनःसन्कथंशोभते। रुषेवासनशय्यायामितिपाठेयथाहिकश्चित्कुपितः परिविष्टेष्वपिभोज्यवस्तुषुसंनिहितायामपिस्व

किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतःप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ५४ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोऽहमितिभोगान्जहातियः ॥ दरिद्रवद्दुर्भगःसन्सकथंकिलशोभते ॥ ५५ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवतु ॥ प्रलापइत्यसत्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ५६ ॥ तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडसेक्रीडसुंदरि ॥ ५७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रविहस्याट्टहासेन शिखिध्वजइतिप्रियाम् ॥ मध्याह्नेस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ ५८ ॥ कष्टंनात्मनिविश्रांतो मद्वचांसिनबुद्धवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपराभवत ॥ ५९ ॥ तदातथांगतत्राथताद्दशाशययोस्तयोः ॥ ताभिःपार्थिवलीलाभिःकालोबहुतिथोययौ ॥ ६० ॥

कांतायांरुषारोषवशादासनएवशय्यायांतिष्ठन्भोगपराङ्मुखःस्यात्तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ यत्पश्यामीति ॥ यद्वस्तुपश्यामिचक्षुरादिभिर्विषयीकरोमिताद्दशंवस्तुनपश्यामिनानुसंदधामि । अन्यदेवतुदृश्यव्यतिरिक्तंअन्यदेववस्तुपश्यामीतियःप्रलापःएतंप्रलापमनर्थकंवचनंअत्यक्त्वाकथंशोभते । प्रलापइत्यसत्यस्येतिपाठे इतिएवंरूपोऽसन्नशोभनःप्रलापोयस्यसकथंशोभतइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तदेति ॥ तदातस्मिन्कालेतत्रदेशेतस्मिन्देशेतथातेनप्रकारेणावस्थितयोस्ताभिःपार्थिवलीलाभिःबहुतिथःकालोययौअंगेतिसंबोधनम् ॥ ६० ॥

एकदेति ॥ खगमागमैराकाशगमनागमनैः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कस्येति ॥ स्पंदविलासस्यप्राणगतिविशेषस्यचिराभ्यासस्यचिरमभ्यस्तस्य ॥ ६४ ॥ अंतस्थाइतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् । अंतस्थाश्चित्तगताःस्वसाध्येतरवासनाःस्वसाध्यव्यतिरिक्तवस्तुविषयावासना अखिलाःअपित्यक्त्वासमभ्यस्यमानैर्द्वारसंकोचादिभिःसाधनैस्तस्यपुंसः प्रभुत्वान्नियामकत्वाद्धेतोरखिलाअपिप्राणादिवायवोभृत्याइव त्यागादाननिरोधेषुरेचकपूरककुंभकेषुविधेयतांयांतीत्यन्वयः । तत्रगुदादिद्वारसंकोचेहेतुमाह । स्थानकादिक्रियाक्रमैरिति । स्थानकानि

एकदानित्यतृप्तायानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमैः ॥ ६१ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागत्यचनिर्जनम् ॥ ६२ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितांगिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनंचिराभ्यासंचकारह ॥ ६३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ कस्यस्पंदविलासस्यचिराभ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलंयत्नैकशालिनः ॥ ६४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अंतस्थाअखिलास्त्यक्त्वास्वसाध्येतरवासनाः॥गुदादिस्थानसंकोचात्स्थानकादिक्रियाक्रमैः ॥६५॥ श्रीमच्छिखिध्वजकथाप्रसंगात्पतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ६६ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागसुखासनात् ॥ ६७ ॥

महामुद्रादयःस्थानविशेषाःआदिशब्दाद्यमादिग्रहणंस्थानकादयश्चतेक्रियाक्रमाउपायभेदाःतैस्तत्रमूलबंधेनगुदसंकोचः खेचर्याउपरितनद्वारनिरोधइतिविवेकः । तत्रमूलबंधलक्षणम् । पार्ष्णिभागेनसंपीड्ययोनिमाकुंचयेद्गुदम् । अपानमूर्ध्वमाकृष्यमूलबंधोऽयमिष्यते । इतिखेचरीलक्षणंतुबहुशःपूर्वमुक्तम् ॥६५॥६६॥ भोजनासनशुद्ध्याभोजनस्यभोज्यवस्तुनःशुद्धिर्हितमितमेध्यभावःआसनशुद्धिरासनस्यनिर्विकारतासाधुशास्त्रार्थभावनात् योगशास्त्रस्यसम्यगनुसंधानात्स्वाचारोयोगांगानुष्ठानंसुजनायोगविदःसर्वत्यागस्तत्पूर्वकात्सुखासनात्॥६७॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ राज्यादीति ॥ देहानिलविधेयत्वसाध्याःप्राणजयेनअणिमादयोऽपिसिध्यंतीत्यर्थः ॥ ७० ॥ परिमंडलितेतिश्लोकत्रयंवाक्यं ॥ परितोमंडलितोमंडलीकृतआकारोयस्याःसामर्मस्थानंसमाश्रिता । तस्योर्ध्वंकुंडलीस्थानंनाभेस्तिर्यगधोर्ध्वतः । अष्टप्रकृतिरूपासाह्यष्टधा कुंडलीकृता । इतियाज्ञवल्क्येनकंदस्योर्ध्वंनाभेस्तिर्यगूर्ध्वतश्चकुंडलीस्थाननिरूपणात् नाभेश्चमर्मस्थानात् नाभिस्थानमाश्रितामर्मस्थानंसमाश्रिताभवति । नाभिश्चहृदयंगार्गिकंठकूपंतथैवचेतियाज्ञवल्क्येनमर्मस्थानेषुपरिगणनात् ॥ ७१ ॥ वीणाग्रावर्तसदृशीवीणादंडस्योपरिभा

प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ६८ ॥
त्यागादाननिरोधेषुभृशंयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिलाः ॥ ६९ ॥
राज्यादिमोक्षपर्यंताःसमस्ताएवसंपदः ॥ देहानिलविधेयत्वसाध्याःसर्वस्यराघव ॥ ७० ॥ परि
मंडलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ अत्रचेष्टनिकानामनाडीनाडीशतान्विता ॥ ७१ ॥ वी
णाग्रावर्तसदृशीसलिलावर्तसंनिभा ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषूदिता ॥ ७२ ॥ शीतार्त
सुप्तभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला ॥ अनारतंसासस्पंदापवमानेनतिष्ठति ॥ ७३ ॥ तस्यास्त्वभ्यंतरे
तस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ पावनीपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ७४ ॥

गेयस्तंत्रीसूत्रवेष्टनरूपआवर्तःतत्सदृशीसलिलावर्तसंनिभा ॥ ७२ ॥ यतःशीतार्ततयासुप्तस्यभोगीन्द्रस्यभोगवद्बद्धमंडलासर्वप्राणगतानाडीशतैरावृताअंत्रवेष्टनिकानामअंत्रवेष्टनिकेतिप्रसिद्धाकाचिन्नाडीपवमानेनवायुनाअनारतंसस्पंदातिष्ठतीत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ तस्याइति श्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ तस्याःपूर्वोक्तायानाड्याःकदलीकोशवत्कोमलेअभ्यंतरेकुपिताभुजंगमीवअनिशंनिश्वसद्रूपास्पंदनाहेतुत्वंगताऊर्ध्वीकृतमुखीसर्वासांशक्तीनांजवप्रदाउल्लासहेतुःपावनीपवनसंबंधिनीपरमाशक्तिःसंस्थिता ॥ ७४ ॥

॥७५॥ अस्यामितिश्लोकत्रयंवाक्यं ॥ अस्यामेवप्राणशक्तौहृदयकोशगाःसमस्तानाडयःसंबद्धाःसिद्धाःस्पंदस्पर्शसंवित्कलाक्रियाहेतुःस्पर्शा
नुभवहेतुश्च अमलासैवपावनीशक्तिरंतःकुंडलिनीत्युच्यते ॥ ७६ ॥ कलोक्तेति ॥ सैवकलनेनबंधनेनहेतुनाकलेत्युक्ता चेतनेनज्ञानोत्पादनेन
चिदित्युक्ताजीवनाडुच्छ्वासनिश्वासप्रवर्तनात्जीवशब्दवाच्यतांगतामननात्स्मरणहेतुत्वान्मनइतिस्थिता ॥ ७७ ॥ संकल्पाद्विविधात्मनोरथ
कल्पनात्साहिसंकल्पाइतिसंकल्पशब्दवाच्याशक्तिरपि बोधनान्निश्चयोत्पादनात्बुद्धिरितिस्मृता सैवाहमित्यभिमानात्अहंकारात्मतांया

अनिशंनिश्वसद्रूपाकुपितेवभुजंगमी ॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ७५ ॥ अ
स्यांसमस्ताःसंबद्धानाडयोहृदयकोशगाः ॥ सातःकुंडलिनीस्पंदस्पर्शसंवित्कलामला ॥ ७६ ॥
कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमनःस्थिता ॥७७॥ संक
ल्पात्सैवसंकल्पाबोधाद्बुद्धिरितिस्थिता ॥ अहंकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा ॥७८॥ स्थि
ताकुंडलिनीदेहेजीवशक्तिरनुत्तमा ॥ प्राणापानस्वरूपत्वादधऊर्ध्वंव्रजत्यसौ ॥ ७९ ॥ समस्तै
वोर्ध्वमायातिसमस्ताधोऽथसाव्रजेत् ॥ तत्पुमान्मृतिमायातिसैवप्राणमयीस्मृता ॥ ८० ॥ सर्व
थात्मनितिष्ठेच्चेत्त्यक्त्वोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्जंतोर्हीयतेव्याधिरंतर्मारुतरोधतः ॥ ८१ ॥

तासतीपुर्यष्टकशब्दवाच्यापीत्यन्वयः ॥ ७८ ॥ स्थितेति ॥ देहेस्थिताकुंडलिनीशब्दवाच्याअनुत्तमायाजीवशक्तिरस्ति असावेवप्राणा
पानस्वरूपत्वात्अधऊर्ध्वंचव्रजति ॥ ७९ ॥ समस्तेति ॥ साप्राणशक्तिःसमस्तैवकदाचिदूर्ध्वमायाति । अथानंतरंसमस्तैवाधोव्रजेत् । त
त्तस्मात्प्राणगतेरध्रुवत्वात्पुमान्जीवोमृतिंमरणमायाति हियस्मात्कारणात्प्राणमयीस्मृता ॥ ८० ॥ सर्वथेति ॥ साप्राणशक्तिर्निरोधाभ्या
सवशात्ऊर्ध्वाधोगमागमौत्यक्त्वाआत्मनिदेहेसर्वथासर्वेणप्रकारेणतिष्ठेच्चेत्तर्हिअंतर्मारुतरोधतः मारुतस्यांतर्निरुद्धत्वाद्धेतोर्जंतोर्व्याधिर्ही

यतेत्यज्यते व्याधिरित्युपलक्षणंजरामरणादयोऽपिहीयंतइत्यर्थः ॥ ८१ ॥ किमिति ॥ विनाशोत्पत्तिशब्दाभ्यांतद्धेतूलक्ष्येते । कोविनाशो
येषांकउत्पादोयेषामितिबहुव्रीहिः ॥ ८२ ॥ देहेति ॥ देहदुःखंशारीरदुःखहेतुंव्याधिंविदुः । वासनामयंमानसदुःखहेतुमाध्याख्यंविदुः ।
तेउभेअपिदुःखेतत्त्वज्ञानपरिक्षयेतत्त्वज्ञानाभावेसतिमौर्ख्यमूलेविद्यात् ॥ ८३ ॥ अतत्त्वेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःतत्त्वज्ञा
नाभावात्स्वेंद्रियाक्रमणंविनाइंद्रियजयाभावेसतितानवमल्पत्वमुत्सृज्य हृदिरागद्वेषप्रवृत्तेर्हेतोर्जाडयवशात् इंदंवस्तुप्राप्तमिदंनेत्येवंरूपाध

श्रीरामउवाच ॥ किंविनाशाःकिमुत्पादाःशरीरेऽस्मिन्मुनीश्वर ॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशु
मे ॥ ८२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्यमूलेहितेविद्यात्तत्त्व
ज्ञानपरिक्षये ॥ ८३ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतस्त्विन्द्रियाक्रमणंविना ॥ हृदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषष्वनार
तम् ॥ ८४ ॥ इदंप्राप्तमिदंनेतिजाडयात्सुघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकायथा ॥ ८५ ॥ भृ
शंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचघनतांगते ॥ दुरंताभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ ८६ ॥ दुःकालव्यवहारे
णदुःक्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ ८७ ॥ क्षीणत्वाद्वातिपूर्णत्वान्नाडीनांरं
ध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेचविकलीकृते ॥ ८८ ॥

नमोहदाआधयःसंप्रवर्तंते। वर्षासुवर्षतौमिहिकाप्रालेयमिव ॥ ८४॥८५॥ भृशमितिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ इच्छासुपूर्वोक्तास्वाधिरूपासुभृ
शंस्फुरंतीषुमौर्ख्येचघनतांगते दुरंतस्यदोषोद्रेकहेतोर्दुष्टस्यान्नस्याभ्यवहारेण दुर्देशस्यस्मशानादेराक्रमणेन ॥ ८६ ॥ दुःकालेसंध्यादौभो
जनादिव्यवहारेणदुःक्रियायाःशववहनादिरूपायाःस्फुरणेनप्रवर्तनेन कुष्ठादिदूषितजनानामासंगदोषेण दुर्भावस्यक्रोधादेरुद्भावनेनच ८७
नाडीनांप्राणसंचारमार्गाणांक्षीणत्वात्पूर्णत्वाद्वातद्रंध्रसंततौप्राणेविधुरतांवैषम्यंयातेकायेचविकलीकृतेसति ॥ ८८ ॥

दौःस्थित्यकारणाद्दुःखहेतोर्दोषाद्वातादिरूपाद्देहेव्याधिर्जायते । प्रावृण्णिदाघाभ्यांवृद्धिक्षयहेतुभ्यांनद्याआकारविपर्ययोवृद्धिक्षयरूपइवेत्यन्वयः ॥ ८९ ॥ प्राक्तनीति ॥ प्राक्तनीपूर्वजन्मसंभवाऐहिकीइहजन्मनिसंभूताशुभाशुभावा यागतिर्वासनाअधिकाप्रबलासैवतस्मिन्स्वानुरूपेशुभेऽशुभेवाक्रमेव्यवहारेतथातेनैवप्रकारेणयोजयतिप्रवर्तयति । दुर्वासनावशाद्व्याधिहेतुमपचारमाचरतीतिभावः ॥ ९० ॥ आधयइति ॥ एवंपूर्वोक्तेनप्रकारेण ॥ ९१ ॥ द्विविधइति ॥ आधिर्द्विविधोऽस्ति । सामान्यःसारभूतश्चेति । तत्रयोव्यवहारमात्रहेतुराधिःस

दौःस्थित्यकारणाद्दोषाद्व्याधिर्देहात्प्रवर्तते ॥ नद्याःप्रावृण्णिदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः॥८९॥
प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभागतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्रमे ॥ ९० ॥
आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंशृणुविनश्यंतिराघवानांकुलोद्वह ॥ ९१ ॥ द्विविधो
ह्याधिरस्तीहसामान्यःसारएवच ॥ व्यवहारश्चसामान्यःसारोजन्मनियःस्मृतः ॥ ९२ ॥ प्राप्ते
नाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेचाधिभवाःक्षीयंतेव्याधयोऽप्यलम् ॥९३॥ आ
त्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ यथारज्ज्ववबोधेनविनासर्पोननश्यति ॥ ९४ ॥ अना
धिजाव्याधयस्तुद्रव्यमंत्रशुभक्रमैः ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंतित्वंचवेत्सितत् ॥ ९५ ॥

सारःस्मृतः । सुदृढत्वाच्छुद्धवासनामयआधिःसामान्योमलिनवासनामयस्तुसारइतितात्पर्यम् ॥ ९२ ॥ प्राप्तेनेति ॥ व्यावहारिकाःव्यवहारमात्रप्रयोजनाआधयःप्राप्तेनसताअभिमतेनैववस्तुनानश्यंति इष्टप्राप्तिरिच्छानिवृत्तेरुचितत्वात् । आधिभवाव्याधयोऽपिआधिक्षयेसतिक्षीयंते ॥ ९३ ॥ आत्मेति ॥ सारस्त्वाधिःआत्मज्ञानंविनाननश्यतिअविद्यामयत्वात् ॥ ९४ ॥ अनाधीति ॥ द्रव्याणिकल्ककषायादिरूपाणिमंत्राआरोग्यहेतवःसौरादयःशुभक्रमाःदेवब्राह्मणसंतर्पणादयः ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ चित्तइतिश्लोकषट्कंवाक्यम् ॥ चित्तेविधुरितेविक्षिप्तेसतिदेहःसंक्षोभमनुयाति । चित्तायत्तंधातुबद्धंशरीरमित्येतदुपपादयन्नाह । तथाहीति । रुषितःकुपितोजंतुरग्रंपुरोभागमेवनपश्यतिकिमुतान्यद्वस्त्वितिशेषः ॥ ९७ ॥ तथापुरोमार्गमनपेक्ष्यअमार्गमकार्यमेवानुधावतिशरेणविद्धोहरिणइव ॥ ९८ ॥ ततश्चदेहस्थसप्तधातुमयस्यसंक्षोभात्प्राणवायवःसाम्यमुत्सृज्यविषमंवहंति । प्राणेविषमंवहतिसतिनाड्योविसंस्थितिंविषमांस्थितिंयांति ॥ ९९ ॥ एवंनाडीनांप्राणानांचविपर्ययाद्वैषम्याद्धेतोरन्नमुपभुक्तंदोषायैवदोषोद्रेकंकर्तुंकुजीर्णत्वमजी

श्रीरामउवाच ॥ आधिःकथंभवेद्व्याधिःकथंचसविनश्यति ॥ इतिमेभगवन्ब्रूहिप्रसन्नपदयागिरा ॥ ९६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ चित्तेविधुरितेदेहःसंक्षोभमुपयातिहि ॥ तथाहिरुषितोजंतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ९७ ॥ अनवेक्ष्यपुरोमार्गममार्गमनुधावति ॥ प्रकृतंमार्गमुत्सृज्यशरार्तोहरिणोयथा ॥ ९८ ॥ संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहंतिप्राणवायवः ॥ असमेवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसंस्थितिम् ॥ ९९ ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमः ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ १०० ॥ दोषायैवप्रयात्यन्नंनाडीप्राणविपर्ययात् ॥ यान्यन्नानिविरोधेनतिष्ठंत्यंतःशरीरके ॥ १ ॥ तान्येवव्याधितांयांतिपरिणामस्वभावतः ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिराधिनाशाच्चनश्यति ॥ यथामंत्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तंक्रमंशृणु ॥ २ ॥ यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३ ॥

र्णत्वमेववाप्रयाति ॥ १०० ॥ एवंयान्यन्नानिशरीरेविरोधेनकुजीर्णत्वादिरूपेणतिष्ठंतितान्येवचान्नानिपरिणामस्वभावतःविपाकवशाद्व्याधिरूपतांयांति ॥ १ ॥ एवमुक्तेनप्रकारेणाधेर्व्याधिर्भवेत्तन्नाशाच्चनश्यति यथाव्याधयोमंत्रैर्यथारोग्यहेतुभिर्विनश्यंतितंचक्रमंवक्ष्यामिशृण्वित्यन्वयः ॥ १०२ ॥ यथेति ॥ हरीतक्यःहरीतकीफलानियथास्वभावादेवविरेकंमलमोचनंकुर्वंतितथैवयरलवादयोमंत्रवर्णाभावना

वशतःआरोग्यसमुचितध्यानवशाद्रोगनिवृत्तिरूपंकार्यंकुर्वंति ॥ ३ ॥ तत्तत्फलोपजननीत्वपिभावनैवेतिन्यायात् । आधिनाशात्त ज्जन्योव्याधिर्नश्यतीत्युक्तंतत्कथमित्याकांक्षायांतत्प्रकारमाह ॥ शुद्धयेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ शुद्धयानिर्दोषयापुण्ययाक्रिययाशिवार्च नादिरूपयासाधुसेवयामहापुरुषशुश्रूषयाचपापक्षयेसतिमनोनैर्मल्यंप्रयातिनिकषेणघर्षणेनकांचनमिव ॥ ४ ॥ ततश्चेतसिशुद्धेसतिदे हेआनंदःसुखंवर्धते । पूर्णेंदावुदितेसतिभुवनेनैर्मल्यंप्रकाशइव ॥ ५ ॥ तथासत्वशुद्धौचित्तनैर्मल्येसतिप्राणवायवःक्रमेणैववहंति । त थासाम्येनवहंतःसंतोऽन्नानिजरयंतितेनान्नानांजरणेनव्याधिर्विनश्यति ॥ ६ ॥ आधीति ॥ आधिव्याध्योर्नाशोत्पत्तिक्रमौनाशक्र

शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥ मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४ ॥ आ
नंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेसम्यङ्नैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ५ ॥ सत्वशुद्धौवहंत्ये
तेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयन्तितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ६ ॥ आधिव्याध्योरिति
प्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्वयि ॥ कुंडलिन्यांकथायोगमधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ७ ॥ पुर्यष्टकापराख्य
स्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमंजरीम् ॥ ८ ॥ तांयदापूरकाभ्या
सादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यपीनतांतथा ॥ ९ ॥

मउत्पत्तिक्रमश्चेतिपूर्वोक्तप्रकारेणप्रोक्तौ । अधुनाप्रकृतंकुंडलिन्यांकुंडलिनीविषयंकथायोगंकथ्यमानंयोगंशृणु ॥ ७ ॥ पुरीति ॥ अनं तःकुंडलीपूर्वोक्तांपुर्यष्टकापराख्यस्यपुर्यष्टकमित्यपराआख्यायस्यजीवस्यप्राणनामिकांप्राणभूतांविद्धि । आमोदस्यमंजरीमिव । यथाहिमं जर्यांसत्यामेवामोदःप्राणितितथाकुंडलिन्यांसत्यामेवजीवइतिभावः ॥ ८ ॥ तामिति ॥ यदापूरकाभ्यासात्पूरकाभ्यासवशाद्धेतोःतां कुंडलिनीमापूर्यसमंनिर्विकारंस्थीयतेतदामैरवंमेरुसंबंधिस्थैर्यंस्थिरत्वं कायस्यपीनतांस्थौल्यंचैति प्राप्नोतितादृक्पूरकाभ्यासेकायोमेरुरिव

स्थितःस्थूलश्चभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ यदेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ यदातुसाकुंडलिनीपूरकपूर्णांतरायतप्राणमारुतं पूरकैःपूर्णःअंतरायतो दीर्घश्चप्राणमारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथासंविदाऊर्ध्वंगतिभावनयाऊर्ध्वमुपरितनाकाशदेशंनीयतेघर्मश्रमक्लमंसोढुमिव । तथाहि । केनचिद्धर्मश्रांतेनकुत्रचिच्छायायांश्रमापनोदनायशीताख्यंकुंभकमभ्यस्यता पूरकपूर्णांतरायतप्राणं यथातथाकुंडलिन्यूर्ध्वंनीयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ११० ॥ तदासाकुंडलिनीसर्पीवभुजंगमीवदंडोपमांगतासतीदेहबद्धाःसर्वानाडीर्लताइवसमादायत्वरिताइवोर्ध्वंयाति ॥ ११ ॥ तदाचेदंदेहकंसमस्तमेवोत्प्लावयतिउद्गमयतिनीरंध्रपवनापूर्णानीरंध्रंयथातथापवनेनापूर्णा भस्त्राचर्मप्रसेविकाअंबुगतासतीनरंयथोत्प्लावय

यदापूरकपूर्णांतरायतप्राणमारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मश्रमक्लमम् ॥ ११० ॥ सर्पीव
त्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धालतोपमाः ॥ ११ ॥ तदासम
स्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रपवनापूर्णाभस्त्रेवांबुगतानरम् ॥ १२ ॥ इत्यभ्यासविलासेन
योगेनव्योमगामिताम् ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ १३ ॥ ब्रह्मनाडीप्रवाहेणश
क्तिःकुंडलिनीयदा ॥ बहिरूर्ध्वंकपाटस्यद्वादशांगुलमूर्धनि ॥ १४ ॥

तितद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥ इतीति ॥ इत्यभ्यासविलासेनईदृशाभ्यासविशेषवतायोगेनयोगिनोव्योमगामितांप्राप्नुवंति दीनादरिद्राइंद्रदशामिंद्रपदमिवेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ब्रह्मनाडीतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यदासाकुंडलिनीरूपाप्राणशक्तिःब्रह्मनाडीप्रवाहेणसुषुम्नांतःप्रवाहेणऊर्ध्वंकपाटस्यब्रह्मरंध्रस्यबहिर्भागेद्वादशांगुलमूर्धनिद्वादशांगुलपरिमितस्याकाशदेशस्योपरिभागे नाडीशतनिरोधिनासर्वनाडीनिरोधकेनप्रयोगेणरेचकाभ्यासरूपेणप्रकृष्टेनयोगेनमुहूर्तमात्रंस्थितिमवस्थांप्राप्नोति तदातस्मिन्कालेव्योमगदर्शनंसिद्धविद्याधरादीनांखेचराणांदर्शनंभवति ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ दर्शनप्रकारमेवाह ॥ विज्ञानेति ॥ विज्ञानादूरसंस्थेनविज्ञानंस्वरूपचैतन्यंतस्माददूरसंस्थेनसन्निकृष्टेन अतश्चैतन्यसंक्रांत्याप्रकाशकेनबुद्धिनेत्रेणचक्षुषाव्योमगाःसिद्धाःस्वप्नदशायामिवदृश्यंते । नकेवलंदर्शनमात्रंस्वार्थदाअपिस्वापेक्षितामणिमादिसिद्धिंचप्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ परपुरप्रवेशप्रकारमाह ॥ मुखादिति ॥ मुखाद्वक्राद्बहिःद्वादशांतेद्वादशांगुलपरिमिताकाशदेशपर्यंतेरेचकाभ्यासयुक्तितोरेचकाभ्यासरूपाद्योगविशेषाद्धेतोःप्राणेप्राणवायौचिरंस्थितिंनीतेसतिअपरांपुरींदेहांतरंप्रविशति परकायप्रवेशसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रेचकेनप्रयोगेणनाडयंतरनिरोधिना ॥ मुहूर्तंस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनम् ॥ १५ ॥ विज्ञाना
दूरसंस्थेनबुद्धिनेत्रेणराघव ॥ दृश्यंतेव्योमगाःसिद्धाःस्वप्नवत्स्वार्थदाअपि ॥ १६ ॥ मुखाद्बहिर्द्वाद
शांतेरेचकाभ्यासयुक्तितः ॥ प्राणेचिरंस्थितिंनीतेप्रविशत्यपरांपुरीम् ॥ १७ ॥ श्रीरामउवाच ॥ सूक्ष्म
च्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवापिकायोऽयंनीयतेकथम् ॥ १८ ॥ वसिष्ठउवा
च ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धसौम्यमलेपकम् ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनोजगन्नजगद्गताः ॥ १९ ॥
तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांगतम् ॥ १२० ॥ अ
सत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ २१ ॥

सूक्ष्मेति ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंगमनसिद्धयेखस्याकाशस्यपूरणार्थंव्याप्त्यर्थंवाअयंकायःअणुतांस्थूलतांवापिकथंनीयतेकायस्यैकत्वात्परिणामभेदेचभेदप्रसंगादितिभावः ॥ १८ ॥ एकमिति ॥ चिन्मात्रमेकमेवास्ति जगद्गताःपदार्थसमृद्धयोऽपिनोसंति ॥ १९ ॥ तदिति ॥ तच्चिन्मात्रंवस्तुसंकल्पोन्मुखतांगतंसत् यदाआत्मनैवात्मानंचिनोतिउपचितंकरोतिपरिच्छिन्नमितियावत्तदाआविलतांकलुषतांगतंजीवइतिप्रोक्तम् ॥ १२० ॥ असत्यमिति ॥ मूढात्माजीवःस्वसंकल्पभ्रमेणबालोयक्षमिवअसत्यमेवेदंशरीरंपश्यति ॥ २१ ॥

एवमिति ॥ एवंसतिविदितात्मानोनिश्चितात्मानःपुरुषाःयद्वस्तुयथैवभावयंतितथादृढभावनयातद्वस्तुतथैवाशुपश्यंति ॥ २२ ॥ दृढेति ॥ मूढाआत्मज्ञानरहिताअपिदृढभावनानुसंधानाद्भावोभावनादृढभावनायाः सांतत्याद्विषंदुःखोदर्कंनिषिद्धंकर्मअमृततांनयंति अमृतंविहितं कर्मविषतांदुःखहेतुतांनयंति ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ एवंयद्वस्तुयथाभाव्यतेतेनतथैवभूयतेअनुभूयतइत्यर्थः । तदेतदर्थस्वरूपंमुहुरालोकितंविचारितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अणिमादीति ॥ योगसंसिद्धिसंविदांयोगेपवनजयेसंसिद्धादृढंपरिचयासंविद्येषांतेषांअणिमादिपदप्रा

एवंहिविदितात्मानोभावयंतियथैवयत् ॥ तत्तथैवानुपश्यंतिदृढभावनयातया ॥ २२ ॥ दृढभावानुसंधानाद्विमूढाअपिराघव ॥ विषंनयंत्यमृततामृतंविषतामपि ॥ २३ ॥ एवंयथावदेवेहभाव्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतादित्[illegible]कितंमुहुः ॥ २४ ॥ सत्यभावेनदृष्टोऽयंदेहोऽदेहोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योम[illegible]तिदेहकः ॥ २५ ॥ अणिमादिपदप्राप्तौ भावनायुक्तिरीदृशी ॥ सुलभेयंमहाबुद्धेयोगसंसिद्धिसंविदाम् ॥ २६ ॥ अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी ॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥ २७ ॥ जगामाकाशमार्गेणविवेशांबुधिकोटरम् ॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामृतशीतला ॥ २८ ॥ क्षणमप्यागताभर्तुर्वक्षस्युच्चैर्यदातदा ॥ भर्तारंबोधयामीतितदुपायमवेक्षते ॥ २९ ॥

प्तावपिदृशीइयंभावनायुक्तिः सुलभाअणुत्वभावनायामणिमामहत्त्वभावनायांमहिमेत्येवमणिमादिसाधिकापियुक्तिःसुखेनलभ्यतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अणिमेति ॥ साचूडालाएवंघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ताबभूवेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ जगामेति ॥ सागंगेवलोकत्रयेऽपिस्वैरंविजहारेत्यर्थः । तत्रांबुधिकोटरप्रवेशेनपातालगमनमुच्यते ॥ २८ ॥ क्षणमिति ॥ साचूडालाभर्तुर्वक्षस्यालिंगनार्थंक्षणमपि

त्यालो
भर्ता याति

यदागतातदाभर्तारंबोधयामीतिबुद्ध्यातदुपायंतद्बोधनोपायमेवावेक्षतेविचारयतिनपुनरालिंगनादिकमपेक्षते विषयसुखेष्वनादरादितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ नचेति ॥ मुक्ताफलममलेमुक्ताफलेसुसंक्लिष्टमपियथाविश्रांतिंनापतति तथाऽसौराजाआत्मनिविश्रांतिंनापतत् । असंक्लिष्टमितिपाठेमुक्ताफलंअसंक्लिष्टंसत्यथाविश्रांतिंनापततितद्वदितिभावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उपदेशेति ॥ उपदेशक्रमःगुरूपदेशरूपःउपायःव्यवस्थामात्रपालनंव्यवस्थाज्ञानशास्त्रोक्तामर्यादातन्मात्रस्यैवपालनं ज्ञप्तेरात्मसाक्षात्कारस्यतुशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवकारणमि

यत्नेनतंचभर्तारमात्मज्ञानामृतंप्रति ॥ बहुशोबोधयामासपिताबालमिवात्मजम् ॥ ३० ॥ नचासावाप तद्भर्ताराजाविश्रांतिमात्मनि ॥ मुक्ताफलंसुसंक्लिष्टंमुक्ताफलइवामलम् ॥ ३१ ॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम् ॥ बालोविद्यामिवन्नृपश्चूडालांनविवेदसः ॥ ३२ ॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेःस्वांसिद्धिंश्रियमात्मनः ॥ दर्शयामासनोराज्ञःक्षुद्रस्येवमखक्रियया ॥ ३३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः ॥ यत्नेनप्रापनोयोगंबुध्यक्ष्मान्यःकथंप्रभो ॥ ३४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवकेवला ॥ ३५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ एवंस्थितेवदमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यआत्मज्ञानस्यकारणम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अत्यंतकृपणःकश्चित्किराटोधनधान्यवान् ॥ आस्तेविंध्याटवीकच्छेकुटुंबीब्राह्मणादिवत ॥ ३७ ॥

ति ॥ ३५ ॥ एवमिति ॥ एवंस्थितेसतिजगत्स्थितौलोकव्यवहारेषुगुरूपदेशाख्यःक्रमःआत्मज्ञानस्यकारणमित्येतत्कथंकेनप्रकारेण तंप्रकारंवदेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्यंतेति ॥ किराटोवैश्यःकिरतिधनलाभार्थंअटतिपुनःप्राप्नोतिचतद्द्विगुणत्रिगुणादिरूपेणेतिव्युत्पत्तेः । वैश्यविडंबने किराटःकटसंनिभइतिवचनात् । किरातइतितुनपाठः धनधान्यवत्त्वस्यब्राह्मणादिवत्कुटुंबित्वस्यदिनत्रयमरण्येकपर्दिकान्वेषणस्यचकिरातं

प्रत्यनौचित्यात् ॥३७॥ तस्येति ॥ विंध्यजांगले जंगलमरण्यप्रायोदेशः जांगलंइतिपाठेअल्पोदकंस्वल्पतरुस्थलं वराटिकाकपर्दिका ॥३८॥ कार्पण्यादिति ॥ कृपणस्यभावःकार्पण्यंलोभातिशयइत्यर्थः । तृणबुसादिकंबुसंकडंगरःकपर्दिकार्थंपतितांवराटिकामन्वेष्टुम् ॥ ३९ ॥ ततइति ॥ कुजांगलात्कुत्सितादरण्यप्रदेशात् ॥ १४० ॥ यथेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यथाहिकिराटेनकपर्दान्वेषणाययज्जगन्मूल्यंरत्नंलब्धं तथागुरोःश्रुतोपदेशेनशिष्येणस्वात्मज्ञानमवाप्यते । हियस्मात्कारणातगुरुक्रमातगुरूपदिष्टादुपायाद्धेतोः । अन्यदुपहितंवस्त्वन्विष्यतेध्या

तस्यैकदानिपतितागच्छतोविंध्यजांगले ॥ एकावराटिकारामतृणजालसमावृते ॥ ३८ ॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वंतृणबुसादिकम् ॥ कपर्दिकार्थमभितोदुधावदिवसत्रयम् ॥ ३९ ॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्मात्कुजांगलात् ॥ पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्धश्चिंतामणिर्महान् ॥ १४० ॥ यथातत्रकिराटेनकपर्दान्वेषणेनतत् ॥ रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना ॥ ४१ ॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते ॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्यतेहिगुरुक्रमात् ॥ ४२ ॥ तत्त्वस्यास्यमहार्घस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणंकारणतांमणेरिवकपर्दिकः ॥ ४३ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेकिराटोपाख्यानंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना ॥ आजगामपरंमोहंतमोऽधत्वमिवप्रजाः ॥ १ ॥

यतेअन्यदनुपहितंवस्तुचलभ्यतेसाक्षात्क्रियते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्त्वस्येति ॥ महार्घस्यबहुमूल्यस्य अस्यतत्त्वस्यतत्त्वज्ञानस्यगुरूपकथनंगुरूपदेशःअकारणंसाक्षादकारणमपिमणेःकपर्दिकइवपरंपरयाकारणतांगतम् ॥ ४३ ॥ इतिश्रीवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेकिराटोपाख्यानंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ततइति ॥ तत्त्वज्ञानपदंविनातत्त्वज्ञानरूपस्यविश्रांतिपदस्याभावादित्यर्थः । तमोऽधत्वं प्रजाजनाः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नेति ॥ क्रोडीकुर्वंतिस्वाधीनंकुर्वंति ॥ ७ ॥ नेति ॥ वनवासिनांदेशभंगसंमोहोनास्ति नसंग्रामेजनक्ष

दुःखाग्निदीपितमनामनागपिविभूतिषु ॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेऽग्निशिखास्विव ॥ २ ॥ ददावति
तरांदानंतीर्थयात्रांचकारह ॥ तपःकृच्छ्रादिकंचक्रेबभ्रामपरितोदिशः ॥ ३ ॥ सर्वथापिविशोकत्वंनम
नागपिलब्धवान् ॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंपश्यन्विषोपमम् ॥ ४ ॥ अथैकदैकांतगतश्चूडालामंकमा
स्थिताम् ॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः ॥ ५ ॥ भुक्तंराज्यंचिरंकालंदृष्टाविभवभूमयः ॥
अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम् ॥ ६ ॥ नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः ॥ क्रो
डीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवननिवासिनम् ॥ ७ ॥ नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः ॥ राज्यादप्य
धिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम् ॥ ८ ॥ यथाविविक्तमेकांतमनोभवतिनिर्मलम् ॥ नतथाशशिबिंबे
पुनचब्रह्मेंद्रसद्मसु ॥ ९ ॥ अस्मिन्मेमंत्रणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हसि ॥ भर्तुर्विघटयंतीच्छांनस्वप्नेऽपि
कुलस्त्रियः ॥ १० ॥ चूडालोवाच ॥ प्राप्तकालमिदंकार्यंराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पंफलं
शरदिराजते ॥ ११ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रयः ॥ नयूनांत्वादृशामेवतेनैतन्मेनरोचते
॥ १२ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धित्वंमांगतमितोदूर
मेकांतकाननम् ॥ १३ ॥

यः युद्धनिमित्तःप्राणिनांसंक्षयोनास्ति । अतश्चवननिवासिनांसुखंराज्यसुखादप्यधिकंमन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वीरेति ॥ वीरक्रमार्थंवीरचर्यार्थम् ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ततइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अ
त्यंतदूरस्थाजनताजनसमूहःपुराणिचयस्माद्दर्ंतेतिध्वनंति प्रणालसलिलानिकुल्याजलानियासांताभिर्वापीभिर्दीर्घिकाभिर्वलिताःपादपाय

बालात्वमनवद्यांगीनागंतव्यंत्वयावनम् ॥ पुंसामपिहिमृद्वंगिदुर्विगाह्योवनाश्रयः ॥ १४ ॥ भ
वत्यापालयंत्येहराज्येस्थातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्यौयातेव्रतंस्त्रियः ॥ १५ ॥ वसिष्ठउ
वाच ॥ इत्युक्त्वादयितांराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलंदिनकार्यंचकारह ॥ १६ ॥
अथोज्झितप्रजाचारोरविरस्ताचलंययौ ॥ यामिनीयौवनंप्रापसरोजमुकुलस्तनी ॥ १७ ॥
कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ १८ ॥ अथार्ध
रात्रिसमयेदेशेनिःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशेनिलीनेसकलेजने ॥ तत्याजदयितांसु
प्तामंकाद्राजाथनिर्ययौ ॥ १९ ॥ वीरक्रमार्थंयामीतितत्रैवानुचरंनिजम् ॥ योजयित्वाजगा
मासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ १२० ॥ जडेलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामंडलाद्गतः ॥ विवेशो
ग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ २१ ॥ पुनःप्रातःपुनारात्रिरुषित्वादशशर्वरीः ॥ जवेनलंघ
यामासमंडलानिगिरीन्नदीः ॥ २२ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्थंजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यं
तदूरस्थजनतापुरम् ॥ २३ ॥

स्मिन्शीर्णैःशिथिलितैःवेद्यादिभिःवेदिकापर्णशालादिभिःविज्ञाता भूतपूर्वाःपूर्वंभूताः द्विजानांआश्रमायस्मिंस्तत्तादृशंमंदिरशैलस्यतटस्थं

काननंप्रापेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मसृणमितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ मसृणंस्निग्धंबृसींव्रतिनामासनरूपं मृगाजिनमित्यर्थः॥२६॥ ॥ २७ ॥ तस्यदिनचर्यामाह ॥ संध्यामितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ प्रहरेयामे ॥ २८ ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ किंवृत्तवतीकीदृशचरित्रयुक्ता

रटत्प्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णवेद्यादिविज्ञानभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ २४ ॥ क्षुद्र
प्राणिविनिर्मुक्तंसिद्धसेव्यलतागृहम् ॥ तत्रैकस्मिन्समेदेशेसचकारोटजालयम् ॥ सर्वसंपादि
तंतद्वद्योग्यंतापसकर्मणि ॥ २५ ॥ मसृणंवैणवंदंडंफलभोजनभाजनम् ॥ अर्घ्यपात्रंपुष्पभांड
मक्षमालांकमंडलुम् ॥ २६ ॥ कंथांशीतापनोदायबृसीमथमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तत्र
मठिकामंदिरेनृपः ॥ २७ ॥ संध्यापूर्वंजपंप्रातःप्रहरेसतदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयंद्वितीयेतुस्नानंदे
वार्चनंततः ॥ २८ ॥ पश्चाद्वन्यंफलंकिंचिद्वनकंदबिसादिच ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायै
कांनिशांवशी ॥ २९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवंशिखिध्वजःपर्णमठिकायांवनेस्थितः ॥ इदानीं
शृणुचूडालासाकिंवृत्तवतीगृहे ॥ १३० ॥ तत्रार्धरात्रसमयेदूरंयातेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्राम
सुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ ३१ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतांगतम् ॥ उत्तस्थौकिं
चिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ ३२ ॥ कुमित्रेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ क्षणंशय्योप
विष्टैवचिंतयामासखिन्नधीः ॥ ३३ ॥

॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तदितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ विधिनाशास्त्रेणस्त्रियाःभर्तैवप्रकृतान्याय्यागतिरुद्दिष्टा ॥ ३४ ॥ वातरंध्रेणगवाक्षेण ॥ ३५ ॥ चकारेति ॥ मुखेनस्वमुखेनसिद्धसार्थस्यसिद्धसंघस्यान्येंदुविभ्रमंअन्योऽयमिंदुरितिभ्रांतिः ॥ ३६ ॥ तादृशमिति ॥ भविष्यंभाविभर्तुःसर्वंशुभाशुभं

कष्टंराज्यंप्रभुस्त्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियाः ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ३५ ॥ चकारसिद्धसार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ददर्शाथयथायांतंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ ३६ ॥ तादृशंपतिमालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यंचिंतयामाससर्वंभर्तुरखंडितम् ॥३७॥ अवश्यंभवितव्यंतद्दृष्ट्वाभर्तुःपुरःस्थितम् ॥ तदेवसंपादयितुंगगनात्सान्यवर्तत ॥ ३८ ॥ आस्तांममाद्यगमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वंगंतव्यंनियतेरेषनिश्चयः ॥ ३९ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेकांतानभसीवेंदवीकला ॥ १४० ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ ४१ ॥ राज्यंररक्षभर्तुस्तत्क्रमेणसमदर्शनी ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासःसंवत्सरस्तथा ॥ ४२ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनंगतेशिखिध्वजे ॥ ४३ ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोऽयमित्यथ ॥ संचिंत्यमंदरप्रातंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ ४४ ॥

अखंडितमशेषंचिंतयामास ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भर्तेति ॥ कषायपाकेनकषायारागादयःतेषांपाकोनिषिद्धवर्जनेनवि
हितेप्रवृत्तिःतेन ॥ ५३ ॥ इतीति ॥ द्विजदारकःद्विजपुत्रकःईषद्ध्यानात्अल्पादेवध्यानात्अन्यत्वंरूपांतरम् ॥ ५४ ॥ ददर्शेतिश्लोकद्व

चचालांतःपुराद्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ जगामवातस्कंधेनप्रापमंदरकंदरम् ॥ ४५ ॥ अदृ
श्यैवनभस्थैवप्रविवेशवनांतरम् ॥ नृपंयोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ ४६ ॥ हारकेयूरक
टककुंडलादिविवर्जितम् ॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचपतिंजर्जरतांगतम् ॥ ४७ ॥ तमालोक्यानव
द्यांगीचूडालापीवरस्तनी ॥ किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा ॥ ४८ ॥ अहोनुविषमं
मौर्ख्यंसर्वशास्त्रार्थदर्शिनः ॥ एवंविधाःसमायांतिदुर्दशायत्प्रसादतः ॥ ४९ ॥ तदवश्यमिहा
द्यैवनाथंविदितवेद्यताम् ॥ नयाम्येनंनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा ॥ ५० ॥ इदंरूपंपरित्यज्य
रूपेणान्येनकेनचित् ॥ सकाशमस्यगच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम् ॥ ५१ ॥ बालेयंममकांतेतिम
दुक्तंनकरिष्यति ॥ तस्मात्तापसवेषेणबोधयामिपतिंक्षणात् ॥ ५२ ॥ भर्ताकषायपाकेनपरिपक्वम
तिःस्थितः ॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ ५३ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदा
रकः ॥ ईषद्ध्यानाद्गतान्यत्वंभर्तुरग्रेपपातह ॥ ५४ ॥ ददर्शद्विजपुत्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः ॥
द्रवत्कनकगौरांगंमुक्ताहारविभूषणम् ॥ ५५ ॥

यंवाक्यम् ॥ किष्कुमात्रोपरिस्थितंभूमिंमुक्त्वाहस्तमात्राडुपरिवर्तमानम् ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शांतेनेति ॥ आराद्दूरादेवउन्मुक्तकल्पनंयथातथाशांतेनमनसानिर्वाणार्थंउदारंमहत्तपः संभृतवानसिकच्चित् ॥ ६३ ॥ असिधारेति ॥ असिधारासमंअसिधाराव्रततुल्यम् । तल्लक्षणंतु । युवायुवत्यासार्धंयन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् ।

शुक्लयज्ञोपवीतांगंशुक्लांबरयुगावृतम् ॥ भूमावलग्नचरणंकिष्कुमात्रोपरिस्थितम् ॥ ५६ ॥ तमालोक्य द्विजसुतंसमुत्तस्थौशिखिध्वजः ॥ देवपुत्रागमधियासंपरित्यक्तपादुकः ॥ ५७ ॥ देवपुत्रनमस्कारइद मासनमास्यताम् ॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ५८ ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमित्युक्त्वास उपाविशत् ॥ तदर्पितांपुष्पवृष्टिंगृह्णन्नुपविवेशह ॥ ५९ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ देवपुत्रमहाभागकु तआगमनंकृतम् ॥ दिवसंसफलंमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ १६० ॥ इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यंचमाला पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिष्टायैदेवतायैददौक्रमात् ॥ ६१ ॥ चूडालोवाच ॥ पेशलेनानु रूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येऽहंनूनमत्यंतंचिरजीवीभविष्यसि ॥ ६२ ॥ शांतेनमनसोदारमारा दुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थंतपःसाधोकच्चित्संभृतवानसि ॥ ६३ ॥ असिधारासमंसौम्यशांतव्रत मिदंतव ॥ स्फीतंयद्राज्यमुत्सृज्यमहावनानिषेवणम् ॥ ६४ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ जानासिभगव न्सर्वंदेवस्त्वंकोऽत्रविस्मयः ॥ श्रियैवसर्वोत्तमयाज्ञायसेचिह्नभूतया ॥ ६५ ॥ तत्कस्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकि मायातोऽस्यनुग्रहात् ॥ एवंमेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन ॥ ६६ ॥

अंतर्निवृत्तसंगस्तदसिधाराव्रतंविदुरिति तत्सादृश्यंचसंनिहितायामपिराज्यलक्ष्म्यांभोगसामर्थ्येऽपिभोगत्यागात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ १७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ पुनश्चूडालावाक्यम् ॥ स्वरूपइति ॥ निर्मलेसत्येचात्म

चूडालोवाच ॥ राजन्मेशृणुवक्ष्यामियथापृष्टमखंडितम् ॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान् ॥ ६७ ॥ अस्त्यस्मिन्जगतःकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः ॥ पुण्यलक्ष्म्यामुखेकांतेकर्पूरतिलकोपमः ॥ ६८ ॥ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः ॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ॥ ६९ ॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेसरितस्तटे ॥ ध्वनद्वलयमश्रौषील्लीलाकलकलारवम् ॥ १७० ॥ किमेतदित्यसौकिंचित्कौतूहलमवाप्तवान् ॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम् ॥ ७१ ॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनितांतंजललीलया ॥ क्रीडंतंत्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते ॥ ७२ ॥ सर्वत्रदृष्टसर्वांगंविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ ७३ ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः ॥ अनाश्रितविवेकंतद्बभूवानंदितंस्फुरन् ॥ ७४ ॥ आनंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते ॥ बभूवतस्यतुष्टस्यमदनस्खलितंतदा ॥ ७५ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ तादृशोऽपिबहुज्ञोऽपिजीवन्मुक्तोऽप्यसौमुनिः ॥ कथमेवंविधांब्रूहिप्राप्तोमदनवश्यताम् ॥ ७६ ॥ चूडालोवाच ॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते ॥ दृश्यमुल्लासमायातिप्रावृषीवपयोधरः ॥ ७७ ॥ अनारतानुसंधानादप्युन्मेषमविस्मृते ॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचितिदृश्यपिशाचकः ॥ ७८ ॥

स्वरूपेनिमेषमात्रमपिविस्मृतेसतिदृश्यंजगदुल्लासंप्रादुर्भावमाप्नोति ॥ ७७ ॥ अनारतेति ॥ चितिचिन्मात्रस्वभावेस्वरूपेऽनारतानुसंधा

नाद्धेतोरुन्मेषमात्रमप्यविस्मृतेसत्येवदृश्यरूपपिशाचकएषनोल्लसतिनस्फुरति ॥ ७८ ॥ सुखेति ॥ जीवस्यसुखदुःखकलास्पंदःसुखदुःखले शस्फुरणमेवबंधः तदभावःसुखदुःखकलास्पंदाभावएवमोक्षःस्यात् इत्येवंद्वेधाद्वयोर्बंधमोक्षप्रकारयोःव्यवस्थितिर्निष्कर्षःद्वेधेतिषष्ठीद्विवच नांतम् ॥ ७९ ॥ शुद्धेनेति ॥ स्वात्मज्ञानमयात्मनास्वस्वरूपज्ञानादभिन्नेनशुद्धेनबोध्यबोधेनबोध्यस्यज्ञेयस्यपरतत्त्वस्यबोधेनस्वरूपाभिन्न परब्रह्मानुभवेनसुखदुःखादिकंनास्तीतिज्ञातेसतिज्ञःज्ञानीसौम्यतांजीवन्मुक्ततांयाति ॥ १८० ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमेवजगत्चिदाकाशरूपं

सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः ॥ तदभावोहिमोक्षःस्यादितिद्वेधाव्यवस्थितिः ॥ ७९ ॥ शुद्धे नबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ॥ सुखदुःखादिनास्तीतिज्ञातेज्ञोयातिसौम्यताम् ॥ १८० ॥ सर्व मेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ॥ स्थितिंयातेसमंयातिजीवोनिस्नेहदीपवत् ॥ ८१ ॥ आत्मस्वभा ववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशेस्थितम् ॥ ८२ ॥ वासनांशमपानी यधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ ८३ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अत्युदारंम हाश्चर्यंवक्षित्वंवदतांवर ॥ अनुभूतिमुपारूढंरूढंचपरमार्थवत् ॥ ८४ ॥ तद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनाने नसुंदर ॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोऽस्मिशीतताम् ॥ ८५ ॥ तत्समासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशु मे ॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ८६ ॥

ब्रह्मैवेतिघननिश्चयेस्थितिंयातेसतिजीवभावःशमंयाति ॥ ८१ ॥ आत्मेति ॥ इदंजगदात्मस्वरूपंजातंवासनयास्थितिमभ्येत्यधर्माधर्मवशे कर्मपारतंत्र्येस्थितम् ॥ ८२ ॥ वासनामिति ॥ अंतःकरणाद्वासनांशमपानीयधर्माधर्मैर्नगृह्यतेनबद्ध्यतेततःकर्मबंधाभावाज्जंतुर्नजायते इतिएवंविधंनोऽस्माकंदर्शनंसिद्धांतः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ततइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ विवेकविपुलालाने आलानंगजबंधनस्तंभः शुद्धबुद्धिवरत्रयावरत्राचर्ममयीरज्जुः ॥ ८८ ॥
॥ ८९ ॥ १९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ साधोइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ चत्वारोवेदाःममसुहृदइत्यनेनवेदार्थतत्त्वज्ञानंसूचयति गायत्री

तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत् ॥ कक्कुतंवीर्यमार्येणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ८७ ॥ चूडालोवाच ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धबुद्धिवरत्रया ॥ ८८ ॥ मुनिनापार्श्वगे कुंभेस्फाटिकेवीर्यमर्पितम् ॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ ८९ ॥ अवर्धतततोमासाद्गिरि गर्भादिवोडुराट् ॥ परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भोविनिर्ययौ ॥ १९० ॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदो मुनिः ॥ भांडाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत् ॥ ९१ ॥ अथैनंपुत्रमादायजगामब्रह्मणोंऽतिकम् ॥ पौत्रंतंभगवान्वेधाश्चकारज्ञानपारगम् ॥ ९२ ॥ साधोसोऽयमहंनामकुंभनामास्मिकुंभजः ॥ चत्वा रःसुहृदोवेदाममलीलाविवासिनः ॥ ९३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीमातामममसरस्वती ॥ यथाकाममशे षेणजगंतिविचराम्यहम् ॥ ९४ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः ॥ अमृतस्पंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः ॥ ९५ ॥ नकेचनतथाभावाश्चेतःशीतलयंतिमे ॥ राज्यला भादयोऽप्येतेयथासाधुसमागमः ॥ ९६ ॥

मेमातृष्वसामातासरस्वतीपोषयित्रीतिकृत्वातस्याःस्वसाभगिनीगायत्रीत्यनेनचसरस्वतीप्रसादलब्धंसार्वज्ञंसूचयतिकुंभवाक्यम् ॥ ९३ ॥
॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ६१ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २०० ॥ ज्ञानमिति ॥ ज्ञानंज्ञानसाधनंकालातिवाहनायकालहरणरूपायविनोदायैवक्रियातपःस्वाध्यायादि रूपाउदिता ॥ १ ॥ अलब्धेति ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांअनात्मविदांक्रियैवपरायणंपरागतिःयतोवासनामात्रसारत्वात् प्रकृष्टवासनत्वाद्धे तोरज्ञस्यैवक्रियाःसफलानतुनिर्वासनस्यज्ञस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ ऋत्वंतरइति ॥ पूर्वंप्राक्तनंआर्तवमृतौभवंकुसुमफलादिकंवस्तुऋत्वंतरेपूर्वर्त्वंत

चूडालोवाच ॥ आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतेकथितंमया ॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरो
षिकिम् ॥ १७ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ देवपुत्रोऽसिजानासिप्रष्टश्चेद्वच्म्यहंशृणु ॥ संसारभ
यभीतत्वान्निवसामिवनांतरे ॥ १८ ॥ शिखिध्वजोऽहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहस्थितः ॥ भृ
शंभीतोऽस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मनःपुनः ॥ १९ ॥ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसंपादयन्नपि ॥ दुः
खाद्गच्छामिदुःखौघममृतंमेविषंस्थितम् ॥ २०० ॥ चूडालोवाच ॥ ज्ञानंहिपरमंश्रेयःकैवल्यंतेन
वेत्त्यलम् ॥ कालातिवाहनायैवविनोदायक्रियोदिता ॥ १ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियामृतपराय
णम् ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफलाःक्रियाः ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसंक्षयात्
॥ २ ॥ ऋत्वंतरेयथायातिविलयंपूर्वमार्तवम् ॥ तथैववासनानाशेनाशमेतिक्रियाफलम् ॥ ३ ॥
नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनामुत्रफलंफलतिनोतथा ॥ ४ ॥

रापगमेनान्यस्मिन्नृतौयथाविलयंयातितथैववासनानांनाशेसतिक्रियाफलमपिनाशमेतिवासनाहेतुत्वात्क्रियाफलस्य ॥ ३ ॥ एतदेवोपपाद यन्नाह ॥ नेति ॥ शरलताशराख्यतृणस्यस्तंबःसायथास्वभावेनैववस्तुस्वभावेनैवफलंनफलतिकुसुममात्रपर्यवसितत्वात् तथानिर्वासनाअ

पिक्रियाअमुत्रजन्मांतरेफलंनोफलति तस्याअपिताद्दशस्वभावत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कथमिति ॥ पारावारविदां

यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातिसर्वंब्रह्मेतिभावनात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ ५ ॥ वासना
मात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोऽतर्भूयोजन्मविवर्जितम् ॥ ६ ॥ सवासनंमनो
ज्ञानंज्ञेयंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयतामेत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ ७ ॥ ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मादयो
ऽपिते ॥ संसारतारणंज्ञानंत्वंकिमज्ञानवांस्थितः ॥ ८ ॥ कोऽहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिवेतिभो ॥
राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ॥ ९ ॥ कथंबंधःकथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारवि
विदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ २१० ॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायु
क्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ११ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रतिबोधितः ॥ अश्रु
पूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह ॥ १२ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुबोधितोऽस्म्यद्यचिरात्सुर
सुतत्वया ॥ मौर्ख्यादार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने ॥ १३ ॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः ॥
सत्वंमेवनमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ॥ १४ ॥ गुरुस्त्वंमेपितात्वंमेमित्रत्वंमेवरानन ॥ शिष्योन
मस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ॥ १५ ॥ यदुदारतमंवेत्तिसयस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनिर्वृतोये
नतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ॥ १६ ॥

संसारसागरस्यपारावारंचब्रह्मैवतद्विदांपारावारशब्दाभ्यांअंतादीलक्ष्येते ॥ २१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पुनःकुंभवाक्यम् ॥ १७ ॥ अनुपादेयेति ॥ लीलयाअनादरेणपृष्टस्यअनुपादेयवाक्यस्य अनाप्तस्यकुववर्चिस्तमसिअक्षसंविदःचक्षुरिंद्रियवृत्तयइवअफलतांव्रजंति ॥ १८ ॥ यदिति ॥ त्वंयद्वक्षिव्रूषेतच्छ्रुतेर्विधिरिववैदिकंकार्यमिवअविचारितमेवमयास्वनुष्ठेयंएतन्मयास

चूडालोवाच ॥ यद्युपादेयवाक्योऽहंराजर्षेतद्वदामिते ॥ अन्यथानेकधाप्रोक्तमपिस्याद्विफलंवचः ॥
॥ १७ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजंत्यफलतांवाचस्तमसीवाक्षसंविदः ॥ १८ ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ यद्वक्षितदनुष्ठेयंमयाविधिरिवश्रुतेः ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतन्मयोदितम्
॥ १९ ॥ चूडालोवाच ॥ यथाबालःपितुर्वाक्यंमुक्तिहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृहाणवचनंमम
॥२२०॥ प्रथमंशृणुभोराजन्वृत्तांतंकंचिदद्भुतम् ॥ पश्चात्तेवर्णयिष्यामिप्रकृतार्थव्यवस्थितिम् ॥ २१ ॥
अस्तिकश्चित्पुमाञ्छ्रीमान्स्थानंसर्वगुणाश्रियाम् ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञोनतुजानात्यजंपदम् ॥ २२ ॥
अनंतयत्नसंसाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिसंशोषणेयथा ॥ २३ ॥ तस्ययत्नेनम
हताकालेनाध्यवसायिनः ॥ कालस्यवशतस्तस्यमुनेर्निर्बंधशालिनः ॥ २४ ॥ सिद्धिश्चिंतामणिःकिंवान
सिद्ध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ मणिमग्रेस्थितंप्राप्तंहस्तप्राप्तंददर्शसः ॥ २५ ॥ मेरोरुदयशृंगस्थोमुनिरिं
दुमिवोदितम् ॥ बभूवमणीराजेंद्रनतुनिश्चयवानसौ ॥ २६ ॥

त्यमेवोदितम् ॥ १९ ॥ पुनःकुंभः ॥ यथेति ॥ बालोयथापितुर्वाक्यंमुक्तिहेतूपपादनंत्यक्तयुक्तिसमर्थनमेवादत्तेस्वीकरोति तथैवत्वमपि ममवचोगृहाण ॥ २२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ अयमिति सप्तभिःश्लोकैर्वाक्यम् ॥ अयंतुपुरोवर्तीमणिर्वाअयंदृश्यमानोमणिर्नभवतिवा मणिश्चेन्मणिर्भवतिचेत्तर्हिसचिंताम
णिर्नभवेत् अतःसंदेहदशायांपश्याम्येवनस्पृशामिस्पर्शतःकदाचिद्व्रजेदपि ॥ २८ ॥ मणींद्रश्चिंतामणिरेतावतैवकालेननसिद्ध्यतिकिलकिंत
र्हिजीवितांतेनप्राणसंपादितेनमहतायत्नेनसिद्ध्यतीत्यागमानांमणिसाधनकल्पानांक्रमः ॥ २९ ॥ अहंतुकृपणःसन्कुणितेनसंकुचितेना
क्ष्णालोलालातलतोपमं अलातमुल्मुकंतच्छाखासदृशंरत्नालोकंद्विचंद्रत्वमिवभ्रमादेवपश्यामि ॥ २३० ॥ एतावतीस्फीताभूयिष्ठाभाग्यसंप

राज्झिद्रागितिसंप्राप्तेसुदीनइवपामरः ॥ इदंसचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ २७ ॥ अयं
मणिर्मणिर्नाथमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ पश्यामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ २८ ॥ नै
तावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिद्ध्यति ॥ यत्नेनजीवितांतेनसिद्ध्यतीत्यागमक्रमः ॥ २९ ॥ कृप
णःकुणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ॥ २३० ॥ कुत
एतावतीस्फीताभाग्यसंपत्समागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ ३१ ॥ केचि
देवमहांतस्तेमहाभाग्याभवंतिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ ३२ ॥ अहम
ल्पतपाःसाधुर्वराकोमानुषःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यैकभाजनम् ॥ ३३ ॥ एवंवि
कल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकरोन्मौर्ख्यमोहितः ॥ ३४ ॥

न्ममकुतआगतातस्याभाग्यसंपदोहेतोरधुनैवसर्वसिद्धिदंमणींद्रंप्राप्नोमि ॥ ३१ ॥ येषामल्पेनैवकालेनश्रियोऽभिमुखाभवंति तेकेचिदेव
महांतोमहाभाग्याभवंति ॥ ३२ ॥ अहंपुनरल्पतपाःसाधुवराकःसाधूनांशोच्योमानुषएवअतोमामभाग्यैकभाजनंसिद्धयःकथमायांति
॥ ३३ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैःविकल्पैःसंकल्पैश्चचिरंपरामृशन्मौर्ख्यमोहितोज्ञानपरवशोमणिग्रहणेयत्नंनाकरोत् ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ददर्शेति ॥ अथहसद्भिर्वंचकैःसिद्धैरलक्षितैरेवपुरस्कृतंकचद्रूपंस्फुरद्रूपंअखंडितंकाचखंडंददर्श ॥ ३७ ॥ अयमिति ॥
सम्मूढःतस्मिन्काचखंडेअयंचिंतामणिरितिवस्तुतांपरमार्थचिंतामणित्वंबुबुधे । अज्ञोहिमोहितःसन्मृदंमृत्तिकाविशेषंहेमवत्पश्यति ॥ ३८ ॥

इतितस्मिंस्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिह्यवमंतारंशराग्गुणमिवोज्झिताः ॥ ३५ ॥
पुमान्भूयःक्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ ३६ ॥ दद
र्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैःसिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ ३७ ॥ अयं
चिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोह्यज्ञोमृदंहेमेवपश्यति ॥ ३८ ॥ त
तस्तंमणिमादायप्राक्तनींसश्रियंजहौ ॥ सर्वंचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिति ॥ ३९ ॥
देशोऽयमसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृतः ॥ दूरंगत्वायथाकामंसुखंतिष्ठामिसंपदा ॥ २४० ॥
इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ तत्रैषकाचमणिनामहतीमापदंगतः ॥ ४१ ॥ इति
श्रीयोगवासिष्ठसारेचिंतामण्युपाख्यानंनामप्रकरणम् ॥ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ अथेमम
परंरम्यंवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परंप्रबोधनंबुद्धेःसाधोसदृशमात्मनः ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवने
हस्तीमहायूथपयूथपः ॥ वज्रास्थिविषमौदीर्घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ २ ॥

॥ ३९ ॥ २४० ॥ ४१ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठविवरणेचिंतामण्युपाख्यानंनामप्रकरणम् ॥ १ ॥ ॥ अस्तीति ॥ महायूथपयूथपो
महायूथपानामपियूथपःश्रेष्ठः वज्रास्थिविषमौवज्रादप्यस्थ्नोऽपिकठिनौ । वज्रास्त्रविषमौइतिपाठे वज्रायुधकोटिरिवविषमावित्यर्थः ॥ २ ॥

सइति ॥ सहस्तीहस्तिपेनकर्त्रालोहजालेनश्रृंखलयासाधनेनअभितोबद्धोऽभूत् । इत्थंनिबद्धश्चक्रूरश्रृंखलयाअर्दितःसन् यंत्रणांपारतंत्र्य मापेतिवाक्यभेदान्निबद्धइतिनपौनरुक्त्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ तद्बंधनिश्चयःतस्यहस्तिनोबंधेनिश्चयोयस्यसरिपुर्हस्तिपकःतालतरोः

सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभितः ॥ निबद्धोयंत्रणामापक्रूरशृंखलयार्दितः ॥ ३ ॥ खेदा
न्निगडनिर्भेदंचकारसमतंगजः ॥ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनतु ॥ ४ ॥ तस्यतं
निगडोच्छेदंदृष्ट्वातद्बंधनिश्चयः ॥ पपाताथगजेंद्रस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ ५ ॥ सोऽपतद्
र्मतिर्भूमावप्राप्यकरिणःशिरः ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ ६ ॥ केऽपिस्फारगुणाः
संतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ ७ ॥ वारणोऽपीतिकलय
न्नजघानसतंरिपुम् ॥ केवलंतंपरित्यज्यप्रदेशंसययौगजः ॥ ८ ॥ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्व
स्थदेहधीः ॥ सोऽन्वियेषगजंयत्नादुल्मुकांतरितंवने ॥ चिरेणालभ्यतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थि
तम् ॥९॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेऽभितः ॥ उपर्यस्थगयज्जीर्णलतौघेनसतंशठः ॥ १० ॥
दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ ११ ॥ इति
भूयोदृढंबद्धस्तेनहस्तिपकेनसः ॥ तिष्ठत्यद्यापिदुःखेनस्वसद्मनियथाबलिः ॥ १२ ॥

सकाशाद्गजेंद्रस्यमूर्ध्निपपात ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सइति ॥ खातवलयंश्वभ्रवलयम् । अस्थगयदावृणोत् ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ मौर्ख्यादिति ॥ नरोमौर्ख्यादज्ञानाद्धेतोः आगामिनंकालंवर्तमानैःक्रियाक्रमैःउपायभेदैरशोधयन्निरुपायमकुर्वन्दुःखंयाति विंध्यगजोयथेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठविवरणेगजेंद्रोपाख्यानंनामप्रकरणम् ॥ इदानींशिखिध्वजःकथाद्वयस्यतात्पर्यंपृच्छति ॥ मणीति ॥ मणिसाधकविंध्येभबंधनान्मणिसाधकाद्विंध्येभबंधनाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥ योऽसावितिसार्धश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यः पुमान्शास्त्रकुशलःशास्त्रज्ञानेप्रवीणःतत्त्वज्ञानेत्वपंडितःअप्रगल्भःसपुमान्रत्नसंसाधकःप्रोक्तः शास्त्रोक्तविधिनारत्नसाधनाल्लब्धेऽपिरत्नेतत्त्व

अहनत्पुष्करेणासौयद्यग्रेपतितंरिपुम् ॥ तन्नालप्स्यतदुःखंगजःखातनिबंधनम् ॥ १३ ॥ मौर्ख्यादागामिनंकालंवर्तमानक्रियाक्रमैः ॥ अशोधयन्नरोदुःखंयातिविंध्यगजोयथा ॥ १४ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेगजेंद्रोपाख्यानंनामप्रकरणम् ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ मणिसाधकविंध्येभबंधनादमरात्मज ॥ सूचितंयत्कथाजालंपुनर्मेप्रकटीकुरु ॥ १ ॥ चूडालोवाच ॥ योऽसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपंडितः ॥ रत्नसंसाधकःप्रोक्तःसत्वमेवमहीपते ॥ २ ॥ तज्ज्ञोभवसिशास्त्रेषुतत्त्वज्ञानेत्वशिक्षितः ॥ ३ ॥ विद्धिचिंतामणिंसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम् ॥ तंमतंसर्वदुःखानांत्वंसाधयितुमुद्यतः ॥ ४ ॥ संत्यक्तंभवताराज्यंसदारधनबांधवम् ॥ स्वदेशस्यातिदूरस्थमागतोऽसिममाश्रमम् ॥ ५ ॥

निश्चयाभावात । सचरत्नसंसाधकःपुमांस्त्वमेव ॥ २ ॥ यतस्त्वंशास्त्रेषुतत्त्वज्ञोभवसि तेहृदिविश्रांतिस्तत्त्वनिष्ठाचनास्ति ॥ ३ ॥ कस्तर्हिचिंतामणिरित्यत्राह ॥ विद्धीतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यतोभवताराज्यंसंत्यक्तंयतश्चातिदूरमिममाश्रममागतोऽसि अतस्त्वंसर्वदुःखविनाशकंसर्वत्यागंनामचिंतामणिंसाधयितुमुद्यतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कथंतर्हिसचिंतामणिर्मयानलब्धइत्यत्राह ॥ केवलमितिअर्धत्रयंवाक्यम् ॥ यतस्त्वयासर्वसंत्यागेऽहंमतिःकेवलंशेषिताऽभिमानोनत्यक्तइत्यर्थः । ततस्तस्माद्धेतोःसर्वत्यागस्यास्यापूर्णत्वात्तद्विषयोविकल्पस्त्वामावृणोत । खमाकाशमंबुदइव ॥ ६ ॥ नायमिति श्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ अयमिदानींसिद्धःसर्वत्यागःपरमानंदःपरमआनंदोयस्मिन् महानुदयःउद्बोधोयस्मिंस्तादृशःसर्वत्यागोनभवति यतोऽसौपरमानंदहेतुःसर्वत्यागश्चिरसाध्योमहानन्यएवकोऽपीति ॥ ७ ॥ एवंचिंतयाविकल्पेचेतसिवृद्धिंगतेसति तेत्यागः प्रोड्डीयगतः वात्ययावा

केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ ततःसर्वपरित्यागोयावन्नाप्नोतिपूर्णताम् ॥ तावत्त्यागविकल्पस्त्वांखमंबुदइवावृणोत् ॥ ६ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति ॥ ७ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंविकल्पेतवचेतसि ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ ८ ॥ सर्वत्यागमहारत्नेगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ ९ ॥ अमितानंदमुत्सृज्यसुसाध्यंयःप्रवर्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ १० ॥ चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलंबुद्धवानसि ॥ नलब्धवान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम् ॥ ११ ॥ इतियोगवासिष्ठसारेचिंतामणिविवरणंनामप्रकरणम् ॥

तसमूहेनवनस्पंदेकंपेवुवृद्धिंगतेपक्षीयथाप्रोड्डीयगच्छतितद्वत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अमितेति ॥ अमितानंदःसुसाध्यश्चसर्वत्यागः । मितंपरिमितानंदंदुःसाध्यंचवस्तुतः ॥ १० ॥ चिंतेति ॥ तपःकाचमणिंलब्धवान् श्रेयस्तुकिंचिदपिनलब्धवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठविवरणेचिंतामणिविवरणंनामप्रकरणम् ॥

इदानींविंध्यहस्तिकथांविवृणोति योऽसावित्यादिना नृपबद्धोयथाबलिरित्यंतेन ॥ विंध्यहस्तीभवान् मूर्खत्वाद्वैराग्यविवेकौचत्वदीयौत स्यदशनौश्रृंखलादिबंधभंजकत्वात् ॥ १ ॥ हस्तिपकस्त्वदज्ञानंबंधकत्वाद्दुःखहेतुत्वाच्च ॥ २ ॥ ३ ॥ लोहरज्जुजालमाशापाशजा

चूडालोवाच ॥ योऽसौविंध्यवनेहस्तीसोऽस्मिन्भूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकौतेतौतस्यदशनौ सितौ ॥ १ ॥ यश्चासौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्मृतः ॥ त्वदज्ञानंत्वदाक्रांतितत्परंतेऽतिदुःखदम् ॥ २ ॥ अतिशक्तोऽप्यशक्तेनदुःखाद्दुःखंभयाद्भयम् ॥ हस्तीहस्तिपकेनेवराजन्मौर्ख्येणनीयसे ॥ ३ ॥ यल्लोहरज्जुजालेनवारणःपरिवेष्टितः ॥ तदाशापाशजालेनभवानपिसमावृतः ॥ ४ ॥ आशाहिलोहर ज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा ॥ कालेनक्षीयतेलोहंतृष्णातुपरिवर्धते ॥ ५ ॥ यद्वभंजगजःशत्रोःश्रृंखलाजा लबंधनम् ॥ तत्त्वत्याजभवान्भोगान्भूमिंराज्यमकंटकम् ॥ ६ ॥ यत्तुतालतरोर्भ्रष्टोभूमौहस्तिपकोऽप तत् ॥ त्वयित्यजतितद्राज्यमज्ञानंपतितंकृतम् ॥ ७ ॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछेद्येवृक्षेपिशाचवत् ॥ ८ ॥ भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः ॥ यदाविवेकी पुरुषोभोगान्संत्यज्यतिष्ठति ॥ ९ ॥ तदापलायतेऽज्ञानंछिन्नेवृक्षेपिशाचवत् ॥ यदावनंप्रयातस्त्वंत दाज्ञानंक्षतंत्वया ॥ पतितंसन्ननिहतंसर्वत्यागमहासिना ॥ १० ॥

लं श्रृंखलाभंगस्तुराज्यभोगत्यागः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हस्तिपकस्यतालतरोर्भ्रंशोनामत्वया राज्येत्यज्यमानेत्वदज्ञानस्यभ्रंशः पतितंह स्तिपकमुपेक्ष्यहस्तिनोवनगमनंनामतवसर्वत्यागमहासिना निःशेषमज्ञानस्योच्छेदनेनारण्याश्रयणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ हस्तिपकेनभूयोहस्तिबंधनायवनेखातकल्पनंअज्ञानेनतपोनियमेननियोजनंखातवलयस्यबालतृणल ताभिरवगुंठनंचतपोदुःखस्यसज्जनवृत्तिभिरीषदावरणमितितात्पर्यनिष्कर्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिवासिष्ठविवरणेगजवृत्तांतविवरणंनाम

तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम् ॥ तपःप्रपंचखातेऽस्मिन्गाहनेत्वंनियोजितः ॥ ११ ॥
तदैवाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम् ॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम् ॥१२॥
यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः ॥ तत्तेनदुःखमतुलमज्ञानेनतवार्पितम् ॥१३॥ यातस्यप
रिवारश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम ॥ सात्वदज्ञाननृपतेश्चित्तभूतिर्विसारिणी ॥१४॥ यत्खातवलयोबा
ललताभिरवगुंठितः ॥ आवृतंतत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः ॥ १५ ॥ इत्यद्यापितपःखातेदुः
खेह्यस्मिन्सुदारुणे ॥ स्थितोऽसिपातालतलेनृपबद्धोयथाबलिः ॥ १६ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसा
रेगजवृत्तांतविवरणंनामप्रकरणम् ॥ चूडालोवाच ॥ यदुक्तंतवशालिन्यातयाविदितवेद्यया ॥
तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम् ॥ १ ॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच ॥
तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेयमादरात् ॥ २ ॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप ॥ एतत्स
र्वपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः ॥ ३ ॥

प्रकरणम् ॥ यदुक्तमिति ॥ शालिन्याश्लाघ्यया ॥ १ ॥ २ ॥ अथेति ॥ तस्याश्चूडालायावचनंनानुष्ठितंचेत्तर्हिसत्वयाक्रियमाणःसर्वप रित्यागोऽपिकस्माद्धेतोर्ननिपुणीकृतःनसंपूर्णीकृतः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ धनमिति ॥ छत्रंराजचिह्नानांअन्येषामुपलक्षणम् । इतिसर्वएतत्सर्वंतेत्वदीयंनभवति अतःसर्वत्यागःकोनामत्यागःकथंअस्वकीयस्यत्यागःत्यागोनभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तर्हिमदीयःकइत्यतआह ॥ तवेति ॥ सर्वस्माद्वस्तुनःअपरित्यक्तःअनपगतउत्तमोरागःइच्छाविषयस्तवास्तितंरागंनिःशेषंपरित्यज्यपरमामशोकतांयासि ॥ ६ ॥ राज्यमिति ॥ सर्वंराज्यंममदीयंनोचेत्तर्हिशैलवृक्षादिगुल्माद्यंवन

शिखिध्वजउवाच ॥ राज्यंत्यक्तंगृहंत्यक्तंदेशस्त्यक्तस्तथाविधः ॥ दारास्त्यक्ताःसुतास्त्यक्ताःसर्वत्यागोनकिंकृतः ॥ ४ ॥ कुंभउवाच ॥ धनंदारागृहंराज्यंभूमिश्छत्रंचबांधवाः ॥ इतिसर्वंनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्रागउत्तमः ॥ तंपरित्यज्यनिःशेषंपरमांयास्यशोकताम् ॥६॥ शिखिध्वजउवाच ॥ राज्यंचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमेवमे ॥ शैलवृक्षादिगुल्माद्यंतदप्येतत्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्येननोदितः ॥ निमेषांतरमात्रेणवशीधीरःशिखिध्वजः ॥ ८ ॥ प्रममार्जवनास्थांतांहृदासदृढनिश्चयः ॥ प्रावृडोघस्तटगतांरजोरेखामिवात्मनः ॥ ९ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना ॥ परित्यक्तामयानूनंसर्वत्यागःस्थितोमम ॥ १० ॥ कुंभउवाच ॥ अद्रिस्तटंवनंश्वभ्रंसलिलंपादपाःस्थलम् ॥ इत्यादितवनोसर्वंसर्वत्यागःकथंतव ॥ ११ ॥

मेवसर्वंमेमदीयंयदस्तितदेतदपित्यजामीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ इतीतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ आत्मनस्तांवनास्थांवनाभिमानं प्रममार्जेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अद्रिरितिसार्धश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ किंनामेति ॥ संकल्पितक्रमंबुद्धिपरिकल्पितोपयोगंभांडोपस्करस्थानसदनाद्यवलंबनं भांडंभाजनंउपस्करंगृहोपकरणंस्थानंनिवासभूःसदनंगृहंइत्यादीनामवलंबनंपरिग्रहइति यदेतत्किंनामवस्तुनकिंचिद्वस्तु दुःखैकहेतुत्वात्

तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्रागउत्तमः ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभा
जनादिमे ॥ वापीस्थलाटजयुतस्तमेवाशुत्यजाम्यहम् ॥ १२ ॥ कुंभउवाच ॥ आश्रमोऽपिनतेत
स्मिंस्त्यक्तेत्यागोनसर्वगः ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्रागउत्तमः ॥१३॥ शिखिध्वजउवा
च॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुडयकुशूलादितत्तावत्संत्यजाम्यहम् ॥१४॥ व
सिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वोत्थायतत्सर्वमक्षमालाजिनादिकम् ॥ एकत्रैवसमानीयददाहत्यागबु
द्धितः ॥ १५ ॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कैंधनेननतत् ॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभूपतिः
॥ १६ ॥ वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोह्यहम् ॥ अहोरुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः ॥
संपन्नःकेवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम् ॥ १७ ॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेसंकल्पितक्रमम् ॥
यद्भांडोपस्करस्थानसदनाद्यवलंबनम् ॥ १८ ॥ यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः ॥ तावत्ता
वत्समायातिपरमांनिर्वृतिंमनः ॥ १९ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोऽस्मिजयाम्यहम् ॥
विबंधाःप्रलयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः ॥ २० ॥

॥ १८ ॥ यदुक्तंवैष्णवे । यावतःकुरुतेजंतुःसंबंधान्मनसःप्रियान् । तावतोऽस्यनिखन्यंतेहृदयेशोकशंकवः इति ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ साधोइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ सर्वगताकारंसर्वजगदा

दिगंबरोभवाम्येवदिक्समोऽयमहंस्थितः ॥ देवपुत्रमहात्यागाद्यदन्यद्वदशिष्यते ॥ २१ ॥ कुंभउवाच ॥
सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराजन्शिखिध्वज ॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥२२॥ वसिष्ठउवाच॥
इत्येवंब्रुवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता ॥ इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन ॥ २३ ॥ शिखिध्वजउ
वाच ॥ इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः ॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज ॥ २४ ॥ तदु
त्थायपुनर्देहंभृगुपाताद्यविघ्नतः ॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम् ॥ २५ ॥ वसिष्ठउवा
च ॥ इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात् ॥ करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोऽभ्युवाचह ॥ २६ ॥ कुं
भउवाच ॥ राजन्किमितिदेहंत्वंनिरागस्कंमहावटे ॥ त्यजस्यज्ञोहिवृषभोरुषितोहंतितर्णकम् ॥ २७ ॥
त्यक्तेनापिशरीरेणकिलतामरसेक्षण ॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिंविषमोहिसः ॥ २८ ॥ येनायंक्षोभ्य
तेदेहोयद्बीजंजन्मकर्मणाम् ॥ तत्संत्यजसिचेत्त्याज्यंतन्महात्यागवान्भवान् ॥२९॥ शिखिध्वजउवा
च ॥ केनायंचाल्यतेदेहःकिंबीजंजन्मकर्मणाम् ॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तंसर्वंभवतिसुंदर ॥ ३० ॥ कुंभउ
वाच ॥ साधोसर्वगताकारंजीवनामादिनामकम् ॥ नजडंनाजडंभ्रांतंचित्तंसर्वमवस्थितम् ॥ ३१ ॥ चि
त्तंविद्धिजगज्जालंबंधश्चित्तमुदीर्यते ॥ तस्मिन्साधोपरित्यक्तेसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३२ ॥

कारेणपरिणतंनजडं संक्रांतचैतन्यतयाप्रकाशकत्वान्नाजडंकल्पितत्वेनात्मव्यतिरिक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अहमिति ॥ सर्वानर्थैकभाजनंसर्वस्यानर्थरूपस्यसंसारस्यमूलकारणंयोऽयमहमर्थोदयःअहंकारोदयोऽस्तिएतदेवास्यचित्तद्रुमस्यबीजंनिदानंविद्धि ॥ ३९ ॥ एतस्मादिति ॥ प्रथमोद्भिन्नात्प्रथममुद्भूतात् एतस्मादहंकारानुभवाकृतिः अनुभवरूपोनिश्चयात्मानिश्चयस्वभावोनिराकारःबाह्यविषयाकारानुपरक्तोयोंऽकुरोजातःसैवबुद्धिरित्युदीर्यते ॥ ४० ॥ अस्येति ॥

जन्मनांकर्मणांवापिचित्तंबीजमुदाहृतम् ॥ पादपःपवनेनेवदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३३ ॥ चित्तंत्यागंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदोजनाः ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ ३४ ॥ शिष्यतेपरमंशांतमेकमच्छमनामयम् ॥ सर्वत्यागःपरानंदोदुःखमन्यत्सुदारुणम् ॥ ३५ ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदाचर ॥ कृत्वासर्वपरित्यागंशांतःस्वस्थोवियत्समः ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ३६ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंवदमेवदतांवर ॥३७॥ कुंभउवाच ॥ वासनैवसदाराजन्स्वरूपंविद्धिचेतसः ॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ॥ ३८ ॥ अहमर्थोदयोयोऽयंसर्वानर्थैकभाजनम् ॥ एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजंमहामते ॥ ३९ ॥ एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरोनुभवाकृतिः ॥ निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते ॥ ४० ॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता ॥ संकल्परूपिणीतस्याश्चित्तंचेतोमनोऽभिधाः ॥ ४१ ॥

बुद्ध्यभिधानस्यबुद्धिरूपांकुरस्यसंकल्परूपिणीयाप्रपीनतास्थूलतास्ति तस्याःसंकल्परूपिण्याः स्थूलतायाएव चित्तंचेतःमनइतिवाभिधानाःसंज्ञाभवंति ॥ ४१ ॥

ईदृशेति ॥ ईदृशस्यउक्तप्रकारस्यास्यचित्तरूपस्यदुर्वृक्षस्यशाखाविलवनंकामसंकल्पविचिकित्सादिरूपवासनानांशाखानाविच्छेदंकुर्वन् चित्तस्यमूलकाषेअहंकारात्मनोमूलस्यछेदेभरमास्थातिशयंकुरु ॥ ४२ ॥ तच्छाखाविलवनप्रकारमाह ॥ वासनाइति ॥ विविधंनानाप्रकारंफलंसुखदुःखादिरूपंफलंत्योवितरंत्योवासनारूपाविविधाःशाखाः संविद्बलेनआत्मानुसंधानबलेनअंतः अभाविताउपेक्षिताः सत्योल्लूनाः छिन्नाभवंति ॥४३॥ असंसक्तइति ॥ यःपुमानसंसक्तमनाःविषयेष्वनासक्तःमौनीमौननिष्ठः शांतवादविचारणःशांतानिवृत्तापरेषांवादेषुसं

ईदृशस्यास्यचित्तस्यदुर्वृक्षस्यप्रतिक्षणम् ॥ शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकाषेभरंकुरु ॥ मूलाद्धरणमेवाशुत्यागंत्यागविदोविदुः ॥ ४२ ॥ वासनाविविधाःशाखाःफलंत्योविविधंफलम् ॥ अभाविताभवंत्यंतर्ल्लूनाःसंविद्बलेनवै ॥ ४३ ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ संप्राप्तकारीयःसोऽतर्ल्लूनचित्तलतोभवेत् ॥ ४४ ॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम् ॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकाषपरोभव ॥ ४५ ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धेमूलदाहमलंकुरु ॥ चित्तकंटकखंडस्यभवत्येवमचित्तता ॥ ४६ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कोऽनलोदहनाख्योऽस्मिन्कर्मण्यर्थकरोभवेत् ॥ ४७ ॥

कथासुविचारणाकिंकेनकथमित्यादिरूपायस्यतादृशःसन्संप्राप्तकारीआवश्यककार्यकारीभवति पुरुषोऽतर्ल्लूनचित्तलतश्छिन्नचित्तशाखोभवेत् ॥४४॥ गौणमिति ॥ गौणमप्रधानं मुख्यंप्रधानम् ॥४५॥ मुख्यत्वेनेति ॥ चित्तकंटकखंडस्यचित्तमेवकंटकसमूहस्तस्यतत्समूलदाहंअलंसम्यक्कुरु । एवंसत्यचित्तताभवति ॥ ४६ ॥ अहमिति ॥ अहंभावात्मनो अहंकाररूपस्यचित्तद्रुमबीजस्यदहनेकोवाअनलोऽर्थकरोऽर्थक्रियाकारीभवेत् ॥ ४७ ॥

राजन्निति ॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्य अहंकारस्यदहने कोवाहमित्येवंरूपआत्मविचारएवदहनःस्मृतः ॥ ४८ ॥ मुनेइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥
जगदादिरहंकारांतोवर्गोजडत्वात् नाहमितिस्वयैवबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितमित्यन्वयः ॥४९॥ ५० ॥ ५१ ॥ चिदिति ॥ एतेप्रतीयमाना
भावाः पदार्थायत्रयस्मिन्वस्तुनिस्वदंतेयदाश्रितारोचंतेयेनचनिर्णीयंते निश्चीयंतेतदच्छात्मनिर्मलंअजंचिन्मात्रंवेदनमेवाहंअहंशब्दस्यमु

कुंभउवाच ॥ राजन्स्वात्मविचारोऽयंकोऽहंस्यामितिरूपकः ॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः ॥ ४८ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ मुनेमयास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम् ॥ नाहंजगत्तदादेहोनमांसास्थ्यसृगादिमान् ॥ ४९ ॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाण्यपि ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाडयतः ॥ कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वंचिदात्मनि ॥ ५० ॥ कुंभउवाच ॥ एतावन्मात्रकंदृंदंयदिनत्वं महीपते ॥ जडत्वात्तन्महाबुद्धेर्योऽसितंवदमेऽनघ ॥ ५१ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ चिन्मात्रमजमच्छात्मवेदनंविदुषांवर ॥ यत्रभावाःस्वदंत्येतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ५२ ॥ एवंरूपस्यमेलग्नंनूनंमलमकारणम् ॥ चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावात्मकंहृदि ॥ ५३ ॥ तच्चत्यक्तुंनशक्नोमित्यक्तंत्यक्तमुपैतिमाम् ॥ मुनेयस्मान्नशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम् ॥ ५४ ॥ कुंभउवाच ॥ कारणाज्जायतेकार्यमहंभावात्मकस्य तत ॥ मुनेकारणमन्विष्यकथयाशुममाधुना ॥ ५५ ॥

स्योऽर्थः ॥ ५२ ॥ एवमिति ॥ यच्चित्तद्रुमस्यबीजंतदहंभावात्मंकमलंएवंरूपस्यविशुद्धचिन्मात्ररूपस्यमेहृदिअकारणमेवलग्नम् ॥ ५३ ॥
तच्चेति ॥ तच्चअहंभावात्मकंमलंभूयोभूयस्त्यक्तमपिमामुपैतिअतस्त्यक्तुंनशक्नोमि । यस्माच्चनशक्नोमितेनहेतुनासुदारुणंतप्येतप्तोभवामि
॥ ५४ ॥ कारणमिति ॥ कार्यंवस्तुकारणादेवजायतेतत्तस्मात्कारणादहंभावात्मकस्यकार्यस्यकारणमन्विष्यात्मनैवकथय ॥ ५५ ॥

मुनेइति ॥ अहमितिदोषस्यअहंकारस्यवेदनंचितश्चेत्योन्मुखत्वमेवकारणंवेद्मि तच्चवेदनंयथोपशमंयातितन्मेवद ॥ ५६ ॥ एतदेवविवृणोति ॥ चितइति ॥ चितश्चैतन्यस्यचेत्योन्मुखत्वंदृश्यानुसंधानंतेनहेतुनाअयमहंकारोदुःखायस्थितः अतोदुःखोपशांतयेचेत्योपशमनंदृश्यस्यास्फुरणंब्रूहि ॥ ५७ ॥ कारणमिति ॥ त्वंकारणज्ञोऽसिअतोवेदनस्यकारणंवद अतोवेदननिमित्तनिरूपणानंतरंत्वांकारणाकारणक्रमंकारणस्यकारणाभावस्यचक्रमंप्रकारंबोधयिष्यामिइदमस्यकारणंभवति इदमस्यकारणंनभवत्येतद्बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ देहेति ॥ वे

शिखिध्वजउवाच ॥ मुनेऽहमितिदोषस्यवेदनंवेद्मिकारणम् ॥ तद्यथोपशमंयातितन्मेवदमुनीश्वर ॥ ५६ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनदुःखायायमहंस्थितः ॥ चेत्योपशमनंब्रूहिमुनेदुःखोपशांतये ॥ ५७ ॥ कुंभउवाच ॥ कारणंकारणज्ञोऽसिवेदनस्यवदाशुमे ॥ अतस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम् ॥ ५८ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ देहादिरूपयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया ॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया ॥ ५९ ॥ असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहंयया ॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमनुशाम्यति ॥ ६० ॥ कुंभउवाच ॥ विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते ॥ अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम् ॥ ६१ ॥

दनंकर्तृ देहादिरूपयाअसत्याभासयामिथ्याभूतस्फुरणयावस्तुसत्तयापदार्थःरूपसत्तयाउदेतिपवनलेखयास्पंदःकंपइव ॥ ५९ ॥ असत्तामिति ॥ ययाअसत्तयाचित्तबीजंअहंत्ववेदनंअहंकारस्तत्कारणंचवेदनंसमनुशाम्यतितांवस्तुसत्तायाअसत्तांमिथ्यात्वंनावगच्छामि ॥ ६० ॥ विद्यतइति ॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हितेवेदनमस्तिसंभवति युज्यतइति यावद्देहसत्तादेरभावात् तववेदनंकिंनिष्ठंनिरालंबनमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

हस्तेति ॥ सावयवोऽर्थक्रियाकारीसदानुभूयमानश्चेदेहःकथमपलपितुंशक्यतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ कारणमिति ॥ कारणंविनाप्रतीयमानंकार्यनास्त्येव तत्संवित्तिस्तुविभ्रमोभ्रांतिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ अविद्यमानमिति ॥ भ्रमोदितंभ्रांतिकल्पितंसर्वंअविद्यमानमेवविद्धि हियस्मात्कारणाद्यद्वस्तुअकारणंउत्पत्तिकारणंविनैवप्रतीयतेतत्कार्यंरज्जुसर्पवन्मिथ्या ॥ ६४ ॥ आद्यइति ॥ इदंजगत्पितामहेनसृष्टमितिकृत्वासएवपितामहोऽस्यकारणंकथंनस्यात् ॥ ६५ ॥ सर्गादाविति ॥ सर्गादौकेवलंअद्वितीयंब्रह्मास्तितत्तुनकारणंनिर्विकारत्वात् अन्यदपिकारणभूतं

शिखिध्वजउवाच ॥ हस्तपादादिसंयुक्तक्रियाफलविलासवान् ॥ सदानुभूयमानोऽयंदेहोनास्तिकथंमुने ॥ ६२ ॥ कुंभउवाच ॥ कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते ॥ विद्यतेनहितत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः ॥ ६३ ॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिसर्वंभ्रमोदितम् ॥ अकारणंहियद्वस्तुतन्मिथ्यारज्जुसर्पवत् ॥ ६४ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ आद्यःपितामहोयःस्यात्तेनसृष्टमिदंजगत् ॥ सएवास्यकथंनस्यात्कारणंवदमेमुने ॥ ६५ ॥ कुंभउवाच ॥ सर्गादौकेवलंशांतंब्रह्मैवास्तिमहीपते ॥ द्वितीयकलनाभावाद्वेधसोऽस्तिनकारणम् ॥ ६६ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ वेधसःपरमंब्रह्मकारणंकिंनहेमुने ॥ अकारणकर्तासाधोतन्नप्रत्येमिवेधसः ॥ ६७ ॥ कुंभउवाच ॥ अनंतमजमव्यक्तंयदाद्यमुपलंभनम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयमक्षरंशांतमच्युतम् ॥ अद्वितीयमनाद्यंतंतच्छिवंशांतमव्ययम् ॥ ६८ ॥

वस्तुनास्ति द्वितीयकलनाभावात् द्वितीयस्यब्रह्मव्यतिरिक्तस्यवस्तुनःप्रतीत्यभावात् । आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषदितिश्रुतेः । अतोवेधसःकारणंनास्तीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अनंतमितिसार्धश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ अनंतत्वादिलक्षणंयदाद्यमुपलंभनंज्ञानस्वरूपंवस्त्वस्तितद्वस्तुशिवंशांतंअव्ययंचेतिकृत्वा ॥ ६८ ॥

तत्कथंकेनप्रकारेणकर्तृभवेत् नकथंचित्कस्यचित्कर्तृत्वं व्यतिरिक्तस्यकार्यस्याभावात् केनवाउपकरणेननकेनचित्तस्याप्यभावात् एवंकर्तृत्वाभावात् भोक्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः । अतःकर्त्रभावादिदंजगत्किंचिदपिनकृतंअतश्चैतज्जगन्नविद्यतेवस्तुतोनास्तिच ॥ ६९ ॥ अतश्चवेधाश्चिन्मात्रकल्पितत्वाच्चिदेवसर्गश्चचिन्मात्रजनितश्चिन्मात्ररूपिणावेधसैवजनितत्वात्तदात्मकश्चिन्मात्रात्मकइत्येवंस्थितोनिश्चितः ॥ ७० ॥ नेति ॥ सर्वंइदंतयाअहंतयाचप्रतीयमानंसर्ववस्तुशांतंअजंशिवंचअतोनकर्ताभोक्ताचास्मिइत्येवंनिश्चयवान्सन् अंतस्थमज्ञानंतनुतांकृशतां नय ॥ ७१ ॥ अज्ञानमिति ॥ एवंपूर्वोक्तरीत्याशिथिलीभूतमज्ञानंनष्टंविदुः यस्मान्नाशेनविनापूर्वसंस्थानविच्युतिर्नोदेति असमवायिका

तत्कथंकस्यकेनैवकर्तृभोक्तृकदाभवेत् ॥ अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदेतन्नविद्यते ॥ ६९ ॥ चिन्मात्रकल्पितोवेधाश्चिदेवेतिविनिश्चितः ॥ तन्मात्रजनितःसर्गस्तदात्मकइतिस्थितिः ॥ ७० ॥ नकर्तास्मिनभोक्तास्मिसर्वंशांतमजंशिवम् ॥ इतिनिश्चयवानंतरज्ञानंतनुतांनय ॥ ७१ ॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः ॥ ननाशेनविनोदेतिपूर्वसंस्थानविच्युतिः ॥ ७२ ॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रमतःस्वयम् ॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोऽप्युपपद्यते ॥ ७३ ॥ तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोऽयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपमितिशांतमिदंसमस्तम् ॥७४॥

रणनाशेकार्यद्रव्यनाशस्यन्याय्यत्वात्पूर्वसंस्थानविच्युतेश्चासमवायिनाशरूपत्वादितिभावः ॥ ७२ ॥ तानवमिति ॥ सएवार्थप्रशमस्तेजोद्रव्यविनाशोनिर्विकारतावा ॥ ७३ ॥ तस्मादिति ॥ तस्माद्धेतोःदेवदेवःपरमात्मास्वयंस्वात्मनिचिदात्मकतयाइत्थंभूतएवचित्ततःस्वसंकल्पवशादयंप्रतीयमानप्रपंचरूपःकचतिस्फुरति तेनैवदेवदेवेनात्मास्वयंस्वस्वरूपमेवपद्मजइत्यात्मनैवप्रोक्तइति अतोहेतोरिदंसमस्तंदेवदेवस्यशांतस्वरूपम् ॥ ७४ ॥

बुद्धइति ॥ बुद्धःप्रबुद्धोऽस्मिकर्त्रभावात्कार्यंजगन्नास्तितेनजगदभावेनचपदार्थदृङ्नास्तिइतित्वयायुक्तियुक्तमुक्तम् ॥ ७५ ॥ एवमिति ॥ यतोऽहमतःपरंचेत्यंकिंचिदपिनास्तीतिबोधितःचिन्मात्ररूपोऽहमेवसर्वात्मास्फुरामीतिबोधवानस्मि अतःकारणादेवंचिन्मात्रएवस्थितोविशुद्धोनिर्मलोऽस्मि विशुद्धस्वरूपावबोधवानस्मितेनचशिवःपरमात्मैवास्मिततश्चमह्यमेवनमः नंतव्यस्यदेवतांतरस्याभावात् ॥ ७६ ॥ पदार्थेति ॥ पदार्थवेदनाद्धेदेनपदार्थानुसंधानाद्धेतोःअसदेवेदंजगदित्थमनेनप्रकारेणावभासते । अतएतेनपदार्थवेदनेनालंपर्याप्तं अद्येदानीमहं

शिखिध्वजउवाच ॥ बुद्धोऽस्मिभगवन्युक्तियुक्तमुक्तंत्वयोत्तम ॥ कर्तृभावाज्जगन्नास्तितेननास्तिपदार्थदृक् ॥ ७५ ॥ एवंस्थितेविबुद्धोऽस्मिप्रबुद्धोऽस्मिशिवोऽस्मिच ॥ नमोमह्यंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ ७६ ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमद्यालमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ ७७ ॥ जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्मा ॥ ७८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ कुंभेनबोधितस्त्वेवंसबभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजाथमहामोहसमुद्गकात् ॥७९॥ एवंकुंभवचोराजाभावयंस्तदकृत्रिमम् ॥ स्वएवात्मपदेतस्मिन्क्षणंपरिणतोऽभवत् ॥ ८० ॥ बभूवामीलितमनोलोचनःशांतवाङ्मुनिः ॥ शिलातलादिवोत्कीर्णोनिष्पंदावयवाकृतिः ॥ ८१ ॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥ तमुवाचमहाबाहोचूडालाकुंभरूपिणी ॥ ८२ ॥

खकोशवदाकाशगर्भवच्छांतमासे ॥ ७७ ॥ जगदिति ॥ सदेशदिक्कालकलाक्रियौघादेशादिसंवित्सहिताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्जगद्विषयापदार्थभेदविषयाचसंविच्चिरेणशांतानिवृत्ता अव्ययात्माशांतंब्रह्मैवस्थितंअवस्थितम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ बभूवेति ॥ आमीलितमनोलोचनोमनोमीलनंनामवृत्तिनिरोधः शिलातलादुत्कीर्णइवटंकादिभिःशिलातलेउत्कीर्यनिर्मितइव ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

कच्चिदिति ॥ निर्विकल्पानांसमाधिभाजांसुतल्पेविश्रांतिस्थाने ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ भगवन्निति ॥ महाविभवभूषितामहाविभवाअणिमादयः महतीपदवीजीवन्मुक्तमार्गः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मनसीतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ त्यक्तभोगैषणेत्यक्तविषयाभिलाषेकषा

कुंभउवाच ॥ कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुद्धेमृदुनिनिर्मले ॥ सुतल्पेनिर्विकल्पानांसुखंविश्रांतवानसि ॥ ८३ ॥ कच्चिदंतःप्रबुद्धोऽसिकच्चिद्भ्रांतिस्त्वयोज्झिता ॥ कच्चिज्ज्ञेयंपरिज्ञातंदृष्टंद्रष्टव्यमेववा ॥ ८४ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूषिता ॥ महतीपदवीदृष्टासर्वस्योर्ध्वंस्थितामया ॥ ८५ ॥ सतांविदितवेद्यानामहोबतमहात्मनाम् ॥ अपूर्वैकामृतमयःसंगःसारफलप्रदः ॥ ८६ ॥ जन्मनापिमयालब्धंयन्ननाममहामृतम् ॥ तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितंमया ॥ ८७ ॥ अनंतमाद्यममृतमेतत्कमललोचन ॥ कथंनासादितमभूतपूर्वमात्मपदंमया ॥ ८८ ॥ कुंभउवाच ॥ मनस्युपशमंयातेत्यक्तभोगैषणेस्थिते ॥ कषायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच ॥ ८९ ॥ यांतिचेतसिविश्रांतिंविमलादेशिकोक्तयः ॥ यथासितांशुकेशुद्धेबिंदवःकुसमांभसः ॥ ९० ॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण ॥ साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलंत्यधः ॥ ९१ ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एतयोर्योलयोदृष्टयोस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ ९२ ॥

यपाकेअंतःकरणपाकेसर्वेंद्रियगणस्यचपाके ॥ ८९ ॥ आनुकूल्येनिवृत्तेनिष्पन्ने कुसुमांभसःकुसुंभकुसुमादिरसस्य ॥ ९० ॥ कालेनयःपाकःतेनवृक्षात्फलानीवदेहात्सर्वाणिमलानिविगलंति ॥ ९१ ॥ द्वित्वेति ॥ द्वित्वैकत्वदृशौद्वित्वैकत्वविषयेदृष्टीतदेवचित्तंतदेवाज्ञानंएत

योर्दृश्ययोर्लयः तदेवज्ञानंसैवपरागतिःकैवल्यम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ पुनरिति ॥ पूर्वोक्तामलिनावासनैवचित्तंसातुतज्ज्ञस्यनास्तीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ययेति ॥ तज्ज्ञस्यव्यवहारहेतुःशुद्धवासनासत्वमभिधीयतेनचित्तमिति ॥ ९६ ॥ तदेवाह मूढंमलिनवासनानुविद्धंप्रबुद्धं

प्रबुद्धोऽसिविमुक्तोऽसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मलः ॥ ९३ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ ९४ ॥ कुंभउवाच ॥ पुनर्जननयोग्यायावासनाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ ॥ ९५ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुनर्जननवर्जिताम् ॥ ९६ ॥ मूढंचित्तंचित्तमाहुःप्रबुद्धंसत्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्थाःसत्वस्थाःसुमहाधियः ॥ ९७ ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत् ॥ त्यक्त्वासमस्तमाभासोयोऽस्यसावेववैभवान् ॥ ९८ ॥ पदार्थौघमगृह्णानस्तिष्ठास्पंदिताचित्तभूः ॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ९९ ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजगत्त्रये ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ १०० ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ १ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ कथमैक्यंविभोयातःस्पंदास्पंदाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारणंतद्वदाशुमे ॥ २ ॥

शुद्धवासनम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ अथेति ॥ स्पंदःचित्तस्यबहिःप्रसरःअस्पंदःसमाधिःतावेकतांनीत्वासर्वदास्वरूपानुसंधानेनविक्षेपाविक्षेपावभेदंनीत्वाशाश्वतंनित्यमैक्यंब्रह्माद्वैतमागत्ययथाकामंतिष्ठ ॥ १ ॥ कथमिति ॥ यातइतिलटिद्विवचनं । विभोकुंभ ॥ २ ॥

एकमिति ॥ सर्वंजगच्चिन्मात्रमेकंवस्तुयथांबुधिःसर्वोवामात्रंतद्वत्तदेवचिन्मात्रंवस्तुवीचिभिःशुद्धवारीवधीभिर्बुद्धिवृत्तिभिःस्पंदते ॥ ३ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैवमूढजगत्तयापश्यंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्गइति ॥ चित्स्पंदमात्रमेषसर्गः । सचसम्यग्दृष्टौअधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेविलीयते । असम्यग्दृष्ट्यातुरज्ज्वांसर्पभ्रमइवोदेति ॥ ५ ॥ शास्त्रेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ स्वानुभूतिमयंस्वप्रकाशम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतीतिश्लोकद्वयंवा

कुंभउवाच ॥ एकंवस्तुजगत्सर्वंचिन्मात्रंवारिवांबुधिः ॥ तदेवस्पंदतेधीभिःशुद्धवारीववीचिभिः ॥ ३ ॥ ब्रह्मचिन्मात्रममलंसत्यमित्यादिनामकम् ॥ यद्गीतंतदिदंमूढाःपश्यंत्यंगजगत्तया ॥ ॥४॥सर्गचित्स्पंदमात्रात्मासम्यग्दृष्टौविलीयते ॥ उदेत्यसम्यग्दृष्ट्यातुरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा ॥५॥ शास्त्रसज्जनसंपत्तिःसंतताभ्यासयोगतः ॥ कालेनामलतांयातेचेतसींदाविवोदिते ॥ ६ ॥ एतत्केवलमाभासंस्वानुभूतिमयंततम् ॥ उदेत्यंतर्महाबुद्धेस्वयमेवमहात्मनाम् ॥ ७ ॥ इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते ॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते ॥ ८ ॥ एतत्कृत्वाचमत्त्वाचबुद्ध्वाचमुनिनायक ॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टस्पष्टपदेपदे ॥ ९ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेऽस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदम् ॥ १० ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रसकोऽपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन ॥ ११ ॥

क्यम् ॥ एतत्कृत्वाचेतसिकृत्वामत्त्वायुक्तिभिरनुसंधायबुद्ध्वातत्त्वतोऽवगम्य दृष्टस्पष्टपदेदृष्टस्फुटस्वरूपेपदेजीवन्मुक्तिपदेयथेच्छसितथातिष्ठेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वर्गमितिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ अमरसंसदंदेवसभाम् ॥ १० ॥ तत्रदेवसभायांनोद्वेजनीयाःविक्षेपंनप्रापणीयाः॥११॥

त्वयानकिंचिदभिवांछतासदैवत्यक्तसंकल्पलेखेनस्थातव्यं लेखाराजिःसमूहः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥ त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषाहिपावनी ॥ १२ ॥ वसिष्ठउ
वाच ॥ इत्युक्त्वाभगवान्कुंभःक्षणादंतर्धिमाययौ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्मयमाययौ ॥ १३ ॥ शि
खिध्वजउवाच ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशांतयतीवमे ॥
॥ १४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुत्कीर्णोमौनमेवाव
तस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृं
गवत् ॥ १६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुडयोपमस्थितिः ॥ एवंशिखिध्वजोरा
जाचूडालामधुनाशृणु ॥ १७ ॥ शिखिध्वजंतंभर्तारंकुंभवेषेणतेनसा ॥ प्रबोध्यांतर्धिमागत्यततारत
रसानभः ॥ १८ ॥ विदग्धमुग्धमाकारंस्त्रैणंजग्राहसुंदरम् ॥ स्वपत्तनमथोगत्वाविवेशांतःपुरंक्षणात्
॥ १९ ॥ दृश्याबभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच ॥ वत्सरत्रितयेनाथपुनरंबरमेत्यसा ॥ २० ॥ बभूवकुं
भोयोगेनशिखिध्वजवनंययौ ॥ ततस्तत्रैवतंभूपमपश्यद्वनभूमिगम् ॥ २१ ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थं
तत्रापश्यन्महीपतिम् ॥ राजानंतावदेतस्माद्बोधयामिपरात्पदात् ॥ २२ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंह
नादंचकारसा ॥ भूयोभूयःप्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदम् ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

साचूडाला ॥ २४ ॥ २५॥ अहोइतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् । देहमालोकयामि जीवितशेषवद्भवतिनवेतिविचारयामीत्यर्थः। सत्वशेषोजीवितशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ स्पर्शेनप्राणसंचारसूचकेनशरीरगतसर्वमर्मस्थानसंस्पर्शेन नयनेनचजीवितसूचकेनागलितगोलकेन र

नचचालशिलेवाद्रौयदानादेनतेनसः ॥ भूयोभूयःकृतेनापितदासातंव्यचालयत् ॥ २४ ॥ चालितः पातितोऽप्येषयदानबुबुधेनृपः ॥ सातदाचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ २५ ॥ अहोऽप्युपरतःसाधुःस्वपदेभगवानयम् ॥ आलोकयामिवैतावदेनंदेहंमहीपतेः ॥ २६ ॥ यद्यस्यसत्वशेषोऽस्तिबोधबीजंहृदंतरम् ॥ तदाहमपिजीवामिप्रभोर्दांपत्यसिद्धये ॥ २७ ॥ अन्यथात्वंगनादेहमिमंत्यक्त्वापरंपदम् ॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिकिंमम ॥ २८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेननयनेनच ॥ पतिमालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी ॥ २९ ॥ अस्त्येवसत्वशेषोऽस्यहृदिसंबोधकारणम् ॥ संबोधहेतूदयनेसत्वशेषंव्यबुद्धयत ॥ ३० ॥ श्रीरामउवाच ॥ भृशंप्रशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः ॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः ॥ ३१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रबोधकारणंज्ञस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि ॥ विद्यतेसत्वशेषोंऽतर्बीजेपुष्पफलंयथा ॥ ३२ ॥ चित्तस्पंदविमुक्तस्यतस्याचलसमस्थितेः ॥ कायःसमसमाभोगोनग्लायतिनहृष्यति ॥ ३३ ॥

करेखायुक्तेननेत्रद्वयेनचसत्त्वशेषंव्यबुद्धयतेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रबोधेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ ज्ञस्यसमाधिस्थस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदिदुर्दर्शसूक्ष्मरूपेहृदि अंतःसत्त्वशेषोबीजेपुष्पफलमिवविद्यते ॥ ३२ ॥ चित्तस्पंदविमुक्तस्य अचलसमस्थितेस्तस्यकायःसमसमाभोगत्वा

तूनग्लायतिनद्वष्यति ॥ ३३ ॥ नास्तमेतिनचोदेतिकिंतुसाम्येनतिष्ठति पृष्टमेवंकथितंसांप्रतंप्रकृतंश्टण्वित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ इतीतिश्लोकद्व यंवाक्यम् ॥ चूडालाइतिसत्वशेषस्यसत्तांनिर्णीयपरकायप्रवेशप्रवीणतयास्वदेहंसंत्यज्यचित्तत्त्वेस्थितिमाप तत्रचस्वपरसाधारणेचित्तत्त्वे

नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ पृष्टंतेकथितंरामसांप्रतंप्रकृतंशृणु ॥ ३४ ॥ इतिनिर्णीयचू डालास्वदेहंतंतथास्थितम् ॥ संत्यज्यप्रापचित्तत्त्वेस्थितिमाद्यंतवर्जिते ॥ ३५ ॥ तत्रसाचेतसःस्पंदं कृत्वासत्ववतःप्रभोः ॥ स्वंविवेशपुनर्देहंखान्नीडमिवपक्षिणी ॥ ३६ ॥ कुंभाकृतिरथोत्थायप्रविष्टा निजविष्टरे ॥ सामगातुंप्रवृत्तासाभ्रमरीवृंदनिःस्वना ॥ ३७ ॥ तंसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशा लिनी ॥ बुबुधेभूपतेर्देहेवसंतइवपद्मिनी ॥ ३८ ॥ दृशंविकाशयामासतांतदार्कइवाब्जिनीम् ॥ अपश्य त्कुंभमग्रस्थंस्वस्थचेताःशिखिध्वजः ॥ ३९ ॥ अहोबतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनीश्वरः ॥ इत्येवोदाह रन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४० ॥ दिष्ट्यादृष्टोऽसिभगवन्नागतोऽसिपुनर्वनम् ॥ अस्मत्पवित्रीकरणंतवा गमनकारणम् ॥ ४१ ॥ कुंभउवाच ॥ यतःप्रभृतियातोऽस्मित्वत्सकाशादनिंदितम् ॥ ततःप्रभृतिचेतोमे त्वय्येवेहसमंस्थितम् ॥ ४२ ॥ नरमेस्वर्गलीलासुनिवत्स्यामिसमंत्वया ॥ त्वादृशोबंधुराप्तश्चसुहृन्मि त्रंतथासखा ॥ ४३ ॥

स्थितासतीप्रभोःशिखिध्वजस्यचेतसःस्पंदंकृत्वा नीडंपक्षिणीवस्वंदेहंपुनर्विवेश ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तमिति ॥ भूपतेश्चिचेतनाबुबुधे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ निःसंसृतिरिति ॥ शमसमाशयसर्वसौम्यःशमसमेनशमप्रकारेणआशयेना भिप्रायेणसर्वत्रसौम्योहर्षविषादरहितःसकलसंकलनाविमुक्तः संकलनाःकलत्रपुत्रादिममतापाशाःसममागतोऽस्मिसमंसर्वगतंब्रह्मतत्प्राप्तो

विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नश्चि रार्जितैः ॥ यस्माद्भवानसंगोऽपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ४४ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवा नहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः ॥ ४५ ॥ तामेवंस्वांस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशि नीम् ॥ विहरेयंयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ४६ ॥ कुंभउवाच ॥ परेपदेमहानंदेकच्चिद्विश्रांतवान सि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ४७ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगताराजन्तवतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ४८ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंसममवस्थितम् ॥ यथाप्राप्ते ष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम्॥४९॥शिखिध्वजउवाच॥त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टाद्दृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः॥५०॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवा तितृप्ताःस्मःस्थिताःस्मोविगतज्वराः॥५१॥ निःसंसृतिर्विगतमोहभयोविरागोनित्योदितःशमसमाश यसर्वसौम्यः ॥ सर्वात्मकःसकलसंकलनाविमुक्तआकाशकोशविशदःसममागतोऽस्मि ॥ ५२ ॥ वसिष्ठ उवाच॥इत्यध्यात्मविचित्राभिःकथाभिस्तौपरस्परम्॥आसातांवेद्यवेत्तारौचरंतौविपिनेततः ॥५३॥

ऽस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ निजइतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ निजःपतिःसचउदारात्माउदारचित्तोनिराधिर्नि श्चितउभयोर्नवंवयःपुष्पजालानिपुष्पलतासमूहाएवगृहाणि एवंविधेसुखसाधनसंदेहेसत्यपियाकामिनीभोगेच्छावतीनभवतिसाहता अनि

वनान्यनेकरूपाणिजंगलानितटानिच ॥ सरांसिगुल्मजालानिमृगादिगहनानिच ॥ ५४ ॥
सममेवसमस्नेहौसमेतौतौस्थितावुभौ ॥ समसत्वौसमोत्साहौचरंतौतस्थतुःसह ॥ ५५ ॥ आ
नर्चतुःपितॄन्देवान्बुभुजातेचराघव ॥ इदंग्राह्यमिदंनेतिविकल्पकलनांमनः ॥ ५६ ॥ नाजहा
रतयोरामवात्येवविबुधाचलम् ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ ५७ ॥ क्वचिच्चंदनदि
ग्धांगौक्वचिद्भस्मानुरंजितौ ॥ दिनैःकतिपयैरेवंसमचित्ततयातया ॥ ५८ ॥ सत्वोदारतयाचै
वराजाकुंभवदाबभौ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वाशोभामुपगतं
चिंतयामासभामिनी ॥ ६० ॥ चूडालोवाच ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंवयः ॥ गृ
हाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ ६१ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदासदा ॥ अनिं
द्यंसमुदारार्थंकिंतुज्ञेनकृतंभवेत् ॥ ६२ ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रज्ञयानवम् ॥ येनायंभूप
तिर्भर्तारमेतमयिमानदः ॥ ६३ ॥

पिद्वसुखत्यागात् ॥ ६१ ॥ समुज्झतेति ॥ यथाप्राप्तमपिअनिंद्यंस्वमात्मीयंउदारार्थंमहत्सुखंसमुज्झतात्यजतावेद्यविदावेद्यंब्रह्मप्राप्तवताज्ञे नकिंतुकृतंभवेत्किंवाप्रयोजनंसाधितंस्यात्नकिंचिदित्यर्थः न्यायसुखत्यागीव्यर्थएवस्यात्इतिपूर्वोक्तएवार्थः ॥ ६२ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मा

त्कारणात्प्रज्ञयास्वप्रज्ञयाविशेषेणनवंप्रपंचंकिंचिद्रचयामिकल्पयामि । येनकल्पितप्रपंचहेतुनाअयंभर्तामयिरमेत ॥ ६३ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालापतिंप्राहेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ चैत्रेतिश्लोकपंचकंवाक्यम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ध्यानपुष्पाभ्यांसमाधौध्यानेनअसमाधौपुष्पेणचक्रीडता पुष्पशब्दोजातिवाचीअतोद्विवचनम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ शरन्मुखपयोदवत् यथाशरदादौपयोदोमेघःतरसाव्योमप्लवतेलघुत्वात्तद्वदित्यर्थः

इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननमध्यस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ ६४ ॥ कुंभउवाच ॥ चैत्रमासस्यशुक्लोऽयंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ६५ संनिधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्नसंत्याज्याकदाचन ॥ ६६ ॥ प्रतिपालयितव्यंतत्त्वयेहचरतावनौ ॥ क्रीडताध्यानपुष्पाभ्यांसमुद्वेगमगच्छता ॥ ६७ ॥ आगच्छामिदिनांतेऽद्यनिर्विकल्पंनभस्थलात् ॥ स्वर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ ६८ ॥ इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिवत्प्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ ६९ ॥ आगंतव्यंत्वयाशीघ्रमेवंवदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेतरसाव्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ ७० ॥ शिखिध्वजदृशामंतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्तेववारिश्रीर्मुग्धास्वंरूपमाययौ ॥ ७१ ॥ प्राप्यमंजरिताकारंकल्पवृक्षोपमंपुरम् ॥ अंतःपुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥ ७२ ॥

॥ ७० ॥ शिखिध्वजेति ॥ दृशोनयनरश्मयःशांतावर्तेववारिश्रीर्यथावारिसमृद्धिःआवर्तशांतौस्वरूपमादत्तेतद्वत् ॥ ७१ ॥ प्राप्येति ॥ मंजरिताकारंमंजर्यःकृतामंजरिताःतादृशाआकाराःप्रासादादिसन्निवेशायस्मिन्नतएवकल्पवृक्षोपमम् ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ तत्रेति ॥ तत्रशिखिध्वजस्यपुरोभागेचचूडालाअखिन्नमानसैवकलनयाशुमुखंम्लानद्युतिचकार श्यामारात्रिःसायथाइंदुंसनीहा रंकरोति अंबुजंवाखिन्नंमुकुलितंकरोतितद्वत् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ संतइति ॥ पद्माजलार्द्रतांयथाहिपद्माःकमलानिजलेवसंतोऽपितज्ज न्यामार्द्रतांनाश्रयंतितद्वत् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ यावदिति ॥ अवस्थासुसुखदुःखदशासुयेयावद्देहंसमचित्ततयैवनिर्विकारचित्ततयैवकर्मेंद्रिये

राजकार्याण्यशेषाणितत्रसंपाद्यसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरतःकुंभरूपधरापतत ॥ ७३ ॥ तत्रम्ला नद्युतिमुखंचकाराखिन्नमानसा ॥ इंदुंसनीहारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ७४ ॥ तंदृष्ट्वाताद्दशाका रंसमुत्तस्थौशिखिध्वजः ॥ बभूवखिन्नचेताश्वसमुवाचेदमादरात् ॥ ७५ ॥ देवपुत्रनमस्तेऽस्तुविमना इवलक्ष्यसे ॥ कुंभसंत्यज्यसंरंभमिदमासनमास्यताम् ॥ ७६ ॥ संतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविषादजा म् ॥ नाश्रयंतिस्थितिंस्वस्थाःपद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ७७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुंभ आहासनेविशन् ॥ गिराविषण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ७८ ॥ कुंभउवाच ॥ यावद्देहमवस्था सुसमचित्ततयैवये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठंतिनतेतत्त्वविदःशठाः ॥ ७९ ॥ येह्यतत्त्वविदोमूढाराजन्बालत यैवते ॥ अवस्थाभ्यःपलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ८० ॥ यावत्तिलंतथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥ योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ८१ ॥

र्नतिष्ठंतितेतत्त्वविदोनभवंतिकिंतुशठावंचकाएव ॥ ७९ ॥ येपुनरतत्त्वविदोमूढाःसंतितेबालतयैवहेतुनास्वभावतोगृहीताभ्योऽवस्थाभ्यःसु खदुःखदशाभ्यःपलायंते अवस्थाभिर्विकारंनीयंतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ यावदिति ॥ तिलेषुसकलेषुतैलमिवदेहेष्वपिसर्वेषुसुखदुःखदशास्त्येवअ

तोयोदेहदशांनैतिनवाप्नोतिसःअसिनाअंबरंछिनत्ति अंबरच्छेदकवद्देहदशारहितोऽपिनास्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ एषइति ॥ योगात्समाधेर्हेतो श्चेतसोयत्साम्यंनिर्विकारताएषएवानुत्तमोदेहदशादुःखपरित्यागःकर्मेंद्रियस्थितेः साम्येतुदेहदशादुःखपरित्यागइतिनोच्यतेज्ञानिनामपितद संभवात् ॥८२॥ यावदिति ॥ तस्माद्विजानतापुरुषेणयावद्देहंदेहदशासुयथाचारंस्ववर्णाश्रमोचिताचारानुसारेणकर्मेंद्रियैरेवसहस्थातव्यंन तुबुद्धींन्द्रियैःबुद्धींद्रियप्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वात्निवृत्तौनिवृत्तेःकर्मेंद्रियाणांत्वबुद्धिपूर्वमपिप्रवृत्तेःबुद्धिनिवृत्तौनिवृत्त्यसंभवात् ॥ ८३ ॥ परमे

एषदेहदशादुःखपरित्यागोह्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियस्थितेः ॥ ८२ ॥ यावद्देहं यथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ८३ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयः सर्वएवोदिताशयाः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ॥ ८४ ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजात मिदंहियत् ॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम् ॥ ८५ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलने नच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम् ॥ ८६ ॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेनसुखदुःखदशाहताः ॥ निय तिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥८७॥ शिखिध्वजउवाच ॥ एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम् ॥ लब्धवानसिदेवोऽपिवदवेद्यविदांवर ॥ ८८ ॥

ष्ठीति ॥ परमेष्ठिप्रभृतयोब्रह्मादयः ॥ ८४ ॥ अज्ञेति ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिअज्ञाःतत्त्वज्ञाश्चप्राणिनःतर्ह्यज्ञतत्त्वज्ञयोः कोविशेषइत्याशंक्यश्लो कद्वयेनविशेषंदर्शयन्नाह ॥ ८५ ॥ तज्ज्ञाइति ॥ तज्ज्ञास्तावद्बुद्ध्यादिसाम्येनबुद्धींद्रियादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनचकर्मेंद्रियाणामायासे नचयावद्देहंतावद्देहपर्यंतमेवनियतिमखंडितांयापयंति ॥ ८६ ॥ अज्ञास्तुसर्वेंद्रियक्षोभेणसुखदुःखदशाहताःसंतोदेहलक्षैरनंतैःदेहैर्नियतिं विखंडितांविविधंखंडितांयापयंतीतिशेषः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

कुंभउवाच ॥ कथयामितवाशेषंस्वर्गेयद्वृत्तमद्यमे ॥ सुहृद्यावेदितंदुःखंपरमायातितानवम् ॥ ८९ ॥ अहंतावदितोयातोभवतेपुष्पमंजरीम् ॥ दत्वागगनमुल्लंघ्यसंप्राप्तश्चत्रिविष्टपम् ॥ ९० ॥ ततःपित्रा सहेंद्रस्यसभास्थानेयथाक्रमम् ॥ स्थित्वास्थायतदोत्थानकालेपित्राविसर्जितः ॥ ९१ ॥ इहागंतुमहं स्वर्गेत्यक्त्वासंप्राप्तवान्नभः ॥ दिवाकरहयैःसाकंवहाम्यनिलवर्त्मनि ॥ ९२ ॥ अथैकत्रगतोभानुरेके नान्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरात्पतिताकृतिः ॥ ९३ ॥ अथाग्रेवारिपूर्णानांमेघानां मध्यवर्त्मना ॥ अपश्यन्मुनिमायांतमहंदुर्वाससंजवात् ॥ ९४ ॥ कृत्वातस्यनमस्कारमुक्तंखेवहता मया ॥ मुनेलीलाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकयासमः ॥ ९५ ॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांताहावभावविकारिणी ॥ ९६ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोषाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वा शुभंवाक्यमुत्थितंजर्जरद्विजात् ॥ ९७ ॥ विमृशामिमनाग्यावत्तावदंतर्हितोमुनिः ॥ इत्युद्विग्नमनाः साधोप्राप्तोऽहंनभसस्तलात् ॥ ९८ ॥ अतिवाह्यदिनांतेषुस्त्रीत्वमेकंमयाकथम् ॥ गुरुदेवद्विजातीनांल ज्जापरवशात्मना ॥ ९९ ॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया ॥ १०० ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ परिदेवनयाकार्यंदेवपुत्रनविद्यते ॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलिप्यते ॥ १ ॥ यदित्वमत्रविद्वा न्सन्नखेदार्होऽपिखिद्यसे ॥ तदान्येषामुपायःस्यात्कइवागमभूषण ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पतामीवेति ॥ लज्जयैवतावत्अंगयिष्टिभिःतनुतरैरंगैःपतामीवभूमावितिशेषःस्फुरामीवद्रवामीव वनेबंधुमित्रादिर हितेमध्येनतुजन्मादौस्त्रीत्वंव्रजामि ॥ ७ ॥ ८ ॥ आगुल्फमिति ॥ अंबराणिबाह्यानिआभ्यंतराणिचानेकानीतिबहुवचनं इमेनितंबजघ

वसिष्ठउवाच ॥ तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ कृत्वास्थितौवनेस्निग्धौसुहृदौखेदिनौयथा ॥ ३ ॥ अथार्कोऽप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव ४ सुहृदौतावदुत्थायसंध्यामुद्यन्निशाकरम् ॥ वंदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थितौ ॥ ५ ॥ ततःकुंभःशनैस्तत्रस्त्रैणमभ्याहरद्वपुः ॥ शिखिध्वजंपुरःसंस्थंप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ ६ ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभिः ॥ लज्जयैववनेराजन्मध्येस्त्रीत्वंव्रजाम्यहम् ॥ ७ ॥ पश्येमेपरिवर्धंतेराजन्ममशिरोरुहाः ॥ पश्येमौममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ८ ॥ आगुल्फमवलंबानिसंपद्यंतेऽबराणिमे ॥ संविदानुभवाम्येतंनितंबजघनेत्विमे ॥ ९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ विपिनेकुंभइत्युक्त्वातूष्णींखिन्नोबभूवह ॥ राजापिचतमालोक्यखिन्नचित्तोऽभ्युवाचह ॥ १० ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वंजानासिनियतेर्गतिम् ॥ अवश्यभाविन्यर्थेऽस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ ११ ॥ कुंभउवाच ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामिन्रृपतेस्त्रीत्वमात्मनः ॥ नखेदमनुगच्छामिनियतिःकेनलंघ्यते ॥ १२ ॥

नेनितंबःस्त्रीकट्याःपश्चाद्भागःतेउभेअपिसंविदाअंतरनुभवामि ॥ अत्रनितंबस्यजघनस्यचमायाकल्पितत्वेनदेहारंभकत्वाभावात्प्राण्यंगत्वं नास्तीत्येकवद्भावोनकृतइत्यनुसंधेयम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यद्येवमिति ॥ श्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ २२ ॥ राकापूर्णचंद्रयुक्त्या पूर्णिमायाःपूर्वस्मिन्नहनि जन्यत्रोजन्यावरस्यस्निग्धाः संबंधबांधवास्तांस्त्रायतेपालयतिवांछितार्थसाधनेनेतिजन्यत्रशब्देनविवाहउच्यते नो

इतिनिर्णीयतौखेदंतंनीत्वातनुतामिव ॥ एकतल्पेनिशांतूष्णींनीतवंतौचिरेणतौ ॥ १३ ॥ अथप्रभा
तेतत्स्त्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ॥ १४ ॥ इतिसाराजमहि
षीचूडालावरवर्णिनी ॥ कुंभत्वमाश्रिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ १५ ॥ विजहारवनांतेषुकुमारीध
र्मिणीनिशि ॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता ॥ १६ ॥ ततःकतिपयेष्वेवंगतेषुदिवसेषुसा ॥
इदंप्रोवाचभर्तारंकुंभरूपधरासती ॥ १७ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु ॥ निशायांप्रत्यहं
तावद्भवाम्येवाहमंगना ॥ १८ ॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मैनिपुणीकर्तुमीदृशम् ॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानं
विवाहेनददाम्यहम् ॥ १९ ॥ तद्भवानेवमेभर्तारोचतेभुवनत्रये ॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यांतेनिशिस
र्वदा ॥ २० ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे ॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथे
च्छसितथाकुरु ॥ २१ ॥ कुंभउवाच ॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभनम् ॥ राकेयंश्रावणस्या
स्यह्यःसर्वंगणितंमया ॥ २२ ॥ रात्रावुद्द्योतितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले ॥ जन्यत्रोनौमहाबाहोद्वयोरेव
भविष्यति ॥ २३ ॥

आवयोरेवविवाहोभविष्यति ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ तथेति ॥ जन्यत्रसंभारंविवाहोपयुक्तरत्नकुसुमादिद्रव्यसंभारं महामित्रेअतिप्रियसखौ ॥ २६ ॥ पूजयामासतुरिति ॥ य
थाक्रियाफलेऽनिच्छौक्रियायाःसत्कर्मणःफलेयथाइच्छारहितौतथाक्रियात्यागेऽप्यनिच्छौतत्रवैराग्याक्रियाफलेनिच्छौ लोकसंग्रहार्थंक्रिया

उत्तिष्ठात्मविवाहार्थेकुर्वन्कमललोचन ॥ राजंश्चंदनपुष्पादिसंभारंरत्नसंयुतम् ॥ २४ ॥ वसि
ष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वाकुंभउत्थायसहतेनमहीभृता ॥ कुसुमावचयंचक्रेतथारत्नादिसंचयम् ॥ २५ ॥
तथाजन्यत्रसंभारंकृत्वाकांचनकंदरे ॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुंमंदाकिनींनदीम् ॥ २६ ॥ पू
जयामासतुःस्नातौतत्रदेवपितॄन्मुनीन् ॥ यथाक्रियाफलेऽनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ ॥ २७ ॥
कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानितौ ॥ फलानिभुक्त्वाजन्यत्रस्थानमाययतुःक्रमात् ॥ २८ ॥
एतावताथकालेनरविरस्ताचलंययौ ॥ सांध्येकर्मणिनिर्वृत्तेवधूत्वंकुंभआययौ ॥ २९ ॥ उवाचे
दंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्रमेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३० ॥ अहंमदनि
कानामभार्यातेपद्मलोचन ॥ एवमुक्तोमहीपालस्तत्सर्वंसमवर्तयत् ॥ ३१ ॥ एवंमहेंद्रदयांता
वुभौकुंभशिखिध्वजौ ॥ स्वयंविवाहिताविष्टौसंपन्नौस्निग्धदंपती ॥ ३२ ॥ विलेसतुर्विचित्रासु
प्रत्यहंवनराजिषु ॥ प्रपक्वफलभारासुपुष्पपल्लविनीषुच ॥ ३३ ॥ दिनैस्त्रिभिस्त्रिभिर्गत्वानिद्रां
यातेशिखिध्वजे ॥ चूडालाराजकार्याणिकृत्वास्वान्याययौपुनः ॥ ३४ ॥

त्यागे ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तेमदनस्यमदनतुल्यस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ आत्मनइति ॥ आत्मनस्तवदूरात्अभ्यागमकदर्थनादूरादागमनप्रयासः ॥ ३९ ॥

ततोयातेषुमासेषुशनैःकतिपयेषुसा ॥ चूडालाचिंतयामासदेवपुत्रकरूपिणी ॥ ३५ ॥ कुंभउवाच ॥ सां
प्रतंभोगभारेणपरीक्ष्येऽहंशिखिध्वजम् ॥ माकदाचनचेतोऽस्यभोगेषुरतिमेष्यति ॥ ३६ ॥ वसिष्ठउवा
च ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासाययौविपिनावनौ ॥ आगतंदर्शयामासससुराप्सरसंहरिम् ॥ ३७ ॥ इंद्रम
भ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम् ॥ यथाचपूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः ॥ ३८ ॥ शिखिध्वजउ
वाच ॥ आत्मनःकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना ॥ देवराजयथावन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ इंद्र
उवाच ॥ इमेवयमिहानीतास्त्वद्गुणातिशयेनच ॥ हृदिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव ॥ ४० ॥ उत्तिष्ठ
स्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः ॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः ॥ ४१ ॥ आकल्पंवि
विधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि ॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमागतः ॥ ४२ ॥ शिखिध्वजउ
वाच ॥ सर्वस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक ॥ किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित् ॥ ४३ ॥ सर्वत्रै
वतुतुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो ॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम् ॥ ४४ ॥ नियतंकंचिदेकत्र
स्थितंस्वर्गकमीदृशम् ॥ शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम् ॥ ४५ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवमु
क्तेक्षितिभृतासुरवृंदमशेषतः ॥ कल्याणंतेऽस्तुकुंभेतिवददंतर्धिमाययौ ॥ ४६ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

तांमायांशममानीयचूडालासमचिंतयत् ॥ दिष्ट्याभोगेच्छयानायंह्रियतेवसुधाधिपः ॥ ४७ ॥ शांतः
समसमाभोगएवंशक्रसमागमे ॥ असंभ्रममहेलंचकृतवान्व्यावहारिकम् ॥ ४८ ॥ भूयएवप्रपंचेनवि
मृशाम्येवसादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेनकेनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ४९ ॥ इतिसंचिंत्यसारात्राविंदावभ्युदि
तेवने ॥ संध्याजप्यपरेनद्यास्तीरसंस्थेशिखिध्वजे ॥ ५० ॥ संजातकलनागेहंनीरंध्रापुष्पगुच्छकैः ॥ शु
द्धांतंवनदेवीनांप्रविश्यमदनान्विता ॥ ५१ ॥ तत्रसंकल्पितेपुष्पशयनेमाल्यमालिना ॥ कंठेसंकल्पि
तेकांतंस्वागमादायसंस्थिता ॥ ५२ ॥ आगत्यान्विष्यकुंजांतःसंध्यांतेसशिखिध्वजः ॥ मिथुनंतद्दद
र्शाथमिथःप्रहसिताननम् ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोषसः ॥ ५३ ॥ अहोस्थितौसुखंखिंगावि
त्याहचशिखिध्वजः ॥ तिष्ठतोंऽगयथाकामंसुखंखिंगौयथासुखम् ॥५४॥ विघ्नंमाकुरुतंभीतावित्युक्त्वा
निर्जगामसः ॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेत्यसा ॥ ५५ ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतियुद्धाकुलंवपुः ॥ उ
पविष्टंददर्शैनंन्नृपंहेमशिलातले ॥५६॥ समाधिसंस्थमेकांतेमनाग्विकसितेक्षणम् ॥ तत्प्रदेशमुपागम्यल
ज्जावनमिताननना ॥ ५७ ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्याना
द्विरतस्तामुवाचह ॥ ५८ ॥ प्रसन्नोमधुरंवाक्यमिदमक्षुब्धयाधिया ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंद
मागता ॥ ५९ ॥ भूयस्तोषयितुंगच्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः ॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

मदनिकाउवाच ॥ एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचलः ॥ कामोह्यष्टगुणःस्त्रीणांनकोपंकर्तुमर्हसि ६१
अबलास्त्रीतथाबालामूढाहमपराधिनी ॥ क्षंतुमर्हसिनाथत्वंक्षमावंतोहिसाधवः ॥ ६२ ॥ शिखिध्वजउ
वाच ॥ मन्युर्ममनबालेहिविद्यतेखइवद्रुमः ॥ केवलंसाधुनिंद्यत्वान्नेच्छामित्वामहंवधूम् ॥ ६३ ॥ वसि
ष्ठउवाच ॥ एवंसमतयातत्रस्थितेतस्मिन्शिखिध्वजे ॥ चूडालाचिंतयामासतत्साम्येनोदिताशया६४
अहोबतपरंसाम्यंभगवानयमागतः ॥ नैनंहरंतिभोगाशानमहत्योऽपिसंपदः ॥ ६५ ॥ आत्मवृत्तांतम
खिलंतदेनंस्मारयाम्यहम् ॥ त्यक्त्वामदनिकारूपंचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ६६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इति
संचिंत्यचूडालाचूडालावपुराददे ॥ तांददर्शानवद्यांगींपुरःप्रणयपेशलाम् ॥ ६७ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वा
विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ ६८ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतः
प्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिहतिष्ठसि ॥ ६९ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेन
च ॥ ममजायाविलासेनचूडालेवोपलक्ष्यसे ॥ ७० ॥ चूडालोवाच ॥ एवमेवप्रभोविद्धिचूडालास्मिनसं
शयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोऽस्यद्यमयास्वयम् ॥ ७१ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥
प्रपंचशतशाखात्वमिहयातोवनांतरे ॥ ७२ ॥ बुद्धिविदितवेद्यस्त्वंध्यानेनैतदखंडितम् ॥ सर्वपश्यसि
तत्त्वज्ञध्यानेनाथावलोकय ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ निरीहइति ॥ शांताहमर्थरूपःशांतःअहमर्थोऽहंकारोय

वसिष्ठउवाच ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबध्वापरिकरंनृपः ॥ आत्मोदंतमशेषेणध्यानेनालमवैक्षत ॥ ७४ ॥
आस्वराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ सर्वमालोक्यभूपालोविरराम समाधितः ॥ ७५ ॥ विस्ता
र्यंतरसाबाहूपुलकोज्वलतांगतौ ॥ आलिलिंगचिरंकांतांसमाधिविरतोनृपः ॥ ७६ ॥ घनानंदंक्षणं
स्थित्वातूष्णींप्रणयपेशलम् ॥ तामथांकसमारोप्यप्रोवाचसशिखिध्वजः ॥ ७७ ॥ एवंदुरुत्तरादस्मा
त्संसारकुहरादहम् ॥ उत्तारितोययायुक्त्यासाहिकेनोपमीयते ॥ ७८ ॥ मोहादनादिगहनादनंतविष
मादपि ॥ पतितंव्यवसायिन्यस्तारयंतिकुलांगनाः ॥ ७९ ॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवा
रिधेः ॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाम् ॥ ८० ॥ चूडालोवाच ॥ देवशुष्कक्रियाजालपरेत्व
य्याकुलात्मनि ॥ भूयोभूयोभृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम् ॥ ८१ ॥ तेनत्वदवबोधान्मेस्वार्थएवोपपा
दितः ॥ मयातत्रकथंदेवःकरोतिममगौरवम् ॥ ८२ ॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः ॥
त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्वताः ॥८३॥ शिखिध्वजउवाच ॥ निरीहोऽस्मिनिरंशोऽस्मिनभः
स्वच्छोऽस्मिनिःस्पृहः ॥ शांताहमर्थरूपोऽस्मिचिरायाहमहंस्थितः ॥ ८४ ॥ अकिंचिन्मात्रचिन्मात्र
निष्ठोऽस्मिस्वस्थआस्थितः ॥ नतुष्टोऽस्मिनखिन्नोऽस्मिनायमस्मिनचेतरत् ॥ ८५ ॥

स्मिन्रूपेतादृग्रूपोऽस्मि ॥ ८४ ॥ अकिंचिदिति ॥ अकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठःअकिंचिन्मात्रंपरिपूर्णंयच्चिन्मात्रंतन्निष्ठोऽस्मि ॥ ८५ ॥

तेजोबिंबाचंद्रमंडलादेःप्रयातेननिर्गतेनभित्तौकुडयादावाश्रयांतरेअपतितेनक्षयातिशयमुक्तेननित्येननिरतिशयेनचप्रकाशेनसमोऽस्मि ८६
यदिति ॥ अस्मीत्येतदव्ययमहमित्यर्थे । तत्प्रसिद्धंयद्वस्त्वस्तिअहंतदेवास्मितत्तद्वस्तुवक्तुंनशक्नोमि नामजात्याद्यभावात् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तेजोबिंबात्प्रयातेनभित्तावपतितेनच ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्म्यहंसमः ॥ ८६ ॥ यद
स्तितत्तदेवास्मिवक्तुंशक्नोमिनैवतत् ॥ तरंगतरलापांगेगुरुस्त्वंमेनमोऽस्तुते ॥ ८७ ॥ प्रसादे
नविशालाक्ष्यास्तीर्णोऽस्मिभवसागरात् ॥ सर्वातीतःसर्वगश्चखमिवायमहंस्थितः ॥ ८८ ॥ चू
डालोवाच ॥ एवंस्थितेमहासत्वप्राणेशहृदयप्रियम् ॥ किमिदानींप्रभोब्रूहिरोचतेतेमहामते
॥ ८९ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ प्रतिषेधंनजानामिनजानाम्यभिवांछितम् ॥ यदाचरसितन्वित्वं
कदाचिद्देह्नितत्तथा ॥ ९० ॥ यदेवकिंचिज्जानासितदेवकुरुसुंदरि ॥ तदेवधारयिष्यामिप्रतिविं
बंयथामाणिः ॥ नस्तौमिनचनिंदामियथेच्छसितथाकुरु ॥ ९१ ॥ चूडालोवाच ॥ यद्येवंतन्महा
बाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्तुमर्हसि ॥ ९२ ॥ सर्वत्रैक्यावबो
धेनमौर्ख्यक्षयभयान्विताः ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ ९३ ॥ तस्मादा
द्यंतमध्येषुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ मौर्ख्यमेकंपरित्यज्यगत्वातद्रूपतांपुनः ॥ ९४ ॥ राज्येनप्रकृतेनेमं
कालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ९५ ॥

॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ उत्तमाहंतुकामानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ ९६ ॥ इदंसुख
मिदंनेतिमिथुनेक्षयमागते ॥ सममेवपदेशांतेतिष्ठत्वंविगतेषणः ॥ ९७ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ युक्त
मुक्तंविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया ॥ कोवार्थःकिलराज्यस्यग्रहेत्यागेऽपिवाभवेत् ॥ ९८ ॥ सुख
दुःखदशाचिंतांत्यक्त्वाविगतमत्सरम् ॥ यथासंस्थानमेवेमौतिष्ठावःस्वच्छमागतौ ॥ ९९ ॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ अथोत्थायतुचूडालारत्नकुंभंपुरःस्थितम् ॥ कांतंसंकल्पयामासपूर्णसप्ताब्धिवारिभिः ॥१००॥
तेनमंगलकुंभेनतंपूर्वाभिमुखंस्थितम् ॥ भार्याभर्तारमेकांतेस्वराज्येऽभिषिषेचसा ॥ १ ॥ तथासने
समास्थाप्यमहादेवींपदेतथा ॥ अभिषिक्तांनृपःकृत्वाचूडालामाहतांप्रियाम् ॥ २ ॥ शिखिध्वजउ
वाच ॥ प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम् ॥ महाविभवमुद्दामंसैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ वसिष्ठ
उवाच ॥ इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी ॥ सैन्यंसंकल्पयामासनीरंध्रीकृतकाननम् ॥ ४ ॥
तत्रगंधद्विपवरंकृतपार्थिवमंडनम् ॥ रक्षितंहृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती ॥ ५ ॥ ततःशिखिध्वजोरा
जामहिष्यासममिष्टया ॥ पदातिरप्यसंबाधंकर्षन्नतिबलोबलम् ॥ ६ ॥ तस्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितः
स्वांपुरींप्रति ॥ प्रापाल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम् ॥ ७ ॥ पुरीस्थास्तस्यसामंतास्तदागमन
माहृताः ॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताशयाः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ततःपरंतावन्योन्यानुमत्यास्वराज्योन्मुखौसंकल्पसिद्धेनसर्वतीर्थजलेनपरस्परमभिषिक्तौमहताराज्यवैभवेन स्वपुरींप्रविश्यदशवर्षसहस्राणिसाम्राज्यसुखमनुभूयभूयोजन्मविमुक्तांविदेहमुक्तिंजग्मतुरितिकथाशेषसंक्षेपः ॥ १३ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेशिखिध्वजोपाख्यानंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ पूर्वप्रतिबंधकपापसंक्षयाभावेदुर्लभमपिस्वात्मज्ञानमाचार्यस्यप्रयत्ना

एकतांसंप्रयातेनतारतूर्यादिनासह ॥ प्रत्युद्गतेनपूर्वेणससामंतेननतेनच ॥ ९ ॥ बलद्वयेनतेना
सौविवेशनगरंनृपः ॥ दशवर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वामहीतले ॥ ११० ॥ सहचूडालयारामविरतो
देहधारणात् ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइवदीपकः ॥ ११ ॥ अपुनर्जन्मनेराजाजगामेतिम
हामतिः ॥ १२ ॥ भुक्त्वाभोगाननंतान्भुविसकलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वासौदीर्घकालंप
रममृतमनंतंगतःशून्यशेषः ॥ एवंरामागतंतंप्रकृतमनुसरन्कार्यजातंविशोकैःस्थित्वातिष्ठतस्व
यंवाप्रसभमनुसरन्भोगमोक्षादिलक्ष्मीम् ॥ १३ ॥ इतिश्रीमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेकिरातचिं
तामणिगजोपाख्यानत्रयगर्भेशिखिध्वजोपाख्यानंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥
एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छमार्गेणनकदाचनखिद्यते ॥ १ ॥ शि
खिध्वजःक्रमेणैवयथाबोधमवाप्तवान् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ २ ॥

तिशयाल्लभ्यतइतिदर्शयितुंअनेकोपाख्यानगर्भेशिखिध्वजोपाख्यानमाख्यातम् । इदानींचित्तत्यागएवसर्वत्यागोनामइतिकचोपाख्यानेनाभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ बालेति ॥ बालभावान्मौर्ख्यात्पदपदार्थज्ञःपदपदेतत्त्वंपदेतयोरर्थःपदपदार्थस्तंजानातीति ॥ ४ ॥ भगवन्निति ॥ जीवतंतुनाजी

श्रीरामउवाच ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोऽसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्समासेनतथावद ॥ ३ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ४ ॥
कचउवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञकथंसंसृतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिजंतुनाजीवतंतुना ॥ ५ ॥
बृहस्पतिरुवाच ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरात् ॥ उत्तीर्यतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक
॥ ६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्यजगामैकांतका
ननम् ॥ ७ ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचनक्षुभ्यंतिमहाशयाः ॥ ८ ॥ अ
थवर्षेषुयातेषुत्रिषुपंचसुचानघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ ९ ॥ परिपूज्याभिवाद्यै
नंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयःसकचःकांतयागिरा ॥ १० ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्या
गःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदिताम् ॥ ११ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवमार्तंवच
स्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमाययौ ॥ १२ ॥ गतेतस्मिन्कचोदेहाद्व
ल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ ततोऽभ्राकेतारेणशरद्व्योम्नासमोभवत् ॥ १३ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणाथकस्मिंश्चि
त्काननांतरे ॥ दूयमानमनाःप्रापतमेवपितरंगुरुम् ॥ १४ ॥

वःप्राणाधारणंसएवतंतुःचेष्टानिमित्तंसूत्रंयस्यतेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एकमिति ॥ सर्ववेदनंसर्वसाक्षिचिन्मात्रमेववस्तु

कृतपूजानमस्कारंतमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छत्तमसौभूयःखेदगद्गदयागिरा ॥ १५ ॥ कचउवाच ॥
तातसर्वपरित्यक्तंकंथांचैवलताद्यपि ॥ तथापिनास्तिविश्रांतिःस्वपदेकिंकरोम्यहम् ॥ १६ ॥ बृहस्प
तिरुवाच ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्त्वापुत्रराजसे ॥ चित्तत्यागंविदुःसर्वत्यागंसर्वविदोजनाः ॥
॥१७॥ वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वावाक्पतिःपुत्रंपुष्ठुवेतरसानभः ॥ अन्विष्येषकचश्चित्तंपरित्यक्तुमखिन्न
धीः ॥१८॥ चिंतयन्नप्यसौचित्तंनयदावेदकानने ॥ तदासंचिंतयामासधियैवमाविखिन्नया ॥ १९ ॥ कच
उवाच ॥ पदार्थवृंदंदेहादिनचित्तमितिकथ्यते ॥ तदेतत्किंकवाव्यर्थंनिरागस्कंत्यजाम्यहम् ॥२०॥ पि
तुःसकाशंगच्छामिज्ञातुंचित्तंमहारिपुम् ॥ ज्ञात्वातावत्त्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वरः ॥ २१ ॥ वसि
ष्ठउवाच॥चिंतयित्वाजगामेतिकचःस्वंपितरंगुरुम् ॥पप्रच्छप्रयतोभूत्वाचित्तंतातकिमुच्यते ॥ २२ ॥ बृ
हस्पतिरुवाच॥चित्तंनिजमहंकारंविदुश्चित्तविदोजनाः ॥ अंतर्योऽयमहंभावोजंतोस्तच्चित्तमुच्यते॥२३॥
कचउवाच॥मन्येऽस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति॥कथमेषकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर ॥ २४ ॥
बृहस्पतिरुवाच ॥ अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात ॥ सुकरोऽहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोऽत्रमनागपि
॥ २५ ॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलंततम् ॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम् ॥ २६ ॥

विद्यतइत्यन्वयः ॥ २६ ॥

तदिति ॥ तत्त्वभावनाच्चित्स्वरूपभावनात् ॥ २७ ॥ चिदिति ॥ २८ ॥ अप्सुजातोरजोराशिरिवअनलेजलमिवचित्स्वरूपेऽप्यहंभावो नयुज्यतइत्यर्थः । अयंअहंसोऽहमिति ॥ २९ ॥ दिक्कालविवशीकृतंपरिमिताकारंतुच्छंप्रत्ययंत्यज ॥ ३० ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयमपि यदेकार्थमेकरूपंतदमलंचिन्मात्रंभवानित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अहमिति ॥ शशशृंगवदसंतमहंकारंमाश्रयमात्यजेत्यर्थः ॥३४॥

तदेवभावयन्साधुःशांतस्तिष्ठगतव्यथः ॥ मिथ्यारूपोह्यहंभावोलीयतेतत्त्वभावनात् ॥ २७ ॥ चितिकोऽयमहंभावःकोवानुकथमुत्थितः॥अंतःकोऽयमहंभावःकुतोनुकथमुत्थितः॥२८॥क्वाप्सुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम् ॥ अयंसोऽहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥ २९ ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥३०॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदितंततम् ॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान् ॥ ३१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम् ॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः॥३२॥ निर्ममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथिःप्रशांतधीः॥कचोयथास्थितोरामतथातिष्ठाविकारवान् ॥३३॥ अहंकारमसद्विद्धिमैनमाश्रयमात्यज ॥ असतःशशशृंगस्यकिलत्यागग्रहौकुतः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेकचोपाख्याननामअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ द्वित्वैकत्वमतोत्यक्त्वाशेषस्थःसुखितोभव ॥ मादुःखितोभवव्यर्थंत्वंमिथ्यापुरुषोयथा ॥ १ ॥

इतिश्रीयोगवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेकचोपाख्याननामाष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ पूर्वंचित्तत्यागएवसर्वत्यागइत्युक्तम् । इदानीमविचारितरम्योऽयमहंकारःसंसारेवृथैवशोचतीत्यत्रदृष्टांततयामिथ्यापुरुषवृत्तांतोनिरूप्यते ॥ द्वित्वेति ॥ द्वित्वमतेभेदविषयत्वात्एकत्वमतेश्चभे

दप्रतियोगित्वेनभेदोल्लेखित्वात्तेउभेअपित्यक्त्वाशेषस्थः भेदाभेदाभ्यामव्यपदेश्येचिन्मात्ररूपेवस्तुनिस्थितः सन्सुखितोभवव्यर्थनिर्निमित्तमेवमिथ्यापुरुषवद्दुःखितोमाभव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अस्तीति ॥ मायायंत्रमयःपुमान्अहंकाररूपःबालपेलवधीर्बालवदल्पबुद्धिः ॥ ५ ॥ सइति ॥ पुमानेकांतेनिःप्रपंचेशून्येनिर्विशेषेकचिदव्यपदेश्येचिदाकाशरूपेवस्तुनिजातःतत्रैववस्तुनिव्योम्निकेशोंऽडकमिवकुंडलिनःकेशसंचयमिवमरौमृगतृष्णेवचभ्रांतिमात्रसिद्धस्तिष्ठति ॥ ६ ॥ तस्मादितितत्रचिदाकाशेतस्मान्मायापुरुषादहंकारादन्यन्नास्ति यच्चास्तितत्सए

श्रीरामउवाच॥परमामागतोऽस्म्यंतस्तृप्तिंज्ञानामृतेनते॥ तृप्तोऽपिभूयःपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर॥२॥किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुषनामकम्॥वस्त्ववस्तुकृतंजगद्वस्तुजातंवदाशुमे॥३॥
वसिष्ठउवाच॥मिथ्यापुरुषबोधायशृणुराघवशोभनाम्॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ ४ ॥ अस्तिकश्चिन्महाबाहोमायायंत्रमयःपुमान्॥ बालपेलवधीर्मूढोमानीमौर्ख्येणकेवलम् ॥ ५ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंऽडकमिवव्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ ६ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत्॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥७॥ संकल्पस्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः॥ स्वंस्थापयित्वारक्षामिवस्त्विष्टंरक्ष्यमादरात्॥८॥ इतिसंचितयन्व्योमरक्षार्थंसोऽकरोद्गृहम्॥ अस्यकोशेचबंधास्थांराक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ ९ ॥

वसर्वस्याप्यहंकारिकत्वात्तत्तदाभासंतेनतेनवियदादिरूपेणभासमानमन्यत्प्रपंचातिरिक्तंयच्चवस्त्वस्तितच्चनपश्यतिनानुसंधत्तेदुर्मतित्वात्मंदमतित्वात ॥७॥ संकल्पइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । तत्रचिदाकाशेवृद्धिमुपेयुषस्तस्यमायापुंसःखंआकाशंस्थापयित्वाकुत्रचिदाश्रयेप्रतिष्ठाप्यरक्षामियस्मादिष्टंवस्त्वादराद्रक्ष्यंरक्षणीयमितिसंकल्पोजातः ॥ ८ ॥ इतिएवंचसंचितयन्व्योमरक्षार्थंसपुमान्गृहमकरोत्अस्यचगृहस्यको

शेभ्यंतरेखंमयारक्षितमित्यास्थामादरमकरोत् ॥ ९ ॥ अथेति ॥ ऋत्वंतरेणशरदाख्येनवर्षकोऽब्दोयथानाशमुपयातितद्वत् ॥ १० ॥ हागृ
हेत्यादि ॥ आदौगृहंतन्नाशेकूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततःकुंभंततःकुंडंगर्तविशेषंस्थालींवा ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततो

अथकालेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ १० ॥ हागृहाका
शनष्टस्त्वंहाक्वयातमसिक्षणात् ॥ गृहेभग्नेगृहाकाशमित्यथैनंशुशोचसः ॥ ११ ॥ इतिशोकशतं
कृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोऽभवत् ॥१२॥ ततोनाशंसकालेननीतः
कूपोऽपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकेनिमग्नोऽसौततोऽभवत् ॥ १३ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशी
घ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाकाशपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ १४ ॥ कुंभोऽपितस्यकालेननाशंनी
तोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ १५ ॥ कुंभाकाशप्रलापांतेखरक्षार्थंचका
रसः ॥ कुंडंतत्रैवतेनासौकुंडाकाशपरोऽभवत् ॥ १६ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥
तेजसेवतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ १७ ॥ कुंडाकाशस्यनाशांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुः
शालंमहाशालंतदाकाशपरोऽभवत् ॥ १८ ॥ तदप्यवजहाराशुकालःकवलितप्रजः ॥ जीर्णपर्णय
थावातस्ततःशोकपरोऽभवत् ॥ १९ ॥ सचतुःशालशोकांतेखरक्षार्थंचकारह ॥ कुशूलमंबुदाकारं
तदाकाशपरःस्थितः ॥ २० ॥

महाशालंविशालगृहयुक्तंचतुःशालंचतुर्णांशालानांसमाहारम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ततःकुशूलंधान्यावपनस्थानंचकृत्वातत्तन्नाशेशुशोचेतिसं

क्षेपः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति ॥ दुःखमयतयास्थितःसकुमतिर्गुहायांस्थितंगगनंगृहेणकेनचिदावासस्थानेनचगृह्णन्संगृह्णन्गग
नेनजनितायात्मबुद्धिःतयागगनविषयात्मबुद्ध्याघनतराद्दुःखांतरात्घनदुःखजातमायातिगतागतिसंगमूढःउपाधीनांगमनागमनसंबंधेनमू
ढःसन्स्वयंचयाति ॥ २३ ॥ २४ ॥ मायेति ॥ मायायंत्रमयोयःपुमान्प्रोक्तःतमेनंशून्यांबरोत्थितंचिदाकाशोत्थमहंकारंविद्धि ॥ २५ ॥
यस्मिन्निति ॥ अनंतमपरिच्छिन्नंशून्यंसर्वोपाधिरहितंअतश्चासत्व्यवहारस्याविषयः । असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेतिश्रुतेः । ई

तदप्यस्यजहाराशुकालोवातइवांबुदम् ॥ कुशूलाकाशशोकेनतेनासौपर्यतप्यत ॥ २१ ॥ एवंगृहचतुःशालकुं
भकुंडकुशूलकैः ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोदुःखमयोगतः ॥ २२ ॥ एवंस्थितःसगगनंकुमतिर्गुहायांगृह्णन्
गृहेणगगनेनकिलात्मबुद्ध्या ॥ दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायातियातिचगतागतिसंगमूढः ॥ २३ ॥
श्रीरामउवाच ॥ मिथ्यानरप्रसंगेनकिंमायापुरुषःप्रभो ॥ कथितोऽयंत्वयाव्योमरक्षणंचकिमुच्यते ॥२४॥ व
सिष्ठउवाच॥मायायंत्रमयःप्रोक्तोयःपुमान्रघुनंदन॥एनंचत्वमहंकारंविद्धिशून्यांबरोत्थितम् ॥२५॥ यस्मि
न्नाकाशकोशेऽस्मिन्साधोजगदिदंस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसर्गादौतिष्ठतिस्वयम् ॥ तस्मादुदेत्यहंका
रःपूर्वस्पंदइवानिलात॥२६॥अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेऽपिसृजत्याकुल
तांगतः ॥२७॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ ॥ कृत्वारक्षितआत्मेतियातितद्वयोम्निभावनाम् ॥२८॥

दृशंयद्वस्तुसर्गादौतिष्ठतितस्माद्वस्तुनःपूर्वंप्रथममेवाहंकारउदेदिअनिलात्स्तिमितवायोःसकाशात्स्पंदश्चलनमिवेति ॥ २६ ॥ अनात्मेति ॥
अनात्मावस्तुतआत्मनोऽन्यःसोऽयमहंकारःआत्मैकरक्षार्थंचिदाकाशरूपस्यात्मनः एवरक्षणायनानाविधान्देहान्भूयोभूयोविनाशेऽपिसति
सृजति ॥ २७ ॥ कूपेति ॥ असावहंकारःकूपादितुल्यान्देहकान्कृत्वाआकाशकल्पआत्मारक्षितइतितद्व्योम्नितस्मिंश्चिदाकाशेभावनांया

ति ॥ २८ ॥ २९ ॥ आकाशादिति ॥ यआत्माआकाशादपिविस्तीर्णःसकथंगृह्यतेकेनवागृह्यतेचरक्ष्यतेतद्व्यतिरिक्तस्यवस्तुनएवाभावा
दितिभावः ॥ ३० ॥ हृदयेति ॥ हृदयाकाशमात्रस्यहृत्पुंडरीकावच्छिन्नस्याकाशस्यशरीरक्षयसंक्षयेशरीरक्षयेसतिभूतानिआत्मानष्टइति
शंकयाव्यर्थमेवशोचंति ॥ ३१ ॥ घटादिष्विति ॥ आकाशादीत्यादिशब्देनदिगाद्यमूर्तद्रव्यसंग्रहः ॥ ३२ ॥ शुद्धेति ॥ यआत्माशुद्धचि
न्मात्रःअणोःसूक्ष्मादाकाशादप्यणुःसूक्ष्मोनिरवयवत्वात्आत्मास्वानुभूत्यंशमात्रत्वात्स्वानुभवमात्ररूपत्वात्खवत्आकाशवन्ननश्यति॥३३॥

यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया ॥ घटाकाशादिषुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव ॥ २९ ॥ आकाशा
दपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मःशिवःशुभः ॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेऽथवा ॥ ३० ॥ हृदयाकाशमात्र
स्यशरीरक्षयसंक्षये ॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशंकया ॥ ३१ ॥ घटादिषुप्रनष्टेषुयथाकाशो
ह्यखंडितः ॥ तथादेहेषुनष्टेषुदेहीनित्यमलेपकः ॥ ३२ ॥ शुद्धचिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्यणोरणुः ॥
स्वानुभूत्यंशमात्रत्वात्खवद्रामननश्यति ॥ ३३ ॥ नजायतेनम्रियतेक्वचित्किंचित्कदाचन ॥ जग
द्विवर्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते ॥ ३४ ॥ सर्वमेकमिदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्त
मिनिमत्वासुखीभव ॥ ३५ ॥ सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतंत्रमासन्नपातमविवेकममानमज्ञम् ॥ बोधा
दहंकृतिपदंसकलंविमुच्यशेषेसुबुद्धपदउत्तमतांप्रयाहि ॥ ३६ ॥

नेति ॥ किंचिदपिवस्तुक्वचिद्देशेकदाचिदपिनजायतेनम्रियतेचकिंतर्हिब्रह्मैवकेवलंजगद्विवर्तरूपेणजगदाकारेणजृंभतेपरिस्फुरति ॥ ३४ ॥
सर्वमिति ॥ इदंसर्वंजगतआदिमध्यांतवर्जितंअतएवभावाभावाभ्यांजन्मनाशाभ्यांविनिर्मुक्तंशांतमेकमद्वितीयंब्रह्मेतिमत्वासुखीभव ॥३५॥
सर्वेति ॥ सर्वापदांनिलयंअध्रुवंअस्वतंत्रंआसन्नपातंनश्वरंअविवेकंअमानंअप्रामाणिकंअज्ञंजडंअहंकृतिपदंअहंकाररूपंवस्तुसकलमपिबो

धादात्मतत्त्वरूपादवबोधात्विमुच्यशेषेअहंकृतिरहितेसुबुद्धपदेज्ञानपदेस्थित्वाउत्तमांजीवन्मुक्ततांप्रयाहि ॥ ३६ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठवि वरणेनिर्वाणप्रकरणेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ पूर्वमहंकृतिरेवमिथ्याशोकहेतुरित्युक्तंइदानींकथंतर्हिधीविश्रांतिरित्याकांक्षायांसमा धिनाविनापिमहताकर्तृत्वादिनाधियोविश्रांतिःसिध्यतीतिभृंगीशोपाख्यानेननिरूप्यते ॥ तस्येति ॥ इदंजगत्तस्यसर्वप्रपंचाधिष्ठानस्य आत्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवअननुसंधानेनैवस्थितिंप्रामाणिकबुद्धिगतंअन्यस्मात्तुकारणान्नागतंरज्जुभुजंगवत् यथाहिरज्ज्वारोपितोभुजंगोरज्जु

इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेमिथ्यापुरुषोपाख्यानंनामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥३९॥ वसिष्ठउवाच ॥
तस्याद्दृश्यात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतंस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतंरामजगद्रज्जुभुजंगवत् ॥ १ ॥
आदित्यव्यतिरेकेणयोभावयतिराघव ॥ रश्मिजालमिदंह्येतत्तस्यान्यदिवभास्वतः ॥ २ ॥ क
नकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितम् ॥ केयूरमेवतत्तस्यनतस्यकनकंहितत् ॥ ३ ॥ आदित्याव्य
तिरेकेणरश्मयोयेनभाविताः ॥ आदित्याएवतेतस्यनिर्विकल्पःसउच्यते ॥ ४ ॥ कनकाव्यति
रेकेणकेयूरंयेनभाव्यते ॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पःसउच्यते ॥ ५ ॥ नानातामखिलांत्य
क्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे ॥ संवेद्येनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थिरोभव ॥ ६ ॥

स्वरूपाज्ञानादेवसिद्धोनान्यस्मात्कारणात्तद्वत् ॥ १ ॥ आदित्येति ॥ यःपुमानिदंरश्मिजालंआदित्यव्यतिरेकेणभावयतिआदित्याद्भेदेन भावयतितस्यएतद्रश्मिजालंभास्वतोऽन्यदिवभवति ॥ २ ॥ कनकेति ॥ पूर्वोक्तएवार्थः ॥ ३ ॥ इदानीमभेदभावनामाह ॥ आदित्येति ॥ येनपुंसारश्मयआदित्याव्यतिरेकेणभाविताःतस्यतेरश्मयोऽप्यादित्याएवसपुमानभेददर्शीनिर्विकल्पउच्यते ॥ ४ ॥ कनकेति ॥ कनकैकम हाबुद्धिःकेयूरादिषुकनकमित्येकैवमहतीबुद्धिर्यस्यसपुमान्निर्विकल्पउच्यते ॥ ५ ॥ नानातामिति ॥ अखिलांनानातांत्यक्त्वाशुद्धचि

न्मात्रकोटरेशुद्धस्यचिन्मात्रस्यकोटरेगर्भेस्थितंयत्संवेद्येनविनिर्मुक्तंसंवित्तत्त्वंतत्रैवस्थिरःसमाहितोभव ॥ ६ ॥ स्वयमिति ॥ श्लोकद्वयंवाक्यम् । आत्मास्वयमेवयदासंकल्पनामिकांशक्तिंअनिलःस्पंदशक्तिमिव आत्मनैवनकारणांतरेणस्फुरितांकार्योन्मुखींकरोति तदापृथगिवाभासंआत्मनोऽन्यदिवाभासमानंसंकल्पकलनामयंविश्वात्मासर्वप्रपंचकारणंस्वाकृतिंस्वाकारमेवस्वयंभावयन्मनोभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ संकल्पेति ॥ अतःकारणादिदंआभोगिविस्तीर्णंजगत्संकल्पमयमेवदृश्यतांनसत्यंतत्त्वज्ञानेनबाध्यत्वात्नचमिथ्यैवव्यवहार्यत्वात् किंतर्हिस्व

स्वयमात्मात्मनैवाशुशुक्तिंसंकल्पनामिकाम् ॥ यदाकरोतिस्फुरितांस्पंदशक्तिमिवानिलः ॥ ७ ॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम् ॥ मनोभवतिविश्वात्माभावयन्स्वाकृतिंस्वयम् ॥ ८ ॥ संकल्पमात्रमेवेदंजगदाभोगिदृश्यताम् ॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम् ॥ ९ ॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन् ॥ नापूर्वंविद्यतेसर्वंसत्यामित्येवभावयन् ॥ १० ॥ यद्यत्करोतितात्तद्धिचिन्मात्रममलंततम् ॥ ब्रह्मप्रबृंहिताकारंतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ ११ ॥ पदार्थजातेसर्वस्मिन्संवित्सारतयास्थिते ॥ संविदेवेदमखिलंजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ १२ ॥ संभवादखिलाकारेणैकस्याएवसंविदः ॥ संवेद्यमपिनास्त्येवबंधमोक्षावतःकथम् ॥ १३ ॥ मोक्षोयमेषखलुबंधइतिप्रसह्यचिंतांनिरस्यसकलांविकलाभिमानः ॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ १४ ॥

प्नजालमिवानिर्वचनीयत्वेनोत्थितं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पदार्थेति ॥ पदार्थजातेवस्तुसमूहेसर्वस्मिन्नपिसंवित्सारतयासंविन्मात्रतयासंविन्मात्रेप्रमाणतयास्थितेसतिसंविदेवहिभवतिविषयसत्वोपशमेशरणमितिन्यायात् ॥ १२ ॥ इदमखिलंजगत्संविदेवेतिनिश्चीयतां अत्रान्याकल्पनाभेदकल्पनानास्तिअखिलाकारेणएकस्याएवसंविदःसंभवाद्धेतोः ॥ १३ ॥ १४ ॥

महाकर्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ ॥ सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ १५ ॥ श्रीरा
मउवाच ॥ किमुच्यतेमहाकर्तामहात्यागीकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो ॥ १६ ॥
वसिष्ठउवाच ॥ एतद्व्रतत्रयंरामपुराचंद्रार्धमौलिना ॥ भृंगीशायतुसंप्रोक्तंयेनासौविज्वरःस्थितः ॥१७॥
सुमेरोरुत्तरेशृंगेपूर्वंशशिकलाधरः ॥ अतिष्ठदग्निसंकाशेसमग्रपरिवारवान् ॥ १८ ॥ तमपृच्छन्महाते
जास्तत्त्वंजिज्ञासुरादरात् ॥ भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम् ॥ १९ ॥ भृंगीशउवाच ॥ संसा
ररचनांनाथतरंगतरलामिमाम् ॥ अवलोक्याविमुह्यामितत्त्वविश्रांतिवर्जितः ॥ २० ॥ कमंतार्निश्चयंकां
तमुररीकृत्यसुस्थिरम् ॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरः ॥ २१ ॥ ईश्वरउवाच ॥ सर्वाःशं
काःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ महाकर्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ ॥ २२ ॥ भृंगीशउवाच ॥
किमुच्यतेमहाकर्तामहाभोक्ताकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो ॥ २३ ॥ ईश्वरउवा
च ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले ॥ यःकरोत्यनपेक्षैवमहाकर्तासउच्यते ॥ २४ ॥ मौनवान्निर
हंभावोनिर्मानोमुक्तमत्सरः ॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्तासउच्यते ॥ २५ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षि
वदवस्थितः ॥ निरिच्छंवर्ततेकार्येमहाकर्तासउच्यते ॥ २६ ॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥
नशोचतिनचोदेतिमहाकर्तासउच्यते ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

जन्मस्थितिविनाशेषुसोदयास्तमयेष्वलम् ॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ २८ ॥
नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति ॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तासउच्यते ॥ २९ ॥ सुखै
र्दुःखैःक्रियायोगैर्भावाभावैर्भ्रमप्रदैः ॥ भुक्तैर्नसंक्षुभ्यतियोमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३० ॥ जरा
मरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच ॥ रम्यमित्येवयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३१ ॥ कट्वम्लल
वणंतिक्तममृष्टंमृष्टमुत्तमम् ॥ अंधःसंयातिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३२ ॥ सरसंनीरसं
चैवसुरतंविरतंतथा ॥ यःपश्यतिसमंसौम्योमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३३ ॥ क्षीरेखंडप्रकारेचशु
भेवाप्यशुभेतथा ॥ समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३४ ॥ इदंभोज्यमभोज्यंचेत्ये
वंत्यक्त्वाविकल्पितम् ॥ गताभिलाषंयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३५ ॥ आपदंसंपदंमोह
मानंदमपरंपरम् ॥ योभुंक्तेसमयाबुद्ध्यामहाभोक्तासउच्यते ॥ ३६ ॥ धर्माधर्मौसुखंदुःखंतथा
मरणजन्मनी ॥ धियायेनेतिसंत्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३७ ॥ सर्वेच्छाःसकलाःशंकाःसर्वे
हाःसर्वनिश्चयाः ॥ धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३८ ॥ येनधर्ममधर्मंचमनोम
ननमीहितम् ॥ सर्वमंतःपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३९ ॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयंवि
लोक्यते ॥ सायेनसुष्ठुसंत्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अंतर्मुखःअनुसंधाननिष्ठोबहिष्ठंशारीरंकार्यजातंकुर्वन्नखेदंनायासिनिराकृताहंकृतितांचउपैषि ॥ ४५ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठविवरणेनिर्वा०भृंगीशोपाख्यानंनामचत्वारिंशःसर्गः ॥४०॥ पूर्वंसमाधिनाविनापिमहाकर्तृत्वादिनैवधीविश्रांतिःसिद्ध्यतीत्युक्तं इदानींस्वविचारेणबोद्धुमशक्यमपितत्त्वंगुरूक्तितोबोद्धुंशक्यतएवेति इक्ष्वाकूपाख्यानेनाख्यायते ॥ भगवन्निति ॥ अहंकारनाम

वसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तंदेवदेवेनभृंगीशायपुरानघ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यतिष्ठरामगतज्वरः ॥ ४१ ॥
नित्योदितंविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिंचित् ॥ इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतो
निर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्तिः ॥ ४२ ॥ अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥
बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीवयदंगकिंचित् ॥ ४३ ॥ अन्यत्क्वचित्किंचिदिदंकदाचिन्नसंभ
वत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोऽतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४४ ॥ अंतर्मुखः
सन्सततंसमस्तंकुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥४५॥
इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेभृंगीशोपाख्यानंनामचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वत
त्त्वज्ञचित्तेऽहंकारनामनि ॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ बलादपि
हिसंजातानलिंपंत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहादयोदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥

निचित्तेगलितेगलद्रूपेवासतिसत्वस्यप्राणिनःकिंलिंगंचिह्नंभवेत् ॥१॥ बलादितिश्लोकषट्कंवाक्यम् । अहंकारमयेचित्तेगलतिशिथिलीभवति दुष्कृतेचगलतिसतिबलात्परेषांयत्नविशेषात्संजाताअपिलोभमोहादयोदोषाः पयांसिचसरोरुहमिवसितंविमलमाशयंनलिंपंतिनस्पृशंति २

मुदिताद्यामैत्र्यादयःश्रियःशोभाहेतवोवक्रंकदाचिदपिनमुंचंति ॥ ३ ॥ वासनारूपाग्रंथयोविच्छिन्नाइवशनैस्त्रुटयंतिभ्रश्यंतेकोपादयोऽपिक्षीयंते ॥ ४ ॥ इंद्रियाणिउच्चैर्नोल्लसंतिनहिस्फुरंतिखेदोदैन्यंचतथापूर्ववन्नस्फुरति ॥ ५ ॥ दुःखानिनोपबृंहंतिनवर्धंतेसुखानिचनवल्गंतिपारवश्यहेतवोनभवंतिहृदिशैत्यप्रदायिनीसर्वविषयासमताउदेति ॥ ६ ॥ सुखदुःखादयोमुखेदृश्यमानाअपितत्तद्विकारैरभिनीयमानाअपितु

मुदिताद्याःश्रियोवक्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्रेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथयश्छिन्नाइवत्रुटयंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रियाण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखादयस्त्वेतेदृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नतुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदेत्यस्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥ उपशांतंचकांतंचसेव्यमप्रतिरोधिच ॥ निभृतंचोर्जितंस्वच्छंभवतीत्यमलंवपुः ॥ ९ ॥ भावाभावावरुग्णोऽपिविचित्रोऽपिमहानपि ॥ नानंदायनखेदायसतांसंसृतिविभ्रमः ॥ १० ॥

च्छलात्कल्पितत्वात्मनोनलिंपंति ॥ ७ ॥ चित्तइति ॥ श्लोकद्वयंवाक्यम् । किंचिच्चितेगलितेसतिससाधुर्गीर्वाणानांगणस्यापिस्पृहणीयतांअभिलषणीयतांगच्छति ॥ ८ ॥ तस्यचवपुरुपशांतंकांतंकांतिमत् अप्रतिरोधिसमाधेरप्रतिबंधकंनिभृतंनिर्विकारंऊर्जितंदैन्यरहितंस्वच्छंनिर्मलंचसत्इत्थमनेनप्रकारेणसेव्यंभवति ॥ ९ ॥ भावेति ॥ संसृतिविभ्रमःभावाभावावरुग्णोऽपिभावाभावाभ्यामुत्पत्तिविपत्तिभ्यांअ

वरुणोऽपिभंगयुक्तोऽपिविचित्रोऽपिमहानपिसतांतत्वज्ञानिनानानंदायनखेदायहर्षविषादहेतुर्नभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ बुध्येति ॥ बुध्यायदा लोकनंविचारःतन्मात्रसाध्येअस्मिन्मोक्षलक्षणेअस्तमितापदिवस्तुनियोमोहान्नप्रवर्ततेतंधिगस्तु ॥ ११ ॥ विश्रांतिमिति ॥ उचितांवि श्रांतिंतत्त्वनिष्ठामाप्तुंचिरसंगनिमित्तानांदुःखरत्नानांआकरंजननसागरमुत्तितीर्षोःपुंसः किंभोगकैरितिवैराग्यपूर्वंकोऽहंइदंजगच्चकथंकेनप्र

बुध्यालोकनसाध्येऽस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तंधिगस्तुनराधमम् ॥ ११ ॥
विश्रांतिमाप्तुमुचितांचिरसंगदुःखरत्नाकरंजननसागरमुत्तितीर्षोः ॥ कोऽहंकथंजगदिदंचपरश्चकः
स्यात्किंभोगकैरितिमतिःपरमोऽभ्युपायः ॥ १२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्ना
मभूपतिः ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवोयथामुक्तस्तथाश्रृणु ॥ १३ ॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपालःस्वराज्यंपरिपा
लयन् ॥ कदाचिदेकांतगतोमनसासमचिंतयत ॥ १४ ॥ जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थितेः ॥
अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतुःस्यादितिस्वयम् ॥ १५ ॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि ॥
अथैकदापृच्छदसौब्रह्मलोकागतंमनुम् ॥ पूजितंस्वसभासंस्थंभगवंतंप्रजापतिम् ॥ १६ ॥ इक्ष्वा
कुरुवाच ॥ मांयोजयतिधाष्टर्येनभगवन्करुणानिधे ॥ भवत्प्रसादएवायंभवंतंप्रष्टुमंजसा ॥ १७ ॥
कुतःसर्गोऽयमायातःस्वरूपंचास्यकीदृशम् ॥ कियदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यताम् ॥ १८ ॥

कारेणोत्पन्नंपरःपरमात्माचकःकीदृशःस्यादितिविचारात्मिकामतिःपरमोमोक्षोपायः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कु तइति ॥ एतज्जगत्कियत्किंपरिमाणंकस्यकिंईश्वरस्यउतजीवानांकदाकस्मिन्कालेप्रादुर्भूतं केनवाकारणेनजातमितिकथ्यताम् ॥ १८ ॥

अहमिति ॥ घनास्तीर्णात्घनंनिरंतरंयथातथा आस्तीर्णात्प्रसारितात् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मनइति ॥ यत्तुवस्तुक्वचिदपिनोदृश्यते इदं तयानप्रतीयते मनःषष्ठेंद्रियातीतंमनःषष्ठंयेषामिंद्रियाणांचक्षुरादीनांतान्यतीतंअविनाशंतदेववस्त्वस्तिसद्रूपंतद्वस्तुआत्मेतिकथ्यते ॥ २२ ॥ इयमिति ॥ तस्मिन्नेवआत्मन्येवमहादर्शेमहतिदर्पणे ॥२३॥ भाःस्वभावसमुत्पन्नाःतेजसःस्वभावादुत्पन्नाःतेजसःस्फुरणस्वभावत्वात्ब्राह्म्यः

अहंकथंचविषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥ विमुच्येयंघनास्तीर्णाज्जालादिवविहंगमः ॥ १९ ॥
मनुरुवाच ॥ अहोनुचिरकालेनविवेकेसुविकाशिनि ॥ विततार्थपरिच्छेत्तासारःप्रश्नस्त्वयाकृ
तः ॥ २० ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन ॥ यथागन्धर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥
॥ २१ ॥ मनःषष्ठेन्द्रियातीतंयत्तुनोदृश्यतेक्वचित् ॥ अविनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते
॥ २२ ॥ इयंतुसर्वदृश्याद्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ २३ ॥
भाःस्वभावसमुत्पन्नाब्राह्म्यःस्फुरणशक्तयः॥काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥२४॥
नबंधोऽस्तिनमोक्षोऽस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते॥२५॥
एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवंपरिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेतत् ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्य
दूरेस्वस्थोभवाभवभयोऽभयसारएव ॥ २६ ॥

ब्रह्मसंबंधिन्यःस्फुरणशक्तयःविक्षेपशक्तयःकाश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिब्रह्मांडतयाविवर्ततेकाश्चित्स्फुरणशक्तयोभूततांप्राणिरूपतांगच्छंति ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ एकमिति ॥ एकंवारिअनेकैस्तरंगभंगैर्यथास्फुरतिएवंचिदेकैवपरितःस्फुरतिएतद्दृश्यंकिंचिदेवनास्ति अतःकाणात्त्वंबंधमोक्षक

ल्पनेदूरेप्रविमुच्यअभवभयः संसारभयरहितः अभयसारः अभयंब्रह्मतत्सारएवभूत्वास्वस्थोभव ॥ २६ ॥ संकल्पोन्मुखतामिति ॥ तस्याश्चि न्मात्ररूपायाः संविदएवसंकल्पोन्मुखतांयाताः सत्यः आपस्तरंगत्वमिवजीवतांयांति ॥ २७ ॥ तइति ॥ तेजीवाः पूर्वमुत्थितेसंसारेसंसरंति सुखदुःखदशामोहश्चमनस्येवास्तिआत्मनितुनास्ति ॥ २८ ॥ अदृश्यइति ॥ अदृश्यःद्रष्टुमशक्योऽपिराहुर्गृहीतेनइंदुनोपाधिनायथादृश्यते

मनुरुवाच ॥ संकल्पोन्मुखतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजी
वताम् ॥ २७ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखदशामोहोमनस्येवास्तिनात्म
नि ॥ २८ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्मादृश्येतात्मावलोक्यते
॥ २९ ॥ नशास्त्रेणापिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया
॥ ३० ॥ पथिगाःपथिदृश्यंतेरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातथैवैतेद्रष्टव्याश्चेन्द्रियारयः ॥ ३१ ॥
एतेषुनादरःकार्यःसतानैवावधीरणम् ॥ पदार्थमात्रताविष्टास्तिष्ठंत्वेतेयथास्थितम् ॥ ३२ ॥ पदा
र्थजातंदेहादिधियासंत्यज्यदूरतः ॥ आशीतलांतःकरणोनित्यमात्ममयोभव ॥ ३३ ॥ देहोह
मितियाबुद्धिःसासंसारनिबंधिनी ॥ नकदाचिदियंबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभिः ॥ ३४ ॥

तथाअनुभवमात्ररूपोऽप्यात्मादृश्येनदेहाद्युपाधिनावलोक्यते ॥ २९ ॥ नेति ॥ स्वात्मनैवस्वपौरुषेणैवस्वयासत्वगुणनिष्ठयाधियाआत्माप रमेश्वरोदृश्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतेष्विति ॥ सताविदुषाएतेषुदेहेंद्रियादिषुआदरोनकार्यः । अवधीरणंअवज्ञापकंनैवकार्यं एतेदेहादयःप दार्थमात्रताविष्टाःपदार्थमात्रतामितिबुद्धिविषयाःसंतोयथास्थितंतिष्ठंतु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नेति ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपःनकिंचिन्मात्रंविश्वविलक्षणंयच्चिन्मात्रंतद्रूपः ॥ ३५ ॥ यथेति ॥ भानवंसूर्यसंबंधितेजोविमलतोयानांबहिरंतश्चसर्वत्रयथातिष्ठति तथैवात्मासर्ववस्तुषुबहिरंतश्चसर्वत्रतिष्ठति ॥ ३६ ॥ सन्निवेशेति ॥ यथाहेम्नःसन्निवेशांशवैचित्र्यंसन्निवेशःसंस्थानंअंशाएकदेशाः तेषांवैचित्र्यंनानारूपतैवअंगदादिनाकेयूरादिभूषणभावेन नचवस्त्वंतरं तथैवआत्मनोमायासहायस्यसंनिवेशांशवैचित्र्यं एवंतदतद्रूपाचेतनाचेतनात्मिकाजगदादिनालोकलौकिकप्रपंचभावः॥ ३७॥ विनाशेति ॥ भूततरंगिकाःभूतानिप्राणिनएवतरंगा

नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोऽस्मिगगनादणुः॥ इतियाशाश्वतीबुद्धिःसानसंसारबंधनी ॥ ३५ ॥
यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभानवम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतथात्मासर्ववस्तुषु ॥ ३६ ॥ सन्निवे
शांशवैचित्र्यंयथाहेम्नोंऽगदादिना॥ आत्मनस्तदतद्रूपातथैवजगदादिना ॥ ३७ ॥ विनाशवाड
वाक्रांतंकल्पकालमहार्णवम् ॥ जगज्जालतरंगिण्योयांतिभूततरंगिकाः ॥ ३८ ॥ तस्याप्यद्याप्य
पूर्णस्ययःपाताकालवारिधेः ॥ तमात्मानंमहागस्त्यंराजन्भावयसर्वदा ॥ ३९ ॥ अनात्मन्या
त्मतामस्मिन्देहादौदृश्यजालके॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥ ४० ॥ कुचको
टरसंसुप्तंविस्मृत्यजननीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थंतथात्मार्थमयंजनः॥ ४१ ॥

यासांताःजगज्जालान्येवतरंगिण्योनद्यःविनाशवाडवाक्रांतंविनाशेनैववाडवाग्निनाव्याप्तंकल्पकालमहार्णवंप्रलयकालमेवमहार्णवंयांति । नद्यःसमुद्रइवजगज्जालानिप्रलयकालेलीयंतइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तस्येति ॥ अद्यापिगतेष्वपिकल्पकोटिष्विदानीमपिअपूर्णस्यतस्यापिसर्वसंहर्तुरपिकालवारिधेः कालस्यैवसमुद्रस्ययःपातासंहर्तातंमहागस्त्यमगस्त्यादपिमहाप्रभावमात्मानंसर्वदाभावय ॥ ३९ ॥ अनात्मनीति ॥ अनात्मनिदेहादौदृश्यजालकेआत्मतामात्माभिमानंत्यक्त्वासत्वंज्ञानमुपारूढोगूढः संवृताकारोयथासुखंतिष्ठ ॥ ४० ॥ कुचेति ॥ य

थाहिकाचिज्जननीजनयित्रीनारीकुचकोटरसंसुप्तंकुचयोरंतरेप्रसुप्तंसुतंविस्मृत्यतत्रत्यमबुद्ध्वापुत्रार्थंपार्श्वयोः शयनेचापश्यंतीहंतकयातः सुतइ
ति तदर्थंरोदितितथात्यंतसन्निहितमप्यात्मानंविस्मृत्यायंजनस्तदर्थंआत्मान्वेषणार्थंरोदितिखिद्यते ॥ ४१ ॥ अजेरेति ॥ अयंजनःअजरा
मरमात्मानंअबुद्ध्वावपुर्व्ययेदेहनाशेसति हाहतोऽहमनाथोऽहंनष्टोऽस्मीतिचपरिरोदिति ॥ ४२ ॥ यथेति ॥ वारिजलंयथापरिस्पंदवशात्तरंग
फेनबुद्बुदादिरूपेणनानाकारंविलोक्यते तथाचिद्रूपंब्रह्मसंकल्पवशतः परिबृंहितंपरितोवियदादिरूपेणविवृद्धंसत्नानाकारंविलोक्यते॥४३॥
संस्थाप्येति॥संकल्पकलंकमुक्तंचित्तमात्मनिसंस्थाप्यउपशांतसंकल्पःसन्स्पंदेऽपिविक्षेपेऽपिअस्पंदइवस्पंदरहितइवस्वस्थोनिर्विकारईश्वरात्मा

अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति॥ हाहतोऽहमनाथोऽहंनष्टोऽस्मीतिवपुर्व्यये॥ ४२ ॥ यथावारिपरि
स्पंदान्नानाकारंविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्ब्रह्मपरिबृंहितम् ॥ ४३ ॥ संस्थाप्यसंकल्पकलंक
मुक्तंचित्तंत्वमात्मन्युपशांतशंकः ॥ स्पंदेऽप्यविस्पंदइवेश्वरात्मास्वस्थःसुखीराज्यमिदंप्रशाधि ॥४४॥
मनुरुवाच ॥ सर्गात्मभिर्विभुःस्पंदैःक्रीडतेबालवत्स्वयम् ॥ संहारात्मकशक्त्याथसंहृत्यात्मनितिष्ठ
ति ॥ ४५ ॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्याबद्ध्यतेयया ॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यतेयया ॥४६॥
चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनांयथार्चिषः ॥ यथापत्रादिवृक्षाणांनिर्झराणांयथाकणाः ॥ ४७ ॥

सुखीराज्यमिदंप्रशाधिपालय ॥ ४४ ॥ सर्गेति ॥ विभुर्व्यापकःआत्मासर्गात्मभिः स्पंदैर्बालवत्क्रीडतेअथस्वयमेवसंहारात्मकशक्त्यासं
हरणस्वभावयाशक्त्यासर्वंसंहृत्यात्मन्येवतिष्ठति ॥ ४५ ॥ स्वयमिति ॥ अस्यात्मनःस्वयमेवतथाताद्दशीशक्तिरुदेति ययाशक्त्याआबध्य
तेययाचस्वयमुन्मुच्यते तथाभूताशक्तिरप्यस्यस्वयमेवोदेति बंधमोक्षहेतूशक्तीउभेअप्यात्मनःस्वभावसिद्धेइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ चंद्रेति ॥ श्लो
कद्वयंवाक्यम् । चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनांचंद्रश्चअर्कश्चवह्निश्चतप्तायश्चरत्नानिचतान्यादिर्येषांतेषांतेजोद्रव्याणामर्चिषोज्वालाययथाअभि

न्नाअपिभिन्नतयाकल्पिताः यथाचवृक्षाणांपत्राणियथानिर्झराणांप्रवाहाणांकणाःशीकराः ॥ ४७ ॥ तथेदंजगद्बुद्ध्यादिजगद्बुद्धिर्भूतबुद्धि भौतिकबुद्धिरित्यादिकंसर्वंस्फारेब्रह्मणिकल्पितंसत्तदेवब्रह्मात्मकमेवअविद्यावशात्तुअवस्थितंअतज्ज्ञानांदुःखदंप्रवर्तते ॥ ४८ ॥ अहोइ ति ॥ इयंचित्रामायाविश्वविमोहिनीअहोयत्यस्मात्कारणात्आत्मापुरुषः सर्वांगप्रोतमपिसर्वेष्ववयवेषुव्याप्तमपिआत्मानंस्वरूपंनपश्यति नावबुद्धयते ॥ ४९ ॥ चिदाकाशेति ॥ ब्रह्मकवचःब्रह्मैवपरिपूर्णब्रह्मभावनैवकवचंरक्षकंयस्यसएवसुखीजीवन्मुक्तः ॥ ५० ॥ अहमिति ॥

तथेदंब्रह्मणिस्फारेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम् ॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातदवस्थितम् ॥ ४८ ॥
अहोनुचित्रामायेयंताताविश्वविमोहिनी ॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मायदात्मानंनपश्यति ॥ ४९ ॥ चि
दाकाशमयंसर्वंजगदित्येवभावयन् ॥ यस्तिष्ठत्युपशांतोऽतःसब्रह्मकवचःसुखी ॥ ५० ॥ अहम
र्थविमुक्तेनभावेनाभावरूपिणा ॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभावयेत् ॥ ५१ ॥ इदंरम्यमिदं
नेतिबीजंतद्दुःखसंततेः ॥ तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः ॥ ५२ ॥ राजन्नभावना
स्त्रेणरम्यारम्यविभागिना ॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवांतर्विलूयताम् ॥ ५३ ॥ अभावनेनभावनं
विलूयकर्मकाननम् ॥ परंसमेत्यतानवंविशोकएवतिष्ठभो ॥ ५४ ॥

अहमर्थोऽहंकारः तद्विमुक्तेनाभावरूपिणानिरुपाधिकत्वव्यपदेशेनभावेनाशयेनसर्वंजगत्कर्मनिरालंबंनिराश्रयंचिद्रूपंशून्यंचिदाकाशमिति भावयेत् ॥ ५१ ॥ इदमिति ॥ इदंरम्यमिदमरम्यमितिभेदभावनंतद्दुःखसंततेर्बीजंतस्मिन्बीजेसाम्याग्निनादग्धेदुःखस्यकुतोऽवसरः ॥ ५२ ॥ राजन्निति ॥ रम्यारम्यविभागिनाअभावनारूपेणास्त्रेणस्वेनपौरुषातिशयेनचअंतरेवविलूयतांछिद्यताम् ॥ ५३ ॥ अभावनेनेति । भाव नंभेदभावनंतन्निबंधनंकर्मकाननंच अभावनेनशस्त्रेणविधूयपरंतानवंवासनातानवंसमेत्यविशोकएवतिष्ठ भोइतिसंबोधनम् ॥ ५४ ॥

भरितेति ॥ भरितभुवनाभोगःपरिपूर्णात्मभावनयापूरितभुवनविस्तारोभूत्वाविभागबहिष्कृतोभेदबुद्धिरहितोगलितकलनाभासोल्लासो निर्वासनज्ञानविलासःविवेकविलासवान्अधिगतपरमानंदस्पंदोनिरामयःशमेनसमःसितउज्ज्वलः स्वच्छोनिर्मलश्चाभोगःपरिपूर्णतायस्यता दृशश्चसन्चिरायअभयचिद्वपुःअभयंचिद्रूपंवपुर्यस्यतादृशोभव ॥ ५५ ॥ अथज्ञानभूमिकाःसप्तसंक्षेपेणदर्शयन्नाह ॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्र सत्संगादिभिःप्रज्ञाविवर्धनंयोगस्यप्रथमाभूमिकेत्यर्थः पूर्वंतुशुभेच्छेत्युक्ता ॥ ५६ ॥ विचारणेति ॥ विचारणाद्वितीयाअसंगभावनातृतीया

भरितभुवनाभोगोभूत्वाविभागबहिष्कृतोगलितकलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥ अधि
गतपरमानंदस्पंदश्चिरायनिरामयःशमसमसितस्वच्छाभोगोभवाभयचिद्वपुः ॥ ५५ ॥ मनुरुवा
च ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैःप्रज्ञामादौविवर्धयेत् ॥ प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यनवयोगिनः ॥ ५६ ॥
विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना ॥ विलापिनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका ॥५७॥
शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभवतिपंचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोऽत्रतिष्ठति ॥ ५८॥ असंवे
दनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका ॥ आनंदैकघनाकारासुषुप्तसदृशस्थितिः ॥ ५९ ॥ तुर्यावस्थोप
शांताचमुक्तिरेवहिकेवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ॥ ६० ॥

इयमेवमनसःतनुत्वसंपादकत्वात् तनुमानसेतिपूर्वमुक्ताचतुर्थीतुवासनाविलयात्मकत्वातविलापिनीत्युच्यते पूर्वंतुवासनाविलयाच्चित्तस्यस त्वापत्त्यासत्वापत्तिरित्युक्ता ॥ ५७ ॥ शुद्धेति ॥ शुद्धोनिर्वासनःसंविन्मयश्चआनंदःतद्रूपापंचमी । अत्रअस्यांभूमिकायांअर्धसुप्तप्रबुद्धा भःअर्द्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्धश्चयःतादृशव्यवहारोजीवन्मुक्तस्तिष्ठति ॥ ५८ ॥ असंवेदनेति ॥ अर्धत्रयंवाक्यम् । षष्ठीत्वसंवेदनरूपाआनंदैकघ नाकारासुषुप्तसदृशस्थितिः ॥ ५९ ॥ उपशांताचसाभूमिकाजाग्रदादित्रयातीतत्वात् तुर्यावस्थाकेवलंमुक्तिरेव ॥ ६० ॥

इयमेवासंवेदनरूपैवपदार्थाभाविनीतिपूर्वमुक्ता । समतेतिअर्द्धत्रयंवाक्यम् । यासमतासर्वत्रपरिपूर्णतायावासौम्यास्वच्छतासासप्तमीभूमिकानिर्वाणरूपिणीतुर्यातीतापराअवस्थापरिप्रौढासासप्तमोजीवतांनविषयाविदेहमुक्तैकविषयेत्यर्थः । इयंतुस्वरूपनिष्ठतारूपास्वच्छतातुर्यगेतिपूर्वमुक्ता ॥ ६१ ॥ पूर्वेति ॥ श्लोकत्रयंवाक्यम् उक्तासुसप्तसुपूर्वावस्थात्रयंजाग्रदितिसंस्थितं चतुर्थीतुस्वप्नइत्युक्ता यस्मात्तत्रजगत्स्वप्नाभंवर्तते ॥ ६२ ॥ पंचमीत्वानंदैकघनीभावासुषुप्ताख्याअसंवेदनरूपाषष्ठीतुर्यपदाभिधा ॥ ६३ ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदा

तुर्यातीतातुयावस्थापरानिर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविषयःसान्नजीवताम् ॥ ६१ ॥ पूर्वावस्थात्रयंत्वत्रजाग्रदित्येवसंस्थितम् ॥ चतुर्थीस्वप्नइत्युक्तास्वप्नाभंयत्रवैजगत् ॥ ६२ ॥ आनंदैकघनीभावासुषुप्ताख्यातुपंचमी ॥ असंवेदनरूपातुषष्ठीभवतिभूमिका ॥ ६३ ॥ तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ६४ ॥ अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावितम् ॥ मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया ॥ ६५ ॥ यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ आत्मारामोनरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ ६६ ॥ व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवायतिः ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान् ॥ ६७ ॥

त्मिका उत्तमासप्तमीभूमिकातुर्यातीतपदावस्था ॥ ६४ ॥ अंतरिति ॥ चित्तस्यांतःप्रत्याहृतिवशात् अंतर्निरोधाद्धेतोश्चेत्यंनविभावितंचेत्तर्हितयामहासमतयाहेतुनामुक्तएवासिअसंदेहः ॥ ६५ ॥ यदिति ॥ भोगसुखदुःखांशैःभोगेषुविषयेषुयेसुखदुःखांशाःतैरपरामृष्टपूर्णधीःसन्नरःआत्मारामस्तिष्ठेदितियत् तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ ६६ ॥ व्यवहारीति ॥ एवंमतिःपूर्वोक्तप्रकारमतियुक्तोयःपुमान्सव्यवहारीभवतुउपशांतोवाभवतु गृहस्थोवाभवतुयतिर्वाभवतुसशरीरोऽशरीरोवाभवतुसर्वथापिमुक्तएवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

नेति ॥ अहंनम्रियेनचजीवामिप्राणानांत्यागोधारणंचदेहादिधर्मएवनपुनरात्मधर्मइत्यर्थः । अयमहंसन्नअसन्नपिनअस्तिनास्तिव्यवहार योरविषयत्वात् अहंनकिंचिच्चित्विश्वविलक्षणाच्चिद्रूपइतिमत्वाजीवन्नपिनशोचति ॥ ६८ ॥ अलेपकइति ॥ अलेपकोजीवोनीरागःशांतवासनोनिरंशश्चाहंचिदाकाशमस्मीतिमत्वानशोचति ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तिर्यगिति ॥ चिद्रूपस्यानंतविलासस्यमेमहिमातिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चव्यापकोवर्ततइतिज्ञात्वाकइवक्षीयते ॥ ७२ ॥ बद्धेति ॥ योऽर्थोबद्धवासनंप्रगाढसंगंसेव्यतेभुज्यतेअसावर्थःसुखयतिसुखंकरो

नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नहम् ॥ अहंनकिंचिच्चिदितिमत्वाजीवन्नशोचति ॥ ६८ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निरंशोऽस्मिचिदाकाशइतिमत्वानशोचति ॥ ६९ ॥ अहंमत्याविरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः ॥ शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति ॥ ७० ॥ तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागामरेषुच ॥ यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति ॥ ७१ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमाहिमाचितः ॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइवक्षयी ॥ ७२ ॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः ॥ ७३ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसुखदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम् ॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः ॥ ७४ ॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्याकर्मयत्क्रियतेनघ ॥ तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति ॥ ७५ ॥

ति यच्चवस्तुसुखायजायतेतदेवाशुनाशतोविनाशाद्धेतोःदुःखायस्यात् ॥ ७३ ॥ अविनेति ॥ इत्थंसुखदुःखयोरविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धं अतस्तेसहैवप्रवर्तंतेनिवर्तंतेचयस्त्वर्थस्तनुवासनंविगतवासनंवासेव्यते असावर्थःसुखायमदहेतवेनभवतिकालेननाशात्दुःखदोऽपिनभवति ॥ ७४ ॥ क्षीणेति ॥ यत्कर्मक्षीणवासनयाबुद्ध्याक्रियतेतत्कर्मदग्धबीजवत्भूयःसुखदुःखादिरूपमंकुरंनप्रविमुंचति ॥ ७५ ॥

देहेति ॥ देहेंद्रियादिनाकरणौघेनकरणकलापेनकर्मकल्पते । अत्रकरणसमूहेकःकर्ताभोक्तावाउपपद्यते ॥ ७६ ॥ भावनामिति ॥ सर्वभावेभ्यःसर्वपदार्थेभ्यःसकाशात्तद्विषयांभावनांसमुत्सृज्यप्रत्याहृत्यसमुत्थितःसम्यक्कैवल्यायोद्यतः पुमान्शशांकवच्छीतलःपूर्णश्चभासातेजसाभास्करइवभाति ॥ ७७ ॥ क्रियमाणेति ॥ देहशाल्मलेर्देहएवशाल्मलिर्वृक्षविशेषःतस्यसंबंधिनीक्रियमाणाकृतावाकर्मतूलश्रीःपुण्यापुण्यकर्मरूपातूलसमृद्धिर्ज्ञानानिलसमुद्धृतातत्त्वज्ञानमहावायुनाविक्षिप्तासतीप्रोड्डीयक्वापिगच्छति ॥ ७८ ॥ जंतोःसंबंधिनीसर्वैवकलावि

देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्पते ॥ एकःकर्तात्रभोक्तावाकइवांगोपपद्यते ॥ ७६ ॥ भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः ॥ शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः ॥ ७७ ॥ क्रियमाणाकृताकर्मतूलश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ ज्ञानानिलसमुद्धूताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति ॥ ७८ ॥ सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति ॥ एषाज्ञानकलात्वंतःसकृज्जातादिनेदिने ॥ ७९ ॥ वृद्धिमेतिबलादेवसुक्षेत्रव्युप्तबीजवत् ॥ ८० ॥ एकःस्फुरत्यखिलवस्तुषुविश्वरूपआत्मासरःसुजलधिष्विवतोयमच्छम् ॥ संशांतसंकलनभूरिकलापमेकंसत्तांशमात्रमखिलंजगदंगविद्धि ॥ ८१ ॥ मनुरुवाच ॥ यावद्विषयभोगाशाजीवाख्यातावदात्मनः ॥ अविवेकेनसंपत्तायासाप्याशानतुस्वतः ॥ ८२ ॥

द्याअनभ्यासेनपुनःपुनःपरिशीलनाभावेननश्यति । हिशब्दःप्रसिद्धौ प्रसिद्धोऽयमर्थः ॥ ७९ ॥ ज्ञानंतुसुक्षेत्रव्युप्तशालिवत्अंतर्वर्धतएव ॥ ८० ॥ एकइति ॥ सरःसुजलधिषुचतोयमिवाखिलवस्तुषुविश्वरूपएकएवात्मास्फुरति अतःकारणादखिलंजगत्संशांतसंकलनभूरिकलापंप्रशांतसंकल्पभूयिष्ठकलापंसत्तांशमात्रमेकंवस्तुविद्धि ॥ ८१ ॥ यावदितिश्लोकद्वयंवाक्यम् । आत्मनःपुरुषस्ययावत्यावंतंकालंविषयभोगाशावर्तते तावदेवजीवाख्याजीवभावः साआशाप्यविवेकेनसंपन्नानतुस्वतः ॥ ८२ ॥

यदातुसाआशाविवेकवशतःक्षयंयातातदाअनामयःसन्नात्माजीवत्वमुत्सृज्यब्रह्मतामेति ॥ ८३ ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ ऊर्ध्वादूर्ध्वलोकादधःअधो लोकंव्रजन्नधस्ताच्चपुनरूर्ध्वंव्रजन्कर्मवशतया संसाराघट्टस्यसंसाररूपस्यघटीयंत्रस्यचिंतारज्ज्वांसंकल्पनात्मकबंधनरज्जौमाघटीभव अरघ ट्टघटवद्भ्रमणभाजनंमाभूः ॥ ८४ ॥ इदमिति ॥ इदंपुत्रकलत्रादिकंममदीयमहंवास्यपित्रादेःसंबंधीतिव्यवहारंघनभ्रमंमोहाद्येसेवंतेतेश ठाःअधस्तादधोयांतिपुनःपुनरधोगतिमेवप्राप्नुवंति ॥ ८५ ॥ अस्येति ॥ अहमस्यपित्रादेःसंबंधीएषपुत्रादिर्मेमदीयःअयमहमेतादृशोऽहमि

विवेकवशतोयाताक्षयमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्यब्रह्मतामेत्यनामयः ॥ ८३ ॥
ऊर्ध्वादधस्त्वधस्ताच्चपुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसाराघट्टस्यचिंतारज्ज्वांघटीभव ॥ ८४ ॥
इदंममाहमस्येतिव्यवहारंघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवंतेतेऽधस्ताद्यांत्यधःशठाः ॥ ८५ ॥ अ
स्याहमेषमेसोऽयमहमेवंतुयैःकिल ॥ मोहोबुद्ध्यापरित्यक्तऊर्ध्वादूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ८६ ॥ स्वप्र
काशंस्वमात्मानमवलंब्याविलंबितम् ॥ आस्वसंपूरिताकाशंजगंतिनृपपश्यहे ॥ ८७ ॥ यदैवै
वंचितोरूपंततंबुद्धमखंडितम् ॥ तदैवतीर्णसंसारःपरमेश्वरतांगतः ॥ ८८ ॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणा
यद्यत्कर्तुंसमुद्यताः ॥ तदहंचिद्वपुःसर्वंकरोमीत्येवभावयेत् ॥ ८९ ॥

ति एवंतुमोहोयैर्विवेकिभिःबुद्ध्यापरित्यक्तः तेऊर्ध्वादूर्ध्वंप्रयांतिउत्तरोत्तरमुत्कृष्टामेवगतिंप्रयांति ॥ ८६ ॥ स्वप्रकाशमिति ॥ स्वप्रकाशंस्व मात्मानमविलंबितमेवावलंब्यतत्त्वतोनिश्चित्यआस्वसुखेनतिष्ठ । जगंतिचसर्वाणिसंपूरिताकाशमात्मानमेवपश्य ॥ ८७ ॥ यदेति ॥ एवंततं व्याप्तंचितोरूपंयदैवाखंडितंयथातथाबुद्धं तदैवतीर्णसंसारःसन्बोधात्सपरमेश्वरतांगतः ॥ ८८ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मादयोयद्यत्सृष्ट्यादिकंक र्तुंसमुद्यतास्तत्सर्वंचिद्वपुरहंकरोमीत्येवभावयेत् चिद्रूपस्यात्मनएकत्वात् ॥ ८९ ॥

येष्विति ॥ येषुयेषुदर्शनेषुवैदिकेष्ववैदिकेषुवायदायस्मिन्कालेयद्यन्मतंनिगद्यतेतत्सर्वंसत्यमेव हियस्मात्कारणाच्चिद्विलासःअनंकुशोनि
रर्गलः ॥ ९० ॥ चिदिति ॥ चिन्मात्रत्वंप्रयातस्यअतएवतीर्णमृत्योःउत्तीर्णसंसारस्यअचेतसःनष्टचित्तस्ययःपरमानंदोभवेत् असावानं
दःकेनवाआनंदेनोपमीयते । ब्रह्मानंदतुल्यस्यानंदस्याभावात् ॥ ९१ ॥ नापीतिअर्धत्रयंवाक्यम् ॥ भुवनंजगतकर्तृ नापिशून्यंअशू
न्यमपिन आत्मनोऽन्यस्यवस्तुनोऽभावात् । इत्थमनिर्वचनीयंभुवनंभावयन्भव । एतत्एतादृशमनिर्वचनीयंरूपमासाद्यप्रकृतिरविद्याभुव

येषुयेषुयदायद्यद्दर्शनेषुनिगद्यते ॥ सर्वमेवांगतत्सत्यंचिद्विलासोह्यनंकुशः ॥ ९० ॥ चिन्मात्रत्वं
प्रयातस्यतीर्णमृत्योरचेतसः ॥ योभवेत्परमानंदःकेनासावुपमीयते ॥ ९१ ॥ नाप्यशून्यंनशून्यं
चनाचिद्रूपंनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपंनान्यरूपंभुवनंभावयन्भव ॥ एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिः
परिशाम्यति ॥ ९२ ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः ॥ अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयं
विलीयते ॥ प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः ॥ ९३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृ
त्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः ॥ ९४ ॥
मनुरुवाच ॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनाचिदाशितः ॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते ९५

नादिरूपापरिशाम्यति ॥ ९२ ॥ नेतिअर्धत्रयंवाक्यम् ॥ मोक्षनामामोक्षशब्दवाच्योदेशःकश्चिन्नास्ति । कालश्चमोक्षनामानास्ति । इत
रास्थितिरवस्थावामोक्षनाम्नीनास्ति । किंतुइयंभावनानाम्नीवासनारूपाप्रकृतिरविद्याअहंकृतिरूपस्यविमोहस्यक्षयेणविलीयतेएषएवप्रकृ
तिविलयएवसमोक्षःस्यात् ॥ ९३ ॥ प्रशांतेति ॥ प्रशांतंशास्त्रार्थविचाररूपंचापलंयस्यनिवृत्तंनानारसंकाव्यविषयंकौतुकंयस्य निरस्ता
निःशेषाविकल्पविभ्रमाभ्रांतयोयस्यतादृशःसमःसाम्यनिष्ठःपुमान्शाश्वतात्मकःसुखंतिष्ठति ॥ ९४ ॥ येनेति ॥ येनकेनचिदनियतेनवस्त्र

वल्कलकंबलकंथादिनाआच्छन्नःआच्छादनवान् येनकेनचिदनियतेनभोज्यवस्तुनाआशितोभोजनवान् यत्रक्वचनस्थंडिलेपर्यंकेवाशायी यःसबाह्यवस्तुनिःस्पृहोब्रह्मवित्सम्राडिवसाम्राज्याधीश्वरइवराजते ॥ ९५ ॥ वर्णेति ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रणया वर्णाब्राह्मणादयः आश्रमाःब्रह्मचर्यादयः वर्णधर्माणामाश्रमाचाराणांचयानिशास्त्राणिबोधकानितेषांयायंत्रणानियमरूपामर्यादातयाउज्झितोदेहाद्यभिमान रहितःपुमान्पंजरात्केसरीसिंहइवजगज्जालान्निर्गच्छति ॥ ९६ ॥ वाचामितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ विषयाशादृशोज्झितःअत्यंतविरक्तः पुमान्वाचामतीतविषयःअतीतवाग्विषयःशरदिनभःस्थलमिवकामपिनिरुपाधिकांशोभामुपगतः ॥ ९७ ॥ गिरौस्थितोमहाह्रदइवगंभीरश्च

वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रणयोज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी ॥ ९६ ॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादृशोज्झितः ॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीवनभःस्थलम् ॥ ९७ ॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः ॥ परानंदरसाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि ॥ ९८ ॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ नपुण्येननपापेननेतरेणचलिप्यते ॥ ९९ ॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथानायातिरंजनम् ॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम् ॥ १०० ॥ विहरन्जनतावृंदेदेहकर्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ १ ॥

प्रसन्नश्चपरानंदरसाक्षुब्धःपरमानंदास्वादनिश्चलःस्वात्मनिस्वात्मनास्वस्वरूपेणरमते ॥ ९८ ॥ सर्वेति ॥ नेतरेणविलिप्यते। पुण्यपापाभ्यामितरेणजात्यायुर्भोगरूपेणतद्विपाकेनापिनलिप्यते ॥ ९९ ॥ स्फटिकइति ॥ स्फटिकोमणिःप्रतिबिंबेननीलपीतादिनाद्रव्येणयथारंजनंतद्वर्णसंक्रांतिंनायातितथातज्ज्ञोब्रह्मविदपिकर्मफलेनअंतःकरणेनरंजनंनायाति ॥ १०० ॥ विहरन्निति ॥ जनतावृंदेजनताःनानाजातीयाःजनसमूहाःतासांवृंदेव्यूहेविहरन्भेदाऽभिमानरहितस्तज्ज्ञोदेहस्यकर्तनैश्छेदनैःपूजनैःगंधपुष्पादिभिरर्चनैः प्रतिबिंबगतैःस्वदेहप्रतिबिंब

गतैश्छेदनपूजनैरिवखेदाह्लादौनजानाति ॥ १ ॥ निस्तोत्रइति ॥ तज्ज्ञःपुमान्निस्तोत्रःस्वविषयात्परविषयाच्चस्तोत्रान्निष्क्रांतोनिर्विकारश्च पूज्यपूजाविवर्जितःस्वव्यतिरिक्तस्यपूज्यस्याभावात् सर्वाचारनयक्रमैःकदाचित्संयुक्तःकदाचिद्वियुक्तश्चवर्तते ॥ २ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्तज्ज्ञाल्लोकोनोद्विजतेसर्वभूताभयप्रदानात् सचलोकान्नोद्विजतेभयहेतोःस्वव्यतिरिक्तस्यवस्तुनोभावात् । रागादिभिस्त्यज्यतेकदा

निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः ॥ संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः ॥ २ ॥ तस्मा
न्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते ॥ ३ ॥ प्रमेयेकस्य
चिदपिनारोहतिमहाशयः ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यद्गुराशयः ॥ ४ ॥ तनुंत्यजतिवातीर्थे
श्वपचस्यगृहेऽथवा ॥ माकदाचनवाराजन्वर्तमानेचवाक्षणे ॥ ५ ॥ ज्ञानसंपत्तिसमयेमुक्तोऽसौवि
गताशयः ॥ अहंभ्रांतिर्हिबंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षयः ॥ ६ ॥ संपन्नोयस्यसोऽयंतुपूजार्होमनुजैः
सदा ॥ सपूजनीयःसस्तुत्योनमस्कार्यःसयत्नतः ॥ ७ ॥ सनिरीक्ष्योऽभिवाद्यश्चविभूतिविभवै
षिणा ॥ ८ ॥ नयज्ञतीर्थैर्नतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परमंपवित्रम् ॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानां
भक्त्यासतामात्मविदांपदंयत् ॥ ९ ॥

चिद्युज्यतेच ॥ ३ ॥ प्रमेयइति ॥ तज्ज्ञोमहाशयत्वात्कस्यचिदपिप्रभोःप्रमेयेप्रमाविषयेनारोहति महतामपिकदाचित्दुर्लभोभवतीत्यर्थः । असौतज्ज्ञोऽद्गुराशयत्वात्बालेनापिकदाचित्प्रमेयीक्रियते बालस्यापिकदाचित्सुलभोभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति ॥ क्षीणभवामयानामात्मविदांसतांभक्त्यासेवयापरमंपदमासाद्यते । तत्पवित्रंपरमंपदंयज्ञतीर्थतपोदानैरपिनासाद्यते ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वासभगवानिति ॥ ब्रह्मगृहंब्रह्मलोकं ॥ ११० ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेइक्ष्वाकूपाख्यानंनामैकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ पूर्वंस्वविचारेणदुर्बोधमपितत्त्वंगुरूपदेशात्सुबोधमितिदर्शितम् । इदानींबुद्धतत्त्वस्यविश्रांतस्यनास्तिप्रायेणलौकिकोव्यवहारइति निदर्शनार्थंमुनिव्याधवृत्तांतोनिरूप्यते ॥ एवमिति ॥ एवंस्थितेजीवन्मुक्तस्यआकाशगमनादयोऽतिशयानसंतीतिपूर्वमुक्तं एवंस्थितेसति अस्यसन्मतेर्जीवन्मुक्तस्यअपूर्वोऽतिशयःकोऽसौभवति ॥ १ ॥ ज्ञस्येति ॥ ज्ञस्यधीःकस्मिंश्चिदेवविश्वविलक्षणेकुत्रचिदेवतत्त्वेअतिशयेनभ

वसिष्ठउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्राह्मंगृहंययौ ॥ इक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोऽभवत् ॥ ११० ॥ इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेइक्ष्वाकूपाख्यानंनामएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ श्रीरामउवाच ॥ एवंस्थितेहिभगवन्जीवन्मुक्तस्यसन्मतेः ॥ अपूर्वोऽतिशयःकोऽसौभवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ज्ञस्यकस्मिंश्चिदेवांगभवत्यतिशयेनधीः ॥ नित्यतृप्तःप्रशांतात्मासआत्मन्येवतिष्ठति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः ॥ कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३ ॥ अणिमाद्यपि संप्राप्तंतादृशैरेवभूरिशः ॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नेतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोऽस्यनसमोमूढबुद्धिभिः ॥ सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः ॥ ५ ॥

वति । सचतावतैवनित्यतृप्तःप्रशांतात्माचसन्नात्मन्येवतिष्ठतिनान्यदाशास्ते ॥ २ ॥ मंत्रेति ॥ कातत्रस्यादपूर्वताआकाशगमनादेःपक्ष्यादिसाधारणत्वात् जीवभावस्यवानिवृत्तेःकोवाअपूर्वातिशयइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अणिमाद्यपिअष्टविधमैश्वर्यमपितादृशैर्मंत्रादिसिद्धैरेवभूरिशःसंप्राप्तंइतरेणत्वात्मदर्शिनानसंप्राप्तम् । कुतस्तैरेवमंत्रादिसिद्धैर्यत्नेनसाधितत्वात । आत्मदर्शिनात्वणिमाद्यनपेक्षिणाप्रयत्नेनासाधितत्वात ॥ ४ ॥ एषएवेति ॥ अस्यज्ञस्यसर्वत्रबाह्यवस्तुनिआस्थापरित्यागाद्धेतोःसर्वत्रमनोनीरागममलंचेतियत् एषएवास्यविशेषोमूढबुद्धिभिःस

मःसाधारणोनभवति ॥ ५ ॥ तमेवविशेषमाह ॥ एतावदिति ॥ अलिंगमूर्तेर्वर्णाश्रमादिलिंगरहितस्यसंशांतसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्यसंशांतःसंसृतिरूपःचिरभ्रमोयस्य अतएवनिर्वृतस्यनिश्चिंतस्यतज्ज्ञस्यमदनकोपविषादमोहलोभापदांकामक्रोधादिनिमित्तानांआपदामनुदिनंनिपुणंनिर्विकारंतनुत्वंक्षयइतियत्एतावदेवलिंगविशेषइत्यर्थः ॥ ६ ॥ यथेति ॥ यथाहिकश्चिद्विप्रःस्वमात्मीयंसत्वंजात्यादिभिः प्रशस्तत्वमुपेक्ष्याविचार्यदुरीहयापुत्रोत्पादनपर्यंतशूद्रांगनासंगादिरूपयादुश्चेष्टयाशूद्रत्वमंगीकरोति। तथाचमनुः। शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जनयित्वासुतंतस्यांब्राह्मण्यादेवहीयतइति ॥ तथादुरीहयास्वसंकल्पेनस्वाविद्ययावाईश्वरोऽपिजीवत्वमंगीकरोति । अने

एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम् ॥ ६ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंशनैर्विप्रोदुरीहया ॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः ॥ ७ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गेस्फुरंतिवै ॥ आद्यचित्स्पंदजातानितानिनिष्कारणानिवै ॥ ८ ॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणितु ॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः ॥ कार्यकारणभावोऽयमीदृशोजन्मकर्मभिः ॥ ९ ॥

नजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेः ॥ ७ ॥ भूतानीतिश्लोकद्वयंसार्धवाक्यम् ॥ द्विविधान्येवभूतानिचराचररूपाःप्राणिनःप्रतिसर्गंस्फुरंतिप्रादुर्भवंति । तत्रयानिभूतानिआद्यचित्स्पंदजातानि स्पंदःस्फुरणंसिसृक्षेतियावत् । आद्यचित्स्पंदाज्जातानिभूतानिनिष्कारणानिकर्मादेर्जन्मकारणस्याभावात् आत्मनश्चनिर्विकारत्वेनाकारणत्वात् ॥ ८ ॥ ईश्वरात्समुपागत्यतुभूतानिस्वकृतैःकर्मभिरेवपुनःपुनर्जन्मांतराणिअनुभवंति । जन्मकर्मणोरयंकार्यकारणभावईदृशःउक्तप्रकारः प्रथमंजन्मकर्मणःसुकृतदुष्कृतरूपस्यकारणं अनंतरंतुकर्मजन्मनोनामरूपस्यकारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एतदेवस्पष्टयति । अकारणमितिअर्धत्रयंवाक्यम् ॥ सुखदुःखयोरित्युपलक्षणं जात्यायुषोरपिनानारूपयोःस्वकर्माण्येवकारणंआत्माज्ञानातआत्मतत्त्वस्याज्ञानात् समुत्पन्नःसंकल्पस्तुकर्मणांकारणम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सावधानइति ॥ चशब्दोहेत्वर्थे । अतोहेतोःस्वसंकल्पदशाःशनैरभ्यासक्रमेणपरिहरन् ग्राह्यग्राहकसंगमेदृश्यदर्शनसंबंधेअजस्रमेवसावधानोभव अव्यवहितोभव ॥ १३ ॥ अवधानप्रका

अकारणमुपायांतिसर्वेजीवाःपरास्पदात् ॥ पश्चात्तेषांस्वकर्माणिकारणंसुखदुःखयोः ॥ १० ॥
आत्माज्ञानात्समुत्पन्नःसंकल्पःकर्मकारणम् ॥ ११ ॥ संकल्पित्वंहिबंधस्यकारणंतत्परित्यज ॥
मोक्षस्तुनिःसंकल्पित्वंतदभ्यासंधियाकुरु ॥ १२ ॥ सावधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंगमे ॥ अ
जस्रमेवसंकल्पदशाःपरिहरन्शनैः ॥ १३ ॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमाभव ॥ भाव
नामखिलांत्यक्त्वायच्छिष्टंतन्मयोभव ॥ १४ ॥ अजस्रंयंयमेवार्थंयत्तत्पक्षगणोऽनघ ॥ बध्य
तेतत्ररागेणविरागेणविमुच्यते ॥ १५ ॥ यत्किंचिद्रोचतेचित्तेतद्बद्धोऽसिभवस्थितौ ॥ नकिंचि
द्रोचतेचित्तेतन्मुक्तोऽसिभवस्थितौ ॥ १६ ॥ तस्मात्पदार्थनिचयाद्रामस्थावरजंगमात ॥ तृणादे
र्देवपर्यंतान्माकिंचित्तवरोचताम् ॥ १७ ॥

रमेवाह ॥ माभवेति ॥ ग्राह्यभावात्मादृश्यभावादात्माऽभिमानीमाभव । ग्राहकात्माद्रष्टृत्वाभिमानीमाभवकिंतर्हि अखिलानांभावानांकर्मकर्त्रादिवासनांत्यक्त्वायच्छिष्टंवस्तुकर्मादिविलक्षणंतन्मयोभव ॥ १४ ॥ अजस्रमिति ॥ अक्षगणःइंद्रियसमूहोऽयंयमेवार्थमजस्रंपततिगच्छति तत्ररागेणचेत्पततितर्हिबद्ध्यतेविरागेणचेत्पततिविमुच्यते ॥१५॥ एतदेवाह ॥ यदिति ॥१६॥ तस्मादिति ॥ तवतुभ्यमित्यर्थः ॥१७॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ विवेकेनेति ॥ विवेकेनअतितीक्ष्णंयन्मनस्तेनमनसामलिनंमनश्छिधीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ स्वेति ॥ चित्तमेवास्यजीवस्यआतिवाहिकंलोकांतरगमनागमनयोग्यंसूक्ष्मरूपमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतदिति ॥ तुरीयं

अरतिःसन्यदश्नासियत्करोषिजहासियत् ॥ नकर्तासिनभोक्तासितत्रमुक्तमतिःशमी ॥ १८ ॥ संतोऽतीतंनशोचंतिभविष्यच्चिंतयंतिनो ॥ वर्तमानंचगृह्णंतिक्रमप्राप्तंसदानघ ॥ १९ ॥ मनसिग्रथिताःपाशास्तृष्णामोहमदादयः ॥ मनसैवमनोनामछेदनीयंविजानता ॥ २० ॥ विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा ॥ मनसैवमनश्छिधिसंसारभ्रांतिशांतये ॥ २१ ॥ क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः ॥ वारयंत्यस्त्रमस्त्रेणविषंप्रतिविषेणच ॥ २२ ॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणितु ॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज ॥ २३ ॥ पाणिपादमयोयोऽयंदेहोभोगायवल्गति ॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम् ॥ २४ ॥ स्वसंकल्पमयाकारेयावत्संसारभावियत् ॥ चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकम् ॥ २५ ॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम् ॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंजीवस्याद्यंतृतीयकम् ॥ २६ ॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव ॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव ॥ २७ ॥ श्रीरामउवाच ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुस्थितंत्रिष्वप्यलक्षितम् ॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक ॥ २८ ॥

स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरापेक्षयाचतुर्थम् ॥ २७ ॥ जाग्रदिति ॥ जाग्रदादिषुत्रिषुस्थितं अवस्थितमपिजाग्रदादिभिरलक्षितंअवशेषितंअसं

स्पंदंतुर्यंब्रूहीत्यर्थः ॥२८॥ अहमिति ॥ यच्चैतन्यंअहंभावानहंभावो अहंनाहमितिचाभिमानसदसती सत्त्वासत्त्वाभिमानंचत्यक्त्वाअसंसक्तं स्वच्छंचस्थितंतत्तादृशचैतन्यंतुर्यमुच्यते ॥ २९ ॥ येति ॥ स्वच्छानिष्कलंका समतयाशांततयाचजीवन्मुक्तस्यस्थितिरूपायांव्यवहृतौसा क्ष्यवस्थाऔदासीन्यावस्थासातुर्यकलनातुर्यावस्थोच्यते ॥ ३० ॥ नैतदिति ॥ एतत्तुर्यपदंजाग्रन्नस्वप्नश्चन संकल्पानामभावात् । एतत्सुषु

वसिष्ठउवाच ॥ अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा ॥ यदसंसक्तमस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते २९
यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते ॥ ३० ॥
नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नःसंकल्पानांमसंभवात् ॥ सुषुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥ ३१ ॥ शांतस
म्यक्प्रबुद्धानांयथास्थितमिदंजगत् ॥ विलीनंतुर्यमित्याहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम् ॥ ३२ ॥ अहंका
रकलात्यागेसमतायाःसमुद्गमे ॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्यावस्थोपतिष्ठते ॥ ३३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अथे
मंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना ॥ प्रबुद्धोऽपियथाबोधमुपैषिविबुधोपम ॥ ३४ ॥ कस्मिंश्चित्काननाभो
गेमहामौनव्यवस्थितम् ॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः ॥ ३५ ॥ पश्चादुपगतोबाणभिन्नं
मृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमदीयबाणेनविद्धोमृगइहागतः ॥ क्वप्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतंमुनिः ॥ ३६ ॥

प्तभावोऽपिन जडतास्थितेरभावात् ॥ ३१ ॥ शांतेति ॥ शांतायेसम्यक्प्रबुद्धाःतेषांयथास्थितमेवेदंजगत्ब्रह्मणिविलीनंतत्तुर्यमित्याहुः । अ बुद्धानांतुस्थिरमेवस्थितम् ॥ ३२ ॥ अहमिति ॥ विशरारौविशरणशीले ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कस्मिन्निति ॥ महामौनव्यवस्थितं महामौनं नामद्वैतप्रपंचाननुसंधानम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

समेति ॥ समशीलाःसमंब्रह्मैवशीलयन्त्यनुसंदधतइतिसमशीलाः । शीलसमाधावितिधातुः ॥ ३७ ॥ ३८॥ जाग्रदिति ॥ तुर्येपूर्वोक्तायां तुर्यावस्थायाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अतइति ॥ तुर्येतरातुर्यव्यतिरिक्तादशावस्तुतोनास्तिकल्पितत्वात् । हियस्मात्कारणात्निर्विकल्पाचिदेवतुर्यम् ॥ ४१ ॥ जाग्रदिति ॥ हियस्मात्कारणात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंत्रयंचेतसएवरूपंअवस्थानात्मनोऽतोघोरंशांतंमूढंचेतिजाग्रदादिषु

समशीलावयंसाधोमुनयोवनवासिनः ॥ नास्माकमस्त्यहंकारोऽव्यवहारेषुयःक्षमः ॥ ३७ ॥ स
र्वाणींद्रियकर्माणिकरोतीहसखेमनः ॥ अहंकारमयंतन्मेनूनंप्रगलितंचिरम् ॥ ३८ ॥ जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ तुर्यएवावतिष्ठेऽहंतत्रदृश्यंनविद्यते ॥ ३९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥
इतितस्यवचःश्रुत्वामुनिमुख्यस्यराघव ॥ लुब्धकोऽर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ ४० ॥
अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्येतरादशा ॥ निर्विकल्पाहिचित्तुर्यंतदेवास्तीहनेतरत् ॥ ४१ ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंत्रयंरूपंहिचेतसः ॥ शांतंघोरंचमूढंचत्र्यात्मचित्तमिहास्थितम् ॥ ४२ ॥
घोरंजाग्रन्मयंचित्तंशांतंस्वप्नमयंस्थितम् ॥ मूढंसुषुप्तभावस्थंत्रिभिर्हीनंमृतंभवेत् ॥ ४३ ॥
यच्चचित्तंमृतंयच्चसत्वमेकंस्थितंसमम् ॥ तदेवयोगिनःसर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ४४ ॥

चित्तंत्र्यात्म त्रयआत्मानःस्वभावायस्यताद्दशंस्थितम् ॥ ४२ ॥ एतदेवविवृणोति ॥ जाग्रन्मयंचित्तंघोरंभवेत्सुखदुःखसंरंभबाहुल्यात् स्वप्नमयंचित्तंशांतंतथाविधसंरंभाभावात् सुषुप्तभावस्थंमूढंजाड्यभूयिष्ठत्वात् । त्रिभिःशांतादिरूपैःहीनंतुचित्तंमृतंभवेत् निर्विकारत्वात् ॥ ४३ ॥ यच्चेति ॥ यच्चचित्तंमृतमित्युक्तं तच्चतदेवचित्तंसममेकंचसत्वंसत्वगुणरूपंस्थितं अतस्तदेवचित्तंसर्वेयोगिनोयत्नात्संपादयंति ॥ ४४ ॥

समस्तेति ॥ यत्रयस्मिंस्तुर्येपदे ॥ ४५ ॥ इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेमुनिव्याधोपाख्यानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ पूर्वंविश्रांतस्यबाह्यव्यवहारभारोनास्तीतिदर्शितम् । इदानींसर्वस्यचास्यज्ञानशास्त्रस्यज्ञानभूमिकासारत्वात्तत्स्वरूपंविस्तरेणनिरूपयितुंअंतिममिदमाख्यानमारभ्यते । सिद्धांतइति ॥ शांतमग्रिममिदंब्रह्मैवास्तिअविद्यामायातत्कार्यंचनास्तीतिसर्वप्रपंचापह्नवएवाध्यात्मशास्त्राणांसिद्धांतः ॥ १ ॥ शांतइतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । शांतादिलक्षणेब्रह्मेतिकलिताभिधेचिदाकाशएवकेचिद्वादिनःशून्यत्वंकेचित्तुविज्ञानमात्रतांकेचित्पुनरीश्वररूप

समस्तसंकल्पविलासमुक्तेतुर्येपदेतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रस्थिताःसाधुसदैवमुक्ताःप्रशांतभेदामुनयोमहांतः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेमुनिव्याधोपाख्यानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमग्रिमम् ॥ १ ॥ शांतएवचिदाकाशेस्वस्थेसमसमात्मनि ॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे ॥ २ ॥ निर्णायकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥ चिकेदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः ॥ ४ ॥ आत्मन्येवप्रशांतात्मामूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वात्वमास्वान्तःप्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव ॥ अंतःसर्वपरित्यागीबहिःकुरुयथागतम् ॥ ६ ॥

त्वंचनिर्णीयपरस्परंविवदंते ॥२॥ ३ ॥ सर्वमिति ॥ त्वंचसर्वमेवविवादंपरित्यज्यनिर्मननोनिःसंकल्पविकल्पःक्षीणचित्तोनिर्वासनचित्तःप्रशांतधीश्वसन्महामौनीबाह्यमननुसंदधन्निर्वाणवान्जीवन्मुक्तोभव ॥ ४ ॥ आत्मनीति ॥ त्वंनित्यमंतर्मुखोभूत्वाआत्मन्येवप्रशांतात्मानिर्वृतचित्तःमूकांधबधिरोपमःचित्तस्यांतर्मुखत्वात् निष्फलबाह्येंद्रियव्यापारःअंतःप्रपूर्णधीरास्वतिष्ठ ॥ ५ ॥ जाग्रतीति ॥ जाग्रत्येवसत्येवबाह्येंद्रिय

व्यापारेसुषुप्तस्थोनिर्विकारचित्तःकर्माणिकुरु। तदेवस्पष्टयति अंतःसर्वपरित्यागीरागद्वेषादिकंसर्वंपरित्यज्यबहिर्यथागतंयथाप्राप्तंकर्मकुरु ६
चित्तेति ॥ यतश्चित्तसत्तासत्तेएवपरेदुःखसुखे अतश्चिदेकात्माचिदेकरसःसन्अवेदनात्बाह्यानन्नुसंधानाद्धेतोश्चित्तंक्षयंनय ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति॥
रम्यमरम्यंवादृष्ट्वापाषाणवत्समंनिर्विकारंस्थेयं एतावतैवात्मयत्नेनसंसृतिर्जिताभवति ॥ ८ ॥ संवेदनीयमिति ॥ सुखमेतत्दुःखमेतत्मध्य
ममनुभवरूपमेतदितित्रितयमपिनसंवेदनीयंनानुसंदधानीयम् एतावतात्मयत्नेनअनंतोदुःखांतःआत्यंतिकोदुःखनिवृत्तिराप्यते॥ ९॥ आपी

चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम् ॥ अंतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा
रम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः ॥ ८ ॥ संवेदनी
यंनसुखंनासुखंनैवमध्यमम् ॥ एतावतात्मयत्नेनदुःखांतोऽनंतआप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडल
शशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःकुर्वन्ननाम
कुरुतेपरमभ्युपेतः ॥ १० ॥ श्रीरामउवाच ॥ सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ की
दृशानिचचिह्नानिभूमिकांप्रतियोगिनः ॥ ११ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विवि
धःपुमान् ॥ स्वर्गापवर्गोन्मुखयोःशृणुलक्षणमेतयोः ॥ १२ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाणंवरंसंसृतिरेव
मे ॥ इतिनिर्णीयकर्तायःसप्रवृत्तउदाहृतः ॥ १३ ॥

नेति ॥आपीनमंडलशशांकवत्पूर्णेंदुवत्तज्ज्ञःअंतःश्रीमद्रसायनमयःअमृतमयःसुखंस्वरूपसुखमेति। विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःतज्ज्ञःपरंप
रमात्मानंअभ्युपेतःकर्माणिकुर्वन्नपिननामकुरुतेनकुरुतएव अभिमानाभावात्॥१०॥११॥ प्रवृत्तइति ॥ स्वर्गापवर्गोन्मुखयोः सकामधर्मा
नुष्ठानेनस्वर्गोन्मुखःप्रवृत्तः निष्कामधर्मानुष्ठानेनापवर्गोन्मुखोनिवृत्तः ॥ १२ ॥ कियदिति ॥ तत्निर्वाणंनामकियत्अल्पमेव भोक्तव्यस्य

वस्त्वंतरस्याभावात् संसृतिरेवमेवरंप्रार्थनीयंवस्तु भोक्तव्यानांविषयसुखानामानंत्यात्इतिनिर्णीययःप्रवृत्तिहेतुभूतानिकर्माणिकर्तासपुमान्प्रवृत्तउदाहृतः ॥ १३ ॥ चलेति ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् चलयोरर्णवयोर्युगस्ययुग्मस्यछिद्रेमध्यवर्तितीरविवरेकूर्मस्यग्रीवया साधनभूतयाप्रवेशेसति यथापुरतोनिर्गमनेपश्चान्निवर्ततेतथैवछिद्रावस्थानेवानचक्कापिविश्रांतिः तथाप्राक्तनंभवसागरंपरित्यज्यभवांतरंप्रविविक्षोर्जीवस्यनक्कापिविश्रांतिः। तथाहि। प्राक्तनेजन्मनिजरामरणादिदुःखपरंपरा भाविनिबाल्यादिदुःखसंततिः मध्यवर्तिनियातनादेहेगर्भवासेचमहत्दुःखमिति। इत्थंदुःखमयानांअनेकेषांजन्मनांअंतेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकात्विवेकीजायते ॥ १४ ॥ असारेति ॥ संसा

चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामंतेविवेकीजायतेपुमान् ॥ १४ ॥ असारावतसंसारव्यवस्थालंममैतया ॥ किंकर्मभिःपर्युषितैर्दिनंतैरेवनीयते ॥ १५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तंकिंस्याद्विश्रमणंपरम् ॥ इतिनिश्चयवान्योऽतःसनिवृत्तइतिस्मृतः ॥१६॥ कथंविरागवान्भूत्वासंसाराब्धितराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिमन्मतिः ॥ १७॥ विरागमुपयात्यंतर्वासनास्वनुवासरम् ॥ क्रियासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेऽन्वहम् ॥ १८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ १९ ॥

रव्यवस्थाअसारानिःसारावत ममएतयासंसारव्यवस्थयाअलम्। पर्युषितैर्गतसारैःकर्मभिरपिकिंफलं किमितितैरेवपर्युषितैःकर्मभिर्दिनमखिलंनीयते ॥ १५ ॥ क्रियातिशयेति ॥ क्रियातिशयेननिर्मुक्तंकर्मफलतारतम्यरहितं परमुत्कृष्टंविश्रमणंकिंस्यात् इत्येवमंतर्निश्चयवान् योमुमुक्षुःसनिवृत्तइतिस्मृतः ॥ १६ ॥ कथमितिश्लोकषट्कंवाक्यम् ॥ विरागोवैराग्यम् ॥ १७ ॥ अनुवासरंप्रतिदिनंवासनासुविरागमुपयाति। उदाररूपासुप्रशस्तासुक्रमतेकर्तुमुत्सहते। वृत्तिसर्गतायनेष्वक्रमइत्यात्मनेपदम् ॥ १८ ॥ ग्राम्यास्विति ॥ ग्राम्यासुग्रामेभवासु ज

डानांचेष्टासुकृष्यादिषुविचिकित्सतिसंशयेनयुक्तइत्यर्थः । परेषांमर्माणिनोदाहरतिनोद्घाटयति । नकंचिन्मर्मणिस्पृशेदितिनिषेधात् ॥१९॥ अनन्योद्वेगकारीणिअन्येषामभयंकराणि मृदुकर्माणिअहिंस्राणिकर्माणि ॥ २० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणि स्नेहःप्रेमाप्रणयोविश्रंभस्तद्गर्भाणि ॥२१॥ मनसावाचाचसज्जनान् ज्ञानिनउपसेवतेशुश्रूषते । इत्थमाचरन्सन्मतिःप्रथमांशुभेच्छारूपामेकांभूमिकांप्राप्तोभवतीत्यन्वयः ॥२२॥ एवमिति ॥ संसारोत्तरणंप्रतिएवंपूर्वोक्तप्रकारेणयोविचारवान्स्यात्सएवभूमिकावानित्युक्तःप्रथमभूमिकांप्राप्तइत्युच्यते । शेषस्तुसन्मार्गव

अनन्योद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥ २० ॥ स्नेहप्रण
यगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपपन्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ तदासौप्रथमामेकां
प्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ २१ ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ यतःकुतश्चिदानीयज्ञान
शास्त्राण्यवेक्षते ॥ २२ ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तरणंप्रति ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेष
स्त्वार्यइतिस्मृतः ॥ २३ ॥ विचारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचार
धारणाध्यानकर्मणः ॥ मुख्यया व्याख्ययाख्यातान्श्रयतिश्रेष्ठपंडितान् ॥ २४ ॥ पदार्थप्रवि
भागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ २५ ॥

र्तीआर्यइतिस्मृतः ॥ २३ ॥ विचारेतिश्लोकपंचकंवाक्यम् ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणःश्रुत्यादयःकर्माणिकर्तव्यानिअनुसंधेयानिचयेषांतान् । मुख्ययाप्रशस्तयाव्याख्ययाअध्यात्मशास्त्राणांव्याख्यानेनख्यातान्श्रेष्ठपंडितान्श्रयति । ध्यानकर्मणामितिपाठेनिर्धारणेषष्ठी । श्रुत्यादितत्पराणांमध्येयेश्रेष्ठाःपंडितास्तान्श्रयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःनित्यानित्यवस्तुप्रविभागज्ञःअधिगतश्रव्यःश्रुताध्यात्मशास्त्रःगृहपतिःगृहमिवकार्याकार्यविनिर्णयंतत्त्वतोजानाति ॥ २५ ॥

ईषद्वहिरर्थितांस्फुरितामपिमदाभिमानमात्सर्यदंभमोहातिशायितांमदादीनामतिशयसंपत्तिंअहिस्त्वचमिवत्यजति ॥ २६ ॥ इत्थंभूतमतिःपूर्वोक्तसद्वासनावासितमतिःसःद्वितीयभूमिकांप्राप्तोगुरुसज्जनसेवयासाधनेनशास्त्ररहस्यंतत्त्वंयथावत्सम्यगधिगच्छति ॥ २७ ॥ असंगेतिश्लोकपंचकंवाक्यम् ॥ अंससंगाभिधांतृतीयांतनुमानसेतियापूर्वोक्तासैवमानसस्य तनुत्वाद्विषयेष्वासंगाभावादसंसंगाभिधासंपन्नेतिनपूर्वोत्तरविरोधः ॥ २८ ॥ शास्त्राणांअध्यात्मविषयाणांवाक्यार्थेआत्माद्वैतलक्षणेयथावन्निश्चलांमतिमाधायतापसाश्रमेषुविश्रांतैरध्यात्म

मदाभिमानमात्सर्यदंभमोहातिशायिताम् ॥ बहिरप्यर्थितामीषत्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ २६ ॥
इत्थंभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेवया ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ २७ ॥ असंसंगा
भिधामन्यांतृतीयांयोगभूमिकाम् ॥ ततःपतत्यसौकांतःपुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ २८ ॥ यथा
वच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलाम् ॥ तापसाश्रमविश्रांतैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥ २९ ॥
संसारनिंदकैस्तद्वद्वैराग्यकथनक्रमैः ॥ शिलाशय्यासनासीनोजरयत्यायुराततम् ॥ ३० ॥ वना
वनिविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौख्येनकालंनयतिनीतिमान् ॥ ३१ ॥ अभ्या
सात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जंतोर्यथावदेवेयंवस्तुदृष्टिःप्रसीदति ॥ ३२ ॥

निष्ठैःसहअध्यात्मकथनक्रमैः ॥ २९ ॥ संसारनिंदकैर्वैराग्यकथनैश्चशिलायामेवशय्यायांयत्रैवासनएवासीनःसन्नाततमायुर्जरयतिक्षपयति ॥ ३० ॥ व्युत्थानदशायांवनावनिविहारेणसमाधौपुनश्चित्तोपशमशोभिनाअसंगसुखसौख्येनशब्दादिसंगसुखादन्यत् यत्सौख्यंतेनअविद्यमानंसंगसुखंयेषांतेषांआत्मारामाणांयत्सौख्यंतेनेतिवास्वरूपसुखमुच्यते तेनचकालंजीवितकालंनयति ॥ ३१ ॥ इयंवस्तुदृष्टिःअसंसंगाभिधायांभूमिकायांयाज्ञानकक्षासेयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्रैवावांतरभेदनिरूपणायाह ॥ तृतीयामिति ॥ तृतीयांभूमिकांप्राप्यबुद्धोज्ञानीसामान्यंश्रेष्ठमेवचद्विःप्रकारमसंसंगमनुभवति ॥ ३३ ॥ नेति ॥ अहंकर्तानानिष्क्रियत्वात् भोक्ताचननित्यतृप्तत्वात् बाधकश्चननिर्व्यापारत्वात् ॥ ३४ ॥ इत्येवमर्थेषुयदसंजननंसंगराहित्यंतत्सामान्यासंगनामकम् ॥ ३५ ॥ एतदेवप्रपंचयति ॥ प्रागितिश्लोकत्रयंवाक्यम् ॥ सुखंवादुःखंवासर्वंनिरीश्वरवादेप्राक्कर्मनिर्मितं सेश्वरवादेतु ईश्वराधीनमेव । अत्रास्मिन्पक्षद्वयेऽपिममकैवकर्तृता नकाचिदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ भोगाभोगाःविषयविस्तराःमहारोगाःपर्यंतपरितापित्वा

तृतीयांभूमिकांप्राप्यबुद्धोऽनुभवतिस्वयम् ॥ द्विःप्रकारमसंसंगंतस्यभेदमिमंशृणु ॥ ३३ ॥ द्विविधोऽयमसंसंगःसामान्यःश्रेष्ठएवच ॥ नाहंभोक्तानकर्ताचनबाध्योनचबाधकः ॥ ३४ ॥ इत्यसंजनमर्थेषुसामान्यासंगनामकम् ॥ ३५ ॥ प्राक्कर्मनिर्मितंसर्वमीश्वराधीनमेववा ॥ सुखंवायदिवा दुःखंकैवात्रममकर्तृता ॥ ३६ ॥ भोगाभोगामहारोगाःसंपदःपरमापदः ॥ वियोगायैवसंयोगा आधयोव्याधयोधियः ॥ ३७ ॥ कालःकवलनोद्युक्तःसर्वभावान्विनाशयन् ॥ तिष्ठतीतिविचारो यःसामान्योऽसावसंगमः ॥ ३८ ॥ अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३९ ॥

त् । संपदःसमृद्धयःपरमापदः अर्जनरक्षणादिनिमित्तदुःखहेतुत्वात् । आधयश्चिंताधियोव्याधयःबुद्धिक्लेशहेतुत्वात् ॥ ३७ ॥ कालश्चकवलनोद्युक्तःसंहारोद्यतःसन्सर्वभावान्विनाशयन्तिष्ठतीतियोविचारःअसौसामान्यासंगमः ॥ ३८ ॥ श्रेष्ठमसंगमाह ॥ अनेनेतिश्लोकचतुष्टयंवाक्यम् ॥ अनेनपूर्वोक्तक्रमयोगेनअभ्यासयोगेनमहात्मनांसंयोगेनअसतांदुर्जनानांवियोगेनवर्जनेनआत्मसंविदांआत्मविचाराणां प्रयोगेणच ॥ ३९ ॥

पौरुषेणप्रयत्नेनयःसंतताभ्यासःसमाध्यभ्यासःतद्योगतःकरामलकवद्वस्तुनिस्फुटतामागतेसति ॥ ४० ॥ नाहंकर्ताईश्वरःप्राक्तनंवाकर्मैव कर्तेतिशब्दार्थभावनांशब्दार्थानुसंधानंदूरतरेऽत्यंतदूरेकृत्वात्यक्त्वा ॥ ४१ ॥ परमकारणेसर्वकारणेसारेअबाधितेसंसारांबुनिधेःपारेप्रपंचा तीतेपरेब्रह्मणिमौनंशांतंचयदासनंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ४२ ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ यदितिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ यद्वासनरूपमाश्रितमंतरा दिभिःदेशविशेषैर्भावाभावरूपैःजडाजडरूपैर्वस्तुभिर्नपरिच्छिद्यते ॥ ४३ ॥ अभासनंअविद्यमानंस्वव्यतिरिक्तंभासनंप्रकाशकंयस्य । अ

पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ करामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ४० ॥ नाहंकर्तेश्वरःकर्ताकर्मवाप्राक्तनंमम ॥ कृत्वादूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनाम् ॥ ४१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ४२ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थेनापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ४३ ॥ आश्रितंभासनंशांतमभासनमभावनम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ४४ ॥ संतोषामोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ४५ ॥ विवेकपद्मांरूढोंऽतर्विवेकार्कविकासितः ॥ फलंफलत्यसंसंगांतृतीयांभूमिकामिमाम् ॥ ४६ ॥

भावनंअविद्यमानंभावनंस्वव्यतिरिक्तंकारणंयस्यतादृशं सर्वप्रकाशकंसर्वकारणंचअनाद्यंतमजंशांतंकांतंचतत्तादृशंभासनरूपमाश्रितंश्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ४४ ॥ अस्यास्तृतीयभूमिकायाहेतुमाह ॥ संतोषेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् ॥ संतोषामोदमधुरः अलंबुद्धिःसंतोषःतज्जन्येनामोदेनहर्षेणमधुरःमकरंदवान् । सत्कार्याण्येवामलानिपल्लवानिपत्राणियस्यसः चित्तमेवनालःतस्याग्रेसंलीनःविघ्नैरेवकंटकैःसंकटःसंकीर्णः ॥ ४५ ॥ अंतर्हृदयेरूढोविवेकरूपेणार्केणविकासितःसन्विवेकपद्मांअसंसंगांतृतीयामिमांभूमिकामेवफलंफलति ॥ ४६ ॥

इदानींप्रथमभूमिकायाहेतुमाह ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांनिष्कल्मषाणांसज्जनानांसमवायात् पुण्यकर्मणांसंचयाच्च काकतालीय योगेनदैवगत्याप्रथमाभूमिकोदेति ॥ ४७ ॥ भूमिरिति ॥ साप्रथमाभूमिरमृतांकुरिकेवप्रोदितमात्रापिविवेकेनविवेकरूपेणांबुसेकेनप्रयत्नतःपाल्यारक्ष्याच ॥ ४८ ॥ येनेति ॥ एषाभूमिकायेनांशेनोल्लसति तमेवांशंविचारेणयत्नादनुदिनंकृषीवलोंऽकुरमिवोदयंनयेत् ॥ ४९ ॥ एषेति ॥ एषाभूमिकाअंतःपरिमृष्टाविचारेणोदयंनीतासतीअन्यासांभूमिकानांप्रसवैकभूः । ततस्तस्याएवभूमिकायाहेतोर्द्वितीयांतृतीयां

समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका ॥ ४७ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रांतरमृतांकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ४८ ॥ येनांशेनोल्लसत्येषाविचारेणोदयंनयेत् ॥ तमेवानुदिनंयत्नात्कृषीवलइवांकुरम् ॥ ४९ ॥ एषाहिपरिमृष्टांतरन्यासांप्रसवैकभूः ॥ द्वितीयांभूमिकांयत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्ततः ॥ ५० ॥ श्रेष्ठासंसंगताह्येषातृतीयाभूमिकात्रहि ॥ भवतिप्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनःपुमान् ॥ ५१ ॥ श्रीरामउवाच ॥ मूढस्यासत्कुलोत्थस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच ॥ अप्राप्तयोगसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत् ॥ ५२ ॥ एकामथद्वितीयांवातृतीयांवेतरांचवा ॥ आरूढस्यमृतस्याथकीदृशीभगवन्गतिः ॥ ५३ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ मूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिराततता ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोदिताप्रथमात्रभूः ॥ ५४ ॥

चभूमिकांप्राप्नुयात् ॥ ५० ॥ श्रेष्ठेति ॥ यैषाश्रेष्ठासंसंगतातृतीयाभूमिकास्तिअत्रअस्यांभूमिकायांवर्तमानःपुमान्प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनोभवति ॥ ५१ ॥ मूढस्येति ॥ मूढस्यअज्ञस्यप्रवृत्तस्यकाम्यकर्मनिष्ठस्य ॥ ५२ ॥ एकामिति ॥ द्वितीयांतृतीयामितरांचवाएकांभूमिकामारूढस्यअथानंतरंमृतस्यकीदृशीगतिः ॥ ५३ ॥ प्रथमप्रश्नस्योत्तरंश्लोकत्रयेणाह ॥ मूढस्येति ॥ आरूढदोषस्यप्रवृद्धरागादिदोष

स्यमूढस्यजन्मांतरशतैरपियावत्प्रथमाभूमिकानोदितातावत्संसृतिरेवाततताभवति ॥ ५४ ॥ अथवाकाकतालीययोगतःसाधुसंगत्यासंसार स्यपरामर्शाद्दोषदर्शनाद्वैराग्योदये ॥ ५५ ॥ भूमिकोदयात्संसारोनश्यतीतिशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ५६ ॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरंश्लोकपंचकेना ह ॥ योगेति ॥ योगभूमिकयाप्रथमादिष्वन्यतमयोत्क्रांतजीवितस्यमृतस्यशरीरिणोजीवस्यभूमिकांशानुसारेणभूमिकाप्रकर्षानुसारेणैव पूर्वंदुष्कृतंक्षीयते ॥ ५७ ॥ ततःसुकृतमहिम्नासुरविमानादिषुस्वर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमते ॥ ५८ ॥ ततःपुराकृतेसुकृतसंभारेदुष्कृतेचभोग

अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगतः ॥ संसारस्यपरामर्शाद्वैराग्यंसमुदेतिहि ॥ ५५ ॥ वैराग्येऽभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयः ॥ ततोनश्यतिसंसारइतिशास्त्रार्थसंग्रहः ॥५६॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिणः ॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥ ५७ ॥ ततःसुरविमानेषु लोकपालपुरेषुच ॥ मेरुपर्वतकुंजेषुरमतेरमणीसखः ॥ ५८ ॥ ततःसुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते ॥ भोगक्षयात्परिक्षीणेजायंतेयोगिनोभुवि ॥ ५९ ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम् ॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवंतेयोगवासिताः ॥ ६० ॥ तत्रप्राग्भावनाभ्यस्तंयोगभूमिक्रमंबुधाः ॥ दृष्ट्वोपरिपतंत्युच्चैरुत्तरंभूमिकाक्रमम् ॥ ६१ ॥ भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम् ॥ जाग्रतीवात्रविस्पष्टंभेदबुद्ध्यनुवर्तनात् ॥ ६२ ॥

क्षयातक्षयहेतोर्भूमिकांशाच्चपरिक्षीणेसतिभुवि ॥ ५९ ॥ शुचीनांगुणवतांश्रीमतांसतांगुप्तेसुरक्षितेगेहेयोगिनोजायंते । जनित्वाचैतेयोगवासितत्वात्योगमेवसेवंते ॥ ६० ॥ तत्रचप्राग्भावनाभ्यस्तंयोगभूमिकाक्रमंदृष्ट्वाउत्तरंभूमिकाक्रमंपरिपतंतिअभ्यसंति ॥ ६१ ॥ भूमिकेति ॥ एतत्पूर्वोक्तंभूमिकात्रितयंजाग्रदितिस्मृतम् । कुतःअत्रअस्यांभूमिकायांजाग्रतीवविस्पष्टंभेदबुद्ध्यनुवर्तनात् ॥ ६२ ॥

उदेतीति ॥ अत्रभूमिकात्रयेयोगयुक्तानांपूर्वमार्यताकेवलमुदेति यामार्यतांदृष्ट्वामूढबुद्धीनामपिमुमुक्षुतोदेति ॥ ६३ ॥ आर्यलक्षणंश्लोकद्वयेनाह ॥ कर्तव्यमिति ॥ प्रकृताचारःप्रकृतमावश्यकंदेहधारणोपयुक्तमाचरन्यथास्थितंस्थितिर्मर्यादातदनतिक्रम्य ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ प्रथमायामिति ॥ आर्यत्वंप्रथमायांभूमावंकुरितंभवति ततोद्वितीयायांविकसितंसत्तृतीयायांफलति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ भूमिकेतिश्लोक

उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यांदृष्ट्वामूढबुद्धीनामप्युदेतिमुमुक्षुता ॥ ६३ ॥ कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्रकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ६४ ॥ यथाचारंयथाचित्तंयथाशास्त्रंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ६५ ॥ प्रथमायामंकुरितंभूमौविकसितंततः ॥ द्वितीयायांतृतीयायांफलत्यार्यत्वमुत्तमम् ॥ ६६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुद्धसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवान्जायतेपुनः ॥ ६७ ॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ६८ ॥ निर्विभागमनाद्यंतेयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकांगताः ॥ ६९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकंचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ७० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ चित्तंतुशरदभ्रांशविलायंप्रविलीयते ॥ ७१ ॥

द्वयंवाक्यम् । पूर्वोक्तभूमिकात्रितयाभ्यासात् अज्ञानेक्षयमागतेसम्यग्ज्ञानोदयेचसतिचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमेसति ॥ ६८ ॥ अनाद्यंतेवस्तुनियुक्तचेतसःचतुर्थींभूमिकांगतायोगिनःसर्वंजगन्निर्विभागंसमंपश्यंति ॥ ६९ ॥ अद्वैतइति ॥ इताःप्राप्ताः ॥ ७० ॥ भूमिकेति ॥ चतु

थींभूमिकास्वप्नउच्यते । यस्मात्तस्यांभूमिकायांचित्तंशरदभ्राशविलायंप्रविलीयते । शरदभ्रांशवत्प्रविलीयतइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ सत्तेति ॥ पंचमींभूमिकांगतोयोगीसत्तावशेषएवास्तेसन्मात्ररूपएवास्ते । यस्मात्कारणादत्रभूमिकायांचित्तस्यविलापनात् जगद्विकल्पोनोदेति ॥ ७२ ॥ पंचमीमिति ॥ सुषुप्तपदनामिकांपंचमींभूमिकामासाद्यशांताशेषविशेषांशः। अद्वैतमात्रेतिष्ठति ॥ ७३ ॥ गलितेति ॥ पंचमींभूमिकांगतोयोगीगलितद्वैतनिर्भासोमुदितोंऽतःप्रबोधवान्सुषुप्तघनएवास्तेसुषुप्तवद्घनीभूयएवास्ते ॥ ७४ ॥ अंतरिति॥ अत्रबहिर्वृत्तिपरःसन्नपि

सत्तावशेषएवास्तेपंचमींभूमिकांगतः ॥ जगद्विकल्पोनोदेतिचित्तस्यात्रविलापनात् ॥ ७२ ॥
पंचमींभूमिकामेत्यसुषुप्तपदनामिकाम् ॥ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ७३ ॥ ग
लितद्वैतनिर्भासोमुदितोंऽतःप्रबोधवान् ॥ सुषुप्तघनएवास्तेपंचमींभूमिकांगतः ॥ ७४ ॥ अंतर्मु
खतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपिसन् ॥ परिशांततयानित्यंनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ ७५ ॥ कुर्वन्नभ्या
समेतस्यांभूमिकायांविवासनः ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यांक्रमात्पततिभूमिकाम् ॥ ७६ ॥ यत्राना
सन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृतिः ॥ केवलंक्षीणमननआस्तेद्वैतैक्यनिर्गतः ॥ ७७ ॥ निर्ग्रंथिःशां
तसंदेहोजीवन्मुक्तोविभावनः ॥ अनिर्वाणोऽपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थितः ॥ ७८ ॥

अंतर्मुखतयातिष्ठन्परिशांततयानिद्रालुरिवनित्यंलक्ष्यते ॥ ७५ ॥ कुर्वन्निति ॥ एतस्यांपंचम्यांभूमिकायांअभ्यासंकुर्वन् क्रमाद्विवासनस्तुर्याभिधांपष्ठीमन्यांभूमिकांपतति ॥ ७६ ॥ षष्ठभूमिकांप्राप्तस्यस्वरूपमाह ॥ यत्रेतिश्लोकत्रयंवाक्यम् । यत्रयस्यांषष्ठभूमिकायांवर्तमानो योगीअसत्असद्रूपोनव्यवहर्तृत्वात् सद्रूपश्चननिर्वासनत्वात् अहंनअहमित्यभिमानाभावात् अनहंकृतिश्चन देहेंद्रियादिप्रवर्तकत्वात् किंतर्हिकेवलंक्षीणमननत्वातनिर्विकल्पत्वात् द्वैतैक्यनिर्गतःभेदाभेदाभ्यांनिर्गतोऽव्यपदेश्यआस्ते ॥ ७७ ॥ किंचनिर्ग्रंथिःअहंकारस्यग्रं

थिरूपस्त्वविच्छिन्नत्वात् शांतसंदेहोविभावनोविगतवासनश्चजीवन्मुक्तोयोगीअनिर्वाणोऽपिदेहंधारयन्नपिनिर्वाणः निरहंकारत्वात्निर्वा सनत्वाच्चचित्रदीपइवआलेख्यगतप्रदीपइवस्थितः ॥ ७८ ॥ अंतरिति ॥ किंचप्रपंचदृष्ट्याअंतःशून्योनिर्वासनत्वात् । बहिःशून्योबहिरपि ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यनुसंधानात्तथाचअंबरेवर्तमानःशून्यकुंभइवरिक्तोघटइवभवति किंचब्रह्मदृष्ट्याअंतःपूर्णःसर्वदांतर्भावनात् बहिश्चपूर्णोबहिर पिब्रह्मभावनात् तथाचार्णवेवर्तमानःपूर्णकुंभइवचभवति ॥ ७९ ॥ किंचिदिति ॥ एषषष्ठभूमिगतोयोगीकिंचिदेववस्तुसंपन्नोजातःसद्रूप

अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांबरे ॥ अंतःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे ॥ ७९ ॥ किंचि
देवैषसंपन्नस्त्वथवैषनकिंचन ॥ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमींभूमिमाप्नुयात् ॥ ८० ॥ विदेह
मुक्ततातूक्तासप्तमीयोगभूमिका ॥ अगम्यावचसांशांतासासीमाभवभूमिषु ॥ ८१ ॥ कैश्चित्सा
शिवइत्युक्ताकैश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ कैश्चिद्विष्णुरितिप्रोक्ताकैश्चिच्छून्यमितिस्मृता ॥ ८२ ॥ अ
र्थइत्युदिताकैश्चित्कैश्चित्कालइतिस्मृता ॥ कैश्चित्प्रकृतिपुंभावविभागइतिभाविता ॥ ८३ ॥ अ
न्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पितैः ॥ नित्यमव्यपदेश्यापिकथंचिद्व्यपदिश्यते ॥ ८४ ॥
सप्तैताभूमिकाःप्रोक्तामयातवरघूद्वह ॥ आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते ॥ ८५ ॥

त्वात् । अथवाएषनकिंचनसंपन्नःअव्यपदेश्यत्वात् इत्थंषष्ठ्यांभूमौस्थित्वाअसौयोगीसप्तमींभूमिकामाप्नुयात् ॥ ८० ॥ विदेहेतिश्लोकच तुष्टयंवाक्यम् । सप्तमीयोगभूमिकातुविदेहमुक्ततोक्ताशांतावचसांअगम्याचसाभवभूमिषुसीमाअवधिःइतःपरंभूमिकांतरस्याभावात् ॥८१॥ साचनिरुपाधिकत्वान्नित्यमव्यपदेश्यापितत्तन्मतभेदेनतैस्तैर्वादिभिःशिवादिशब्दैःकथंचित्कल्पितोपाधिनाव्यपदिश्यते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ अत्रचसप्तानांयोगभूमिकानांनामानिलक्षणानिचपूर्वमुक्तत्वान्नोक्तानितत्तद्भूमिकावतांचिन्हान्येवतुपूर्वमनुक्तत्वादिहपृष्टानिप्रपं

चितानिचयश्चात्रनोक्तंनामादिकंतदुत्पत्तिप्रकरणेलवणाख्यानेद्रष्टव्यम् ॥ ८५ ॥ अस्तीति ॥ करिणीनामइच्छातस्याश्चमदोवासनाव्यूहःमहादशनौधर्माधर्मावित्यादिरामप्रश्नानंतरंवसिष्ठएवस्पष्टीकरिष्यति महादशनाभ्यामेवशंखिनीशंखवतीकरिणीति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ संपत्समरभूमिषुसंसारसंपदएवसमरभूमयः संसारसंपदोरामतस्याःसमरभूमयइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ रामेतिश्लोकद्वयंवाक्यम् । करिणीनामइच्छासा चइच्छाइदंमेअस्त्वित्येवंरूपिणीसाचेच्छारूपाकरिणीशरीरएवकाननेमत्तासतीविविधोल्लासकरणशीला ॥ ९० ॥ म

वसिष्ठउवाच ॥ अस्त्यनंतमदोन्मत्तामृदुमंथरचारिणी ॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंखिनी॥८६॥
साचेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी ॥ तदैतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोऽजयी ॥ ८७ ॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा ॥ कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु ॥ ८८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चतारणभूमयः ॥ कथंनिहन्यतेचैषाक्वचैषारमतेचिरम् ॥ ८९ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ रामेच्छानामकरिणीसेदंमेस्त्वितिरूपिणी ॥ शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासकारिणी ॥ ९० ॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी ॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता ॥ ९१ ॥ मदोऽस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः ॥ इच्छानागीनिहंत्येषाकृपणाञ्जीवसंचयान् ॥ ९२ ॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः ॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ ॥ ९३ ॥

त्तानींद्रियाण्येवोग्राःकलभायस्यास्तादृशी । रसनाकलभाषिणीरसनैवरसनातदीया तयाकलभाषणशीला । मनएवगहनंदुःप्रवेशस्थानंतत्रसंलीनाकर्मदंतद्वयान्वितापुण्यापुण्यलक्षणदशनद्वयवती ॥ ९१ ॥ मदइति ॥ अस्याःस्वेच्छाकारिण्याःसर्वतःप्रसरद्वपुःवासनाव्यूहएवमदः एषाचेच्छानागीकृपणानेवजीवसंचयान्निहंति ॥ ९२ ॥ संसारेति ॥ नरःपुमान्जयपराजयौभूयोयत्रानुभवतिताःसंसारदृष्टयएवतस्याःस

मरभूमयः ॥ ९३ ॥ वासनेति ॥ आशयकोशगःआशयोऽतःकरणंसएवकोशःकोशगृहंतद्गतःतद्विषयोयोवासनाईहामनश्चित्तं संकल्पोभा
वनंस्पृहेत्यादिःशब्दसमुदायः सोऽस्याइच्छाकरिण्यानाम्नांनिवहः। इत्यादीतिनपुंसकलिंगपाठेवासनेत्यादिपदकदंबकंआशयकोशगोऽस्याः
करिण्यानाम्नांनिवहइतियोजनीयम् ॥ ९४ ॥ धैर्येति ॥ अवहेलयाइतरेषांसर्वेषामस्त्राणांअवज्ञयाप्रसृतांसर्वात्मिकांसर्वविषयत्वाद्विषये
स्तादात्म्यापन्नांइच्छारूपांनागींधैर्यनाम्नावरास्त्रेणसर्वात्मनासर्वप्रकारेणापिजयेत् । धैर्येणैवांकुशेनेच्छारूपांनागींकरिणींवशीकुर्यादित्य
र्थः। धैर्यंचात्रपरेब्रह्मणिचित्तस्यस्थैर्यम् ॥ ९५ ॥ यावदिति ॥ इदमस्त्वित्येवंरूपाइयमिच्छाकरिणीयावदंतर्विजृंभते तावदेवेयमुग्राकुसंसार

वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा ॥ इत्यादिर्निवहोनाम्नामस्याआशयकोशगः ॥ ९४ ॥
धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रसृतामवहेलया ॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत् ॥ ९५ ॥
यावदस्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते ॥ तावदुग्राकुसंसारमहाविषविषूचिका ॥ ९६ ॥ एता
वानेवसंसारइदमस्त्वितियन्मनः ॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः ॥ ९७ ॥ प्रसादका
रिणीस्वच्छानिरिच्छेविमलाकृतौ ॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक् ॥ ९८ ॥

महाविषविषूचिकाविजृंभते कुत्सितःसंसारएवमहतीविषजन्याविषूचिका ॥ ९६ ॥ एतावानेवेति ॥ इदमस्त्वितियन्मनःसंकल्पनमस्त्येता
वानेवसंसारः। सर्वस्यापिसंसारस्यमनोमूलत्वात् अस्यतुमनसउपशमएवमोक्षः । इत्येवंज्ञानस्यज्ञानोपदेशस्यसंग्रहःसंक्षेपः ॥ ९७ ॥
प्रसादेति ॥ स्वच्छास्वयंनिर्मलाअतश्चप्रसादकारिणीपरचित्तप्रसादहेतुरुपदेशवाक्परोपदेशपरगुरुवाक्यंनिरिच्छेनिःसंकल्पे अतश्चविमला
कृतौशिष्येआदर्शेदर्पणेतैलबिंदुरिवविश्राम्यतिसंक्रामति तैलबिंदुरपिप्रसादहेतुःस्वच्छश्च । दर्पणोऽपिनिरिच्छोविमलाकृतिश्च ॥ ९८ ॥

मनागिति ॥ अनर्थकारिणीइयमिच्छामनागपिउदितैवविषस्यविषवृक्षस्यअंकुरावलीवअसंवेदनशस्त्रेणसंवेदनंबाह्यानुसंधानंतदभावोऽसंवेदनंतेनैवशस्त्रेणछेत्तव्या ॥ ९९ ॥ इच्छेति ॥ जीवःइच्छयाविच्छुरितःसन्दीनतांइष्टार्थसिद्धिनिमित्तंदैन्यंनविजहाति । भवांकुरइच्छाचअसंवेदनमात्रेणनोदेति ॥ १०० ॥ किंतदसंवेदनमित्यत्राह ॥ असंवेदनेति ॥ चित्तस्यतूष्णींव्यवस्थितिरेवासंवेदनशस्त्रंसएवचप्रत्याहाररूपंयोगांगंतेनैवेच्छानिवार्यते ॥ १ ॥ इदमिति ॥ इदंमेस्त्विवतिविज्ञानमेवकल्पनमाहुः अर्थस्यबाह्यस्ययदभावनंतदेवकल्पनात्यागउच्यते

मनागप्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी ॥ असंवेदनशस्त्रेणविषस्येवांकुरावली ॥ ९९ ॥ इच्छाविच्छुरितोजीवोविजहातिनदीनताम् ॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः ॥ १०० ॥ असंवेदनशस्त्रंतुतूष्णींचित्तव्यवस्थितिः ॥ प्रत्याहारःसविज्ञेयस्तेनेच्छाविनिवार्यते ॥ १ ॥ इदंमेस्त्विवतिविज्ञानमाहुःकल्पनमुत्तमाः ॥ अर्थस्याभावनंयत्तत्कल्पनात्यागउच्यते ॥ २ ॥ स्मरणंविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदुः ॥ तत्रप्रागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते ॥ ३ ॥ अनुभूतांनानुभूतांस्मृतिंविस्मृत्यकाष्ठवत् ॥ सर्वमेवाशुविस्मृत्यमूढस्तिष्ठमहामतिः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येषनचकश्चिच्छृणोतितत् ॥ असंकल्पःपरंश्रेयःसकिमंतर्नभाव्यते ॥ ५ ॥

॥ २ ॥ स्मरणमिति ॥ स्मरणमेवसंकल्पंविद्धि । अस्मरणंचशिवंशांतंब्रह्मविदुः तत्रचस्मरणेप्रागनुभूतंनानुभूतंचवस्तुभाव्यतेविषयीक्रियते ॥ ३ ॥ अनुभूतामिति ॥ अनुभूतांनानुभूतांअनुभूतविषयामननुभूतविषयांचस्मृतिंविस्मृत्यविहायकाष्ठवत्सर्वमेवविस्मृत्यअननुसंधायमहामतिरेवसन्मूढस्तिष्ठमूढवत्तिष्ठ ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वबाहुरिति ॥ ऊर्ध्वबाहुःसर्वेषांप्रबोधायउद्धृतभुजःसन्नेषोऽहंपरमार्थदर्शीविरौमिघोषयामि अत्रनकश्चिदपिश्टणोति अहोमोहमहिमेतिशेषः । किंतद्विराव्यमित्यत्राह । असंकल्पइति । असंकल्पएवपरंश्रेयःसोऽयंकिमित्यंतःसर्वैरपिमुमु

क्षुभिर्नभाव्यते ॥ ५ ॥ किलेति ॥ परमंसाम्राज्यमपियत्रयस्मिन्पदेभाव्यमानेतृणायतेतृणमिवतुच्छंभातितत्परंपदंतूष्णींस्थितेनैवकिलप्राप्यते । अहोसौलभ्यंपरमपदस्येतिशेषः ॥ ६ ॥ गम्येति ॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्यगंतव्यदेशतत्परस्यपांथस्यपादयोःस्पंदःसंचारोयथाविगतसंकल्पःप्रतिपदंसंकल्पाभावात् तथाज्ञानिनोब्रह्मनिष्ठस्यस्वकर्मसुस्पंदोव्यवहारोविगतसंकल्पः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमिदंजगत्शांतादिलक्षणंभूतार्थचिद्रूपंपरमार्थचिन्मयंपश्यन्शांतोयथासुखमास्व ॥ ९ ॥ अवेदनमिति ॥ शांतंनिर्विकारंउत्तममासनमेवअवेदनयोगंनि

किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम् ॥ परमंयत्रसाम्राज्यमपिरामतृणायते ॥ ६ ॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापांथस्यपादयोः ॥ स्पंदोविगतसंकल्पस्तथास्पंदःस्वकर्मसु ॥ ७ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनंपरोबंधस्तदभावोविमुक्तता ॥ ८ ॥ सर्वंजगदिदंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतआस्वयथासुखम् ॥ ९ ॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासनमुत्तमम् ॥ योगस्थःकुरुकर्माणिविकर्माण्यथमाकुरु ॥ ११० ॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंतंतन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभोः ॥ ११ ॥ अहंममेतिसंविदन्नदुःखतोविमुच्यसे ॥ असंविदन्विमुच्यसेयदीप्सितंतदाचर ॥ १२ ॥

र्विकल्पसमाधिंविदुः । अतश्चत्वंयोगस्थः सिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वंयोगःतन्निष्ठःकर्माणिकुरु नीरसोनिष्कामोवाकुरु अथवाआत्मारामतयाकर्तव्याभावान्माकुरु ॥ ११० ॥ अवेदनमिति ॥ अवेदनमेवयोगंअकृत्रिमंअप्रयाससिद्धंचित्तक्षयंचविदुः अतश्चात्यंतंतन्मयोभूत्वायथासियद्रूपोऽसितथातिष्ठ ॥ ११ ॥ अहमिति ॥ त्वंअहंममेतिचसंविदन्अभिमन्यमानोदुःखतोदुःखमयात्संसारान्नविमुच्यसे । इत्थमसंविदंस्तुविमुच्यसे । अत्रबंधमोक्षसाधनद्वयेयदीप्सितमभिमतंतदाचरेतितिनिपुणोक्तिः ॥ १२ ॥

प्रकृतोपसंहारव्याजेनमहताप्रबंधेनोपपादितमात्माद्वैतविज्ञानमुपसंहरन्नाह ॥ शिवमिति ॥ यत्खलुशिवंब्रह्मसर्वगतंपरिपूर्णंशांतंनिर्विकारंअजंजन्मादिरहितंशुभंअशुभसंसारनिवर्तकंबोधात्मकं विशुद्धज्ञानात्मकंतदेकभावनंतस्यैवब्रह्मणएकमद्वैतंयद्भावनंब्रह्मैवेदंसर्वमितियत्परिपूर्णभावनंतदेवजीर्णपर्णवत्कर्मणांकुट्टनहेतुत्वात्कर्मत्यागइतिस्मृतः इतिविधीयमानकर्मत्यागरूपापेक्षयापुल्लिंगनिर्देशः। असंवेदनमसंक

शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामकर्मत्यागइतिस्मृतः ॥ १३ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेवासिष्ठरामायणेनिर्वाणप्रकरणेयोगसप्तभूमिकोपाख्यानंनामत्रिचत्वारिंशत्तमःसर्गः ॥ ॥ ४३ ॥ प्रसह्यवेधसःसृष्टिंयत्कटाख्यरसांजनम् ॥ वादीवाग्मीकविश्चायंरामकीर्तिंसृजत्यहो ॥ १ ॥ निंदंतियेहरिहरार्यकृपामृताब्धिस्वच्छंदसंचरणसंचितवांछितार्थाः ॥ निंदंतितेजलनिधिंबहिरुत्क्षिपंतेस्नातुंसमागतवतोऽपितरंगहस्तैः ॥ २ ॥ मज्जंतमप्यनुदिनंद्विजराजमेकमद्यापिनैवजलधिर्विमलीकरोति ॥ स्पृष्टोऽप्यहोहरिहरार्यकृपांबुधिस्तेप्रक्षालयत्यमतिपंकमपिद्विजानाम् ॥ ३ ॥ मन्यामहेहरिहरार्यगुरोत्वदीयवाणीसुधाजलधिमेववरंवरेण्यम् ॥ आनंदकंदलितनंदनपारिजातनिष्यदमानमकरंदमहीनदीनाम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामस्नातुंसभाकृतमुनिप्रणतिर्जगाम ॥ सायंतनास्तविधयेऽस्तमितोजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसभाजगाम ॥ ५ ॥

ल्पनंतूष्णींभावइति यन्नैष्कर्म्यंकर्मप्रकृतंतस्यायमुपसंहारइतिसर्वंसमंजसम् ॥ १३ ॥ इतिसंसारतरणिनाम्नियोगवासिष्ठविवरणेनिर्वाणप्रकरणेसप्तभूमिकोपाख्यानंनामत्रिचत्वारिंशत्तमःसर्गः ॥ ४३ ॥

अष्टादशेतिदिवसान्विदधेगरिष्ठागोष्ठींवसिष्ठमुनिनासहरामचंद्रः ॥ हित्वाभवप्रभवमोहमथावतस्थेनिर्वा
तवारिधिरिवाचलसत्त्वपूर्णः ॥ ६ ॥ तस्मिन्क्षणेकल्पतरुप्रसूतप्रसूनसंघस्यपपातवृष्टिः ॥ संतुष्टगीर्वाणग
णप्रमुक्तामुक्ताफलादभ्रमिताभ्रपूर्णा ॥ ७ ॥ अवतीर्यस्वयंविष्णुर्मानुष्योरामनामधृक् ॥ खिन्नःसंसारजा
लेऽस्मिन्योगज्ञानेनबोधितः ॥ ८ ॥ प्रबुद्धेनाथरामेणसंपूज्याभिष्टुतोमुहुः ॥ पितृभ्रातृसमेतेनप्रणम्याभि
हितोमुनिः ॥ ९ ॥ त्वत्प्रसादाद्धोभगवन्निःसंशयमिदंमनः ॥ विज्वरंशीतलंशांतंसंजातमविकारिमे ॥ १० ॥
सर्वार्तिहर्तासर्वज्ञःसर्वदेवाश्रितोगुरुः ॥ मोहांधकारविध्वंसःसवितेवभवानिति ॥ ११ ॥ ततस्तदानींमुनिना
रामायगगनस्थिताः ॥ श्रोतुमभ्यागतादेवाआहूयप्रकटीकृताः ॥ १२ ॥ यक्षगंधर्वसिद्धर्षिविद्याधरमहोरगाः ॥
रामेणप्रणताश्चैतमूचुःसंतुष्टमानसाः ॥ १३ ॥ श्रुतमस्माभिरखिलंज्ञानमेतन्महोदयम् ॥ त्रैलोक्यमोहार्तिह
रौभवंतौप्रणतावयम् ॥ १४ ॥ भवद्गुरोर्वसिष्ठस्यभवतश्चमहात्मनः ॥ मिथःसंवादमखिलंज्ञानमेतन्महोद
यम् ॥ १५ ॥ ततःसिद्धैरयोध्यायांस्तुत्वैतदवतारितम् ॥ काश्मीरमंडलस्यांतर्भूतानामनुकंपया ॥ १६ ॥ अ
थसर्वाणिकार्याणिज्ञाततत्त्वोगतव्यथः ॥ निर्ममोनिर्ममेरामोनिष्कामोजनकोयथा ॥ १७ ॥ यथांबुबिसिनी
पत्रेसज्जतेनांबुमज्जनैः ॥ तथास्यराज्यभोगेननचेतोरज्यतेऽमलम् ॥ १८ ॥ नास्यभूतिमतोभ्रांतिर्बभूवभव
भोगिनः ॥ यथाजांगलिकस्यादिमुखदत्तांगुलेरपि ॥ १९ ॥ शास्त्रंत्विदंविरक्तायेसत्संगाःसत्क्रियापराः ॥ ते
षांधर्मात्मनामेवप्रदातव्यंप्रयत्नतः ॥ २० ॥ सर्वासर्वोपकारायमतिश्चेदस्तिवःशुभा ॥ तदिदंसर्वथादेयंवि

द्यादानंमहाफलम् ॥ २१ ॥ दुर्ग्रहग्रस्तमनसामसाधूनांप्रमादिनाम् ॥ निंदकानामिदंशास्त्रंरहस्यंनप्रकाश
येत् ॥ २२ ॥ पूर्वंनाराधितोयेनभगवानिंदुशेखरः ॥ हरिर्ब्रह्मारविश्चापिनलभेदिदमद्भुतम् ॥ २३ ॥ महेश्वरे
णयत्प्रोक्तंदेव्यायच्चापिविष्णुना ॥ मुनीनांनारदादीनांतदिदंज्ञानमुत्तमम् ॥ २४ ॥ महारामायणाख्यंय
न्मोक्षोपायपराभिधम् ॥ ततःक्षीरनिधिप्रख्यात्पीयूषमिदमुद्धृतम् ॥ २५ ॥ सामान्येनविचारेणक्षयमाया
तिदुष्कृतम् ॥ सम्यगस्यविचारेणकोनयातिपरंपदम् ॥ २६ ॥ एकवेलमधीतेनशास्त्रेणानेनकिल्बिषम् ॥
प्रणश्यतिनृणांसर्वंक्षिप्रंबोधश्चजायते ॥ २७ ॥ अप्रबुद्धोऽपियश्चेदंभावयेद्भक्तिभावितः ॥ तस्यनिर्मलता
सिद्धंचित्तंनास्त्यत्रसंशयः ॥ २८ ॥ मूढैर्मुमुक्षुभिर्वापिसंयतैर्वाप्यसंयतैः ॥ परमार्थमिदंचिंत्यंदुर्लभंब्रह्मद
र्शनम् ॥ २९ ॥ किंचित्संस्कृतबुद्धीनांश्रुतंशास्त्रमिदंयथा ॥ सौख्यापहंतथाशास्त्रमन्यदस्तिनकिंचन ॥ ३० ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदमिदंयोगिनांपरमंप्रियम् ॥ हस्तस्थंप्राप्यचिद्रूपंप्राक्पुण्यैरेवलभ्यते ॥ ३१ ॥ सर्वागमार्थसंवे
त्तावसिष्ठःपरमोमतः ॥ मोक्षोपायस्यसारोऽयमितिसर्वत्रगीयते ॥ ३२ ॥ प्रियार्थादिवियोगेनजातखेदस्यदे
हिनः ॥ शास्त्रंविनाकिमत्रस्यादंतःसंतापशांतिदम् ॥ ३३ ॥ चिदंबरात्प्रोदितएवपूर्णःशास्त्रंनुरानंदनिधिः
सुपादः ॥ सांद्रामृतःकाव्यरसोपशोभास्फुरन्प्रकाशःक्षपितोंऽधकारः ॥ ३४ ॥ स्नातंतेनसमस्ततीर्थसलिलैः
सर्वापिदत्तावनिर्यज्ञानांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः ॥ संसाराच्चसमुद्धृताःस्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्यो
ऽप्ययमांयस्यब्रह्मविचारणेक्षणमपिस्थैर्यंमनःप्राप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेशास्त्रग्रहण

फलनिर्देशोनामचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इतिवरमुनिप्रोक्तंज्ञानसारंपुराणेसकलमनु
निशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवैशमसुखपरिपूर्णःपूर्णबोधस्थितोऽसौ ॥
॥ १ ॥ सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यःसुरेन्द्रोजननमरणहीनःशुद्धबोधस्वरूपः ॥ सकलगुणनिधानंसंनिधानंर
मायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहाणामधीशम् ॥ २ ॥ शक्तिपालवशोन्मेषप्रकटामलचिद्घनः ॥ मुहूर्तमासीदुद्बुद्ध
श्चैतन्यानंदसागरः ॥ ३ ॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जितः ॥ आनंदामृतपूर्णाश्रुरोमकंटकितांगकः
॥ ४ ॥ महासामान्यरूपत्वचिद्व्यापकतयास्थितः ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यंतृणप्रायमनोरथः ॥ ५ ॥ नकिंचि
द्वचेसंपन्नःशिवेपरिणतःपदे ॥ ६ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ अहोखलुमहाश्चर्यंरामःप्राप्तोमहत्पदम् ॥ कथमेतादृ
शीप्राप्तिरस्माकंमुनिनायक ॥ ७ ॥ मूर्खाःशोच्याश्चकिंचित्तामादृशाःक्वचपापिनः ॥ क्वचब्रह्मादिभिःप्राथ्यां
दुर्लभारामसंस्थितिः ॥ ८ ॥ अहोमुनीश्वरगुरोकथंविश्राम्यतांमया ॥ दुष्पारश्चभवांभोधिस्तीर्यतेतद्वदाशुमे
॥ ९ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ श्रीरामवृत्तांतमशेषमादितोवसिष्ठवाक्यानुगतंनिरूपितम् ॥ धियाविचार्यानुप
रामृशस्वयंमयापिवेद्यंकथनीयमत्रते ॥ १० ॥ अविद्ययाप्रपंचोऽयंनास्तिसत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचयंतिविबु
धाविवदंत्यविवेकिनः ॥ ११ ॥ नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुद्ध्यते ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यवि
शदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्तिता ॥ सप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥
शून्यमूलप्रपंचोऽयंशून्यताशिखरंसखे ॥ सारशून्यतयामध्येऽप्यनास्थासन्मनीषिणा ॥ १४ ॥ अनादिवास

नादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ चित्तेऽनभ्यस्यकल्याणींचैतन्या
मृतकंदलीम् ॥ संमुह्यसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्निपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ व
सत्युपरिसर्वेषांयेनिरालंबसंविदः ॥ १७ ॥ तावद्दृढस्फुराकाररसाविद्यामहानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणै
रवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमंनास्तिवस्तुसर्वमिदंसखे ॥ विद्धिमध्येऽपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत्
॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेऽमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौलयम् ॥ २० ॥ सुशीतलो
दकनदींविदित्वाप्रविगाह्यताम् ॥ बहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनिर्यांतुकलिताःशुचा ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधि
र्जगदात्माव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोऽयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रक
ल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तस्ततःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥ रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनंतरम् ॥ ततश्चानर्थपा
तालप्रवेशःकेनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मत्तमज्जसिकिंद्वैतग्रहक्षाराब्धिवीचि
षु ॥ २५ ॥ कस्तिष्ठतिगतःकोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनिमज्जसिमायायामेतत्तत्त्वमतंद्रितः ॥ २६ ॥ त
त्वमेकंयदात्मेतिजगदेतत्प्रचक्षते ॥ ततोऽन्यःकस्तवातीतोयस्तातविषयःशुचाम् ॥ २७ ॥ बालान्प्रतिविव
र्तोऽयंब्रह्मणःसकलंजगत् ॥ अविवर्तितमानंदमास्थिताःकृतिनःसदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनःशोचत्यकस्मा
च्चप्रहृष्यते ॥ तत्त्ववित्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंबनम् ॥ २९ ॥ तच्चसूक्ष्ममिदंतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथा
स्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुसंशयः ॥ ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमयंजगत् ॥ स्थितंयदातदापीहको

गतोयोऽनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतःसंभवोनास्तिनास्त्यभावःसतःसखे ॥ आविर्भावतिरोभावसंस्थानाना
मयीपरे ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विषतामुपगच्छति ॥ भजसंचरिताभोगंपरमेशंजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥ दुरि
तानिसमस्तानिपच्यंतेऽद्यापिनध्रुवम् ॥ द्रुतमेवास्यदेवस्यपाशाःप्रश्रयतांगताः ॥ ३४ ॥ साकारंभजतावत्त्वंया
वत्सत्वंप्रसीदति ॥ निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥ इममुद्दामतमसंजित्वाशत्रुंबलाद्ध्रुवम् ॥ य
मस्यानुसरध्यानंविश्वस्तेनांतरात्मना ॥ ३६ ॥ समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मनि ॥ इयंविभातुसंव्यक्तं
द्राग्बुद्धिरजनीतव ॥ ३७ ॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा ॥ महेशानुग्रहादेवप्राप्तव्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥
नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम् ॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीका
रात्किमेवमवसीदति ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोऽप्यक्षमालिकाम् ॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्वचैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी ॥ अचिंतनीयानियतिर्निर्ययेद्वंद्वमोहितम् ॥ ४१ ॥ हेभरद्वाजमोहंत्वंविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असा
मान्यमिदानींतेज्ञानंप्राप्स्याम्यसंशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्वोमहापदि ॥ अल्पसत्वोजनःशो
चत्यल्पेऽपिहिपरिक्षये ॥ ४३ ॥ बोधंपुण्यपराधीनंप्राप्यतेबहुजन्मभिः ॥ अनुमीयेतधीरेषुजीवन्मुक्तेषुकार्य
तः ॥ ४४ ॥ द्विषद्भूतेनयेनैवकर्मणांबंधईदृशः ॥ सुहृद्भूतेनतेनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मसं
वेगःपुराणंप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइवभूतानांदावानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥ सखेसन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभ
व ॥ नेष्यतेयदिसंसारचक्रावर्तभ्रमभ्रमम् ॥ ४७ ॥ तावदेतद्विकल्पोत्थमिदंयावद्बहिर्ग्रहः ॥ प्रतिकूलेऽब्धि

कल्लोलेकेवलंनिश्चलंपयः ॥ ४८ ॥ अयंकिमंधंकरणस्त्वयाशोकोऽवलोक्यते ॥ निर्वाहयतुसैवत्वाप्रज्ञायाष्टिर
भंगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यंतेगणनांसुगरीयसीम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवह्रियंतेहर्षशोकयोः ॥ ५० ॥
समारूढदशादोलामहोरात्रमिदंजगत् ॥ क्रीडयतेषड्विधैःप्रेक्ष्यैःसखेकिमितिखिद्यसे ॥ ५१ ॥ सूतेसंहरति
क्षिप्रंपुनःसृजतिहंतिच ॥ जगंतिबहुपर्यायैःकालएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रहःकश्चिन्नकश्चिन्नचकश्चन ॥
जंतुष्वभ्यवहार्येषुप्रकाम्यंकालभोगिनः ॥ ५३ ॥ काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिका
यायेतेदुःकालस्यगोचराः ॥ ५४ ॥ स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतेविपत्तौविकलेन्द्रियः ॥ क्षणंनिखिन्नमासीनःपश्यसं
सारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ नविषीदतिमनस्वीभारद्वाजमनागपि ॥ ५६ ॥
त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिन्तय ॥ चिदानंदघनस्वच्छमात्मानंचविभावय ॥ ५७ ॥ देवद्विजगुरु
प्राज्ञामरसाधुषुचेतसाम् ॥ सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत् ॥ ५८ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेभ
रद्वाजानुशासनंनामपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥
नवैराग्यात्परंभाग्यंनसंसारात्परोरिपुः ॥ १ ॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशे
षेणग्रंथेनोक्तंयदात्मना ॥ २ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम् ॥ यस्यश्रवणमा
त्रेणभवाब्धौनानिमज्जसि ॥ ३ ॥ संहृतिस्थितिसंभूतभेदैर्योऽनेकधास्थितः ॥ एकोऽपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानं
दमूर्तये ॥ ४ ॥ कृतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते ॥ तदोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ५ ॥

शांतोदांतश्चोपरतोनिषिद्धात्पापकर्मणः ॥ विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्चश्रद्धयान्वितः ॥ ६ ॥ मृद्वासनेसमासी
नोजितचित्तेंद्रियक्रियः ॥ ओमित्युच्चारयेत्तावन्मनोयावत्प्रसीदति ॥ ७ ॥ प्राणायामंततःकुर्यादंतःकरणशु
द्धये ॥ इंद्रियानाहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यःशनैःशनैः ॥ ८ ॥ देहेंद्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानांचसंभवः ॥ पश्चाद्भवतित
द्भावात्तेषुपश्चाद्विलापयेत् ॥ ९ ॥ विराजिप्रथमंस्थित्वातत्रात्मनिततःपरम् ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चात्स्थि
तेपरमकारणे ॥ १० ॥ मांसादिपार्थिवंभागंपृथिव्यांप्रविलापयेत् ॥ आप्यंरक्तादिकंचाप्सुतैजसंतेजसिक्षि
पेत् ॥ ११ ॥ वायव्यंचमहावायौनभस्यंनभसिक्षिपेत् ॥ पृथिव्यादिषुविन्यस्यचेंद्रियाण्यात्मयोनिषु ॥
॥ १२ ॥ श्रोत्रादिलक्षणोपेताःकर्तुर्भोक्तुःप्रसिद्धये ॥ दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ १३ ॥
चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपेत् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ १४ ॥ विष्णौत
थात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशयेत् ॥ १५ ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदे
ताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंत्येवदेवताः ॥ १६ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ
ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १७ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोऽसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥
आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदाहृतम् ॥ १८ ॥ सयज्ञसृष्टिरूपोऽसौजाग्रद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिः
पृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १९ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसोद्विगुणोऽनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्व
मेकैकशःक्रमात् ॥ २० ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनमहताग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्यसलिलंचानलेक्षि

पेत् ॥ २१ ॥ अग्निंवायौसमावेश्यवायुंचनभसिक्षिपेत् ॥ नभश्चमहदाकाशेसमस्तोत्पत्तिकारणे ॥ २२ ॥
स्थित्वातस्मिन्महायोगीलिंगमात्रशरीरधृक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्चकर्माविद्येतथैवच ॥ २३ ॥ दशेंद्रियम
नोबुद्धिरेतल्लिंगंविदुर्बुधाः ॥ ततश्चांडाद्बहिर्वायौसूत्रात्मास्मीतिचिंतयेत् ॥ २४ ॥ चतुर्मुखोग्रकेवायौभूतसू
क्ष्मव्यवस्थितः ॥ लिंगमव्याकृतेसूक्ष्मेन्यस्याव्यक्तेचबुद्धिमान् ॥ २५ ॥ नामरूपविनिर्मुक्तंयस्मिन्संतिष्ठते
जगत् ॥ तामाहुःप्रकृतिंकेचिन्मायामेकेपरेत्वणून् ॥ २६ ॥ अविद्यामपरेप्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतसः ॥ तत्रसर्वे
लयंगत्वातिष्ठंत्यव्यक्तरूपिणः ॥ २७ ॥ निःसंबोधानिरास्वादाःसंभवंतिततःपुनः ॥ तत्स्वरूपेणतिष्ठंतिया
वत्सृष्टिःप्रवर्तते ॥ २८ ॥ आनुलोम्यात्स्मृतासृष्टिःप्रातिलोम्येनसंहृतिः ॥ अतःस्थानत्रयंत्यक्त्वातुरीयंपद
मव्ययम् ॥ २९॥ ध्यायेत्तत्प्राप्तयेलिंगंप्रविलाप्यपरंविशेत् ॥ भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः ॥ ३० ॥
अज्ञानंचप्रविष्टाःस्युर्लिंगमव्याकृतेसति ॥ इदानींलिंगनिगडान्मुक्तोऽहंसर्वथायतः ॥ ३१ ॥ चिदंशत्वात्प्र
विष्टोऽहंचैतन्यानंदसागरे ॥ अभेदात्परमात्मास्मिसर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ३२ ॥ कूटस्थःकेवलोव्यापीचिद
चिच्छक्तिमानहम् ॥ घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा ॥ ३३ ॥ तमाहुःश्रुतयोब्रह्मएवमेवैक्यमादरा
त् ॥ यथाग्निरग्नौसंक्षिप्तःसमानत्वमनुव्रजेत् ॥ ३४ ॥ तदाख्यस्तन्मयोभूत्वागृह्यतेनविशेषतः ॥ यथातृणा
दिकंक्षिप्तंरुमायांलवणंभवेत् ॥ ३५ ॥ अचेतनंजगन्न्यस्तंचैतन्येचेतनीभवेत् ॥ यथावैलवणग्रंथिःसमुद्रेसैंध
वोयथा ॥ ३६ ॥ नामरूपादिनिर्मुक्ताःप्रविश्यापःसमुद्रताम् ॥ यथाजलेजलंन्यस्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ ३७ ॥

अविनष्टाभवंत्येतेगृह्यंतेनविशेषतः ॥ तथाहंसर्वभावेनप्रविष्टश्चेतनेसति ॥ ३८ ॥ नित्यानंदेसमस्तज्ञेपरेप
रमकारणे ॥ नित्यंसर्वगतंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् ॥ ३९ ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशुद्धंतद्ब्रह्मास्मिपरंपदम् ॥
केवलंसत्यसंकल्पंशुद्धंब्रह्मास्म्यहंपरम् ॥ ४० ॥ पुण्यपापविनिर्मुक्तंकारणंजगतःपरम् ॥ अद्वितीयंपरंज्यो
तिर्ब्रह्मास्म्यानंदमद्वयम् ॥ ४१ ॥ एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम् ॥ आविष्टंसकलंब्रह्मसदाध्याये
त्सुकर्मकृत् ॥ ४२ ॥ एवमभ्यसतःपुंसोमनोऽस्तंयातितत्रवै ॥ मनस्यस्तंगतेतस्यस्वयमात्माप्रकाशते ॥ ४३ ॥
प्रसादेसर्वदुःखानांहानिःस्यात्सुखमात्मनि ॥ स्वयमात्मात्मनात्मानमानंदंप्रतिपद्यते ॥ ४४ ॥ इतिते
वर्णितंसर्ववसिष्ठस्योपदेशितम् ॥ अनेनज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणपुत्रक ॥ ४५ ॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञसर्वज्ञास्य
सिनिश्चितम् ॥ परामर्शेनशास्त्रस्यगुरुवाक्यार्थबोधनात् ॥ ४६ ॥ अभ्यासात्सर्वसिद्धिःस्यादितिवेदानु
शासनम् ॥ तस्मात्त्वंसर्वमुत्सृज्यकुर्वभ्यासेस्थिरंमनः ॥ ४७ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ रामःप्राप्तःपरंयोगं
स्वात्मनात्मनिहेमुने ॥ कथंवसिष्ठदेवेनव्यवहारःपरःकृतः ॥ ४८ ॥ इतिज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थंयतेय
था ॥ तथैवव्यवहारोऽपिव्युत्थानेमेभविष्यति ॥ ४९ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ यदापरिणतःसाधुःस्वस्वरू
पेमहामनाः ॥ विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ५० ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ हेवसिष्ठमहाभाग
ब्रह्मपुत्रमहानसि ॥ गुरुत्वंशक्तिपातेनतत्क्षणादेवदर्शितम् ॥ ५१ ॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्य
देहके ॥ जनयेद्यःसमावेशंशांभवंसहिदेशिकः ॥ ५२ ॥ रामोऽप्ययंविशुद्धात्माविरक्तःस्वात्मनैवहि ॥ वि

श्रांतिमात्राकांक्षीचसंवादात्प्राप्तवान्पदम् ॥ ५३ ॥ शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणंगुरुवाक्यतः ॥ मलत्रयम
पक्वंचेत्कथंबुद्ध्यतिपक्ववत् ॥ ५४ ॥ ज्ञानंप्रत्यक्षमेवेदंगुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ उभावपिततस्तज्ज्ञौसर्वेषांमा
दृशामपि ॥ ५५ ॥ इदानींकृपयारामव्युत्थानंकर्तुमर्हसि ॥ परेणपरतस्त्वंहिकार्याविष्टोऽर्चयंयतः ॥ ५६ ॥
स्मरकार्यममविभोयदुद्दिश्याहमागतः ॥ प्रार्थितश्चातिकष्टेनराजादशरथःस्वयम् ॥ ५७ ॥ तद्वृथामाकृथाःस
र्वंशुद्धेनमनसामुने ॥ देवकार्यंचरामान्यदवतारप्रयोजनम् ॥ ५८ ॥ सिद्धाश्रमंमयानीतोरामोराक्षसमर्दनः ॥
करिष्यतिततोऽहल्यामुक्तिंचजनकात्मजाम् ॥ ५९ ॥ परिणेष्यतिकोदंडभंगेनकृतनिश्चयः ॥ रामस्यजामद
ग्न्यस्यकर्तानैश्चित्यमात्मनः ॥ ६० ॥ पितृपैतामहंराज्यंत्यक्ष्यतेऽत्रैवनिःस्पृहः ॥ वनवासच्छलेनैवदंडकारण्य
वासिनः ॥ ६१ ॥ उद्धरिष्यतितीर्थानिप्राणिनोदुःखिनोहिये ॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलनेभुविशोच्यताम्
॥ ६२ ॥ दर्शयिष्यतिसर्वेषांरावणादिवधादपि ॥ स्त्रीसंगिनांसमासंगंवानरादिपरार्थताम् ॥ ६३ ॥ सीतावि
शुद्धिमन्विच्छन्लोकानुगतमात्मनः ॥ जीवन्मुक्तोनिस्पृहोऽपिक्रियाकांडपरायणः ॥ ६४ ॥ भविष्यतिप
रिप्रष्टुंज्ञानकर्मसमुच्चयम् ॥ यैर्दृष्टोयैःस्मृतोवापियैःश्रुतोबोधितस्तुयैः ॥ सर्वावस्थागतानांतुजीवन्मुक्तिंप्र
दास्यति ॥ ६५ ॥ इतिकार्यमशेषेणत्रैलोक्यस्यसमापिहि ॥ अनेनरामचंद्रेणपुरुषेणमहात्मना ॥ ६६ ॥ न
मोऽस्मैजितमेवैतेकोऽप्येवंचिरमेधताम् ॥ वसिष्ठकृपयात्वंहिव्यवहारंपरंकुरु ॥ ६७ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इ
त्युक्त्वावस्थितस्तूष्णींविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ वसिष्ठस्तुमहातेजारामचंद्रमभाषत ॥ ६८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥

रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय ॥ नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदमयोभव ॥ ६९ ॥ यावल्लोकपरामर्शो
निरूढोनास्तियोगिनः ॥ तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम् ॥ ७० ॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालो
च्यविनश्वरान् ॥ देवकार्यादिभारांश्चत्यजपुत्रसुखीभव ॥ ७१ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तोऽपियदारामः
किंचिन्नोचेलयंगतः ॥ तथासुषुम्नयासोऽपिप्रविष्टोहृदयंशनैः ॥ ७२ ॥ शक्तिप्राणमनःप्रशांतकरणोजीवप्र
काशात्मकोनाडीरंध्रसुषुप्तसर्वकरणःप्रोन्मील्यनेत्रेशनैः ॥ हृष्टोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषोनिर्मुक्तसर्वैषणःकृ
त्याकृत्यविचारणाद्विरहितःसर्वान्प्रतीक्ष्यस्थितः ॥ ७३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ नविधिर्ननिषेधश्चत्वत्प्रसादा
दहंपुनः ॥ तथापितववाक्यंतत्करणीयंचसर्वदा ॥ ७४ ॥ वेदागमपुराणेषुस्मृतिष्वपिमहामुने ॥ गुरुवाक्यंवि
धिःप्रोक्तोनिषेधस्तद्विपर्ययः ॥ ७५ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ शिर
स्याधायसर्वात्मासर्वान्प्राहघृणानिधिः ॥ ७६ ॥ सर्वेशृणुतभद्रंवोनिश्चयेनसुनिश्चितम् ॥ आत्मज्ञानात्परं
नास्तिगुरोरपिचतद्विदः ॥ ७७ ॥ सिद्धाऊचुः ॥ रामैवमेवसर्वेषांमनसिस्थितिमागतम् ॥ त्वत्प्रसादाच्चसक
लंसंवादेनदृढीकृतम् ॥ ७८ ॥ सुखीभवमहाराजरामचंद्रनमोऽस्तुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोऽद्ययथा
गतम् ॥ ७९ ॥ एवमुक्त्वागताःसर्वेरामसंस्तवनेरताः ॥ रामचंद्रस्यशिरसिपौष्पीवृष्टिःपपातह ॥ ८० ॥ वा
ल्मीकिरुवाच ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरामचंद्रकथानकम् ॥ अनेनक्रमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ ८१ ॥ इतिर
घुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातेवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा ॥ निखिलकविकुलानांयोगिनांसेव्यरूपाप

रमगुरुकटाक्षान्मुक्तिमार्गंददाति ॥ ८२ ॥ यदिदंशृणुयान्नित्यंविधिंरामवसिष्ठयोः ॥ सर्वावस्थोऽपिश्रवणान्मुक्तिमार्गंनिगच्छति ॥ ८३ ॥ इहवैराग्यमुमुक्षुव्यवहारोत्पत्तिकस्थितयः ॥ उपशमनिर्वाणाख्येवासिष्ठेषट्प्रकरणानि ॥ ८४ ॥ इतिश्रीतर्कवादीश्वरसाहित्याचार्यगौडमंडलालंकारश्रीमदभिनंदपंडितसमुद्धृतेवासिष्ठरामायणेमोक्षोपायेसारोद्धारेभरद्वाजोपाख्याने निर्वाणप्रकरणेश्रीवसिष्ठरामचंद्रसंवादोनामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ॥ शुभंभूयात् ॥

अयं लघुयोगवासिष्ठाख्योऽतीव दुर्लभोऽप्रसिद्धश्च ग्रंथो महदायासेन श्रीमत्रिलोकरामजिस्वामिभ्यः संपाद्य श्रीमज्जयकृष्णजीवनराममहाराजनिकटवर्त्यन्यत्पुस्तकमप्यानीय तत्संयोजनेन पंडितद्वारा संशोध्य श्रीमत्पीतांबरमहाराज, शरीफसालेमहंमद एतदुभाभ्यां कृतसूचनातः मुंबय्यां निर्णयसागराख्यमुद्रणयंत्रालयाधिपतिना स्वकीये मुद्रणयंत्रे स्थूलाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतः ॥ शकाब्दाः १८१० संवत् १९४४.

॥ इति लघुयोगवासिष्ठं समाप्तम् ॥